SBORNÍK PRACÍ PEDAGOGICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

ŘADA SPOLEČENSKÝCH VĚD

26/2012/2

BRNO
2012

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:
Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků. / The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Sborník je věnován prof. PhDr. Jaroslavu Vaculíkovi, CSc., u příležitosti šedesátého pátého výročí jeho narození a čtyřiceti let jeho vědeckovýzkumné a pedagogické činnosti.

Recenzovali: doc. PhDr. Pavel Boček, CSc., FF MU
PhDr. Aleš Filip, Ph.D., FF MU

Vedoucí redaktor: Jaroslav Vaculík
Výkonný redaktor: Jan Dvořák
Redakční rada: Roman Baron, František Čapka, Tomáš Černušák, František Hanzlík, Miroslav Jeřábek, Tomáš Jeřábek, Bohuslav Klíma, Michail Kovaljov (Saratov), Pavel Krafl, Štefan Kucík (Ružomberok), Robert Letz (Bratislava), Jiří Mihola, Miroslav Piwowarczyk (Wrocław), Kamil Štěpánek, Marek Vařeka

Adresa redakce: Pedagogická fakulta MU
katedra historie
Poříčí 9/11, 603 00 Brno
e-mail: vaculik@ped.muni.cz

Copyright © Masarykova univerzita, 2012
MK ČR E 19943

ISSN 1211-6068

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

HÉRODOTOS VOLYŇSKÝCH ČECHŮ[1]
K jubileu Jaroslava Vaculíka

JIŘÍ MIHOLA

This biographical article presents the personality and work of historian and university professor Jaroslav Vaculík (born 1947). Special attention is paid to his qualification growth, scientific and publication work, teaching and organizational activities at the Department of History of the Faculty of Education, Masaryk University, where he has been working for forty years. Emphasis is put on Vaculík's major works, including their recognition among scientific community, the most important conferences and seminars organized by the Department of History under his leadership, cooperation with domestic and foreign historical institutes and universities and numerous other activities, which include two-time chairmanship of the Academic Senate of the Faculty of Education at Masaryk University, memberships in various historical societies, associations, editorial boards, etc.

Key words: history; historian; Jaroslav Vaculík; departnament of History; scientic and educational work, Faculty of Education of the Masaryk University.

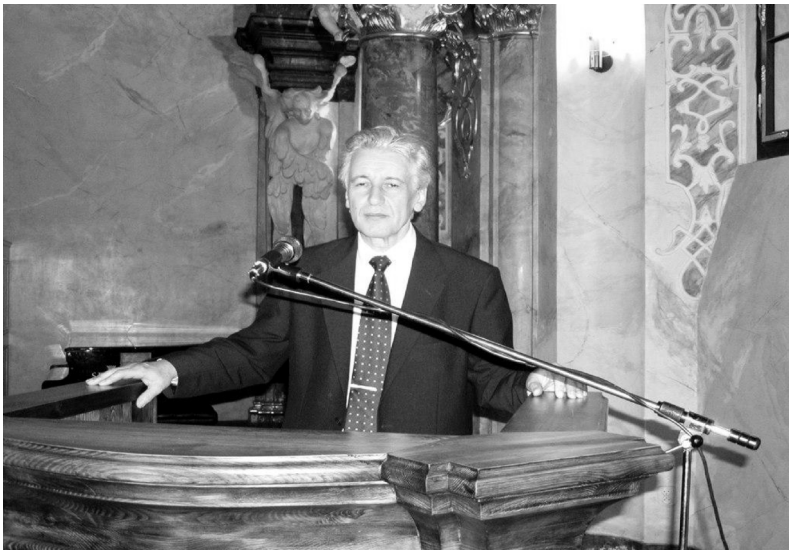

Při vydávání narozeninových sborníků, časopisů a jiných publikací k životním jubileím patří k dobrým zvykům napsat nejen komu a u příležitosti čeho jsou věnovány, ale také neopomenout přiblížit osobnost jubilanta, jeho život v kontextu profese a také jeho dílo.

[1] Název biografické studie je inspirován titulkem jednoho z novinových článků, které informovaly o završení vydávání trilogie *Dějiny volyňských Čechů I.–III.* a jejich autorovi Jaroslavu Vaculíkovi. Článek nesl název: *Volyňští Češi našli svého Hérodota*. Vzhledem k časovému odstupu a faktu, že článek nebyl součástí mého archivu se mi bohužel nepodařilo dohledat přesnější bibliografické údaje.

Prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc., pochází se severní Moravy. 27. 2. 1947 se narodil ve Velkých Losinách. Jako jediný syn svých rodičů vyrůstal v obci Frankštát, nacházející se poblíž Šumperka a zároveň v malebné krajině podhůří Jeseníků. Obec byla brzy po druhé světové válce, roku 1947 přejmenována na Nový Malín, a to na památku obce Český Malín na Volyni, který roku 1943 vypálili nacisté.[2] Celý region, v němž Jaroslav Vaculík strávil své dětství, je protkán bohatou, někdy však také pohnutou historií. Dá se tu jít po stopách slavného rodu Žerotínů, jemuž náležel také skvostný renesanční zámek ve Velkých Losinách či vyhledávaná lázeňská obec Bludov. Velkolosinský zámek je, stejně jako mnohé obce v okolí, spjat rovněž s čarodějnickými procesy, které se zde odehrávaly na konci 17. století. Dominantou a hlavní památkou obce Nový Malín je barokní kostel Nanebevzetí Panny Marie, jehož ozdobou je vzácný obraz sv. Anny samotřetí. Do svého rodiště se jubilant velmi rád vrací, když je to možné. Nikoli jen za vzpomínkami, ale pravidelně také jako zvaný host tryzny, která se v Novém Malíně odehrává u památníku k poctě obětem vypálené obce za účastí významných zástupců veřejného života, církví i za velkého zájmu místních obyvatel.

Vysokoškolské studium Vaculík absolvoval v letech 1965–69 v Olomouci, na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého. Jako svůj obor si zvolil ruský jazyk a dějepis. Oslovili ho především někteří učitelé katedry historie, zejména někdejší poválečný děkan fakulty, sociolog, historik a znalec Masarykova díla prof. dr. Miloslav Trapl a jeho tým mladých odborných asistentů, z nichž nejvíce vynikli dr. František Kraváček, dr. Arnošt Skoupý a dr. Josef Špičák. Možná že to byly právě Kraváčkovy výklady moderních českých dějin, které rozhodly o tom, na které období se bude posléze specializovat. Prof. Vaculík se netají také svým vztahem k první republice a jejím velikánům, na prvním místě pak k Masarykovi, kterého považuje za nejvýznamnější českou osobnost 20. století, blízký vztah má evidentně také k osobnosti prezidenta Beneše. Zájem o moderní dějiny se mu stal rozhodujícím faktorem pro výběr tématu diplomové práce, v níž se zaměřil na ohlas ruských událostí z let 1919–1920 v sociálnědemokratickém tisku. Po univerzitním studiu se Vaculík vrátil do rodné obce, z níž, jak vzpomíná, často na kole, vyjížděl na Základní devítiletou školu v Sobotíně (obci, v níž mají svůj počátek vzpomínané čarodějnické procesy). S výjimkou jednoho roku, kdy vykonával základní vojenskou službu, zde učil v letech 1969–1973. K těmto svým pedagogickým počátkům připomíná, že zatímco ještě v letech 1969–70 bylo možné v hodinách dějepisu mluvit o Masarykovi, v následujících letech se tato osobnost stala tabu a staženy byly také učebnice, v nichž měla díky pražskému jaru svůj zasloužený prostor.

Mezníkem v dalším pedagogickém působení Jaroslava Vaculíka se stal konkurz na odborného asistenta pro nové a nejnovější obecné dějiny, který byl roku 1973 vypsán na katedře dějepisu pedagogické fakulty brněnské univerzity. V šestadvaceti letech byl přijat a pověřen přednášením v soustředění posluchačů dálkového studia. Nedlouho poté vedl také přednášky z obecných dějin novověku (období 1640–1918) a nejnovějších obecných dějin novověku (1918–současnost), včetně příslušných seminářů. V období, které svobodě historického bádání nebylo zrovna nakloněno, a ve věku, kdy mnozí jeho vrstevníci zakládali své rodiny, se Vaculík rozhodl upsat múze Clió zcela. V badatelské práci se šťastně zaměřil na téma, které bylo tehdejší ideologií, na rozdíl od mnoha dalších oblastí moderních českých dějin, konfrontováno jen málo. Svoji rigorózní práci nazvanou *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů na severní Moravě v letech 1945–48* obhájil na filozofické fakultě brněnské univerzity roku 1976. Na téže fakultě nastoupil o tři roky později do externí aspirantury, kde roku 1984 obhájil práci *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v pohraničí českých zemí v letech 1945–1948*, která byla téhož roku publikována a získal vědeckou hodnost kandidáta historických věd (CSc.). Personál-

[2] MARTINOVSKÁ , D. – ŘEPÍK, J.: *Český Malín. Lidice volyňských Čechů*. Nymburk 2010.

ní zeštíhlení katedry historie na Pedagogické fakultě z důvodu zavedení sjednocené přípravy učitelů pro 5.–12. ročník a jejího soustředění na filozofické fakultě, znamenalo roku 1982 pro Jaroslava Vaculíka převedení do kabinetu občanské výchovy na pedagogické fakultě, kde přednášel světové dějiny 19. a 20. století. Roku 1986 byl na základě své dosavadní vědecké a pedagogické práce na návrh děkana filozofické fakulty brněnské univerzity jmenován docentem pro obor československé dějiny. S listopadem 1989 se dostala historie z područí marxistické ideologie, přišly také organizační změny v rámci Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Docent Vaculík se vrátil ke svému působení na obnovenou katedru historie, kde do roku 2000 zastával funkci zástupce vedoucího. Z období po roce 1990 mám již na něj jako na svého učitele autentické vzpomínky jako absolvent oboru dějepis – zeměpis. Vyučoval tehdy Úvod do studia dějepisu a také obecné dějiny novověku od roku 1640 do současnosti. Nutno zdůraznit, že pro jeho tehdejší přednášky byla typická snaha o objektivní podání historického příběhu, stejně jako zdůrazňování dříve zamlčovaných jmen a tabuizovaných témat. Vedl také některé exkurze katedry a měl na starost příruční knihovnu, kam jsme si jako studenti docházeli půjčovat potřebnou nově vydanou literaturu. Nové století a tisíciletí zahájil Jaroslav Vaculík na katedře historie v roli vedoucího katedry. V čele katedry historie stojí do dnešních dní a právě roku 2013 uzavře svůj čtyřicátý rok pedagogického působení na pedagogické fakultě. Roku 2002 se nově habilitoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Jeho akademická dráha vyvrcholila roku 2008, kdy na olomoucké Univerzitě Palackého získal titul univerzitního profesora.

Nejsem plně kompetentní srovnávat všechna čtyři desetiletí Vaculíkovy pedagogické a vědecké práce, tu odbornou část jsem blíže mohl poznat až od roku 1999, kdy jsem se stal asistentem katedry historie. Ostatně z jeho pera pochází také stať, která zachycuje vzestupy a pády a všelikeré další důležité momenty a osobnosti katedry historie od roku 1946, kdy vznikla pedagogická fakulta až po současnost.[3] Subjektivně se mi po všech stránkách jeví jako nebohatší právě poslední dekáda, nepochybně pro pozitivní hospodářskou situaci Masarykovy univerzity, jež však souvisí s prudkým nárůstem přijímaných studentů. Bohaté možnosti přinesl rozvoj grantové a projektové podpory, pro nové technologické možnosti, ale i díky rozvoji knižního a časopiseckého trhu, který motivuje k bohatší publikační činnosti. V pedagogické práci zůstal i po roce 2000 Jaroslav Vaculík věrný „svým" předmětům – přednáší obecné dějiny 19. a 20. století, k nimž přibyla řada tzv. povinně volitelných přednášek, z nichž si studenti s oblibou zapisují např. Osobnosti první republiky, Národnostní minority, Politické strany 1. ČSR a některé další. Studenti oceňují rovněž jeho na sebe navazující řadu skript k obecným dějinám, která zahrnují období do roku 1640 do současnosti, několikanásobného vydání se rovněž dočkala skripta *Úvod do studia dějepisu a historický proseminář* (s F. Čapkou). Doposud vedl přes sto diplomových prací, po zavedení bakalářského stupně studia je rovněž vedoucím rychle narůstající řady bakalářských prací. Na konzultace za ním přichází zájemci o rigorózní řízení, neboť je předsedou rigorózní komise. Je také školitelem studentů doktorského studia, zaměřeného především na pedagogiku. Ve své vědecké práci se nadále soustředí především na dějiny zahraničních krajanů, přičemž na prvním místě zůstali volyňští Češi. Ti ho právem považují za svého Hérodota. Vaculíkovy třídílné *Dějiny volyňských Čechů* jsou totiž základním a nejhlubším dílem k poznání historie zahraničních krajanů, kteří hledali svoji novou vlast a útočiště ve vzdálené oblasti (západní části dnešní Ukrajiny), kterou by dnes mnohý český občan dost těžko vůbec lokalizoval. Volyňským Čechům je také věnována podstatná část odborných článků publikovaných doma i v zahraničí. Další badatelské rozkročení umožnila profesoru Vaculíkovi řada grantových projektů. Jedná

[3] VACULÍK, J.: *Katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v letech 1946–2010*. In: Katedra historie. Informační příručka. Brno, 2010, s. 5–11.

se o úkoly řešené v rámci Fondu rozvoje vysokých škol, Mezinárodního vyšegrádského fondu, Hlávkovy nadace a zejména Grantové agentury České republiky. S podporou GA ČR vydal např. monografie věnované problematice poválečné reemigrace a repatriace, které byly oceněny Cenami rektora Masarykovy univerzity v Brně za vědeckovýzkumnou činnost. Oceněny (Cenou předsedy GA ČR, Cenou děkana PdF MU, Pamětní medailí ČOL, Cenou ČSBS) byly i některé další jeho práce nebo práce, na nichž se významně podílel. Byl rovněž odborným spolupracovníkem výzkumného záměru Škola a zdraví pro 21. století, spolupracoval na řadě zahraničních projektů. Dlouhodobě zasedá v panelu 410 GA ČR, v letech 2009–2011 předsedal komisi G5 FRVŠ.

Ač je Jaroslav Vaculík především historik, vzhledem k působení na pedagogické fakultě se stala oblastí jeho vědeckého zájmu logicky také didaktika dějepisu. Analýzami vysokoškolských učebnic dějepisu a učebnic pro základní a střední školy se zabýval už na začátku své praxe vysokoškolského učitele. Daleko více se mu však podařilo tuto část odborné práce rozvinout na bázi spolupráce s kolegy z polských univerzit, kde je didaktika významným oborem na tradičně vysoké úrovni. Jako vedoucí katedry byl hlavním organizátorem několika mezinárodních konferencí, jejichž spojovacím článkem byly právě didaktické aspekty. Zatím poslední z těchto didaktických konferencí se uskutečnila koncem roku 2011 a nesla název Mediální aspekty ve výuce dějepisu. Spolupráce s Polskem je pod jeho vedením klíčová také v rámci mezinárodní spolupráce katedry, která je obecně zaměřena na středoevropské státy a evropský východ, přičemž se profesor Vaculík se svými kolegy účastní jak didaktických tak historických konferencí a seminářů. K zahraniční spolupráci je třeba připočíst také zahraniční pobyty a vědecké stáže, které absolvoval na univerzitách v Moskvě, Petrohradě, Kyjevě, Varšavě, Poznani, Vratislavi či Bratislavě. Jaroslav Vaculík proslovil desítky domácích i zahraničních přednášek a referátů, mezi nimiž mají zcela zásadní podíl konferenční příspěvky. Ve výčtu nelze opomenout ani populárně naučné přednášky, k nimž byl pozván, např. Akademickým spolkem ve Vídni, „svými" Volyňáky nebo na Středisky služeb školám, Univerzitou třetího věku apod. Mezi jeho aktivitami nechybí ani rozhlasová a televizní vystoupení, nejčastěji orientovaná k problematice zahraničních Čechů. Publikoval také některé populárně naučné texty, ovšem projdete-li jeho bibliografii, zjistíte, že popularizace historie zabírá jen poměrně nenápadné místo. Možná i proto, že jeho hlavní devizou je odborná publikační činnost, která je počtem položek impozantní, a to i v celorepublikovém měřítku. „Publikuj nebo zemři!" – toto známé úsloví často připomíná svým kolegům a sám se jím řídí. Z jeho pečlivě vedených bibliografických soupisů je znát, že historii fakticky zasvětil celý svůj život. Jeho nasazení pro vědu jako by bylo (ne)vědomou odpovědí na jeden zajímavý odborný článek, který na příkladech traktátů, listů, básní a univerzitních disputací v českých zemích 15.–17. století hledal odpověď na otázku: Má se vzdělaný muž ženit?[4] Za povedenou kombinaci odborných poznatků nabídnutých čtenáři v provedení s populárně naučným akcentem lze považovat publikaci *České menšiny v Evropě a ve světě*, kterou vydalo prestižní nakladatelství Libri roku 2009. Zcela nedílnou součástí Vaculíkovy odborné práce je aktivní účast v mnoha redakčních radách. Od roku 2000 je vedoucím redaktorem neimpaktovaného recenzovaného časopisu *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, vycházejícího dvakrát ročně, v jehož redakční radě zasedal již od počátku svého působení na katedře. Roku 2009 se rozhodl založit další odborný časopis – *Czech-polish historical and pedagogical journal*, který je publikační platformou především pro referenty, kteří se účastní česko-polských dní, majících v rámci katedry více než desetiletou tradici. Také zde je vedoucím redaktorem. Lhostejný nezůstal Jaroslav Vaculík ani k veřejnému dění na

[4] VACULÍNOVÁ, M.: *Má se vzdělaný muž ženit? Vývoj tématu od konce 15. století do počátku 17. století v českých zemích, doložený na příkladech z traktátů, listů, básní a univerzitních disputací*. Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, 2007/1–2, s. 3–15.

pedagogické fakultě. Roku 1998 byl poprvé zvolen do Akademického senátu Pedagogické fakulty MU. V následujících dvou tříletých obdobích působil jako jeho předseda, díky čemuž měl právo a povinnost účastnit se zasedání kolegia děkana. Kromě toho zasedal jedno funkční období také v senátu Masarykovy univerzity. Od roku 2005 do roku 2011 pedagogickou fakultu zastupoval v Radě vysokých škol. Aktuálně je členem vědecké rady pedagogické fakulty, jako univerzitní profesor je zván do rigorózních a habilitačních komisí či do komisí pro jmenování profesorem na půdu mnoha českých univerzit. Od roku 2000 je předsedou historické komise v celostátním kole Středoškolské odborné činnosti (SOČ). Katedru historie zastupuje také v porotě celostátního kola Studentské vědecké odborné činnosti (SVOČ), které v posledních dvou letech předsedal. V soutěžním klání v roce 2010, jehož pořadatelem se stala Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, se dočkal radosti v podobě úspěchu svého studenta, Bc. Libora Bílka, který společně s dalšími třemi kolegy obsadil první místo. Dlužno dodat, že se několik předchozích studentských reprezentantů katedry umístilo na místech, která jim zajistila publikování prací ve speciálních sbornících vydávaných v rámci této soutěže.

Roku 2008 se Jaroslav Vaculík významně zasloužil o to, že na pedagogické fakultě, na přání tehdejšího rektora Masarykovy univerzity, vznikl nový obor – křesťanská výchova, který je dosud pod katedrou historie. Otevíral se za přítomnosti brněnského biskupa a dalších hostů. Již ve třetím roce existence oboru se pod patronátem a za aktivní účasti členů katedry uskutečnila první konference nazvaná Křesťanská výchova ve výuce společenskovědních oborů.

Mohl by následovat výčet mnoha dalších činností, avšak i z předchozího curicula je zřejmé, že pro profesora Vaculíka pětašedesátka vlastně žádným mezníkem není. S podporou GA ČR se aktuálně věnuje reemigraci Čechů a Slováků v letech 1918–1923 a před sebou má řadu dalších odborných plánů. Zkrátka, v početné obci českých historiků jubilant určitě zdaleka neřekl své poslední slovo.

Bibliografie Jaroslava Vaculíka za léta 1975–2012

a) Knižní monografie

1. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1948. 1. vyd. Brno, UJEP 1984. 223 s. 2. vyd. 1987.
2. Volyňští Češi v protifašistickém zápase. Praha, ÚV ČSPB 1987. 90 s.
3. Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950. Brno, MU 1993. 158 s.
4. Hledali svou vlast. Praha, Česká expedice 1995. 40 s.
5. Dějiny volyňských Čechů I. (1868–1914). Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997. 211 s.
6. Dějiny volyňských Čechů II. (1914–1945). Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1998. 191 s.
7. Dějiny volyňských Čechů III. (1945–1948). Brno, MU 2001. 218 s.
8. Začleňování reemigrantů do hospodářského života v letech 1945–1950. Praha, Národohospodářský ústav J. Hlávky 2001. 85 s.
9. Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů. Brno, MU 2002. 229 s.
10. Češi v cizině – emigrace a návrat do vlasti. Brno, MU 2002. 74 s.
11. Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob. Brno, MU 2004. 91 s.
12. Češi v cizině 1850–1938. Brno, MU 2007. 210 s. 2. vyd. 2009.
13. České menšiny v Evropě a ve světě. Praha, Libri 2009. 319 s.
14. Nástin českých a slovenských přeshraničních migrací v meziválečném období. Brno: MU, 2010. 116 s.

b) Spoluúčast na monografiích

1. Volyňští Češi v prvním a druhém odboji. Praha, Český svaz bojovníků za svobodu 1999. 320 s. (s J. Hofmanem a V. Šircem). 2. vyd. 2004.
2. Mládež a dějiny. Brno, CERM 2001. 200 s. (s B. Klímou a kol.).
3. Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce. Brno, CERM 2005. 359 s. (s F. Čapkou a L. Slezákem).
4. Rodinná kronika volyňských Čechů. Brno, MU 2006. 144 s. (s D. Kšicovou). 2. vyd. 2008.

c) Původní vědecké práce ve vědeckých časopise a sbornících

ca) zahraniční

1. Der Kampf für die Konsequente durchführung der Bodenreform. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der PH Magdeburg, 14, 1977, č. 1, s. 87–105.
2. Die Freundschaftbezienhungen der Stadt Brno. Wissenschaftliche Zeitschrift dr PH K. F. Wander Dresden, 1977, č. 3, s. 43–47.
3. Zu den freundschaftlichen Beziehungen zwischen Brno und Voroněž. In: Protokoll des 4. internacionalen Forschungskolloqiums 1983, Heft 3, Dresden 1983, s. 85–88.
4. Die Tschechen in Niederösterreich in den Jahren 1880 bis 1921. In: Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Horn-Waidhofen an der Thaya 1993, s. 325–336.
5. Organizovaná reemigrace bulharských Čechů a Slováků a jejich usídlování v pohraničí. In: Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska. Bratislava, Spolok Slovákov z Bulharska 1994, s. 45–49.
6. Čechy na Volyni v 1868–1947 rokoch. In: Volyň i Volynske zarubižžja. Luck 1994, s. 6–8.
7. K představám o československém politickém systému po pádu komunismu. In: Studia historica Nitriensia III. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1995, s. 175–186.
8. Čeští a slovenští reemigranti v politických zápasech let 1947–1948. In: Od diktatúry k diktatúre. Bratislava 1995, s. 66–70.
9. Názory studentů na historický formované politické koncepce dneška. In: Výchova k občianstvu 2000. Bratislava, Univerzita Komenského 2000, s. 124–126.
10. Die Reemigration in die Tschechoslowakei 1945–1948. In: Heimat und Exil. München, R. Oldenburg Verlag 2001, s. 99–109.
11. Prezentacja nowoczesnej historii świata w podręcznikach historii. In: Nauczanie blokove i zintegrovane przedmiotów humanistycznych w zreformowanej szkole. Zielona Góra 2002, s. 283–286.
12. Zmiany w prygotowaniu studentów historii w ramach specializacji nauczycielskiej w Republice Czeskiej. In: Uczeń w nowej szkole. Edukacja humanistyczna. Poznań, Instytut Historii UAM 2002, s. 121–124.
13. Občanství a národnost, národnostní minority a migrace. In: Občan a občianstvo 2002. Bratislava, FTVŠ UK 2002, s. 142–143.
14. Druga Rzeczpospolita i szkoła czeska na Wołyniu. In: Edukacja – państwo – naród w Europie Środkowej i Wschodniej XIX i XX. w. Wrocław, UW 2002, s. 343–351.
15. Souvislosti reemigrace volyňských Čechů a přesídlení slovenských Rusínů. In: Čo vzala – dala našim rodákom optácia. Košice, SVÚ SAV 2002, s. 19–24.
16. Česke naselennja Volyni v roky peršoji svitovoji i hromadjanskoji vijny. In: Visnyk Lvivskoho nacionalnoho universytetu im. I. Franka, vyp. 38, 2003, s. 273–292.
17. Podręczniki historii w szkolnictwie ponadgimnazjalnym v Republice Czeskiej. In: Edukacja historyczna i obywatelska w szkolnictwie ponadgimnazjalnym. Toruń, Wydawnictvo A. Marszałek 2003, s. 129–136.

18. Czesi na polskim Śląsku po 1945 roku. In: Studia Zachodnie, 2004, č. 7, s. 219–237.
19. Problemy edukacyjne w społeczeństwie wielokulturowym Republiky Czeskiej. In: Wielokulturowość w nauczaniu historii. Zielona Góra, UZ 2004, s. 119–121.
20. Volyňští Češi v 1. čs. armádním sboru v SSSR 1944–1945. Vojenská história (Bratislava), 9, 2005, č. 1, s. 74–86.
21. Polityczne aspekty walorów krajobrazu pogranicza na prykładzie roszczeń terytorialnych po I i II wojnie światowej. In: Kultura krajobrazu Europy Środkowej. Zielona Góra, UZ 2005, s. 117–120.
22. Care of czech educational institutions about children health a hundred years ago. In: Care of educational institutions about children health. Sankt Petersburg, SPbAPPO 2006, s. 15–17.
23. Reformator Kościola i most między konfesjami. In.: Historia-pamięć-tożsamość. Poznań, IH UAM 2006, s. 215–223 (s J. Miholou).
24. Administracja polska wobec ludności czeskiej w Polsce w XX wieku. In: Wśród „swoich" i „obcych". Kraków, Impuls 2006, s. 317–324.
25. Ramowe programy kształczenia podstawowego przesłanka korelacji przedmiotów nauzania Historia i Wiedza o społeczeństwie w Republice Czeskiej. In: Korelacja-integracja wiedzy-szansa dla ucznia. Wrocław, UW 2006, s. 31–36.
26. České a slovenské vysťahovalectvo v prvej polovici 20. storočia. Historická revue (Bratislava), 17, 2006–2007, č. 11–12, s. 48–51.
27. Czechoslowacka grupa wojskowa w Kwasilowie Czeskim na Wołyniu (1939–1940). In: Między przymusową przyjaznią a prowdziwą solidarnością, cz. I. Warszawa, IPN 2007, s. 130–135.
28. Czesi na Ziemi Kłodzkiej po 1945 roku. In: Edukacja Kontakty historyzno-pedagogiczne. Kraków, Impuls 2007, s. 167–180.
29. Wychowanie narodowe Czechów na Wołyniu v latach 1868–1939. In: Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej v społeczeństwach wielokulturowych. Kraków: Impuls, 2007, s. 125–130.
30. Diskuze o potřebě vysokoškolské přípravy kandidátů učitelství v letech 1945–1948. In: Retrospektiva a perspektivy poslania Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava, UK 2007, s. 81–84.
31. K výměně obyvatelstva mezi Maďarskem a Československem. In: Slováci v zahraničí, sv. 24, 2008, s. 101–114.
32. Černovská tragédie a její ohlas ve vybraném českém tisku na Moravě. In: Mýtus a realita. Ružomberok: KU, 2008, s. 105–108 (s F. Čapkou).
33. Z histórie volyňských Čechov. In: Keleová, L.: Ošklbane detstvo. Banská Bystrica: Dali, 2008, s. 163–165.
34. Czesi na Wołyniu. In: Na obrzeżach polityki, cz. 6. Poznań: UAM, 2008, s. 109–112.
35. Wołyń – poszukiwania tożsamości wśród ludności. In: Rocznik Lubuski, t. 32, cz. 1, 2009, s. 245–250.
36. Poglądy na temat higieny szkolnej v Polsce międzywojennej. In: Szkoła – państwo-społeczenstwo między autonomią a podległością. Gdańsk: UG, 2009, s. 59–60.
37. Emigracija Čeha u Hrvatsku i njihova poslijeratna reemigracija. In: Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, 2 (2008), s. 117–124.
38. Czesi we Lwowie 1867–1937. In: Modernistyczny Lwów. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2009, s. 245–252.
39. Integration of School subjects – History and Social Knowledge in the Framework Curricula for Primary Education in the Czech Republic. In: Education and Integrative Process. Historical and Prezent Kontext. Wrocław: ATUT, 2009, s. 131–133.

40. Health and hygiene Conditions at Schools a hundred Years ago. In Health in pedagogical discourses and school practices. Selected Perspectives. Kraków: Impuls, 2010, s. 115–128.
41. Czesi w Polsce. In: Wiadomości Historyczne, 53, 2010, č. 4, s. 10–19.
42. Wyniki badań porównawczych świadomości historycznej projektu europejskiego Młodzież i historia w Republice Czeskiej. In: Szkolnictwo pijarske w czasach minionych a współczesne problemy edukacji historycznej III. Kraków – Lublin: ESPE, 2010, s. 299–309.
43. Čechi Volynskoj gubernii vo vremja pervoj mirovoj vojny. In: Slavjanskij sbornik, č. 9, 2011, s. 26–35.
44. Rodina Czechów na Wolyniu. In: Wychowanie w rodzinie (Wroclaw – Jelenia Góra), 2011, tom 1, s. 157–162.
45. Warunki zdrowotne i higieniczne w szkołach na poczatku XX w. In: Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początkow XX wieku. Kraków: Impuls, 2010, s. 267–282.
46. Czeska emigracja społeczno-ekonomiczna w drugiej połowie XIX wieku. In: Przemiany demograficzne Europy Środkovej w czasech nowożytnych. Zielona Góra: Uniwersytet Zielenogórski, 2010, s. 197–190.
47. Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w czeskim systemie oświaty. In Konflikt i dialog w wybranych społecznościach. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2011, s. 251–256.
48. Do istoriji volynskych Čechiv. In: Kvasyliv: fragmenty istoriji I. Rivne: Volynski oberehy, 2011, s. 170–182.
49. Predsedatěl Sojuza čechoslovackich obščestv v Rossii Vaclav Vondrak (1916–1917gg). In: Slovjanskij sbornik, 10, Saratov: Nauka 2012, s. 47–57.
50. Vynyknennja českoji nacionalnoji menšiny v ukrajinskoj Volyni v druhij polovyni XIX st. In: Ukrajina v etnokulturnomu vymiri stoliť. Kyjiv: Nacionalnyj pedahohičnyj universytet Drahomanova 2012, s. 266–274.
51. Temat higieny szkolnej w Polsce międzywojennej. In: Księga pamiątkowa dla Pani Profesor Grażyna Pańko. Wroclaw: Uniwersytet Wrocławski, 2012, s. 73–77.
52. Otnošenije Masaryka k Ukrajině i ukrajinskim Čecham. In: Šljachy rozvytku kultury čechiv Ukrajiny. Kyjiv 2012, s. 19–27.
53. Towarzystwo Społeczno-kulturalne Czechów i Slowaków w Polsce w latach 1956–1961. In: Czesi historia i kultura. Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemyslu Rolno-Spożywczego, 2012, s. 98–104.

cb) domácí

1. K reemigraci volyňských Čechů na jižní Moravu v letech 1945–1947. Vlastivědný věstník moravský, 27, 1975, č. 2, s. 129–134.
2. Několik poznámek k reemigraci volyňských Čechů na severní Moravu a jejich usídlování v letech 1945–1947. Vlastivědný věstník moravský, 28, 1976, č. 2, s. 139–143.
3. Sovětské Rusko a časopis Sociální demokrat 1919–1920. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 7, 1976, s. 59–69.
4. Reemigrace volyňských Čechů na jižní Moravu v letech 1945–1947. In: Osvobození a nové osídlení jižní Moravy 1945. Mikulov 1977, s. 186–196.
5. K některým otázkám reemigrace, usídlování a asimilace volyňských Čechů na Moravě a ve Slezsku v letech 1945–1952. In: Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd č. 8 (1977), s. 7–26.
6. Reemigrace volyňských Čechů na severní Moravu a jejich usídlování v letech 1945–1947. Severní Morava, sv. 35, 1978, s. 13–22.
7. Česká ilegální protifašistická organizace na Volyni a reemigrace volyňských Čechů v letech 1945–1947. Časopis Matice moravské, 97, 1978, č. 1–2, s. 51–62.

8. Kolektivizace a volyňští Češi. In: IX. mikulovské sympozium 1979. Praha 1980, s. 215–216.
9. Poznámky k historii české minority na Volyni 1868–1945. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 9, 1980, s. 25–49.
10. Kolektivizace zemědělství a volyňští Češi 1949–1952. Vlastivědný věstník moravský, 32, 1980, č. 2, s. 138–143.
11. Československá KS na Rusi a volyňští Češi. In: X. mikulovské sympozium 1980. Praha 1981, s. 143–145.
12. Obnovení jednotné mládežnické organizace na PdF UJEP v roce 1970. Sborník prací PdF UJEP, řada společenských věd, č. 10, 1981, s. 7–17.
13. Říjnová revoluce a česká menšina na Volyni. In: VII. mikulovské sympozium. Praha 1981, s. 145–146.
14. Ke vztahu volyňských Čechů k politice KSR(b) a československé. KS na Rusi. Časopis Matice moravské, 100, 1981, č. 1–2, s. 25–30.
15. České menšinové školství na Volyni v letech 1870–1917. In: Pokrokové proudy ve výchově a vzdělávání na jižní Moravě v uplynulých 350 letech. Praha 1982, s. 236–238.
16. Česká minorita na Volyni v revolučních událostech v letech 1917–1919. In: 60 let SSSR. Brno 1982, s. 111–124.
17. Podíl volyňských Čechů na národně osvobozeneckém boji. Společenské vědy ve škole, 1982–1983, č. 9, s. 265–267.
18. Školství a kultura české minority na Volyni (1870–1939). Časopis Matice moravské, 102, 1983, č. 1–2, s. 27–42.
19. K průběhu asimilace volyňských Čechů v letech 1949–1952. In: Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv. 5. Praha 1983, s. 3–9.
20. Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949–1950. Český lid, 70, 1983, s. 82–85.
21. Reemigrace bulharských Čechů a Slováků na jižní Moravu v letech 1949–1950. In: 1100 roků československo-bulharských vztahů. Praha 1983, s. 177–180.
22. K přípravě a průběhu majetkoprávního vyrovnání s reemigranty z Volyně v letech 1949–1958. In: Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv. 6. Praha 1983, s. 2–8.
23. Několik poznámek k učebnicím dějepisu pro 5.–7. ročník základní školy. In: Podíl vyučovacích pomůcek na modernizaci výuky dějepisu. Brno 1983, s. 205–207.
24. Reemigranti z Volyně v jihomoravském zemědělství 1949–1953. In: Zemědělská politika v Československu, sv. 2. Brno 1984, s. 13–20.
25. Podíl Čechů na industrializaci Volyně v letech 1870–1939. In: Dějiny řemesel a průmyslu na jižní Moravě. Praha 1984, s. 308–311.
26. Snahy o reemigraci zahraničních Čechů po vzniku ČSR. In: Sborník příspěvků o vzniku ČSR. Brno 1984, s. 53–57.
27. Počátky asimilace a integrace volyňských reemigrantů. In: Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv. 7. Praha 1984, s. 3–19.
28. K reemigraci a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1947. Český lid, 71, 1984, č. 3, s. 167–177.
29. Češi a Slováci v Bulharsku 1944–1951. In: Jiří Dimitrov 1882–1949–1982. Brno 1984, s. 201–204.
30. Reemigranti z Volyne v procese prestavby polnohospodárstva v pohraničí českých krajín v rokoch 1949–1954. In: Ke vzniku a začiatkom JRD v ČSSR. Bratislava 1985, s. 390–417.
31. Vstup volyňských Čechů do 1. československého armádního sboru v SSSR v roce 1944. In: Sborník příspěvků z konference ke 40. výročí osvobození Československa. Brno 1985, s. 105–115.

32. Účast příslušníků české menšiny na ukrajinské Volyni ve Slovenském národním povstání a v osvobozovacích bojích na Slovensku. Zborník z teoretického seminára ke 40. výročiu SNP. Banská Bystrica, 1985, s. 243–246.
33. K sociálně ekonomickému a politickému vývoji české menšiny v polské části Volyně v letech 1921–1939. Časopis Matice moravské, 104, 1985, č. 3–4, s. 22–32.
34. Příprava učitelů dějepisu na pedagogické fakultě v Brně v letech 1946–1981. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 11. Brno 1985, s. 7–29.
35. Úloha státu při reemigraci zahraničních Čechů po první a druhé světové válce. In: Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv. 9. Praha 1986, s. 1–14.
36. Reemigrace maďarských Slováků a jejich usídlování v pohraničí českých zemí v letech 1945–1948. In: Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv. 9. Praha 1986, s. 111–134.
37. Reemigranti z Volyně a československé zemědělství 1949–1953. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, G 29, Brno 1986, s. 127–138.
38. K reemigraci zahraničních Čechů a Slováků a jejich usídlování v moravskoslezském pohraničí v letech 1945–1950. In: Bulletin z výsledků vědeckovýzkumné činnosti oddělení dějin I. Brno 1986, s. 72–81.
39. Archivní materiály centrální provenience k problematice reemigrace a usídlování zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950. In: Archivy v socialistické společnosti. Praha 1986, s. 145–147.
40. Reemigrace Čechů a Slováků z balkánských zemí v letech 1945–1950. In: Studia balkanica bohemoslovaca III. Brno 1987, s. 174–180.
41. Právní a organizační zabezpečení reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950. In: Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945, sv. 2. Praha 1987, s. 175–187.
42. Počátky českého vystěhovalectví na Volyň. Český lid, 74, 1987, č. 4, s. 220–228.
43. Sídlištní struktura, sídliště a obydlí Čechů na ukrajinské Volyni před sto lety. In: Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě. Praha 1987, s. 429–433.
44. Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie a jejich usídlování v pohraničí českých zemí v letech 1945–1950. In: Bulletin z výsledků vědeckovýzkumné činnosti oddělení dějin II. Brno 1987, s. 81–91.
45. K reemigraci a usídlování Slováků z Rumunska v pohraničí českých zemí v letech 1946–1949. In: Slováci v zahraničí, sv. 13. Martin 1987, s. 92–109.
46. Reemigrace Čechů z Volyně. Hlas pravoslaví, 42, 1987, č. 3, s. 64–68.
47. Pojem metodologie historiografie a jeho aplikace ve vysokoškolské výuce dějepisu. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 12, Brno 1988, s. 105–116.
48. Přesídlení Ukrajinců z Československa do SSSR v roce 1947. In: Materiály k problematice etnických skupin na území Československa, sv. 7. Praha 1988, s. 194–200.
49. Česká minorita na Volyni ve světle prvního ruského sčítání lidu roku 1897. In: Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918. Praha 1988, s. 282–284.
50. Česko-slovenský poměr a poválečná sociální demokracie. In: Češi na Slovensku II. Praha 1988, s. 77–87.
51. Vznik Československa a reemigrace zahraničních Čechů. In: Československý svět, 44, 1989, č. 4, příloha s. 3–4.
52. Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků po první a druhé světové válce. In: Od vzniku Československa k dnešku. Zborník príspevkov z XIX. zasadania komisie historikov Československa a ZSSR v Banskej Bystrici. Banská Bystrice 1989, s. 288–294.
53. Česká minorita na Volyni v době nacistické okupace 1941–1944. Sborník z vědeckého kolokvia k 15. 3. 1939. Brno 1989, s. 39–44.

54. Reemigranti jako jeden ze zdrojů nových pracovních sil v letech 1945–1950. In: Sborník příspěvků z konference. Brno 1989, s. 50–52.
55. Z kulturního života Čechů v Polsku ve třicátých letech. In: Bulletin z vědeckovýzkumné činnosti oddělení dějin III. Brno 1989, s. 57–68.
56. Vznik Československa a reemigrace zahraničních Čechů. In: Češi v cizině, sv. 4. Praha 1989, s. 110–119.
57. Archivní prameny k problematice českého vystěhovalectví do Ruska a SSSR. In: Z regionální historie a archivnictví. Brno–Mikulov–Olomouc 1990, s. 251–255.
58. K situaci českého školství na západní Volyni ve třicátých letech. Český lid, 78, 1991, č. 1, s. 45–50.
59. K usídlování reemigrantů z Rumunska v moravskoslezském pohraničí v letech 1946–1949. Vlastivědný věstník moravský, 43, 1991, č. 2, s. 204–210.
60. Reemigrace rakouských Čechů a Slováků v letech 1945–1949. Historický obzor, 3, 1992, č. 5, s. 152–156.
61. Postavení Čechů na Ukrajině ve 20. a 30. letech. In: Češi v cizině, sv. 6. Praha 1992, s. 72–84.
62. Komenský a české minoritní školy v zahraničí. Pedagogická orientace, 1993, č. 2, s. 26–28.
63. Reemigrace rakouských Čechů v letech 1945–1948. In: Jižní Morava, sv. 32, 1993, s. 137–145.
64. Reemigrace a usídlování Čechů z Polska v letech 1945–1948. In: Stránkami soudobých dějin. Praha 1993, s. 272–286.
65. Svaz Čechů z Volyně 1946–1957. In: Politické strany a spolky na jižní Moravě. Mikulov–Brno 1993, s. 177–184.
66. Vnitropolitický vývoj ČSR v kontextu středoevropského vývoje po druhé světové válce – úvod. In: Sborník Vojenské akademie v Brně, řada C, 1993 mimořádné číslo, s. 191–194.
67. Reemigrace Čechů z Polska v letech 1945–1948. In: Sborník Vojenské akademie v Brně, řada C, 1993 mimořádné číslo, s. 277–285.
68. Reemigrace německých Čechů v letech 1945–1947. In: Čechy a Sasko v proměnách dějin. Ústí nad Labem 1993, s. 281–287.
69. K průběhu opce pro československé státní občanství na Podkarpatské Rusi v letech 1945–1948. In: Češi a Slováci a východní Evropa ve 20. století. Sborník Vojenské akademie v Brně, řada C, mimořádné číslo. Brno 1994, s. 323–332.
70. Balkánští Češi a Slováci a jejich poválečná reemigrace. In: Slovanské historické studie XX. Praha 1994, s. 112–134.
71. Participace zahraničních Čechů na československé pozemkové reformě ve dvacátých letech. In: Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti. Uherské Hradiště 1994, s. 75–80.
72. Rakouští Češi v parlamentních a komunálních volbách let 1919–1959. In: Ústřední moc a regionální samospráva. Mikulov 1994, s. 401–407.
73. Poválečná reemigrace bulharských Čechů a Slováků. In: Studia balkanica bohemoslovaca IV. Brno, Masarykova univerzita 1995, s. 207–214.
74. Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1948. Slezský sborník, 93, 1995, č. 1–2, s. 53–58 a 183.
75. Židé z Podkarpatské Rusi jako optanti pro československé státní občanství v letech 1945–1947. In: Nisko 1939–1994. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, FF OU 1995, s. 292–300.
76. K místu volyňských Čechů v 1. a 2. odboji. In: Češi v cizině, sv. 8. Praha 1995, s. 67–74.
77. Departement of History, Faculty of Education, Masaryk University, Brno. In: Historical Institutes, History Departements, Archives and Museums in the Czech Republic – a Guide. Prague 1995, s. 25–26.

78. Rossijskij Čech dr. Václav Vondrák. In: Russian, Ukrainian and Belorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia, t. 2. Prague, National Library of the Czech Republic 1996, s. 615–627.
79. Vondrák kontra Masaryk. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, řada společenských věd, č. 13. Brno, Masarykova univerzita 1996, s. 50–62.
80. Zahraniční Češi a Slováci a jejich reemigrace po první a druhé světová válce. In: Československá – součást evropanství. Brno, Česko-slovenský výbor 1996, s. 185–190.
81. K prezentaci novodobých světových dějin v učebnicích dějepisu. In: Tvorba učebnic dějepisu v Polsku, na Slovensku a v České republice. Brno, Masarykova univerzita 1996, s. 106–109.
82. Katedra historie. In: Půlstoletí Pedagogické fakulty MU v Brně. Brno, Masarykova univerzita 1996, s. 49–52.
83. Čeští zemědělci na Volyni v letech druhé světové války. In: České a slovenské zemědělství v letech světové války. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum 1996, s. 131–134.
84. Představy poválečné sociální demokracie o uspořádání česko-slovenského poměru. In: Česko-slovenská historická ročenka. Brno, Masarykova univerzita 1996, s. 187–192.
85. Optanti z Podkarpatské Rusi v letech 1945–1948. Slezský sborník, 1997, 95, č. 1–2, s. 140–146.
86. K některým otázkám reemigrace, usidlování a asimilace volyňských Čechů na Moravě a ve slezsku v letech 1945–1952. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd č. 8, 1997, s. 7–26.
87. Český tisk v carském Rusku (1888–1917). In: Kulturní periodika na Moravě. Mikulov–Brno–Břeclav, Státní okresní archiv – Muzejní a vlastivědná společnost – Moravská zemská knihovna 1997, s. 209–214.
88. K existenci české tzv. husitské církve na Volyni v 70. a 80. letech 19. století. In: Sborník prací Pdf MU, řada společenských věd č. 16, Brno, Masarykova univerzita 1997, s. 37–61.
89. Ke vztahu Poláků vůči volyňským Čechům. In: Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Praha. Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997, s. 84–89.
90. Dr. Václav Vondrák a Svaz československých spolků na Rusi v letech 1916–1917. In: Hoši od Zborova. Brno, Moravské zemské muzeum 1997, s. 84–97.
91. K diskusím o škole 2. stupně v letech 1945–1948. In: Úloha školy v historickém vzdělávání středoevropské společnosti. Brno, Masarykova univerzita 1997, s. 107–112.
92. Demografický vývoj české minority na Volyni v letech 1868–1914. Historická geografie 29, 1998, s. 323–338.
93. České minority v evropských státech ve 20. století. In: Československá, středoevropanství, evropanství. Brno, Česko-slovenský výbor 1998, s. 275–278.
94. Václav Vondrák – český Cavour? Slovanský přehled, 1998, 84, č. 1, s. 105–120.
95. Ke stavu výzkumu dějin krajanů. In: Reflexe dějin první Československé republiky v české a slovenské historiografii. Praha, Historický ústav AV ČR 1998, s. 169–174.
96. Češi na Volyni v ruské politice let 1906–1912. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica, Studia Historica, Praha, Univerzita Karlova, 42, 1995 (vyšlo 1998), s. 31–45.
97. Diskuse o charakteru střední školy včera a dnes. In: Cesty k tvořivé škole. Brno, Masarykova univerzita 1998, s. 152–156.
98. T. G. Masaryk a Svaz československých spolků na Rusi v letech 1916–1917. In: Tomáš Garrigue Masaryk a ruské revoluce. Hodonín, Masarykovo muzeum 1998, s. 84–89.
99. Zemědělští reemigranti v letech 1945 až 1948. In: Zemědělství na rozcestí 1945 až 1948. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum 1998, s. 158–162.
100. Tlak nové moci vůči českým a slovenským reemigrantům po únoru 1948. In: Česko-slovenská historická ročenka 1998. Brno, Masarykova univerzita 1998, s. 135–138.

101. Češi v pruském Slezsku a jejich poválečná reemigrace. In: Slezsko v dějinách českého státu. Opava 1998, s. 362–368.
102. Vlastivědná práce volyňských Čechů. In: Sto let Vlastivědy moravské a vlastivědná práce na Moravě. Mikulov–Brno, Státní okresní archiv Břeclav a Muzejní a vlastivědná společnost Brno 1998, s. 187–192.
103. K poválečné reemigraci volyňských Čechů. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 17, 1999, s. 99–139.
104. Memorandum o svobodných volbách v satelitních zemích z roku 1956. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 17, 1999, s. 164–169.
105. Jihomoravský signatář kyjevského zápisu Jan Volf. Jižní Morava, r. 35, sv. 38, s. 306.
106. Národní vědomí zahraničních krajanů. In: Výchova k národnímu vědomí a národním hodnotám. Brno, PdF MU 1999, s. 147–149.
107. Český odboj na Volyni v roce 1942. In: Rok 1942 v českém odboji. Praha, ČSBS 1999, s. 80–83.
108. Volyňští Češi v prvním vojenském a politickém odboji. In: Sborník Vojenské akademie v Brně, řada C–D, 1999, č. 2, s. 13–22.
109. Masaryk, Ukrajina a tamní Češi. In: Evropanství a T. G. Masaryk. Hodonín 1999, s. 102–108.
110. Zahraniční krajané a stará vlast. In: Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě, sv. 2. Praha 1999, s. 653–660.
111. Sociální skladba české minority na Volyni v meziválečném období. In: Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě. Opava 1999, s. 158–160.
112. Volyňští Češi pro své reemigraci. In: Slovanské historické studie, sv. 26. Praha 2000, s. 327–358.
113. České minority v současné Evropě. In: Evropanství a národní identita. Brno 2000, s. 128–134.
114. Srovnávací evropský výzkum historického vědomí středoškoláků Mládež a dějiny. In: Vzdělávání – brána k evropské integraci. Brno, MU 2000, s. 184–190.
115. Departement of History, School of Education, Masaryk University, Brno. In: Historical Institutes, History Departements, Archives and Museums in the Czech Republic. A Guide. Prague 2000, s. 31–32.
116. K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. polovině 19. století. In: 150 let Slovanského sjezdu (1848). Praha, NK ČR 2000, s. 195–206.
117. Ke kulturnímu životu jugoslávských krajanů před druhou světovou válkou. In: Profesor Hauser jubilující. Sborník prací PdF MU, řada jazyková a literární 34. Brno, MU 2001, s. 185–187.
118. The re-emigration of Czech and Slovaks from Jugoslavia 1945–1948. In: Russia in Czech Historiography. Prague 2002, s. 397–417.
119. Význam družstevnictví pro české krajany v zahraničí a reemigranty. In: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum 2002, s. 131–134.
120. Reemigrace Čechů z Ukrajiny, Běloruska, Kazachstánu a Rumunska v 90. letech 20. století. In: Lidská práva v evropském kontextu. Brno, MU 2002, s. 221–226.
121. Ke způsobu života Čechů na Volyni. In: Reemigrace krajanů ze zemí bývalého Sovětského svazu. Jaroměř, Městské muzeum 2002, s. 7–23.
122. Ke vzniku české tzv. husitské církve na Volyni v 70. letech 19. století. In: Vývoj církevní správy na Moravě. Brno–Mikulov 2002, s. 259–269.
123. Katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. In: Historikův adresář. Praha, Sdružení historiků 2002, s. 61–62.
124. Místo katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně při přípravě učitelů dějepisu v letech 1946–2002. In: Místo historie a úloha učitele dějepisu při formování multikulturní společnosti. Brno, MU 2003, s. 29–38.
125. Sokol a zahraniční krajané. In: Sokolství od XIX. do XXI. století. Olomouc, UP 2003.

126. Katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v letech 1946–2003. In: Informační příručka. Brno, MU 2003, s. 5–11. 2. vyd. 2004., 3. vyd. 2004, 4. vyd. 2006, 5. vyd. 2010.
127. Náboženská emigrace z českých zemí v 18. století. In: České země v 17. a 18. století. Brno, MU 2003, s. 74–78.
128. Politické a vojenské vystoupení ruských Čechů na začátku Velké války. In: Profesoru C. Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám. Brno, HÚ AV ČR 2003, s. 189–196.
129. Čeští emigranti 18. a 19. století na území dnešního Polska a jejich poválečná reemigrace. In: Historická geografie 32, 2003, s. 309–317.
130. K problematice náboženské emigrace z českých zemí v 18. století. In: Ad vitam et honorem. Profesoru J. Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám. Brno, Matice moravská 2003, s. 351–359.
131. K náboženským poměrům Čechů v cizině. In: Katechetika – historie – teologie. Ostrava, OU 2003, s. 23–29.
132. Slabiny, stinné stránky a selhání některých volyňských Čechů v 1. čs. armádním sboru. In: Doplňky k dějinám volyňských Čechů I. Praha 2003, s. 100–104 (s V. Dufkem).
133. Osvětová služba 1. československého armádního sboru v SSSR a čeští vojáci z Volyně. In: Sborník prací Vojenské akademie v Brně, řada C–D, č. 3/2004, s. 35–39.
134. The State of Historiography of Czech Communities Abroad. In: Prague Perspectives I. Prague 2004, s. 275–288.
135. Moravské oběti bolševické perzekuce Čechů na Ukrajině. In: Morava viděna zvnějšku. Olomouc, UP 2004, s. 145.
136. Geneze českých minorit v cizině a jejich geografické rozmístění. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 20 (2004), s. 45–88.
137. Poválečná reemigrace v literatuře let 1993–2003. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 20 (2004), s. 142–151.
138. K biografii JUDr. Václava Vondráka – vedoucího činitele ruských Čechů. In: Andros Probabilis. Brno–Olomouc, MM–UP 2005, s. 361–372.
139. České vystěhovalectví ve 2. polovině 19. století. In: České země v „dlouhém“ 19. století. Brno, MU 2005, s. 47–58.
140. České minority ve světě v meziválečném období. In: Československo 1918–1945. Brno, MU 2005, s. 41–44.
141. K zahraničním stykům Sokola od roku 1938. In: Sborník prací FF OU, Historie č. 12, 2005, s. 117–126.
142. Volyňští Češi v politických procesech 50. let. In: Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“. Brno, Prius 2005, s. 204–215.
143. Archivní prameny k dějinám českého hospodářského vystěhovalectví v 19. a 20. století v českých zemí a na Slovensku. Brno, MZA 2005, s. 143–145.
144. Masaryk, Vondrák a Světová revoluce. In: T. G. Masaryk a světová revoluce. Hodonín, MM 2005, s. 64–67.
145. Podíl armády na reemigraci a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1947. In: Armáda v zápase o politickou moc v Československu v letech 1945–1948. Brno, UO 2005, s. 211–218.
146. Post-War Repatriation of Czechoslovak Displaced Persons. Historica 11/2005, s. 117–140.
147. The Department of History. In: Department of History Faculty of Education. Brno, MU 2005, s. 3–10, 2. vyd. 2010.
148. Health and hygiene conditions in Czech schools a hundred years ago. In: School and health 21. Brno, Paido 2006, s. 85–94.

149. K českému zemědělskému vystěhovalectví do ruského pohraničí v 50. a 60. letech 19. století. Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 21 (2006), s. 28–38.
150. Prameny k dějinám ruských Čechů uložené v Rusku a na Ukrajině. In: 23rd World Congress of Czechoslovak Society of Arts and Science. České Budějovice, SVU 2006, s. 140.
151. Duchovní péče Ústředního apoštolátu sv. Cyrila a Metoděje v Olomouci s české krajany v zahraničí, zvláště na Volyni a v Chorvatsku. In: Osobnost v církvi a politice. Brno, CDK 2006, s. 370–373.
152. Poválečná střední Evropa v představách Edvarda Beneše a Huberta Ripky. In: Střední Evropa a evropská integrace. Brno, MU 2006, s. 150–156.
153. Volyňský velkostatkář dr. V. Vondrák jako politik. In: Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum 2006 s. 141–147.
154. Balkánští Češi v 19. a 20. století. In: Studia balcanica bohemo-slovaca VI/1. Brno, Matice moravská 2006, s. 437–468.
155. Kladští Češi v letech 1945–1947 ve světle českého a polského archivního materiálu. Kladský sborník 7/2006, s. 275–292.
156. Počátek přípravy kandidátů učitelství na pedagogických fakultách v roce 1946. In: Problematika sociálních skupin ve výuce společenskovědních předmětů. Brno, MU 2006, s. 6–10.
157. Archivní materiály k církevním dějinám volyňských Čechů. In: Církevní archivy a fondy v České republice. Brno, MU 2007, s. 7.
158. Školní hygiena před sto lety. In: Přehled anotací 3. konference Škola a zdraví 21. Brno, MU 2007, s. 49.
159. K hlavním problémům poválečné reemigrace zahraničních krajanů. In: Československo 1945–1992. Brno, MU 2007, s. 66–72.
160. Poznámky k historii Čechů v guberniích Nového Ruska a Kavkazu od 50. let 19. století do počátků Velké války. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd, 22, 2007, s. 44–51.
161. Výsledky empirického výzkumu názorů české středoškolské mládeže na evropskou integraci. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd, 22, 2007, s. 131–161 (s F. Čapkou).
162. K otázce konverze volyňských Čechů k pravoslaví v 80. letech 18. století. In: Acta Universitatis Reginaehradensis, Humanistica 1, 2008, s. 211–231.
163. Ruští Češi v předvečer a průběhu revolucí roku 1917. In: Interpretace ruské revoluce 1917. Brno, CDK 2008, s. 27–46.
164. Prameny k dějinám ruských Čechů uložené v Rusku a na Ukrajině. In: České archivy a prameny k dějinám zahraničních Čechů. Praha, NA 2007, s. 171–174.
165. Hygiene in first republic schools. In: ŘEHULKA, E. et al.: School and Health 21 – 2. Brno, MU 2007, s. 43–50 (s F. Čapkou).
166. School Hygiene a Hundred Years ago. In: Řehulka, E. et al.: Contenporary Discourse on School and Health Investigation. Brno: MSD, 2008, s. 63–68.
167. Health Care and Hygiene at Czechoslovak Schools between the First and Second World Wars. In: Řehulka, E. et al.: Contemporary Discourse on School and Health Investigation. Brno: MSD, 2008, s. 57–62 (s F. Čapkou).
168. Hygiene Conditions in Polish Schools after World War I. In: Abstracts' Overwiew 4th International Conference School and Health 21. Brno: MU, 2008, s. 48.
169. Several Thoughts on School Hygiene at the Break of the 19th and 20th Centuries. In: Abstracts' Overwiew 4th International Conference School and Health 21. Brno: MU, 2008, s. 6 (s F. Čapkou).

170. Brněnský polonista profesor Zdeněk Hájek. In: Poláci v Brně a na jižní Moravě. Brno: Polonus, 2008, s. 197–202.
171. Přes moře nebo po souši? K cestování českých emigrantů 2. poloviny 19. a počátku 20. století. In: Cestování Čechů a Poláků v 19. a 20. století. Praha: MU AV ČR, 2008, s. 167–171.
172. Češi v Kladsku v první polovině 20. století. In: Kladský sborník, suppl. 5 (2008), s. 323–328.
173. Materiály Československého ústavu zahraničního v exilu z poloviny 50. let 20. století. In: Československý exil 1939–1989 v zahraničních archivech. Brno: UO, 2008, s. 93–100.
174. Volyň – domov pěti národností. In: Regiony – časoprostorové průsečíky? Praha: MU AV ČR, 2008, s. 263–269.
175. Snaha o návrat tzv. ruských optantů z Ukrajiny v 60. letech 20. století. In: Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 16, 2009, s. 229–238.
176. K české sociálněekonomické emigraci ve druhé polovině 19. století. In: Historik na Moravě. Brno: MM, 2009, s. 351–361.
177. Reflections on Czech High-school Students' Attitudes towards the Czech Republic's Membership of the EU. In: Czech–polish historical and pedagogical journal 1/2009, s. 23–27 (s F. Čapkou).
178. Zdravotní péče o školní mládež v meziválečném Československu. In: Anotace Škola a zdraví pro 21. století. Brno: MU, 2009, s. 66.
179. Several Thoughs on School Hygiene at the Break of the 19th and 20th Centuries. In: Řehulka, E. et al.: School and Health 21. General Issues in Health Education. Brno: MU, 2009, s. 41–46 (s F. Čapkou).
180. Views of School Hygiene in Poland between the World War. In: Řehulka, E. et al.: School and Health 21. General Issues in Health Education. Brno: MU, 2009, s. 50–54.
181. Masarykův spolupracovník MUDr. Václav Girsa. In: T. G. Masaryk, jeho spolupracovníci a vznik československého státu. Hodonín: Masarykovo muzeum, 2009, s. 102–106.
182. Zamyšlení nad postoji české středoškolské mládeže k členství ČR v EU. In: Historie a cestovní ruch perspektivní a podnětné spojení. Praha: VŠO, 2008, s. 208–214 (s F. Čapkou).
183. Několik úvah o školní hygieně na přelomu 19. a 20. století. In: Řehulka et al.: Obecné otázky výchovy ke zdraví. Brno: MU, 2009, s. 39–44.
184. Pohledy na školní hygienu v meziválečném Polsku. In: Řehulka et al.: Obecné otázky výchovy ke zdraví. Brno: MU, 2009, s. 49–52.
185. Historik česko-polských vztahů Zdeněk Hájek. In: Sborník muzea Brněnska 2009. Předklášteří: Muzeum Brněnska, 2009, s. 158–163.
186. Poznámky k meziválečným českým a slovenským migracím. In: Sborník prací pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 76–94.
187. Katedra dějepisu a občanské nauky Vyšší pedagogické školy v Brně ve školním roce 1955–1956. In: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 142–143.
188. The Conception of School-Health Relatioship in the Schools of the First Republic. In: Health Education: Context and Inspiration. Brno: MU, 2010, s. 33–38 (s F. Čapkou).
189. Secondary Schools in the Discussions of the First Half of the 20th Century. In: e-Pedagogium, 2010, č. 1, s. 154–160.
190. K vystěhovalectví z Československa a poměrům krajanů v polovině 20. let 20. století. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd 24, 2010, č. 1, s. 58–93.
191. Osudy pedagogických fakult zřízených v roce 1946. In: Možnosti a meze výzkumu dějin vysokého školství po roce 1945. Hradec Králové: UHK, 2010, s. 76–84.
192. Válečné a poválečné dějiny v polských časopisech roku 2009. In: Soudobé dějiny, 17, 2010, č. 3, s. 506–522.

193. K existenci tzv. husitské církve na Volyni v 70. a 80. letech 19. století. In: Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918). Ústí n. L.: Albis international, 2010, s. 395–401.
194. K výměně obyvatelstva mezi Maďarskem a Československem. In: Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Prešov: Universum, 2010, s. 95–106.
195. Religious Relations of Czech Emigrants Abroad. Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, 24/2010/2, s. 33–36.
196. Volyňský Čech. Příklad Josefa Kučery. In: Člověk na Moravě IV. Brno: MU, 2011, s. 164–175.
197. K českým a slovenským migracím v letech 1918–1938. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 48–56.
198. Religious Relations of Czech Emigrants Abroad. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 24, 2010, č. 2, s. 33–36.
199. Czech in Lower Silesia in the 18th–20th Century. In: Czech-polish historical and pedagogical journal, 3/2011/1, s. 3–12.
200. Institution of School Doctors in the Interwar Czechoslovakia. In: School and Health 21. Health Education: Iniciatives for Educational Areas. Brno: MU, 2011, s. 25–33.
201. Social Care for Children and Youth in the First Czechoslovak Republic. In: Abstracts' Overwiew 7th International Conference School and Health 21. Brno: MU, 2011, s. 68–69.
202. Počátky adaptace volyňských reemigrantů po roce 1947. In: Identita migrantů z východní Evropy a jejich integrace v českém prostředí. Hradec Králové: Gaudeamus 2011, s. 7–15.
203. Posledních deset let práce na katedře historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/2, s. 3–8.
204. K reemigraci a repatriaci Čechů a Slováků po Velké válce. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd 26/2012/1, s. 67–93.
205. Společnost polsko-československého přátelství v letech 1946–1951. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 154–160.
206. Memorandum Vaclava Girsy o pomošči ruskim i ukrajinskim emigrantam napravlennyj v Ligu Nacij. In: Russkaja akcija pomošči v Čechoslovakii. Praha: Nacionalnaja biblioteka, 2012, s. 263–268.
207. The strategy of Lifelong Education in the Czech Republic. In: Czech-polish historical and pedagogical journal, 4/2012/1, s. 3–5.

d) Pedagogické publikace a skripta

1. Světové dějiny 20. století. Praha, SPN 1989. 238 s. (s O. Zwettlerem).
2. Vybrané kapitoly z nejnovějších československých dějin pro posluchače občanské výchovy I. Brno, MU 1991 (s F. Čapkou a M. Dokulilem). 258 s. Dotisk 1992.
3. Vybrané kapitoly z nejnovějších československých dějin pro posluchače občanské výchovy II. Brno, MU 1993. 127 s. (s M. Dokulilem a F. Čapkou). Dotisky 1995, 1996.
4. Čítanka ke světovým dějinám 1914–1945. Brno, MU 1994. 122 s.
5. Úvod do studia dějepisu. Brno, MC nakladatelství 1994. (s O. Zwettlerem a F. Čapkou).
6. Politické myšlení Čechů a Slováků v letech 1948–1989 ve vybraných dokumentech. Brno, MU 1994. 130 s. (s O. Zwettlerem).
7. Obecné dějiny novověku V/1 (1917–1945). Brno, Masarykova univerzita 1995. 150 s.
8. Texty ke studiu soudobých světových dějin (1945–1994). Brno, MU 1996. 114 s.
9. Úvod do studia dějepisu a technika historikovy práce. Brno, MU 1996. 120 s. (s O. Zwettlerem a F. Čapkou).
10. Nástin českých dějin 20. století. Brno, MU 1999. 234 s. (s F. Čapkou). 2. vyd. 2005.
11. Přehled českých dějin 1867–1989. Brno, Vojenská akademie 1999. 250 s. (s F. Čapkou). Dotisk 2004.

12. Obecné dějiny novověku IV. (1789–1918). Brno, MU 1999. 174 s. 1. dotisk 2003. 2. vyd. 2007.
13. Obecné dějiny novověku II.–III. (17.–18.století). Brno, MU 2000. 81 s. (s K. Štěpánkem). Dotisk 2004.
14. Úvod do studia dějepisu a historický proseminář. Brno, MU 2000. 119 s. (s F. Čapkou). Dotisk 2004. 2. vyd. 2007.
15. Obecné dějiny novověku V/2 (1945–1990). Brno, MU 2001. 89 s.
16. Přehled světových dějin v letech 1917–1945. Brno, MU 2002. 177 s.
17. Příručka k moderním českým politickým dějinám pro posluchače občanské výchovy. Brno, MU 2002. 89 s.
18. Dokumenty k úsilí o budování občanské společnosti v Československu v letech 1945–1989. Brno, MU 2003. 183 s.

e) Překlady

1. Hemmerling, Z.: Vznik rolnických stran ve střední a jihovýchodní Evropě. Z polštiny pro Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně č. 13 (1993).
2. Pańko, G.: Současné polské učebnice dějepisu. Z polštiny pro sborník Tvorba učebnic dějepisu v Polsku, na Slovensku a v ČR (1995).
3. Suchoński, A.: Hledání učebnice dějepisu pro naší dobu a naše potřeby. Z polštiny pro sborník Tvorba učebnic dějepisu v Polsku, na Slovensku a v ČR (1996).
4. Kujawska, M.: Hledání modelu učebnice dějepisu v Polsku. Z polštiny pro sborník Tvorba učebnic dějepisu v Polsku, na Slovensku a v ČR (1996).
5. Kujawska, M.: Ekologický aspekt školní dějepisné výuky. Z polštiny pro sborník Úloha školy v historickém vzdělávání (1996).
6. Pańko, G.: Znalost historie středovýchodní Evropy polských žáků základních škol na základě analýzy současných učebnic dějepisu. Z polštiny pro sborník Úloha školy v historickém vzdělávání (1996).

f) Slovníková a encyklopedická hesla

1. Češi v zahraničí. In: Manuál Encyklopedie českých dějin. Praha, HÚ AV ČR 2003, s. 308–314.
2. Tschechische Siedler in Wolhynien von 1860er bis zu den 1940er Jahren. In: Encyklopädie Migration in Europe. Von 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart (Hrsg. Klaus Bade). München 2007. 2. vyd. 2009.
3. Czech Settlement in Volhynia from 1860s until 1940s. In: The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present. New York: Cambridge University Press, 2011, s. 700–703.

g) Popularizační publikace a články

ga) zahraniční

1. Volyňští Češi 1868–1920. Život (Kraków), 1986, č. 5, s. 6.
2. Volyňští Češi 1921–1945. Život (Kraków), 1986, č. 6, s. 8.
3. Rakouští Češi v parlamentních a komunálních volbách let 1919–1959. In: Vídeňské svobodné listy, 51, 1996, č. 1–6.
4. Dolnorakouští Češi v letech 1880–1921. In: Vídeňské svobodné listy , 51, 1996, č. 19–20.
5. Dolnorakouští Češi v letech 1880–1921. In: Vídeňské svobodné listy , 51, 1996, č. 23–24.
6. Dolnorakouští Češi v letech 1880–1921. In: Vídeňské svobodné listy , 51, 1996, č. 25–26.
7. Češi v cizině 1. In: Vídeňské svobodné listy, 60, 2005, č. 19–20, s. 5.
8. Češi v cizině 2. In: Vídeňské svobodné listy, 60, 2005, č. 21–22, s. 5.

9. Češi v cizině 3. In: Vídeňské svobodné listy, 60, 2005, č. 25–26, s. 5.
10. Češi v cizině 3/2. In: Vídeňské svobodné listy, 60, 2005, č. 29–32, s. 3.

gb) domácí
1. SSSR (sovětské Rusko) mezi dvěma světovými válkami. Brno, CERM 1996. 14 s.
2. Kyjev – město památné pro čs. odboj. Praha, ČOL 2000. 32 s. (s J. Sýkorou).
3. Bojovali za naši svobodu. Komenský, 107, 1982–1983, č. 9, s. 513–519.
4. Volyňští Češi v boji proti fašismu, Universitas, 16, 1983, č. 4, s. 3–9.
5. Volyňský Blaník. Hlas revoluce, 1983, č. 45, s. 7.
6. Školská politika dělnické strany. Komenský, 108, 1983–1984, č. 8, s. 456–458.
7. Reemigrace Čechů z Volyně. Hlas pravoslaví, 42, 1987, č. 3, s. 64–68.
8. Sedmdesát let České matice školské v Lucku na Volyni. In: Zpravodaj SČVP, 3, 1993, č. 9, s. 5.
9. Švihovský a Trockij. Zpravodaj SČVP, 1994, č. 8, s. 3.
10. Významný volyňský Čech dr. Václav Vondrák. Zpravodaj SČVP, 1994, č. 7, s. 3–4.
11. Historie českých sociálních demokratů v Rakousku. Zpravodaj ČSSD, 1994, č. 1, s. 36.
12. Poválečná reemigrace balkánských Čechů. In: Pro přátele jižních Slovanů, 7, 1995, č. 1, s. 7–13.
13. Dokument k Českému Malínu. Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 5, 1995, č. 7, s. 2.
14. Volyňští Češi za 1. ukrajinské republiky. Zpravodaj SČVP, 6, 1996, č. 4, s. 2.
15. Kulturní život české minority v Jugoslávii ve třicátých letech. In: Pro přátele jižních Slovanů, 9, 1997, č. 1, s. 3–5.
16. České minority v jihoslovanských zemích v 19. a 20. století. In: Pro přátele jižních Slovanů, 11, 1999, č. 4, s. 3–8.
17. Češi v cizině – část 1. In: České listy, 6, 2005, č. 3, s. 18–19.
18. Češi v cizině – část 2. In: České listy, 6, 2005, č. 4, s. 18–19.
19. Češi v cizině – část 3. In: České listy, 6, 2005, č. 5, s. 18.
20. Češi v cizině – část 4. In: České listy, 6, 2005, č. 6, s. 12.
21. Češi v cizině – část 5. In: České listy, 6, 2005, č. 7–8, s. 10.

h) Recenze a zprávy
ha) Recenze a anotace
1. Kapitoly z dějin olomoucké univerzity 1573–1973. Ostrava, Profil 1973. 370 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 26, 1974, č. 1, s. 98–99.
2. Vlastivědný věstník moravský XXV. Brno, Muzejní spolek 1973. 344 s. In: Československý časopis historický, 23, 1975, č. 1, s. 148–149.
3. Dějiny novověku III. Praha, SPN 1973. 885 s. In: Společenské vědy ve škole, 32, 1975–1976, č. 3–4, příloha s. 8–11.
4. Jižní Morava ve Vlastivědném věstníku moravském 1974. In: Jižní Morava, sv. 11, 1975–I., s. 168–169.
5. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 6. Brno, UJEP 1974. 149 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 27, 1975, č. 1, s. 103–104.
6. Severní Morava, sv. 26. Šumperk, Vlastivědný ústav 1973. 80 s. In: Časopis Matice moravské, 94, 1975, č. 3–4., s. 338–339.
7. Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti V. Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, řada C, č. 8. Praha, SPN 1973. 93 s. In: Vlastivědný sborník moravský, 27, 1975, č. 1, s. 100.

8. Kdo je kdo. Brno, KPÚ 1973. 135 s. In: Společenské vědy ve škole, 30, 1973–1974, č. 5, s. 159.
9. Jižní Morava, sv. 9. Brno, Muzejní spolek 1973, s. 51–70. In: Československý časopis historický, 23, 1975, č. 1, s. 148–149.
10. Krásná literatura ve vyučování dějepisu v 8. ročníku. Brno, KPÚ 1974. 252 s. In: Universitas, 1975, č. 4, s. 110.
11. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 6. Brno 1974, s. 5–33. In: Československý časopis historický, 23, 1975, č. 2, s. 293–294.
12. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 6. Brno 1974, s. 5–33. In: Jižní Morava, 11, 1975–I, s. 180–181.
13. Vlastivědný věstník moravský XXVII. Brno, Muzejní spolek 1975. 370 s. In: Československý časopis historický, 24, 1976, č. 5, s. 786.
14. Suchan, A. – Kaplický, V.: Šumperk ve fotografii. Ostrava, Profil 1974. 173 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 28, 1976, č. 1, s. 121–122.
15. Severní Morava, sv. 29–31. Šumperk, Vlastivědný ústav 1975–1976. 80+80+80 s. In: Slezský sborník, 75, 1977, č. 1, s. 74–75.
16. Studie k vývoji průmyslových oblastí. Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, řada C, č. 10. Ostrava, PdF 1975. 175 s. In: Vlastivědný sborník moravský, 1977, č. 1, s. 118–119.
17. Vlastivědný věstník moravský XXVIII. Brno, Muzejní spolek 1976. 380 s. In: Československý časopis historický, 25, 1977, č. 3, s. 469.
18. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 21–22. Brno, UJEP 1975. 290 s. In: Universitas, 1977, č. 5, s. 105–106.
19. Káňa, O.: Historické proměny pohraničí. Ostrava 1977. In: Časopis Matice moravské, 96, 1977, č. 3–4, s. 414.
20. K metodickým otázkám regionálních dějin. Ostrava, Profil 1976. 306 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 30, 1978, č. 1, s. 120.
21. Vlastivědný věstník moravský XXIX. Brno, Muzejní spolek 1977. In: Československý časopis historický, 26, 1978, č. 6.
22. Severomoravské vlastivědné časopisy v roce 1977. In: Časopis Matice moravské, 97, 1978, č. 3–4, s. 382–383.
23. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C. 23–24. Brno, UJEP 1977. 268 s. In: Universitas, 1979, č. 3, s. 109–110.
24. Jižní Morava ve Vlastivědném věstníku moravském 1978. In: Jižní Morava, sv. 15. Brno 1979, s. 273.
25. Slezák, L.: Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce. Brno, Blok 1978. 188 s. In: Jižní Morava, sv. 15, 1979, s. 274.
26. Jižní Morava 1978. Brno, Muzejní spolek 1978. 208 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 32, 1980, č. 1, s. 109.
27. Jižní Morava 1979. Brno, Muzejní spolek 1979. 302 s. In: Vlastivědný věstník moravský,32, 1980, č. 2, s. 258.
28. Jižní Morava ve Vlastivědném věstníku moravském 1979. In: Jižní Morava, 16, 1980–I., s. 235–236.
29. Franěk, O. – Kubíček, J.: Rovnost. Brno, Blok 1980, 76 s. In: Universitas, 1981, č. 1, s. 111–112.
30. Sborník prací historických. AUPO, Historica 20. Praha, SPN 1979, 143 s. In: Časopis Matice moravské, 100, č. 1–2, s. 171.
31. Přehled dějin Moravy I. Brno, UJEP 1980. 171 s. In: Universitas, 1981, č. 4, s. 105–106.
32. Sborník prací pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Historie VIII. Praha, UK 1980. 171 s. In: Československý časopis historický, 29, 1981, č. 5, s. 795–796.

33. Šantavý, F. – Hošek, E.: Organizace, pečeti a insignie olomoucké univerzity v letech 1573–1973. Ostrava, Profil 1980. 190 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 33, 1981, č. 3, s. 378.
34. Stopy zaváté časem. Praha, Novinář 1980. 153 s. In: Časopis Matice moravské, 100, 1981, č. 3–4, s. 360–362.
35. Jižní Morava 1980, sv. 16 a 17. Praha, TEPS 1980. 286+157 s. In: Časopis Matice moravské, 100, 1981, č. 3–4, s. 371–372.
36. Severomoravské vlastivědné časopisy 1979–1980. In: Časopis Matice moravské, 100, 1981, č. 3–4, s. 372–374.
37. Přeměny jihomoravského venkova. Brno, Blok 1981. 273 s. In: Československý časopis historický, 30, 1982, č. 4, s. 632.
38. Nečas, C.: Nad osudem českých a moravských Cikánů v letech 1939–1945. Brno, UJEP 1981. In: Universitas, 1982, č. 4, s. 106–107.
39. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 28. Brno, UJEP 1981, 224 s. In: Universitas, 1982, č. 5, s. 103–104.
40. Heřman, J.: Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě. Praha ÚCN 1981, 195 s. In: Jižní Morava, 18, 1982, sv. 21, s. 225.
41. Slezák, L.: Združstevněná vesnice. Brno, Blok 1981. 183 s. In: Jižní Morava, 18, 1982, sv. 21, s. 243–244.
42. Heřman, J.: Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě. Praha ÚCN 1981. 195 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 34, 1982, č. 3, s. 408.
43. Kapitoly z dejín polnohospodárstva v Československu. Bratislava, Pravda 1982, č. 3–4, s. 352.
44. Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv. 1. Praha, ÚEF ČSAV 1981, 172 s. In: Časopis Matice moravské, 101, 1982, č. 3–4, s. 352.
45. Celnictví v Československu. Praha, Naše vojsko 1982. 358 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 35, 1983, č. 1, s. 117–118.
46. Sborník k dějinám 19. a 20. století, sv. 7 a 8. Praha 1981–1982. 582+354 s. In: Časopis Matice moravské, 102, 1983, č. 3–4, s. 340–341.
47. Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv. 2–4. Praha, ÚEF ČSAV 1982, 135+55+73 s. In: Časopis Matice moravské, 102, 1983, č. 3–4, s. 348–349.
48. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 29. Brno, UJEP 1982. 161 s. In: Časopis Matice moravské, 102, 1983, č. 3–4, s. 391–392.
49. Studie a vzpomínky z dějin závodů v ČSSR, sv. 4. Praha 1981. 200 s. In: Časopis Matice moravské, 102, 1983, č. 3–4, s. 397.
50. Zemědělská politika v Československu I. Brno VŠZ 1982. 96 s. In: Časopis Matice moravské, 103, 9184, č. 1–2, s. 166–167.
51. Frolec, V. a kol.: Horní Věstonice. Brno, UJEP 1984. 626 s. In: Universitas, 17, 1984, č. 5, s. 98–101.
52. Gottwaldovsko od minulosti k současnosti, sv. 4. Gottwaldov, Okresní archiv 1982. 226 s. In: Časopis Matice moravské, 103, 1984, č. 1–2, s. 171–172.
53. O významu tradic. AUPO, sv. 3. Praha, SPN 1983. 228 s. In: Časopis Matice moravské, 103, 1984, č. 3–4, s. 347–348.
54. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 30. Brno, UJEP 1983, 156 s. In: Časopis Matice moravské, 103, 1984, č. 3–4, s. 386–387.
55. Sborník prací historických X. AUPO, Historica 22, Praha, SPN 1983. 203 s. In: Časopis Matice moravské, 103, 1984, č. 3–4, s. 387–388.

56. Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica 29–30, 1978–1979. Bratislava, SPN 1983. 245 s. In: Časopis Matice moravské, 103, 1984, č. 3–4, s. 388–389.
57. Nejnovější dějiny. Rovnost, 100, 19. 3. 1985, s. 5.
58. Zwettler, O.: Historicko-geografický obraz jižních Čech v letech 1900–1914. Brno, UJEP 1984. 294 s. In: Časopis Matice moravské, 104, 1985, č. 1–2, s. 140–141.
59. O hrdinech odboje. Rovnost, 27. 8. 1985, s. 3.
60. Neproletarskije partii Rossii. Moskva 1984. 566 s. In: Časopis Matice moravské, 105, 1986, č. 1–2, s. 146–147.
61. Problemy istorii krizisa političeskogo stroja. Moskva 1984. 296 s. In: Časopis Matice moravské, 105, 1986, č. 1–2, s. 147–149.
62. Nedbálek, F.: Zvláštní akce 17. listopad a její průběh v Brně. Brno 1985. 88 s. In: Universitas, 19, 1986, č. 3, s. 109.
63. Červek, Z.: Rolnictvo a socialismus. Brno, UJEP 1985. 175 s. In: Universitas, 19, 1986, č. 5, s. 103–104.
64. Sborník prací filozofické fakulty, C 32. Brno, UJEP 1985. 158 s. In: Universitas, 19, 1986, č. 6, s. 97–98.
65. Zieliński, H.: Historia Polski 1914–1939. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Lódź, Ossolineum 1985. 2. vyd. 427 s.
66. Józef Piłsudski o państwie i armii. Warszawa, Państwowy Institut Wydawniczy 1985, sv. 1–2. 343+285 s. In: Časopis Matice moravské, 105, 1986, č. 3–4, s. 363.
67. Slováci v zahraničí 11. Martin, Matica slovenská 1985. 264 s. In: Časopis Matice moravské, 105, 1986, č. 3–4, s. 386.
68. K odboji na Žďársku. Rovnost, 29. 12. 1986, s. 5.
69. Brouček, S.: Krajané a domov. Praha 1985. 149 s.
70. Hrozienčík, J.: Slováci v Bulharsku. Martin, Matica slovenská 1985. 166 s. In: Časopis Matice moravské, 106, 1987, č. 1–2, s. 135–136.
71. Józef Piłsudski w opiniach politików i wojskowych. Warszawa 1985. 464 s. In: Časopis Matice moravské, 106, 1987, č. 1–2, s. 136–138.
72. Čejka, Z.: Československí vojaci na frontoch druhej svetovej vojny. Praha 1985. 80 s. In: Časopis Matice moravské, 106, 1987, č. 1–2, s. 142–143.
73. Červek, Z.: Rolnictvo a socialismus. Brno, UJEP 1985. 175 s. In: Ekonomika polnohospodárstva, 1987, č. 6, s. 278.
74. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 33. Brno, UJEP 1986. 166 s. In: Universitas, 20, 1987, č. 6, s. 104–105.
75. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, G 31. Brno, UJEP 1987. 166 s. In: Universitas, 20, 1987, č. 6, s. 108–109.
76. Panecki, T.: Ruch oporu na zachodze Europy 1940–1945. Warszawa 1986. 80 s. In: Časopis Matice moravské, 106, 1987, č. 3–4, s. 311–312.
77. Ročenka Univerzity J. E. Purkyně 1976–1985. Brno, UJEP 1987. 497 s. In: Universitas, 21, 1988, č. 1, s. 106–107.
78. 40 let pedagogické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brně. Brno, UJEP 1986. 117 s. In: Universitas, 21, 1988, č. 3, s. 109–110.
79. Špičák, M.: Východomoravská vesnice. Brno, UJEP 1987. 162 s. In: Universitas, 21, 1988, č. 3, s. 111–112.
80. Minulost zavátá časem. Hlas revoluce, 1988, č. 30, s. 6.
81. Historie a metodologie. Praha, ČSI ČSAV 1986. 430 s. In: Časopis Matice moravské, 107, 1988, č. 1, s. 122–123.

82. Tomaszewski, J.: Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa, Czytelnik 1985. 285 s. In: Časopis Matice moravské, 107, 1988, č. 1, s. 143–145.
83. Dukla večne živá, sv. 8. Košice, Východoslovenské nakladateľstvo 1986. 125 s. In: Časopis Matice moravské, 107, 1988, č. 1, s. 149–150.
84. Špičák, M.: Východomoravská vesnice. Brno, UJEP 1987. 162 s. In: Československý časopis historický, 36, 1988, č. 4, s. 624–625.
85. Vysoké školy v boji za mír. Brno, UJEP 1987. 150 s. In: Universitas, 21, 1988, č. 5, s. 102–103.
86. Universitas Purkyniana Brunensis. Brno, UJEP 1987. In: Universitas, 21, 1988, č. 5, s. 103.
87. Sborník prcí filozofické fakulty brněnské univerzity, C 34. Brno, UJEP 1987. 143 s. In: Universitas, 21, 1988, č. 5, s. 105–106.
88. Dokumenty spolupráce. Brno, UJEP 1987. 183 s. In: Universitas, 21, 1988, č. 5. s. 110.
89. Nečas, C.: Na prahu české kapitálové expanze. Brno, UJEP 1987. 129 s. In: Universitas, 21, 1988, č. 6, s. 96–97.
90. Hemmerling, Z.: Ruch ludowy w Polsce, Bulgarii i Czechoslowacji 1893–1930. Warszawa. Ludowa Spóldzielnia Wydawnicza 1987. 456 s. In: Časopis Matice moravské, 107, 1988, č. 2.
91. Terlecki, O.: General Sikorski, t. II. Kraków–Wrocław, Wydawnictwo Literackie 1986. 312 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 1, s. 142.
92. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C, 35. Brno, UJEP 1988. 155 s. In: Universitas, 22, 1989, č. 2, s. 108–109.
93. Zborník materiálov zo seminára mladých vedeckých pracovníkov. Košice. SVÚ SAV 1987. 144 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 2, s. 305–306.
94. Fijalka, M.: 27. wolyńska dywizja piechoty Armiji Krajowej. Warszawa, Instytut Wydawniczy Pax 1986. 227 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 2, s. 289.
95. Czerniakiewicz, J.: Repatriacja ludności polskiej z ZSSR 1944–1948. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987. 263 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 2, s. 289–290.
96. Český antifašismus a odboj. Praha, Naše vojsko 1988. 558 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 2, s. 288–289.
97. Širc, V.: Minulost zavátá časem. Louny 1988. 107 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 2, s. 281–282.
98. Góral, J.–Kotewicz, R.–Tobjański, Z.: Zarys dziejów Zelowa. Zelów, Urząd miasta i gminy 1987. 154 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 3, s. 466–467.
99. Češi v cizině, sv. 2. Praha, ÚEF ČSAV 1987. 341 s. In: Československý časopis historický, 37, 1989, č. 3, s. 472.
100. Chojnowski, A.: Piłsudczycy u wladzy. Wrocław, Ossolineum 1988. 294 s. In: Časopis Matice moravské, 1989, č. 1, s. 139–142.
101. Zborník Univerzity Komenského. Historica, r. 34 (1983). Bratislava, SPN 1987. 345 s. In: Časopis Matice moravské, 1989, č. 1, s. 176–177.
102. Univerzita J. E. Purkyně v Brně. Brno, UJEP 1988. 24 s. In: Universitas, 1989, č. 6, s. 87.
103. Ročenka Univerzity J. E. Purkyně 1986–1987. UJEP 1989. 299 s. In: Universitas, 1989, č. 6, s. 93.
104. Harna, J. – Kamenec, I.: Na společné cestě. Praha, Horizont 1988. 244 s. In: Časopis Matice moravské, 108, 1989, č. 2, s. 298–300.
105. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C, č. 39. Brno, MU 1992, 17 s. In: Universitas, 1993, č. 2, s. 61.
106. Středoškolská učebnice Světové dějiny II. Univerzitní noviny, 1, 1994, č. 3, s. 36.

107. Zwettler, O.: Populační a národnostní změny v bývalém Sovětském svazu v letech 1897–1970. I. Populační růst. Brno, MU 1992. 95 s. In: Český časopis historický, 92, 1994, č. 1, s. 178.
108. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, č. 40. Brno, MU 1993. 194 s. In: Universitas, 1994, č. 2, s. 78–79.
109. Nečas, C.: Podnikání českých bank v cizině 1898–1918. Brno, MU 1993. 137 s. In: Universitas, 1994, č. 2, s. 78.
110. Výstava a publikace o Slovácích v Bulharsku. In: Pro přátele jižních Slovanů, 1994, č. 5, s. 25.
111. O národnostních menšinách. In: Pro přátele jižních Slovanů, 7, 1995, č. 1, s. 36–37.
112. Tři polské syntézy nejnovějších dějin. In: Soudobé dějiny, 2, 1995, č. 1, s. 62–65.
113. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, 43, C 41. Brno, MU 1994. 149 s. In: Universitas, 1995, č. 3, s. 73.
114. Nečas, C.: Československí Romové v letech 1938–1945. Brno, FF MU 1994. 220 s. In: Universitas, 1995, č. 4, s. 77–78.
115. O zločinech ukrajinských nacionalistů. In: Soudobé dějiny 1995, č. 4, s. 641–643.
116. Tobjański, Z.: Czesi w Polsce. Kraków 1994. 223 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 13, 1996, s. 121–122.
117. Lazuga, W.: Rządy polskie w Austrii. Gabinet Kazimierza hr. Badeniego 1895–1897. Poznań 1991. 254 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 13, 1996, s. 122–123.
118. Pipes, R.: The Russian Revolution. New York 1990. 713 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 13, 1996, s. 123–124.
119. Polska odrodzona 1918–1939. Państwo – społeczeństwo – kultura. Warszawa 1988. 626 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 13, 1996, s. 124–126.
120. Papierzyńska – Turek, M.: Między tradycją a rzeczywitością. Państwo wobec prawoslawia 1918–1939. Warszawa 1989. 484 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 13, 1996, s. 126–128.
121. Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Kraków 1993. 248 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 13, 1996, s. 128–130.
122. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, C 42. Brno, MU 1995. 152 s. In: Universitas, 1996, č. 3, s. 73.
123. Malíř, J.: Od spolků k moderním politickým stranám. Brno, MU 1996. 373 s. In: Universitas, 1997, č. 1, s. 71.
124. Maternicki, J. – Majorek, Cz. – Suchoński, A.: Dydaktika historii. 2. vyd. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1994. 460 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 140–141.
125. Podręcznik historii – perspektywy modernizacji. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 1994. 145 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 141–142.
126. Nauczyciel historii. Ku nowej formacji dydaktycznej. Poznań, Instytut Historii UAM 1996. 211 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 143.
127. Radzwill, A. – Roszkowski, W.: Historia 1789–1871. Historia 1871–1945. Historia 1945–1990. Podręcznik dla szkól średnich. 2. vyd. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1994–1995. 405+360+361 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 144.
128. Mikołajewicz, J.: Wiedza o życiu w społeczeństwie. Podręcznik dla szkół podstawowych i średnich. 5. vyd. Poznań–Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1995. 238 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 145.

129. Leksykon historii powszechnej 1900–1945. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM 1996. 507 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 16, 1997, s. 146–147.
130. Slownik politików XX wieku. Poznań, Wydawnictwo Poznańske 1995. 319 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 147–148.
131. Iwanow, M.: Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa–Wrocław, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1991. 399 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 148–149.
132. Torzecki, R.: Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II. wojny swiatowej na terenie II. Rzeczypospolitej. Warszawa, PWN 1993. 348 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 149–151.
133. Tomaszewski, J.: Czechoslovak Diplomats on the National Minorities in Poland, 1924–1939. Acta Sueco – Polonia, Nr. 2, Uppsala 1994, pp. 53–62. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 151–152.
134. Tomaszewski, J.: Czeska oświata na Wolyniu przed rokiem 1939. Przegląd Humanistyczny, 6, 1995, s. 87–98. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16, 1997, s. 152–153.
135. Tomaszewski, J.: Czechoslowacja. Warszawa, Trio 1997. 307 s. In: Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3–4, s. 568.
136. Botík, J.: Slováci v Bulharsku. Bratislava, Slovenské národné múzeum 1994. 80 s. In: Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3–4, s. 569.
137. Cambel, S.: Slovenská dedina (1938–1944). Bratislava, SAP 1996. 219 s. In: Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3–4, s. 569–570.
138. Milan Hodža – štátnik a politik. 2. vyd. Bratislava, Veda 1994. 188 s. In: Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3–4, s. 570–571.
139. Víťazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945). Bratislava, Nadácia L. Novomeského 1996. 81 s. In: Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3–4, s. 573.
140. Studia wschodnie. Prace historyczne II. Wrocław, IH UW 1993. 144 s. In: Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3–4, s. 580.
141. Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 17. Ostrava, Sfinga 1995. 423 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 68, 1997, č. 1, s. 103.
142. Zahradníček, V. – Linková, M.: Krajanská sbírka Náprstkova muzea 1–3. Praha, Národní muzeum 1994. 169+220+208+201 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 50, 1998, č. 1, s. 95–96.
143. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, C 43. Brno, MU 1997. 180 s. In: Universitas, 1998, č. 1, s. 74.
144. Chojnowski, A.: Ukraina. Warszawa, Trio 1997, 233 s. In: Soudobé dějiny, 5, 1998, č. 1, s. 129–130.
145. Kęsik, J.: Zaufany komendanta. Wrocław, Wydawnictwo UW 1995. 213 s. In: Soudobé dějiny, 5, 1998, č. 1, s. 130–131.
146. Slováci v Rumunsku. Bratislava, Dom zahraničných Slovákov 1995. 287 s. In: Soudobé dějiny, 5, 1998, č. 1, s. 135.
147. Życie codzienne polskich zeslańców w ZSSR w latach 1940–1946. Wrocław, Wydawnictwo UW 1997. 313 s. In: Soudobé dějiny, 5, 1998, č. 1, s. 136–137.
148. Valášková, N. – Uherek, Z. – Brouček, S.: Alies or One's Own People. Czechs Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic. Prague 1997. 118 s. In: Časopis Matice moravské, 117, 1998, č. 1, s. 207–209.
149. Čapka, F.: Slovník českých a světových dějin. Brno, CERM 1998. 431 s. In: Universitas, 1998, č. 3, s. 68–69.

150. Dorovský, I.: Makedonci žijí mezi námi. Brno, MU 1998. 351 s. In: Universitas, 1998, č. 3, s. 61.
151. Česko-slovenská historická ročenka 1997. Brno, MU 1997. 335 s. In: Universitas, 1998, č. 4, s. 69–70.
152. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, C 44. Brno, MU 1998. 191 s. In: Universitas, 1998, č. 4, s. 70.
153. Politický extrémismus a radikalismus v České republice Brno, MU 1998. 303 s. In: Universitas, 1998, č. 4, s. 70–71.
154. Kocourek, L.: Historická vlastivěda. Úvod do studia. Ústí nad Labem, PdF UJEP 1998. 155 s. In: Komenský, 123, 1998, č. 3–4, s. 87.
155. O polsko-ukrajinské spolupráci. In: Soudobé dějiny, 1998, č. 2–3, s. 298–301.
156. Čechy v Halyčyni. Biografičnyj dovidnyk. Lvov, Centr Jevropy 1998. 119 s. In: Soudobé dějiny, 1998, č. 2–3, s. 359.
157. Dorovský, I. a kol.: Charváti ještě žijí mezi námi. Brno, Společnost přátel jižních Slovanů v ČR 1996. 127 s. In: Soudobé dějiny, 1998, č. 2–3, s. 360.
158. Edvard Beneš a středoevropská politika. Brno, MU 1997, 129 s. In: Universitas, 1999, č. 1, s. 61.
159. O dějinách pravoslavné církve. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 17, 1999, s. 180.
160. O ruských optantech. In: Zpravodaj SČVP, 9, 1999, č. 9, s. 2.
161. Koneczny, A.: Śląsk a wojna powietrzna lat 1940–1944. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1998. 211 s. In: Soudobé dějiny, 6, 1999, č. 2–3, s. 377.
162. Kruško, S.: Optanty. Prjašiv, Koordinacijnyj komitet reoptantov 1997. 267 s. In: Soudobé dějiny, 6, 1999, č. 2–3, s. 377–378.
163. Podolák, P.: Národnostne menšiny v Slovenskej republike z hľadiska demografického vývoja. Martin, Matica slovenská 1998. 91 s. In: Soudobé dějiny, 6, 1999, č. 2–3, s. 378.
164. Trapl, M.. František Matouš Klácel – život a dílo. Olomouc, Univerzita Palackého 1999. 130 s. In: Vlastivědný věstník moravský, 52, 2000, č. 1, s. 96–97.
165. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, č. 45. Brno, MU 1999. 190 s. In: Univerzitas, 2000, č. 3, s. 68.
166. Hrycak, J.: Historia Ukrajiny 1772–1999. Lublin 2000. 355 s. In: Soudobé dějiny, 2000, č. 3, s. 423.
167. Nižňanský, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoevrópskom kontexte. Nitra 1999. 293 s. In: Soudobé dějiny, 2000, č. 3, s. 426–427.
168. O trianonské mírové smlouvě (Deák, L.: Trianon – ilúzie a skutočnosť. Bratislava, Kubko Goral 1996. 32 s.) In: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, řada společenských věd, č. 18, 2001, s. 147–148.
169. Profil představitele maďarské minority (Deák, L.: Politický profil Jánose Esterházyho. Bratislava, Kubko Goral 1996. 24 s.) In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, ŘSV č. 18, 2001, s. 148–149.
170. Příspěvek k československo-polským vztahům (Pałys, P.: Kłodzko, Racibórz i Głubczyce w stosunkach polsko-czechoslowackich w latach 1945–1947. Opole 1997. 95 s.) In: Sborník prací PdF MU, ŘSV 18, s. 149–150.
171. K dějinám krajanů (Štěříková, E.: Země otců. Z historie a ze vzpomínek. K 50. výročí reemigrace potomků českých exulantů. Praha, Exulant 1995. 503 s.) In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, řada společenských věd, č. 18, 2001, s. 150–151.

172. Srovnávací studie o demokracii ve střední Evropě (Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektiwie porównawczej. Wrocław, Wydawnictwo UW 1998. 252 s.) In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, řada společenských věd, č. 18, 2001, s. 151–152.
173. Letz, R.: Dějiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920–1948). Martin–Bratislava, Matica slovenská 2000. 294 s. In: Soudobé dějiny, 2000. 294 s. In: Soudobé dějiny, 2000, č. 4, s. 681.
174. Poliszczuk, W.: Dowody zbrodni OUN i UPA. Toronto 2000. 778 s. In: Soudobé dějiny, 2000, č. 4, s. 681–682.
175. Poliszczuk, W.: Fałszowanie historii najnowszej Ukrainy. Toronto 1996. 92 s. In: Soudobé dějiny, 2000, č. 4, s. 682–683.
176. Goněc, V.: Z osudů ruské demokracie – Alexandr Kerenskij. Brno, MU 1999. 169 s. In: Universitas, 2001, č. 2, s. 71–72.
177. Vondrášek, V. – Chrastil, S. – Markel, M.: Dějiny Vojenské akademie v Brně 1951–2001. Praha, MO ČR 2001. 240 s. In: Časopis Matice moravské, 120, 2001, č. 2, s. 569–570.
178. Serczyk, W. A.: Historia Ukrainy. Wrocław–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2001. 427 s. In: Soudobé dějiny, 2001, č. 4, s. 837.
179. Studia Zachodnie 5. Zielona Góra, Vyźsza Szkola Pedagogiczna 2000. 260 s. In: Soudobé dějiny, 2001, č. 4, s. 837–838.
180. Čapka, F.: Dějiny Moravy v datech. Brno, CERM 2001. 216 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 156.
181. Cambel, S.: Štátník a národohospodár Milan Hodža 1878–1944. Bratislava, Veda 2001. 233 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 159.
182. Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Kraków, Uniwersitas 2000. 305 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 161.
183. Nemcy v Krymu. Simferopol, Tavrija–Pljus 2000. 252 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 161–162.
184. Siemaszko, W. i E.: Ludobójstwo dokonane przes nacjonalistów ukrajińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. I.–II. Warszawa, Wydawnictwo von Borowiecky 2000. 1434 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 164–165.
185. Vanat, I.: Materialy do istorii Ukrajińskoji narodnoji rady Prjašivščyny (1945–1952). Prjašiv, EXCO 2001. 119 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 166.

Vanat, I.: Volynska akcija. Prjašiv, Sojuz rusyniv – ukrajinciv Slovackoji Respubliki 2001. 250 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 167.

186. Vovkanyč, I. I.: Čechoslovaččyna v 1945–1948 rokach. Narys istorii perechidnoho periodu. Užhorod, Wydawnyctvo V. Paďaka 2000. 352 s. In: Soudobé dějiny, 2002, č. 1, s. 167.
187. Siwek, T. – Zahradnik, S. – Szymeczek, J.: Polská národní menšina v Československu 1945–1954. Praha, ÚSD AV ČR 2001. 115 s. In: Slovanský přehled, 88, 2002, č. 4, s. 548.
188. Poválečné dějiny v polských historických časopisech roku 2001. In: Soudobé dějiny, 9, 2002, s. 3–4, s. 574–578.
189. Kumor, B.: Historia kościola 8. Czasy współczesne 1914–1922. Lublin, KUL 2001. 704 s. In: Soudobé dějiny, 9, 2002, č. 3–4, s. 650.
190. Štěříková, E.: Poznání do Slezska. Praha, Kalich 2001. 600 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, řada společenských věd, č. 19, 2003, s. 138–139.
191. Ukrajinské práce o dějinách volyňských Čechů. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, řada společenských věd, č. 19, 2003, s. 143.
192. Smaga, J. – Przebinda, G.: Kto jest kim w Rosji po 1917 roku. Kraków, Znak 2003. 337 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd, č. 19, 2003, s. 143–144.

193. Kujawska, M.: Problemy wspolczesnej edukacji historycznej. Poznań, Uniwersytet A. Mickiewicza 2001. 230 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, řada společenských věd, č. 19, 2003, s. 146.
194. Tomaszewski, J. – Źbikowski, A. (ed.). Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon. Warszawa, Wydawnictwo Cyklady 2001. 572 s. In: Soudobé dějiny, 10, 2003, č. 3, s. 439–440.
195. Walaszek, A. a kol. (ed.): Polska diaspora. Kraków, Wydawnictwo Literackie 2001. 605 s. In: Soudobé dějiny, 10, 2003, č. 3, s. 440.
196. Polské historické časopisy v roce 2002 o poválečných dějinách. In: Soudobé dějiny, 2, 2003, s. 605–610.
197. Valášková, N.: František Řehoř a jeho etnografická činnost. Praha, EÚ AV ČR 1999. 182 s. In: Slovanský přehled 2004, č. 3, s. 375–376.
198. Kaleta, P.: Cesta do Haliče. Olomouc, Votabia 2004. 266 s. In: Slovanský přehled, 2004, č. 3, s. 468.
199. Kruško, S.: Areštanty. Prjašiv, KVR 2003. 52 s. In: Soudobé dějiny 10, 2003, č. 3, s. 435.
200. Landau, Z. – Tomaszewski, J.: Bank Polska Kasa Opieki S. A. 1929–1999. Warszawa 2002. 320 s. In: Soudobé dějiny 10, 2003, č. 3, s. 435–436.
201. Uherek, Z. – Valášková, N – Kužiel, S. – Dymeš, P.: Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do ČR. Praha, EÚ AV ČR 2003. 198 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20, 2004, s. 198–199.
202. Miljukov, P. N.: Istorija vtoroj russkoj revoljuciji: Vospominanija. Memuary. Minsk, Charvest 2002. 752 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20, 2004, s. 199.
203. Polak w świece. Leksykon Polonii i Polaków za granicą. Warszawa, Polska Agencja Informacyjna 2001. 439 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20, 2004, s. 199–200.
204. Polské historické časopisy v roce 2004 o válečných a poválečných dějinách. In: Soudobé dějiny, 2005, č. 1, s. 194–207.
205. Dufek, V.: Doplňky k dějinám volyňských Čechů I. Praha, SČVP 2003. 174 s. In: Slovanský přehled, 91, 2005, č. 4, s. 538–539.
206. Kolejka, J.: Bakuninovo evropanství. Brno, MU 2004. 66 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 21 (2006), s. 150.
207. Ukrajinska Centralna rada: Postup nacijetvorennja ta deržavobudovnyctva. Kyjiv, Ukrajinska vydavnyča spilka 2002. 357 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 21 (2001). s. 151.
208. Volyň i Polissja: UPA ta zapillja 1943–1944. Kyjiv–Toronto, NANU 1999. 723 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 21 (2006), s. 152–153.
209. Filar, W.: Wołyń 1939–1944. Toruń, Wydawnictvo A. Marszalek 2004. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 21 (2006), s. 154.
210. Necov, N. P.: Dějiny Vojvodova. Plzeň, Vědecká knihovna 2006. 144 s. In: Soudobé dějiny, 13, 2006, č. 1–2, s. 287–288.
211. Baron, R.: Nad Olzą i Ostrawicą. Opole, UO 2006. 150 s. In: Slovanský přehled, 92, 2006, č. 4, s. 567.
212. Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. K. – Starek, J. (eds.): Die Wiener Tschechen 1945–2005. Wien–Praha 2006. 484 s. In: Soudobé dějiny, 2006, č. 3–4, s. 527–528.
213. Potylčak, O.: Radjanskyj vijskovyj polon ta internuvannja v Ukrajini (1939–1945). Kyjiv 2004. 482 s. In: Soudobé dějiny 2006, č. 3–4, s. 534.
214. Šmigel', M. – Kruško, Š.: Opcia. Prešov 2005. 276 s. In: Slovanský přehled, 2007, č. 1, s. 122.
215. Kruško, Š. a kol.: Encyklopedický slovník presídlenia. Prešov 2005. 480 s. In: Slovanský přehled, 2007, č. 1, s. 42.

216. Válečné a poválečné dějiny v polských historických časopisech v letech 2005–2006. In: Soudobé dějiny, 2007, č. 1, s. 177–189.
217. Beavois, D.: Trójkąt ukraiński. Lublin 2005. 813 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 251–252.
218. Volkova, S. A.: Čechy na pivdni Ukrajiny. Simferepol 2006. 156 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 253–254.
219. Moravcová. I.: Obrázky z dějin českého zahraničního školství v zahraničí. Pardubice 2006. 282 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 255.
220. Wysocki, R.: Organizacja ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Lublin 2003. 433 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 257–258.
221. Przemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzecypospolitej 1931–1948. Toruń 2004. 350 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 258–260.
222. Hryciuk, G.: Przemiany narodowościowe i ludnościowe v Galicji Wschodniej i na Wołyniu v latach 1931–1948. Toruń 2005. 424 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 260–261.
223. Antypolska akcia OUN–UPA 1943–1944. Warszawa 2003. 166 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 261–262.
224. Kruško, Š.: Domov v cudzine alebo žili sme na Ukrajine. Prešov 2007. 77 s. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 262–263.
225. K nové literatuře o dějinách zahraničních Čechů. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 267–269.
226. České vědomí Ukrajiny. Praha, UK 2005. 84 s. In: Slovanský přehled, 2008, č. 1, s. 141.
227. Válečné a poválečné dějiny v polských historických časopisech roku 2007. In: Soudobé dějiny, 15, 2008, č. 1, s. 206–215.
228. Polský válečný exil v Londýně ve vzpomínkách. In: Soudobé dějiny, 15, 2008, č. 3–4, s. 764–770.
229. Hloušek, V. – Kaniok, P. (eds.): Evropské politické strany po východním rozšíření EU. Brno: MU, 2007. 177 s. In: Universitas, 2009, č. 1, s. 74.
230. Andrš, B.: Česká Alexandrovka. Praha: NK ČR, 2009. 264 s. In: Slovanský přehled, 95, 2009, č. 2, s. 253.
231. Čapka, F.: Odbory v českých zemích v letech 1918–1948. Brno: MU, 2008. 285 s. In: Slovanský přehled, 95, 2009, č. 3, s. 401–402.
232. Friedl, J. – Jirásek, Z.: Rozpačité spojenectví. Praha: Nakladatelství A. Skřivan ml., 2008. 399 s. In: Český časopis historický, 107, 2009, č. 3, s. 646–648.
233. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická (C), č. 54. Brno: MU, 2007. 153 s. In: Universitas, 42, 2009, č. 3, s. 75–76.
234. Kostiuk, M.: Die deutschen kolonien in Wolhynien. Im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts. Wiesentheid: Historischer Verein, Wolhynien 2006. 261 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 179.
235. Buravskij, O. A.: Poljaky Volyni v druhij polovyni XIX – na počatku XX. st. Žytomyr 2004. 168 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 180.
236. Topinka, E.: Archiv spolku Česká beseda ve Lvově (1867–1936). Lvov: Centrum Evropy, 2007. 543 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 181–182.
237. Klabjan, B.: Češkoslovaška na Jadranu. Koper: Založba Annales, 2007. 425 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 182–183.

238. Svět historie – historikův svět. Sborník profesoru Robertu Kvačkovi. Liberec: TU, 2007. 678 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 183–184.
239. Olszewski, P.: Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918–1921. Piotrków Trybunalski 2001. 287 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 184–185.
240. Repressirovannyje čechi. Vypusk 1. Odessa 2007. 67 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 185–186.
241. Dąbrowski, D.: Rceczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938–1939. Toruń: A. Marszalek, 2007. 413 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 186.
242. Česka zahalnoosvitna škola. Luck: Tverdynja, 2008. 112 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 188–189.
243. Serhijčuk, V.: Poljaky na Volyni u roky druhoji svitovoji vijny. Kyjiv: UVS, 2003. 576 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 188–189.
244. Kalakura, O.: Poljaky v etnopolityčnych procesach na zemljach Ukrajiny v XX stolittji. Kyjiv: Znonnja, 2007. 505 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 191–192.
245. Tomaszewski, J.: Czechy i Słowacja. Warszawa: Trio, 2006. 415 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 193–194.
246. Friedl, J. Zaolzie w świetle szyfrogramów polskiej placówki dyplomatycznej w Pradze oraz Ministerstva Spraw Zagranicznych w Warszawie (1945–1949). Czeski Cieszyn: Kongres Polaków, 2007. 335 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 196–197.
247. Baron, R.: Między Polską i Czechami. W optyce historyka z Brna. Toruń: A. Marszalek, 2009. 281 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 199.
248. Snyder, T.: Tajna wojna. Kraków: Znak, 2008. 340 s. In: Slovanský přehled, 2010, č. 1–2, s. 241–242.
249. Herzog, A. – Ruchniewicz, M.: Dzieje Ziemi Klodzkiej. Hamburg–Wroclaw, 2008. 568 s. In: Slovanský přehled, 2010, č. 1–2, s. 65–66.
250. Lutaj, M.: Čechy na Žytomyrščyni: istorija i sihodennnja. Žitomyr: Vydavnyctvo Žytomyrskoho deržavnoho universytetu im I. Franko, 2008. 208 s. In: Slovanský přehled, 2010, č. 1–2, s. 85–86.
251. Dvě publikace o Zelově. Slovanský přehled, 2010, č. 3–4, s. 329–330.
252. Štěříková, E.: Zelów. Česká exulantská obec v Polsku. Praha, Kalich, 2010. 433 s. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 194–195.
253. Ornst, J.: Česká kolonie Malá Zubovščina na Ukrajině. Praha: SČVP, 2009. 176 s. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 195–196.
254. Majewski, P. M.: „Niemcy sudeccy" 1848–1948. Historia pewnego nacionalizmu. Warszawa: Wydawnictwo UW, 2007. 554 s. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 198–199.
255. Fasora, L. – Hanuš, J.: Masarykova univerzita v Brně. Příběh vzdělání a vědy ve střední Evropě. Brno: Masarykova univerzita, 2009. 267 s. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 199–200.
256. Zudová-Lešková, Z.: Cesty k sebe. Česi v odboji na Slovensku v rokoch 1939–1943. Praha: Historický ústav AV ČR, 2009. 349 s. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 202–203.
257. Palys, P.: Skupiska czeskie v Kłodzkiem, Raciborskiem, Głubczyckiem i Żytawskiem wobec planów zmiany granic państwowych po II wojnie światowej. Toruń: Wydawnictwo

Adam Marszalek, 2009. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 203–204.

258. Davies, N. – Moorhouse, R.: Mikrokosmos. Portrét jednoho středoevropského města. Praha: Nakladatelství BB/art, 2006. 607 s. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 205–206.
259. Kulak, T.: Wrocław. Przewodnik historyczny. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. 338 s. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd č. 24 (1–2010), s. 206–207.
260. Burda, B.: Szkolnictwo średnie na Dolnym Śląsku w okresie wczesnonowożytnym (1526–1740). Zielona Góra: Uniwersytet Zielenogórski, 2007. 306 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 124.
261. Erben, K. J.: Slovanské bájesloví. Praha: EÚ AV ČR, 2009. 511 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 125.
262. Krejčiřík, M.: Kleinové. Brno: Archiv města Brna, 2009. 446 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 126–127.
263. Fasora, L. – Hanuš, J.: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno: MU, 2010. 339 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 127.
264. Jelínek, P.: Zahraničně–politické vztahy Československa a Polska 1918–1924. Opava: Matice slezská, 2009. 226 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 145–146.
265. Soudobé dějiny v polských historických časopisech roku 2010. In: Soudobé dějiny, 18, 2011, č. 3, s. 483–484.
266. Kosman, M.: Dějiny Polska. Praha: Karolinum, 2011. 452 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 181–182.
267. Zubov, A. B.: Istorija Rossii. XX vek 1894–1939. Moskva: Izdatělstvo AST – Izdatělstvo Astrel, 2010. 1023 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 184–185.
268. Szymczak, D.: Między Habsburgami i Hohenzollernami. Kraków: AVALON, 2009. 424 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 185.
269. Jarniecki, M.: Irredenta ukraińska w relacjach polsko–czechoslowackich w latach 1918–1939. Kalisz – Poznań: UAM, 2009. 301 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 185–186.
270. Cat-Mackiewicz, S.: Polityka Becka. Kraków: Universitas, 2009. 197 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 186–188.
271. Rychlíková, M.: Životní anabáze jednoho krajana. Ludvík Feigl – Čech známý neznámý. Praha: Národní muzeum, 2011. 117 s. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 188–189.
272. Motyka, G.: Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947, Kraków, Wydawnictwo Literackie 2011, 520 s. In: Slovanský přehled, 98, 2012, č. 1–2, s. 170–172.
273. Štěpánek, V.: Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století. Brno: MU, 2011. 471 s. In: Universitas, 2012, č. 2, s. 77–78.
274. Kučer, V. – Potylčak, O.: Ukrajina 1941–1944: trahedija naroda za fasadom Svjaščennoji vijny. Kyjiv – Bila Cerkva: Bilocerkivdruk, 2011. 368 s. In: Slovanský přehled, 2012, č. 3–4, s. 381–382.
275. Čapka, F. – Slezák, L.: Cukrovarnictví do roku 1938 a agrární strana. Brno: MU, 2011. 246 s. In: Slovanský přehled, 2012, č. 3–4, s. 382.
276. Topinka, J.: Tomáš Masaryk i Ukrajinci. Archivní dokumenty. Lviv: Centr Evropy, 2010. 440 s. In: Slovanský přehled, 2012, č. 3–4, s. 382–383.
277. Kvasyliv: fragmenty istoriji, tom 1. Rivne: Volynski oberehy, 2011. 398 s. In: Slovanský přehled, 2012, č. 3–4, s. 250.

278. Soudobé dějiny v polských odborných časopisech roku 2011. In: Soudobé dějiny, 19, 2012, č. 2, s. 357–369.

hb) Zprávy

1. VI. mikulovské sympozium. Československý časopis historický, 23, 1975, č. 5, s. 798–799.
2. Významný příspěvek ke 30. výročí osvobození. Sborník prací pedagogické fakulty UJEP, řada společenských věd, č. 8. Brno 1977, s. 206–207.
3. VII. mikulovské sympozium. Vlastivědný věstník moravský, 30, 1978, č. 1, s. 99–100.
4. K osmdesátinám Miloslava Trapla. Vlastivědný věstník moravský, 31, 1979, č. 1, s. 88–89.
5. Hovoříme s pamětníky 17. listopadu 1939. Universitas 1979, č. 5, s. 9–15.
6. Zamyšlení nad květnovými dny. Hlas revoluce, 1980, č. 23, s. 4.
7. Kolektivizace zemědělství na jižní Moravě. Československý časopis historický, 28, 1980, č. 3, s. 479.
8. Za univerzitním profesorem dr. Miloslavem Traplem. Časopis Matice moravské, 99, 1980, č. 1–2, s. 184–187.
9. Konference ke vzniku a vývoji Bulharska. Časopis Matice moravské, 101, 1982, č. 1–2, s. 206–207.
10. Sympozium k dějinám školství na jižní Moravě. Časopis Matice moravské, 101, 1982, č. 1–2, s. 202–203.
11. Konference ke 100. výročí narození J. Dimitrova. Časopis Matice moravské, 101, 1982, č. 3–4, s. 383–384.
12. O významu vítězství nad fašismem. Rovnost, 6. 11. 1974, s. 3.
13. Nové poznatky o jižní Moravě. Rovnost, 15. 8. 1975, s. 5.
14. Jižní Morava ve Vlastivědném věstníku moravském. Rovnost, 10. 12. 1975, s. 5.
15. Cestou hrdinného boje. Brněnský večerník, 12, 12. 5. 1981, s. 4.
16. Kriticky o učebnicích. Universitas, 1975, č. 3, s. 91.
17. K osvobození a novému osídlení jižní Moravy v roce 1945. Universitas, 1975, č. 4, s. 77.
18. Po stopách protifašistického boje. Universitas, 1980, č. 4, s. 69.
19. Sympozium historiků ČSSR a SSSR. Universitas, 1980, č. 4, s. 81.
20. Valné shromáždění Muzejní a vlastivědné společnosti. Universitas, 1981, č. 6, s. 84–85.
21. Zasedání československo-jugoslávské komise historiků. Universitas, 1981, č. 6, s. 86.
22. Mikulovské sympozium. Universitas, 1982, č. 1, s. 83–84.
23. Konference 1300 let bulharského státu. Universitas, 1982, č. 1, s. 79–80.
24. Sjezd československých historiků. Universitas, 1982, č. 3, s. 88–89.
25. Seminář o nově osídleném pohraničí. Universitas, 1982, č. 5, s. 87–88.
26. Celostátní kolo SVOČ pedagogických fakult 1982. Universitas, 1982, č. 5, s. 81–84.
27. Vědecké sympozium o přeměnách vesnice. Universitas, 1983, č. 1, s. 95.
28. XII. mikulovské sympozium. Universitas, 1983, č. 2, s. 81–82.
29. Sympozium k 1100 letům moravsko-bulharských vztahů. Časopis Matice moravské, 102, 1983, č. 3–4, s. 410–411.
30. Konference o vzniku SSSR. Časopis Matice moravské, 102, 1983, č. 3–4, s. 411–412.
31. Seminář o stabilizaci obyvatel pohraničí. Universitas, 1983, č. 3, s. 85.
32. Slavistický den UJEP. Universitas, 1983, č. 4, s. 91–92.
33. Pátý seminář o nově osídleném pohraničí. Universitas, 1983, č. 4, s. 79–80.
34. Vědecké zasedání kateder historických věd. Universitas, 1983, č. 4, s. 67.
35. Konference o vzniku Československa. Vlastivědný věstník moravský, 36, 1984, č. 1, s. 95.
36. Sympozium k počátkům kolektivizace zemědělství. Časopis Matice moravské, 103, 1984, č. 1–2, s. 189.

37. Celonárodní seminář historiků a etnografů. Časopis Matice moravské, 103, 1984, č. 3–4, s. 392.
38. O kolektivizaci zemědělství na jižní Moravě. Universitas, 17, 1984, č. 1, s. 96–97.
39. O významu vyučovacích pomůcek. Universitas, 17, 1984, č. 1, s. 100.
40. XIII. mikulovské sympozium. Universitas, 17, 1984, č. 1, s. 101–102.
41. Zasedání k výročí československo-sovětské smlouvy. Universitas, 17, 1984, č. 2, s. 84–85.
42. Dva semináře historiků a etnografů. Universitas, 17, 1984, č. 2, s. 91–92.
43. O počátcích kolektivizace zemědělství. Universitas, 17, 1984, č. 2, s. 94–95.
44. O československo-maďarských vztazích. Universitas, 17, 1984, č. 3, s. 78–79.
45. Vědecké zasedání k výročí SNP. Universitas, 17, 1984, č. 4, s. 85–86.
46. Seminář k výzkumu národnostních skupin. Universitas, 17, 1984, č. 4, s. 101–102.
47. Celokrajský seminář ke 40. výročí SNP. Universitas, 17, 1984, č. 5, s. 87–88.
48. Vědecká konference k výročí SNP. Universitas, 17, 1984, č. 5, s. 89–90.
49. O průběhu etnických procesů v pohraničí. Universitas, 18, 1985, č. 1, s. 91–93.
50. Konference ke 40. výročí osvobození. Universitas, 18, 1985, č. 3, s. 91–93.
51. O ukrajinském etniku v ČSSR. Universitas, 18, 1985, č. 4, s. 85–86.
52. Krásný kopec (Mährisch Schönberg – Šumperk). Universitas, 18, 1985, č. 6, s. 35–37.
53. Ocenění dopisovatelů. Universitas, 18, 1985, č. 6, s. 57.
54. O českém a slovenském vystěhovalectví. Universitas, 18, 1985, č. 6, s. 76–77.
55. Objevují moravskou minulost. Rovnost, 24. 1. 1986, příloha s. 2.
56. Návrat domů. Rovnost, 18. 4. 1986, příloha s. 3.
57. Akt spravedlnosti. Rovnost, 29. 5. 1986, příloha s. 2.
58. Týdeník Sociální demokrat a levice. Rovnost, 13. 2. 1987, příloha s. 2.
59. Vlastivědná společnost bilancovala. Rovnost, 10. 2. 1986, s. 3.
60. Ke 100. výročí Rovnosti. Universitas, 19, 1986, č. 2, s. 64–65.
61. Mikulovské sympozium. Universitas, 19, 1986, č. 2, s. 93–94.
62. Slovácích v českých zemích. Universitas, 19, 1986, č. 4, s. 83–84.
63. O česko-slovenských vztazích. Universitas, 19, 1986, č. 5, s. 90–91.
64. Zasedání komise historiků ČSSR a PLR. Universitas, 19, 1986, č. 6, s. 74–75.
65. Příprava národopisné syntézy. Universitas, 19, 1986, č. 6, s. 70–71.
66. Křeslo pro hosta. Zpravodaj, 1986, č. 4, s. 7–8.
67. Mikulovské sympozium. Universitas, 20, 1987, č. 1, s. 79.
68. Konference didaktiků dějepisu. Universitas, 20, 1987, č. 1, s. 79–80.
69. Tisková beseda k výročí Universitas. Universitas, 20, 1987, č. 3, s. 75–76.
70. K výročí vzniku Československa. Universitas, 21, 1988, č. 3, s. 77.
71. Sněmování historiků. Universitas, 21, 1988, č. 4, s. 74–75.
72. 28. říjen státním svátkem. Zpravodaj, 1988, říjen, s. 5–6.
73. K výročí našeho státu. Universitas, 21, 1988, č. 6, s. 63.
74. Celostátní kolo tematické soutěže SVOČ. Universitas, 21, 1988, č. 6, s. 64–65.
75. Zasedání komise historiků ČSSR–SSSR. Universitas, 21, 1988, č. 6, s. 70–71.
76. Sto let II. internacionály. Rovnost, 21. 7. 1989, příloha s. 2.
77. 125 let od založení I. internacionály. Rovnost, 22. 9. 1989, příloha s. 2.
78. Jak vás škola připravuje pro život? Universitas, 22, 1989, č. 6, s. 31–32.
79. Sedmdesát let Československa. Universitas, 22, 1989, č. 6, s. 90.
80. Ke vzniku republiky. Universitas, 22, 1989, č. 1, s. 71–72.
81. O II. internacionále. Rovnost, 26. 5. 1989, s. 1.
82. Šedesátiny Vojtěcha Žampacha. Universitas, 22, 1989, č. 3, s. 95–96.

83. Sjezd československých historiků. Universitas, 22, 1989, č. 3, s. 77.
84. K šedesátinám Vojtěcha Žampacha. Vlastivědný věstník moravský, 1989, č. 2, s. 250–251.
85. Odkaz I. internacionály. Universitas, 22, 1989, č. 5, s. 83.
86. Konference k 70. výročí ČSR. Bulletin z výsledků vědeckovýzkumné činnosti. Brno 1989, s. 95–97 (s D. Lasovským).
87. Konference v Ústí nad Labem. Bulletin z výsledků vědeckovýzkumné činnosti III. Brno 1989, s. 99.
88. Vojtěch Žampach šedesátiletý. Bulletin z výsledků vědeckovýzkumné činnosti III. Brno 1989, s. 103–109. (s D. Lasovským).
89. Oslavy 70. výročí školy. Universitas, 23, 1990, č. 1, s. 77–78.
90. Kolokvium k 17. listopadu 1939. Universitas, 23, 1990, č. 2, s. 91.
91. Stanislav Julínek. Universitas, 1991, č. 3, s. 70–71.
92. O integraci. Rovnost, 4. 2. 1993, s. 3.
93. O střední Evropě ve 20. století. Universitas, 1993, č. 2, s. 51.
94. My a východní Evropa. Rovnost, 4. 2. 1994, s. 4.
95. Česká minorita na Volyni a zpracování jejích dějin. Český rozhlas, zahraniční vysílání, 9. 2. 1994.
96. Střední a východní Evropa ve 20. století. Univerzitní noviny, 1, 1994, č. 2, s. 12.
97. Osudy volyňských Čechů. Univerzitní noviny, 1, 1994, č. 2, s. 12.
98. My a východní Evropa ve 20. století. Universitas, 1994, č. 2, s. 75.
99. VII. sjezd českých historiků v Praze. Vlastivědný věstník moravský, 46, 1994, s. 61–62.
100. Bulharští Slováci o sobě. Pro přátele jižních Slovanů, 6, 1994, č. 5, s. 29.
101. Jacques Rupnik na Masarykově univerzitě. Univerzitní noviny, 1, 1994, č. 11, s. 1.
102. Lidé v pohybu. Univerzitní noviny, 1995, č. 3, s. 3.
103. Sněmování didaktiků dějepisu. Univerzitní noviny, 1995, č. 7–8, s. 6.
104. O emigraci z Ruska. Univerzitní noviny, 1995, č. 10, s. 12.
105. O česko-slovenských vztazích. Univerzitní noviny, 1995, č. 10, s. 13.
106. O islámském fundamentalismu. Univerzitní noviny, 1995, č. 10, s. 17.
107. K životnímu jubileu Stanislava Julínka. In: Univerzitní noviny, 2, 1996, č. 5, s. 17–18.
108. Slavnostní křest sborníku. In: Univerzitní noviny, 3, 19996, č. 5, s. 22.
109. Slavnostní křest sborníku. In: Pro přátele jižních Slovanů, 8, 1996, č. 6, s. 30.
110. O historickém vzdělávání. In: Univerzitní noviny, 3, 1996, č. 12, s. 12–13.
111. Beseda o druhém odboji. In: Univerzitní noviny, 4, 1997, č. 5, s. 14.
112. Beseda o druhém odboji. In: Národní osvobození, 1997, č. 13, s. 6.
113. K životnímu jubileu Stanislava Julínka. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 16 (1997), s. 132–133.
114. Seminář o demokracii na prahu 21. století. In: Univerzitní noviny, 5, 1998, č. 1, s. 31.
115. Ke 100. výročí narození M. Trapla. In: Universitas, 1999, č. 2, s. 24–25.
116. K významným výročím. In: Zpravodaj SČVP, 9, 1999, č. 5, s. 2–3 (s J. Hofmanem).
117. Diplomové práce z dějepisu obhájené na PdF MU v Brně v letech 1991–1997. In: Zpravodaj Historického klubu, 8, 1997, č. 2, s. 28–33.
118. Diplomové práce z dějepisu obhájené na PdF MU v Brně v letech 1991–1995. Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 13 (1996), s. 110–113.
119. Diplomové práce z dějepisu obhájené na PdF MU v letech 1996–1998. Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 17 (1999), s. 160–163.
120. Demokracie na prahu 21. století. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, č. 17 (1999), s. 164.
121. Zpráva o průběhu sekce historie a občanské výchovy. In: Výchova k národnímu vědomí a národním hodnotám. Brno, PdF MU 1999, s. 152–153.

122. Neznámý historik volyňských Čechů. In: Zpravodaj SČVP, 9, 1999, č. 3, s. 3.
123. Cesta na sokolský slet. Zpravodaj SČVP, 9, 1999, č. 4, s. 3.
124. Nová publikace o poválečné reemigraci. Zpravodaj SČVP, 12, 2002, č. 10, s. 3.
125. Přehled literatury s volyňskou problematikou. Praha, v. n. 2004. 16 s. (s J. Hofmanem).
126. 110 let od narození Zdeňka Hájka. Universitas, 2004, č. 2, s. 23–24.
127. Vývoj nynější katedry historie a jejich personálního obsazení v letech 1946–2004. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20 (2004), s. 156–158.
128. Diplomové práce vedené nynějšími pracovníky katedry historie PdF MU v letech 1970–2004. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20 (2004), s. 158–172.
129. XVIII. všeobecný sjezd polských historiků. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20 (2004), s. 172–173.
130. Za univerzitním profesorem PhDr. Jaroslavem Valentou, DrSc. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20 (2004), s. 174.
131. Oborová medaile Františka Palackého prof. Jerzymu Tomaszewskému. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20 (2004), s. 174–175.
132. Sedmdesátiny historika a didaktika dějepisu. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20 (2004), s. 176.
133. Přední český historik sedmdesátiletý. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd č. 20 (2004), s. 177.
134. Konference o problémech pohraničí. Slovanský přehled, 91, 2005, č. 1, s. 119–120.
135. Konference Evropské společenství národů v Brzegu. Slovanský přehled, 91, 2005, č. 1, s. 129.
136. Západ a Východ v polské politické kultuře. Slovanský přehled, 91, 2005, č. 1, s. 129.
137. Konference Vítězové a poražení 1918–1945. Slovanský přehled, 91, 2005, č. 4, s. 552–553.
138. Konference Výchova k budoucnosti. Slovanský přehled, 91, 2005, č. 4, s. 553.
139. Diplomové práce obhájené na PdF MU v Brně v letech 2003–2005. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 21 (2006), s. 142–143.
140. Doslov. In: Rejchrt, O.: Paprsky kalicha v letorostech Čechů z Volyně. Praha: Sdružení Exulant, 2006, s. 159.
141. K 50. výročí úmrtí Zdeňka Hájka. In: Sborník prací PdF MU – řada společenských věd, č. 22, 2007, s. 182–185.
142. Diplomové práce z dějepisu obhájené na PdF MU v letech 2006–2007. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 227–228.
143. Třetí konference škola a zdraví pro 21. století. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 238.
144. Zpráva o třech konferencích podzimu 2007. In: Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd 22, 2007, s. 241–243.
145. Před padesáti lety zemřel Zdeněk Hájek. In: Universitas, 2008, č. 2, s. 52.
146. Pedagogické asistentství křesťanské výchovy. In: muni.cz, 2008, č. 10, s. 8.
147. Ke 115. výročí narození Zdeňka Hájka. Universitas, 2009, č. 2, s. 62–63.
148. Sociolog a historik Miloslav Trapl. In: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd č. 23, 2009, s. 148–149.
149. On the Eightieth Birthday of Stanislav Julínek. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, 24/2010/2, s. 181–182.
150. K osmdesátinám Stanislava Julínka. Universitas, 2011, č. 1, s. 72.
151. Padesát let řady společenských věd. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 118–121.
152. Magisterské diplomové práce obhájené na PdF MU v roce 2010. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 122.

153. Odhalení pomníku volyňským Čechům a Polákům. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 25/2011/1, s. 122–123.
154. Pomník volyňským Čechům. In: Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 2011, č. 5, s. 1.
155. Za ing. Jiřím Hofmanem. In Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 173–174.
156. Magisterské diplomové práce obhájené na katedře historie PdF MU v roce 2011. In: Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 26/2012/1, s. 174.

Summary

Herodotus of the Volhynian Czechs
On the jubilee of Jaroslav Vaculík

Having graduated from Palacký University in Olomouc, Jaroslav Vaculík (born 1947), a native of Nový Malín in North Moravia, started his career as a teacher at the elementary school in Sobotín. Almost all his professional career is associated with the Faculty of Education, Masaryk University, especially the Department of History, where has been working since 1973. In his academic career he worked his way from the defence of the thesis at the Faculty of Arts, Masaryk University, in 1976 to the title of university professor that he received in 2008 at Palacký University in Olomouc. During his forty years of work on campus he published twelve monographs and hundreds of domestic and foreign articles, and participated in dozens of conferences, seminars and symposiums. The main object of his research has become the history of foreign expatriates, especially Volhynian Czechs, which is the subject of Vaculík's most important works, including e.g. The History of Volhynian Czechs I–III. In addition to historical work, he is professionally devoted to the development of history teaching methods. As the head of the department he organized several international conferences on teaching methods between 2000 and 2012. He has been cooperating with a number of significant historical institutes both in the Czech Republic and in Central and Eastern European countries. He has received many prestigious awards for his works. In 2008 he participated in the establishing and successful accreditation of a new specialization, Christian Education, at the Department of History. This article includes selected bibliography of Jaroslav Vaculík for the period 1973–2012.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

ИСТОРИЯ ОЛОМОУЦА X–XII ВВ. И ПРОБЛЕМА РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА

АННА АЛЕКСЕЕВНА ЛЕБЕДЕВА

This article examines the ancient history of Olomouc and taped her periods. Criterions of periods are the functions performed by the city in each of the stages. The author concludes that Olomouc was the city in the Middle Ages.

Key words: Middle Ages; Moravia; Medieval City; Olomouc.

Проблема раннего города в отечественной историографии до настоящего времени не теряет своей актуальности. В чешской исторической науке исследователи не принято говорить о городах в период раннего средневековья, по той причине, что под определением “средневековый город” подразумевается поселение, имеющее особое городское право, зафиксированное в письменной форме.[1] В связи с этим история средневекового урбанизма в Моравии для чешской историографии начинается с XIII в., а для неаграрных поселений, предшествующих этому периоду принято использовать термин “предлокационная агломерация”.[2]

В российской историографии советского периода основополагающее значение придавалось оценкам К. Маркса и Ф. Энгельса, высказанным применительно к истории западноевропейских городов эпохи Средневековья. Средневековые города определялись как центры ремесла и торговли, очаги товарного производства и обращения. Однако такое определение сущности средневекового города оставляет за рамками рассмотрения городские центры период раннего средневековья. Уже в советское время стали предприниматься попытки пересмотра господствующей точки зрения и ставился вопрос о выяснении природы западноевропейских городов периода раннего средневековья.[3]

Задача настоящей статьи – рассмотреть вопрос о раннесредневековом городе на материале моравского Оломоуца. Что представлял собой Оломоуц в ранний период средневекового развития: сельское, неаграрное поселение или город?

В исторических источниках эпохи раннего средневековья Оломоуц упоминается гораздо чаще, чем другие города Моравии, что является закономерным отражением его особого статуса в тот период. Имеющаяся источниковая база позволяет уточнить ряд моментов средневековой истории Оломоуца, выявить этапы его развития. Мы будем опираться в своем исследовании на свидетельства *Чешской хроники* Козьмы Пражского и грамот дарений моравских князей. В *Чешской хронике* речь об Оломоуце заходит, прежде всего, в связи с перипетиями острой политической борьбы, развернувшейся между

[1] Такие права города Моравии начали получать лишь в XIII в., первым из которых стал город Брно, получивший его в 1243 году.

[2] ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н.: *Экономическое и социальное развитие раннего чешского города (Прага X – начала XIII вв.).* Саратов 1995.

[3] АБРАМСОН, Л. М.: *Характерные черты южноитальянского города в раннее средневековье (VI–XI вв.)* Средние века 40, 1976, с. 12–28; СВАНИДЗЕ, А.А.: *Генезис феодального города в раннесредневековой Европе: проблемы и типология.* В: Городская жизнь в средневековой Европе. Москва 1987, с. 7–114.

сыновьями князя Бржетислава I (1034–1055).[4] Сохранились также и некоторые грамоты, проливающие свет на социально-экономическую жизнь Оломоуца за пределами его крепостных стен. Для нас наибольшее значение имеют грамота 1078 г. об основании оломоуцким князем Оттоном и его женой Ефимией монастыря св. Стефана близ Оломоуца, грамота, исходящая от Вратислава, чешского князя, в которой подтверждалось данное событие, а также грамота 1126 г. о дарении князем Моравии Градиштинскому монастырю поселения (villa) Кийова.[5] В связи с успехами археологии в исторической науке и в историко-урбанистических исследованиях в особенности частым явлением становится в последние десятилетия привлечение археологических источников. В данном случае это позволило рассмотреть многие сюжеты экономической жизни моравского города.

Интерес представляет вопрос об основании Оломоуца, в частности, к какому времени оно относится и кем являлись первые поселенцы? Сложность определения времени основания города заключается в том, что Оломоуц не имеет грамоты его учреждающей. Согласно одной из версий, бытовавшей в легендах, Оломоуц был основан древними римлянами во главе с Юлием Цезарем. По преданию, ещё в I в. до н. э. ими были замечены некоторые преимущества географического положения данной местности, среди которых можно выделить: удобство для ведения торговли, плодородные земли, а также выгодное военно-стратегическое расположение.[6] По всей видимости, легенда, возникшая в эпоху Возрождения, отразила древние предания, уходившие в глубокое, дославянское прошлое. Однако археологических источников, подтверждающих эту легенду, пока не обнаружено.

Современный Оломоуц представляет собой город с богатым историческим прошлым. Его следы уходят в раннее Средневековье. Существование городища на месте современного Оломоуца, по данным археологических раскопок, проводимых чехословацкими учеными, прослеживается как минимум со второй половины VIII века.[7] В это время Оломоуц представлял собой племенное городище, укрепленный центр политической организации древних славян, место отправления языческого культа. Племенные городища были важным функциональным элементом славянского общества периода разложения первобытно-общинного строя, складывания союзов племен и так называемых «племенных княжений», если пользоваться терминологией, принятой исследователями Древней Руси.[8]

Следующий этап развития Оломоуца был связан с историей Великой Моравии, раннесредневекового славянского государства, территориально-политическая структура которого опиралась на сеть городских центров. Великоморавский период отражён в многочисленных находках чешских археологов. Так, ими были обнаружены в окрестностях города несколько литейных мастерских, готовые изделия которых шли на удовлетворения нужд жителей великоморавского Оломоуца.[9]

В письменных источниках по истории Моравии, собранных и опубликованных моравским историком XIX в. А. Бочеком, первые сведения об Оломоуце относятся ко

[4] КОЗЬМА ПРАЖСКИЙ: *Чешская хроника*. Москва 1962, кн. 2, гл. 15–50.

[5] *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Tom I. Ed. G. Friedrich. Pragae 1904–1907 (далее CDB), num. 79–80, 110, с. 82–87, 110–111.

[6] *Pověsti o památkách města Olomouce a z Olomouckého kraje. O založení města Olomouce* [онлине]. Доступный из: http://www.vkol.cz/cs/aktivity/vystavy-a-akce/povesti/ [дата обращения: 24.01.2012].

[7] ПОУЛИК, Й.: *Великая Моравия и миссия Кирилла и Мефодия*. Прага 1983, с. 11.

[8] РЫБАКОВ, Б. А.: *Первые века русской истории*. Москва 1964; ФРОЯНОВ, И.Я.: *Киевская Русь: очерки социально-политической истории*. Ленинград 1980.

[9] ПОУЛИК, Й.: *Великая Моравия и миссия Кирилла и Мефодия*. Прага 1983, с. 11.

второй половине IX в., времени расцвета Великоморавской державы. В исторической науке долгое время под вопросом оставалась степень подлинности данных источников, однако было установлено, что, по крайней мере, некоторые грамоты по истории таких городов, как Оломоуц и Брно, содержат достоверные сведения.[10] Из их содержания нам становится известно, что в 863 г. в Оломоуце был освящен самим апостолом Кириллом, одним из святых братьев, храм св. Петра,[11] который действовал и во время правления Святополка (874–885)[12] и достаточно часто упоминается в письменных памятниках XI–XII веков.

Оломоуц в этот период времени, как и остальные великоморавские городские центры, открытые археологами, такие, как Микульчице, Старое Место у Угерске Градиште, Поганско у Бржецлава, являлся хорошо укрепленным поселением, а также выполнял функции политического и религиозного центра. Статус крупного поселения предполагал наличие ремесленных мастерских, изделия которых шли на удовлетворение потребностей военно-служилой знати и церковной верхушки.

Важным моментом в истории Оломоуца, выделяющим его на фоне других городских центров Великой Моравии, являлось то, что Оломоуц сумел пережить период разрушительных набегов венгров и продолжил процесс развития на том же самом месте, где располагался ранее, в то время как основная масса великоморавских городов либо прекратила своё существование, либо воссоздавалась на некотором отдалении от старого центра, чаще всего на месте подградий.[13] Причины были следующие: во-первых, для Оломоуца, как и для большинства раннесредневековых славянских городов, главной функцией была защита населения от вражеского нападения, и в связи с этим город имел надежные укрепления. Во-вторых, Оломоуц в это время располагался в стороне от важнейших торговых путей на Запад и на Юг, и, таким образом, не был привлекательным для венгров с точки зрения богатой добычи.[14]

После вхождения Моравии в состав Чешского государства в начале XI в., в следующий период истории города, Оломоуц приобрёл новые функции, что позволяет говорить о том, что Оломоуц в XI–XII вв. не был рядовым градом, а представлял собой второй по значению городской центр Древнечешского государства. Естественно, что на фоне разрушенных великоморавских городов Оломоуц выделился в качестве центра Моравии. Его особое положение проявилось в том, что именно здесь располагалась резиденция удельного моравского князя. В 1055 г. было образовано новое удельное княжество на северо-востоке Моравии с резиденцией князя в Оломоуце, и это событие определенно способствовало возрастанию значимости Оломоуца в масштабах государства. Статус удельных оломоуцких князей с течением времени повысился, и уже императором Фридрихом I Барбароссой, вынашивавшим далеко идущие планы, в 1182 г. был учрежден титул маркграфа Моравии[15] как непосредственного вассала императора, обладателем которого стал Конрад II Оттон, объединивший в своих руках три моравских княжества – Оломоуцкое, Брненское, Зноемское.[16] Так, маркграф Моравии с XII в. мог

[10] PROCHÁZKA, J.: *Kniha a interpretace. (Ke 200. výročí narození moravského historiografa Antonína Bočka)*. [онлине]. Доступный из: http://www.vkol.cz/cs/aktivity/konference-a-odborna-setkani/11—rocnik-odborne-konference/clanek/kniha-a-interpretace/ [дата обращения: 06. 09. 2011].

[11] *Codex diplomaticus et epistolaris Moravia*. Tom. I. *396–1199*. Ed. A. Boczek. Olomucii 1836, c. 32.

[12] Там же, с. 49–50.

[13] ПОУЛИК, Й.: *Великая Моравия и миссия Кирилла и Мефодия*. Прага 1983, с. 34.

[14] ГРОТ, К. Я.: *Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века.* Санкт-Петербург 1881.

[15] *Краткий очерк истории города Оломоуц*. Оломоуц 1975, с. 16.

[16] Были основаны в 1055 г. Бржетиславом I. См. КОЗЬМА ПРАЖСКИЙ: *Чешская хроника*. Москва 1962, кн. 2, гл. 15, с. 123.

самостоятельно действовать во внешней и внутренней политике, что было присуще на территории Чехии лишь для пражского князя и пражского епископа.[17]

Учреждение в 1063 г. в Моравии нового Оломоуцкого епископства[18] и последовавшее за этим обустройство здесь резиденции епископа окончательно закрепили за Оломоуцем статус столицы Моравии. Образование епископства являлось отражением особого политического положения Моравии и было неразрывно связано с формированием удельного княжества. Добивавшийся основания Оломоуцского епископства чешский князь Вратислав, желая ослабить позиции Пражского епископства, пошел на большие уступки пражскому епископу Северу, пожаловав ему земельные владения, которых до этого времени чешская церковь не имела,[19] а снабжалась исключительно светскими правителями. Можно лишь предполагать, что на первых порах Оломоуц представлял собой в большей степени резиденцию епископа, нежели средоточие светской власти. По крайней мере, о епископе и церковных институтах Оломоуца сохранилось больше свидетельств в письменных источниках, что выглядит вполне логичным. О представителях церкви мы узнаем, прежде всего, из письменных источников, в то время как сведений о моравском удельном князе нет по причине того, что сами о себе светские правители мало что сообщали.

С полной уверенностью можно сказать только то, что, подобно другим городам Чешского государства, Оломоуц представлял собой дихотомию, состоявшую из града и подградья. Об облике и планировке Оломоуцкого града мы можем говорить лишь с некоторыми оговорками. Дело в том, что сколько-нибудь точных сведений, которые можно получить в результате археологических открытий, в данном случае предельно мало. Такое положение вещей объясняется тем, что сегодня город географически расположен на том же самом месте, где он находился и в средневековье, поэтому археологические исследования в историческом центре города представляются делом весьма затруднительным.

Существует версия, что территория, на которой происходил процесс генезиса города, была отчасти заселена уже в догородской период. Наиболее раннее, а также самое значительное население в догородском Оломоуце находилось в так называемом подградье – поселении, выросшем возле укреплённого града правителя земли.[20]

На Оломоуцком граде находились княжеский и епископский дворцы и древнейшие храмы со святынями. По всей видимости, статус города как епископской резиденции последовательно привел к тому, что на территории града и за его пределами степень концентрации священнослужителей оказалась довольно высокой, что находит подтверждение в сведениях грамот 1078 года. Начнем с того, что монастырю были подарены Оттоном и Ефимией значительное количество деревень (villarum – буквально деревня).[21]

Точное месторасположение указанных в грамоте деревень установить не представляется возможным, однако можно предположить, что некоторые из них располагались в непосредственной близости от монастыря и должны были обеспечивать, как говорилось в одной из грамот, средствами существования поселившихся здесь монахов-бенедиктинцев,[22] однако среди поселений были и такие, которые находились

[17] САНЧУК, Г. Э. – ТРЕТЬЯКОВ, П. Н. (ред.): *История Чехословакии*. Том. I. Москва 1956, с. 82.
[18] КОЗЬМА ПРАЖСКИЙ: *Чешская хроника*. Москва 1962, кн. 2, гл. 21, с. 129.
[19] Там же, с. 130.
[20] BISTŘICKÝ, J.: *Ke genezi města v Olomouci*. Folia historica Bohemica 1, 1979, с. 225.
[21] CDB. num. 79, с. 83–84.
[22] Там же, с. 83.

в отдалении от города. В качестве дарений чаще всего упоминаются пахотные земельные наделы. Обрабатывали их землепашцы, которые вместе с землей переходили во владения монастыря. К XII в. Оломоуцкое епископство сосредоточило в своих руках 82 деревни и 261 двор.[23]

Подградье Оломоуца населяли землепашцы, рыбаки, мельники, пекари, повара, истопники, кузнецы, сапожники-портные, изготовители чашек и мисок, гончары, работники (operarii).[24] Вполне вероятно, что литейные мастерские, о которых речь шла ранее, продолжали свою деятельность. Широкий спектр специальностей характерен для населения подградья – одни занимались обслуживанием, другие – изготовлением продуктов питания, третьи – ремесленным производством. В действительности состав населения в XI–XII вв. ещё был более пёстрым, так как потребности светской знати были гораздо разнообразнее (например, слуги, ремесленники самых разных специальностей, изделия которых шли на удовлетворение военных и бытовых потребностей), чем у церковнослужителей, прежде всего монахов, которые, согласно *Уставу св. Бенедикта*, были обязаны ежедневно заниматься производительным трудом.

Оломоуц постепенно превратился в центр международной и местной торговли. Через него пролегали торговые пути в Польшу, в подградье уже с 11 в.[25] располагался рынок, рядом находились поселения иноземных купцов, осуществлявших торговлю Западной Европы с Востоком.[26] Однако торговля не занимала в жизни города первенствующего положения, так же как и не являлась главным источником доходов. Такое положение вещей сложилось вследствие не совсем выгодного с географической точки зрения для ведения торговли расположения города. Появление поселения иностранных купцов можно объяснить, с одной стороны, тем, что здесь они рассчитывали на надёжные укрепления, которые могли уберечь их от возможных грабежей, а с другой – найти покупателей тех дорогих и редких товаров иноземного (чаще всего – восточного) происхождения, которые обращались в сфере международной торговли.

Появление колонии иностранных купцов в Оломоуце не поддаётся точной датировке. Сами же пожалования части доходов от международной торговли были одним из наиболее распространённых дарений светских правителей монастырям и церковным институтам в эпоху раннего средневековья. Оломоуцская церковь обладала правом, дарованным ей грамотой 1078 г., взимания пошлин с моста в городе (civitatis) Братиславе, с дороги, ведущей в Польшу, возле града (civitatem) Градца.[27] Кроме того, в 1126 г. оломоуцкий князь Оттон и его супруга Ефимия подарили монастырю св. Стефана поселение (буквально: деревню – villa) Кийов (Kyjov),[28] расположенное достаточно далеко от Оломоуца, в Южной части Моравии на пути в Словакию, но однозначно назвать его деревней не представляется возможным, поскольку, судя по тексту грамоты, здесь располагался регулярно действовавший рынок (forum).[29]

Показателем того, что Оломоуц был крупным городским средневековым центром, является и тот факт, что на него обратили особое внимание монголо-татары, которых, как известно, привлекали наиболее богатые города, где можно было разжиться за счет

[23] САНЧУК, Г. Э. – ТРЕТЬЯКОВ, П. Н. (ред.): *История Чехословакии*. Том. I. Москва 1956, с. 75.
[24] CDB. с. 84. Под словом «operarii», по-видимому, имеются в виду ремесленники других специальностей.
[25] BISTŘICKÝ, J.: *Ke genezi města v Olomouci*. Folia historica Bohemica 1, 1979, с. 225.
[26] *История Европы*. Том. II. Москва 1992, с. 144–145.
[27] CDB. num. 79, с. 84.
[28] CDB. num. 110, с. 111.
[29] Там же.

грабежа. Не пытаясь дать окончательный ответ на вопрос об исторической достоверности битвы при Оломоуце 1241 г., можно лишь констатировать, что в преданиях о ней сохранилась память об особой роли Оломоуца в Моравии до монголо-татарского нашествия и последовавшего вслед за ним интенсивного развёртывания немецкой городской колонизации.[30]

В XIII в. Оломоуц начинает постепенного утрачивать свои позиции центра Моравии. Географическое положение Оломоуца было одной из главных причин его угасания. В качестве его преемника выступил Брно, находившийся на более оживленном перекрестке торговых путей, в то время как главной функцией Оломоуца оставалась роль политического и религиозного, отчасти – военно-стратегического центра. Во-вторых, сюда не направлялся столь же мощный приток немецких колонистов, как в другие города Моравии. Вероятно, это было связано с тем, что в Оломоуце и его подградье были сильны экономические позиции монастырей, не желавших уступать их новосёлам-колонистам.

Таким образом, раннесредневековый Оломоуц, на наш взгляд, вполне правомерно считать городом, если руководствоваться теми критериями которые были выработаны в российской медиевистике. В ранней истории Оломоуца представляется возможным выделить три периода. На первом этапе он представлял собой племенное славянское городище, по всей вероятности, являвшееся центром одного из многочисленных моравских племен, населявших бассейн реки Моравы. На втором, великоморавском этапе, Оломоуц являлся одним из средоточий как политической, так и религиозной жизни Моравии. Скорее всего, именно в это время начинает формироваться подградье Оломоуца с расположенными там ремесленными мастерскими.

Наивысший (на всём протяжении его истории) расцвет города приходился на XI–XII века. В это время он приобрёл статус политического центра, и – что немаловажно – религиозного центра Моравии, центра самостоятельной епархии На этом этапе, вплоть до XIII в., Оломоуц представлял собой городской центр, который был в состоянии бросить вызов столице Чешского государства – Праге. В XIII в. город постепенно утрачивал свои позиции, но продолжал играть значительную роль в политической и религиозной жизни Моравии.

Resumé

Dějiny Olomouce v 10.–12. století a problém měst v raném středověku

Problém měst v raném středověku představuje důležité téma historiografie, nicméně dosud nepanuje shoda v tom, jak město v této epoše definovat. Pozornost je zde věnována názorům českých a ruských historiků a otázka se řeší na příkladu Olomouce. Na základě rozboru pramenů může být učiněn závěr, že Olomouc plnila funkci města již v tomto období.

[30] О монголо-татарском нашествии на Чехию и, в частности, о битве 1241 г. при Оломоуце см. ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н.: *Монголо-татарское нашествие на Чехию и его исторические последствия*. Вопросы истории славян 17, 2006, с. 72–85.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

OLOMOUCKÉ PANOPTIKUM. OBRAZ MORAVSKÝCH BISKUPŮ V *GRANUM CATALOGI PRAESULUM MORAVIAE*

PAVEL KRAFL

The article describes the portrayals of Bishops of Olomouc in the Granum catalogi praesulum Moraviae chronicle. Its author is unknown. The chronicle includes the history of the Moravian Bishops from their beginnings up to the inauguration of Bishop Paul of Miličín in 1435.

Key words: Moravia; Middle Ages; Bishops of Olomouc; chronicle; church.

Důležitý pramen, který nám může učinit představu o nazírání současníků na osoby ordinářů na Moravě je *Granum catalogi praesulum Moraviae.*[1] Stručná kronika či spíše gesta pocházejí přibližně z let 1435–1450. Autor je neznámý, na základě řady jeho interpretací se předpokládá, že byl spjat s olomouckou katedrální kapitulou. Kronika zahrnuje dějiny olomouckých biskupů od počátků až do instalace biskupa Pavla z Miličína roku 1435. Předsazeno je vyprávění o působení sv. Cyrila a Metoděje na Velké Moravě. Pramenem bylo nekrologium olomouckého kostela, cyrilometodějská *Legenda moravská*, *Kosmova kronika*, *Anály hradišťsko-opatovické*, listiny z archivu olomoucké kapituly a méně prokazatelně další anály a kroniky.[2] Většina textu kroniky je dochována v rukopise olomoucké kapituly, který pochází původně z 12. století a je dnes uložen v olomoucké pobočce Zemského archivu v Opavě (f. Metropolitní kapitula Olomouc, inv. č. 205, fol. 202vb–205vb). Folio s koncem textu kroniky bylo vyňato z rukopisu a dnes se nachází v Moravském zemském archivu v Brně, f. G 2 Nová sbírka, sign. 740/8-1.[3] *Granum catalogi* se později stalo základem pro kroniku Augustina Olomouckého.[4] Výraznými

[1] Kroniku vydal LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 41–97. Část nacházející se v Moravském zemském archivu v Brně samostatně vydal BRETHOLZ, B. (ed.): *Das Schlussblatt des „Granum catalogi praesulum Moraviae".* In: Festschrift des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen, seinen Mitgliedern gewidmet. Prag 1902. Český překlad (ne vždy zcela přesný) poskytl GAJA, V.: *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* In: Zlámal, B. (ed.): Katalog moravských biskupů, arcibiskupů a kapitul staré i nové doby. Olomouc 1977, s. 12–33. Literatura ke kronice: BREITENBACH, A.: *Ueber die Quellen und die Glaubwürdigkeit des Granum catalogi praesulum Moraviae.* Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens 6, 1902, s. 274–300; ŠIMÁK, J. V.: *Series Augustina Olomouckého. Příspěvek k dějinám českého dějepisectví.* Český časopis historický 37, 1931, s. 584–593; ZLÁMAL, B.: *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* In: Zlámal, B. (ed.): Katalog moravských biskupů, arcibiskupů a kapitul staré i nové doby. Olomouc 1977, s. 5–11; HAVLÍK, L.: *Granum cathalogi praesulum Moraviae.* Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica 43, 1996, s. 87–99; KRAFL, P.: *Granum catalogi praesulum Moraviae.* In: Dunphy, R. G. (ed.): Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Leiden – Boston 2010, s. 729–730; KALHOUS, D.: *Granum catalogi praesulum Moraviae jako pramen k dějinám Moravy v 10. století.* Mediaevalia Historica Bohemica 11, 2007, s. 23–38.

[2] Rozbor pramenů kroniky poskytli LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 50–61; BREITENBACH, A.: *Ueber die Quellen und die Glaubwürdigkeit des Granum catalogi praesulum Moraviae.* Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens 6, 1902, s. 274–300. O revizi starších názorů se pokusil KALHOUS, D.: *Granum catalogi praesulum Moraviae jako pramen k dějinám Moravy v 10. století.* Mediaevalia Historica Bohemica 11, 2007, s. 23–38.

[3] KRAFL, P.: *Granum catalogi praesulum Moraviae.* In: Dunphy, R. G. (ed.): Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Leiden – Boston 2010, s. 729–730.

tématy, kterým autor *Grana catalogi* věnoval pozornost, byly cizí zásahy do voleb olomouckých biskupů a poměr biskupů k majetkům biskupství; obzvláštní pozornost věnoval charakteristice biskupů doby předhusitské.

Zásahy do volby biskupa

Kriticky kronikář reflektuje světské zásahy do voleb olomouckých biskupů. Autor *Grana catalogi* zdůraznil řádně a kanonicky vykonanou volbu biskupa Kaima (1186–1194), o jehož volbu se měl zasloužit markrabě moravský Konrád proti vůli všech Čechů, jmenovitě pražského biskupa Jindřicha, českého knížete Bedřicha a pražských kanovníků, kteří údajně chtěli biskupství obsadit některým duchovním pražského kostela. Jak kronikář uvádí, snažili se tak „*ex consueta potencie presumpcione pro sua voluntate, non autem de iustitia violenter*“.[5] Řádná a kanonická volba ze strany kapitulního děkana Jana a jeho spolubratrů je kronikářem vzpomenuta dále v případě biskupa Viléma (1240–1245). Král Václav II. se této volbě postavil a, jak píše autor *Grana catalogi*, vnutil olomouckému kostelu Konráda z Friedberku (1240–1247). Následkem byl exil děkana a kanovníků, kteří se odvolali u papežské kurie.[6] Další spor o biskupský stolec, který náš kronikář popsal, byla volba moravského markraběte Jana Soběslava za olomouckého biskupa. Zdůrazňuje, že Jana Soběslava olomouckému kostelu jeho starší sourozenci markrabata Jošt a Prokop vnutili násilím, přičemž obsadili statky biskupství („*manu violenta ad ecclesiam Olomucensem intruserunt et bona ecclesie occupaverunt*“).[7] Po smrti patriarchy Václava Králíka byl děkanem a olomouckými kanovníky zvolen litomyšlský biskup Jan Železný (1416–1430). Jak uvádí autor *Grana catalogi*, volbu kanovníci ze strachu z hněvu krále Václava drželi po tři dny v tajnosti. Jiní kanovníci původem z Prahy se ovšem jali popuzovat krále a zvolili Aleše z Březí.[8]

Nakládání s majetky biskupství

Otázkou, které autor kroniky věnuje značnou pozornost, je postoj jednotlivých biskupů k majetkům biskupství. Komentuje přírůstky nebo naopak umenšování biskupského zboží. Kronikář píše o zisku vsi, kterou od olomouckého knížete Oty II. Černého († 1126) měl koupit biskup Jan Břichatý (1104–1126), týž biskup prý pro olomoucký kostel na českém knížeti Soběslavovi (1125–1140) vymohl další vesnici v Čechách.[9] Relativně značný prostor věnuje kronikář markraběti Vladislavovi, bratrovi Přemysla Otakara I., a vzpomíná dar jedné vsi.[10] Autor *Grana catalogi* popisuje majetkové zisky biskupa Bruna ze Schauenburka (1245–1281). Ten od krále Pře-

[4] RICHTER F. X. (ed.): *Augustini Olomucensis episcoporum Olomucensium series.* Olomucii 1831. Srov. KRAFL, P.: *Augustine of Olomouc.* In: Dunphy, R. G. (ed.): Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Leiden – Boston 2010, s. 127.

[5] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 75. Srov. ŽEMLIČKA, J.: *Čechy v době knížecí (1034–1198).* Praha 1997, s. 318.

[6] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 80–81. Srov. KROFTA, K.: *Kurie a církevní správa v zemích českých v době předhusitské II*. Český časopis historický (zvláštní otisk) 12, 1906, s. 4–5.

[7] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 91. Pokusy o zvolení Jana Soběslava byly dva, v letech 1380 a 1387; MEZNÍK, J.: *Lucemburská Morava 1310–1423.* Praha 1999, s. 223, 231, 378.

[8] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 96–97. Srov. MEZNÍK, J.: *Lucemburská Morava 1310–1423.* Praha 1999, s. 413–414.

[9] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 69.

[10] Tamtéž, s. 79.

mysla Otakara II. získal městečko Hulín s vesnicemi Pravčice, Němčice a Stará Ves.[11] Biskup Hynek Berka z Dubé (1326–1333) je představen jako ochránce majetku biskupství. Král Jan Lucemburský měl neoprávněně zabavit jako odúmrť ves Křenovice, kterou předtím koupil pro olomoucký kostel a kapitulu jeho předchůdce biskup Konrád I. (1316–1326). Hynek Berka podle kronikáře zajistil její vrácení.[12] Autor *Grana catalogi* připomíná rozšíření majetků biskupství ze strany biskupa Petra Jelito, který zakoupil vesnice Dřevčice u Prahy a Popovice.[13] Tímto výčet biskupů, jejichž majetkové dispozice byly autorem *Grana catalogi* kladně zhodnoceny, končí. Počátek rozpadu biskupského majetku přisuzuje biskupovi Mikuláši z Rýzmburka (1388–1397), jmenovitě uvádí hrady Modřice, Mejlice (či Melice) a město Vyškov zastavené markraběti Joštovi.[14] Po jeho smrti měl obsadit biskupská města markrabě Prokop.[15] V otázce nakládání s majetkem biskupství si ostrou kritiku vysloužil Mikulášův nástupce Jan Mráz (1397–1403). Jak píše: „*Kupíce zlo na zlo, všechen majetek kostela zašantročil*“ („*malum malo cumulans quasi omnia bona ecclesie dissipavit*“), a jmenuje hrad Hukvaldy s příslušenstvím a dále hrad Mírov. Údajně mu zbyl jen mlýn v Kroměříži a dvorec ve Štěchovicích, které si vyhradil pro svůj užitek a výživu; odtud byl olomoucký biskup označován za kroměřížského mlynáře („*episcopus Olomucensis est molendinator Cremesirensis*“). Podle slov kronikáře natolik olomoucký kostel ochudil, že ne jinak než s pomocí zvláštní Boží pomocí ho nebylo možno uvést do původního stavu.[16] Majetek biskupství dal do pořádku biskup Lacek z Kravař (1403–1408), který podle kronikáře vykoupil několik hradů a dvě městečka, které zastavil jeho předchůdce Jan Mráz. Konkrétně jmenuje Mírov, Mejlice, Modřice a městečka Osoblaha a Ketř, od uherského krále Zikmunda dále měl získat Svitavy. Vzápětí ale autor *Grana catalogi* poznamenává, že některé ze statků, které vyplatil, opět za značné peníze zastavil.[17] Další biskup, Konrád z Vechty

[11] Tamtéž, s. 81. Dar byl uskutečněn roku 1261; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae.* Tom. V/1. Edd J. Šebánek – S. Dušková. Pragae 1974, s. 419–421, č. 283. Srov. HOSÁK, L.: *Historický místopis země moravskoslezské.* Praha 2004, s. 654; BÁRTA, S.: *Bruno ze Schaumburka a jeho role v politice Přemysla Otakara II.* In: Jan, L. – Kacetl, J. (ed.): Pocta králi. K 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II. Brno – Znojmo 2010, s. 76; ŽEMLIČKA, J.: *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků.* Praha 2011, s. 117, 274, 472.

[12] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 86. Srov. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae.* Tom. VI. Edd. P. Chlumecky – J. Chytil. Brünn 1854, s. 266–267, č. 341; s. 310, č. 401. Srov. HOSÁK, L.: *Historický místopis země moravskoslezské.* Praha 2004, s. 485.

[13] Dřevčice jsou autorem *Grana catalogi* označeny jako „*municio*“. LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 90. Ke koupi došlo roku 1382. *Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV.* Vol. IV. *Fontes Archivi publici Olomucensis et Opaviensis.* Ed. B. Kopičková. Pragae 1989 (dále RBMV IV), s. 40, č. 36. Srov. ELBEL, P.: *Osobnost olomouckého biskupa Petra III. řečeného Jelito (1381–1387).* Střední Morava 13, 2001, s. 14 (píše o koupi tvrze a dvou vsí bez konkretizace); ELBEL, P.: *Petr Bertholdův z Brna řečený Jelito († 1387).* In: Borkovcová, M. (ed.): Krajem koruny země. Lanškroun 2002, s. 71.

[14] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 91. K zástavě hradů a města s dalším příslušenstvím došlo roku 1388. RBMV IV, s. 66–67, č. 106. Srov. MEZNÍK, J.: *Lucemburská Morava 1310–1423.* Praha 1999, s. 378; PLAČEK, M. – FUTÁK, P.: *Páni z Kunštátu. Rod erbu vrchních pruhů na cestě k trůnu.* Praha 2006, s. 314.

[15] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 92.

[16] Tamtéž, s. 92–93. Hukvaldské zboží bylo zastaveno roku 1400, zástavní držba Mírova je doložena nedatovanou listinou. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae.* Tom. XIII. Ed. V. Brandl. Brünn 1897, s. 1, č. 1; s. 245–246, č. 234. Srov. HOSÁK, L.: *Historický místopis země moravskoslezské.* Praha 2004, s. 564–565, 698; BALETKA, T.: *Páni z Kravař. Z Moravy až na konec světa.* Praha 2004, s. 199. K okolnostem finanční situace biskupa Jana Mráze viz MEZNÍK, J.: *Lucemburská Morava 1310–1423.* Praha 1999, s. 379, 275.

[17] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 93. Informace kronikáře v některých případech nelze ověřit. K jednotlivým lokalitám viz HOSÁK, L.: *Historický místopis země moravskoslezské.* Praha 2004, s. 218, 293, 544, 564–565, 713, 729. V případě Mejlic lze doložit jejich manskou držbu pro léta 1401–1408. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae.* Tom. XV. Ed. B. Bretholz. Brünn

(1408–1413), podle kronikáře všechny statky olomouckého kostela rozložil, utratil a zastavil („*omnia bona distraxit, dilapidavit et obligavit*“). Zprvu statky zastavené jeho předchůdci vykoupil, vyplatil dlužní úpisy jak králi Václavovi tak moravským pánům. Kronikář emotivně líčí, jak biskup vzápětí statky opět zastavil: přisuzuje mu lstivou úskočnost („*latebat fraus dolosa in corde eius*“) a charakteristiku lstivého hada („*sicut serpens astutus*“), zdůrazňuje, že tak učinil za zády kapituly („*sine scitu et voluntate capituli*“), zmiňuje, že statky zastavil za dvojnásobnou či trojnásobnou sumu. Svůj výklad korunuje následující větou: „*Ecce mercator dolosus et fraudulentus sponsam suam astute et subrepticie involvit.*“[18]

Biskup a kapitulní děkanství

Dvakrát je kronikářem připomenuto vstřícné gesto biskupa vůči olomouckému kapitulnímu děkanství v otázce hmotného zabezpečení. V prvním případě se jednalo o Bruna ze Schauenburka, který připojil k děkanství jednu ves, a v druhém případě o Hynka z Dubé, který olomouckému děkanství inkorporoval farní kostel ve Vyškově a přiřkl mu současně Janem Lucemburským navrácenou ves Křenovice.[19]

Obraz biskupů doby předhusitské

Jak naznačuje již výše uvedené, zvláště kritický je autor kroniky k osobám biskupů, kteří působili na olomouckém stolci v desetiletích před sepsáním kroniky. Jednalo se tedy o biskupy, které autor buď znal z vyprávění jejich současníků, nebo případně tyto biskupy a jejich působení mohl osobně zažít. Konkrétně se to týká tří biskupů z předhusitského období, a sice Jana XI. Mráze (1397–1403), Konráda z Vechty (1408–1413) a komendatátora olomouckého biskupství, patriarchu antiochejského Václava Králíka z Buřenic (1413–1416). O Janu Mrázovi autor kroniky píše, že z olomouckého kostela odnesl peníze a klenoty a různé zlaté a stříbrné věci, které daly do kostela do úschovy světské i duchovní osoby, násilně a nestydatě po vlčím způsobu je odcizil („*violenter et improbe more lupino abstulit et alienavit*“).[20] Jiné než nepříznivé hodnocení si nemohl vysloužit biskup Konrád z Vechty, který posléze coby pražský arcibiskup přešel k husitům („*anno 1421 in reprobum sensum datus in heresim Wiklephistarum et Hussitarum est lapsus et sic ex archipresule Christi factus est heresiarcha Antichristi*“). Konráda z Vechty kronikář dále představuje jako osobu prostého původu, ústně se o něm mělo tradovat, že se vyznal v černém umění a ve věštění („*ut dicebatur homo nigromanticus et sortilegus*“).[21] Pitoreskní charakteristiku poskytl autor kroniky v případě Václava Králíka z Buřenic: „*Byl to neužitečný a chvástavý člověk. Proti vůli kapituly odstranil z kostela a zničil bez jakékoliv naléhavé potřeby chórové lavice. Ponechal jen ty, kde stál na vyvýšeném místě, když sloužil bohoslužby, aby byl*

1903, s. 355–356, č. 407; LECHNER, K. (ed.): *Die ältesten Belehnungs- und Lehensgerichtbücher des Bisthums Olmütz.* Brünn 1902, s. 27, č. 48. J. Mezník píše o vyplacení zastavených statků Mírov, Mohelnice (sic!), Modřice, Osoblaha a Svitavy; informaci přebírá od V. Štěpána, jenž své tvrzení staví toliko na knize F. Dvorského, která neodkazuje ani na prameny, ani na literaturu: MEZNÍK, J.: *Lucemburská Morava 1310–1423.* Praha 1999, s. 379; ŠTĚPÁN, V.: *Osobnost Lacka z Kravař.* Část II. *Na vrcholu politické dráhy.* Časopis Matice moravské 112, 1993, s. 19 (uvádí nesprávnou stránkovou citaci Dvorského). DVORSKÝ, F.: *O starožitném panském rodě Benešoviců.* Díl II. *O rodě pánů z Kravař.* Brno 1910, s. 41.

[18] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 94.

[19] Tamtéž, s. 81, 86. Srov. HOSÁK, L.: *Historický místopis země moravskoslezské.* Praha 2004, s. 288, 485.

[20] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 92. Srov. MEZNÍK, J.: *Lucemburská Morava 1310–1423.* Praha 1999, s. 379.

[21] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 92–93.

od obecného lidu viděn víc než jindy a byl obdivován pro své pohyby, které nejsou v kostele obvyklé. Platilo o něm rčení: Stal jsem se divadlem pro lidi“ („*Factus sum spectaculum omni populo*“).[22] Autor kroniky jej též označil za lehkomyslného marnotratníka („*fuit pecuniarum vanus dilapidator*“). Zdůvodnil to tím, že patriarcha Václav částku 500 hřiven, které obdržel od katedrální kapituly na cestu na kostnický koncil, promrhal se svými průvodci v Praze. Přitom navíc údajně nedodržel podmínku stanovenou kapitulou, podle níž pečeť, již byla peněžní suma uzavřena, měla být porušena až za hranicemi Českého království. Jak autor *Grana catalogi* uvádí, promrhané peníze byly původně určeny na vykoupení statků v Hulíně a hradu v Modřicích.[23] Kronikář připomíná patriarchovo nařízení zvonit každý pátek na paměť ukřižování ve všech kostelech diecéze velkým zvonem; udělil odpustky všem, kteří při tomto zvonění pokleknou a pomodlí se *Otčenáš*, *Zdrávas* a *Věřím*.[24] Králíkova záliba v nádheře se měla projevit i v úpravě interiéru biskupského domu za olomouckým kostelem, který tento správce olomouckého stolce měl uskutečnit.[25]

O vazbě kronikáře na olomouckou kapitulu vypovídají především jeho výklady, v nichž upozorňuje na nemístné zásahy panovníka (českého knížete, českého krále, moravských markrabat) do volby olomouckého biskupa, vyhrazené olomoucké katedrální kapitule. Jako doklad jeho sepětí s kapitulou mohou posloužit též kritika olomouckých biskupů, kteří špatně nakládali s majetky biskupství a s prostředky jim svěřenými katedrální kapitulou, a zmínky o potvrzení kapitulních statut ze strany biskupů (Jan Očko z Vlašimi, Jan ze Středy).[26] Rovněž znalost některých podrobností nasvědčuje, že ke kapitole měl blízko. Velmi nepříznivé hodnocení postihlo biskupy z prvních dvou desetiletí 15. století, které přinejmenším v případě osoby patriarchy Václava Králíka z Buřenic, vydavatele nejvýznamnějších moravských synodálních statut období středověku,[27] je jednostranné.

[22] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 95. Použit překlad V. Gaji s drobnými úpravami. GAJA, V.: *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* In: Zlámal, B. (ed.): Katalog moravských biskupů, arcibiskupů a kapitul staré i nové doby. Olomouc 1977, s. 29.

[23] Roku 1412 biskup Konrád Hulín a Modřice prodal olomoucké kapitule, s vyhrazenou možností zpětného odkupu statků. RBMV IV, s. 248, č. 593. Srov. HOSÁK, L.: *Historický místopis země moravskoslezské.* Praha 2004, s. 218–219, 654.

[24] Jedná se o synodální ustanovení, které Václav Králík z Buřenic vyhlásil ve Vyškově v roce 1413. KRAFL, P.: *Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku.* Praha 2003 (= Práce Historického ústavu AV ČR, řada B Editiones. Sv. II), s. 181, čl. 8. Srov. KRAFL, P.: *Vyškovská synodální statuta (1413).* Právněhistorické studie 35 2000, s. 77.

[25] LOSERTH, J. (ed.): *Granum Catalogi Praesulum Moraviae.* Archiv für österreichische Geschichte 78, 1892, s. 95–96.

[26] Tamtéž, s. 88, 89.

[27] O Králíkových synodálních statutech viz KRAFL, P.: *Vyškovská synodální statuta (1413).* Právněhistorické studie 35, 2000, s. 67–83.

Summary

An Olomouc Panopticon.
The Portrayal of Moravian Bishops in *Granum catalogi praesulum Moraviae*

Granum catalogi praesulum Moraviae is an important source that can help give us a picture of the views of bishops in Moravia held by their contemporaries. This brief chronicle, or rather *gesta*, dates back to around 1435–1450. Its author is unknown. A number of his interpretations indicate that he was connected with the Olomouc cathedral chapter. The chronicle includes the history of the Bishops of Olomouc from their beginnings up to the inauguration of Bishop Paul of Miličín in 1435. The important topics to which the author of *Granum catalogi* devoted his attention included outside intervention in the election of the Bishops of Olomouc and the bishops´ attitude towards the property of the bishopric. The author devoted particular attention to a characterisation of the bishops in the pre-Hussite period. Evidence of the connection between the chronicler and the Olomouc chapter is provided, first and foremost, by his expositions drawing attention to improper intervention on the part of the ruler (the Czech duke, the Czech king, the Moravian margraves) in the election of the Bishop of Olomouc, which was the business of the Olomouc cathedral chapter. The work is characterised by the author's criticism of the Bishops of Olomouc, who mismanaged the property of the bishopric and the means entrusted to them by the cathedral chapter. The bishops of the first two decades of the fifteenth century received an extremely unfavourable assessment, which is certainly biased in the case of the patriarch Wenceslas Králík of Buřenice.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

VOLF KRYŠTOF Z LICHTENŠTEJNA 1511–1553 (PŘÍBĚH RENESANČNÍHO ARISTOKRATA)

MAREK VAŘEKA

Volf Christopher of Liechtenstein was the representative of typical Renaissance aristocrat of the half of the 16th century. He did not focus on building his own economic base. His priority was life which he enjoyed to the fullest. He got bogged down in a series of disputes, whether noble over honor or debts. He left behind a daughter and a wife, who bore the severity of his debts.

Key words: Volf Christopher of Liechtenstein; debts; court; money; Pouzdřany; duel.

Lichtenštejnové jako rod se dostávají na Moravu v roce 1249. Tehdy dostal Jindřich I. z Lichtenštejna od tehdejšího moravského markraběte Přemysla Otakara lénem rozsáhlé území v jižní části země – Mikulovsko. Právě toto území se mělo v budoucnu stát rodovou základnou lichtenštejnského rodu. Jednotliví představitelé rodu si uvědomovali svoji problematickou mocenskou pozici mezi českými králi a rakouskými vévody. Vždy sloužili na obou stranách hranice. Proto museli vhodně koordinovat svoji politiku, aby nepřišli o rozsáhlý majetkový komplex, který zbudovali zejména koncem 14. a počátkem 15. století na obou stranách hranice.[1]

Jednotliví příslušníci rodu byli zapojováni do politiky tehdejší střední Evropy. Lichtenštejnové se museli naučit vycházet prakticky se všemi. Z toho pramenil také jejich silný smysl pro jednotu v rodě. Část příslušníků rodu se věnovala službě na dvoře rakouských vévodů, další u českých nebo uherských králů. Vzhledem k velkému množství žijících příslušníků muselo být přistoupeno také k náležitému rozdělení majetku mezi členy rodu. K tomu došlo v historii rodu několikrát. Nás bude zajímat majetkové rozdělení z počátku 16. století. Tehdy se Lichtenštejnové rozhodli upravit majetkové vztahy mezi sebou, protože rod se příliš rozrostl. Proto došlo v roce 1504 k dohodě mezi tehdejšími Lichtenštejny o rozdělení rodového majetku a dalším fungováním rodu jako celku. Tato rodová smlouva měla fungovat na principu seniorátu. Senior rodu měl nad všemi lichtenštejnskými panstvími svrchovanost, k tomu se ještě připočítalo přednostní právo koupě jakéhokoliv lichtenštejnského majetku, kdyby ho nějaký z členů prodával. Tato rodová smlouva platila přes sto roků, než ji nahradil v roce 1606 majorát Karla I. z Lichtenštejna.[2]

Majetek se rozdělil na tři linie. První linie rodu (mikulovská) byla representována Kryštofem III. z Lichtenštejna a jeho synem Volfgangem I. Ti získali v konečném dělení tyto statky: **Mikulov**, **Maidburg**, **Rapherstein**, **Břeclav**, **Hohenau** a **Ulrichskirchen**. Tato rodová linie prodala v roce 1560 Mikulov a žila na zbylých statcích v Dolních Rakousích. Vymřela v roce 1691 jako zcela zchudlá. Další linie byla rakouská, representovaná Erazimem a Jiřím VI. Získali převážně statky v Dolních Rakousích: **Steireck**, **Rüttenstein**, **Reicherstein**, **Wilfersdorf**, **Drnholec** a **Go-**

[1] FALKE, J. von: *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*. Band I–III. Wien 1868–1877; SCHÖPFER, G.: *Klar und fest. Geschichte des Hauses Liechtenstein*. Riegerburg 1996, s. 17–27. VAŘEKA, M.: *Působení pánů z Lichtenštejna na Moravě v letech 1249–1350*. Královéhradecko 4, 2007, s. 465–483.

[2] HONC, J.: *Rozpad jednotného lichtenštejnského majetku do linií 1504–1585*. Genealogické a heraldické listy 20, 2000, č. 4, s. 31–38; GERŠIC, M.: *Dědické smlouvy Liechtensteinů a snaha udržet majetek rodu*. Jižní Morava 46, 2010, sv. 49, s. 191–194.

stal. Tato rodová část vymírá již v roce 1548 a zbylé statky jsou podle smlouvy rozděleny mezi zbylé Lichtenštejny. Poslední větví rodu byla valtická, representovaná Hartmanem I. Ten obdržel pro sebe rakouské državy: **Valtice**, **Hagenberg**, **Rabensburg** a **Mistelbach**. Bylo upuštěno od jednotné správy z centra – Mikulova. Nyní vznikla tři rodová centra – Mikulov, Valtice a Drnholec.[3]

Rozdělením na tři rodové linie se snažili Lichtenštejnové předejít vážným ekonomickým problémům, které se na šlechtu valily v průběhu 16. století. Změněné ekonomické myšlení konce 15. a počátku 16. století nutně neznamenalo, že každý šlechtic bude na svém majetku intenzivně hospodařit. Záleželo vždy na osobě šlechtice, zda se pustí do riskantního režijního hospodaření sám, nebo se spolehne na rentové výnosy. Na ně ostatně byli odkázáni i jejich předci. Proto mnoho tehdejší šlechty nevidělo důvod proč začít s vlastním podnikáním. Nejinak na tom byli i Lichtenštejnové, kteří se pouští do vlastního hospodaření velmi pozvolna a oproti některým českým šlechtickým rodům, jako byli Rožmberkové, Pernštejnové a další, začínají s vlastním režijním podnikáním s velkým zpožděním. To mělo za následek velké finanční strádání mikulovské větve rodu, kam patřil i náš hlavní protagonista Volf Kryštof z Lichtenštejna.[4]

Po tomto krátkém uvedení do rodových souvislostí se podíváme blíže na osobu Volfa Kryštofa z Lichtenštejna. Budeme se snažit sledovat jeho osudy na základě mnoha dochovaných pramenů, které nám barvitě vylíčí jeho osobu a životní osudy jeho nejbližších.[5]

První souvislá zpráva o Volfovi Kryštofovi pochází z roku 1538. Tehdy přistoupil spolu s bratrem Janem VI. k rozdělení otcovského majetku. Smlouvou upravovali dělení vlastního majetku, který užívali. To nám ukazuje další fungování seniorátní smlouvy a štěpení majetku na jednotlivé členy rodu.[6]

[3] ZEMEK, M. – TUREK, A.: *Regesta listin z lichtenštejnského archivu ve Vaduzu z let 1173–1526*. Sborník archivních prací 33, 1983, s. 151–296, 483–527, č. 516, s. 500. **Hartman I.** (* 1475, † 27. 1. 1542) 1. m. **Agnes hraběnka z Hohenlohe**, 2. m. **Jana z Mainburgu**. Děti: **Jiří Hartman I.** (* 30. 9. 1513, † 12. 7. 1562), **Jan Kryštof** (* 25. 4. 1515, † 7. 8. 1543), **Šebestián II.** (* 23. 4. 1520, † 25. 11. 1539). SCHÖPFER, G.: *Klar und fest. Geschichte des Hauses Liechtenstein*. Riegerburg 1996, s. 212; Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), f. G 11 Sbírka rukopisů Františkova muzea Brno, č. kn. 312, opisy lichtenštejnských privilegií, fol. 1a–10a; Sammlungen des Fürsten von und zu Liechtenstein, Hausarchiv (dále SL-HA), H 321, pag. 1–5; SCHMIDT, G.: *Das Hausrecht der Fürsten von Liechtenstein*. Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein 78, 1978, s. 1–181; HOFMEISTER, H.: *Pro consecvanda familiae at agnationis dignitate. Das liechtensteinische Familien-Fideikomiss als Rechtsgrundlade der Familien- und Vermögenseinheit*. In: Oberhammer, E. (ed.): Der Ganzen Welt ein Lob und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit. Wien – München 199, s. 46–63; WINKELBAUER, T.: *Liechtensteinové jako „šlechta neznající hranice". Náčrt majetkového vývoje pánů a knížat lichtenštejnských v Dolních Rakousích a na Moravě v rám*ci politických dějin. In: Komlosy, A. – Bůžek, V. – Svátek, F. (edd.): Kultury na hranici. Waidhofen 1995, s. 215–222, zde s. 217; OBERHAMMER, E.: *Viel ansehliche Stuck und Güeter. Die Entwicklung des fürstlichen Herrschaftbesitzes*. In: Oberhammer, E. (ed.): Der Ganzen Welt ein Lob und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit. Wien – München 199, s. 33–45.

[4] K problematice hospodářských dějin srov. dnes již základní práce těchto historiků. HRUBÝ, F.: *Z hospodářských převratů českých ve století 15. a 16*. Český časopis historický 30, 1924, s. 205–236, 433–469; VÁLKA, J.: *Poznámky o ekonomickém charakteru předbělohorského velkostatku*. Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university C-6, 1959, s. 21–37; VÁLKA, J.: *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*. Praha 1962; MATĚJEK, F.: *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska. Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v 2. polovině 15. a 1. polovině 16. století*. Praha 1959; LEDVINKA, V.: *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice Českých zemí v předbělohorském období*. Folia historica Bohemica 11, 1987, s. 103–132; ČECHURA, J.: *Podnikání evropské šlechty v 16. století*. Hospodářské dějiny 21, 1995, s. 9–28; BŮŽEK, V.: *„Svatý Jiří za humny jest." (Úvěr v myšlení rytířských klientů předbělohorské doby)*. Studia Comeniana et historica 29, 1999, č. 61, s. 34–45.

[5] Základními prameny pro poznání osoby Volfa Kryštofa byly zejména soudní rozepře zvané půhony. MZA, f. A 3 Stavovské rukopisy 1348–1884.

[6] SL-HA, H 321, pag. 10. Vypsané všechny smlouvy na dělení mikulovského panství od roku 1249 do roku 1577. Nejvíce informací o Volfovi Kryštofovi nalezneme v jeho osobním fondu. Jedná se zejména o dlužní úpisy, svatební smlouvy a podobné hospodářské záležitosti. SL-HA, Familie, kart. 579.

Volf Kryštof dostal z mikulovského panství statek Pouzdřany, kde žil se svojí manželkou Kateřinou z Lamberka. Dodnes visí na zdi zdejšího kostela mramorová deska upomínající na poslední místo odpočinku tohoto polozapomenutého šlechtice. Podle všech informací, které máme, se Volf Kryštof za svého života topil v dluzích. První dluh nacházíme již v roce 1543 k brněnskému kupci Šebestiánovi Handlovi 92 zlatých (dále zl.). Informace ohledně platební morálky dotyčného Lichtenštejna skvěle vystihují slova samotného půhonce: „[…] *dlužen zůstává a vy mi dáti a zaplatiti nedbá ználi se* […]". S největší pravděpodobností se jednalo o krámské zboží, sloužící pro běžnou denní potřebu. V této době totiž Lichtenštejnové drželi v Brně dům, který využívali při svých pobytech ve městě. Většina tehdejší šlechty měla ve významných zemských centrech domu, které jim poskytovaly dostatečné zázemí při pobytu ve městě. Postupem doby si bohatí šlechtici budovali honosné paláce a staré domy prodávali.[7]

V osobě Volfa Kryštofa se nám zrací průbojný a prchlivý Lichtenštejn neváhající vytasit kord, kdykoliv je k tomu sebemenší záminka. Tak přesně k tomu došlo v roce 1545 v domě Jana Zpěváčka v Brně. Při vyprovokované potyčce se lichtenštejnští služebníci pustili do Ekrharta Mandunela Pommora z Arulanzu. Přímo proti němu zaútočil Volf Kryštof, který do něho sekal a svévolně ho bil. Postižený měl velké štěstí, že tam byli jeho služebníci, kteří ho bránili proti Lichtenštejnovu útoku. Osoba Volfa Kryštofa se nám ukazuje ve zcela odlišném světle. Zdá se, že plně odpovídá svému předkovi Vilémovi z Lichtenštejna, který vynikal svoji prchlivou povahou.[8]

Volf Kryštof nesl zodpovědnost také za svoje poddané. To můžeme vidět názorně na dalším půhonu, který nám rozkrývá tuto problematiku. Manželka Foltýna Pitvůrce z Golšovic, Barbora Oberlamerin vedla s mikulovským měšťanem Tristanem Dutmanským z Bařic spor kvůli částce 300 hřiven grošů (dále gr.). Ty půjčil dotyčnému Tristanu, který je měl ve stanoveném termínu vrátit na jeho domě na mikulovském předměstí. Peníze měl položit na mikulovskou radnici. Bohužel se tak nestalo. Navíc ho dotyčný se svými pacholky chtěl napadnout v jeho vlastním domě. K útoku naštěstí nedošlo. Kromě tohoto půhonu vznášel ještě další přímo na Volfa Kryštofa z Lichtenštejna stran lidí: Fojta Prejaba, rychtáře, France Ferara, Ablaji Teodora, Linharta Primura a z mikulovského předměstí Jiříka Přímala, řezníka. Nepůjčením těchto poddaných měla vzniknout škoda 300 hřiven gr.[9]

Problémy se Volfovi Kryštofovi z Lichtenštejna zřejmě nevyhýbaly ani v dalším období. Navíc koncem svého života se dostal do vážných finančních problémů. Záměrně odkládal splacení úroků a úvěrů. Roku 1544 si půjčil od Markvarta částku 2500 kop gr. Na tuto sumu byla vystavena jistina, kde byly dojednány podrobnosti celého úvěru. O termínu sv. Jiří 1549 poslal Volf Kryštof k dotyčnému věřiteli svého člověka kvůli oddálení splatnosti. To ovšem byl pouze zastírací manévr, který měl na chvíli uspokojit věřitele. Jenže při dalším splatném termínu na sv. Václava nehodlal již nic zaplatit. Tvářil se, že si žádnou částku nepůjčil. Jenže věřitel měl v ru-

[7] MZA, f. A 3 Stavovské rukopisy 1348–1884, inv. č. 744, fol. 102b. Lichtenštejnové drželi v Brně dům na dnešním Zelném trhu, na jehož místě dnes stojí Reduta. Tento dům vlastnili již od středověku až do roku 1600, kdy ho Karel z Lichtenštejna prodal jako značně zdevastovaný. Zřejmě do něj v posledních desetiletích 16. století příliš neinvestovali. Archiv města Brna, f. A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů; Archiv města Brna, f. A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih. Národní archiv (dále NA), f. Morava, inv. č. 3142, fol. 1a–2b, list z 27. 8. 1586, císař Rudolf II. Janovi Septimovi z Lichtenštejna o stížnosti Brněnských na lichtenštejnský dům v Brně. Obecně o držbě šlechtických domů srov. HRDLIČKA, J.: *Provoz vídeňského domu Jáchyma z Hradce*. In: Bůžek, V. (ed.): Poslední páni z Hradce. České Budějovice 1998 (= Opera historica 6), s. 13–126. JORDÁNKOVÁ, H. – SULITKOVÁ, L.: *Domy pánů z Pernštejna v kontextu šlechtické držby v královském městě Brně*. In: Vorel, P. (ed.): Pernštejnové v českých dějinách. Pardubice 1995, s. 115–132.

[8] MZA, f. A 3 Stavovské rukopisy 1348–1884, inv. č. 744, fol. 245b.

[9] Tamtéž, fol. 332b–333a.

kou dlužnou jistinu, která prokazovala pravý opak. Když věřitel viděl nereálnost mimosoudního vymáhání, zvolil soudní cestu. Potom měl alespoň teoretickou šanci na další vymáhání peněz, které bylo nyní nařízeno soudně.[10]

Šlechtici z okolních statků požadovali po Lichtenštejnech půjčení jejich poddaných. Jenže s takovýmto případem se setkáváme také v městě Brně. Zde požaduje Melichar Tetour z Tetova tyto lidi: Erharta Varhaníka, Tomáše Kuchaře, Jakuba Sokolčího, Matuše Maštalíře, Pavla Maštalíče, Lipolda Maštalíře a Šimíka Maštalíře. Kvůli neposkytnutí těchto poddaných mu vznikla škoda 600 hřiven. Jenže nezůstalo pouze u tohoto půhonu. Další půhon byl ovšem závažnější, protože šlo o lidský život. Již jsme se seznámili s prchlivou postavou Volfa Kryštofa z Lichtenštejna, který pro řešení sporů nechodil daleko. Půhonce Melichar Tetour z Tetova se ubytoval 3. září 1550 v Drnholci v krčmě Jana Hostinského. Nic nenasvědčovalo tomu, že v noci dojde k incidentu, který poznamená život Tetoura na několik dalších let. Večer pojedl a popil pivo, spát šel brzy, aby ráno mohl brzy odjet domů. Jenže o jeho pobytu se dozvěděl Volf Kryštof, který se rozhodl v návalu zlosti jednat. Nemohl mu totiž zapomenout vzájemné problémy s poddanými a úvěrovými penězi. Tetour leže v horní části krčmy v komoře, zatím nic netušil. Uprostřed noci se přikradl Lichtenštejn s rytířem Stanislavem Rošovským z Rošova. Volf Kryštof vtrhl do komory ke spícímu rytíři, který byl tímto útokem zaskočen. Nezmohl se ani na obranu, jen se snažil dostat ke své zbrani, která ležela vedle postele. To se mu však nepodařilo. Okamžitě byl zraněn a Volf Kryštof vedl další útok, který „*na mě že jest kolmo uhodil*“. Potom na něho Lichtenštejn v návalu zlosti řval a chystal se opakovat další údery. Ty by bezpochyby vedly k smrti zraněného Tetoura, který ležel na posteli v tratolišti krve. V danou chvíli zareagoval duchapřítomně rytíř Rošovský, jenž se snažil uklidnit Volfa Kryštofa a dostat ho z pokoje Tetourova. Tím Tetour získal čas, aby nabral další síly pro možný boj. Argumenty použité Rošovským byly dostatečně pádné, protože Volf Kryštof již útok neopakoval. Uvědomil si možné následky svého chování v případě, že by Tetourovi zasadil smrtelnou ránu. Rytíř Rošovský vzápětí vtrhl do komory k Tetourovi, který se vzpamatovával z incidentu. „*Stanislav navrátivše ke mně, do komory mne prosil, abych z vokna vejskočil, že hned zabit budu* […“. Tetour uposlechl příkazu Rošovského, vyskočil z okna a utíkal tmavou nocí co nejdále od Drnholce. Tím si zachránil život před jistou smrtí. Volf Kryštof se mohl kdykoliv vrátit a svůj hrůzný čin dokončit. Bylo pro Tetoura štěstí, že Rošovský zareagoval tak okamžitě. Nebýt jeho, zřejmě by skončil probodnut v posteli drnholecké krčmy. Za napadení požadoval Tetour částku 600 hřiven gr. Celý případ se táhnul před zemským soudem ještě delší dobu, než Volf Kryštof částku vyplatil.[11]

Volf Kryštof z Lichtenštejna byl za svůj život velkým dobrodruhem, jenž se vrhal do nejrůznějších případů. Právě tak ho nalézáme v roce 1552 v absolutně netradiční pozici – rukojmího. Je jasné, že také Lichtenštejni za svůj život museli být rukojmími. Šlechtická čest přímo vyžadovala přijmout rukojemství od šlechtických přátel, s nimiž udržovali těsnější vztah. Ten zřejmě byl mezi Lichtenštejnem a Vilémem starším Kunou z Kunštátu. Dotyčný si půjčil od Jana Hazlna na Stavětíně 1000 kop gr. Rukojmích bylo v tomto případě zřejmě více. Volf Kryštof ručil částkou 200 kop gr. Protože dlužník Kunštát zemřel, vymáhal dlužné částky po rukojmích. Jak již to bylo u Lichtenštejnů zvykem, odmítal Volf Kryštof převzít zodpovědnost a částku splatit. Přihlédneme-li k jeho dluhům, je tato pohledávka nevymahatelná.[12]

K našemu velkému překvapení nalézáme Volfa Kryštofa opět v pozici rukojmího. Tentokráte ručil za Viléma Coulovce, jenže si půjčil částku 400 zl. od Zikmunda Vateckého. Volf Kryštof ručil 154 zl. 17 gr. Toto rukojemství nebylo příliš velké oproti předcházejícímu. Ale i tak před-

[10] Tamtéž, fol. 335b.
[11] Tamtéž, fol. 125a–126a.
[12] Tamtéž, fol. 265a.

stavovalo vážný závazek, kazící vyrovnanou aktivní bilanci pouzdřanského pána. Všechny jeho pohledávky se sčítaly a po jeho smrti měly přejít na žijící příslušníky rodu, kterým udělají vrásky na tvářích.[13]

Volf Kryštof z Lichtenštejna potřeboval nutně peníze. Proto se rozhodl trochu nelegálně pozastavit platy z klášterní vesnice. Tím vznikla klášteru dolnokounickému škoda 288 zl. Pravidelně od roku 1548 až do roku 1552 zadržoval vždy 32 zl. na sv. Jiří a sv. Václava. Podle smlouvy, kterou obě strany napsaly, měl Volf Kryštof v brzkém termínu peníze odevzdat. Zatím tak neučinil, proto na něj vznesli půhon.[14]

Majetky, jimiž mohl Volf Kryštof disponovat, byly omezeny na městečko Pouzdřany a dvě vesnice Klentnice a Pernou. Držba takovéhoto majetku nemohla šlechtici, natož příslušníku panského stavu být dostatečnou finanční jistotou. Z toho se zdá jako pravděpodobné, že mezi Lichtenštejny musela existovat dohoda o rozdělení peněz z celého mikulovského panství. Vzhledem k trvale nízkým příjmům hledal Volf Kryštof zdroje peněz v půjčkách. Ty sice mohly na krátký čas vyřešit problémy s penězi, ale z dlouhodobého hlediska vedly k jeho zkáze. To se projevovalo i v dalších činnostech zmíněného Lichtenštejna, které v sobě nesly známky krachu.

Začátkem roku 1553 nacházíme dva případy, které byly pro postavu Volfa Kryštofa tak typické. U prvního půhonu se jednalo o rukojmího Zikmunda Valeckého z Mírova, který ručil 154 zl. 17 gr. z úvěru 400 zl., poskytnutých Lichtenštejnovi. Dotyčný rukojmí však zemřel a celé rukojemství přešlo na jeho synovce Viléma Valeckého z Mírova. Zde nacházíme obvyklý scénář podobných rukojemství, kdy po pozůstalém je vymáhána částka rukojemství. Vilém Valecký musel peníze zaplatit ze správy statků po svém strýci, a zpětně je chce od Volfa Kryštofa z Lichtenštejna nazpět. Bylo by potěšitelné předpokládat, že Lichtenštejn peníze zaplatí okamžitě. Předně se jeho zdravotní stav začal rapidně zhoršovat, což nedávalo věřitelům a rukojmím přílišný optimismus do budoucnosti. Je jasné, že v roce 1553 se svých peněz Vilém Valecký nedočkal. Musel si tedy stoupnout do dlouhé řady věřitelů a čekat na vyřizování pozůstalosti po Volfovi Kryštofovi.[15]

Podobná je stížnost vznesená proti osobě Volfa Kryštofa. Asi v roce 1552 si objednal od Jiříka Arnolda ze Slepotic 9 metů ovsa v ceně 38 zl. 17 gr. Jeden met stál 5 zl. 15 gr. Tento případ nás upozorňuje ještě na jednu závažnou věc, s kterou musíme počítat. Na mikulovském panství neexistoval v polovině 16. století panský dvůr! To zásadním způsobem snižuje výkonnost celé lichtenštejnské režijní správy. V této době již panské dvory bezpečně existovaly na velké většině moravských statků. Josef Válka a František Matějek správně určili velký ekonomický potenciál, které dvorové hospodaření nabízelo. Bohužel myšlení mikulovských Lichtenštejnů – Volfa Kryštofa a Kryštofa IV. nebylo nakloněno dvorovému hospodaření. Místo toho na panství přežíval v podstatě starý systém rentového hospodářství. Zakládání dvorů vyžadovalo nemalé prostředky, které nebyli Lichtenštejni s to uvolnit. Místo toho se pohybovali na okraji finančního bankrotu. Jeví se nám jejich finanční počínání jako krajně neefektivní. Jediným východiskem je přeměna panství na režijní šlechtický velkostatek, jak na to upozornila celá řada historiků. Teprve tehdy mohly příjmy dosahovat takových výší, které dovolovaly vyšší investice do nejrůznějších odvětví šlechtického života. Koupě tak velkého množství ovsa byla určena pro panské koně, které měl Volf Kryštof na Pouzdřanech. Dost možná se jedná o množství, které koně spotřebovaly za rok.[16]

[13] Tamtéž, fol. 270b.

[14] Tamtéž, fol. 270b; VAŘEKA, M.: *Auseinandersetzungen der Liechtensteiner mit dem Kloster Niederkaunitz*. In: Specht, H. – Černušák, T. (edd.): Leben und Alltag in böhmisch-mährischen und niederösterreichischen Klöstern in Spätmittelalter und Neuzeit. St. Pölten – Brno 2011, s. 113–124.

[15] MZA, f. A 3 Stavovské rukopisy 1348–1884, inv. č. 748, brněnské půhony 1553–1557, fol. 37a.

[16] Tamtéž, fol. 43a, viz poznámku 3. Jeden met bylo asi 17,136 hl. HOFMANN, G.: *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*. Plzeň – Sušice 1984, s. 75.

Smrt si přišla pro Volfa Kryštofa z Lichtenštejna 29. června 1553 na jeho pouzdřanskou tvrz. Již delší dobu trpěl nesnesitelnými bolestmi způsobenými dnou a špatnou životosprávou. V okamžiku smrti po sobě zanechal manželku Kateřinu z Lichtenštejna rozenou z Lamberka a jedinou dceru Marii z Lichtenštejna. Kromě této nejbližší rodiny měli o pozůstalost zájem Kryštof a Jiří Hartman z Lichtenštejna. Zapomenout nesmíme ani na početné věřitele a rukojmí.[17]

Problémy ohledně pozůstalosti po Volfovi Kryštofovi se donesly až k samotnému císaři Ferdinandovi I. Ten stanovil komisi v následujícím složení: Vícek z Prusinovic a prokurátor Ambrož z Ottendorfu. Komise v tomto složení měla řešit problematiku dluhů a majetku po zesnulém Volfovi Kryštofovi. Z listů se zatím dozvídáme o dluzích v obecné rovině. Žádná konkrétní čísla nejsou uvedena. Zadlužení by se mělo platit z výnosů osobního majetku, který čítal vesnice Pernou, Klentnice a městečko Pouzdřany.[18]

Císař měl zájem na rychlém vyřešení pozůstalosti po Volfovi Kryštofovi z Lichtenštejna. Mezi prvními uspokojenými pozůstalými měla být dcera Marie z Lichtenštejna. Na takovémto vyrovnání se shodli společně Jiří Hartman a Kryštof z Lichtenštejna. Oba dva měli velký zájem získat pouzdřanský statek. Jenže nejprve museli vyplatit všechny závazky ležící na zmíněném statku.[19] Také manželka Volfa Kryštofa Kateřina z Lamberku upomíná na svoje dědická práva. Po manželovi má nárok na oblečení a další věci, které jsou dány do pozůstalosti. Z nich by se mělo platit věřitelům, což zásadně odmítá, protože na věci má nárok jako vdova.[20]

Komise jednala s oběma mužskými členy rodu v Olomouci o dalším společném postupu při správě a případném dělení majetku. Bylo dohodnuto, že oba Lichtenštejni budou majetek užívat společně a z jeho výnosů se zaplatí dluhy vázané na Pouzdřanech. Také opětovně se jednalo o výplatě peněz Kateřině a Marii z Lichtenštejna.[21] Císař Ferdinand I. trval na nejrychlejším vyřešení problému ohledně výplaty peněz Kateřině z Lichtenštejna. Ta si stěžuje na přístup Kryštofa IV. a Jiřího Hartmana z Lichtenštejna. Císař je tedy napomíná a vyzývá, aby nekladli odpor při plnění správy majetku. Císař vystupuje jako ochránce vdov a sirotků. Přesně tak byl chápán jeho obraz u nejširších vrstev. Po roce 1555 utichá problematika kolem výplaty peněz po Volfovi Kryštofovi z Lichtenštejna. Nám nezbývá, než věřit, že alespoň větší část peněz byla skutečně vyplacena. S odchodem Volfa Kryštofa nám zmizela ze scény postava „zahálčivého šlechtice“. Doba měla odlišnou dynamiku a přála průraznějším osobám typu Jiřího Hartmana, které během několika let získají v rodě převahu a vůdčí pozice.[22] V roce 1554 dostává Jiří Hartman od císaře Ferdinanda lenní list na Mikulov, hrady na Pavlovských vrších a Drnholec.[23]

Pouzdřanský statek koupil Jiří Hartman z Lichtenštejna za 10 883 zl. Z peněz bylo zaplaceno zejména věřitelům a manželce s dcerou. Jiří Hartman však statek záhy v roce 1557 prodal, čímž Lichtenštejni přišli o významné panství. Zanedlouho měl následovat prodej mikulovského kolosu, který odstartoval finanční problémy rodu.[24]

[17] Gerald Schöpfer uvádí datum smrti Volfa Kryštofa 23. července 1553, kdežto na náhrobní desce je uvedeno datum 29. června 1553.

[18] NA, f. Morava, inv. č. 176, pozůstalost po Volfu Kryštofovi z Lichtenštejna z let 1554–1555, fol. 1a–1b.

[19] Tamtéž, fol. 2a–2b, list z 6. 8. 1554. Nacházíme zde první zmínku o dceři Volfa Kryštofa – Marii z Lichtenštejna. Ve všech dostupných lichtenštejnských publikacích o genealogii rodu ji nenalezneme. Také v SL-HA nenacházíme zmínku o této osobě. Pouze při projednávání pozůstalosti po jejím otci Volfu Kryštofovi ji nalezneme v NA ve fondu Morava.

[20] NA, f. Morava, pozůstalost po Volfu Kryštofovi z Lichtenštejna z let 1554–1555, inv. č. 176, fol. 3a–3b.

[21] Tamtéž, fol. 4a–4b.

[22] Tamtéž, fol. 5a–5b, list z 6. 10. 1555. Císař Ferdinand nabádá k urychlenému vyřešení pozůstalosti.

[23] SL-HA, H 321, pag. 324–326, lenní list z roku 1554 pro Jiřího Hartmana.

[24] HOSÁK, L.: *Historický místopis země Moravskoslezské*. Praha 2004, s. 248–249.

Náhrobek Volfa Kryštofa z Lichtenštejna z pouzdřanského kostela.

Summary

Volf Christopher of Liechtenstein 1511–1553 (Story of Renaissance Aristocrat)

The Liechtenstein family came to Moravia in 1249. At that time Henry I. of Liechtenstein received from former Margrave of Moravia Přemysl Otakar as a fief a large area in the southern part of the country – Mikulov region. This area later became a base of the Liechtenstein family. Individual representatives of the family were aware of their problematic position among the Czech kings and the dukes of Austria. They always served on both sides of the border.

Volf Christopher of Liechtenstein was the representative of typical Renaissance aristocrat of the half of the 16th century. He did not focus on building his own economic base. His priority was life which he enjoyed to the fullest. He got bogged down in a series of disputes, whether noble over honor or debts. He left behind a daughter and a wife, who bore the severity of his debts. Until now, the life story of this half-forgotten nobleman of the Liechtenstein family is commemorated by a beautiful tombstone on the wall of the church in Pouzdřany.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

K NEREALIZOVANÝM FUNDACÍM, PROMĚNÁM POČTU ŘEHOLNÍKŮ, JEJICH PŮVODU A ZAMĚSTNÁNÍ V KONVENTECH ŘÁDU NEJMENŠÍCH BRATŘÍ NĚMECKO-ČESKO-UHERSKÉ PROVINCIE

JIŘÍ MIHOLA

This analytical and research article tackles the issue of failed attempts to restore or establish new Order of the Minims' convents in the German-Czech-Hungarian province; it further examines the number of friars, their provincial origin and work they performed in convents in the 17th and 18th century, on the basis of the Necrologium and other sources on the history of the province.

Key words: Order of the Minims; foundations; ethnic compositionprovincial origin; monastery, 17th and 18th century

Úvod

Do středoevropských dějin se nejmenší bratři sv. Františka z Pauly poprvé zapsali ještě za života zakladatele řádu. Jejich přítomnost na hornorakouském a jihočeském území, kde na přelomu 15. a 16. století vznikly první poustevny a konventy, však byla jen krátkou epizodou ukončenou nástupem reformace.[1] O tehdejším počtu řeholníků a jejich původu máme jen velmi skromné informace. Jmenovitě jsou v pramenech, pocházejících ovšem z mladších období, připomenuti pouze některé důležité osobnosti, jako byl první doložený představený provincie Georg von Harrach. Po odmlce trvající zhruba osm desetiletí se pauláni ke svému působení do střední Evropy vrátiti. Tentokrát již jako jeden z řádů, které se měly v duchu tridentského koncilu stát oporou pobělohorské rekatolizace.[2]

V průběhu 17. a 18. století v rámci německo-české provincie vzniklo nebo bylo obnoveno celkem jedenáct paulánských konventů.[3] Původně jich mělo být ještě více, ale některé zamýšlené fundace nebo obnovy se nepodařilo realizovat.

---

[1] MIHOLA, J.: *Poustevníci versus reformace. K utváření, životu a zániku předbělohorské německo-české provincie řádu paulánů v 15. a 16. století.* Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 26, 2012, č. 1, s. 21–36.

[2] Srov. MIHOLA, J.: *K podílu paulánského řádu na rekatolizaci českých zemí.* In: Čornejová, I. (ed.): Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Praha 2003, s. 76–87.

[3] Do německo-české (od počátku 18. století německo-česko-uherské) provincie patřily v 17. a 18. století tyto konventy (chronologicky): Praha-Staré Město, Mnichov-Au, Vídeň, Klášter u Nové Bystřice, Vranov u Brna, Amberk, Světce u Tachova, Brtnice, Nová Paka, Thalheim, Šamorín. Stručná pojednání o klášterech na českém území nabízí některé starší práce, např. MRŠTÍK, J.: *Česko-německá provincie*. Blahověst 34, 1884, s. 290–296, 308–311, 324–327, 341–343; nejnověji srov. příslušná hesla in: VLČEK, P. – SOMMER, P. – FOLTÝN, D.: *Encyklopedie českých klášterů*. Praha 1997; FOLTÝN, D. et al.: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005. K problematice vnitřního života paulánských konventů MIHOLA, J.: *K vnitřnímu životu paulánských konventů německo-české provincie v barokní době*. In: Čornejová, I. – Kuchařová, H. – Valentová, K. (edd.): Locus pietatis et vitae. Praha 2008, s. 67–105.

Neúspěšné pokusy o obnovu nebo založení paulánských konventů

Při obnově německo-české provincie bylo nejprve zamýšleno oživit konventy, jejichž život přerušil nástup reformace a fenomény s ní spojené. Tyto cíle se však podařilo naplnit pouze částečně. Takřka okamžité obnovy se dočkal klášter u Nové Bystřice, zatímco primogeniturní thalheimský konvent ožil až začátkem sedmdesátých let 17. století, přičemž jeho restituce řádu nebyla vůbec jednoduchou záležitostí. Týnskému či těnovickému konventu chyběla jakákoliv identita, která by vytvářela předpoklady, aby se znovu objevil na mapě provincie. Za provinciála Nicolause Fagia se měla německo-česká provincie rozrůst o klášter ve městě Augusta Vindalico (Augspurk). Provinciál vysvětloval svůj záměr potřebou vyhledat a obrátit heretiky, „*kteří jsou v tom městě a veřejně páchají škody svým heretickým učením*“. Nepodařilo se však zajistit dostatečný příjem pro uživení dvanácti řeholníků, aby mohli žít a pracovat ve shodě se svými pravidly.[4]

Zhruba ve stejné době, roku 1643, se řád neúspěšně snažil o proniknutí na polské území, což je téměř neznámá a v literatuře nepřipomínaná skutečnost. Tuto aktivitu řádu však dokládají dochované archivní prameny, v nichž lze nalézt dopis provinciála řádu adresovaný polskému králi: „*Přesvatý pane Králi, nejmilostivější Pane. Protože je přední starostí křesťanských knížat, aby pečovala nejen pomocí ozbrojených šiků vojáků, ale i posvátnými úkony zbožných řeholníků o čest Boží a o zachování svých království proti velmi dotěrným nástrahám kacířů a nepřátel, a protože takové je postavení nás i našich bratří řádu Nejmenších bratří Svatého Františka z Pauly, že činí zadost nejenom úrovní života, skromnosti a pokory, ale také službami lásce vůči bližním trvalým poskytováním jak svátostí, tak i slova Božího, zbožnosti křesťanských knížat a spáse poddaných kdekoliv na zemi novým způsobem života ve vytrvalosti a bez narušení života v postu, takže se tento náš řád, potěšený, zkrášlený a zajištěný mnoha statky a dobrodiním ze strany nejmocnějších a nanejvýš zbožných vládců tohoto světa, rozvětvil nejen do germánských a belgických provincií, do galských, italských, do Lotrinska, Burgundska, Savojska, Helvécie, ale i do nejzazších končin Hispánie. Proto s důvěrou v nepřekonatelnou víru a horlivost nejen Vás, ale i ostatních králů a knížat, v níž věříme, pospícháme vyprosit s přeskromnou duší jménem jeho důstojnosti našeho generálního otce představeného a na kolenou Vaše Přesvaté Veličenstvo, aby laskavě ráčilo s láskou a s ochranou přijmout, založit a podpořit tento řád, který se sklání k jeho nohám, i ve slavném Polském Království, k poctě všemohoucího Boha, církve vítězné a bojující, ke spáse duší a k rozšíření a okrase svého Království. Pokud vyjádří souhlas s těmito prosbami, toto štědré, svaté a oslavné dílo, které bude bez pochyby milé Nejvyššímu a Největšímu Bohu, bude k radosti všem nebešťanům, hodné zbožnosti Vašeho Veličenstva, přínosné pro Království i jeho vynikající vrchnost a obyvatele a šťastné a pro náš Řád trvalým darem a závazkem. Toto dílo, pravím, otevře srdce našeho přesvatého Praotce (který rozmnožuje, šíří a uděluje prostřednictvím našich vytrvalých svátostí a modliteb Boží dary po všech končinách země) a on přičlení Vaše Přesvaté Veličenstvo i s přelaskavou manželkou, s princi a celou převznešenou rodinou k nebešťanům a učiní je blaženými na věčné věky. Tento zbožný dopis posíláme Vašemu Přesvatému Veličenstvu, pro něž vyprošujeme (a s patřičnou úctou především líbáme ruce) zdar a plný úspěch ve veškerém konání coby nejpokornější služebníci a přímluvci Vašeho Veličenstva*.“[5]

V druhé polovině 17. století se pauláni snažili opětovně získat nejstarší konvent na českém území v Kuklově u Brlohu.[6] Poslední snahy o to, aby se stal opuštěný klášter znovu domovem

[4] Archivio Storico di Propaganda Fide, f. Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali, vol. 400, fol. 49r.

[5] Národní archiv (dále NA), f. Archivy českých kláštěrů zrušených za Josefa II. (dále AZK), inv. č. 2762, Spisy Ex Monast. Paulanor. Vetero. Pragae, fol. 121.

[6] Státní oblastní archiv Třeboň, pobočka Český Krumlov, sign. I 5BPâ 2, korespondence z let 1627, 1672–1676, 1705.

mejmenším bratří, podnikl ještě v průběhu 18. století lékárník novobystřického konventu Pantaleon Stöhr.[7] Po dvou svých návštěvách Kuklova v letech 1732 a 1739 se naposledy pokusil o získání konventu ještě v roce 1758, ale marně.[8]

V kronice Nicolause Asama se nachází sice drobná, ale zajímavé zmínka o tom, že „*od urozeného pana hraběte z Tiefenbachu byl proviciálovi Joannesovi Hagenovi nabídnut klášter u Doks v Čechách, 14 mil od Prahy, což však bylo pro neklidné válečné časy odsunuto na později* […]“.[9]

Dalším paulánským působištěm se mohly stát Hlubčice ve Slezsku. Podnět ke stavbě nového kláštera dal Karel Eusebius z Liechtensteina, majitel pozořického panství, na němž se nacházel vranovský konvent. Dne 15. června roku 1657 povolal za tímto účelem řádového znalce stavitelského umění, P. Gabriela Liefroye, aby stavbu řídil. Z neznámých důvodů nebyl záměr liechtesteinského knížete realizován, ačkoliv ze strany řádu nenastala žádná překážka. Vranovský kronikář cituje k této záležitosti zápis z třicáté deváté generální kapituly, konané téhož roku v Římě, které se myšlenka nového kláštera zamlouvala: „*Urozený pán Karel Eusebius, kníže a vladař domu z Liechtesteina a v Mikulově, vévoda Opavy a Krnova ve Slezsku, měl bohulibý nápad, když slíbil, že ve svém městě Hlubčicích postaví od základu klášter a kostel, vybuduje cely bratří a pro další roky slibuje 2400 florénů pro dvanáct řeholníků, přičemž každý florén platí za 5 římských juliánských mincí. Abychom uznali jeho štědrost a lásku k řádu, chtěli jsme jeho i nejmilostivější manželku rozenou kněžnu z Dietrichsteinu zapsat mezi zakladatele, budou-li řečené podmínky splněny.*“[10]

Nebýt zrušení všech paulánských konventů bez výjimky, mohli zřejmě nalézt ještě další působiště amberští pauláni. Na samém konci 18. století byl plánován jejich přesun z Amberku do Traunsteinu, avšak přeložení se vzhledem ke zrušení komunity roku 1803 neuskutečnilo.[11]

Původ řeholníků

Podíváme-li se na národnostní skladbu, přesněji řečeno na zastoupení řeholníků německo-české provincie podle zemského původu, je zřejmé, že v průběhu její asi stoomsdesátileté historie došlo k výrazným proměnám. Nejdůležitějším pramenem, který umožňuje představu o cel-

[7] Tamtéž.

[8] V letech 1732 a 1739 měl Kuklov navštívit také Marcus Suppauer, autor rukopisu *Institutio novitiorum*, který o stavu kláštera zaznamenal: „*Viděl jsem chrám posud stojící, avšak beze střechy i klenby. V chrámu, kterýž měl dlažbu z čtyřhranných kamenů, nalezl jsem spoustu kamenů, z nichž klenba dříve záležela, mezi nimiž křoví všelijaké vyrůstalo. Na levo od kostela spatřil jsem zeď zpustošeného kláštera, v níž posud osmnáct oken bylo lze viděti. Před hlavní branou kostela stojí jiné stavení čtyřhranné mající kolkolem okna, avšak rovněž beze střechy a krytby. Soudím, že to byla vnější nemocnice, leč, že není tak vzdálená od klášterní budovy, jak řehole přikazuje* […]. *Ostatní vše nalezl jsem v troskách, louku spustlou, kteráž za konventem po levé straně kostela leží, jest dosti velká a poněkud nakloněná k potůčku okolo tekoucímu. Z pravé strany kostela dole byla sakristie a poněkud výše dopozitorium sakristie, nyní v místě tom obývá lesník panský. Nedaleko od tohoto místa stojí hlavní brána polooblá ze čtyřhranných kamenů, kterouž se do kláštera vcházelo, na jejíž vrchní straně vyryt jest letopočet 1514. Nedaleko odtud vzadu k pravé straně jest dvorec vystavěný z kamene zbořeného konventu. Z pravé strany kostela směrem k vrchu rovněž viděti lze základy zdí a nejzaději stála poustevna* […].“ Srov. MRŠTÍK, J.: *Česko-německá provincie řádu paulánského*. Blahověst 34, 1884, s. 292.

[9] Vědecká knihovna Olomouc, fond Staré tisky, sign. ST III 47, *Compendium Historicum de Origine et Restauratione Provinciae Germaniae et Bohemiae F. F. Minimorum S. Francisci de Paula, compositaae a multum Vbli. P. Nicolao Asam Minimo* (rukopis, 17. století, nestránkováno), [s. 31]. Tato nabídka byla řádu učiněna patrně roku 1647 nebo 1648.

[10] Srov. Konventní archiv Vranov u Brna, SVOBODA, H.: *Chronica Ordinis Minimorum S. Francisci de Paula Conventus Wranoviensis (1761–1790)*, s. 89.

[11] BACKMUND, N.: *Die kleineren Orden in Bayern und ihre Klöster bis zur Säkularization*. Windberg 1974, s. 80.

kovém počtu řeholníků provincie a jejich původu, je řádové nekrologium.[12] Rukopis z 18. století obsahuje stručné pojednání o založení a dějinách všech konventů provincie. Jeho nejrozsáhlejší část tvoří zápisy zemřelých z let 1625–1787, uspořádané podle dnů úmrtí v průběhu kalendářního roku. U mnohých jmen se setkáme s dalšími zajímavými, avšak heslovitými informacemi, např. jakou funkci dotyčný řeholník zastával, jaké kvalifikace dosáhl atd. Třetí částí rukopisu je potom chronologicky uspořádaná tabulka celkem osmi set zemřelých paulánských bratří. Je z ní zřetelné, jestli byl zemřelý bratr nebo kněz, až na výjimečné případy se dozvídáme, odkud pocházel, u všech potom kde a kdy (přesné datum) zemřel. Při přesnější kontrole pak zjistíme, že některá jména se vyskytují v drobně odlišných variantách v kalendářním a chronologickém seznamu. Tyto chyby jsou zaviněny zřejmě nepřesným přepisem jmen. Některá jména, uvedená v závěrečném chronologickém seznamu, dokonce u jejich výročního dne v kalendářním seznamu ani nenajdeme.

Není pochyb o tom, že obnova německo-české provincie, zejména v prvních třech desetiletích, byla téměř výhradně dílem francouzských otců. Účast zahraničních řeholníků na probuzení a posílení řeholního života oslabeného reformací nebyla něčím zvláštním, avšak u některých řeholních institucí dominovali především Italové, Španělé a Poláci.[13] Francouzští pauláni měli zasluhou misie Dionisia Barbiera a Francisca Cerdonia již svůj podíl na vzniku německo-české provincie na počátku 16. století. Není tedy divu, že měli přednostní právo být při její obnově. Jako první korektory nalezneme francouzské (nejčastěji burgundské) otce postupně v Praze, Vídni, Klášteře u Nové Bystřice i Mnichově.[14] V prosinci roku 1629 byl na první intermediální kapitule ve Vídni jmenován prvním provinciálem obnovené německo-české provincie P. Antonín z kalábrijského kláštera sv. Blažeje. Dále byli zvoleni představení čtyř stávajících konventů – P. Georgius Damianus ve Vídni, P. Claudius Pelleterius v Praze (oba z Lotrinska), P. Johannes Lanovius v Klášteře u Nové Bystřice a P. Antonius Pillot v Mnichově (oba z Burgundska).[15] Nový italský představený provincie se vzápětí odebral na generální kapitulu do španělské Barcelony. Ta byla sice přeložena až na následující rok, P. Antonín se však ke správě provincie už nevrátil. Jeho zastupováním byl od 23. července do svátku sv. Michala, kdy se konala první provinční kapitula ve Vídni, pověřen P. Franciscus Richard (z Burgundska), generální vikář řádu. Provinciálem byl zvolen P. Alexander de la Turre z Burgundska. Ani v další vlně zakládání konventů se situace příliš nezměnila. V čele kláštera ve Vranově u Brna, v Brtnici, Amberku i Tachově stanuli rovněž Francouzi. Situace ve vedení konventů koresponduje se situací ve vedení celé provincie. Prvních devět zvolených provinciálů, kteří vedli provincii od roku 1629 až do roku 1656, pocházelo z francouzsky hovořících regionů. Francouzští řeholníci se sice zcela neztratili ani v pozdějších letech, avšak druhá polovina 17. století proběhla již z větší části pod taktovkou bavorských představených. Ostatně bavorští řeholníci v dějinách provincie byli nejpočetnější národnostní skupinou, jak ukazuje tabulka přibližující počty řeholníků v provincii podle jejich původu. Zejména koncem 17. století pocházelo mnoho německých řeholníků z oblasti Porýní. Přestože více než polovina z jedenácti konventů provincie se nacházela na území českých zemí, o českých řeholnících, případně o českém jazyku, bylo jen málo slyšet. Teprve ro-

[12] Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), f. G 12 Cerroniho sbírka, sign. Cerr. II. 369, *Necrologium minimorum seu catalogus pie in domino defunctorum fratrum ordinis sancti Francisci de Paula provinciae Germano Boemo Hungariacae*.

[13] VÁLKA, J.: *Dějiny Moravy*. Díl II. *Morava reformace, renesance a baroka*. Brno 1996, s. 160; NĚMEC, J.: *Rozvoj duchovních řádů v českých zemích*. Řím 1988, s. 33.

[14] Vědecká knihovna Olomouc, fond Staré tisky, sign. ST III 47, *Compendium Historicum de Origine et Restauratione Provinciae Germaniae et Bohemiae F. F. Minimorum S. Francisci de Paula, compositaae a multum Vbli. P. Nicolao Asam Minimo* (rukopis, 17. století, nestránkováno), [s. 31].

[15] Tamtéž.

ku 1662 byl zvolen provinciálem Cyril Oppilarius pocházející z Moravy.[16] Po delší pauze ho roku 1686 ve stejném úřadu následoval Hermanus Mayer, pocházející z Čech.[17] Převaha původem českých a moravských řeholníků v provincii nastala až v průběhu 18. století. Nejpodrobnější a nejpřesnější informace o počtu řeholníků a jejich zemském původu poskytují prameny z období zániku provincie. Přesnou představu o rozdílném počtu řeholníků v jednotlivých konventech německo-česko-uherské provincie máme díky soupisu vypracovanému na základě nařízení Marie Terezie roku 1771.[18] V následujících letech se počet osazenstva klášterů měnil již jen minimálně.[19] Nejpodrobnější údaje obsahují dochované soupisy řeholníků zrušených paulánských klášterů.[20] Většinou je v nich zachyceno rodné a řádové jméno, věk, doba působení v řádu, funkce v klášteře a město nebo země, ze které řeholník pocházel.

Rozšíření paulánů na území Uher počátkem 18. století se výrazněji v národnostních poměrech provincie neprojevilo. Uherských řeholníků bylo jen málo. V Šamoríně, kde se jediný paulánský konvent v Uhrách nacházel, převažovalo německé obyvatelstvo.[21]

Ze zemí, kde paulánský řád neměl žádné konventy, je zastoupeno několika řeholníky například Polsko nebo Švýcarsko. Přestože složení provincie bylo po celou dobu existence německo-české provincie poměrně pestré, v archivním materiálu nenacházíme zprávy o národnostních sporech uvnitř konventů. K jistému neporozumění (zejména v jazykové oblasti) docházelo spíše ve vztahu paulánů s místním obyvatelstvem, například v době, kdy francouzští řeholníci začínali působit na německém území.[22]

[16] Tamtéž, [s. 63].

[17] Tamtéž, [s. 73].

[18] NA, f. AZK, inv. č. 2762, spisy kláštera paulánů u sv. Salvatora na Starém Městě pražském, fasc. 1, fol. 119n.

[19] NA, f. AZK, inv. č. 2764, spisy kláštera paulánů v Nové Pace, fasc. 1, fol. 70–74. Jedná se o soupisy řeholníků kláštera v Nové Pace z let 1779–1783.

[20] Srov. např. MZA, f. B 2 Gubernium – církevní oddělení, sign. K 20/37 II., soupis řeholníků zrušeného kláštera na Vranově u Brna, fol. 345.

[21] KISFALUDY, Z.: *Adatok a paulánusok magyarhoni történetéhez*. Magyar Sion 1, 1864, s. 261–275; dále CSÉFALVAY, E. K.: *Poklady šamorínského kostola Nanebovstúpenia Panny Márie*. Šamorín 2005.

[22] MAI, P.: *Der Orden der Paulaner in der Oberpfalz*. Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg 18, 1984, s. 337–352.

Přílohy

Německo-česká provincie v 17. a 18. století (složení podle zemského původu v letech 1625–1787)			
země (místo, město) původu řeholníka: latinsky, německy			počet řeholníků
1.	Bavarus	Bavorsko	232
2.	Boemus	Čechy	127
3.	Moravus	Morava	123
4.	Austriacus	Rakousko	111
5.	Palatinus	Porýní	49
6.	Burgundus	Burgundsko	38
7.	Svevus	Švábsko	16
8.	Egrensis	Chebsko	14
9.	Franco	Francie	11
10.–13.	Belga	?	7
	Lotharingus	Lotrinsko	7
	Silesita	Slezsko	7
	Tyrolensis	Tyrolsko	7
14.	Augustanus	Ostana, Piemont	6
15.	Hungarus	Uhry	5
16.–18.	Brisgoius	Freiburg am Bresgau	3
	Italus	Itálie	3
	Rauracus	Augst, Švýcarsko?	3
19.–24.	Sabaudus	Savojsko	2
	Carinthus	Korutany	2
	Luxemburg	Lucembursko	2
	Helveta	Švýcarsko	2
	Polonus	Polsko	2
	Salisburgensis	Salcburk	2
25.–38.	Carniolus	Kraňsko	1
	Hispanus	Španělsko	1
	Ratisbonensis	Řezno	1
	Passaviensis	Pasov	1
	Parisiensis	Paříž	1
	Norimbergensis	Norimberk	1
	Venetus	Benátky	1
	Colloniensis	Kolín nad Rýnem	1
	Brandeburgensis	Braniborsko	1
	Iglav	Jihlava	1
	Brundrutanus	Porrentruy, Švýcarsko	1
	Alsata	Alsasko	1
	Gallus	Francie	1
	a San Dorotheo	?	1
	Bez uvedení místa původu		5
	Celkový počet řeholníků		800

Tabulka 1: *Skladba německo-česko-uherské provincie v 17. a 18. století na základě zemského původu řeholníků.*[23]

[23] Zpracováno na základě *Catalogus fratrum Minimorum S. Francisci de Paula Pie in Domino Defunctorum iuxta ordinem annorum a Recuperata Provincia Germana*. Srov. MZA, f. G 12, sign. Cerr. II. 369, *Necrologium minimorum seu catalogus pie in domino defunctorum fratrum ordinis sancti Francisci de Paula provinciae Germano Boemo Hungariacae*, s. 393–436.

Původ řeholníků	**Počet řeholníků v německo-české provincii v 17. století**	
	absolutní	**procentuální poměr**
Němci	141	**51,8 %**
Francouzi	66	**24,3 %**
Češi a Moravané	28	**10,3 %**
Rakušané	23	**8,5 %**
Ostatní	14	**5,1 %**
CELKEM	**272**	**100,0 %**

Tabulka 2: *Porovnání podílu nejpočetněji zastoupených národností na skladbě německo-české provincie v 17. století.*[24]

Původ řeholníků	**Počet řeholníků v německo-české provincii v 18. století**	
	absolutní	**procentuální poměr**
Češi a Moravané	222	**39,5 %**
Němci	178	**31,7 %**
Rakušané	102	**18,1 %**
Francouzi	19	**3,4 %**
Ostatní	41	**7,3 %**
CELKEM	**562**	**100,0 %**

Tabulka 3: *Porovnání podílu nejpočetněji zastoupených národností na skladbě německo-české provincie v 18. století.*[25]

[24] Tamtéž, s. 393–407.
[25] Tamtéž, s. 407–436.

Katolog německo-česko-uherské provincie paulánského řádu k roku 1771, vypracovaný na základě nařízení Marie Terezie. Je to soupis řeholníků (celkem 197) v jednotlivých konventech provincie. Uvádí, zdali se jedná o kněze či laika, a jmenuje pracovní činnost (zařazení) řeholníka v konventu.

s. 1

1. Octobr. 1771
Paulaner in Prag
Localitates
Almae Provinciae Germano-Bohemo-Hungaricae
Fidelium Fratrum Minimorum Ordinis Sancti Francisci de Paula.
Facta Viennae die 1. Octobris Anno 1771

s. 3

Venerabilis
Localitas Viennensis.
R.P. Dyonisius Kaltner Corrector S.S. Canonum Lector, Congregationis Samulitiae Praeses actualis*
R ac Venerabilis P. Ernestus Ingruber Conc. Iubilatus, Professus Iubilaeus, Decannus Provinciae, Tertiariorum utriusque Sexus. P. Spiritualis*
R.P. Clementinus Walner Concion.emeritus*
R.P. Amadaes Salliet Conc. Iubil. Provinciae Definitor, et Collega Provincialis*
V.P. Iulianus Scheppersdorffer. *. † 1772. die 20. Ianuarii
Adm. R.V. ac Ex. P. Stephanus Hechenberger Conc. Iub. Ecclesiae, et aedificii Inspector, nec non 2 (do) Exprovincialis, et Definitor perpetuus*
V.P. Gothardus Pauckner Provisor Infirmorum*
R.P. Bruno Popp SS. Thlgiae Lector Iubilatus et Provinciae Definitor*
R.P. Fridericus Forchtner Provi/nci/ae Procurator, Bursarius, et dispensatus a persolutione hebdomadae.* praesertim Clericorum
R.P. Dismas Humml Conc. ordin.Congreg. SS. Angelorum Praeses.*
V.P. Carolus Pauckner Conc. Dominicalis matutinus* praesertim
V.P. Benignus Sig Conc. festio. Congreg. catecheticae Praese, et Provisor adjunctus*
V.P. Philippus Fontin Adjunctus Provisor Informorum.*
V.P. Ignatius Neü* Praesertim
R.P. Modestus Gast SS. Thlgiae, et T. Scripturae Lect. act. Conc. Gvadragesimalis*
V.P. Salesius Pauer Conc. fest. matutinus, Ecclesiae Inspectoris Adjunctus*
V.P. Remigius Massopust Adjunctus Provisoris informorum.*

s. 4

V.P. Engelbertus Schlagenhauser Catechista, et Tertiariorum utriusque Sexus Patris Spiritualis adjunctus*
V.P. Franciscus de Paula Schmidt
V.P. Marianus Lichtmanegger SS. Thlgiae Correpetitor, Congreg. SS. Angelorum Praesidis adjunctus* Pater Studiosus SS. Thlgiae, Skriptur et Iuris Canonici

V.P. Ioan. Nepomucenus Wüstl*
Clerici Studiosi
Fr. Aemilianus Wuntzl
Fr. Emeramus Grim.
Fr. Hilarius Hassler
fr. Laicus
fr. Valentinus Nickl
Oblati
fr. Caelestinus Feinerle † 1172 die 14. Aprilii
fr. Ioannes Kutil
fr. Crispinus Weth † 1772 die 28. Iunii
fr. Chrystophorus Duttge Inspectoris aedificii adjunctus
fr. Aegidius Snauer
fr. Simon Glaser Collectoris Civitatensis adjunctus
Universim 31
Localitas Fistricensis
R.P. Bonaventura Kaptor Corr. Concion. emeritus*
R.P. Ianuarius Natzer Conc. Emerit. Ecclesiae, et aedificii Inspector*
R.P. Casimirus Weidmann † 1772 die 23 Iunii
V.P. Cornelius Czapeck* praesertium
R.P. Methodius Ostreicher Chronista, Bursarius.* praesertim
R.P. Othmarus Schnell SS. Thlgiae Lector*
R.P. Wolfgangus Migithsch Conc.ord.* praesertim
V.P. Thomas Thynus Conc. fest.*
V.P. Camillus Andres Apothec.
P.P. Thlgiae Studiosi
V.P. Severinus Ferschick*
V.P. Maximilianus Onais

s. 5

Novitius induendus.
fr. Antonius Pajerl
fr. Laicus
fr. Kilianus Entzinger.
Oblati.
fr. Antonius Panni
fr. Mathaeus Gundacker.
Univ. 15
Localitas Pragensis
R.P. Clemens Nowovesky Corr. Conc. ord. Congreg. SS. Angelor. Praetes.*
R.P. Macarius Glasberger aedificii Inspector*
R.P.P. Gregorius Hoch SS. Thlgiae Lect. Iubil. Studiorum Regens Ecclesiae Inspector, Collega Provincialis, et Definitor*
V.P. Damasus Engelberg S. Crucis Praeses* praesertim
R.P. Fortunatus Durich SS. Thlgiae T. Scripturae et Sacrae linguae Hebraeae Lector act. Chronista* Praesertim

V.P. Canutus Girsik* † 1772 die 19. Septembrii.
V.P. Otto Schnell*
R.P. Ioannes Chrysostomus Hepky SS. 2.(do) Canon. Lector actualis*
V.P. Benedictus Schafranek*
V.P. Bonifacius Hauser*
V.P. Burchardus Przeczechtel Bursar. Praesertim
V.P. Laurentius Steiskal Praesidis SS Angelorum adjunctus*
P.P. Thlgiae, et SS. Canonum Studiosi
V.P. Franc. Xav. Wikisaly*
V.P. Adalbertus Ziak*
Clerici Studiosi
fr. Faustinus Prochaska
fr. Iucundinus Durdil
Laicus
fr. Victorinus Sikora
oblati
fr. Zacharias Lang
fr. Melchior Goll
fr. Lazarus Neühauser
Univ. 21

s. 6

Localitas Wranoviensis
SS. Thlgiae Lect. Iubil. **Adm. R.V. ac Exim. P. Honoratus Grohmann** Definitor perpetuus, et 3 (tis) Corr. Pro/vincia/lis actualis, Boni Morzicensis Director*
R.P. Franciscus Pischeli Corr. Villae Schlapanicensis Inspector*
R.P. Vitus Zacher Conc. Iub.* praesertim
R.P. Samuel Leyerer aedificii Inspector*
R.P. Theodulus Swoboda SS. Thlgiae Lect. Iubil. Ecclesiae Inspector et Provi/nci/ae Definitor actualis*
R.P. Martinus Iarosch SS. Thlgiae Lect. Iubilat. et actualis*
V.P. Damianus Gräblinger Apothecarius Wranoviensis
R.P. Wenceslaus Waschirowsky Conc. emerit.* praesertim
R.P. Albertus Albrechti SS. Canonu Lect. actualis, Provisor ad. S. Barbaram, et Chronista*
R.P. Ambrosius Kunst Conc. ord.*
V.P. Hugo Mika Qvaestor Morzicensis*
V.P. Elias Knopp Burs.*
R.P. Pancratius Bortz Boni Morzicensis Inspector*
R.P. Edmundus Sommer Phliae Lect.*
V.P. Vernerus Slabinger Granarius Morzicensis*
V.P. Evgenius Wiskitensky Con. fest.*
V.P. Rochus Schadek SS. Thlgiae Correpetitor, Magister Clericorum repetentium humaniora.
V.P. Theodosius Kunzuzky Exhortator Marianus et Catechista*
Studiosi Thlgiae
V.P. Constantinus Hadrich
V.P. Evsebius Aschermann*

V.P. Daniel Schmilauer
V.P. Felicianus Schetzko Apothec. Morzicensis
Clerici Phliae Studiosi.
fr. Dominicus Baltus
fr. Michael Czeyka.

s. 7

F/rat/res Humaniora repetentes
fr. Placidus Thalman
fr. Cyrillus Daumann.
fr. Qvirinus Bauchinger
F/rat/res Oblati
fr. Fabianus Zachert
fr. Paulus Kutzera adjunctus Inspectoris Villae Slapanicensis
fr. Abdon Lechmann.
Univ. 30
Localitas Monacensis
R.P. Athanasius Greiff Corr. Conc. Iubil. Provi/nci/ae Definitor*
R.P. Colomannus Kolb Conc. Iubil. Chronista et Congreg. SS. (mi) RosariiPraeses*
R.P. Gabriel Holtzmann* praesertim
R.P. Henricus Gebhardt Sacelli S.Crucis Provisor aedificii, aeconomiae, et officinae laterariae Inspector, a Choro vocali dispensatus* praesertim
R.P. Oswaldus Wüstl VV. Virginn Monialium Confessarius ordinarius*
R.P. Iacobus Iandl SS. Thlgiae Lect. actualis, VV. Virginum Confessar. extraordinarius*
V.P. Theodorus Eireiner Conc. festiv. † 1772 die 5 (a) Maii
Cong. SS. Nominis Iesu Praese* praesertim
R.P. Bernardus Schardinger SS. Can. Lect. actualis, Collega Provincialis et Definitor*
R.P. Claudius Haagen Con. ordin. actualis.*
V.P. Cyriacus Lucas Vicarius Parochiae*
V.P. Leo Gebhardt Conc. festiv. Vicarii Parochiae adjunctus, collector hor dei.*
V.P. Cyprianus Forstner Collector hor 2 (do)dei.*
R.P. Reinerus Scheidl Phliae Lect.* 1. (mo)
Thlgiae Studiosi
V.P. Felix Grueber Catechista
V.P. Ioannes Baptista Garner Exhortator Monialium
Clerici Thlgiae Studiosi
fr. Udalricus Huber
fr. Didacus Steiner

s. 8

Phliae Studiosi
fr. Ivo Hauer anni 2 (di)
fr. Corbinianus Scherffel
fr. Blasius Berandl*
fr. Sigismundus Rupert

fr. Novitius Induendus
fr. Robertus Vels
oblati
fr. Benno Gricl
fr. Maurus Nissl Adjunctus Inspectoris
fr. Eleazarus Weindl
fr. Lucas Stigenmüller Collector.
Fr. Balthasar Gretz Collector.
Univ. 27
Localitas Pirnicensis
R.P. Sigismundus Tippoldt Corr. Congreg. SS. Angelorum Administrator, aedificii Inspector*
R.P. Vincentius Cerveli*
R.P. Anselmus Winter Conc. Iubil.*
R.P. Hubertus Cerveli Bursar*
R.P. Hyppolitus Swoboda Praeses Cong. SS. Angelorum Custodum, Chronista* praesertim
R.P. Bartholomaeus Denner Noc. Ord. Praesertim
R.P. Tobias Spalke Novitii Informator* praesertim
V.P. Ferdinandus Axmann* † 1771 die 5. Novembrii
V.P. Hermenegildus Wach*
V.P. Basilius Schmitzer Conc. † 1772 die 5. Martii festio*
Novitius
N.N.
Oblati.
fr. Christianus Strnischte
fr. Evstachius Ott.
Univ. 13
Localitas Tachoviensis
R.P. Bernardinus Braunhoffer Corr. Conc. Actualis.*
R.P. Floridus Rosmann* praesertim
R.P. Urbanus Schuster Inspektor Italsensis, et aedificii.
V.P. Fidelis Kunig*
R.P. Patritius Hardisch Burs. Et Informator.*.

s. 9

V.P. Adamus Czesnovsky.*
V.P. Florentius Benischko Apothec.
V.P. Innocentius Winkler*
V.P. Petrus Chrysologus Hauschill*
V.P. Wilhelmus Schwandle*
V.P. Thadaeus Lector mensae
Novitius Induendus
fr. Mathaeus N.
Clericus Valetudinarius
fr. Nicolaus Schedl
oblatus
fr. Gerardus Grauss

Univ. 14
Localitas Thalheimensis
R.P. Richardus Stettner Vicarius.*
R.P. Amandus Giresch SS. Thlgiae Lect. Iubil. Cong. S. Annae Paeses,Chronista*
V.P. Rudolphus Klug Bursarius.* praesertim
R.P. Sebastianus Aschböck Conc. ord.*
V.P. Romanus Toller*
V.P. Hyacinthus Haderlein Conc. fest.*
V.P. Rupertus Langeder.* † 1772. Die 1. Maii.
V.P. Emanuel Gast Conc. Qvadrag.
oblati
fr. Longinus Schaffer Collect.
fr. Renatus Gulff
fr. Vitalis Ulmann.
Univ. 11.
Locali/ta/s Ambergensis
R.P. Florianus Langegger Vicar. Inspector Camb. et Con. emerit.* praesertium
R.P. Leopoldus Iäcklin*
R.P. Antoninus Schönwerth Conc.ord. Bursarius, et Chronista*
V.P. Cosmas Seidenthill Novitii Informator*
V.P. Aloysius Ernst Conc. festiv.* praesertium.
V.P. Cajetanus Troll Lector mensae
oblati
Fr. Iosephus Vildfeyer
fr. Erasmus Strasser

s. 10

Fr. Isidorus Leüttner
Donatus
Fr. Novitius induendus
Univ. 10
Localitas Neo-Packensis
R.P. Sebaldus Sebastiani Vikarius Conc. emerit. Cong. S. Barbara Praeses, aedificii, et Boni Koteczensis Inspector*
R.P. Marcellus Neümann* † 1772 die 24. Febr.
V.P. Alexander Zahorsky* praeser. † 1772 die 19. Iulii
R.P. Paulus Ambrosch Conc. emeritus* praesertim
V.P. Peregrinus Mann Apothec.
R.P. Castulus Breth Conc. ord.*
V.P. Ludovicus Goll Bursarius*
V.P. Berardus Streitl*
V.P. Hyeronimus Macula Inspect. Adjunctus, Conc. fest.*
V.P. Augustinus Schauberger Conc. Marianus.*
V.P. Procopius Przeczechtel Exhort. Koteczensis* † an. 1772 die 28. Maii
oblatus
Fr. David Voitl

Univ. 12.
Localitas Samariensis.
R.P. Lambertus Phlug Vikarius Conc. ord. Et emeritus.*
R.P. Edvardus Kresl aedificii Inspector.*
V.P. Timotheus Stoker*
V.P. Casparus Huschka* praesertim
V.P. Vendelinus Langer Conc. fest. Bursarius* praesertim
V.P. Lucianus Krudl*
V.P. Emericus Kinslmayer*
oblati
Fr. Raphäel Buchner
fr. Barnabas Osom † 1771. die 13. Decembris
fr. Ezechiel Mauthoffer
Univ. 11
Sum/m/a Sum/m/arum 197.

Zpracováno podle NA, f. AZK, inv. č. 2762, spisy kláštera paulánů u sv. Salvátora na Starém Městě pražském, fol. 119n.

Summary

About unrealised foundations, changes in the number of friars, their origin and employment in the convents of the Order of the Minims in the German-Czech-Hungarian province

Eleven monasteries were established or restored in the 17th and 18th century in the German-Czech-Hungarian province of the Order of the Minims. The original German province emerged at the turn of the 15th and 16th century, existed only for several decades, and consisted of three monasteries (the existence of the fourth one, which is often remembered, is uncertain); the monastery at Nová Bystřice and later also the monastery in Thalheim were restored in this province. Attempts to establish a monastery of the Minims in Augspurg and in Hlubčice in Silesia ended unsuccessfully. Sources mention a certain monastery near a Czech town Doksy as a potential but ultimately unused place of work. The renewal of the oldest Czech monastery of the Minims in Kuklov also failed.

The Necrologium of the Order gives us an idea about the number of friars in the German-Czech-Hungarian province. It recorded a total of 800 monks who died between 1625 and 1787. We learn about their provincial origin (the Germans and French were predominant in the 17th century and friars from Bohemia and Moravia in the 18th century), we know which of them were Fathers and which belonged among the laity, and we also know what work most of the friars performed in the monastery. A source dated 1771 (see annex) allows comparison of the numbers of monks in all monasteries in the province and also mentions the work monks performed.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

VÝRAZNÁ ČESKÁ STOPA VE VÝCHODOHALIČSKÉ MEDYCE

PETR KALETA

Czechs were active in the Austrian part of Galicia, holding various professions (administrators, teachers, entrepreneurs, farmers, and the like). A less well known area of their activities was horticulture, in which they gained renown above all in Medyka in the eastern part of Galicia, where the director of the botanical garden was a Czech named Josef Blažek.

Key words: Medyka; horticulture; Josef Blažek; Galicia; Seweryn Łusakowski.

Znam ja łąkę w Medyce, znam łąkę przestronną,
Gdzie po zimie najpierwej zielono i wonno,
Gdzie wiatry najrzeźwiejsze, najobfitsze rosy,
Gdzie nieraz w letnie nocy chylą się niebiosy.
[...].

Kornel Ujejski: *Błonia Medyckie*, 1857

V době existence rakouské Haliče působilo na jejím území několik tisíc Čechů,[1] a to hlavně jako úřednici, učitelé, živnostníci, hudebníci nebo rolníci. Většina z nich žila ve Lvově nebo v okolních městečkách a vesnicích, nacházeli se však i v jiných lokalitách této provincie a zastávali i mnohá další povolání. K méně rozšířené profesi, jíž byli Češi známi ve východohaličské Medyce, bylo zahradnictví. Zmapovat působení českých zahradníků v Haliči je kvůli nedostatku pramenů poněkud obtížné, z dochovaných zpráv a vzpomínek však lze jejich činnost částečně rekonstruovat právě pro medyckou botanickou zahradu. Polská obec Medyka ve východní části dnešního Podkarpatského vojvodství (Přemyšlský okres) leží na polsko-ukrajinském hraničním přechodu Medyka-Szeginie (ukr. Шегині), a je tak symbolem dlouhotrvající mnohoetničnosti (Poláci, Rusíni a Židé) a mnohokulturnosti a zároveň striktně uzavírá hranici Evropské unie s východoslovanskou Ukrajinou.[2]

Od středověku byla Medyka důležitým střediskem na cestě mezi Malopolskem a Červenou Rusí, kvůli čemuž se vesnice nevyhnula rabování a zabíjení obyvatel při nájezdech Tatarů, Turků a Valachů. Např. v roce 1624 založili Tataři u Medyky svůj koš, z něhož podnikali nájezdy do okolí. Příhodná poloha Medyky a její relativní blízkost od Krakova, od roku 1038 do roku 1795 s několika přestávkami formálního hlavního města polského státu, měla za následek, že se zde zastavovali i nejvýznamnější polští panovníci, jimiž např. byl nejčastěji zde pobývající král Vladislav II. Jagello (1403, 1405, 1407, 1412, 1423, 1425, 1434) nebo další populární polský král Jan III. Sobieski (1682).[3]

Po prvním dělení Polska v roce 1772, kdy Medyku získali Antoni a Zofia Lubomirští, se obec stala součástí rakouské provincie Království Haliče a Vladimíru. K důležité změně došlo v roce

[1] V roce 1900 to bylo 9014 osob. Srov. ŽIVANSKÝ, T.: *Národnostní statistika Rakousko-Uherska*. In: Tobolka, Z. V. (ed.): Česká politika. Díl I. Praha 1906, s. 223.

[2] Hraniční přechod zde existuje od roku 1945, odkdy se stala polsko-sovětská hranice jednou z nejstřeženějších v Evropě.

[3] Srov. KRAJEWSKI, M.: *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*. Rzeszów 1982, s. 15–16, 19–21.

1809, když se vlastníkem vesnice stal Józef Benedykt Pawlikowski (1770–1830), jenž se zasloužil o hospodářský rozvoj regionu. Po něm pak následovali jako vlastníci Medyky tito příslušníci rodu: Józef Gwalbert Pawlikowski (1792–1852), Mieczysław Pawlikowski (1834–1903), Jan Gwalbert Pawlikowski (1860–1939) a Michał Pawlikowski (1887–1970).

Botanická zahrada a působení Josefa Blažka

Důležitou dominantou Medyky a jejího okolí se stala od konce 18. století botanická zahrada založená Zofií Lubomirskou. O její rozvoj se pak v 19. století značně zasloužili Pawlikowští. Pro rolnictvo z Medyky a okolí mělo v roce 1830 zároveň značný význam otevření první zahradnické školy v Haliči, což umožnil Józef Gwalbert Pawlikowski. Výuka na škole trvala tři nebo čtyři roky a vedle teorie a praxe v zahradnictví měli žáci hodiny čtení, psaní, počtů a náboženství.[4] Ve škole, jež měla v roce 1835 dvacet učňů, probíhala výuka v polském jazyce a roční náklady na jednoho adepta zahradnictví byly šest červených zlatých[5] (pol. czerwony złoty).[6]

Poté, co získal vzdělání botanika na předních školách rakouské monarchie, přijal v roce 1831 místo ředitele botanické zahrady v Medyce Čech Josef Blažek (1804–1856), za jehož působení získal zmíněný zahradnický ústav značné renomé a několik ze zdejších absolventů zaujalo přední místa v zahradnických institucích některých evropských i mimoevropských dvorů.[7] Otevření školy znamenalo i značný rozvoj botanické zahrady. Víme např., že obsahovala okolo 5 000 kamélií a také nové druhy jiřin. V ceníku a seznamu rostlin zachovaném z roku 1841, který je podepsán právě Josefem Blažkem, je uvedeno okolo 6 000 druhů a odrůd rostlin, což svědčí o značném bohatství botanické zahrady.[8]

Jak je z předchozího zřejmé, medycké zahradnické centrum se snažilo flexibilně reagovat na poptávku odběratelů v Haliči a v celé Evropě a podle toho také připravovalo vlastní produkci rostlin. Obchodně-botanické katalogy pečlivě sestavované a vydávané Josefem Blažkem[9] jsou nezbytným pramenem pro dějiny zahradnictví v Medyce a o potřebách haličské šlechty v oblasti botaniky.[10] Podle svědectví z roku 1845 získávali ve škole zahradnické vzdělání nejvíce Češi, kteří se pak buď vraceli domů, nebo hledali práci v bývalých polských oblastech, zejména pak v Haliči. Paradoxem zároveň bylo, že žáci automaticky dostávali příručky, knížky a materiály z oblasti zahradnictví a sadovnictví, jichž kvůli negramotnosti většina místních rolníků nemohla využívat.[11] Vzorem pro medyckou botanickou zahradu byla botanická zahrada v Krakově, postupně však Medyka krakovskou botanickou zahradu převýšila a stala se sama vzorem pro nově založenou botanickou zahradu ve Lvově, otevřenou v roce 1852.[12] Největší rozvoj medyckého zahradnictví je spjat právě s působením Josefa Blažka, jenž byl v celé Haliči známou osobou, o čemž svědčí i skutečnost, že o jeho náhlé smrti v roce 1856 psaly ve stručném nekrologu i populární krakovské noviny *Czas*.[13]

4 Tamtéž, s. 50.

5 Starý polský název pro zlaté mince, florény a dukáty. Poslední takovou mincí byl tzv. povstalecký dukát ražený v roce 1831 v době listopadového povstání.

6 SULIMIERSKI, F. – CHLEBOWSKI, B. – WALEWSKI, W.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Tom VI. Warszawa 1885, s. 238.

7 *Nekrolog* [Josef Blažek]. Czas, 18. 7. 1856, s. 4.

8 Srov. JANKOWSKI, E.: *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*. Warszawa 1923, s. 128.

9 Srov. BLASZEK [BLAŽEK], J.: *Spis roślin w pomarańczerni i szklarni Ogrodu Medyckiego, wsi w Galicji, cyrkule przemyskim leżącej. Do sprzedania będących*. Lwów 1835.

10 PIÓRECKI, N.: *Ochrona i użytkowanie ogrodów dworskich w województwie podkarpackim*. Rzeszów 2009, s. 25; KRAJEWSKI, M.: *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*. Rzeszów 1982, s. 61–62.

11 KRAJEWSKI, M.: *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*. Rzeszów 1982, s. 50–51.

12 Tamtéž, s. 62.

Avšak již po smrti zakladatele botanické zahrady Józefa Gwalberta Pawlikowského v roce 1852 se objevily první problémy. Jeho manželka Henryka Pawlikowska nedokázala tak dobře hospodařit s komplexem botanické zahrady jako předtím Pawlikowski a finanční neshody se objevily i ve vztahu k řediteli Blažkovi a dalším zaměstnancům. Brzy po Blažkově smrti pak Mieczysław Pawlikowski s obavou o nedostatečnou péči rozhodl, že část exotických rostlin (palmy aj.) bude převezena do Lvova, kde se staly ozdobou botanické zahrady založené při Lvovské univerzitě Hiacyntem Łobarzewským (1814–1862).[14]

Paměti Seweryna Łusakowského

Důležitým a zároveň specifickým pramenem pro poznání botanické zahrady v Medyce, jejích četných skleníků, rozmanitého rostlinstva, tamějšího života (včetně nelehké práce) a osob okolo botanické zahrady, jsou paměti zahradníka Seweryna Łusakowského (1823 – okolo 1890), syna zchudlého šlechtice Józefa Łusakowského a bratra známého protivládního spiklence v Haliči a později činitele v emigraci Józefa Ignacyho Łusakowského, sepsané v osmdesátých letech 19. století a vydané až v polovině 20. století pod názvem *Pamiętnik Seweryna Łusakowskiego* (Warszawa 1952, 2. vyd. 1953), v nichž autor archaickým jazykem a zároveň mnohdy svérázným, nevybíravým, nekompromisním a značně subjektivním způsobem popisuje mimo jiné období, kdy se učil a pracoval v Medyce jako zahradník.

Vedle ředitele Blažka (Łusakowski jej píše jako Blaszek) podrobně zaznamenal ve svých pamětech už první setkání s pomocnými zahradníky v komplexu botanické zahrady, do níž nastoupil jako třináctiletý: „*Byli tady čtyři – tři Češi a jeden Polák, Grzegorz Ułaszewski, náš cicerone* [průvodce]. *Posadili jsme se, nikdo se nás na nic neptal. Jeden Čech hrál na harmoniku – rezavý, nebyl již mladý, velmi nehezký, jmenoval se Johan Erban: ten hrál; druhý, Franc Czyżek* [Čížek]*, blonďák, hezký, vysoký, ten seděl a vzdychal; třetí: malý, vychrtlý Deutsch-Bem*[*] *Karoł Ressel, mazaný, avšak slabý Němčour, ten, který šil; i Grzegorz Ułaszewski, mladý, hezký, vysoký blonďák. Z učně se stal tady, v Medyce, pomocníkem, byl na volné noze.*“[15] Zaměstnanci se zde věnovali nejen klasickým zahradnickým pracím, ale také balení a distribuci balíků s rostlinami, které byly posílány nejen do okolních měst, ale také do Ruska, německých oblastí nebo do Vídně.[16]

Jako velmi tvrdého, bezlítostného člověka popsal autor majitele Medyky Józefa Gwalberta Pawlikowského, když připomněl velikonoční obyčej, kdy se pán dělil o chleba se všemi, kteří pracovali na jeho statcích: „*Ale ten chleba byl slzami a krví omytý, protože ten pan Gwalbert Pawlikowski byl prvotřídní despota, na své panské úředníky a služebnictvo nesmírný tyran. Stahoval z kůže viníky i nevinné. Bil bez lítosti svým okovaným obuškem panské úředníky, dokonce i ty vyšší.*“[17]

[13] *Nekrolog* [Josef Blažek]. Czas, 18. 7. 1856, s. 4.

[14] KRAJEWSKI, M.: *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*. Rzeszów 1982, s. 64.

[*] Deutsch-Bem – obyvatel česko-německého etnického pohraničí. Původní polský text: „*Deutsch-Bem – mieszkaniec czesko-niemieckiego pogranicza etnicznego.*“

[15] *Pamiętnik Seweryna Łusakowskiego*. Warszawa 1953, s. 65. Původní polský text: „*Tu ich było czterech – trzech Czechów i jeden Polak, Grzegorz Ułaszewski, nasz cicerone. Siedliśmy, nikt nas o nic nie pytał. Jeden Czech grał na armonii – rudy, już niemłody, bardzo brzydki, nazywał się Johan Erban: ten grał; drugi, Franc Czyżek, blondyn, przystojny, słuszny, ten siedział i wzdychał; trzeci: mały, chuderlawy Deutsch-Bem Karol Ressel, sprytny, ale słabowity Niemczyk, ten, co szył; i Grzegorz Ułaszewski, młody, przystojny, słuszny blondyn. Z ucznia wyszedł tu, w Medyce, na pomocnika, był wolnopraktykujący.*“

[16] *Pamiętnik Seweryna Łusakowskiego*. Warszawa 1953, s. 82.

[17] Tamtéž, s. 83. Původní polský text: „*Ale ten chleb był łzami i krwią obmyty, bo ten pan Gwalbert Pawlikowski był to pierwszy despota, ogromny tyran na swoich oficjalistów i sług. Obdzierał ze skóry winnego i niewinnego. Bił bez miłosierdzia swoją kutą pałką oficjalistów, nawet wyższych.*“

Jak naopak pohlížel na Łusakowského drsná slova o Józefu Gwalbertovi Pawlikowském poslední dědic Medyky a jeho pravnuk Michał Pawlikowski, je zřejmé z podobně nekompromisně psaného dopisu z 25. 6. 1970: „*Je zajímavá věc, že když v zahraničí nejvýznačnější spisovatelé vědí, o čem píší, dnešní polský pisálek* [doslovně v polském originálu perohryzálek] *čerpá své inspirace z pamětí poloblázna a schizofrenika, s notorickým pocitem křivdy deklasovaného šlechtice z Nemanic Łusakowského, který z kuloárních nebo dvorských klepů tlachá pohádky o železném vlku, o Gwalbertovi* […].“[18]

Taktéž Łusakowského nazírání zdola, z pohledu těžce pracujícího zahradníka s nízkým vzděláním, na způsob fungování medycké botanické zahrady i na podobné zahrady v Haliči byl nad míru kritický. Uznával, sice že ten, kdo se chtěl naučit praktickou práci zahradníka, měl k tomu v Medyce výbornou příležitost, ale zároveň zdůrazňoval, že hlavní finanční užitek z toho měli vlastník Józef Gwalbert Pawlikowski a ředitel Josef Blažek. K projektům haličských botanických zahrad sarkasticky poznamenal: „*Na celém území Haliče a Lodomerie byli pánové chorobně umanutí, pokud jde o zahrady, určitě to nebyla opravdová záliba. Kovali koně, žába nastavovala nohu* [polské přísloví]. *‚Zahradu měl hrabě Cetner, hraběnka Morska, hrabě Potocki z Łańcutu, budu ji mít i já!‘ – tak hovořil pan Maniowski, pan Kolpiński, pan Rogalski. ‚Dělej, dej kluka na učení do Medyky, a nakupuj v Medyce exotické stromy, rostliny, palmy, kamélie atd… Copak já si to nemohu dovolit? Teď to tedy mám!‘ A pán měl, protože nakoupil v Medyce. Pan Blaszek* [Blažek] *a pan Gwalbert* [Pawlikowski] *se smáli, až se za břicha popadali* [v doslovném českém překladu smát se do hrsti]*, a brali od lidí sorokowce* [40 polských grošů] *i bankovky* [v českém doslovném překladu papírky] *– od pánů, kteří chtěli mít zahrady a platili za ně v Medyce.*“[19] Tento svérázný pohled jistě nezastávali ti, kteří z různých míst Evropy objednávali exotické druhy rostlin, ani rolníci z okolních vesnic, kteří získali práci a částečně i vzdělání, a samozřejmě haličská šlechta.

Český zahradník a ředitel botanické zahrady v Medyce Josef Blažek se trvale zapsal do dějin polského zahradnictví a jeho jméno obsahuje většina důležitých polských publikací o tomto odvětví, jako např. klasická práce Edmunda Jankowského *Dzieje ogrodnictwa w Polsce* (Warszawa 1923). Zajímavé však zároveň je, že Blažkovo jméno proniklo (jako Blažek Józef) i do nejdůležitějšího a nejrozsáhlejšího polského biografického slovníku, jímž je *Polski Słownik Biograficzny*,[20] zaznamenávající i významné osobnosti jiných národností než polské a také (jako Błażek) do gigantického zeměpisného díla z konce 19. století *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*.[21] Pokud někdy český čtenář a badatel zavítá přes (v úvodu této stati zmíněný) hraniční přechod Medyka-Szeginie na Ukrajinu, měl by si při průjezdu připomenout, že vesnice Medyka s cca 2637 obyvateli[22] je spjata s českým zahradnictvím, které zde v 19. století dosáhlo poměrně značného věhlasu.

[18] KRAJEWSKI, M.: *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*. Rzeszów 1982, s. 52. Původní polský text: „*Rzecz szczególna, że kiedy za granicą najpoważniejszy pisarze wiedzą, o czym piszą, dzisiejeszy polski gryzipiórek natchnienia swoje czerpie z pamiętników półgłówka i schizofrenika, z notorycznym urazem zdeklasowanego szlachciury Łusakowskiego, który z plotek garderobianych czy folwarcznych plecie bajki o żelaznym wilku, o Gwalbercie* […].“

[19] *Pamiętnik Seweryna Łusakowskiego*. Warszawa 1953, s. 100–101. Původní polský text: „*W całym kraju Galicji i Lodomerii była choroba na ogrody u panów, bo pewnie nie zamiłowanie. Konia kuli, żaba nogę nastawiała. ‚Miał hrabia Cetner, hrabina Morska, hrabia Potocki z Łańcuta ogród, będę i ja miał!‘ – tak mówił pan Maniowski, pan Kolpiński, pan Rogalski. ‚Dalej, dawaj na naukę chłopca do Medyki, a kupuj w Medyce drzewa egzotyczne, planty, palmy, kamelie itd… Cóż to ja tego nie mogę mieć? Otóż mam!‘ I miał pan, bo kupił w Medyce. Pan Blaszek* [Blažek] *i pan Gwalbert śmieli się w kułak, a brali sorokowce i papierki od ludzi – panów, którzy chcieli mieć ogrody płacąc za nie w Medyce.*“

[20] *Polski Słownik Biograficzny*. Tom II. Kraków 1936, s. 122.

[21] SULIMIERSKI, F. – CHLEBOWSKI, B. – WALEWSKI, W.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Tom VI. Warszawa 1885, s. 238.

[22] Srov. http://free.of.pl/m/medyka/ogolnie.html [cit. 5. 9. 2012].

Portrét Józefa Gwalberta Pawlikowského z roku 1843 (Alojzy Rejchan, akvarel). Sbírky Pawlikowských. Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, Wrocław.

Summary

Striking Czech Traces in Medyka, East Galicia

Czech horticulture is a lesser-known topic in the context of the activities of the Czechs in Galicia. The eastern Galician town of Medyka, which since the Middle Ages was located at a crossroads between Lesser Poland and a Red Ruthenia, became an important center of horticulture on the territory of divided Poland at the turn of the 19th century. The role played by Czechs there was not insignificant, above all that of the director of the local botanical garden, Josef Blažek, during the tenure of whom the garden prospered significantly, also exporting its products beyond the borders of the monarchy. There was also a horticulture school, the first of its type in Galicia, associated with the botanical garden. An important source for the activities of Josefa Blažek and the other Czechs in the botanical garden in Medyka is the memoir of the gardener Seweryn Łusakowski, who, in the book *Pamiętnik Seweryna Łusakowskiego* described the specifics of the operation of the botanical garden as well as the relationships between the individuals associated with it.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

GALICJA, FEDERALIZM, CZESI DZIAŁALNOŚĆ KAZIMIERZA GROCHOLSKIEGO, JAKO PIERWSZEGO MINISTRA DLA GALICJI (KWIECIEŃ–LISTOPAD 1871)

DAMIAN SZYMCZAK

Kazimierz Grocholski was one of the most prominent Polish politicians of the second half of the 19th century. However, there is no comprehensive biography of him as yet. Meanwhile Grocholski played an important role not only in the politics of Galicia, but also in entire Habsburg Monarchy. He was an active member of the Austrian parliament, being the leader of the Polish circle, and also one of the ministers in the Austrian federalist government of Karl Hohenwart. Grocholski was the first minister for Galicia and he deeply influenced the shape of this peculiar institution. As the opponent of the centralism he was a keen supporter of the Czech aspiration to autonomy.

Key words: Minister for Galicia; Austria-Hungary; Galician autonomy; federalism; Kazimierz Grocholski; Bohemia; Cisleithania.

Rządy dynastii habsburskiej nad zawłaszczonymi Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku ziemiami można podzielić z grubsza na dwie epoki. Pierwsza to zdecydowanie gorszy okres, czas, gdy Galicja – jak nazwano nabytek – stanowiły przedmiot wyzysku fiskalnego, surowcowego i ludzkiego.[1] Prowincja pełniła de facto rolę kolonii. Wspomnienia po tych czasach w społeczeństwie polskim pozostały jak najgorsze.[2] Zdaniem wielu współczesnych ukoronowaniem bezwzględnej i cynicznej polityki Wiednia stała się w 1846 r. krwawa rabacja Galicyjska, w której podburzeni przez cesarskich urzędników chłopi dokonali rzezi na szykującej się do anty-habsburskiej insurekcji szlachcie polskiej. W dwa lata później nadeszła Wiosna Ludów a wraz z nią pojawiły się nadzieje, że państwo Habsburgów może wyglądać zupełnie inaczej, że może stać się parlamentarną monarchią prawną, w której każdy z zamieszkujących ją ludów znajdzie swe miejsce i możliwości rozwoju. Wiele po rok 1848 spodziewano się także w Galicji, gdzie szczególnie mocno czekano na każdy powiew wolności.[3] Jednak Wiosna Ludów miała podwójne oblicze, jedno: liberalne, wolnościowe, mniej lub bardziej demokratyczne, oraz drugie: kryjące w sobie zaczątki nacjonalizmu i konfliktogenne. W Galicji objawiło się ono przede wszystkim na niwie relacji polsko-ruskich. Wiosna Ludów stosunkowo szybko zamieniła się w reakcyjną zimę. Jednakże nie na długo. Ten etap historii monarchii habsburskiej został definitywnie zamknięty przez klęskę w wojnie z Francją i Piemontem w 1859 r. Wraz z dyplomem październikowym wydanym w 1860 r. zaczęła się w Austrii epoka konstytucyjna.

[1] Na ten temat GRODZISKI, S.: *W Królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków 2005.

[2] Klasyczna, surowa ocena austriackich rządów w KALINKA, W.: *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Wybór pism*. Kraków 2001. Poza tym ŁOZIŃSKI W.: *Galiciana. Kilka obrazków z pierwszych lat historii Galicyjskiej*. Lwów 1872.

[3] ŚLIWA, M.: *Rok 1848 w Galicji i późniejsza Rewolucja 1848*. In: Wic, W. (red.): Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Kraków 1999, s. 16.

W tle tych przemian i wydarzeń wypłynęła postać Kazimierza Grocholskiego. Przyszły minister i jedna z najwybitniejszych postaci polskiej polityki w monarchii habsburskiej urodził się w roku 1815 – tak ważnym dla Polaków roku Kongresu Wiedeńskiego. Wywodził się starej szlacheckiej rodziny; ponoć o tatarskich korzeniach. W latach trzydziestych podjął studia prawnicze na zniemczonym wówczas Uniwersytecie Lwowskim. W tym okresie otarł się o konspirację niepodległościową, za co trafił do aresztu.[4] Mimo tego epizodu w 1839 r. uzyskał tytuł doktora na Uniwersytecie Wiedeńskim, po czym przez krótki okres czasu pozostawał w służbie państwowej. Później poświęcił się działalności gospodarczej. Nabył wtedy majątek Rożyska niedaleko Tarnopola we Wschodniej Galicji, znajdujący się tuż przy granicy z Rosją. W wydarzeniach 1848 r. zaznaczył się epizodycznie będąc członkiem Obwodowej Rady Narodowej w Tarnopolu, a następnie jej delegatem do Rady Narodowej Centralnej we Lwowie.[5] Do tej ostatniej zresztą wejść już nie zdążył.

Prawdziwie polityczny czas Grocholskiego nadszedł dopiero w latach sześćdziesiątych XIX w. Był on już wówczas na galicyjskim gruncie osobą znaną i poważaną. Miał za sobą między innymi dokonania w organizacjach działających na rzecz odrodzenia gospodarczego Galicji. W 1861 r. został, jako przedstawiciel wielkiej własności ziemskiej posłem, do Sejmu Krajowego. Równocześnie powołano go w skład delegacji sejmu lwowskiego do wiedeńskiej Rady Państwa. W latach sześćdziesiątych pełnił funkcję wicemarszałka Sejmu Krajowego oraz członka Wydziału Krajowego. Wreszcie w 1861 r. został prezesem Koła polskiego w Wiedniu.[6] Z tą właśnie funkcją, którą pełnił z dwoma krótkimi przerwami do 1888 r., najbardziej był kojarzony. Koło polskie prowadził żelazną, niemal dyktatorską ręką pilnując surowo dyscypliny i zasady solidarności. Niemniej podczas wewnętrznych narad klubu pozwalał na dyskusje, swobodne wypowiedzi i wśród ścierania się różnych stanowisk powoli prowadził parlamentarzystów do konsensusu.[7] Podkreślano wprawdzie upartość prezesa, ale i zarazem pojednawczość.[8] Koło pod jego kierownictwem przeżywało lata swej świetności długo później wspominane. Stanowiło to swego rodzaju swoisty paradoks, bo Grocholski ucieleśnieniem parlamentarnego trybuna nie był. Wręcz przeciwnie. Przemawiać nie lubił a głównym polem jego działalności były raczej kuluary parlamentu. Co więcej do krasomówstwa i długich poselskich oracji odnosił się z wielką rezerwą. Za ideał uważał wydawanie krótkich, skupionych w maksymalnym stopniu na meritum oświadczeń. Zresztą wybitnym mówcą również być nie mógł, bo, jak wspominał młodszy kolega Wojciech Dzieduszycki, ani po polsku, ani po niemiecku dobrze nie mówił. Sam Grocholski opowiadał przy którejś okazji, że niestety za młodu nie miał sposobności nauczyć się ojczystej mowy, w pięknej literackiej formie. Ówczesna, germanizatorska epoka na to nie pozwalała. Prezes Koła polskiego zaliczał się również do przeciwników zbyt intensywnie uprawianego prawodawstwa. Po jego śmierci

[4] KIENIEWICZ, S.: *Kazimierz Grocholski*. In: Polski Słownik Biograficzny. Tom VIII. Wrocław – Warszawa – Kraków 1959–1960, s. 585.

[5] BATOWSKI, A.: *Diariusz wypadków 1848 roku*. Wrocław 1974, s. 223; KIENIEWICZ, S. – RAMOTOWSKA, F. (red.): *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14 IV – 29 X 1848)*. Warszawa 1996, s. 271. Lwowska rada była ogólno-galicyjskim przedstawicielstwem politycznym Polaków.

[6] Grocholski został wybrany na prezesa jednogłośnie mimo, że w przeciwieństwie do wielu innych członków Koła nie miał wcześniejszych doświadczeń z pracą parlamentarną. ZDRADA, J.: *Organizacja i stanowisko Koła polskiego w wiedeńskiej Radzie Państwa 1861–1862*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, 1963, nr 12, s. 50.

[7] BORODZIEJ W.: *Koło polskie w Wiedniu V Kadencji Rady Państwa (1873–1879). Szkic do portretu zbiorowego*. In: Borodziej, W. – Wieczorkiewicz, P. (red.): Polska między Niemcami a Rosją. Studia ofiarowane Marianowi Wojciechowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa 1997, s. 24.

[8] KOŹMIAN, S.: *Reprezentacja kraju naszego w Radzie Państwa 1879 r*. Kraków 1879, s. 10.

przypominał Dzieduszycki: „*Mawiał* […]*, że sejm nie jest maszyną do uchwalania ustaw i że gdyby co roku uchwalać takie mnóstwo ustaw, jak tego niektóre dzienniki żądają, zniszczyłby tylko w kraju uszanowanie dla tego co chwila zmieniającego się prawa.*”[9]

Grocholski uchodził za to przede wszystkim za kwintesencję polskiego szlacheckiego konserwatyzmu. Był to konserwatyzm praktyczny, oparty na przywiązaniu do tradycji i staropolskim obywatelskim patriotyzmie.[10] To czyniło z niego przeciwnika liberalizmu, w jakiejkolwiek barwie narodowej by on nie był, niemieckiej czy polskiej. Zarazem nie należał bynajmniej Grocholski do fundamentalistów w konserwatywnym wyznaniu wiary. Cechowało go zdecydowanie pragmatyczne podejście do polityki, choć bez przekraczania pewnych granic, co pozwalało mu jako prezesowi Koła polskiego na elastyczne, pozbawione zacietrzewienia ruchy polityczne – czasami zgoła zaskakujące.

Grocholski ucieleśniający w ubiorze i zewnętrznej pozie szlachcica z czasów I Rzeczypospolitej osobowościowo był jednocześnie przeciwieństwem sarmackiego stereotypu. Nie było w nim jowialności, cholerycznośći, skłonności do improwizowania czy ocierającej się o lekkomyślność brawury. Cechowały go rozwaga, karność, sumienność, planowość, konsekwencja. Ponadto w czasach, gdy w XIX wiecznej duszy polskiej hulał romantyzm, Grocholski był zaprzeczeniem jego osobowego ideału. Za jego decyzjami nie stały myślenie życzeniowe i uczucia, lecz chłodna kalkulacja i namysł. Punktem odniesienia dla niego był realizm, rzeczywistość, fakty. Przyznawali to zgodnie jego rodacy[11] a przy okazji jego śmierci w 1888 r. podkreślała te paradoksy nawet lokująca się na zupełnie przeciwnych pozycjach ideowych liberalna wiedeńska *Neue Freie Presse* pisząc: „*Był narodowym marzycielem, bez oddawania się fantazjom i popędom gorącej głowy, był polskim szlachcicem bez długów.*”[12] Nie znaczy to oczywiście, że Grocholski nie popełniał błędów a jego polityczna strategia i taktyka zawsze przynosiły zamierzone owoce. Nie było jednakże w parlamencie wiedeńskim polityka, który z opinią prezesa Koła polskiego się nie liczył, a jego krótkim, treściwym oświadczeniom przysłuchiwano się zawsze z uwagą.

Przyszły minister dla Galicji, tak jak wszyscy polscy politycy, z napięciem śledził zmiany zachodzące w monarchii habsburskiej po wydaniu dyplomu październikowego w 1860 r. a następnie patentu lutowego w 1861 r. Nie zamierzali oni być jedynie biernymi obserwatorami, ale również uczestnikami wydarzeń. Wybuch powstania styczniowego w 1863 r. na dwa lata wyłączył jednak Polaków z poważniejszego zaangażowania w sprawy wewnątrz-austriackie. Sam Grocholski bezpośrednio w dzieło insurekcyjne nie włączył się, jednak z ław Rady Państwa wzywał Austrię do interwencji na rzecz powstania.[13] Polacy do gry wrócili po klęsce styczniowego zrywu. Skorelowało się to z ustąpieniem ministra-centralisty Antona Schmerlinga w lipcu 1865 r. Wkrótce nastąpiło zniesienie stanu nadzwyczajnego w Galicji i życie polityczne mogło w pełni rozkwitnąć.[14] Ustępujący dygnitarz był autorem wspomnianego już wydanego 29

[9] DZIEDUSZYCKI, W.: *Kazimierz Grocholski*. Lwów 1889, s. 8.

[10] W związku ze śmiercią Grocholskiego lwowska *Gazeta Narodowa* pisała, że był to „*ostatni może, który czamary polskiej nie zrzucał, ani w domu, ani na trybunie parlamentarnej, ani na ulicy ani w gabinecie parlamentarnym*”. Gazeta Narodowa, 13. 12. 1888, s. 2. Czamara uchodziła w XIX wieku za polski strój narodowy. Jego noszenie, zwłaszcza w epoce powstań narodowych, było manifestacją patriotyzmu. MOŻDŻYŃSKA-NAWOTKA, M.: *O modach i strojach*. Wrocław 2003, s. 199.

[11] „*U nas romantyzm w poezji oddziaływał na politykę i stwarzał romantycznych bohaterów i błędnych rycerzy liryzmu politycznego. Grocholski miał za wiele trzeźwego sądu, aby przyjąć tą rolę*.” LEWICKI, W.: *Kazimierz Grocholski*. Gazeta Lwowska, 23. 12. 1888, s. 4.

[12] Neue Freie Presse, 12. 12. 1888, s. 1.

[13] Grocholski oświadczył także, że uważa niepodległość Polski za jedyne rozwiązanie sprawy polskiej. KIENIEWICZ, S.: *Austria a powstanie styczniowe*. Lwów 1930, s. 183.

lutego 1861 r. tzw. patentu lutowego – de facto konstytucji państwa.[15] Polakom ów akt zdecydowanie nie przypadł do gustu. W obozie polskim wprawdzie różnic poglądów nie brakowało, jednak wszyscy zaliczali się do przeciwników centralizacji państwa. A taką forsował patent lutowy dający rozległe uprawnienia ustawodawcze centralnemu parlamentowi w stolicy państwa kosztem sejmów krajowych Kolejnym impulsem do przemian stała się wreszcie klęska w wojnie 1866 r. Utorowała ona także drogę do ugody cesarza z Polakami zamanifestowaną adresem sejmu galicyjskiego z grudnia 1866 r.[16]

Do zwolenników owej schmerlingowskiej konstytucji lutowej nie zliczał się naturalnie i Grocholski – zdecydowany przeciwnik wszelkiej uniformizacji i odgórnej unifikacji. Każdy z krajów monarchii, każdy z zamieszkujących ją ludów stanowiły dla niego niepowtarzalne byty, wytworzone w procesie dziejowym. Świat taki tworzył pewien porządek, którego ostatecznym twórcą była Opatrzność. Jego ignorowanie nic dobrego przynieść nie mogło. Z drugiej strony Grocholski, zwłaszcza po 1866 r. nie był wolny od obaw czy nadmierna federalizacja nie osłabi monarchii. Utrzymanie mocarstwowej, silnej Austrii było dla niego sprawą priorytetową. Wynikało to z obawy przed Rosją, którą definiował jako największe zagrożenie dla narodu polskiego. Tylko konstytucyjna Austria w ówczesnym położeniu – jego zdaniem – dawała Polakom możliwości narodowej egzystencji. Poza tym od momentu, kiedy dualizm nabierał coraz wyraźniejszych kształtów, Grocholski stracił wiarę w możliwość zorganizowania ustroju państwa Habsburgów w formie federacyjnej. Dlatego od 1867 r. był przede wszystkim zwolennikiem autonomizacji Galicji.[17] Od jesieni 1868 r. ideałem dla Grocholskiego stała się sytuacja prawno-polityczna Chorwacji. W też tym kierunku de facto szła uchwalona przez sejm galicyjski we wrześniu tego roku tzw. *Rezolucja*. Grocholskiego należał do jej współautorów.[18] Gdyby doszło do wprowadzenia w życie zawartych tam postulatów Galicja stałaby się właśnie Chorwacją Przedlitawii, z szeroką autonomią, z własnym rządem odpowiedzialnym w pierwszym rzędzie przed sejmem krajowym. Głównym zaś łącznikiem Galicji z resztą państwa byłby rezydujący w Wiedniu minister galicyjski – pełniący poniekąd rolę galicyjskiego kanclerza w stolicy państwa.[19] Swoje i Koła polskiego antyfederalistyczne stanowisko otwarcie zadeklarował Grocholski w Radzie Państwa w marcu 1869 r.[20]

---

[14] Stan wyjątkowy w Galicji wprowadzono w lutym 1864 r. Spowodowane to było zaangażowaniem się galicyjskich Polaków w działalność insurekcyjną i traktowaniem przez Polaków Galicji, jako bazy wypadowej do Królestwa Kongresovego, na co na dłuższą metę Franciszek Józef nie mógł pozwolić.

[15] Sam Schmerling podkreślał jednakże, że patent lutowy jest „aktem wykonawczym" do wydanego w 1860 r. tzw. dyplomu październikowego, którego autorem był z kolei pochodzący z Galicji Agenor Gołuchowski. FASKE, M.: *Anton Ritter Schmerling 1805–1893*. Innsbruck 1999 (Dissertation), s. 183.

[16] FRAS, Z.: *Galicja*. Wrocław 2003, s. 169. Adres Polaków kończył się słynnym zwrotem: „*Bez obawy więc odstępstwa od myśli naszej narodowej, z wiarą w posłannictwo Austrii i z ufnością w stanowczość zmian, które Twe monarsze słowo, jako niezmienny zamiar wyrzuciło, z głębi naszych serc oświadczamy, że przy Tobie Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy*." FELDMAN, W.: *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906*. Tom I. Kraków 1907, s. 62.

[17] *Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń sejmu krajowego galicyjskiego we Lwowie. Kadencja II*. Lwów 1868, s. 419, 20 posiedzenie sesji drugiej z 22. 09. 1868 r.

[18] Grocholski był członkiem komisji przygotowującej projekt rezolucji i sprawozdawcą jej prac na forum sejmu krajowego. PANNENKOWA, I.: *Walka Galicji z centralizmem wiedeńskim. Dzieje rezolucji sejmu galicyjskiego z 24 września 1868. W 50 rocznicę uchwały rezolucyjnej*. Lwów 1918, s. 117.

[19] *Rezolucja* była z jednej strony krytyką konstytucji grudniowej 1867 r., z drugiej zawierała ośmiopunktowy plan naprawienia „zła" wyrządzonego przez wspomnianą konstytucję. Uchwalenie aktu było zarazem kompromisem pomiędzy federalistą Franciszkiem Smolką, który na wzór czeski pragnął, aby sejm galicyjski nie obsyłał Rady Państwa, a zwolennikami bardziej utylitarnej polityki ograniczającymi swe żądania do autonomizacji Galicji. Do nich należał właśnie Grocholski.

[20] *Stenographisches Protokoll über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates. VI. Session.* Wien 1869, s. 5331, 16. 03. 1869 r.

Rezolucja galicyjska, której tak gorącym orędownikiem był Grocholski, miała niewielkie szanse na urzeczywistnienie. Tym bardziej, iż jej autorzy pragnęli, aby do wiedeńskiego parlamentu wprowadził ją rząd.[21] Tymczasem ówczesny liberalny gabinet (tzw. Bürgerministerium) nie zamierzał przedkładać radzie państwa galicyjskiej rezolucji, co bez ogródek oświadczył minister spraw wewnętrznych Karl Giskra.[22] Po prostu stała ona w sprzeczności z jego programem. W parlamencie przeważała zresztą podobnie niechętna centralistyczno-lewicowa większość. Wydawało się, że nastaną lepsze dla Polaków czasy, gdy u sterów rządu w kwietniu 1870 r. stanął polski arystokrata o konserwatywnych poglądach, ale kosmopolityczno-liberalnym obyciu – Alfred Potocki. Potockiemu jednak cesarz wyznaczył inne priorytety a właściwe priorytet. Po doprowadzeniu do porozumienia z Węgrami, należało podjąć dialog z pozostającymi w biernej opozycji Czechami i również na tym polu uzyskać konsensus. W niepewnej międzynarodowej sytuacji, wobec narastającego konfliktu prusko-francuskiego, wewnętrznych problemów państwa i trudnej sytuacji finansowej, Franciszek Józef nie mógł sobie pozwolić na jątrzącą się ciągle sprawę czeską. Jak się szybko okazało Potocki nie był politykiem nadającym się do tego rodzaju trudnych misji. Nowy premier uchodził zapewne słusznie za człowieka zasad, krystalicznego charakteru, pozbawionego zacietrzewienia narodowego i bezwzględnie wiernego cesarzowi, ale niestety brakowało mu charyzmy i odpowiedniej siły charakteru, aby doprowadzić to pogodzenia się Czechów z państwem. Już po kilku miesiącach jesienią 1870 r. zniechęcony deklarował chęć ustąpienia. Do prośby cesarz ostatecznie przychylił się w lutym 1871 r., gdy w gotowości stała po cichu przygotowana nowa ekipa. Można dodać, że Polacy też z Potockiego zadowoleni nie byli.[23]

Skład rządu, który wkroczył na scenę politycznej w lutym 1871 r. był sporym zaskoczeniem dla austriackiej opinii publicznej. Dla niemieckiej zresztą zaskoczeniem niemiłym. Ministrowie tworzyli grono zupełnie nieznane. Niemców szczególnie irytowali dwaj Czesi powołani do gabinetu: Josef Jireček, jako minister oświaty, i Karl Habietinek, jako minister sprawiedliwości. Po Wiedniu rychło zaczęły krążyć dowcipy powstałe na kanwie ich trudnych do wymówienia nazwisk.[24] Natomiast konserwatywny premier Karl Hohenwart już otwarcie budził niepokój sfer liberalnych.[25] Obawiano się, że pokieruje monarchią w kierunku federalistycznym. Takie też miał faktycznie plany Hohenwart, choć bynajmniej nie zamierzał dokonywać destrukcji z trudem osiągniętego porozumienia z Madziarami. Zresztą także na obszarze Przedlitawi federalizm miał mieć ściśle określone formy i bynajmniej nie burzyć porządku ustalonego w 1867 r., co raczej zinterpretować go w bardziej federalnym duchu. W przedstawionym 7

[21] Zdaniem obserwatora wydarzeń Franciszka Ksawerego d'Abancourta Grocholski sądził, że rezolucja może być wnioskiem jednego posła-delegata sejmu krajowego. Przychylono się jednak ostatecznie do opinii, że jeśli Rezolucja miała być wyrazem woli sejmu galicyjskiego nie może wnieść jej pojedynczy poseł, lecz rząd pełniąc rolę pośrednika. D'ABANCOURT, F. K.: *Era konstytucyjna austro-węgierskiej monarchii od 1848 do 1881 r. Omówiona z uwzględnieniem walk autonomistów z centralistami*. Kraków 1881, s. 133–134; CHLĘDOWSKI, K.: *Z przeszłości naszej i obcej*. Lwów 1935, s. 192.

[22] BUSZKO, J.: *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*. Warszawa 1996, s. 54.

[23] Padały zarzuty, iż premier nic nie zrobił w kierunku przyznania Galicji postulowanych w *Rezolucji* koncesji. Przegląd Polski 6, 1871, z. 9, s. 487.

[24] Ówczesną atmosferę wspominał artkuł *Słowa Polskiego* poświęcony Habietinkowi. *Der eckige Minister*. Słowo Polskie, 01. 09. 1904, s. 1.

[25] Hohenwart przed objęciem funkcji premiera był namiestnikiem Górnej Austrii. Na ten temat SCHENK-SUDHOF, E.: *Karl Graf Hohenwart*. Wien 1950 (Dissertation). Zdaniem marszałka sejmu krajowego Leona Sapiehy był jedynym mężem stanu, jakiego widział w Austrii SAPIEHA, L.: *Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863)*. Lwów b. r., s. 260. Z kolei na krakowski konserwatysta Ludwik Wodzicki oceniał go jako człowieka „*silnej woli*", ale bez żadnej „*myśli politycznej*". PIJAJ, S.: *Opozycja w wiedeńskiej Radzie Państwa w latach siedemdziesiątych XIX w. (skład – organizacja – funkcjonowanie)*. Kraków 2011, s. 41.

lutego w *Wiener Zeitung* programie rządowym premier kładł nacisk na pojednanie i stworzenie szans rozwoju dla wszystkich narodowości habsburskiej monarchii.[26] Podkreślał też swą wierność wobec grudniowej ustawy zasadniczej. Zaczął więc Hohenwart swoje rządy z umiarkowaniem i wstrzemięźliwością.[27] Jednak najważniejszym zadaniem było doprowadzenie do ugody z czeskimi politykami.

Rozmowy z Czechami nowy gabinet podjął już w lutym 1871 r.[28] W marcu do Wiednia przybył ich przedstawiciel František Rieger. Negocjacje toczyły się przejściowo także z udziałem Polaków – tj. Smolki, Potockiego oraz szefa Koła polskiego Grocholskiego.[29] Chyba nie przypadkiem, bo Hohenwart zamierzał pozyskać również polski klub parlamentarny dla swych reformatorskich planów. Do przeprowadzenia ustaw redefiniujących konstytucję potrzebował bowiem większości 2/3 głosów. Tymczasem już po pierwszych posiedzeniach Rady Państwa zdał sobie sprawę, że z takim składem gabinetu, bez solidnego poparcia w izbie poselskiej jego program nie ma przyszłości.[30] Moment wydawał się odpowiedni, bo w polskiej delegacji panowało niezadowolenie z bezpłodnego trwania w opozycji i wycieńczenie nieskuteczną kampanią rezolucyjną. Rozmowy z rządem więc podjęto, choć prowadzono je w całkowitej tajemnicy i nie bez trudności. Niemniej Grocholski w końcu lutego osobiście bronił rządu w parlamencie chwaląc zamiar premiera przywrócenia wewnętrznego pokoju w państwie.[31]

Hohenwart był na początek skłonnym powołać Polaka do swego gabinetu, przy czym od myślał o prezesie Koła polskiego. Decyzja zapadała na radzie koronnej 12 marca 1871 r.[32] Grocholski świadom trudności i zarazem oczekiwań, jakie swym wejściem do gabinetu w społeczeństwie polskim rozbudzi nie pałał entuzjazmem. To bowiem chciało widzieć w jego nominacji wstęp do pełnego urzeczywistnienia postulatów rezolucyjnych.[33] Jednym z żądań, które Polacy stawiali było wspomniane już mianowanie specjalnego ministra przy rządzie, który zajmowałby się sprawami Galicji. Oczekiwano, że kimś takim został teraz Grocholski. Postulat ten miał odległą genezę.[34] Tego rodzaju przedstawiciela – pod nazwą kanclerza – domagano się jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku. Do pomysłu wrócono w okresie Wiosny Ludów, a następnie w latach sześćdziesiątych XIX w. Wiosną 1866 r. do Wiednia wysłano nawet imieniem Sejmu Krajowego specjalną delegację, aby taką instytucję u władz wyjednała. Wreszcie postulat przedstawiciela Galicji w Radzie Korony stawiała wspominana już wielokrotnie *Rezolucja galicyjska* z 1868 r. Wspólnym mianownikiem wszystkich tych

[26] KOLMER, G.: *Parlament und Verfassung in Oesterreich*. Bd. II. Wien – Leipzig 1903, s. 113.

[27] *Dreißig Jahre aus dem Leben eines Journalisten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Bd. II. Wien 1895, s. 235.

[28] ZEITHAMMER, O.: *Zur Geschichte der Böhmischen Ausgleichversuche (1865–1871)*. Teil II. *Ministerium Hohenwart*. Prag 1913, s. 8.

[29] BÜCHSEL, CH. E.: *Die Fundamentalartikel des Ministerium Hohenwart-Schäffle von 1871. Ein Beitrag zum Problem des Trialismus im Habsburgerreich*. Breslau 1941, s. 26

[30] Allgemeines Verwaltungs-Archiv Wien (dalej AVA), f. Familienarchiv Hohenwart, k. 12, 13, eigenhändigen Aufzeichnungen Carl Gr. Hohenwart.

[31] LIPNICKI, E.: *Hr. Hohenwart*. Przegląd Polski 34, 1899, tom 133, s. 247.

[32] AVA, f. Ministerratspresidium I/6 a, k. 9, Ministerratspresidium 1870–1872, Ernennung dr. Ritter von Grocholski zum Landesminister von Galizien, pismo premiera Karla Hohenwarta do cesarza z 06. 04. 1871 r.

[33] PIJAJ, S.: *Między polskim patriotyzmem a habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej (1866–1871)*. Kraków 2003, s. 368–369.

[34] SZYMCZAK, D.: *Haličské „velvyslanectví" ve Vídni. Ministerstvo pro Halič v politickém životě habsburské monarchie (1871–1918)*. Slovanský přehled 97, 2011, č. 3–4, s. 233–257; DUBANOWICZ, E.: *Prawno-państwowe stanowisko królestwa Galicji i innych krajów przedlitawskich. Szkic prawno-historyczny*. Lwów 1916, s. 144–153; FRAS, Z.: *Powstanie i charakterystyka urzędu „Ministra dla Galicji"*. Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, 1991, z. 78, s. 59–77.

pomysłów było, aby peryferyjna i zaniedbana a obszarowo i ludnościowo duża Galicja posiadała w Wiedniu przy rządzie „swojego" człowieka, który zna jej sprawy i potrafi ich bronić oraz lobbować na rzecz kraju. Po dziesięcioleciach przykrych doświadczeń wobec stolicy panowała cały czas nieufność. Ktoś musiał stać na straży „specjalnych" interesów tej prowincji.[35] Polacy oczywiście nie pragnęli zwykłego ministra bez teki, lecz ufundowania instytucji umocowanej konstytucyjnie a na pewno ustawowo. Tymczasem Grocholski został formalnie ministrem bez teki a takiego w każdej chwili mógł cesarz powołać i odwołać i tym samym jednym ruchem pióra zakończyć egzystencję tej instytucji.

Nominacja Grocholskiego w urzędowej *Wiener Zeitung* ogłoszona została 16 kwietnia.[36] Dla opinii publicznej była równie dużym zaskoczeniem jak powstanie rządu dwa miesiące wcześniej. Czeskie *Národní listy* nie omieszkały dodać przy tej okazji kąśliwej uwagi, że gabinet Hohenwarta chyba się lubuje w tego typu konspiracyjnych działaniach.[37] Liberalna *Neue Freie Presse* negowała sens powoływania Grocholskiego widząc w tym niebezpieczny precedens zmierzający do stworzenia federalistycznego systemu ministrów krajowych.[38] W Galicji wejście prezesa Koła polskiego przyjęto prawie wszędzie z zadowoleniem, a na pewno ze sporymi nadziejami. Samorządy gremialnie słały do Grocholskiego swe adresy, a polonia polska w Wiedniu zgotowała mu przed hotelem uroczystą owację.[39] Na świętowanie nie było jednak zbyt wiele czasu. Zarówno na ministerium jak i na galicyjskiego ministra czekało wiele pracy. Grocholski miał radą, czynem i głosami Koła polskiego wspierać Hohenwarta realizującego swój program – zreformowania i umocnienia państwa na nowych zasadach. Z drugiej strony pragnął możliwie wiele zdziałać dla Galicji. Lista życzeń kraju była zaś długa.

Tymczasem 25 kwietnia premier wniósł do Rady Państwa projekt ustawy o rozszerzeniu kompetencji sejmów krajowych. Jako w duchu federacyjny natrafił on na zawziętą opozycję liberalnych parlamentarzystów i ostatecznie w maju został odrzucony. W dyskusji nad wnioskiem w Radzie Państwa – sprowokowany przez liberałów – wziął udział i Grocholski. Co ciekawe, dystansując się poniekąd od rządowego przedłożenia oraz akcentując jego odrębność w stosunku do rezolucji galicyjskiej. Tą ostatnią, jak podkreślał, zamierzano wnieść nawet gdyby projekt Hohenwarta o sejmach nie trafił pod obrady izby.[40] Różnie można oceniać ten bądź co bądź wyłom z gabinetowej solidarności, ale galicyjski minister był szczery. Przede wszystkim był autonomistą. Dopiero w dalszej kolejności i to z zastrzeżeniami federalistą.

W niecałe dwa tygodnie później, jako rządowe przedłożenie, wniesiono pod obrady Rady Państwa przerobioną wersję Rezolucji galicyjskiej i propozycja powędrowała do komisji parlamentarnej. Czy miała szanse na realizację? Może, ale paradoksalnie jeszcze większe miałaby, gdyby Grocholski zasiadał w gabinecie centralistycznym. W gruncie rzeczy liberalna większość w komisji byłaby skłonna dać zielone światło dla przeprowadzenia jakiejś, byle niezbyt szerokiej, formy autonomizacji Galicji.[41] Lecz gdy Hohenwart zadeklarował, że w ten

[35] Polacy wielokrotnie podkreślali, że Galicja jest świeżym habsburskim nabytkiem, nie należała do Rzeszy ani do Związku Niemieckiego czy wreszcie nie podlegała zasadom Sankcji Pragmatycznej. W obrębie krajów habsburskich jest więc poniekąd tworem „sztucznym" i wymagającym odrębnego traktowania.

[36] Cesarski akt powołujący Grocholskiego nosił datę 11 kwietnia. Wiener Zeitung, 16. 04. 1871, s. 1.

[37] Národní listy, 18. 04. 1871, s. 1.

[38] Neue Freie Presse, 18. 04. 1871, s. 1.

[39] Czas, 02. 05. 1871, s. 3.

[40] *Stenographisches Protokoll über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates. VI. Session.* Wien 1871, s. 684, 09. 05. 1871 r.

[41] BOBRZYŃSKI, M. – JAWORSKI, W. L. – MILEWSKI, J.: *Z dziejów odrodzenia politycznego w Galicji, 1859–1873*. Warszawa 1905, s. 26; KLETEČKA, T.: *Der Ausgleichversuch des Ministerium Hohenwart-Schäffle mit Böhmen im Jahre 1871. Mit besonderer Berücksichtigung des reichdeutschen Einflusses*. Wien 1984 (Dissertation), s. 89.

sposób może obdarować i inne kraje przedlitawskie, w pierwszym rządzie zaś Czechów, stosunek Niemców do galicyjskiego projektu musiał się ochłodzić. Sprawa póki co zeszła na plan drugi wobec toczących się rokowań z Czechami i palącej kwestii przeprowadzenia tymczasowego przedłożenia budżetowego. W pierwszą sprawę Grocholski się nie angażował. W drugą – jak najbardziej, mobilizując galicyjskich posłów i członków Izby Panów do udziału w głosowaniu.[42] W kraju narastało jednakże zniecierpliwienie. Rezolucja z komisji parlamentarnej nie wyszła, efekty działalności Grocholskiego też nie rzucały się w oczy. Objawy niezadowolenia wyraziły się w sformułowaniu listy 12 postulatów, których pilnej realizacji domagało się Koło polskie.[43] Minister dla Galicji jednak bezczynnym nie był i powoli na obrady rady korony wchodziły istotne dla polskiej delegacji i opinii publicznej kwestie.[44]

Jednym z ważniejszych dezyderatów było obsadzenie urzędu galicyjskiego namiestnika. Od ustąpienia w październiku 1868 r. zasłużonego dla polonizacji Galicji Gołuchowskiego na czele urzędu stał „pełniący obowiązki" Ludwik Possinger. Był to bez wątpienia zdolny urzędnik, znający kraj i jego problemy. Niestety nie był Polakiem (choć urodził się w Galicji i po polsku mówił). Jakkolwiek Possinger obowiązki wykonywał gruntownie i dotychczas uzyskane koncesje dla Galicji wprowadzał bez większych zgrzytów, to jednak był jedynie posłusznym wykonawcą władz centralnych.[45] Tymczasem galicyjskimi politykom chodziło o osobę utożsamiająca się całkowicie z interesami i potrzebami kraju. W lipcu 1871 Possinger z powodów „zdrowotnych" wyjechał ze Lwowa, po czym został szefem sekcji w ministerstwie rolnictwa.[46] Tymczasem do Lwowa przybył po raz trzeci jako namiestnik Gołuchowski. Sprawa była rozpatrywana na radzie korony 18 lipca 1871 r.[47] Opinia i aprobata Grocholskiego jako ministra miały tu istotne znaczenie. W dalszym ciągu pozytywnie załatwiono sprawę spolonizowania (oraz zrutenizowania) uniwersytetu w Lwowie i Politechniki Lwowskiej. Grocholski czuwał też nad załatwieniem ciągnącej się od lat kwestii Teatru Skarbka. W czasach absolutystycznych instytucję tą obciążono obowiązkiem utrzymywania we Lwowie niemieckiej trupy teatralnej i wystawiania niemieckich spektakli. Naturalnie Polakom było to nie w smak i domagali się zwolnienia z przykrej powinności. W wyniku starań ministra dla Galicji sprawa została z korzyścią dla jego rodaków wyjaśnioną. Nie sprzeciwił się on także nadaniu sankcji cesarskiej dla wyboru Floriana Ziemiałkowskiego na prezydenta Lwowa, chociaż ten był jego przeciwnikiem politycznym.[48]

Grocholski dopilnował też sprawy obsadzenia biskupstwa greko-katolickiego w Przemyślu. Polacy pragnęli mieć tutaj kogoś pewnego, nie ulegającego wpływom prawosławnym.[49] Te ostatnie szerzyli po cichu Rosjanie, pragnąc zbliżyć unitów do Cerkwi i tą drogą ich

[42] Lwowska Naukowa Biblioteka im. Stefanyka Akademii Nauk Ukrainy, Archiwum Sapiehów z Krasiczyna, f. 103, sprawa 576, cz. 2, k. 330, list K. Grocholskiego z Wiednia do L. Sapiehy z 20. 06. 1870.

[43] Czas, 04. 07. 1871, s. 2.

[44] Nastroje uspokajał konserwatywny *Przegląd Polski* pisząc: „*Z natury rzeczy działanie p. Grocholskiego nie może być ani olśniewające, ani piorunujące: będzie to raczej dla kraju mrówcza praca.*" Przegląd Polski 6, 1871, z. 1, s. 134.

[45] Gdy chodziło o rozstrzyganie zakresu kompetencji między Wydziałem Krajowym, czyli władzą samorządową a Namiestnictwem, Possinger zawsze opowiadał się po stronie tej ostatniej. Zupełnie inaczej niż wspominany Gołuchowski, który przykładał dużą wagę do współpracy starostów i namiestnictwa z samorządem. SAPIEHA, L.: *Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863)*. Lwów [1913], s. 263.

[46] Później Possinger awansował jeszcze na namiestnika Moraw a następnie Dolnej Austrii.

[47] AVA, f. Ministerratsprotokolle I/6, B. 8, Tagesordnungen 1871–1873, Rada ministrów z 18. 07. 1871 r.

[48] Ziemiałkowski chyba się trochę tego obawiał uważając, że Grocholski był przeciwny dopuszczeniu go do jakiejkolwiek poważniejszej funkcji politycznej. ZIEMIAŁKOWSKI, F.: *Pamiętniki*. Tom I. Kraków 1904, s. 50.

[49] Biskupem przemyskim został Jan Stupnicki. W opinii tzw. Moskalofilów, tj. unitów, ale de facto krypto-zwolenników kościoła prawosławnego, uchodził on za „polakującego". OSADCZY, W.: *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*. Lublin 2007, s. 230.

zasymilować. Wreszcie udało się Grocholskiemu formalnie określić zakres swojej działalności, jako ministra bez teki. Nad dokumentem pracowano kilka tygodni. Instrukcja aprobatę cesarską uzyskała 2 września i Grocholski mógł pewniejszą nogą stanąć w gabinecie mając jasno określony tryb funkcjonowania. Stała się ona podstawą do opracowania w 1873 r. kolejnej instrukcji dla następcy Grocholskiego – Floriana Ziemiałkowskiego. Ta zaś obowiązywała aż do końca istnienia monarchii. Latem przydzielono też Grocholskiemu pierwszego własnego urzędnika i nowe biuro. Nie musiał już „gościnnie" rezydować w siedzibie prezydium rady ministrów na Herrengasse 7. Jak na kilka miesięcy zrobił Grocholski nie mało. Niemniej jeszcze więcej spraw czekało na wyjaśnienie z postulatem rozszerzenia autonomii na czele. Mimo to wyjeżdżając do Lwowa na sejm, który miał zostać otwarty 14 września, mógł Grocholski mieć poczucie w miarę dobrze spełnionego obowiązku.

Także Hohenwart nie miał powodów do narzekań. Negocjacje z Czechami, jakkolwiek niełatwe, zmierzały powoli do finalizacji. Liczono, ze na podstawie czeskich żądań wyłożonych w tzw. *Artykułach fundamentalnych* oraz kontrpropozycji rządu uda się dojść do kompromisu. Do jego zatwierdzenia potrzeba było odpowiedniej większości w Radzie Państwa. Aby ją zapewnić premier postanowił rozwiązać te sejmy krajowe, w których ton nadawała opozycja i rozpisać nowe wybory. Drobne „retusze" przy ordynacji wyborczej pomogły w uzyskaniu odpowiedniego wyniku. Można było oczekiwać, że delegacje przybędą jesienią do Wiednia w prorządowy składzie.

Tymczasem Grocholski wyruszył – jak już wspomniano – do Lwowa na obrady sejmu krajowego (w którym zasiadał jako deputowany). Po drodze zatrzymał się w Krakowie, gdzie w Pałacu Spiskim, będącym siedzibą delegata namiestnictwa, Grocholski udzielił uroczystego posłuchania.[50] Stawiła się cała zachodnio-galicyjska elita. Jak relacjonował *Czas*: Minister witał serdecznie na posłuchaniach wszystkich swoich dobrych znajomych, a prezydenta miasta dr. Józefa Dietla ucałował jak starego przyjaciela, „*zanim ten w urzędowej formie powitać go się zabrał*".[51] W przemowie obiecywał wspierać jako minister potrzeby Krakowa. Zwłaszcza że miasto miało dla niego „*urok wspomnienia*". Z drugiej strony wyraźnie podkreślił, że wzrost i pomyślność grodu nie od samego obecnie rządu zależą, ale od jego mieszkańców. Skończyły się bowiem czasy chodzenia „*na pasku*" i ustanowiony samorząd ma otwarte pole do działania. „*Znajdzie przeto Kraków we mnie gorliwego spraw swoich obrońcę, ale o ile sam sprawami temi zajmować się będzie.*"[52] W trakcie krótkiej, ale intensywnej wizyty Grocholski zwiedził kościół Mariacki, obejrzał odnowiony ołtarz Wita Stwosza, Muzeum Techniczno-Przemysłowe, Bibliotekę Jagiellońską, ogród botaniczny, zakłady kliniczne, szkoły, w tym starozakonną i wiele innych instytucji.[53]

Dnia 14 września rano stanął Grocholski we Lwowie. Na dworcu witali go namiestnik Gołuchowski. Zamieszkał w najlepszym w mieście hotelu Georg, gdzie podobnie jak w Krakowie udzielił posłuchań. Przybył między innymi stary rywal polityczny a obecnie prezydent Lwowa Ziemiałkowski z radnymi. Na przemówienie prezydenta odpowiedział minister – jak donosiła *Gazeta Narodowa* – „*bardzo pochlebnym uznaniem dla miasta i zapewnieniem, że we wszystkich sprawach miasto znajdzie u niego zawsze gotowość do poparcia*". Jednak dodawał Grocholski, nawiązując do krakowskich enuncjacji: „[…] *a zapewne i tego poparcia nie potrzeba będzie, gdyż miasto uzyska zupełną autonomię*."[54] Grocholski

[50] Czas, 12. 09. 1871, s. 2.
[51] Tamże.
[52] Tamże.
[53] Czas, 14. 09. 1871, s. 2–3.
[54] Gazeta Narodowa, 14. 09. 1871, s. 2.

przyjął także przedstawiciela gminy żydowskiej dr Löwensteina i obiecał przyczyniać się, aby zapewnione ustawami równouprawnienie Żydów wchodziło w życie.[55]

W rozpoczęte tego samego dnia prace sejmowe Grocholski się nie angażował. Sejm zresztą wielkich prawodawczych dokonań nie miał. Jego zadaniem było przede wszystkim wybrać delegację do rady państwa. Jednakże i tym razem krajowa legislatywa wykorzystała sposobność i wydała adres do cesarza. Gorąco w nim za dotychczasowe łaski monarsze dziękowano, ale przypominano o indywidualności prawno-historycznej Galicji, konieczności rozszerzenia jej samorządu a w powołaniu Grocholskiego chciano widzieć zapowiedź jednej z instytucji dla tego samorządu niezbędnych, wreszcie czekano z otuchą na dalsze wypadki.[56]

Nie była to otucha uzasadniona gdyż równolegle w Wiedniu i Pradze narastał konflikt polityczny. Gdy Grocholski z początkiem października wrócił z Galicji nad Dunaj sytuacja wyglądała diametralnie inaczej niż przed wyjazdem. Już od lata powoli, ale konsekwentnie organizowała się opozycja Niemców. Ogłoszenie reskryptu cesarskiego z 12 września adresowanego do czeskiego sejmu wywołało eskalację ich niezadowolenia. Raziła ugodowość cesarskich słów. W tym samym miesiącu Niemcy czescy uznali sejm w Pradze za niekonstytucyjny i wystąpili z niego. Dnia 17 września doszło w Wiedniu do antyrządowej konferencji wiernokonstytucyjnych posłów niemieckich. Symptomem narastającego kryzysu stał się incydent jaki miał miejsce Uniwersytecie Wiedeńskim 9 października w czasie obejmowania władzy przez nowego rektora. Studenci urządzili burzliwą demonstrację przeciw przybyłemu na uroczystość czeskiemu ministrowi oświaty Jirečkowi. Ten opuścił salę. Obecny również szef dyplomacji Friedrich Beust ostentacyjnie pozostał, za co został wynagrodzony przez młodzież owacją. Rozłam we władzach aż nadto rzucał się w oczy.[57] Beust bowiem szykował się do otwartego wystąpienia przeciw Hohenwartowi, uważając jego federalistyczną politykę za niebezpieczną dla monarchii.

Zajścia na uniwersytecie, manifestacje ludności, mocno odczuwalne napięcie sytuacji zarówno w Wiedniu jak i Pradze skłoniły rząd na radzie odbytej 14 października do dyskusji czy aby nie zawiesić konstytucyjnych praw obywatelskich a więc innymi słowy wprowadzić stan wyjątkowy. Grocholski, jakkolwiek z jednej strony dostrzegał zaostrzenie sytuacji, zwłaszcza jako godne pożałowania określił wydarzenia w auli uniwersytetu, to z drugiej wzywał do spokoju. Jego zdaniem należało być przygotowanym na ewentualne zawieszenie praw konstytucyjnych, ale moment na to jeszcze nie nadszedł. Uważał nawet, że doprowadziłoby to jeszcze do wzrostu podniecenia.[58] Poza tym, gdyby chciało się zawiesić prawa obywatelskie w Wiedniu, to należałby identycznie postąpić w Pradze. Z opinią Grocholskiego zgodził się Hohenwart podkreślając jednocześnie, że należy być gotowym na wszelkie okoliczności i nie czekać biernie, lecz zawczasu poprosić cesarza o konieczne uprawnienia. Grocholski jak i pozostali ministrowie zaakceptowali tą propozycję. Na tej naradzie debatowano również na projektem cesarskiego orędzia do sejmu czeskiego. Premier wydawał się w tym względzie niezdecydowany i pragnął rzecz załatwić powoli, konsultując się z Franciszkiem Józefem. Grocholski uważał natomiast, że zwlekanie nie jest dla rządu korzystne. Z kolei minister handlu

[55] Dziennik Polski, 15. 09. 1871, s. 2.

[56] BOBRZYŃSKI, M. – JAWORSKI, W. L. – MILEWSKI, J.: *Z dziejów odrodzenia politycznego w Galicji, 1859–1873*. Warszawa 1905, s. 174.

[57] Niektórzy współcześni obserwatorzy życia politycznego uważali, że w tym momencie upadek Hohenwarta, ale i Beusta był przypieczętowany. SCHARF, CH.: *Ausgleichpolitik und Pressekampf in der Ära Hohenwart. Die Fundamentalartikel und der deutsch-tschechische Konflikt in Böhmen*. München 1996, s. 113. Sam Beust tłumaczył się w pamiętnikach, że chciał wyjść, ale do pozostania namówił go obecny na uroczystości biskup Kutschker. BEUST, F. F.: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Bd. II. Stuttgart 1887, s. 511.

[58] AVA, f. Ministerratsprotokolle I/6, k. 3, Rada ministrów z 14. 10. 1871 r.

Albert Schäffle radził zastanowić się nad wprowadzeniem ograniczenia wolności prasy. I z tym nie zgodził się minister dla Galicji. Przekonywał, że jest ona doskonałym barometrem nastrojów i źródłem wiedzy także dla gabinetu. Co gorsza, gdy zamknie się usta dziennikarzom dopiero wówczas zacznie się prawdziwe groźne spiskowanie.

Dyskutowano zatem wiele, ale konkretnych decyzji rząd nie podejmował. Premier był świadomy, że rozstrzygniecie zapadnie na radzie ministrów z udziałem kanclerza Beusta i węgierskiego premiera Juliusza Andrassego – dwóch wielkich przeciwników czeskich *Artykułów fundamentalnych*. Rada taka pod przewodnictwem cesarza zebrała się 20 października. Hohenwart atakowany przez węgierskiego premiera i ministra spraw zagranicznych bronił się nieprzekonywująco.[59] W dodatku wystąpił przeciw niemu członek własnego gabinetu – minister finansów Ludwig Holzgethan. Z drugiej strony jego główny kooperant w negocjacjach z Czechami minister Schäflle zachowywał się pasywnie. Jedynie Grocholski twardo opowiedział się za programem premiera broniąc rządowego projektu reskryptu-odpowiedzi na adres sejmu czeskiego.[60] Jego zdaniem ugoda z Czechami nie podważała wcale dualizmu, co było jednym z zarzutów oponentów Hohenwarta. Otwarcie też stwierdził, że Czesi w razie odrzucenia dotychczasowych kompromisowych ustaleń na Radzie Państwa się nie pojawią. A to oznaczało kontynuacje ich polityki biernego oporu wobec państwa.

W sprawie czeskiej wypowiadał się też galicyjski minister kolejnej radzie koronnej 21 października. Chodziło o nadanie nowej stylizacji projektowi cesarskiego reskryptu dla sejmu czeskiego, co postanowiono poprzedniego dnia. Sprawa nie była łatwa, gdyż trzeba było uwzględnić uwagi opozycyjnych wobec Hohenwarta wspólnych ministrów a zarazem nową formą nie zrazić Czechów. Grocholski zabrał głos w dyskusji i wyraził optymistyczne przeświadczenie, że odpowiednio dokonane przez rząd zmiany mogą zostać zaaprobowane. Mniej optymizmu przejawiał natomiast również obecny na ministerialnej sesji cesarz. Obrady kontynuowano nazajutrz. Minister dla Galicji wypowiadał się tego dnia wielokrotnie. Przestrzegał ponownie, że w razie przyjęcia reskryptu do Czechów w formie proponowanej przez niechętne im wspólne ministerstwo, ci delegacji do rady państwa nie wybiorą.[61] Grocholski polemizował także z ministrem skarbu Holzgethanem, który wskazywał na finansowe trudności, jakie wyniknęłyby z wydzielenia krajów korony Św. Wacława. Holzgethan przekonywał wręcz, że nie da się kosztów tej operacji wyliczyć. Minister dla Galicji odpowiadając wskazywał ironicznie, iż skoro nie można tego wyliczyć, to jaki sens ma sporządzanie przez resort finansów preliminarzy budżetowych?

Gabinet zmierzał jednak powoli do swojego końca. Hohenwart wobec silnej opozycji i chwiejnej postawy cesarza stracił wiarę w swoją misję. Dnia 25 października załamały się negocjacje z Czechami, którzy wkrótce wrócili do Pragi.[62] Tego samego dnia wieczorem premier na radzie koronnej wniósł o dymisję gabinetu.[63] Grocholski odnosząc się do propozycji premiera zabrał głos i niezwykle trzeźwo zobrazował położenie. Rząd – jego zdaniem – przedstawił program, którego nie jest w stanie w żaden sposób zrealizować i poniósł porażkę.

[59] BEUST, F. F.: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Bd. II, s. 512. Schäflle już 17 października pisał do Riegera, że Hohenwart stracił wiarę w chęć cesarza do przeprowadzenia zaprojektowanej przez niego ugody. HEIDLER, J.: *Příspěvky k listáři Dra Frant. Lad. Riegera*. Díl I. *Z let 1836 až 1871*. Praha 1924, s. 242.

[60] AVA, f. Ministerratsprotokolle I/6, k. 3, Rada ministrów z 20. 10. 1871 r.; WERTHEIMER, E.: *Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit*. Teil I. *Bis zur Ernennung zum Minister der Aussern*. Hannover 2008, s. 592; KLETEČKA, T.: *Der Ausgleichversuch des Ministerium Hohenwart-Schäffle mit Böhmen im Jahre 1871. Mit besonderer Berücksichtigung des reichdeutschen Einflusses*. Wien 1984 (Dissertation), s. 271.

[61] AVA, f. Ministerratsprotokolle I/6, k. 3, Rada ministrów z 22. 10. 1871 r.

[62] SRB, A.: *Šedesát let politického zápasu o práva národa českého 1848–1908*. Praha 1908, s. 105–106.

[63] SCHÄFFLE, A. E. F.: *Aus meinen Leben*. Berlin 1905, s. 66.

Na zaufanie monarchy nie ma już prawa liczyć, co właściwie przekreśla rację jego bytu. Zatem – konkludował Grocholski – rząd musi ustąpić, ale jako rząd. Grocholski w ten sposób mówił właściwie o ustąpieniu programu. Nie wykluczało to jego zdaniem możliwości pozostania poszczególnych członków gabinetu, czy raczej ich przejścia do następnego. Nie było tajemnicą, że myślał tu o sobie. Na radzie ponadto ponownie starł się z Holzgethanem. Ten występując przeciw hohenwartowskiemu federalizmowi twierdził, że konstytucja 1867 r., o której los się obawiał, jest spoiwem trzymającym razem ludy i kraje monarchii. Minister dla Galicji odparował, że prawdziwym spoiwem państwa jest ich związek uczuciowy z dynastią.[64]

Dnia 27 października na radzie koronnej odbytej ponownie pod przewodnictwem Franciszka Józefa rozprawiano o dwóch najpilniejszych sprawach: dymisji gabinetu i projekcie reskryptu do sejmu czeskiego. Cesarz sondował jeszcze opinie ministrów o prawdopodobieństwie obesłania przez Czechów rady państwa. Grocholski nie zostawił mu najmniejszych złudzeń, co do spodziewanej czeskiej absencji w razie ogłoszenia niekorzystnej dla nich treści reskryptu. Tego dnia zapadła jednak decyzja najważniejsza – o dymisji gabinetu. Cesarz prosił jedynie Hohenwarta o prowadzenie spraw państwa dopóki nie znajdzie jego następcy. Jednak minister dla Galicji oraz minister obrony krajowej Heinrich Scholl nie zamierzali opuszczać rządowych posad, podczas gdy premier pragnął solidarnego ustąpienia całego gabinetu. Grocholski, który przed taką możliwością asekurował się dwa dni wcześniej, wyjaśniał Hohenwartowi swoje stanowisko obawą o trwałość instytucji galicyjskiego ministra, gdyż ta z jego odejściem może dla Polaków okazać się straconą.[65] Ostatnia rada koronna w starym składzie odbyła się 30 października. Sprawami czeskimi Hohenwart już nie chciał się zajmować i zostawiał je w spadku następcy. Właściwie nie chciał się zajmować jakimikolwiek rządowymi sprawami i nie zamierzał pozostawać na Herrengasse ani chwili dłużej, co doprowadziło do spięcia z Franciszkiem Józefem.

Cesarz zmuszony okolicznościami postawił na prowizoryczny gabinet pod przewodnictwem najbardziej centralistycznego członka gabinetu Hohenwarta – Holzgethana. Z ministrów pozostali tylko Grocholski i minister obrony krajowej. Polacy nielojalną postawę Grocholskiego wobec Hohenwarta usprawiedliwiali galicyjską racją stanu i pragmatyzmem.[66] Czesi pisali, że pozostawiono go, aby w przejściowym rządzie nie zabrakło ministrów. Do podejmowania decyzji potrzeba jest przynajmniej ich trójka.[67] Większość członków gabinetu stanowili bowiem teraz nie ministrowie lecz kierownicy ministerstw. Z drugiej strony u Czechów zapanowało poczucie niepewności co do dalszego stanowiska Polaków – czy aby nie przeszli na stronę centralistów?[68]

Póki co zadania stały przed nową ekipą wcale poważne, a dominowały naturalnie sprawy czeskie. Charakterystyczne, że przez prawie trzy tygodnie funkcjonowania gabinetu trafiła pod jego obrady tylko jedna sprawa galicyjska. Tak więc Grocholski jako minister dla Galieji nie miał za bardzo czego pilnować. Już na pierwszym posiedzeniu 4 października roztrząsano kwestię rozwiązania sejmu czeskiego i przeprowadzenia w Czechach bezpośrednich wyborów do rady Państwa. Grocholski z tym pierwszym punkcie radził się nie spieszyć i poczekać na opinię namiestnika w Pradze. W drugiej kwestii przekonywał, aby w tak istotnej sprawie decyzję podjął już nowy gabinet. Zresztą nie wierzył, by wybory diametralnie coś zmieniły.

Gdy 6 listopada na radzie ministrów pod przewodnictwem cesarza ponownie rozważano, czy rozwiązać sejm czeski Grocholski był przeciwny. Znów argumentował, iż tak poważnych

[64] AVA, f. Ministerratsprotokolle I/6, k. 3, Rada ministrów z 25. 10. 1871 r.
[65] AVA, f. Familen-Archiv Hohenwart, k. 13, 20, eigenhändigen Aufzeichnungen Carl Gr. Hohenwart.
[66] Czas, 3. 11. 1871, s. 1.
[67] *Provisorium*. Moravská Orlice, 3. 11. 1871, s. 1.
[68] *Paměti a listař Dra Aloise Pražaka*. Sv. II. Praha 1927, s. 112.

decyzji nie powinien podejmować prowizoryczny gabinet. Zwłaszcza w momencie gdy – jak dodał sarkastycznie – gazety donoszą, że tworzenie kolejnego ministerium jest już dość zaawansowane.[69] Zresztą przestrzegał, że wydanie takiego zarządzenia w ówczesnej sytuacji nosiłoby piętno ustąpienia pod naciskiem prasy, na co żaden rząd, jeśli chce zachować godność nie może sobie pozwolić. Gdyby jednak miało dojść to rozwiązania sejmu czeskiego, to w imię zachowania powagi Korony, należałoby także rozwiązać sejmy dolno-austriacki, styryjski i karyncki, a więc najbardziej opozycyjne wobec dymisjonowanego rządu Hohenwarta. Grocholski przekonywał, że w razie trudności ze zwołaniem rady państwa, wynikłe stąd problemy budżetowe można rozwiązać za pomocą paragrafu 14 ustawy zasadniczej.[70] Sądził, iż od rozwiązania Landtagów, gdyby nie chciały obesłać rady państwa, lepsze byłoby wprowadzenie bezpośrednich wyborów. Nowa elekcja do sejmów raczej składów ich nie zmieni i do Wiednia w delegacjach wyruszą te same osoby. Zgodził się z tym Holzgethan.[71] W następnych radach ministerialnych zajmował Grocholski bardzo często stanowisko wobec najróżniejszych spraw; zawsze niezależne i dobrze ugruntowane. Wypowiedział się między innymi przeciwko rozwiązaniu pod dość błahym powodem morawskiego sejmu, kwestionował wprowadzenie zakazu publikowania w czeskiej prasie reskryptu cesarskiego do tamtejszego sejmu, o co wnosił Holzgethan.[72] Był jednak teraz w ministerium ciałem obcym i jego argumenty w końcowych głosowaniach raczej nie zdobywały posłuchu. Ostatnia rada korony z udziałem Grocholskiego odbyła się 21 listopada.

W tydzień później zebrał się świeżo powołany gabinet pod przewodnictwem księcia Adolfa Auersperga. Reprezentował on liberalny kierunek. Miejsca w nim dla Grocholskiego już nie było, co galicyjski minister przyjął dość ciężko.[73] Nowy premier wprawdzie na wyraźne cesarskie życzenie negocjował z Polakami w sprawie obsadzenia stanowiska galicyjskiego ministra oraz ewentualnego dalszego rozszerzenia autonomii, jednak strony nie potrafiły się porozumieć. Grocholski wrócił zatem w ławy parlamentarne i przejął na nowo obowiązki prezesa Koła polskiego, stając się zarazem jednym z przywódców opozycji. Obok Hohenwarta. Przez następne kilkanaście lat był głównym kreatorem polsko-galicyjskiej polityki i jednym z najbardziej wpływowych polityków w Przedlitawii.

Hohenwart podjął ostatnią próbę przekształcenia ustroju monarchii w duchu federalistycznym. Nie miała być to wprawdzie reforma totalna, jednak spotkała się z ogromnym oporem i wywołała kryzys, który doprowadził gabinet do upadku. Paradoksalnie jedynym trwałem dziełem gabinetu Hohenwarta stała się instytucja ministra dla Galicji. Wprawdzie następca Grocholskiego został powołany dopiero w kwietniu 1873 r., to jednak Auersperg wcale nie wykreślił z budżetu swego gabinetu na rok 1872 pozycji „ministra bez teki", choć korzystając z sposobności tj. niepowodzenia rokowań z Polakami środki te przeszły na ministra Josefa Ungera. Poza tym nominowania następcy Grocholskiego domagał się wyraźnie cesarz. Czy natomiast prezes Koła polskiego sprawdził się w roli ministra? Myślę, że tak. Grocholski był zarówno doświadczonym politykiem, znającym zasady pracy parlamentarnej, jaki i prawnikiem o dużej wiedzy na temat zasad funkcjonowania państwa. Nie brakowało mu i doświadczeń administracyjnych, które zdobył w Wydziale Krajowym. Należał też do osób

[69] Wynikało to z faktu, że cesarz zapowiadał wcześniej Grocholskiemu, iż tworzenie nowego gabinetu zajmie sporo czasu. SCHÄFFLE, A. E. F.: *Aus meinen Leben*. Berlin 1905, s. 67–68.

[70] Pozwalał on rządowi na nadzwyczajne wydawanie aktów prawnych bez udziału parlamentu. WALTER, F.: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955*. Wien – Köln – Graz 1972, s. 229–230.

[71] AVA, f. Ministerratsprotokolle I/6, k. 4, Rada ministrów z 06. 11. 1871 r.

[72] Holzgethan traktował zalew owych publikacji, jako antyrządową manifestacje polityczną.

[73] FRAS, Z.: *Florian Ziemiałkowski (1817–1900). Biografia polityczna*. Wrocław 1991, s. 155.

skrupulatnych, zasadniczych, trzeźwo i samodzielnie myślących. Najbardziej oczywiście zaangażował się w sprawy galicyjskie, ale zajmowały go także inne kwestie. Uczestnicząc w radach korony udowodnił, że na interesy państwa potrafi spoglądać z szerszej, nie tylko galicyjskiej perspektywy. Pod koniec swojego ministerialnego epizody pochłonięty został przez sprawy czeskie, które traktował z bezstronnością i uczciwością. Okres piastowania ministerialnej funkcji był jednak zbyt krótki aby mógł się Grocholski w pełni wykazać. Rząd zaś obciążony trudną misją działał w nadzwyczaj ciężkich warunkach. Gabinet Hohenwarta nie został bowiem powołany do administrowania państwem, lecz do przeprowadzenia niezwykle istotnych reform. Nie był to czas spokojnej, metodycznej pracy.

Resumé

Halič, federalismus, Češi
Činnost Kazimierze Grocholského jako prvního ministra pro Halič
(duben–listopad 1871)

Šedesátá léta 19. století byla pro dějiny habsburské monarchie a Haliče velmi důležitá, jelikož v této době se ustálilo jejich státní zřízení. Poláci v Haliči s ním nebyli spokojeni. Požadovali, aby byla Halič vydělena z Předlitavska (tedy rakouské části habsburské monarchie) a získala zvláštní, autonomní status. Tyto postuláty byly formulovány v roce 1868 tzv. *Haličskou rezolucí*. Jedním z jejích hlavních tvůrců byl Kazimierz Grocholski, osobnost, která patřila do skupiny konzervativních politiků, odpůrců liberalismu a centralismu. V únoru 1871 císař František Josef jmenoval federalistický kabinet hraběte Karla Hohenwarta, který měl provést federalistickou reformu státu a dohodnout se s Čechy, kteří od roku 1863 Říšskou radu bojkotovali. Hohenwart si uvědomoval, že bez podpory Polského kola v parlamentu nebude schopen své reformy prosadit. Proto se objevila myšlenka přizvat do vlády předsedu Polského kola – Kazimierze Grocholského. Grocholski se jako ministr bez portfeje stal součástí kabinetu v dubnu 1871. Říkalo se mu však ministr pro Halič, protože jeho hlavním úkolem měla být obrana haličských zájmů na zasedání vlády. Grocholski chtěl alespoň zčásti naplnit znění *Haličské rezoluce*. Tyto plány se však neuskutečnily. Přesto během sotva několikaměsíčního úřadování dokázal ministr pro Halič pro svou zemi získat mnohé. V říjnu 1871 výrazně podporoval snahu premiéra Hohenwarta dohodnout se s Čechy. To se však kvůli odporu německé liberální opozice, Maďarů a ministra zahraničních věcí nepovedlo, a Hohenwartův kabinet proto padl. V nové prozatímní vládě působil rovněž Grocholski. Pokoušel se mírnit premiérovy centralistické tendence. Po jmenování liberálního kabinetu knížete Adolfa Auersperga se Grocholski vrátil do poslanecké lavice a stal se jedním z vůdců opozice. V této roli až do své smrti v roce 1888 výrazně ovlivňoval politiku habsburské monarchie.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

KE KOŘENŮM RUSKÉHO POLITICKÉHO KONZERVATISMU (KONSTANTIN POBĚDONOSCEV)

RADOMÍR VLČEK

The study focuses on the political views of the leading figure of Russian conservatism Konstantin Pobedonoscev. It puts them into the context of the political development of Russia in the 1870s –1890s and highlights the reasons why a reactionary route was taken after the death of Tsar Alexander II.

Key words: Russia; history; conservatism; traditionalism; 19th century; nationalism; Konstantin Pobedonoscev.

Poslední dvě desítiletí 19. století byla ve vyspělých zemích provázena na jedné straně modernizací, tedy politickou, kulturní a uměleckou modernou, technickým a vědeckým pokrokem a na druhé straně zbrojením, intenzivní přípravou válečných plánů, vypjatým nacionalismem, iluzemi a zklamáním.[1] Politicky, hospodářsky a sociálně se pomaleji vyvíjející státy a národy se snažily tento proces napodobovat. V kladech i záporech. Protože neměly pro rozvoj široce koncipované moderny dostatek prostředků, využívaly pro její prosazení ještě výrazněji než vyspělé země nacionalismus, v jehož rámci nacházely nejrůznější politické a myšlenkové berličky pro podepření národní a státní zvláštnosti moderny.[2]

Ruská moderna se ve všech svých aspektech dočkala skutečného rozvoje až v devadesátých letech 19. století, kdy se především zásluhou ministra Sergeje Juljeviče Witteho podařilo oživit ruský průmysl, obchod a bankovnictví. Myšlenkové projevy moderny se však i v Rusku objevily již dříve. A to zejména v kultuře a umění. Dokonce se na počátku prosazování ruské moderny zdálo, že ve svém celku nebude ani zdaleka tak politická jako v západní Evropě. Již ve svých raných projevech spojených s kulturou a uměním však obsahovala výraznější prvky nacionalismu. Snaha zvýrazňovat ruské národní vědomí, příslušnost k „národnímu" celku ruského impéria přitom i nadále rozvíjela staletou polemiku o vztahu a postavení Ruska k západní Evropě a naopak. Reflektovala tím skutečnost, že Rusko i přes reformní pokusy šedesátých a sedmdesátých let 19. století strádalo řadou velmi vážných politických, hospodářských i sociálních problémů, nad nimiž se společnost zamýšlí, ale nenachází z nich východisko jinak než akcentem na národní zvláštnosti.

Reformy „cara-osvoboditele" Alexandra II. vskutku nepřinesly očekávaný hospodářský a sociální rozvoj ruského státu. V posledním desítiletí vlády Alexandra II., tedy v sedmdesátých letech 19. století se značná část nespokojené veřejnosti začala hlásit k nihilismu a anarchismu a dávat tím zřetelně najevo svůj kritický vztah k polovičatým reformám. I když svoji roli při utváření ruských nihilistických a anarchistických myšlenek nepochybně sehrála módnost anarchistických myšlenek v západní Evropě a snaha části ruské společnosti napodobovat v Rusku vše, co bylo v dané době v západní Evropě módní.

[1] Srov. GILBERT, F.: *Konec evropské éry. Dějiny Evropy 1890–1990*. Praha 2003.

[2] Srov. VLČEK, R.: *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního českého národa*. Slovanské historické studie 30, 2005, s. 97–106.

Nositeli anarchistických a nihilistických myšlenek se v Rusku nestali jen materiálně strádající – chudí, ale i bohatí, dokonce i někteří příslušníci šlechtického stavu. Důvodem pro inklinaci příslušníků vyšších vrstev společnosti k anarchismu a nihilismu byly rovněž neúspěchy Ruska na mezinárodním poli. Zejména velký rozpor mezi úspěchy, jichž dosáhla oficiální ruská politika v letech 1876–1877 ve válce s Tureckem, a diplomatickou porážkou na berlínském kongresu na jaře 1878, vyvolal trauma odrážející pocit ruské zvláštnosti záměrně vylučované z „disharmonické a egoistické Evropy". To navíc vedlo k vypjatému velkoruskému nacionalismu, jednou z bezprostředních reakcí bylo rovněž výrazné oživení dříve slavjanofilských vizí determinujících diskuse o vztahu Ruska k Evropě a naopak vyhroceně panslovanským směrem. I když panslovanské myšlenky v následujících letech postupně ztrácely na popularitě, mezi některými ruskými kruhy se i nadále staly vhodným návodem k řešení zvláštního postavení Ruska a k odsuzování domnělého záměru západní Evropy vyloučit ho z jeho partnerského postavení. Práce Nikolaje Jakovleviče Danilevského Rossija i Evropa, publikovaná poprvé v roce 1869, se dočkala v sedmdesátých letech 19. století osmi nových vydání. Diskuse intelektuálů, jimž dominovali filozof Vladimír Sergejevič Solovjov, spisovatel Fjodor Michajlovič Dostojevskij, politik a novinář Konstantin Nikolajevič Leontjev a vědec-slavista Vladimír Ivanovič Lamanskij, přerostly v osmdesátých letech 19. století v mohutný nástup nacionalismu spojený s akcentem pravoslavného vyznání.

Výrazný nárůst velkoruského nacionalismu na své kůži jako první zažili Židé. V roce 1881 byly v Rusku zorganizovány první velké protižidovské pogromy. Důvodem bylo jejich údajné připravování revolučních akcí a atentátů na přední ruské politiky. Následoval velký exodus Židů do střední Evropy. Odhaduje se, že se jej zúčastnilo kolem dvou miliónů Židů, kteří se pak usadili zejména v Rakousku včetně polských a českých zemí.[3]

Atentát na ruského cara-imperátora Alexandra II. v březnu 1881 ukončil dosavadní koketérie Ruska s liberalizujícími či demokratizujícími změnami. Moci se ujal jeho syn Alexandr Alexandrovič jako car-imperátor Alexandr III (1881–1894). O situaci, v jaké se samoděržaví nacházelo, svědčí doporučení státní rady, aby pro případ, že by i na něj byl spáchán atentát, bezprostředně po nastoupení na trůn jmenoval regenta. Policejní svodky skutečně přinášely zprávy o připravovaných atentátech. Alexandr III. proto reorganizoval tajnou policii do přesně ve vojenském duchu řízenou tzv. Ochranku a zavedl řadu mimořádných opatření včetně preventivního vysídlování tisíců nespokojených petrohradských dělníků. Regentem jmenoval Alexandr III. svého bratra Vladimíra Alexandroviče a ze strachu před atentátem se ukryl do Gatčiny, místa 45 km vzdáleného od sídelního Petrohradu.[4] Rusko v této době ještě nemělo ministerský kabinet v moderním slova smyslu. Po celé 19. století ruští ministři odpovídali každý jen sám za sebe, carovi individuálně předkládali svodky i jiné informace. Úřady jim po carově odstěhování se do Gatčiny zůstávaly v Petrohradě, a tak museli za carem více či méně pravidelně do jeho gatčinského sídla cestovat. Kdo byl významnější, jeho vliv na carskou politiku větší, zůstával v Gatčině déle, kdo byl méně významný, vracel se do Petrohradu záhy. Ten, kdo zůstával u cara déle či dokonce stále, byl považován za šedou eminenci. Takovým byl nepochybně Konstantin Petrovič Pobědonoscev (1827–1907), jehož osobě je věnována podstatná část této studie.

[3] Srov. HAMANNOVÁ, B.: *Hitlerova Vídeň*. Praha 1999.

[4] Gatčina byla v té době městem s téměř 12.000 obyvatel (podle sčítání obyvatel 1897 s 14 735 obyvateli). Vedle řady kostelů mu dominoval palác, který nechal postavit v roce 1770 kníže Orlov. Od něj jej v roce 1783 koupila carevna Kateřina II. pro následníka Pavla, který Gatčinu povýšil na město. V roce 1829 se stal gatčinský zámek soukromým majetkem vládnoucího cara. Ten (Mikuláš I.) jej nechal rozšířit a přebudovat, takže měl 600 pokojů, tři trůnní sály, divadlo, obrazárnu a sbírku soch, jízdárnu a další součásti luxusu. Alexandr III. se utíkal do Gatčiny po celou svoji vládu, poslední roky pak již téměř ani nepobýval v Petrohradě.

Ačkoli reformy šedesátých a sedmdesátých let 19. století nepřinesly kýžené zlepšení chodu ruského impéria, samotný nástup Alexandra III. k moci ještě nikterak nepredestinoval vyhraněně konzervativní kurz. Rusko v době nástupu Alexandra III. na carský trůn prostě stálo před několika alternativami svého vývoje. První alternativa ruského vývoje, varianta, které se nejen car Alexandr III. nejvíce obával, byla revoluční. Jednalo se o otevření dveří aktivitám mas. V obavách o svůj život se ji Alexandr nejen obával, ale (a opět nejen on) její možnou realizaci přeceňoval. Proto jej jeho vychovatel Konstantin Pobědonoscev neustále varoval před kroky, které by nebyly náležitě razantní, aby této cestě zabránily.

Druhou alternativou bylo Alexandrovo případné pokračování v reformních krocích, navázání na to, co činil v šedesátých letech 19. století jeho otec Alexandr II. I v tomto případě však Pobědonoscev neustále tvrdil, že se jedná o slepou cestu, která nepovede Rusko k ničemu jinému než k anarchii. A tak ani o této možnosti Alexandr III. v obavách, že by tím přispěl k destrukci impéria, neuvažoval.

Třetí alternativou bylo nezasahování do reformního procesu, zejména nezasahování do politického systému, jakási pozice mrtvého brouka, spolehnutí se na konzervativní a tradicionalistické složky státu, zejména na ruskou šlechtu, ale také na její protipól, na lid, přesněji řečeno na domněle carovi po staletí oddané masy, na společnost žijící v tradiční pokoře vůči samoděržaví a s ním provázanou pravoslavnou církví. Z toho plynulo odvrhnutí jakékoli cesty směřující k úpravě politického systému nebo stavebních kamenů jeho ekonomických, právních či sociálních sfér.

Čtvrtou alternativou, z konzervativního pohledu nejradikálnější, byla cesta protireforem. Tedy aktivní destrukce toho, co car-imperátor Alexandr II. prosazoval, a utužení tradičního ruského politického systému formou tvrdé imperiálně pojaté nacionalizace. S tím měla být spojena hypertrofovaná recidiva Uvarovské triády, spolehnutí se na tradiční jednotu ruského cara, tedy samoděržavné moci, ruské pravoslavné církve šířící pravou víru a carovi a víře oddaného lidu. Mělo se jednat o jakousi modernizaci údajně odvěké ruské sobornosti, v této alternativě neponechávané samospádu, ale aktivně řízené předními konzervativně laděnými činiteli ruského státu. Při prosazování této alternativy byl Konstantin Pobědonoscev nejhorlivější.

Pro kterou z variant se Alexandr rozhodl, je známo. Nicméně je třeba ještě připomenout, že počátek vlády Alexandra III. byl spojen s doznívajícími liberalizujícími úvahami hraběte Michaila Larionoviče Lorise-Melikova.[5] Alexander III. totiž po svém nástupu na trůn ihned nezavrhl vše, co utvořil a čemu dal průchod jeho otec. I on se držel ruské tradice, podle níž carevič navazoval na politickou linii otce a tuto skutečnost také ve svém slavnostním nástupnickém projevu ostentativně deklaroval. Alexandr III. proto nechal návrh tzv. Loris-Melikovovy ústavy, souboru zákonů, které měly, byť i ve značně omezené podobě, dát ruským masám základní občanské svobody, několik měsíců diskutovat. V závěru se však přiklonil ke konzervativním a tradicionalistickým vizím svého učitele a vychovatele Konstantina Petroviče Pobědonosceva prosazované ve čtvrté alternativě. Pobědonoscev přitom vycházel z kréda, že se zlým kořenem nelze činit nic jiného, než s ním bojovat. Nihilismu a anarchismu nelze ustupovat, byť i je ruský lid bohabojný a carovi nesmírně oddán, může podlehnout jejich vlivu, a tudíž je třeba s nihilismem a anarchismem rázně bojovat.

Pobědonoscev rozhodně nebyl v Rusku jediným, kdo toto přesvědčení prosazoval. Stejnou vizi např. komentoval ve své době velmi známý a uznávaný novinář Michail Nikiforovič Katkov. Zejména v Rusku tehdejší doby v nejrozšířenějších novinách *Moskovskich vědomostjach*

[5] Lorisova-Melikovova vláda byla již v osmdesátých letech 19. století označena za „*diktaturu serdca*“ neboli „*diktaturu vserossijskogo kankana*“. Srov. Vestnik Jevropy, 1885, kn. 5, maj, s. 360–361.

prosazoval totéž co Pobědonoscev slovy o nutnosti soustředit všechny síly do boje proti „prohnilému liberalismu“. Katkovova aktivita byla tak výrazná, že se v ruské literatuře pro protiliberální tažení začal užívat pojem *katkovština*. Jejím nástrojem byla Svatá družina (Svjaščennaja družina), jakási protiliberální domobrana hájící se zbraní v ruce ideje oficiálního Ruska.[6]

Dne 29. dubna 1881 Alexandr III. podepsal manifest o neotřesitelnosti samoděržaví. Byl koncipován jeho někdejším vychovatelem Pobědonoscevem. Dokazoval zamítnutí liberalizujících návrhů Lorise-Melikova. Na základě toho podal Loris-Melikov a jeho nejbližší spolupracovníci, např. i stoupenec pokračování v alexandrovských reformách šedesátých let ministr financí let 1880–1881 Alexandr Agajevič Abaza, demisi. Záhy byli zbaveni svých funkcí i další činitelé stojící za názory A. A. Abazy. Jejich místo vzápětí zaujaly konzervativně a tradicionalisticky laděné osobnosti v čele s Konstantinem Pobědonoscevem. Nastala doba restaurace samoděržavného systému spojená s radikálním omezováním liberalizujících znaků.

Přísně religiózní Alexandr III. věřil, že je k vládě vyvolen Bohem, jenž je k němu obzvlášť milostivý. Chtěl najít cestu svému národu k velkolepé budoucnosti. Jak se sám domníval, na trůně seděl z boží vůle, proto se cítil odpovědný jedině Bohu. Přece v této roli nemůže činit něco špatného, Bůh mu nemůže nic špatného vnuknout. Upřímně si přál vnitřní jednotu ruského národa a považoval za samozřejmé, že mu národ důvěřuje. Kdo vystupoval proti carovi, stával se v jeho očích nepřítelem říše a vlastně i Boha. Neuvědomoval si, že mystické zakotvení monarchie moderní doba počínaje osvícenstvím ruší a že moderní doba druhé poloviny 19. století přispěla i v Rusku ke zcivilnění monarchie. Jeho monarchistická ideologie stále méně odpovídala realitě.

Nejtíže bylo nastupujícím konzervativním systémem postiženo školství. Univerzitám byla zrušena autonomie, rektoři a děkani byli jmenováni vládou, univerzitní soudy byly zrušeny, filozofické a právnické přednášky omezeny. Liberálněji smýšlející učitelé byli propuštěni a inspektorům bylo nařízeno zapisovat všechny podezřelé osoby do zvláštního seznamu. Profesor, a to i středoškolský, měl povinnost navštěvovat byty žáků a dozírat na jejich chování. Omezeno bylo rovněž studium na gymnáziích. Nemohli na něm např. studovat synové dělníků. Školné bylo zvýšeno na 40 rublů ročně.

Příklad školství ukazuje, že oficiální Rusko řízené Alexandrem III. se tedy snažilo vyřešit otázku budoucí cesty, a to v podobě dilematu – samoděržaví nebo modernizace – jednoznačným rozhodnutím jít konzervativní tradicemi odzkoušenou cestou. To se mu ale nepodařilo, realizovalo se pouze váhavé rozhodnutí udržet autokracii, samoděržaví a pravosloví a přitom realizovat hospodářskou modernizaci (motivovanou zejména snahou udržet se mezi světovými mocnostmi). To vedlo ke komplikované a nejednoznačné politice. Konzervativní byrokraté hlásící se neoslavjanofilům zformulovali ideu tzv. agrární utopie, prosazovanou Vjačeslavem Konstantinovičem von Pleve. Utopii charakterizovala snaha zachovat pozici šlechty jako dominantního vlastníka půdy a současně udržet vesnickou občinu jako typický rys stavovského upořádání ruské společnosti (soslovija). K ní se záhy přiklonil i Konstantin Petrovič Pobědonoscev. Poté, co ji přejal za svou, se do její realizace, jak bylo pro něho typické, zakousnul s ohromnou vervou.

Kdo byla ta tajemná osoba, která za politikou Alexandra III. stála, která ho utvrzovala v jeho božím předurčení? Jednoduše řečeno: Konstantin Petrovič Pobědonoscev byl významný právní a státní činitel, státní tajemník a vrchní prokurátor Nejsvětějšího synodu. Narodil se v Moskvě v roce 1827 v rodině filozofa a spisovatele Petra Vasiljeviče Pobědonosceva. Po absolvování bohosloveckého semináře se stal úředníkem moskevského oddělení Senátu a v letech 1860–1865

[6] Srov. VYDRA, Z.: *Život za cara? Krajní pravice v předrevolučním Rusku.* Červený Kostelec 2010.

vedl katedru občanského práva Moskevské univerzity. Stal se natolik významným právníkem a uznávaným vědcem, že byl v téže době vybrán, aby o právní vědě povídal caru Alexandru II. a aby v právní vědě školil následníka trůnu velkoknížete Nikolaje Alexandroviče a jeho bratry velkoknížata Alexandra Alexandroviče a Vladimíra Alexandroviče. Nakonec jeho školení neušel ani velkokníže Mikuláš Alexandrovič, pozdější car Mikuláš II. (1894–1917). Pobědonoscevova práce *Přednášky z občanského práva* (*Kurs graždanskogo prava*) se stala nejlepší učebnicí nejen pro studenty práv, ale i návodem a cennou příručkou pro již praktikující právníky.

Je značným paradoxem, že se na počátku šedesátých let 19. století Pobědonoscev prezentoval jako přívrženec reforem s liberalizujícími sklony. Ovšem ani později, jako stoupenec konzervatizmu, rozhodně nebyl apriorním odpůrcem změn. Co se týče reforem, jeho aktivita se soustředila v šedesátých letech 19. století na tým, který připravoval v Rusku soudní a právní reformu. V tomto duchu také připravil několik statí kriticky se vyjadřujících k dosavadnímu ruskému právnímu systému pro Gercenův *Zvon* (*Kolokol*). Explicitně v nich vysvětloval nutnost modernizace ruského práva, a to ve smyslu jasné a zřetelné reglementace práv a povinností. Nikoli svobod.

Je pravděpodobné, že na Pobědonoscevovu konverzi ke konzervatizmu mělo vliv jeho sblížení se s carskou rodinou. Nejen že byl vychovatelem jejich členů, ale i již v roce 1863 doprovázel později zemřelého staršího Alexandrova bratra, původního následníka trůnu po Alexandru II., Nikolaje Alexandroviče na jeho inspekční cestě po Rusku. Jistě při tom následníkovi a celé jeho suitě mnohé popisoval a vysvětloval. A to nejen z roviny práva. Byl přece velkým znalcem evropské literatury a umění. Mnohé z toho se odrazilo i v knize, kterou z této cesty Pobědonoscev napsal. Jednalo se o *Dopisy z putování následníka-careviče po Rusku z Petrohradu na Krym*, které byly vydány v Sankt Peterburku roku 1864.

Již krátce po neúspěšném pokusu o atentát na Alexandra II. v roce 1866 car rezignoval na reformní pokusy (byť nedokonalé) a docházelo k výměně liberálních politiků za politiky starého ražení. Tyto postoje pokračovaly dále za posledních dvou carů a byly navenek formálně vyjadřovány jako kult Moskevské Rusi 17. století, při stálém zdůrazňování ruského národního ducha, který si podle Pobědonosceva a konzervativců podobného ražení žádá samoděržavného a nikomu neodpovědného vládce; parlamentarismus a volební právo, jakož i všechny místní formy samosprávy, kde se mohli uplatnit liberálové, byly odsuzovány.

Tzv. kult Moskevské Rusi 17. století byl zvláště zřetelný v architektuře a umění. Zejména v Moskvě se stavěly nové domy podle vzoru 17. století. V tomto trendu se realizovala část zbohatlého měšťanstva a jedním z jeho výrazných činitelů byl tvůrce Treťjakovské galerie Petr Treťjakov. Svůj dům v Tolmačích nechal přestavět na galerii právě s ohledem na moskevský styl 17. století a obrazy (především portréty), které pro ni shromažďoval, byly rovněž v historizujícím stylu majícím za cíl zdůraznit tradice Moskevské Rusi. Pobědonoscev patřil k horlivým obdivovatelům, ale i znalcům ruského a evropského výtvarného umění. Na sběr obrazů vynakládal značné prostředky. Nikdy však úrovně Tretjakova nedosáhl.

V roce 1865 byl Pobědonoscev carem jmenován poradcem Ministerstva justice. Od tohoto okamžiku se začal soustředit na právní aspekty ruského politického systému, tedy na státní právo. Vlastně si tím nesmírně rozšířil svoje původní občanskoprávní zaměření.

Jako uznávaný znalec občanského i státního práva byl Pobědonoscev v roce 1868 jmenován senátorem, v roce 1872 členem Státní rady a v roce 1880 vrchním prokurátorem Nejsvětějšího synodu, tzv. oberprokurorem. Ve všech těchto funkcích setrval až do roku 1905, kdy byl na vlastní žádost, v důsledku svého vyhroceného nesouhlasu s carovým Manifestem 17. října slibujícím lidu vytvořit zastupitelský orgán Státní dumu a zavést ve společnosti další demokratické reformy, penzionován.[7] Zemřel pak o rok a půl později, 10. března roku 1907.

Svoji odborně právní i politickou kariéru výrazně ovlivňující oficiální politiku i jednotlivé její realizátory prováděl za vlády tří carů-imperátorů – liberalizujícího Alexandra II., konzervativního Alexandra III. a tradicionalistického Mikuláše II. Jeho nejvýznamnější funkce, předsednictví Nejsvětějšímu synodu, nikterak nenapovídala o tom, že by měl mít na oficiální politiku nějaký mimořádný vliv. Rozhodně z funkce samé to neplynulo. Plynulo to z bezmezné důvěry, kterou vůči němu požíval car Alexandr III. Získal si ji nejen svými pedagogickými schopnostmi, ale i, a to především, osobními kvalitami, svými vlastnostmi. Pobědonoscev rozhodně nebyl zištný či osobně ambiciózní. Vše, co činil, dělal proto, že o tom byl bytostně přesvědčený, že to je v zájmu dobra. Dobra pro impérium řízené státem, pro společnost, v jehož čele stojí car-imperátor. Mezi ruskými státními činiteli 19. století bychom mohli takové osobnosti, pro něž služba státu, resp. carovi byla nadevše, najít dvě: Alexeje Andrejeviče Arakčejeva, oddaného služebníka cara-imperátora Alexandra I. (1801–1825) na počátku 19. století a Konstantina Petroviče Pobědonosceva na jeho konci. Obě ovšem byly svými odpůrci hodnoceny jako symboly antihumanismu, nesvobody, prostě nositeli zla.

Pobědonoscevovi současníci pro něj neměli pozitivní hodnocení. Častovali jej výrazy jako „*genius tmy*“, „*Veliký inkvizitor*“, „*noční můra ruských dějin*“, „*tyran a zlosyn*“, „*státní vampír*“, „*nesmyslná halucinace*“. Oproti tomu jeho zdánlivý politický odpůrce Sergej Witte jej ve svých vzpomínkách hodnotil jako kulturního člověka s ohromujícím rozhledem a vzděláním, člověka čestného, vzdáleného veškerým osobním ambicím, osobnost bytostně přesvědčenou o přednostech samoděržaví a pravoslavného ritu, v jejichž duchu ad absurdum prosazoval a obhajoval policejní režim. Witte, který Pobědonosceva dobře znal z řady politických jednání, dovedl ocenit, že Pobědonoscev nebyl apriorním odpůrcem reforem. Dokonce naopak upozorňoval, odsuzoval jejich překotnost a byl přesvědčený o neschopnosti stávajícího Ruska je správně použít.[8] Vůdce kadetů Pavel Nikolajevič Miljukov ovšem již zase naopak Pobědonosceva ostře odsuzoval. Opět nikoli za jeho povahu, ale za skutečnost, že nasměroval ruskou vládu na ostře konzervativní směr. Zvláště mu vadilo, že Pobědonoscevovým vlivem bylo ruské revoluční hnutí (míněno ovšem především liberální) vystaveno krutým represím.[9] Levicoví činitelé pro něj pochopitelně neměli sebemenší pochopení. Lenin jej označoval za činitele tupé přímosti obhajujícího ruskou konzervativnost.

Vůči Pobědonoscevovi byla vstřícnější až moderní doba. Od počátku tzv. perestrojky vyšla v Rusku o Pobědonoscevovi řada prací. V nich byla mj. vyzdvihnuta jeho schopnost polemiky. Většina autorů byla přesvědčena, že osobností, které by byly schopny s ním diskutovat, bylo velmi málo. A tak se většina raději uchylovala k jeho apriornímu odsuzování. Platilo to nejen o jeho vyslovených odpůrcích, ale i o jeho kolezích ve Státní radě. Současně bylo ceněno, že Pobědonoscev oplýval hlubokými, takřka encyklopedickými znalostmi. Díky nim a literárnímu

[7] Když v roce 1700 zemřel patriarcha Adrian, Petr nového nejmenoval. Dočasně byl do čela církve postaven rjazanský metropolita Stefan Javorskij (1658–1722) s titulem mestobljustitel patriaršího stolce, ale bez patriarších pravomocí. Nebyl obsazen ani patriarší rozděl a jeho funkce byly předány v roce 1701 nově vytvořenému Klášternímu (Monastýrskému) prikazu v čele s bojarem I. L. Musinem-Puškinem a djakem N. M. Zotovem. Jeho úkolem bylo mj. vybírat zvláštní daně od klášterů. Díky tomu získala státní pokladna v letech 1701–1711 milion rublů. Současně ovšem stát snižoval počet mnichů, zakazoval jejich přechod z jednoho kláštera do druhého, nově vymezoval pravomoci klášterů (zejména v hospodářské oblasti). Církev nově získala povinnost starat se o základní školy, nemocné a také o vojenské veterány. Dne 25. ledna 1721 Petr vyhlásil Duchovní reglement, připravený biskupem Feofanem Prokopovičem. Jím byla likvidována církevní samostatnost a zřízeno Duchovní kolegium změněné již 14 února na Nejsvětější synod. V jeho pravomocích byly výhradně církevní záležitosti včetně církevního soudu. V čele stál nejvyšší prokurátor – prvním byl I. V. Boldin.

[8] Srov. VITTE, S. Ju.: *Vospominanija*. Tom. I. *1849–1894. Carstvovanije Aleksandra II. i Aleksandra III.* Moskva 1960, s. 212–213

[9] Srov. MILJUKOV, P. S.: *Vospominanija*. Moskva 1910, s. 121.

talentu mohl psát popularizující knihy i odborné práce, věnovat se vědě i umění. A tak nejen jeho politický vliv způsobil, že Pobědonoscevovi byl udělen čestný doktorát Moskevské, Petrohradské, Kazaňské a Jurjevské univerzity a že se mu v tomto směru dostalo i zahraničního uznání: byl jmenován také členem francouzské akademie věd. V roce 1896 Pobědonoscev vydal svoji fundamentální práci *Moskevský sborník* (*Moskovskij sbornik*), v němž na bázi porovnání ruských ideálů a soudobých základních znaků západoevropské kultury a státního parlamentního systému podrobil vše západoevropské zničující kritice. Pro západní Evropu byl podle Pobědonosceva charakteristický racionalismus a víra v lidskou přirozenost. To determinuje člověka k logice, lidovládě a parlamentarismu. To jsou znaky, které vedou lidstvo do zmatených časů, v ruském zkráceném termínu označovaném jako smuta. Zvláště ostré kritice podrobil parlamentarismus a možno říci již samotné myšlenky na volby, které by v Rusku mohly vést k parlamentarismu. Základní problém spatřoval právě ve volbách, které podle jeho mínění rozhodně nevyjadřují názor voličů. Vše je podle Pobědonosceva jen manipulace s masami. Za stejně tak škodlivý označil periodický tisk vyjadřující, jak Pobědonoscev uváděl, tzv. společenské mínění. Je to síla, která čtenáři vnucuje svoje názory, dezorientuje ho, vnáší do jeho názorů zmatek. Za názory mas označuje subjektivní představy a z mas tím vytváří samostatně nemyslící stádo, neboť jednotlivec je utvrzován v tom, že v takovém tisku je mu předkládáno většinové mínění.

Proti tomu všemu Pobědonoscev zdůrazňoval pozitivní význam mravního vzdělávání, výchovy k mravnosti. Alexandr III. byl přesvědčeným antisemitou. Značný vliv v tomto směru na něho měl Pobědonoscev. Pobědonoscev byl ovšem krajně nepřátelský i vůči polským katolíkům a muslimům. Byl to Pobědonoscev, který v roce 1901 sestavil dokument vylučující Lva Tolstého z ruské pravoslavné církve (vzájemné antipatie se údajně vinuly od roku 1877, kdy Tolstoj vydal román *Anna Karenina* – vzorem strohého byrokrata Alexeje Karenina byl údajně mladý Pobědonoscev).

Obdobně negativně jako proti parlamentu a parlamentarismu se Pobědonoscev stavěl proti veřejnému soudnímu jednání, svobodě tisku a všeobecnému vzdělání. Byl totiž přesvědčen o přirozené determinaci schopnostmi a tvrdil, že vzdělání v ústech nevzdělatelného může jen škodit. A to např. tím, že informace, kterých takto vzdělaný člověk může získat, jej mohou dezorientovat, vést k nihilismu a anarchismu, zavržení tradičních hodnot. Proti tomu akcentoval přirozený rozum determinovaný vzdělanostní hierarchií. Jinými slovy, všechny vrstvy společnosti musejí věřit ve správné ideály. Víra musí být nadřazena racionálnu, resp. racionálno je pouze pro některé, pro ty, kteří s ním dokážou patřičně pracovat. Lid – národ – žije především duší, absolutní jistotu nemůže zjistit prostřednictvím materiálna, ale pouze vírou. A tu může nevhodné vzdělání vysloveně zničit. Podle Pobědonosceva „*ruský mužik nemusí rozumět tomu, co slyší prostřednictvím církve. Před slovy, kterým nerozumí, pociťuje posvátnou úctu. A to je jediné, co potřebuje. Porozumění tedy nelze dovolit*“.[10]

Pobědonoscev byl současně přesvědčen, že k udržení víry je nutná pevná vláda, taková, na jejímž vrcholu je samoděržavný car. Jeho cesta od mladického liberalizujícího koketování k ortodoxnímu konzervatizmu byla nepochybně vyvolána velkými znalostmi toho, co se v Rusku odehrávalo. Patřil mezi ty osobnosti, které pochopily, jaké škody zrušení nevolnictví a zavedení samosprávného systému způsobily – pokles ekonomiky, chaos v sociální i právní rovině apod. Z jeho reflexí na situaci Ruska v šedesátých letech 19. století lze usuzovat, jaké trauma v této době prožíval a jak hluboce promýšlel alternativní cestu, kterou by se Rusko, aniž by se propadlo do ještě větší deprese, mělo ubírat. K návrhům protireforem, které připravoval, patřilo i omezení reforem týkajících se zrušení nevolnictví. Především se mu jednalo o to, aby se šlechtě vráti-

[10] Srov. KAZAREZOV, V. V.: *Samyje znamenityje reformatory Rossii*. Moskva 2002, s. 263.

ly její dřívější výsady. Opíral se o četné stížnosti, které ze strany poměščiků přicházely. Protože vrátit se k nevolnictví nebylo myslitelné, pokusil se alespoň usměrnit nový systém institucí zemských náčelníků (1889). Jejich prostřednictvím již neměla dohlížet nad děním v jednotlivých oblastech zemstva, ale šlechta (zemští náčelníci byli výhradně z řad poměščiků a zemští náčelníci byli nadřazení zemstvům). Současníci hovořili o nejvýraznější kontrareformě, kterou Rusko doby cara Alexandra III. zavedlo, o vysloveném protipólu toho, oč usilovaly rolnická a zemstevní reformy šedesátých let 19. století.

Druhou formou, jak udržet alespoň zbytky nevolnického systému, bylo zakonzervování občin. Pobědonoscev byl bytostně přesvědčen o pozitivním významu občiny pro ruské hospodářství, a proto v roce 1893 inicioval zákon, na jehož základě bylo prakticky nemožné se z občinového sevření vymanit. Pobědonoscev např. tvrdil, že jen občinové hospodářství je s to ochránit ruského rolníka před nouzí a bezdomovectvím a smrtí hladem. Pobědonoscev byl zarytým odpůrcem tržního hospodářství. Zejména tvrdil, paradoxně shodně s revolucionáři Leninova typu, že půda nemůže být zbožím. Je darem od boha, darem, který je člověku pouze propůjčen. Nelze s ním proto nakládat jako se zbožím. Je třeba jej uctívat a se skromností na něm pracovat.

Ačkoli se Pobědonoscev, jak již bylo uvedeno, v šedesátých letech 19. století podílel na některých změnách právního a soudního systému, od osmdesátých let 19. století i v této oblasti aktivně dělal vše pro zavedení protireforem. Např. soudní pravomoci zemských náčelníků byly tak veliké, že do značné míry nahrazovaly veřejná soudní jednání. Soudy získaly právo rozhodnout o uzavřeném jednání, soudní způsobilosti mohli být nově zbaveni soudci nejen pro prohřešky proti právu.

Společně s protireformami Pobědonoscev usiloval o podřízení výchovy a vzdělání, vědy i kultury svým konzervativním dogmatům. V tomto duchu byly omezeny univerzitní svobody – představitelé univerzit, rektoři, byli např. osobně odpovědni za chod univerzit náčelníkům učebních okruhů a nebyli již voleni, ale jmenováni. V tomto duchu také Pobědonoscev činil vše proto, aby vzrostl vliv pravoslavné církve. Každoročně se jeho zásluhou otevíralo na deset klášterů a 250 kostelů. Počet církevních škol díky Pobědonoscevově aktivitě vzrostl mezi osmdesátými léty 19. století a počátkem 20. století osmkrát. Rostl počet vydávaných bohoslužebných knih, rostla propagace pravoslavných světců. Naproti tomu Pobědonoscev činil vše proto, aby snížil vliv nepravoslavných konfesí, zejména sekt. To se zejména výrazně dotýkalo starообřadníků, tedy raskolníků. Vše, co se týkalo církve, nechal bedlivě sledovat a perlustrovat. Ale nejen církve. Mohli bychom dokonce říci, že vše, co mělo nějaký duchovní náboj. S odkazem na to byli Pobědonoscevovým přičiněním pečlivě sledování tzv. nepřátelští spisovatelé v čele s Lvem Tolstým, Fjodorem Dostojevským a Nikolajem Leskovem.

Konstantin Petrovič Pobědonoscev byl důsledným zastáncem tradičního principu samoděržaví, a to ve všech oblastech, v záležitostech kultury, politiky i správy, a to i na místní úrovni. Společným jmenovatelem jeho postojů bylo důsledné nadřazování nacionálně pojatého impéria všem ostatním zájmům a poslušnost carovi jakožto nejvyšší autoritě.

Budoucí Alexandr III. byl veden Pobědonoscev k tomu, aby ctil pouze ruské tradice, národnost (sám byl antisemita) a samoděržaví. Z nich neměl nic slevit, protože prý jsou dané Prozřetelností. Tuto myšlenku morální povinnosti cara hájit samoděržaví ostatně vštěpoval vrchní prokurátor Svatého synodu také Mikuláši II., který v důsledku tohoto přesvědčení dal ještě v roce 1905 vědět, že nadále setrvá při samoděržaví, a necítil se morálně vázán ani říjnovým manifestem. Byl to právě Pobědonoscev, kdo ve své státní ideologii podřizoval pravosláví i školskou výchovu službě státu.

Pobědonoscev se na konzervativní stranu zřetelně postavil již týden po atentátu na cara Alexandra II. Alexandr III. na 8. března 1881 svolal poradu nejvýznamnějších představitelů ruské

říše. Pobědonoscev se při ní postavil proti pokračování reforem doby cara Alexandra II. a zvláště ostře odsoudil kroky cukroví a biče Lorise-Melikova a jeho spolupracovníků. Vysloveně cara Alexandra III. i jen před koketováním s nimi varoval. Výsledkem se stal carský manifest zkoncipovaný Pobědonoscevem a Katkovem vyhlášený 29. dubna 1881, v němž se Alexandr III. přihlásil k odhodlání bránit tradiční hodnoty samoděržavné vlády.

V nástupní řeči cara Mikuláše II., kterou celou sestavil Pobědonoscev, stálo jasné odmítnutí vlivu zemstev na místní správu, které pak způsobilo značné rozčarování. Historik Ključevskij z této řeči správně předpověděl konec dynastie Romanovců na ruském trůně. Tehdy bývá Pobědonoscev nazýván skutečným vládcem Ruska, protože kromě zformování osobnosti Alexandra III. a vlivu na Mikuláše II. také v praxi doporučoval jmenování i odvolání státních funkcionářů, kterými byli lidé stejného smýšlení jako on sám a jeho žáci. V roce 1890 vyšel carský ukaz zajišťující při volbě do zemstev většinu šlechtické kurii a usnesení zemstev musela být poté ještě navíc schválena gubernátorem. Roku 1884 byla také omezena autonomie vysokých škol.

Pod vlivem Pobědonosceva odmítl nově nastupující Alexandr III. návrh Lorise-Melikova z roku 1881, již podepsaný Alexandrem II. (těsně před jeho smrtí), podle kterého by došlo ke zřízení dvou komisí (správně-hospodářské a finanční), jež měly připravovat návrhy na reformy guberniální správy, daňového systému, výkup selské půdy aj. Tento návrh mohl vést od byrokratické správy, jež jako jedinou uznával Pobědonoscev, k účasti některých společenských vrstev na státní správě. I když neměl tento návrh nic společného s konstitucionalismem, mohlo jít o významný politický krok, protože podíl alespoň některých společenských vrstev na správě tyto vrstvy formoval, učil je prosazovat své návrhy, získávat zkušenosti, uvažovat o parlamentarismu, což ovšem bylo v příkrém rozporu se státní ideologií, jež se prosazovala díky konzervativcům již ke konci života Alexandra II.

Od 80. let 19. století byla zdůrazňována ruská národnost a pravoslaví ve spojení s netolerancí vůči jiným národnostem (např. tvrdý postup vůči Finům, Polsku, na Ukrajině aj.) a antisemitismem. Pobědonoscev byl zodpovědný za různou míru vládního šikanování a pronásledování jinověrců, ať již to byli katolíci, protestanti, židé, starověrci, nebo jiné směry. Během vlády Alexandra III. i Mikuláše II. probíhala v Rusku řada pogromů na Židy. Viníci byli málokdy potrestáni, na mezinárodní protesty bylo odpovídáno tak, že se jednalo o potrestání běžné kriminální činnosti a náboženská nesvoboda byla popírána. Často byl náboženský útlak součástí porušťování neruských území (Pobaltí, Arméni). Podle oficiálního stanoviska bylo Rusům vlastní pravoslaví, jiná vyznání byla považována za zhoubné vlivy, nejčastěji evropského Západu. Celkem 98 % z 5,2 milionu Židů muselo žít ve vyhrazených guberniích na západě říše, tehdy se také poprvé uvažovalo o jejich vysídlení na neobydlené území, Pobědonoscev navrhoval vytvoření zvláštní židovské kolonie. Židé ovšem, na rozdíl od jiných národností, neměli být rusifikováni, nýbrž donucováni různými formami násilí a státní šikany k odchodu ze země.

Konstantin Petrovič Pobědonoscev považoval *parlamentní systém* za největší lež své doby. Tvrdil, že pod rouškou zastupování lidu se projevují jen individuální ambice. Konstatoval, že přínosné změny v dějinách se odehrávaly jen tak, že pocházely od centralizované vůle osobností – panovníka nebo několika rádců, kteří měli hluboké znalosti o stávajícím politickém a právním systému. Samotné rozšíření volebního práva podle Pobědonosceva způsobuje jen samé zmatky. Snižuje hodnotu státní ideje, vulgarizuje ji a profanuje. V parlamentních systémech fakticky funguje zákonodárná i výkonná *anarchie*. Volby nepřivádějí k moci nejlepší, ale jen nejhalasnější. Zejména v podmínkách mnohonárodních států mizí sdružující element rozhodující moci monarchy. Místo neomezené panovnické moci dostáváme neomezenou vládu parlamentu, jen s tím rozdílem, že v osobnosti cara je možno vidět jednotu rozumu a vůle, kdežto v parlamentu chaos. Vše v něm závisí na náhodě, jak se většina rozhodne.[11]

Dne 12. prosince 1904 byla v rámci komplexu reforem vyhlášena v Rusku *svoboda vyznání*. Pravoslavná církev na to reagovala přáním osvobodit se od státního dirigismu. Dne 17. března 1905 skupina jejich představitelů v čele s petrohradským metropolitou Antonijem Vadkovským podala carovi Mikuláši II. petici žádající svolání církevního sněmu, který by rozhodl o obnovení patriarchátu. Fakticky se žádalo zrušení Nejsvětějšího synodu podléhajícího kontrole vrchního prokurátora. Pobědonoscev, kterému byla věc předložena ke zvážení, ji odmítl. Dne 31. března 1905 car s odvoláním se na nevhodnost doby záležitost odložil. Učinil tak opět o rok později. Sněm se nakonec sešel až po únorové revoluci, a to v srpnu 1917. Patriarchát byl ovšem obnoven až po říjnové revoluci.

Pobědonoscev byl přesvědčen, že liberalismus připravuje pouze cestu radikální demokracii, a ta že s sebou přináší vždy a všude princip uvolňování a rozpadu; má tendenci rozpolcovat lid a rozkládat společnost. Měl tím na mysli Francouzskou revoluci 1789 a její takřka nedobrovolnou cestu od Mirabeua k Robespierrovi, od základních liberálních práv a řádné ústavy k totálnímu panství lidu, který kvůli rovnosti gilotinoval svobodu a bratrství. Během vlády Alexandra III. po celou dobu (po třicet let) zůstával Pobědonoscev v jeho okolí jako vrchní prokurátor Svatého synodu (1880–1906). I tato skutečnost svědčí o formě ruského konzervatismu a oporách, které jeho prosazování v posledních desítiletích 19. století umožňovaly.

Summary

The Roots of Russian Political Conservatism (Konstantin Pobedonoscev)

Tsar Alexander III (1881–1894) ruled during a time when the rest of Europe was experiencing a process of economic, social, scientific, technical, artistic and political modernization leading to significant changes in everyday life. Russia was no exception in this respect. Indeed, due to the country's slower development up to that time, modernism asserted itself even more rapidly. Russian tradition naturally gave it a special character, manifested in an unwillingness to respect the changes that as a result of economic and social modernism were also necessary at the political level. Conservatism determined by Russian traditionalism came to the forefront. Its main characteristics were Great-Russian nationalism and the Russian Orthodox faith. Ostensibly as a result of the assassination in 1881 of Tsar Alexander II, but in fact due to the rigidity of Russian political ossification, this conservatism led to reactionary measures, which had been halted by Alexander II's liberalizing policies. The central figure of this conservatism was Konstantin Pobedonoscev, an educated man influencing many spheres of Russian political and non-political events.

[11] Srov. OLDENBURG, S. S.: *Carstvovanije Nikolaja II.* Bělgrad 1939, s. 41–42.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

POKUSY O NĚMECKO-ČESKÉ POROZUMĚNÍ VE VÍDNI V POSLEDNÍCH LETECH PŘED PRVNÍ SVĚTOVOU VÁLKOU

MIROSLAV JEŘÁBEK

Humanistic initiatives in Central Europe of the very last years before the outbreak of the First World War count among the less known modern history topics in Czech as well as Austrian historiography. Particularly in Vienna, there were several clubs and eminent personages of international importance whose activities have not been sufficiently examined yet. The following initiatives should be highlighted: Deutsch-Tschechisches Komitee (German-Czech Committee) and Austria nova (New Austria) dating back to 1911 and 1913.

Key words: Humanistic initiative; Vienna; beginning of the twentieth century.

K nepříliš probádaným tématům moderních dějin patří v české i rakouské historiografii humanistické iniciativy ve Vídni v prvních dvou desetiletích 20. století. V bývalé metropoli Rakouska-Uherska vyvíjelo svou činnost několik mezinárodně významných spolků a osobností, jejichž aktivity ještě nejsou dostatečně prozkoumány.

Vídeň kolem roku 1900 je ve světovém měřítku známá pro svůj přitažlivý duchovní charakter. Tento ráz spoluvytvářeli zejména malíři Gustav Klimt a Oskar Kokoschka, designér Josef Hoffmann, architekti ze školy Otto Wagnera společně s mnoha vědci, umělci, filosofy a novináři, kteří byli často židovské národnosti. Právě Židé, kteří získali prosincovou ústavou z roku 1867 občanskou rovnoprávnost, se v dalekosáhlé míře podíleli na intelektuálním, veřejném a hospodářském životě metropole na Dunaji.

Židovského původu byli například psychoanalytik Sigmund Freud, filosofové Ludwig Wittgenstein a Otto Weininger, hudební skladatel Gustav Mahler, malíř Egon Schiele, básník Arthur Schnitzler, spisovatelé Stefan Zweig a Joseph Roth, publicista Karl Kraus a mnoho dalších významnějších osobností. Rakousko-uherskou metropolí v době před první světovou válkou však současně zmítaly národnostní spory, které často nabývaly výbušného charakteru. Uvedená témata jsou vzdělanější české veřejnosti známá především z obsáhlých a ceněných syntéz amerického badatele Carla Schorskeho[1] a rakouské historičky Brigitte Hamman.[2]

Podle sčítání obyvatelstva z roku 1910 žilo ve Vídni 1 635 000 obyvatel. Největší minoritou žijící v metropoli byli Židé – v roce 1910 jich v hlavním městě žilo podle úředního sčítání 175 300 (podle náboženského vyznání). Z tohoto počtu patřila většina, 122 930 osob, k německé skupině, a to včetně východních Židů, jejichž jidiš byla vnímána jako němčina. Ostatní náleželi podle jazyka k Polákům, Čechům, Rumunům a jiným národnostem. Padesát jedna a půl tisíce Židů, registrovaných ve Vídni „bez státní příslušnosti", pocházelo většinou z Maďarska. Podíl ruských Židů nelze přesně zjistit, neboť tito uprchlíci zpravidla neměli stálé bydliště a nebyli zachyceni ve statistikách.[3]

V rakouské metropoli působilo přirozeně také velké množství židovských obyvatel, kteří se asimilovali a nechali pokřtít. Pro uvedené etnikum byla příznačná touha po společenském vze-

[1] SCHORSKE, C.: *Vídeň na přelomu století.* Brno 2000.
[2] HAMANN, B.: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta.* Praha 1999.
[3] Tamtéž, s. 366.

stupu – v roce 1912 byl každý třetí gymnazista židovského vyznání, posluchači této národnosti byli výrazně zastoupeni na lékařské a právnické fakultě vídeňské univerzity.[4]

Silné zastoupení Židů ve veřejném životě kritizovalo stále více Němců, kteří tuto skutečnost vnímali jako poručníkování a angažovali se proto publicisticky i politicky. Antisemitská kampaň se postupně přesouvala do podoby rasové teorie. Jejím základem se stala kniha Houstona Stewarta Chamberlaina, anglického zetě Richarda Wagnera, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (*Základy 19. století*), napsaná ve Vídni a vydaná v roce 1899 v Mnichově.

Rakouská metropole se stala i místem zrodu židovského národního hnutí, sionismu. Theodor Herzl, fejetonista *Neue Frei Presse*, nastínil ve svém románu *Der Judenstaat* (*Židovský stát*, 1896) vizi zaslíbené země Židů – Palestiny. Národnostní vztahy ve Vídni kolem roku 1900 výrazně ovlivňovalo i velkoněmecké hnutí rytíře Georga von Schönerera, v němž se nacionalismus spojoval s nepřátelstvím vůči římsko-katolické církvi a s antisemitismem. Proti římsko-katolické církvi útočil Joseph Adolf Lanz, bývalý kněz a Schönererův stoupenec. Tyto mentální nálady výstižně vystihl historik Franz Herre: „*Lidový nacionalismus, antiliberalismus, antisemitismus a antikřesťanství, to byli čtyři apokalyptičtí jezdci, kteří vyrazili do 20. století, aby zahájili své zlověstné tažení.*“[5]

Češi ve Vídni tvořili na počátku 20. století druhou nejpočetnější menšinu. V letech 1851 až 1910 tu vzrostl počet našich předků na desetinásobek. Roku 1910 měl téměř každý pátý obyvatel rakousko-uherské metropole český původ, a to za neutuchajícího přílivu přistěhovalců. Historička Brigitte Hamann se v těchto souvislostech domnívá, že vývoj směrem dvojjazyčným Dolním Rakousům a dvojjazyčnému hlavnímu městu Vídni byl docela dobře možný, ovšem jen za podmínky, pokud by se nově příchozí nevzdali svého češství a dokázali by čelit asimilaci.[6]

Určit přesný počet Čechů, kteří žili před rokem 1914 ve Vídni, bohužel není možné. Čeští i rakouští historikové se shodují v názoru, že údaje ze sčítání obyvatelstva z let 1900 (102 974 osob) a 1910 (98 461 osob) jsou příliš nízké.[7] Pokud se totiž Češi ve Vídni nechtěli vystavit diskriminaci, museli v dotaznících uvést za svůj obcovací jazyk němčinu.

Naši předkové přicházeli do Vídně nejčastěji jako průmysloví dělníci, ševci, krejčí, služebné, kuchařky a chůvy, v menší míře jako státní úředníci, studenti a hudebníci. V metropoli se nacházelo také velké množství českých učňů, kteří se většinou u svých krajanů krejčích, ševců a truhlářů učili řemeslu. Uznávaný český básník Josef Svatopluk Machar, jenž žil ve Vídni třicet let a v tamních poměrech se výborně orientoval, charakterizoval počátkem 20. století sociální postavení našich krajanů slovy: „*Vídeňák zná Čechy jako dělníky, zametače ulic, domovníky, kočí omnibusů a tramwayí, služky, prostitutky, lokaje v panských domech – jsou-li v úřadech a jsou-li Čechy, platí mu za štrébry*.“[8]

Mnozí příchozí se již po několika letech s novým prostředím dokonale asimilovali a ztratili povědomí o své původní národní příslušnosti. Hodně Čechů přicházelo do Vídně pouze na sezónní práce od jara do podzimu, kdy tu pracovali na stavbách či v cihelnách. Mnoho mladých mužů přicházelo do Vídně pouze na několik let nebo dokonce jen na několik měsíců, a to proto, aby se zde zdokonalili v řemesle, ve vedení obchodu a ve znalosti německého jazyka.[9] De-

[4] Roku 1913 studovalo na vídeňské lékařské fakultě 40 % Židů, ve stejném roce byla více než čtvrtina posluchačů práv židovského vyznání. HAMANN, B.: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta.* Praha 1999, s. 367.

[5] HERRE, F.: *Než se začalo psát 1900. V obavách ze zániku i s vírou v pokrok.* Praha 1999, s. 145.

[6] HAMANN, B.: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta.* Praha 1999.

[7] Tamtéž, s. 344; GLETTLER, M.: *Die Wiener Tschechen um 1900*. München – Wien 1972, s. 61; SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 139.

[8] MACHAR, J. S.: *Vídeň.* Praha 1919, s. 20.

[9] K těmto mladíkům patřil například i význačný český průmyslník Tomáš Baťa, jenž v roce 1892 ve svých šestnácti letech odjel do Vídně a několik měsíců tu nepříliš zdárně provozoval ševcovskou živnost.

mografickou situaci Čechů ve Vídni v této době výstižně a poměrně vtipně charakterizovala rakouská historička Monika Glettler, když ji přirovnala k „*hotelu, jenž je sice neustále obsazen, ale pokaždé jinými lidmi*“.[10]

České obyvatelstvo ve Vídni žilo po celém území metropole (na rozdíl od Židů, kteří ve velké většině obývali třetí okres Leopoldstadt), nejvíce se jich nacházelo v desátém okrese Favoriten. Naši předkové přitom vytvářeli velké množství spolků, zájmových sdružení a profesních organizací. Jisté „spolkaření“, roztříštěnost národního života, se tak stalo typickým jevem pro existenci Čechů v rakouské metropoli. Nejdůležitějšími korporacemi se staly spolky Komenský, Slovanská beseda, Slovanský zpěvácký spolek a Sokol,[11] z nichž nabyl největšího významu patrně školský spolek Komenský (vznikl roku 1872). Podnět k založení ústřední organizace Čechů v rakouské metropoli vzešel právě z této korporace.[12]

V roce 1904 byla vytvořena Národní rada Čechů dolnorakouských, jež byla o dva roky později přejmenována na Národní radu československou. Jejím předsedou byl zvolen MUDr. Josef Václav Drozda, docent lékařské fakulty vídeňské univerzity. Těžištěm českých národních snah se stala organizace vlastního školství. Naše menšina se přitom neobávala, že by se nenaplnily její školy, děti naopak často nebylo kam umístit. Počátkem 20. století už české soukromé školy svou kapacitou nestačily a na vybudování nových se nedostávalo finančních prostředků. Podle sdělení historika Františka Soukupa tak „*vyučování českých dětí v soukromých bytech zůstalo kuriosem, jímž se mohla chlubiti jen česká Vídeň*“.[13]

Růst českého veřejného života však probouzel nevraživost a odpor u německých nacionalistů. S nedůvěrou se pohlíželo především na rostoucí hospodářské sebevědomí našich krajanů. Roku 1912 působily ve Vídni čtyři české banky (největší byla filiálka Živnobanky se sídlem na prestižní adrese na Herrengasse), četné malé české spořitelny a záložny se podle křesťanských sociálů pokoušely „*českými nápisy ve vídeňských ulicích o první krok směrem k dvojjazyčnosti*“.[14] Rostoucí sebevědomí Čechů v této době můžeme posuzovat i podle spisu studenta právnické fakulty B. Šnejda *Proč mají Čechové odvěký nárok na půdu dolnorakouskou?* z roku 1911.[15]

Ve Vídni počátku 20. století tak vznikla atmosféra, kdy bylo jakékoliv shromáždění Čechů ohroženo výtržnostmi. Na německy hovořící obyvatelstvo hlavního města působily i národnostní třenice v Čechách (zejména střety německé menšiny s českou majoritou v Praze) a konflikty v rakouském parlamentu. Všeněmci vyzývali k bojkotu českého tisku a hrozili, že zveřejní jména obchodníků, kteří ho prodávají. Největší české noviny, nadstranický *Vídeňský denník* a sociálně demokratické *Dělnické listy*, přitom měly dohromady pouze dvacet tisíc odběratelů. V tomto klimatu si mnozí Vídeňané českého původu poněmčili jména, aby se jednou provždy zbavili problémů. Z tisíců českých obchodníků se jich na český seznam nechalo zapsat jen několik – ze strachu z napadení a z obav o ztrátu německých zákazníků.[16]

---

[10] GLETTLER, M.: *Die Wiener Tschechen um 1900*. München – Wien 1972, s. 41.

[11] Tamtéž; BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*. Wien 1980; WÖNISCH, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation.* Wien 2000; SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 64; VACULÍK, J.: *Češi v cizině 1850–1938.* Brno 2009, s. 80–86.

[12] SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 63.

[13] Tamtéž.

[14] HAMANN, B.: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta.* Praha 1999, s. 346.

[15] DROZDA, J. V.: *Paměti z mého života*. Vídeň 1919, s. 19. Rovněž SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 81.

[16] HAMANN, B.: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta.* Praha 1999, s. 348.

Německo-český antagonismus dosáhl jednoho ze svých vrcholů v létě roku 1909. Impulsem pro německé nacionalistické běsnění se stal nedělní výlet českého turistického spolku do Wachau, místa, které je spjaté s historií germánského kmene Nibelungů. Vídeňský nacionalistický tisk to označil za provokaci vůči Němcům. Do Melku a Wachau se dokonce vypravovaly zvláštní vlaky demonstrantů, které měly zabránit, aby Češi nevstoupili na „posvátnou" germánskou půdu. V době těchto výtržností došlo v srpnu 1909 v dělnickém obvodu Simmering k napadení zahradní slavnosti pořádané spolkem Komenský.

Právě školská otázka, jejímž garantem byl z české strany spolek Komenský, neustále zvyšovala národnostní napětí v rakouské metropoli. Starosta Vídně Karl Lueger během občanské přísahy v říjnu 1909 prohlásil: „*Existují snahy vnutit našemu městu dvojjazyčný charakter. Pokud se Vídeň stane dvojjazyčnou, ztratí onu důležitost, kterou až do nynějška měla. Přísně dohlédnu, aby zde, v mé rodné Vídni, existovaly pouze německé školy a žádné jiné.*"[17]

Ve Vídni byly uzavírány školy spolku Komenský, což vyvolávalo protesty českých poslanců v rakouském parlamentu. Roku 1911 došlo k výtržnostem v souvislosti s druhou nedostavěnou českou školou ve třetím okrese. Situace byla o to složitější, neboť proti sobě stály i úřady – ministerstvo vyučování povolilo provoz druhé české školy, zemská školní rada žádala její uzavření. Záležitosti se ujali čeští národní socialisté, kteří dne 5. října 1911 přivedli žáky Komenského školy i s jejich rodiči do parlamentu, což vedlo ke rvačkám mezi českými a německými poslanci. Otázka českého školství ve Vídni zůstala až do roku 1918 nevyřešena.[18]

V těchto souvislostech je třeba uvažovat o možnostech zmírnění národnostního napětí v celé tehdejší monarchii. Nejvýznamnějšími nositeli usmiřovacích tendencí byli sociální demokraté, kteří se projevovali nadnárodně i z vnitrostranického hlediska. Roku 1908 bylo z jejich 87 poslanců v říšské radě 50 Němců, 24 Čechů, 6 Poláků, 5 Italů a 2 Rusíni. Socialisté se důsledně zasazovali za práva menšin – usilovali například o zřízení české univerzity v Brně a rusínské univerzity ve Lvově.

Předseda Victor Adler se velmi snažil o zmírnění napětí mezi českými a německými členy, ale ani on v roce 1910 nezabránil odchodu českých sociálních demokratů ze strany. Vídeňskému ústředí zůstala věrná pouze česká menšina, která v květnu 1911 utvořila Českou sociálně demokratickou dělnickou stranu Rakouska. Ve volbách roku 1911, kdy tyto roztříštěné sociálně-demokratické strany stály v českých zemích poprvé proti sobě, získali autonomisté za 357 000 hlasů 26 mandátů, centralisté naproti tomu jen 19 000 hlasů a jeden mandát.[19]

Historička Brigitte Hamann řadí k dalším skupinám a jednotlivcům, jež usilovaly o porozumění mezi Němci a Čechy, profesora Karlovy univerzity v Praze Tomáše G. Masaryka, aristokracii českých zemí, vídeňskou univerzitu a pacifisty. Masaryk se jako poslanec v říšské radě s oblibou odvolával na filosofa Johanna Gottfrieda Herdera a jeho humanitní myšlenky. Aristokracie českých zemí byla napadána pro skutečnost, že své děti vychovává dvojjazyčně. Jisté pobouření na vídeňské univerzitě vyvolalo povolání profesora Maxe Dvořáka na katedru dějin umění, neboť němečtí nacionalisté protestovali proti české národnosti vědce.[20]

V samotné Vídni nalezla myšlenka národnostního smíření živnou půdu zejména mezi pacifisty a liberálními intelektuály. K prvním sbližovacím pokusům docházelo patrně zásluhou člena vídeňské městské rady Luciana Brunnera. Tento liberální politik se hlavní měrou zasloužil o založení týdeníku *Der Weg*, jehož redaktory byli národohospodář Franz Hertz a historik Richard Charmatz.[21] K okruhu osobností, které stály u zrodu tohoto listu, patřili i význačný sociál-

[17] Tamtéž, s. 356.
[18] Tamtéž.
[19] Tamtéž, s. 358.
[20] Tamtéž, s. 359–361.
[21] MACHAR, J. S.: *Vídeňské profily.* Praha 1919, s. 56–57.

nědemokratický politik Karl Renner,[22] advokát Heinrich Herbatschek,[23] ukrajinský politik Sembratowitz, rumunský šlechtic rytíř Onciula a dva zástupci Jihoslovanů a Poláků. Z českých osobností byl k tomuto podniku přizván Josef Svatopluk Machar. Cílem sdružení měla být propagace vytvoření „nového Rakouska" na základě rovnoprávnějšího postavení všech jeho národností. Podle Macharova svědectví ale tato iniciativa brzy ztroskotala a sám Brunner měl konstatovat, že „*přišel se svými plány a sny příliš brzy*".[24]

Brigitte Hamann v těchto souvislostech uvádí, že roku 1909 založilo několik liberálně zaměřených vzdělanců sdružených kolem spisovatele Hermanna Bahra a mezinárodně uznávané pacifistky Berthy von Suttner česko-německý kulturní výbor, který měl „*veřejně vystupovat proti excesům obou národů a při každé příležitosti veřejně opakovat, že patříme dohromady, že se nechceme rvát, nýbrž vzájemně si porozumět a jsme ochotni nahlédnout, že jakýkoli útok proti druhé národnosti poškozuje i nás*".[25] Vyznění a celkové působení tohoto sdružení však bylo nejspíše nepříliš významné.

V roce 1911 můžeme ve Vídni pozorovat další vážnější pokus o vzájemné porozumění mezi Čechy a Němci – úsilím několika českých a německých intelektuálů byl ustanoven tzv. **Deutsch-Tschechisches Komitee** (**Německo-český komitét**). Z české strany se o vytvoření tohoto spolku nejvíce zasloužil MUDr. Josef Václav Drozda, docent na Lékařské fakultě Univerzity ve Vídni, ze strany německé dr. Heinrich Herbatschek, advokát, překladatel Masarykových *Ideálů humanitních* a některých prací Vrchlického a Machara. Utvoření komitétu bylo oznámeno v deníku *Neue Wiener Tagblatt* dne 28. září 1911. O vzniku korporace informovaly i pražské časopisy – český *Čas* a německý *Union*.

Cílem tohoto sdružení se stala propagace myšlenky porozumění Němců s Čechy. Za tímto účelem byly vydávány v němčině tištěné publikace o české historii a kultuře. První zveřejněnou prací bylo dílo *Aus dem Bildersaal eines verkannten Kulturvolkes* (*Z galerie podceňovaného kulturního národa*) od Heinricha Herbatschka, jenž v této knize stručně vylíčil dějiny české kultury. Propagačního rázu nabyla druhá publikace komitétu, jež obsahuje příspěvky od Herbatschka (*Beitrage zur deutsch-czechischen Frage*), *Merkworte*, vyjádření uznávaných osobností o česko-německé otázce, úvahu *Nationalismus a Chauvinismus* od pražského univerzitního profesora Františka Krejčího a zveřejnění cílů komitétu od Friedricha Telmanna.[26]

Podle Telmannova příspěvku se měl Německo-český komitét stát sdružením všech lidí, kteří usilují o smír národů. Za prostředky k dosažení cílů spolku byly označeny „*porozumění kul-*

[22] Karl Renner (1870–1950), dlouholetý vůdce sociální demokracie v Rakousku. Budovatel první rakouské republiky, rakouský kancléř v letech 1918–1920. Po druhé světové válce stál opět u zrodu druhé rakouské republiky – spolkový kancléř v roce 1945, prezident v letech 1945–1950.

[23] Heinrich Herbatschek (narozen 10. 7. 1877 ve Vsetíně, místem úmrtí budou nejspíše Spojené státy americké, kam s velkou pravděpodobností po roce 1938 emigroval). Studoval nejprve na piaristickém gymnáziu v Kroměříži, poté na právnických fakultách na univerzitách v Praze a ve Vídni (zde získal v roce 1901 doktorát). V metropoli na Dunaji se usadil, od roku 1909 tu vykonával advokátní praxi. Předseda spolku Verein der Mährer in Wien. Literárně a překladatelsky činný – před první světovou válkou vytvořil drama *Im Ausgeding* (1908) a povídku *Der Artz vor Gericht* (1914); ve stejné době překládal do němčiny díla J. S. Machara (*Die Galeeren des Gymnasiums*), T. G. Masaryka (*Die Ideale der Humanität*) a J. Vrchlického. Srov.: *Biographisches Lexikon zur Geschichte der Böhmischen Länder*. Band I. München – Wien 1979, s. 599; *Das Jahrbuch der Wiener Gesellschaft 1928*. Wien 1928, s. 125; *Ottův slovník naučný nové doby*. Díl II., sv. 2. Praha 1932, s. 1089.

[24] MACHAR, J. S.: *Vídeňské profily*. Praha 1919, s. 56–57.

[25] HAMANN, B.: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta.* Praha 1999, s. 359. Autorka se zde odvolává na Bahrův dopis Bertě von Suttner ze 7. 2. 1909. Srov. také: HAMANN, B.: *Bertha von Suttner*. München – Wien 1987, s. 473. Rakouská historička tu uvádí, že Německo-český komitét vznikl jako paralela k Rakousko-italskému komitétu, založenému zásluhou Alfreda Frieda ve Vídni v roce 1908.

[26] SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 83. Přesný název druhé publikace Německo-českého komitétu se doposud nepodařilo zjistit.

turní, vzájemné poznávání a praktické užití poznatků“. Všeobecně se mělo pracovat také proti výstřelkům šovinismu na obou stranách.[27] Hlavní zásady pracovního programu později charakterizoval Heinrich Herbatschek.[28]

Předsedou tohoto sdružení byl zvolen Friedrich Telmann, místopředsedou Heinrich Herbatschek, jednateli Wilhelm Börner, tajemník Vídeňské etické společnosti a ing. Max Ried, předseda Akademického mírového spolku. Do exekutivního výboru byl zvolen dr. Ernst Weisl, předseda Rakousko-uherské koloniální společnosti. Důvěrníky pro Prahu se stali univerzitní profesor František Krejčí, redaktor F. V. Krejčí a advokát dr. Bouček; důvěrníkem pro Plzeň J. R. Danner, lékárník. Z významnějších německých a českých osobností ve Vídni a v Praze vyslovili komitétu sympatie univerzitní profesor Ernst Mach, říšský poslanec dr. Ferdinand Kronawetter[29] a univerzitní profesor František Drtina. Z císařského Německa sdružení podpořil tajný rada, univerzitní profesor Wilhelm Ostwald.[30]

Činnost komitétu poněkud skepticky hodnotil František Soukup, autor práce *Česká menšina v Rakousku*. Podle něj se práce v něm účastnili vzdělanci, kteří se domnívali, že pochopení kultury druhého národa už rovnou znamená pochopení politické. Soukup se domníval, že jim ušla důležitá okolnost, která byla přítomna i při jiných příležitostech: „*Němci jako národ, jemuž nikdo neubližoval, jejž nikdo neodnárodňoval, nemá vůbec pochopení pro postavení národa bez vlastního státu, národa, který je vydaný germanisaci.*“[31]

Soukup s největší jistotou vystihl podstatu problému, přesto je ale třeba ocenit vydání nejméně dvou publikací, které německému publiku přibližovaly české dějiny a kulturu, přičemž souběžně propagovaly ideu korektních německo-českých vztahů.

Nový pokus ve směru národnostního sblížení a porozumění ve Vídni byl učiněn o dvě léta později, kdy byl založen spolek **Austria nova** (**Nové Rakousko**), společnost k podpoře národního míru v Rakousku. Činnosti v tomto sdružení se opět účastnil docent Josef Václav Drozda, předseda Národní rady československé a významný představitel vídeňských Čechů, jenž byl v rámci přípravných prací požádán, aby vstoupil do výboru společnosti.

Poměrně reprezentativní ustavující valná hromada se konala 11. prosince 1913 ve velké dvoraně Gewerbevereinu (Průmyslového spolku). Shromáždění se účastnilo přibližně 500 osob ze všech společenských vrstev a všech rakouských národností. Přítomna byla i Bertha Suttnerová, nositelka Nobelovy ceny míru.[32] Jednání řídil univerzitní profesor Rudolf Kobatsch,[33] hlavní referát podal statkář Alfred Rozmanith.

---

[27] Tamtéž.

[28] HERBATSCHEK, H.: *Das Erwachen. Jahrbuch zur Förderung der Kulturgemeinschaft*. Wien 1914, s. 44–47. Rovněž GLETTLER, M.: *Die Wiener Tschechen um 1900*. München – Wien 1972, s. 265.

[29] Ferdinand Kronawetter (1838–1913). Doktor práv (1862), magistrátní úředník ve Vídni (od 1860), od roku 1873 poslanec říšského sněmu. Náležel k názorové skupině, z níž v Rakousku vzniklo křesťansko-sociální hnutí. Zastánce dělnictva v poslanecké sněmovně, stoupenec myšlenky všeobecného volebního práva a práva na sebeurčení. Byl nazýván „svědomím parlamentu“, vystupoval proti korupci, privilegiím a za odloučení církve a státu. *Österreichisches biographisches Lexikon*. Band IV. Wien 1993, s. 290–291.

[30] SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 83.

[31] Tamtéž, s. 82.

[32] DROZDA, J. V.: *Paměti z mého života*. Vídeň 1919, s. 30.

[33] Rudolf Kobatsch (1868–1929), rakouský národohospodář. Roku 1892 doktor práv, v roce 1900 docent, roku 1902 profesor politické ekonomie, obchodní politiky a mezinárodní hospodářské politiky na Konsulární akademii ve Vídni. Roku 1925 soukromý docent politické ekonomie na Vysoké škole technické ve Vídni. Generální sekretář hornorakouských obchodníků. Autor významných prací z oblastí celní a obchodní politiky. Zabýval se rakousko-uherským celním tarifem (1899–1900), obchodními smlouvami s balkánskými státy a také sociálním a penzijním pojištěním. *Österreichisches biographisches Lexikon*. Band IV. Wien 1993, s. 4–5.

Podle zpravodajství *Vídeňského denníku* oba poukazovali na vrcholící národnostní konflikty v Rakousku. Hovořili zejména o jejich zhoubném vlivu v kontextu kulturního a hospodářského života celého státu. Rozmanith se přitom snažil dokázat, že k národnostnímu smíru se nedospěje změnou ústavy, ale jen reformou celého veřejného života, přičemž počátek musí být učiněn v oblasti školství. V těchto souvislostech usuzoval, že podstatou reformy mají být ohledy na práva druhého národa, které současně zjednají respekt k právům národa vlastního.[34]

Třetím přednášejícím na ustavujícím shromáždění byl Josef Václav Drozda, jenž se dovolával myšlenek historika Františka Palackého o poslání Rakouska jakožto státním útvaru, jenž je životně důležitý pro malé národy, jimž je domovem. Český lékař prohlásil, že má-li Rakousko dostát tomuto svému účelu a vysokému poslání v koncertu evropských národů, je nezbytně nutné, aby vycházelo všem svým národům a jejich životním potřebám s plným porozuměním vstříc, přičemž by mělo mít vždy na mysli rovnoprávnost všech, která zaručuje základní podmínky jejich nerušeného a zdárného volného vývoje.

Drozda přitom oponoval názoru, že neštěstím Rakouska je skutečnost, že je státem mnohojazyčným. Naopak se domníval, že je to jeho zvláštní výhodou, protože tímto svým charakterem může v Evropě vykonat mnoho pozitivního. V tomto kontextu uvažoval o nivelizujícím vlivu Rakouska, jež by mělo zeslabovat, případně zamezovat srážkám různých nestejnorodých evropských zájmových skupin. Prvotním předpokladem tohoto vyššího poslání Rakouska však podle něj měla být nestrannost vůči požadavkům všech svých národů.

Docent vídeňské univerzity spatřoval možný model soužití více národností ve Švýcarsku. Publiku proto položil následující otázku: „*Mohou-li ve Švýcarsku tři velké národní kmeny žíti pospolu v úplné svornosti, jestliže tam jest o případné menšiny obezřele a spravedlivě postaráno, proč by nebylo možno provésti totéž také v Rakousku a proč by nebylo možno vytvořiti bezpečnou záruku dalšího rozkvětu tohoto státu?*“[35]

Bližší okolnosti uskutečněné valné hromady se dozvídáme ze zpravodajství Vídeňského deníku. Zjišťujeme, že shromáždění se neúčastnil žádný zástupce vlády a také německý tisk byl spoře zastoupen. Český list rovněž informoval, že účastníci shromáždění zaslali holdující telegram císaři Františku Josefovi.[36]

Tato korporace byla – kromě svých cílů a požadavků - nesporně zajímavá i svým sociálně pestrým složením. Do užšího výboru společnosti byli zvoleni Josef Drozda, Heinrich Herbatschek, průmyslník Otto von Redlich, svobodný pán Friedrich Prinz zu Schaumburg-Lippe,[37] Max Ermers, spisovatel Heinrich von Schullern a statkář Alfred Rosmanith.[38] V širším výboru byli za Čechy zastoupeni dr. Lošťák, dr. Drachovský a Vít Hrdina. Předsedou české sekce byl zvolen kontraadmirál Jedina.[39]

---

[34] *Ustavující valná hromada „Austria nova“.* Vídeňský denník, 13. 12. 1913, s. 3.

[35] Vídeňský denník, 13. 12. 1913, s. 1, 32.

[36] *Ustavující valná hromada „Austria nova“.* Vídeňský denník, 13. 12. 1913, s. 3. V referátu českého listu se lze dozvědět o „*velikém vzrušení*“, jež vyvolalo vystoupení paní Angererové, která se jménem žen vyslovila pro mírové hnutí. Ve svém vystoupení hovořila o nechuti mnoha německých majitelů restaurací účastnit se charitativní akce ve prospěch chudých školních dětí, neboť argumentovali tím, že z výnosu by mohly těžit i české děti (jednalo se o příspěvek ve výši dvou haléřů na obědovou polévku). Její svědectví se setkalo s nesouhlasem části přítomných, kteří jí hlasitě oponovali. Vystoupení paní Angererové se pak v dalších dnech přetřásalo v německém nacionálním tisku i ve *Vídeňském denníku*.

[37] V rodině šlechtického rodu Schaumburg-Lippe (panství Náchod a Ratibořice v Čechách) působil čtyři roky jako vychovatel dr. Jiří Guth-Jarkovský (vlastním jménem Jan Marek), pozdější předseda Českého a Československého olympijského výboru a zvláště ceremoniář prezidenta T. G. Masaryka, jehož vybrané způsoby aristokratické rodiny spolu s pozitivním vlivem jeho otce inspirovaly k napsání několika knih s tematikou společenského chování.

[38] GLETTLER, M.: *Die Wiener Tschechen um 1900*. München – Wien 1972, s. 265. Rovněž ROSMANITH, A.: *Präliminarien. Beitrage zum Programm der Gesellschaft zur Förderung des nationalen Friedens in Österreich.* Wien 1913.

Práce společnosti údajně začala vydáváním časopisu.[40] Její činnost však trvala krátce, neboť účinnější působení směrem k širší veřejnosti zmařilo vypuknutí světové války. Ta činnost korporace bezesporu paralyzovala. Podle sdělení Františka Soukupa se činnost postupně obnovovala od roku 1916, avšak pořádané schůze již postrádaly věrohodnosti z jeho počátků.[41] Na sklonku října 1918 se podunajská monarchie zhroutila a národy v ní dříve žijící začaly odvíjet novou kapitolu svých vzájemných vztahů.

Tento příspěvek lze chápat jako jednu z prvních badatelských sond směrem k vytýčené tematice. Uvedené iniciativy ve směru německo-českého porozumění ve Vídni jsou pozoruhodné vysokým zastoupením inteligence, buržoazie i aristokracie. Účastnili se jich osobnosti s větším či menším vlivem ve veřejném životě, a proto měly s velkou pravděpodobností větší šance k reálným výsledkům nežli například dobové pacifistické hnutí, jehož vedoucí představitelé byli zejména tiskem často dehonestováni. Pro mnoho neznámých skutečností je v blízké budoucnosti možné očekávat, že se čeští a rakouští historikové budou uvedeným tématem více zabývat, přičemž se svými výsledky seznámí i širší veřejnost.

Palác Živnostenské banky na Herrengasse v centru Vídně.

MUDr. Josef Václav Drozda, předák vídeňských Čechů.

[39] DROZDA, J. V.: *Paměti z mého života*. Vídeň 1919, s. 33. Rovněž SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 84.

[40] Časopis spolku *Austria nova* se doposud nepodařilo identifikovat.

[41] SOUKUP, F.: *Česká menšina v Rakousku. Přehled vývoje české menšiny na území dnešní republiky rakouské, zvláště ve Vídni.* Praha 1928, s. 89–90.

Summary

Attempts to reach German-Czech understanding in Vienna within the very last years before World War I

Humanistic initiatives in Central Europe of the first decades of the 20th century count among the less known modern history topics in Czech as well as Austrian historiography. Particularly in Vienna, there were several clubs and eminent personages of international importance whose activities have not been sufficiently examined yet.

The troubled national situation in the Austro-Hungarian Empire stimulated a few well-known pacifists and intellectuals often coming from multiethnic milieu. In 1911, an initiative called *Deutch-Tschechisches Komitee (German-Czech Committee)* was established in Vienna thanks to lawyer Heinrich Herbatschek and its activities were supported even by Wilhelm Börner and Max Riedl, heads of the Vienna Ethical Society and Academic Peace Club. The Czech supporters of the club included Václav Drozda, a docent at the Faculty of Medicine at the University of Vienna and one of the leaders of Czechs in Vienna. This initiative resulted in a German publication about Czech history and culture edited by Dr Herbatschek.

Another attempt to reach international reconciliation among the nations of the Austro-Hungarian Empire took place a year before the outbreak of World War I, when a club named *Austria Nova (New Austria)* was established in Vienna. It was lead by university professor Rudolf Kobatsch, lndowner Rossmanitch, industrialist Otto von Redlich, baron Friedrich Prinz zu Schaumburg-Lippé, docent Václav Drozda, lawyer Heinrich Herbatschek, writer Heinrich von Schullern and art historian Max Ermers. In December 1913, the founding meeting was attended by five hundred people from all social classes and almost all Austrian nationalities. There was also Bertha von Suttner who acted as a deputy for pacifists. The impacts of this promising corporation restrained the pending outbreak of world war.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

K VÝVINU MYŠLIENKY ČESKO-SLOVENSKEJ ŠTÁTNOSTI V KRAJANSKOM HNUTÍ V USA

ŠTEFAN KUCÍK

The author of the paper deals with the selected problems related to the development of the idea of Czecho-Slovak statehood in Slovak and Czech compatriotic movement in the USA.

Key words: Compatriotic movement in the USA; Memorandum of the Slovak League of America 1914–1915; Cleveland Agreement; Pittsburgh Agreement.

Predkladaná štúdia vychádza z prvých častí našej monografie *Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918–1938)*.[1] Pôvodný text však na viacerých miestach dopĺňa a spresňuje. Ponúka tak precíznejší pohľad na vybrané problémy týkajúce sa vývinu myšlienky česko-slovenskej štátnosti v slovenskom a českom krajanskom hnutí v USA, ktoré sa tak v slovenskej, ako aj českej historiografii nachádzajú skôr na periférii ich záujmu. Paradoxne sa však dotýkajú kľúčových otázok vzniku našej spoločnej štátnosti, ktorých okrúhle sté výročia si budeme onedlho pripomínať. Našou túžbou je, aby sa predkladaná štúdia stala podnetom pre hlbší historický výskum a interpretácie aj v tejto oblasti slovensko-českých dejín.

Na rozdiel do iných európskych krajín sa na území Slovenska migrácia do zámoria objavila až v druhej polovici 19. storočia. Ojedinelé správy o prvých Slovákoch na pôde dnešných Spojených štátov amerických sa vyskytujú už v 18. storočí, ďalej v období občianskej vojny, či v období rokov 1848–1849. Boli to však len jednotlivé prípady, ktorých pohnútky boli značne odlišné od tých, ktoré zapríčiňovali hromadné vysťahovalectvo (išlo najmä o oknárov, drotárov, plátenníkov, bylinkárov ap.). O hromadnom vysťahovalectve z územia Slovenska do zámoria možno totiž hovoriť až od konca sedemdesiatych rokov 19. storočia. Pre porovnanie vysťahovalectvo z českých krajín sa začína o asi tridsať rokov skôr ako slovenské vysťahovalectvo.[2]

Na prahu prvej svetovej vojny žilo v Spojených štátov amerických podľa odhadov viac než pol milióna Slovákov.[3] Slovenskí prisťahovalci v USA sa stali súčasťou tzv. novej imigrácie, charakterizovanej ako pracovná transantlantická migrácia. „Noví imigranti" pochádzali z teritórií strednej, juhovýchodnej a východnej Európy, na rozdiel od predchádzajúcej etapy, v ktorej prevládali tzv. starí prisťahovalci zo severozápadnej Európy.[4]

K vysťahovalectvu Slovákov nútili ekonomické príčiny, bieda a hlad, nedostatok pôdy a pracovných príležitostí, neúroda, výskyt cholery, zadlženosť. Časť inteligencie opúšťala Slovensko aj pre národný a politický útlak spojený s násilnou maďarizáciou nemaďarských národností vo vtedajšom Uhorsku. Po príchode na americký kontinent si slovenskí prisťahovalci rýchlo začа-

[1] KUCÍK, Š.: *Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918–1938)*. Martin 2011. Táto štúdia je súčasťou grantovej úlohy financovanej Agentúrou na podporu výskumu a vývoja č. SK-CZ-0063-11.

[2] VONDRÁŠEK, V. – HANZLÍK, F.: *Krajané v USA a vznik ČSR: v dokumentech a fotografiích.* Praha 2009, s. 5.

[3] STOLÁRIK, M. M.: *The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914–1918.* Slovak Studies, 8, 1968, s. 13.

[4] BELEJ, M.: *Podmienky, organizovanie a priebeh vysťahovalectva zo Slovenska do USA v medzivojnovom období.* Historický zborník, 19, 2009, č. 1, s. 41.

li zakladať organizácie, ktoré slúžili na upevnenie ich novej existencie. Najdôležitejšími z nich sa stali nasledujúce tri: podporné spolky, časopisecká tlač a farnosti.[5]

Slováci prichádzajúci z bývalého Uhorska za prácou do Severnej Ameriky rýchlo zistili, že kým Spojené štáty ponúkajú veľké množstvo pracovných príležitostí v uhoľných baniach, oceliarňach a rafinériách, táto krajina neposkytuje pracujúcim žiadne sociálne zabezpečenie. Keď slovenský vysťahovalec ochorel, utrpel pracovný úraz, a to dokonca i smrteľný, zamestnávateľ ani úrady neboli povinné ani jemu, ani jeho pozostalým vyplatiť žiadnu finančnú podporu alebo kompenzáciu. Slováci v Amerike si preto do roku 1890 založili okolo päťdesiat miestnych bratských podporných spolkov.[6] Ich primárnou úlohou bolo za mesačné poplatky poskytovať svojim členom, resp. ich pozostalým, finančnú podporu v prípade úrazu, choroby alebo smrti. Tieto slovenské lokálne spolky sa neskôr začali spájať do veľkých národných organizácií. Na ich začiatku boli roku 1890 Národný slovenský spolok a Prvá katolícka slovenská jednota.[7]

Slovenskí vysťahovalci v Amerike čoskoro rozpoznali aj dôležitosť spoľahlivého zdroja informácií tak z ich domova, ako aj Nového sveta. To ich na území Spojených štátov viedlo k založeniu veľmi vitálnej časopiseckej tlače. Aj keď Slováci patria v USA medzi menšie etnické skupiny, od roku 1885 až do súčasnosti vydávali na ich území prinajmenšom 220 rôznych novín a časopisov. Viac než polovica z nich bola založená a redigovaná len asi tridsiatkou osôb alebo organizácií. Na začiatku slovensko-americkej tlače v USA stál jednoduchý *Bulletin*, no čoskoro sa vyvinula do plnohodnotnej tlače pozostávajúcej z denníkov, týždenníkov a mesačníkov, ktorá v orientácii variovala od nacionalistickej až po maďarónsku, od sekulárnej po náboženskú a od socialistickej po kapitalistickú. Do roku 1914 súhrnný náklad slovensko-americkej tlače predstavoval viac než 150 000 výtlačkov, čo bol štvornásobok nákladu slovenskej tlače v Uhorsku.[8]

Súbežne s potrebou sociálneho zabezpečenia a informácií z domova i Ameriky, konfesionálne založení Slováci v USA túžili aj po bohoslužbách vo svojom vlastnom jazyku. To ich viedlo k zakladaniu vlastných farností. Do roku 1920 si Slováci v Spojených štátoch založili takmer 400 farností všetkých denominácií.[9]

Popri budovaní troch pilierov svojich nových komunít v USA, americkí Slováci nezabúdali ani na svojich rodákov v tzv. „starom kraji". V rozpätí rokov 1870–1914 jednotliví slovenskí vysťahovalci zaslali niekoľko sto miliónov dolárov na podporu svojich rodín v Uhorsku. Navyše, slovenské bratské podporné spolky a ich predstavitelia v Amerike organizovali zbierky pre Slovenské národné múzeum, slovenské školy a kostoly v Uhorsku, publikovali honorované články slovenských intelektuálov vo svojich kalendároch a podporovali slovenských študentov na českých a moravských školách. Vďaka ich podpore bol napr. v roku 1906 do uhorského snemu zvolený rekordný počet slovenských poslancov.[10]

---

[5] Viac o procese slovenského vysťahovalectva a usídľovania sa v Spojených štátoch amerických pozri STOLARIK, M. M.: *Immigration and Urbanization: The Slovak Experience, 1870–1918*. New York 1989, s. 1–71.

[6] Ich prehľad pozri vo VESELÝ, Š.: *Prvé slovenské spolky v Spojených štátoch amerických.* Slováci v zahraničí 4–5, 1979, s. 9–57.

[7] O slovenských bratských podporných spolkoch v USA pozri aj STOLARIK, M. M.: *A Place for Everyone: Slovak Fraternal-Benefit Societies.* In: Cummings, S. (ed.): Self-Help in Urban America: Patterns of Minority Business Enterprise. Port Washington 1980, s. 130–145.

[8] Prehľad slovensko-americkej časopiseckej tlače pozri v STOLARIK, M. M.: *The Slovak-American Press.* In: Miller, Sally M. (ed.): The Ethnic Pres in the United States: A Historical Analysis and Handbook. Westport 1987, s. 353–368.

[9] K procesu zakladania slovenských farností v USA pozri STOLARIK, M. M.: *Slovak Immigrants Come to Terms with Religious Diversity in North America.* The Catholic Historical Review 1, 2010, No. 1, 2010, s. 56–84.

[10] STOLARIK, M. M.: *The Slovak League of America and the Canadian Slovak League in the Struggle for the Self-Determination of the Nation, 1907–1992.* Slovakia 39, 2007, No. 72–73, s. 10.

Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867 sa Maďari v Uhorsku vydali na cestu násilnej maďarizácie všetkých nemaďarských národností.[11] To viedlo amerických Slovákov k tomu, že čoraz viac začali hovoriť za Slovákov v Uhorsku a zasahovať do politického, hospodárskeho a kultúrneho života na Slovensku. Bolo to pochopiteľné, pretože v slobodných podmienkach Spojených štátov amerických v nich rýchlo dozrievalo národné uvedomenie. Vďaka tomu sa americkí Slováci skôr doformovali na moderný národ než Slováci v Uhorsku.[12] Navyše krajanská reprezentácia v USA mohla legitímne zastávať záujmy slovenského národa aj vďaka splnomocneniu na základe memoránd a inštrukcií národného vedenia v Turčianskom Svätom Martine z rokov 1905–1907, i vďaka príchodu popredných národovcov (Ivan Daxner, Anton Bielek, Karol Salva, Gustáv Maršall a i.), ktorí sem emigrovali, resp. boli vyslaní (I. Daxner) pred prvou svetovou vojnou.[13]

V snahe vytvoriť jednotnú organizačnú základňu a inštitucionálnu bázu na pomoc rodákom v Uhorsku, americkí Slováci 26. mája 1907 v Clevelande pristúpili k založeniu Slovenskej ligy v Amerike (ďalej aj SLA) ako svojej strešnej organizácie.[14] Americkí Slováci však ani v období do vypuknutia Veľkej vojny, ani počas nej, neboli v názoroch na riešenie štátoprávneho postavenia Slovenska jednotní.[15] V jej predvečer sa Slovenská liga v Amerike rozhodla formulovať svoj oficiálny politický program autonómie Slovenska na federatívnom základe, ktorý v rokoch 1914–1915 publikovala v osobitnom memorande.

Memorandum Slovenskej ligy v Amerike z rokov 1914–1915 bolo jedným z najvýznamnejších politických dokumentov vydaných americkými Slovákmi. Vyvieralo z ich potreby definovať svoj politický program v záujme Slovákov v Uhorsku. Nadväzovalo na *Memorandum slovenského národa* z roku 1861, ktoré požadovalo autonómiu Slovenska v rámci federalizovaného Uhorska.[16] Vo svojej prvej štylizácii z neho prebralo takmer všetky významnejšie požiadavky. Tie rozšírilo o požiadavky čisto sociálneho rázu a o požiadavky vyrastajúce z americkej demokratickej skúsenosti. Nepriamym podnetom na vznik memoranda bola cesta grófa Mihála Károlyiho do USA v roku 1914 s cieľom politickej agitácie a finančnej zbierky za osamostatnenie Uhorska. Hoci tento liberálny maďarský politik mal prívržencov i medzi Slovákmi, americkí Slováci združení v Slovenskej lige v Amerike sa postavili proti jeho politike.[17] Dňa 26. apríla 1914 veľké protestné zhromaždenie proti M. Károlyimu v Pittsburghu poverilo Ústredný výbor SLA vypracovať memorandum, ktoré by zhrnulo slovenské požiadavky a poukázalo na nega-

[11] K problematike maďarizácie nemaďarských národností v Uhorsku v tomto období pozri SCOTUS, V. [SETON-WATSON, R. W.]: *Národnostná otázka v Uhorsku*. Bratislava 1995.

[12] GOSIOROVSKÝ, M.: *Slovenská otázka za prvej svetovej vojny.* In: Slováci a ich národný vývin. (Zborník materiálov z V. zjazdu slovenských historikov v Banskej Bystrici). 2. dopl. vyd. Bratislava 1969, s. 293; ŠVORC, P.: *Rozbíjali monarchiu. Populárny slovník osobností česko-slovenského odboja 1914–1918.* Košice 1992, s. 32; ŠVORC, P.: *Americkí Slováci a Slovensko v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia.* Plameň 15, 1991, č. 7, s. 3. Slováci v Európe sa podľa historikov doformovali na moderný samobytný národ až v demokratických podmienkach ČSR. Porov. napr. VAŠŠ, M.: *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938).* Martin 2011, s. 24–25.

[13] KRAJČOVIČ, M.: *Slovenské národné hnutie v medzinárodnom kontexte. Od roku 1820 po vznik Slovenského štátu.* Bratislava 2010, s. 385; KUCÍK, Š.: *Andrej Hlinka a americkí Slováci.* In: Letz, R. – Mulík, P. (eds.): Pohľady na osobnosť Andreja Hlinku. Martin 2009, s. 168–169.

[14] K založeniu Slovenskej ligy v Amerike pozri Jednota (Cleveland), 29. 5. 1907; Ľudové noviny (Skalica), 4. 6. 1907; *Prvý Národný Kongress a Slovenská Líga v Amerike.* In: Národný Kalendár pre rímsko- a grécko-katolíkov a evanjelikov. Na prestupný rok 1908. Pittsburgh 1907, s. 58–60; PANKUCH, J.: *Dejiny clevelandských a lakewoodských Slovákov*. Cleveland 1930, s. 71–73; ČULEN, K.: *Dejiny Slovákov v Amerike*. Zv. II. Bratislava 1942, s. 113–124.

[15] ŠVORC, P.: *Slováci v Amerike a vývin myšlienky česko-slovenskej štátnosti.* Sborník k dějinám 19. a 20. století 13, 1993, s. 118.

[16] PEKNÍK, M. (ed.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. Diel I. Bratislava 1998, s. 326; ŠVORC, P.: *Slováci v Amerike a vývin myšlienky česko-slovenskej štátnosti.* Sborník k dějinám 19. a 20. století 13, 1993, s. 118.

[17] ČULEN, K.: *Pittsburghská dohoda*. Bratislava 1937, s. 15, 19.

tívne postavenie Slovákov v Uhorsku.[18] Prvý návrh textu memoranda predniesol na zvláštnej schôdzi amerických Slovákov 26.–27. mája 1914 Ivan Daxner, syn Štefana Marka Daxnera, jedného z autorov *Memoranda slovenského národa* z roku 1861.[19]

Vo svojej prvej štylizácii, ktorá vznikla ešte pred vypuknutím prvej svetovej vojny, sa memorandum prikláňalo k myšlienke autonómie v rámci federalizovaného Uhorska. Ivan Daxner ako jeden z hlavných autorov a štylizátorov memoranda spolu s Albertom P. Mamateyom,[20] predsedom SLA, a Ivanom Bielekom, redaktorom *Národných novín*, tlačového orgánu Národného slovenského spolku, zaujali takýto postoj, pretože ešte aj v prvých augustových dňoch roku 1914, keď medzi americkými Slovákmi stále prebiehali rokovania o texte memoranda, bolo pre nich ťažké predpokladať rozsah začínajúceho vojnového konfliktu a jeho dôsledky. Táto tzv. pittsburská skupina vychádzala z posudzovania danej situácie a jej ambíciou bola rovnoprávnosť národov v rámci uhorského štátu. Svojím prouhorským postojom sa však dostala do ostrého sporu s tzv. skupinou newyorských Slovákov na čele s Milanom Gettingom, redaktorom *Slovenského Sokola*, a Ignácom Gessayom, redaktorom *Newyorského denníka*.[21] Títo navrhovanému textu memoranda vyčítali, že obchádzalo „*„česko-slovenskú' otázku*“.[22] Newyorská skupina amerických Slovákov v tomto období na základe inštrukcií z českého a slovenského domáceho prostredia presadzovala koncepciu pretvorenia dualistického Rakúska-Uhorska na trialistické, v ktorom by popri Rakúsku a Maďarsku ako samostatná jednotka figurovali české krajiny (Čechy, Morava a Sliezsko) spojené so Slovenskom.[23]

Tretiu skupinu tvorili slovenskí socialisti, ktorí nedokázali nájsť v tomto období spoločnú platformu spolupráce s predchádzajúcimi skupinami amerických Slovákov, aj keď čiastočne inklinovali k newyorskej skupine.[24]

Slovenská liga v Amerike sa poslednýkrát zaoberala textom memoranda 10. septembra 1914. Významnú rolu tu zohralo vypuknutie prvej svetovej vojny, ktoré viedlo ku korekcii názorov jednotlivých skupín amerických Slovákov. Výsledkom rokovaní bolo kompromisné znenie vychádzajúce v ústrety aj požiadavkám M. Gettinga a I. Gessaya.[25] V memorande americkí Slováci žiadali „*pre slovenský národ úplnú samosprávu a voľnosť sebaurčovania tak na politickom, ako aj na kultúrnom a hospodárskom poli*“.[26]

Memorandum tak vo svojej konečnej podobe vychádzalo v ústrety všetkým skupinám, ktoré sa bezprostredne pred prvou svetovou vojnou a v jej prvých mesiacoch vyhranili (nielen v USA, ale napríklad aj v Rusku) v náhľadoch na možné riešenie postavenia Slovákov v Uhorsku. Tie zahŕňali zotrvanie Slovenska vo federalizovanom Uhorsku, federalizáciu habsburskej monarchie, pri ktorej by Slovensko spolu s českými krajinami tvorilo jednu časť oproti Rakúsku a zvy-

[18] Jednota (Middletown), 12. 2. 1958, s. 3.

[19] GETTING, M.: *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*. B. m. 1933, s. 35.

[20] Albert Pavol Mamatey, predseda SLA v rokoch 1911–1920.

[21] ČULEN, K.: *Pittsburghská dohoda*. Bratislava 1937, s. 25, 30; DAXNER, I.: *Ako sa vodí nášmu slovenskému národu v Česko-slovenskej Republike?* Pittsburgh 1924, s. 29; ŠVORC, P.: *Americkí Slováci a Slovensko v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia*. Plameň, 15, 1991, č. 7, s. 3.

[22] GETTING, M.: *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*. B. m. 1933, s. 36.

[23] Tamže, s. 23–26, 30–33, 37–38.

[24] PEKNÍK, M.: *Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. In: Pekník, M. et al.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava 2000, s. 89.

[25] ČULEN, K.: *Pittsburghská dohoda*. Bratislava 1937, s. 38–39; Jednota (Middletown), 2. 10. 1914, s. 1.

[26] Archív Spolku sv. Vojtecha v Trnave (ďalej ASSV), fasc. 235A, *Memorandum Slovenskej Ligy v Amerike, vydané menom amerických Slovákov, v záujme Slovákov v Uhorsku, 1914–1915*, s. 7. Konečná štylizácia memoranda vyšla v šiestich jazykoch (slovenskom, anglickom, nemeckom, francúzskom, ruskom a maďarskom) s cieľom zmedzinárodnenia slovenskej otázky. Pôvodný text memoranda bol publikovaný ako príloha v knihe VACOVSKÝ, Dr. [IVANKA, M.].: *Slováci a Maďari. Politicko-Historická úvaha.* Pittsburgh 1914, s. 101–107.

šnému Uhorsku, pripojenie Slovenska k cárskemu Rusku alebo jeho spojenie s budúcim poľským štátom. Podľa vyjadrenia A. P. Mamateya *Memorandum* navyše nevylučovalo ani požiadavku úplnej štátnej samostatnosti Slovenska: „*Ale v Memorandume nehovoríme určite, či tú voľnosť a tú* ***samosprávu***[27] *chceme mať v osobitnom, na seba ponechanom ‚Slovensku‘, alebo či v starom ‚Uhorsku‘ (jestli ono zostane nerozbité!), alebo či v nejakom novom slavianskom štáte, ktorý bude snáď po tejto vojne na rumoch Rakúsko-Uhorska utvorený.*“[28] Myšlienka nezávislého Slovenska nebola americkým Slovákom cudzia. V *Amerikánsko-slovenských novinách* ju roku 1905 uviedol a zanietene presadzoval ich redaktor Adalbert Tholt-Veľkoštiavnický. Aj keď sa vtedy väčšine amerických Slovákov zdala príliš radikálna, po vypuknutí prvej svetovej vojny ju časť Slovákov v USA prijímala ako možné riešenie slovenskej otázky.[29]

Memorandum teda nechávalo do veľkej miery možnosti emancipácie Slovenska otvorené. Akékoľvek z riešení navrhovaných v memorande však bolo späté s myšlienkou autonómneho postavenia Slovenska na federatívnom základe.[30] Hlavný význam *Memoranda* z rokov 1914–1915 spočíval v tom, že americkí Slováci ním verejne vystúpili v mene celého slovenského národa, a to celkom samostatne, jednoznačne sa uvedomujúc ako osobitná etnická jednotka. Navyše, vydaním memoranda americkí Slováci vzhľadom na postavenie Slovákov v Uhorsku prebrali iniciatívu v riešení slovenskej otázky do vlastných rúk. Na druhej strane z *Memoranda* je zrejmá aj politická neujasnenosť názorov amerických Slovákov na riešenie štátoprávneho postavenia Slovenska.

V prvých mesiacoch Veľkej vojny tak v úvahách amerických Slovákov o budúcom postavení slovenského národa rezonovalo zabezpečenie samosprávneho vývinu Slovenska bez ohľadu na to, v akom štátoprávnom usporiadaní to bude. Zároveň však v týchto úvahách postupne začal prevládať názor, že najprijateľnejším riešením bude štátne spojenie s Čechmi za predpokladu, že slovenský národ bude mať v tomto štátnom zväzku zabezpečený plný samobytný vývin. Medzi slovenskými predstaviteľmi krajanského hnutia v USA existovali isté obavy z českej supremácie, z politického a hospodárskeho tlaku silnejšieho českého národa, resp. z eventuálnej asimilácie Slovákov. Náznaky o existencii tohto problému boli badateľné už od nadväzovania prvých kontaktov s českými krajanskými organizáciami. Uvedené obavy amerických Slovákov nepramenili iba z prevahy českej zložky zahraničného odboja, ktorá práve v USA nebola taká zreteľná, ale umocňovali ich isté predstavy o Slovákoch ako o uhorskej vetve československého národa a neskôr o jednotnom československom národe. Preto sa v slovensko-americkej tlači objavili hlasy o tom, či tzv. československá národná jednota v praxi nie je len istou obmenou „*egy egységes magyar állam eszme*“ (ideí jednotného maďarského štátu).[31] Významným fakto-

[27] Zvýraznené v origináli.

[28] Národné noviny (Pittsburgh), 10. 12. 1914, s. 4. Na inom mieste však A. Mamatey požiadavku úplnej štátnej samostatnosti Slovenska na základe uvedeného memoranda vylúčil: „*My žiadame samosprávu pre Slovensko, nie ako osobitný samostatný štát, ale ako zvláštny administratívny politický celok, bez ohľadu na to, k akému väčšiemu štátnemu útvaru on, ako spolutvoriaca časť, pridelený bude pri zelenom stole diplomatov.*“ SLABEY, A. P.: *Prehľad dejín Slovákov v Amerike*. In: Kalendár Národného Slovenského Spolku v Spojených Štátoch Amerických. Na obyčajný rok 1926 majúci 365 dní. Pittsburgh 1926, s. 55.

[29] ŠVORC, P.: *Slováci v Amerike a vývin myšlienky česko-slovenskej štátnosti.* Sborník k dějinám 19. a 20. století 13, 1993, s. 118–119; ŠVORC, P.: *Americkí Slováci a Slovensko v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia.* Plameň 15, 1991, č. 7, s. 3; PEKNÍK, M.: *Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. In: Pekník, M. et al.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava 2000, s. 86–87. Okrem série článkov A. Tholt-Veľkoštiavnický svoje názory publikoval aj osobitnej štúdii THOLT-VEĽKOŠTIAVNICKÝ, A.: *Národ a Národnosť.* Pittsburgh 1907. Bližšie o A. Tholtovi-Veľkoštiavnickom, o jeho aktivitách i názoroch pozri vo ŠVORC, P.: *Burič v kabáte redaktora*. Slovenské národné noviny, 30. 3. 1993, s. 16.

[30] Národné noviny (Pittsburgh), 10. 12. 1914, s. 4.

[31] HRONSKÝ, M.: *Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava 1987, s. 77.

rom, ktorý na začiatku prvej svetovej vojny bránil intenzívnejšej spolupráci amerických Slovákov a Čechov bola aj skutočnosť, že kým americkí Slováci mali od roku 1907 centrálnu organizáciu Slovenskú ligu v Amerike, na českej strane takáto organizácia, ktorá by bola schopná spolupracovať so Slovenskou ligou, ešte neexistovala. České národné združenie bolo síce založené už v septembri 1914, ale jeho počiatočný program ešte nezodpovedal potrebám rozvoja česko-slovenskej politickej spolupráce. Obrat nastal až na prvej konferencii Českého národného združenia 13.–14. marca 1915 v Clevelande, kde česká strana vyslovila sympatie osloboditeľským snahám Slovákov a žiadala odbočky Českého národného združenia, aby s nimi udržiavali kontakty.[32]

Výsledkom tendencií postupného, i keď v mnohých smeroch komplikovaného zbližovania slovenského a českého krajanského hnutia v USA bolo uzavretie *Clevelandskej dohody* 22. októbra 1915 medzi Českým národným združením a Slovenskou ligou v Amerike ako spoločného politického programu v záujme Čechov a Slovákov v Rakúsku-Uhorsku.[33] Samotnému podpisu *Clevelandskej dohody* predchádzali niekoľkomesačné rokovania a ostré výmeny názorov, v ktorých predstavitelia Slovenskej ligy v Amerike vystupovali proti úsiliu českých partnerov pripojiť slovenskú zložku odboja iba ako nejaký prívesok k základnej českej akcii.[34]

Podnet na uzavretie *Clevelandskej dohody* vyšiel z českej strany. Na jeho začiatku bol pokyn T. G. Masaryka, aby sa České národné združenie ujalo iniciatívy a nadviazalo užšie kontakty so Slovenskou ligou v Amerike s cieľom nájsť spoločnú politickú platformu česko-slovenského zahraničného odboja. Masaryk totiž veľmi skoro rozpoznal mimoriadny význam amerických Čechov a Slovákov pre zahraničný odboj. Na základe toho pobádal amerických Čechov, aby sa usilovali uzavrieť so Slovákmi v USA dohodu, ktorá by ich zapojila do podporovania zahraničnej akcie a súčasne by mu umožnila oficiálne vystupovať v mene Slovákov. Tajomník Českého národného združenia Josef Tvrzický zaslal Slovenskej lige v Amerike hotový text dohody a pozval ju na spoločnú konferenciu do Clevelandu. Na nej bola medzi slovenskou a českou stranou po malých zmenách a dodatkoch k navrhovanému textu dosiahnutá dohoda, podľa ktorej americkí Slováci a Česi mali pracovať na spojení českého a slovenského národa „*vo federatívnom zväzku štátov, s úplnou národnou autonómiou Slovenska*“.[35] Ako to vyjadril I. Gessay, na základe *Clevelandskej dohody* mali byť podľa vzoru USA vytvorené „*Spojené Štáty Česko-Slovenské*“.[36]

Česká strana deklarovala, že obsah *Clevelandskej dohody* je známy aj T. G. Masarykovi, ktorý s ním podľa jej tvrdenia vyjadril svoj súhlas.[37] Takto uistení americkí Slováci podstatnú časť česko-slovenskej odbojovej akcie až do jej zavŕšenia v roku 1918 vystupovali s americkými Čechmi rovnocenne v zmysle anglického „*fifty-fifty*“ a k spoločným výdavkom, ako uviedol I. Gessay, prispievali prinajmenšom päťdesiatimi percentami.[38]

[32] PEKNÍK, M.: *Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. In: Pekník, M. et al.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava 2000, s. 103.

[33] ASSV, fasc. 235A2, *Clevelandská dohoda*; Jednota (Middletown), 24. 11. 1915, s. 4–5; PANKUCH, J.: *Dejiny clevelandských a lakewoodských Slovákov*. Cleveland 1930, s. 113–117, 135–137.

[34] HRONSKÝ, M.: *Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava 1987, s. 79–80.

[35] ASSV, fasc. 235A2, *Clevelandská dohoda*; PEKNÍK, M.: *Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. In: Pekník, M. et al.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava 2000, s. 107–108; DAXNER, I.: *Ako sa vodí nášmu slovenskému národu v Česko-slovenskej Republike?* Pittsburgh 1924, s. 8; GETTING, M.: *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*. B. m. 1933, s. 63; STOLÁRIK, M. M.: *The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914–1918.* Slovak Studies, 8, 1968, s. 26. Celý text *Clevelandskej dohody* pozri v prílohe 1.

[36] GESSAY, I.: *Rozpomienka na uzavretie Československej dohody*. Bratislava 1928, s. 8.

[37] Tamže; DAXNER, I.: *Ako sa vodí nášmu slovenskému národu v Česko-slovenskej Republike?* Pittsburgh 1924, s. 8.

[38] GESSAY, I.: *Rozpomienka na uzavretie Československej dohody*. Bratislava 1928, s. 9.

Hlavný význam *Clevelandskej dohody* s ohľadom na budúcu česko-slovenskú štátnosť spočíval v tom, že sa ňou položil základ spoločného postupu amerických Čechov a Slovákov v zahraničnom odboji. Nezanedbateľným momentom bola aj skutočnosť, že po jej podpísaní americkí Slováci začali významne finančne prispievať na česko-slovenskú oslobodeneckú akciu, čím iste v nemalej miere prispeli k jej úspešnému zavŕšeniu.

V kontexte slovenských emancipačných snáh je však význam *Clevelandskej dohody* omnoho hlbší. Jej prijatie je totiž odrazom nekompromisného postoja slovensko-americkej reprezentácie v otázke slovenskej samobytnosti a požiadavky práva na samourčenie a úplnej samosprávy pre slovenský národ. Jej museli ustúpiť aj reprezentanti amerických Čechov v pozadí s T. G. Masarykom, ktorý s dualistickým riešením štátoprávneho usporiadania budúceho Česko-Slovenska už vtedy pravdepodobne nesúhlasil.[39]

Uzavretím *Clevelandskej dohody* sa však otázka postavenia Slovenska v budúcom česko-slovenskom štáte nevyriešila. V nej obsiahnutý základný federatívny princíp v rovnoprávnosti – česko-slovenský dualizmus vedúci predstavitelia česko-slovenského odboja na čele s T. G. Masarykom totiž nielenže oficiálne neuznali, ale svojimi prejavmi ho dezavovali.[40] Podmienky dohodnuté v *Clevelandskej dohode* boli totiž v nasledujúcom období konfrontované s nekompromisným presadzovaním idey jednotného československého (politického i etnického) národa.

Rozpory v českom a slovenskom krajanskom hnutí vyústili v roku 1918 do definitívneho rozdelenia amerických Slovákov na dva tábory. Kým jedna skupina zostala verná programu T. G. Masaryka a jeho koncepcii nového štátu Čechov a Slovákov, druhá zaujala voči T. G. Masarykovi nedôverčivý postoj a na pripravovaný nový štát sa pozerala značne rezervovane. Kontúry uvedeného rozdelenia, ktoré boli badateľné už roku 1917, sa ešte viac prehĺbili, keď T. G. Masaryk vyslal do Ameriky Jána Jančeka, slovenského legionára a člena Československej národnej rady v Rusku, aby konsolidoval spoluprácu amerických Čechov a Slovákov a zjednotil ich v česko-slovenskom tábore.[41] Začiatkom roku 1918 si totiž Masaryk jasne uvedomil, že ak sa má česko-slovenské oslobodzovacie hnutie úspešne zavŕšiť podľa jeho predstáv, musí dosiahnuť, aby sa české a slovenské krajanské hnutie v USA organizačne zjednotilo.[42]

J. Janček pricestoval do Ameriky v januári 1918. Bezprostredne po svojom príchode skritizoval Slovenskú ligu v Amerike za jej laxnosť a ako nápravu rivality a podozrievania medzi Čechmi a Slovákmi navrhol založenie Československej národnej rady v Amerike. V dňoch 9.–12. februára 1918 sa na Jančekov podnet stretli zástupcovia SLA a Českého národného združenia v Chicagu, kde odsúhlasili založenie navrhovanej organizácie.[43] Hoci Slováci trvali na tom, aby v duchu *Clevelandskej dohody* v nej bolo zastúpenie Čechov a Slovákov rovnaké a Česi s touto požiadavkou súhlasili, pod vplyvom J. Jančeka bola Československá národná rada v Amerike podriadená Československej národnej rade v Paríži, čím sa jej význam oslabil.[44]

Potom, čo J. Janček uspel v pritiahnutí Čechov a Slovákov k užšej spolupráci v Československej národnej rade v Amerike, podnikol kroky, aby aj pripravovaný XI. kongres SLA prispel

[39] Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., Archiv ÚTGM, f. Tomáš Garrigue Masaryk, V – válka (1900)–1914–1918–(1928), k. 311, list L. Fishera, predsedu ČNZ a J. Tvrzického-Kramera, tajomníka ČNZ, T. G. Masarykovi z 13. 11. 1915.

[40] KRAJČOVIČ, M.: *Slovenské národné hnutie v medzinárodnom kontexte. Od roku 1820 po vznik Slovenského štátu.* Bratislava 2010, s. 386.

[41] STOLÁRIK, M. M.: *The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914–1918.* Slovak Studies, 8, 1968, s. 42.

[42] *Dejiny Slovenska*. Diel VI. *Od konca 19. stor. do roku 1918*. Bratislava 1986, s. 463.

[43] STOLÁRIK, M. M.: *The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914–1918.* Slovak Studies, 8, 1968, s. 42–43.

[44] STOLARIK, M. M.: *Immigration and Urbanization: The Slovak Experience, 1870–1918*. New York 1989, s. 226.

ku koncentrácii česko-slovenských síl. Presvedčil predstaviteľov SLA, aby sa kongres konal v New Yorku, centre čechofilských Slovákov združených v Slovenskej telocvičnej jednote Sokol na čele s Milanom Gettingom. XI. kongres, ktorý schválil ustanovenie Československej národnej rady v Amerike a zvolil jej slovenských členov,[45] definitívne prispel k organizačnému zjednoteniu slovenského a českého krajanského hnutia v USA. M. Getting mohol preto konštatovať: „*Kongres Slovenskej Ligy, vydržiavaný 22. a 23. februára v New Yorku bol a je vyvrcholením úspechu v smere* ***za československú národnú jednotu***.[46] *Nielen že uznesenie spoločnej rady v Chicagu bolo jednohlasne prijaté, ale aj celá správa Slovenskej Ligy dostala sa konečne do rúk československy smýšľajúcich ľudí* […].“[47] Hneď po tomto organizačnom zjednotení amerických Slovákov a Čechov v Čs. národnej rade v Amerike ohlásil svoj príchod do Ameriky T. G. Masaryk.[48]

Konštatovanie M. Gettinga však neznamenalo, že všetci americkí Slováci jednoznačne stáli na platforme spolupráce s Čechmi. Jozef Hušek, redaktor týždenníka *Jednota*, tlačového orgánu Prvej katolíckej slovenskej jednoty, najsilnejšej slovenskej podpornej organizácie v Amerike, neprestával od začiatku roku 1918 na jej stránkach vyjadrovať svoje obavy. V januári 1918 Hušek odmietol insinuáciu českého profesora Ferdinanda Píseckého, že Slováci nie sú schopní mať svoj vlastný štát, a preto sú odkázaní na pomoc Čechov. Ako riešenie slovenskej otázky Hušek navrhoval federáciu národov Rakúska-Uhorska a Balkánu a potrebu spojenia všetkých Slovanov, ku ktorému by spojenie Čechov a Slovákov bolo len prvým krokom.[49] Dňa 8. mája 1918 Hušek upozornil, že T. G. Masaryk, predseda Československej národnej rady v Paríži a uznaná hlava česko-slovenského oslobodzovacieho hnutia, po svojom príchode do Chicaga z Ruska 5. mája 1918 v príhovore hovoril len o českej veci a Slovákov ignoroval.[50] Dňa 15. mája Hušek zverejnil list slovenského legionára vo Francúzsku, ktorý sa sťažoval na zlé zaobchádzanie z českej strany a Hušek požadoval, aby SLA urobila vo veci nápravu.[51] Dňa 22. mája 1918 ostro odmietol koncepciu jednotného československého národa a vyjadril pochybnosti, či celá oslobodenecká akcia nie je konaná len v českom záujme. V tom prípade nie je hodna najmenšej slovenskej obety: „*Boj za Veľkú Čechiu nie je hoden jediného slovenského groša a jedinej slovenskej kvapky krve!* […] *Chceme čisté víno! To je, chceme vedeť, či naša akcia je za Veľkú Čechiu, alebo za svobodné, samostatné Slovensko a za svobodné a samostatné Česko! Ak bojujeme za ‚Greater Bohemia', vtedy budúcnosť slovenčiny, naša národná individualita bude lepšie zabezpečená vo federatívnom Rakúskouhorsku, jako v česko-slovenskom štáte!*“[52] A dňa 29. mája 1918 Hušek znovu napísal, že „*federácia národov rakúsko-uhorských našla by vo Washingtone viac sluchu ako neodvislý česko-slovenský štát*“.[53]

Hušekovo nezávislé stanovisko predstavovalo pre česko-slovenské hnutie nebezpečenstvo, pretože nemajúc žiadny mandát od Slovákov v Uhorsku, Česi v exile, ktorí presadzovali my-

[45] Členmi Československej národnej rady v Amerike sa za slovenskú stranu stali: Albert P. Mamatey, Ján Janček, Gejza H. Mika, Ján Kubašek, Jozef Murgaš, Andrej Schustek, Ján Pankuch a Milan Getting. *Zápisnice z XI. Kongressu Slovenskej Ligy v Amerike odbývaného dňov 22. a 23. februára 1918 v Českej Národnej Sieni, New York, N. Y.* B. m. b. r., s. 50–52.

[46] Zvýraznil M. Getting.

[47] GETTING, M.: *Američtí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*. B. m. 1933, s. 146.

[48] SIDOR, K.: *Zásahy Slovenskej Ligy v Amerike do politického vývinu slovenského (1914–1939)*. In: Šprinc, M. (ed.).: *Slovenská liga v Amerike štyridsaťročná*. B. m. 1947, s. 44.

[49] Jednota (Middletown), 9. 1. 1918, s. 4.

[50] Jednota (Middletown), 8. 5. 1918, s. 1.

[51] Jednota (Middletown), 15. 5. 1918, s. 2, 4.

[52] Jednota (Middletown), 22. 5. 1918, s. 4.

[53] Jednota (Middletown), 29. 5. 1918, s. 4.

šlienku zjednotenia Čechov a Slovákov, sa museli spoliehať na amerických Slovákov a hľadať takýto mandát u nich. Česi, keďže sa usilovali o uznanie česko-slovenského hnutia spojencami a Spojenými štátmi americkými, mali životný záujem na podpore oslobodzovacej akcie zo strany amerických Slovákov a akékoľvek slovenské prehlásenia proti tomuto hnutiu sa mohli stať veľmi nepríjemnými, ba možno osudnými.[54]

V reakcii na Hušekovo zásadné stanovisko, T. G. Masaryk prisľúbil písomne zaručiť Slovákom v novom štáte Česko-Slovensku úplnú autonómiu. Stalo sa tak na zasadnutí Československej národnej rady v Amerike v Pittsburghu 31. mája 1918 uzavretím tzv. *Pittsburskej dohody*.[55] J. Hušek, keďže nebol členom rady, čakal na výsledok porady vo vedľajšej miestnosti. Prv však, než sa schôdza začala, zavolal von predsedu Slovenskej ligy A. P. Mamateya a predostrel mu nasledujúce ultimátum: „*Masaryk alebo podpíše menom Česko-Slovenskej Národnej Rady (Masaryk, Štefánik a Beneš) Clevelandskú dohodu, alebo podpíše druhý kontrakt, ktorý zaručí Slovensku národnú autonómiu Slovenska, alebo – my katolíci z Ligy vystúpime a budeme proti nej bojovať*.“[56] Túto skutočnosť priznal aj sám T. G. Masaryk, keď o *Pittsburskej dohode* neskôr napísal, že ju podpísal „*k uspokojení malé slovenské frakce, která snila o bůh ví jaké samostatnosti Slovenska*“.[57] J. Hušek si v tejto súvislosti dovolil polemiku: „*Nejdem sa hádať, jak malá alebo veľká bola tá frakcia, ale fakt, že mala dosť mravnej moci ‚pritlačiť‘ Masaryka, svedčí o tom, že tento ‚najväčší štátnik sveta‘ nepovažoval ju vtedy za tak ‚malú frakciu‘*.[58] Hušek totiž pokračuje: „*Dva razy priniesol mi predseda Ligy Masarykom ceruzou napísaný koncept Pittsburghskej Dohody. Dva razy upozornil som predsedu na to, že najväžnejší bod našej požiadavky, slovenský snem, v jej texte nie je. Vyhováral sa, že Masaryk to neuznáva za potrebné a hovoril mi o bratskej láske, ktorá nám vraj viac dá, jako nám Masarykov podpis zaručiť môže. Predseda Ligy vrátil sa do poradnej siene a ja som čakal. Po chvíli prišiel ku mne zasa, ale prišiel so starou pesničkou vrátil sa ako prišiel. Konečne asi za pol hodinky vyrútil sa zo zasedacej siene,*

---

[54] STOLÁRIK, M. M.: *The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914–1918.* Slovak Studies, 8, 1968, s. 48.

[55] Jednota (Middletown.), 5. 6. 1918, s. 6. Aj keď sa nám o uzavretí *Pittsburskej dohody* zachovalo niekoľko verzií, napriek niektorým odchýlkam sa všetky v podstatných veciach zhodujú: MAMATEY, A.: *Česko-slovenská dohoda*. Nové Slovensko, 24. 6. 1918, s. 5; *Prehľad vážnejších udalostí v histórii I. Kat. Slovenskej Jednoty*. Jednota. Katolícky kalendár na obyčajný rok 1931, 1931, s. 29–87, HUŠEK, J.: *Pittsburghská Dohoda*. Jednota. Katolícky kalendár na priestupný rok 1933, 1933, s. 109–113; GETTING, M.: *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*. B. m. 1933, s. 160; GESSAY, I.: *Rozpomienka na uzavretie Československej dohody*. Bratislava 1928, s. 12–13; BIELEK, I.: *Autonomia neoslabí, ale posilní*. In: Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1938. Bratislava [b. r.], s. 68–71; PANKUCH, J.: *Ján Pankuch spomína*. In: Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1938. Bratislava [b. r.], s. 72–74. Otvorenou otázkou dodnes ostáva dátum vzniku Pittsburskej dohody. Viac svetla do tohto problému vnáša protokol zo zasadnutia Československej národnej rady v Amerike z 31. mája 1918, ale ani na základe neho nie je možné s určitosťou stanoviť presný dátum uzavretia *Pittsburskej dohody*. Z protokolu vyplýva, že *Pittsburská dohoda* nebola uzavretá počas hlavného rokovania, keďže priebeh jej uzavretia nie je v protokole detailne zachytený. V protokole je však zaznačené znenie *Pittsburskej dohody*. Je zaujímavé, že pri mnohých dohadoch historikov o dátume vzniku *Pittsburskej dohody* ani jeden z nich necitoval uvedený protokol. Kým dosiaľ bolo za prvé známe znenie *Pittsburskej dohody* považované to, ktoré bolo uverejnené v prvom čísle *Nového Slovenska*, úradného orgánu SLA, 24. júna 1918 vtedajším predsedom SLA A. P. Mamateyom, citovaný protokol uvádza, aj keď v českom jazyku, prvé známe znenie *Pittsburskej dohody* vôbec. Archív Matice slovenskej, f. Slováci v USA, sign. 51. – 56./23./1917 – 18/10/3, *Protokol 2. schůze Odbočky ČSNR v Americe, konané dne 31. května 1918, v Moose Temple, Pittsburgh, Pa*. Protokol bol publikovaný v KUCÍK, Š.: *Protokol 2. schôdze Odbočky Československej národnej rady v Amerike, konanej dňa 31. mája 1918 v Moose Temple, Pittsburgh, Pa*. Dejiny. Internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove 4, 2010, č. 2, s. 163–181.

[56] HUŠEK, J.: *Pittsburghská Dohoda*. Jednota. Katolícky kalendár na priestupný rok 1933, 1933, s. 110.

[57] MASARYK, T. G.: *Světová revoluce*. Praha 1925, s. 262.

[58] HUŠEK, J.: *Pittsburghská Dohoda*. Jednota. Katolícky kalendár na priestupný rok 1933, 1933, s. 111.

objal ma, a vybozkal na obe líce, podľa slovanského obyčaju. ‚Víťazstvo! Masaryk svojim slovom, svojim podpisom a menom Česko-Slovenskej Národnej Rady zaručil Slovensku snem! A schôdzka akt ten prijala jednohlasne. "[59]

Hušekov nekompromisný postoj bol pravdepodobne zosilnený aj incidentom, ktorý sa udial na dôvernej porade T. G. Masaryka s americkými Slovákmi v Pittsburghu v predchádzajúci deň, 30. mája 1918. Tu boli Hušekovi F. Píseckým vytknuté jeho postoje publikované v *Jednote* od januára do mája 1918. Osobitný dôraz bol položený na jeho citovaný výrok, že boj za Veľkú Čechiu nie je hoden jediného slovenského groša a jedinej kvapky slovenskej krvi.[60] Nálada proti Hušekovi sa vystupňovala natoľko, že ho chceli zo zasadnutia vyhodiť. Na schôdzi prítomní Česi a niektorí Slováci, žiadali od T. G. Masaryka, aby bol J. Hušek označený za zradcu. Medzi nimi J. Janček mu údajne hrozil zastrelením.[61] Hušeka vraj zo schôdze nevyhodili len vďaka T. G. Masarykovi, ktorý, ako uviedol Hušek, „*myslel, že by to bola zlá diplomacia*".[62] Hušek však znovu dôrazne zopakoval svoje rozhodné stanovisko, že boj za veľkočeský štát (Veľkú Čechiu) nie je hoden najmenšej slovenskej obety a Slováci musia mať v budúcom Česko-Slovensku zmluvne zaistenú národnú autonómiu.[63]

Okolnosti, na ktoré poukazoval autonomisticky vyhranený J. Hušek, však priznal aj jeho čechoslovakistický náprotivok M. Getting. Vo svojej knihe *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918* doslovne napísal, že v tom čase „*slovenský človek musel čeliť nielen usilovne medzi Slovákmi pracujúcej propagande, ale aj častým netaktickým jednaniam a chovaniu sa z českej strany, ktoré často sa horšie znášalo, než čokoľvek iné a to z tej príčiny, že ono často zdálo sa potvrdzovať, čo maďarská propaganda našoptávala*".[64] A uvádza i príklady. Pri privítaní T. G. Masaryka v New Yorku predsedajúci Čech Wojtíšek vo svojej úvodnej reči Slovákov odignoroval. Čo však bolo dôležitejšie, České národné združenie, po všetkých zjednocovacích akciách a deklaráciách poslalo na jar 1918 Woodrowovi Wilsonovi prípis bez toho, aby o tom upovedomilo Ústrednú správu SLA napriek tomu, že išlo o spoločnú česko-slovenskú záležitosť. Ako uzatvára Getting: „[…] *trpezlivosť na strane slovenskej musela byť do krajností napínaná, aby vliv týchto všetkých prechmatov nepreniesol sa na spoločné dielo.*"[65]

Pittsburská dohoda, skoncipovaná a v jej kaligrafickej podobe podpísaná T. G. Masarykom 14. novembra 1918, v deň, keď bol zvolený za prezidenta ČSR,[66] sa stala jedným zo základných východísk autonomistického hnutia na Slovensku v rokoch 1918–1938. Je však zaujímavé, že samotná dohoda pojem „autonómia" nepoužíva.[67] Napriek alebo vďaka tomu sa v slovenskej

[59] Tamže. Veľkú zásluhu na tom, že do textu *Pittsburskej dohody* bola zahrnutá požiadavka snemu, pramene pripisujú členovi Československej národnej rady v Amerike, katolíckemu kňazovi Jánovi Kubašekovi. HUŠEK, J.: *Pittsburghská Dohoda*. Jednota. Katolícky kalendár na priestupný rok 1933, 1933, s. 111; GETTING, M.: *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*. B. m. 1933, s. 160; Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (ďalej AMZV), f. III, sekce MZV 1918–1939, k. 651, inv. č. 22, *Seventeenth Anniversary of the „Pittsburgh Pact"*. Katolícky Sokol, 22. 5. 1935 (výstrižok článku). Príloha listu Československého generálneho konzulátu v New Yorku Ministerstvu zahraničných vecí ČSR v Prahe z 24. 5. 1935.

[60] Jednota (Middletown), 5. 6. 1918, s. 5.

[61] *Prehľad vážnejších udalostí v histórii I. Kat. Slovenskej Jednoty.* Jednota. Katolícky kalendár na obyčajný rok 1931, 1931, s. 58.

[62] HUŠEK, J.: *Pittsburghská Dohoda*. Jednota. Katolícky kalendár na priestupný rok 1933, 1933, s. 110.

[63] *Prehľad vážnejších udalostí v histórii I. Kat. Slovenskej Jednoty.* Jednota. Katolícky kalendár na obyčajný rok 1931, 1931, s. 58.

[64] GETTING, M.: *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*. B. m. 1933, s. 155.

[65] Tamže, s. 157.

[66] STOLARIK, M. M.: *The Slovak League of America and the Canadian Slovak League in the Struggle for the Self-Determination of the Nation, 1907–1992.* Slovakia 39, 2007, No. 72–73, s. 14.

[67] Text *Pittsburskej dohody* pozri v prílohe 2.

a českej historiografii traduje názor, že *Pittsburská dohoda* bola ústupkom voči *Clevelandskej dohode*, pretože kým táto zabezpečovala rovnocenné postavenie Slovákov a Čechov v budúcom spoločnom federatívnom štáte, na základe *Pittsburskej dohody* mali mať Slováci v budúcom Česko-Slovensku len autonómiu (v zmysle asymetrického členenia budúceho česko-slovenského štátu). Domnievame sa, že ide o zásadnú dezinterpretáciu toho, ako *Pittsburskú dohodu* vnímali americkí Slováci. Existujú priame i nepriame dôkazy, že Slováci v Amerike nevnímali rozdiel medzi *Clevelandskou* a *Pittsburskou dohodou*, aspoň pokiaľ ide o požiadavku federatívneho usporiadania budúceho spoločného štátu Čechov a Slovákov.

Pokiaľ ide o *Clevelandskú dohodu*, terminológia v nej použitá nenecháva nikoho na pochybách, že projektovaný nový štát Čechov a Slovákov mal byť takouto federáciou, keďže dohoda zakotvovala „*Spojenie Českého a Slovenského národa vo federatívnom zväzku štátov*“.[68] K priamym dôkazom, že Slovenská liga v Amerike v otázke budúceho federatívneho usporiadania Česko-Slovenska nevnímala rozdiel medzi *Clevelandskou* a *Pittsburskou dohodou* patrí brožúra s názvom *Politická náuka vzhľadom na Česko-Slovenský štát* (neoficiálne nazývaná aj *Politický katechizmus*), ktorej autorom bol Ján A. Ferienčík a ktorú Slovenská liga v Amerike na zasadnutí svojej Ústrednej správy 31. júla 1919 v Pittsburghu prijala za svoj oficiálny program.[69] Podľa obsahu tejto brožúry ako oficiálneho programu SLA sa v jej predstavách mal „*riadiť pomer Slovenska ku Česku a Česka ku Slovensku*“,[70] tzn. v nej boli zakotvené základné predstavy SLA o budúcom štátoprávnom usporiadaní nového česko-slovenského štátu. Pri tom je potrebné zdôrazniť, že v uvedenej brožúre Slovenská liga v Amerike zhŕňala program, podľa ktorého postupovala za obdobie posledných niekoľkých rokov (a ktorý vychádzal z *Clevelandskej dohody*), teda nebol to program, ktorý SLA sformulovala ad hoc, alebo až po skončení prvej svetovej vojny. V brožúrke predseda SLA A. P. Mamatey totiž píše: *„Knižočka táto napísaná je* […] *v duchu našej Česko-slovenskej Dohody*[71] […] *lebo Slovenská Líga chce si zostať dôsledná, nemôže zahodiť svoj vlastný program, dľa ktorého pracovala v posledných 4–5 rokoch a ktorý je tak stručne a jasne vyjadrený v Dohode napísanej a podpísanej samým prof. T. G. Masarykom, prezidentom Česko-Slovenskej Republiky.*“[72]

Podľa tohto programu, Slovenská liga v Amerike, ako reprezentantka amerických Slovákov, okolnosť, ako bude v zmysle *Pittsburskej dohody* usporiadaná Česko-slovenská republika, vnímala takto: „*Česko-Slovenská Republika bude pozostávať z Českých Zemí a Slovenska. Spojené budú tvoriť silný celok. Oba štáty budú mať každý pre seba svoje zákony, svoju úradnú reč, svoje súdy, svoje školy, môžu mať aj svoje osobitné vojsko pre domácu potrebu, ale spoločné vojsko bude pre vonkajšiu obranu oboch štátov, vlastne jednej česko-slovenskej republiky; spolu budú tvoriť federáciu.*“[73]

Z uvedeného je viac než zrejmé, že rovnako, ako v prípade *Clevelandskej dohody*, aj na základe *Pittsburskej dohody* mal byť česko-slovenský štát vo vnímaní amerických Slovákov federáciou. A na inom mieste citovanej brožúry A. P. Mamatey pri úvahe nad budúcnosťou Slovenska v česko-slovenskom štáte uvádza: „*Uvidíme, ako sa veci na Slovensku vyvinú, že či Slovensko bude mať skutočne autonómiu, ako federatívna časť Česko-slovenskej republiky, alebo či splynie so Zemiami českými* ***v jeden celok****,*[74] *s jedinou centrálnou vládou v Prahe…*“

[68] ASSV, fasc. 235A2, *Clevelandská dohoda*.
[69] FERIENČÍK, J. A.: *Politická náuka vzhľadom na Česko-Slovenský štát*. B. m. 1919.
[70] ASSV, fasc. 299K3, zápisnica zo schôdze Ústrednej správy Slovenskej Ligy vydržiavanej dňa 31. júla 1919 v Henry Hotel, Pittsburgh, Pa.
[71] *Pittsburskej dohody*.
[72] FERIENČÍK, J. A.: *Politická náuka vzhľadom na Česko-Slovenský štát*. B. m. 1919, s. 7.
[73] Tamže, s. 19.
[74] Zvýraznil A. P. Mamatey.

K nepriamym dôkazom môžeme pripočítať skutočnosť, že po prijatí *Pittsburskej dohody* sa nikde v krajanskej tlači nenachádza zmienka o sklamaní alebo rozčarovaní autonomisticky vyhranených amerických Slovákov, práve naopak.[75] Podobne Jozef Hušek ako jeden z hlavných obhajcov samobytného postavenia Slovenska v budúcom Česko-Slovensku, a kritik akýchkoľvek čechoslovakistických tendencií, nazval T. G. Masaryka bezprostredne po prijatí *Pittsburskej dohody* iskrenným priateľom Slovákov: „*Professor Masaryk je iskrenný priateľ Slovákov i slovenčiny. Mali sme o tom pochybnosti, dnes z nich neostala ani tieň.*“[76] Je známe, že od roku 1915 sa spolupráca slovenských a českých krajanských organizácií realizovala pod podmienkou rešpektovania zásad zakotvených v *Clevelandskej dohode*. Keby J. Hušek považoval *Pittsburskú dohodu* za ústupok voči *Clevelandskej dohode*, iste by to dal patrične najavo. Tým však, že sa mu do *Pittsburskej dohody* podarilo presadiť požiadavku osobitného slovenského snemu, ju považoval v otázke federatívneho usporiadania budúceho Česko-Slovenska za identickú s *Clevelandskou dohodou*. J. Hušek ako americký Slovák vychádzal totiž zo svojej americkej, nie európskej skúsenosti. V americkom chápaní našich krajanov štát, akým bolo Česko-Slovensko, vzniká a jeho právomoci sú vymedzené zmluvou medzi dvoma alebo viacerými nositeľmi suverenity. Rovnako z vôle oboch subjektov, alebo jedného z nich, môže zaniknúť. J. Hušek, ako aj väčšina amerických Slovákov, pevne trvala na požiadavke slovenského snemu, aby sa Slováci a Slovensko stali subjektom, ktorý štát zakladá, a nie objektom, ktorému sa „*až po uznaní Česko-Slovenska*“ niečo dáva. Okrem toho v americkom chápaní našich krajanov snem ako nositeľ suverenity 1) v oblasti ústavou dohovorenej právomoci nepodlieha a ani nemôže podliehať federálnemu parlamentu. Nad oboma inštitúciami môže byť ústavný súd, ale len ako strážca zákonnosti; 2) nemôže byť obmedzený v práve, aby sa dožadoval zmeny dohody, čiže ústavy štátu, alebo zrušenia dohody, t. j. vystúpenia zo štátneho zväzku.[77]

Kým teda v *Clevelandskej dohode* bola požiadavka federatívneho usporiadania budúceho česko-slovenského štátu vyjadrená explicitne, v *Pittsburskej dohode* bola vyjadrená implicitne vo forme samostatného slovenského snemu. Je dôležité si tiež uvedomiť, *Clevelandská dohoda* popri „*federatívnom zväzku štátov*“ zároveň hovorí o „*úplnej národnej autonómii Slovenska*“, pričom pojem „federácia“ a „autonómia“ kladie vedľa seba. To znamená, že požiadavka autonómie bola v myslení amerických Slovákov rovná požiadavke dualistického usporiadania budúceho Česko-Slovenska podľa vzoru Spojených štátov amerických.

Je zrejmé, že T. G. Masaryk v súlade s jeho koncepciou obnovy niekdajšieho českého štátu rozšíreného o Slovensko sledoval cieľ oslabiť *Clevelandskú dohodu*, čo sa prejavilo i v štylizácii *Pittsburskej dohody* (a zrejme zo známych taktických dôvodov pred dohodovými veľmocami túto štylizáciu akceptovali aj reprezentanti Slovákov v Amerike), ale práve presadenie požiadavky osobitného slovenského snemu jej dávalo význam dokumentu, ktorý v ponímaní amerických Slovákov zaručoval Slovákom v budúcom Česko-Slovensku plný samobytný vývin a autonómiu na federatívnom základe. Z uvedeného dôvodu neostalo neskôr T. G. Masarykovi nič iné, len *Pittsburskú dohodu* vyhlásiť za falzifikát.[78]

K nepriamym dôkazom môžeme pripočítať i vyjadrenia čelných protagonistov slovenského krajanského hnutia v USA. J. Hušek svoje predstavy v otázke budúceho postavenia Slovákov v spoločnom česko-slovenskom štáte vyjadril takto: „*I z politických, národných i hospodárskych príčin Slovák musí nástojiť na tom, že je svojským, to je, že je samobytným národom slovanským,*

[75] ČULEN, K.: *Pittsburghská dohoda*. Bratislava 1937, s. 190–194.

[76] Jednota (Middletown), 5. 6. 1918, s. 4; SIDOR, K.: *Slováci v zahraničnom odboji*. Bratislava 1929, s. 151.

[77] MINÁR, I.: *Americkí Slováci a Slovensko 1880–1980*. Bratislava 1994, s. 154–156.

[78] Archiv Kanceláře prezidenta republiky, f. Kancelář prezidenta republiky (1919–), sign. T 511/21, list T. G. Masaryka A. Hlinkovi z 12. 10. 1929.

ktorý dobrovoľne, teda zo svojej vlastnej slobodnej vôle vstupuje vo spoločnú domácnosť s bratom Čechom, ako rovný s rovným.“[79] Podobne aj Ignác Gessay tak v *Clevelandskej*, ako aj v *Pittsburskej dohode* videl riešenie na „*federatívnom základe*“.[80] A rovnako rozdiel medzi *Clevelandskou* a *Pittsburskou dohodou* nevidel ani Ivan Bielek, keď už ako predseda Slovenskej ligy v Amerike[81] vyhlásil, že *Pittsburská dohoda* je „*priamo totožná s Clevelandskou Dohodou*“.[82]

Vo svetle uvedených postojov amerických Slovákov k štátoprávnemu usporiadaniu Česko-Slovenska je lepšie pochopiteľný aj odpor T. G. Masaryka práve voči požiadavke osobitného slovenského snemu pri samotnom formulovaní *Pittsburskej dohody* (ako sme už uviedli). V súlade s ideou jednotného československého národa bolo podľa jeho mienky na projekte budúceho česko-slovenského štátu potrebné zastrieť národnostnú pestrosť, lebo iba národný princíp sa podľa súdobých teoretikov a politikov pokladal za oprávnenie vzniku nových štátnych útvarov. Hoci totiž T. G. Masaryk slovenskú problematiku dokonale poznal a strategicko-politický význam Slovenska využil v projektovanom novom štátnom útvare, na medzinárodnopolitickej scéne si zvolil cestu integrovania slovenskej otázky do českej na základe fikcie o jednotnom československom národe.[83]

Naproti tomu požiadavka slovenského snemu vychádzala u väčšiny amerických Slovákov z prirodzenej požiadavky práva na samourčenie a úplnej samosprávy pre slovenský národ. Táto požiadavka, formulovaná už v *Memorande Slovenskej ligy v Amerike* z rokov 1914–1915 a plne obsiahnutá aj v *Clevelandskej dohode* z roku 1915, sa stala motívom, pre ktorý väčšina amerických Slovákov podporovala aj autonomistické hnutie na Slovensku po vzniku ČSR.

Uvedenú interpretáciu *Pittsburskej dohody* podporuje aj najnovší výskum autonomistického hnutia na Slovensku. Martin Vašš vo svojej monografii *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*[84] konštatuje, že slovenským autonomistom v medzivojnovom období zo štrukturálneho hľadiska (aj vzhľadom na neustále prítomnú požiadavku symetrického česko-slovenského vzťahu) išlo v skutočnosti o federáciu. Uvedenú skutočnosť potvrdzujú takmer všetky návrhy z dielne HSĽS na autonómiu Slovenska z tohto obdobia. Dôležitou je aj skutočnosť, že Jozef Tiso v poslaneckej snemovni na konci roku 1937 na základe skúseností nadobudnutých počas svojej cesty do USA začal *Pittsburskú dohodu* interpretovať vo federalistickom kóde, a to práve pod vplyvom informácií od amerických Slovákov, ktorí ako vzor pre budúcu spoločnú republiku Čechov a Slovákov uvádzali štátoprávny zväzok Spojených štátov amerických.

Je preto zrejmé, že v dôsledku hromadného slovenského vysťahovalectva do zámoria od konca sedemdesiatych rokov 19. storočia žilo roku 1914 v USA podľa odhadov viac než pol milióna slovenských prisťahovalcov. Americkí Slováci si na pôde Spojených štátov čoskoro začali zakladať podporné spolky, časopisecký tlač a farnosti, ktoré mali slúžiť na upevnenie ich novej existencie. Stupňujúci sa maďarizačný tlak vo vtedajšom Uhorsku viedol roku 1907 slovenských prisťahovalcov v USA k založeniu Slovenskej ligy v Amerike ako strešnej organizácie Slovákov v Spojených štátoch. Tá v rokoch 1914–1915 publikovala svoj politický program v osobitnom memorande, ktoré vo svojej konečnej štylizácii požadovalo pre slovenský národ

[79] HUŠEK, J.: *Čo som videl, počuľ a skúsil na Slovensku*. Jednota. Katolícky kalendár na priestupný rok 1920, 1920, s. 46.
[80] GESSAY, I.: *Slovensko po oslobodení*. Cleveland b. r., s. 23–24.
[81] Ivan Bielek bol predsedom SLA v rokoch 1920–1934.
[82] ASSV, fasc. 299A2, *Zpráva Predsedu Slov. Lígy v Amerike podaná a prijatá na XIV. Kongresse Slov. Lígy vydržiavanom v dňoch 28., 29. a 30. júna 1922, v Pittsburghu, Pa. Pittsburgh* [b. r.], s. 5.
[83] *Dejiny Slovenska*. Diel VI. *Od konca 19. stor. do roku 1918*. Bratislava 1986, s. 428.
[84] VAŠŠ, M.: *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*. Martin 2011.

úplnú samosprávu a právo na samourčenie. Po vypuknutí prvej svetovej vojny sa medzi americkými Slovákmi postupne presadila myšlienka štátneho spojenia s Čechmi, ktorá sa konkretizovala roku 1915 v uzavretí *Clevelandskej dohody*. Nerešpektovanie jej základného federatívneho princípu českou stranou však čoskoro viedlo k rozporom v slovenskom a českom krajanskom hnutí v USA. Uvedené konflikty sa rozhodol eliminovať Tomáš G. Masaryk, ktorý po svojom príchode na americký kontinent v máji 1918 uzavrel s americkými Slovákmi novú, tzv. *Pittsburskú dohodu*. Aj napriek tradovanému názoru, že *Pittsburská dohoda* bola ústupkom voči *Clevelandskej dohode*, zachovali sa priame i nepriame dôkazy, že aspoň pokiaľ ide o požiadavku federatívneho usporiadania budúceho spoločného štátu Čechov a Slovákov americkí Slováci nevnímali rozdiel medzi oboma dohodami. Je zrejmé, že T. G. Masaryk v súlade s jeho koncepciou obnovy niekdajšieho českého štátu rozšíreného o Slovensko sledoval cieľ oslabiť *Clevelandskú dohodu*, čo sa prejavilo v štylizácii *Pittsburskej dohody*. No práve presadenie požiadavky osobitného slovenského snemu dávalo posledne menovanej význam dokumentu, ktorý v ponímaní amerických Slovákov zaručoval Slovákom v budúcom Česko-Slovensku plný samobytný vývin a autonómiu na federatívnom základe. Navyše, táto interpretácia *Pittsburskej dohody* má oporu aj v najnovšom výskume domáceho slovenského autonomistického hnutia v medzivojnovom období.

Príloha 1

Clevelandská dohoda

„ČESKÉ NÁRODNÍ SDRUŽENÍ“ v Americe a **„SLOVENSKÁ LÍGA“** v Amerike, uzavreli – cieľom umožnenia spoločného účinkovania a jednotného postupu za dosiahnutie politickej voľnosti a samostatnosti národa Českého a Slovenského – dohodu, na základe zásad nasledujúceho „Programu“ a jemu zodpovedajúcej „Organisácie“:

PROGRAM:

1) Samostatnosť Zemí Českých a Slovenska.
2) Spojenie Českého a Slovenského národa vo federatívnom zväzku štátov, s úplnou národnou autonómiou Slovenska, vlastným snemom, vlastnou štátnou správou, úplnou kultúrnou slobodou – teda i s plným užívaním jazyka Slovenského – vlastnou správou finančnou a politickou – **so štátnym jazykom slovenským.**
3) Volebné právo: všeobecné, tajné, priame.
4) Forma vlády: personálna únia, s demokratickým sriadením štátu, podobne ako v Anglii.
5) Tieto body tvoria základ predbežnej obapolnej dohody a môžu byť doplnené, poťažne rozšírené, len na základe dorozumenia sa oboch stránok. České Národní Sdružení, podržuje si právo prípadnej zmeny a to samé právo, má aj Slovenská Líga.

ORGANISÁCIA:

1) „České Národní Sdružení“ v Americe a „Slovenská Líga“ v kruhu svojho pôsobenia – zbierajú najväčší možný fond pre túto spoločnú akciu. – Obe organizácie – Slovenská i Česká spravujú si svoj fond samostatne. – Slovenská Líga uzná jedine „České Národní Sdružení“ za oficiálneho reprezentanta Čechov Amerických, práve tak uznáva České Národní Sdružení výlučne len „Slovenskú Lígu“ za ústredie Slovenské.
2) Obe organizácie uznajú za kompetentné len tie osoby a organizácie, ktoré budú uznané a poverené shodne Ústředím Českého Národního Sdružení a Slovenskou Lígou. Preto bude sa

jednať v spoločných veciach Česko-Slovenských – s Čechmi v Amerike i v Európe, len prostredníctvom „Českého Národního Sdružení“ – a práve tak so Slovákmi, len prostredníctvom „Slovenskej Lígy“. – Obe organisácie budú vystupovať spoločne u vlád a v jednaniu s ostatnými organisáciami, alebo zástupcami Slovanskými, tu i v Európe.

3) Utvorí sa spoločný výbor česko-slovenský – vymenovaný Českým Národným Sdružením a Slovenskou Lígou – ktorý vstúpi do vyjednávania s Juhoslovanmi. –
4) Ohľadne spoločného výkonného výboru a ďalšieho organisačného sriadenia, dohodnú sa „Ústředna Českého Národního Sdruženia“ a „Ústredná Správa Slovenskej Lígy“ – ku čomu dáva im konferencia poverenie.
5) Pred verejnosťou a pri spoločných prejavoch vystupuje „Ústředna Českého Národního Sdružení“ a ústredná správa „Slovenskej Lígy“ pod menom: „Exekutíva Čechov a Slovákov v Amerike“. –
6) Vo všetkých osadách, v ktorých sú slovenské a české spolky – usporiadajú sa spoločné manifestácie. –
7) Tlačový výbor „Ústředny Českého Národního Sdružení“ bude rozšírený o pána Štefana Osuského, ako zástupcu Slovákov a postará sa o častejšie informácie americkej tlače v otázkach českých a slovenských. –
8) Táto dohoda o spoločnom postupe, stane sa platnou a záväznou, akonáhle jej český a slovenský originál podpísaný bude predsedom a tajomníkom „Slovenskej Lígy“ a predsedom a tajomníkom „Ústředny Českého Národního Sdružení“.

Za „České Národní Sdružení“	Za „Slovenskú Lígu“
(Ústřednu)	(Ústredňu)
Dr. Ludvík Fisher v.r.	Albert Mamatey
předseda	predseda
Josef Tvrzický-Kramer v.r.	Ivan Daxner
tajomník	tajomník

Zdroj: PEKNÍK, M. (ed.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti.* Diel I. Bratislava 1998, s. 445–447.

Príloha 2

Pittsburská dohoda

Česko-Slovenská Dohoda,
uzavretá v Pittsburghu, Pa., dňa 30. mája 1918.
Predstavitelia slovenských a českých organisácií vo Spoj. Štátoch.
Slovenskej Lígy, Českého Národného Sdruženia a Sväzu Českých Katolíkov,
porokovali za prítomnosti predsedu Česko-Slovenskej Národnej Rady profesora Masaryka,
o česko-slovenskej otázke a o naších posavádnych programových prejavoch a usniesli sa nasledovne:
Schvaľujeme politický program usilujúci sa o Spojenie Čechov a Slovákov v samostatnom štáte z Českých Zemí a Slovenska.
Slovensko bude mať svoju vlastnú administratívu, svoj snem a svoje súdy.
Slovenčina bude úradným jazykom v škole, v úrade a vo verejnom živote vôbec.
Česko-slovenský štát bude republikou. Jeho Konštitúcia bude demokratická.

Organisácia spolupráce Čechov a Slovákov vo Spojených Štátoch bude podľa potreby a meniacej sa situácie, pri spoločnom dorozumení, prehĺbená a upravená.

Podrobné ustanovenia o zariadení česko-slovenského štátu ponechávajú sa osvobodeným Čechom a Slovákom a ich právoplatným predstaviteľom.

Nasledujú podpisy predstaviteľov slovenských a českých krajanských organizácií a podpis T. G. Masaryka.

Zdroj: PEKNÍK, M. (ed.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. Diel I. Bratislava 1998, s. 485–487.

Summary

To the Development of the Idea of the Czecho-Slovak Statehood in the Compatriotic Movement in the USA

The author of the paper deals with the selected problems related to the development of the idea of Czecho-Slovak statehood in Slovak and Czech compatriotic movement in the USA. Due to Slovak mass oversees emigration since the late 1870's, it is estimated that more than half a million Slovaks were living in the USA in 1914. Once there, they established three pillars of their new communities: fraternal-benefit societies, newspaper press and parish churches. Since 1867 the Magyars had set out to forcibly assimilate all the non-Magyar nationalities in Hungary. In response to the "Magyarization", American Slovak leaders decided to establish the Slovak League of America as a cover organization for all nationally conscious Slovak organizations in the USA. In 1914–1915 the League issued its political programme in a memorandum which in its final version demanded full autonomy and the right of self-determination for Slovak nation. After the onset of the World War I, American Slovaks gradually agreed with the idea of the state union with the Czechs. In 1915 the Cleveland Agreement was concluded between the Slovaks and the Czechs in the USA. However, the Czechs did not respect its basic federative principle, which led to conflicts between the two parts of the compatriotic movement. These conflicts were to be settled by Tomáš G. Masaryk, who in May 1918 concluded another agreement with American Slovaks. Despite the fact that Slovak and Czech historians consider this Pittsburgh agreement to be "weaker" than the Cleveland Agreement, there are direct and indirect evidences that American Slovaks did not see any difference between the Cleveland and Pittsburgh Agreements, at least in the matter of the demand of the federative arrangement of the future Czecho-Slovak state. It is apparent that T. G. Masaryk tried to weaken the Cleveland Agreement in accordance with his conception of the restoration of the former Czech state englarged by Slovakia. Indeed, it can be visible in the wording of the Pittsburgh Agreement. However, the inclusion of the requirement of the separate Slovak diet made the Pittsburgh Agreement a document which guaranteed the Slovaks full autonomy on federative basis in the future Czecho-Slovak state. Moreover, this interpretation of the Pittsburgh Agreement is fully supported by the recent research in the field of the Slovak autonomist movement in Czechoslovakia in the interwar period.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

CZAS KONFRONTACJI: LATA 1918–1921 TRUDNE NARODZINY PAŃSTW I KONFLIKTU

MICHAŁ JARNECKI

The first Czech-Ukrainian contacts began at the time Spring of Nation, but Ukrainian question in the serious has existed at the Independence of Czechoslovakia in 1918. The discreet support Ukrainian aspirations by Czechoslovakia during war in the Eastern Galicia were the trump in political playground with Poland (main problem was Tesin question). In the Prague was established unofficial Mission of the West Ukrainian People's Republic – Eastern Galicia Ukrainian state. Head of this was R. Smal-Stockij. Cold Attitude was to the Ukrainian People's Republic (UPR) with S. Petljura as a leader. Unofficial representative of UPR, M. Slawinski, was ignored by Czechoslovak Government. Former Russian Ukraine was interesting for Czechs like market place only.

Warsaw was very disappointed not only in the Prague connection with Ukrainian's in Eastern Galicia but even more in ambiguous Attitude during Polish-Bolshevik War. Czechoslovakia didn't want accept the polish Power under in Galicia. Ryga treaty between Poland and Soviet regime didn't awake enthusiasm in Prague also. East part of Poland in the Czech eyes needed to be joined with democratic and federal Russia. In the Prague view point possessing Subcarpathian Rus (unexpected purchase) was of primary strategic importance. It was a precious link with the allied Romania's territory, the partner in the called Little Entente. Majority of Rus population were the autochthons, close to Ukrainians. Prague didn't realize promised Autonomy what became the cause demission first governor – H. Žatkovič. It established political conflict in this region.

Key words: Czech-Ukrainian contacts; Eastern Galicia; autonomy.

Problematyka ukraińska w oczach czeskich elit politycznych w dobie poprzedzającej „wielką wojnę" i podczas jej trwania.

O rzeczywistych kontaktach czesko-ukraińskich można mówić dopiero od czasu przebudzenia świadomości narodowej obu nacji w XIX wieku. Wcześniejsze relacje władców czeskich i ruskich książąt miały bardziej symboliczny, mityczny, raczej przypadkowy czy tylko matrymonialny wymiar[1] i wykraczają poza ramy tematu tej pracy. Ukraińska problematyka w czeskiej myśli politycznej pojawiała się więc stosunkowo późno. Relacje ułatwiała też wspólna, wymuszona realiami geopolitycznymi, przynależność do monarchii habsburskiej.

Podczas Wiosny Ludów czescy aktywiści niejako odkryli tematykę ukraińską, choć bolesnym dla nich mógł być fakt wspierania rządu w naddunajskiej monarchii, ponieważ Czesi zazwyczaj zaliczali się do opozycji wobec Wiednia. Uważani za „ojców narodu", František Palacký i František Ladislav Rieger, potrafili jednak ująć się za Ukraińcami, uznając ich za „odrębny naród" (1846), co kwestionowali długo galicyjscy Polacy. Na forum parlamentu Palacký spierał się nawet z posłem Florianem Ziemiałkowskim, oświadczając co następuje:

[1] Koneksje rodzinne Przemyślidów z Rurykowiczami, konkretnie Przemysława Ottokara II z księżniczką Kungut (miała być matką Wacława II) i poselstwa pomiędzy Pragą a Kijowem.

„*Musimy wystąpić przeciwko wywodom posła* […]*, że Rusini wcale nie są sztucznym* [dosłownie: vymyšleným], *ale wręcz odwrotnie-samodzielnym narodem.*”[2] Jednak w drugiej połowie XIX w. wizerunek Ukraińców był zdominowany przez ciemne barwy. Wynikało to z niechętnie postrzeganego nad Wełtawą lojalizmu wobec Wiednia, a miało swe korzenie w swoiście rozumianej racji stanu tego etnosu skonfliktowanego z Polakami we wschodniej Galicji. Czesi zdawali się nie dostrzegać innych racji i postaw w swojej walce z administracją cesarsko-królewskiej monarchii i niemiecką mniejszością o narodowe i społeczne prawa na swoich historycznych ziemiach. Nasi południowi sąsiedzi ulegali wówczas w większości polskiej argumentacji i propagandzie, przedstawiającej ukraińskie ambicje jako „intrygę niemiecko-austriacką” i groźny „separatyzm”, zmierzający strategicznie do osłabienia Rosji.[3] Ta akurat w małym słowiańskim narodzie, niemal otoczonym silniejszym żywiołem niemieckim, postrzegana była jako potencjalny i potężny sprzymierzeniec. Z racji innych doświadczeń historycznych nie dochodziło tutaj, jak w przypadku Polaków, do wyraźnego konfliktu interesów, co implikowało inną wizję i ocenę imperium carów. Panslawistyczne idee, na ziemiach polskich miały nikłe szanse powodzenia, poza taktycznym „flirtem” endecji z Rosją.

Najbardziej nieprzyjazne stanowisko wobec ukraińskich aspiracji narodowych zajmowało stronnictwo młodoczeskie, które przekształci się potem w nadwełtawskich narodowych demokratów z Karelem Kramářem. Ujawniło się to szczególnie podczas zjazdu słowiańskiego w Pradze w roku 1908, podczas którego dominowały hasła panslawistyczne miłe Moskwie – gdzie zostały poczęte, znajdujące spore zrozumienie wśród Czechów. Narodowcy postrzegali ruch ukraiński jako „antysłowiański”, groźny „separatyzm”, godzący w jedność Rosji, za którym faktycznie stoją Niemcy.[4] Z tego względu większą sympatią cieszyli się tzw. „Starorusi”, czyli moskalofilowie, uważający się za gałąź rosyjskiego narodu.[5] W tym względzie podzielali poglądy stańczyków sprawujących rządy w autonomicznej Galicji, próbujących wygrywać animozje między narodami i osłabić tym samym ruch ukraiński.[6]

W drugiej połowie XIX i pierwszych latach XX w. doszło też do kulturalnych relacji między obu narodami. W Pradze czy w innych znaczących czeskich bądź morawskich miastach przebywali czasowo tacy wybitni ukraińscy naukowcy, jak Michał (Mychajło) Drahomarow, Oleg Rusov, Iwan Horbaczewskij, Mykoła Łysenko czy Mykoła Kostomarow.[7] Nie oni jednak nadawali ton, nawet jeżeli przybysze byli obdarzani szacunkiem.

Nieliczni byli ci wśród Czechów, którzy zauważali pewne racje po ukraińskiej stronie i wyrażali, jeżeli nie solidarność z postulatami, to chociażby ich rozumienie i pewną sympatię. Do tego grona należał znany poeta Karel Havlíček-Borovský.[8]

Postępująca eskalacja konfliktu polsko-ukraińskiego w Galicji, nie mogła nie zwrócić uwagi obserwatorów znad Wełtawy. Celem strategicznym ukraińskich narodowców był podział największego kraju koronnego, tak aby we wschodniej jego części powstała zdominowana przez

[2] NEČAS, J.: *Upřímné slovo o stycích česko-ukrajinských*. Praha – Kyjev 1919, s. 7.

[3] Ibidem, s. 8.

[4] KRAMÁŘ, K.: *Na obranu slovanské politiky*. Praha 1926, s. 11–13; ZAHRADNÍČEK, T.: *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha 2000, s. 25.

[5] NEČAS, J.: *Upřímné slovo o stycích česko-ukrajinských*. Praha – Kyjev 1919, s. 8.

[6] NEČAS, J.: *Upřímné slovo o stycích česko-ukrajinských*. Praha – Kyjev 1919, s. 7; PARTACZ, C.: *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1888–1908*. Toruń 1996, s. 37–38, 87, 207–208, 215–216; CHWALBA, A.: *Historia Polski 1795–1918*. Kraków 2000, s. 526.

[7] ZILINSKYJ, B.: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*. Praha 1999, s. 9; MUŠINKA, A.: *První kroky ukrajinské emigrace v meziválečném Československu*. In: Veber V. (red.): Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945. Praha 1993, s. 32–34.

[8] TARAJŁO-LIPOWSKA, Z.: *Męczennik czeskiej prawdy – Karel Havlíček Borovský*. Wrocław 2000, s. 106–107.

nich nowa prowincja. Z polskiego punktu widzenia mogło to zostać zakwalifikowane do działań mających znamiona irredenty, choć nietypowej i dalekiej od klasycznego wzorca. Osobliwość sytuacji polegała na tym, że dominująca grupa etniczna pozbawiona narodowego państwa, traktowała kraj w ramach zaborczego imperium, w którym żyła i funkcjonowała, jako jego namiastkę. Dlatego próbę administracyjnego pomniejszenia obszaru Galicji, potraktowała jako zamach na swoje prawa.[9] Ów ukraiński „separatyzm" miał wsparcie niektórych wiedeńskich elit i stronnictwa wszechniemieckiego, co czyniło go potencjalnie groźniejszym. Łatwiej teraz zrozumieć czeskie postrzeganie problemu, ponieważ austriaccy wszechniemcy z Pragi widziani byli jako główne zagrożenie i trudno oczekiwać było sympatii dla ich nawet taktycznych sojuszników. Te galicyjskie zawiłości, żywiołowość ukraińskiego ruchu, niedostatki politycznego doświadczenia jego uczestników i liderów oraz instrumentalne podejście do tych sporów kół wiedeńskich dostrzegali też postronni, neutralni obserwatorzy, jak słoweński absolwent Uniwersytetu Lwowskiego, Leopold Lenard.[10] Nie da się ukryć, że i czescy politycy opozycyjnie nastawieni do Wiednia ze stronnictwa młodoczechów, którym przewodził wtedy Josef Kaizl, próbowali w tym kotle mieszać, traktując kwestię ukraińską równie instrumentalnie. Po upadku rządu Taaffego w listopadzie 1893 roku, chcieli przeciągnąć na swoją stronę ukraińskich posłów do Rady Państwa, tradycyjnie wspierających wiedeńskie gabinety. Oferowali im przejście do opozycji oraz zerwanie tymczasowej ugody z Polakami. Ukraińcy z oferty nie skorzystali, zdając sobie sprawę, że z punktu widzenia panslawistów, ich naród stanowi część rosyjskiego, czego akceptować nie mogli.[11]

W latach 1901–1908 dotarły do Czech echa zarówno represji ze strony w sumie polskiej przeważnie administracji wobec ukraińskich aktywistów podczas kampanii wyborczych oraz konfliktu wokół koncepcji założenia uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. Niechęć władz galicyjskich do powstania osobnej ukraińskiej uczelni oraz częściowej choćby ukrainizacji istniejącej już wszechnicy im. Jana Kazimierza pociągnęło za sobą falę burzliwych protestów młodzieży ukraińskiej, często o gwałtownym, czy wręcz chuligańskim charakterze. Do Pragi trafiła też pewna grupa bojkotujących lwowski uniwersytet młodych Ukraińców (około 440). Pewien odzew znalazła też głodówka kilkunastu uwięzionych studentów zamieszanych w pobicie pracownika naukowego lwowskiej uczelni, dr Alojzego Winiarza.[12] Na terenie praskim doszło też do pierwszych kontaktów skromnego wówczas profesora filozofii, a później współtwórcy państwa czechosłowackiego i pierwszego prezydenta, Tomáša G. Masaryka, na którego wykłady uczęszczali też galicyjscy „separatyści".[13] Także wybory do Sejmu Krajowego w 1908 roku, podczas których doszło do kilku krwawych incydentów i dlatego władze zdecydowały się użyć siły, zainteresowały czeską opinię. Nie da się ukryć, że przeważały opinie wyrażające zrozumienie dla kar i sankcji zastosowanych przez rządzących Galicją stańczyków.[14]

---

[9] PARTACZ, C.: *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1888–1908*. Toruń 1996, s. 21–23, 67, 70, 80–83, 85–90, 104–105, 236–239, 245–248.

[10] Ibidem, s. 152.

[11] Ibidem, s. 56; GRUCHAŁA, J.: *Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914)*. Katowice 1988, s. 47.

[12] NEČAS, J.: *Upřímné slovo o stycích česko-ukrajinských*. Praha – Kyjev 1919, s. 8; szerzej o samym incydencie i konflikcie wokół kwestii założenia ukraińskiej uczelni lub ukrainizacji już istniejącego w PARTACZ, C.: *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1888–1908*. Toruń 1996, s. 127–153; MUŠINKA, A.: *První kroky ukrajinské emigrace v meziválečném Československu*. In: Veber V. (red.): Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945. Praha 1993, s. 33.

[13] BOČKOVS'KYJ, O.: *T. G. Masaryk. Nacijonal'na problema ta ukrains'ke pytannja*. Podebrady 1930, s. 116–126.

[14] NEČAS, J.: *Upřímné slovo o stycích česko-ukrajinských*. Praha – Kyjev 1919, s. 8.

Zainteresowanie nad Wełtawą wzbudziła także komplikująca się sytuacja polityczna na tzw. Rusi Węgierskiej. Wcześniej te obszary budziły zaciekawienie czeskich kół gospodarczych. W Marmarosz Sihet w latach 1913–1914 miały miejsce procesy lokalnych działaczy oskarżonych o szpiegostwo na rzecz Rosji. Zarówno prasa czeska jak i słowacka wysłały tam swoich obserwatorów. Sprawa posiadała też czeskie i słowackie tropy, ponieważ policja cesarsko-królewskiej monarchii usiłowała dowieść, ze istniały kontakty aktywistów tych dwóch nacji z mieszkańcami Rusi i wywiadem rosyjskim, co było grubo szytą intrygą skierowaną na polityczny użytek. Według jednego z czeskich badaczy, marmoroskie procesy były w dużej mierze polityczną prowokacją. Jeden z najważniejszych liderów czeskiego ruchu narodowego, Karel Kramář na kanwie tych doświadczeń, miał określić Ruś jako „*drzemiący wulkan*".[15]

Podczas Zjazdu Słowiańskiego w Pradze w 1908 roku, czescy politycy krytycznie odnosili się do ukraińskich ambicji, widząc w nich tendencje do rozbicia Rosji. To w żaden sposób nie mogło służyć interesom Słowiańszczyzny.[16] Takie opinie przeważały do wybuchu „wielkiej wojny". Same zaś relacje polsko-czeskie w ramach imperium Habsburgów układały się poprawnie, choć na forum parlamentu zdarzały się tarcia i dzielić mogło postrzeganie samej monarchii. Polacy najczęściej wspierali cesarsko-królewski rząd, w przeciwieństwie do czeskich polityków domagających się federalizacji państwa i trwających w opozycji wobec wiedeńskich gabinetów od końca XIX w.

Niezależnie od pewnych gestów dobrej woli, żeby nie powiedzieć demonstracji życzliwości pomiędzy Czechami a Polakami podczas trwania światowego konfliktu, zarysowały się już wówczas poważne rozbieżności pomiędzy interesami obu nacji z ukraińską kwestią w tle. Może na początku wojny, gdy niepodległość wydawała się odległa, sprawy sporne nie miały aż takiego znaczenia, ale z czasem nabierały wyrazistości, szczególnie od 1917 roku. Niezależnie od różnic w sprawie potencjalnych granic na Śląsku Cieszyńskim, przywódcy obu narodów posiadali odmienne wizje Rosji oraz obecności Polski na wschodzie. Pomimo różnic pomiędzy Kramářem a grupą Masaryka, obaj postrzegali przyszłą Polskę w granicach etnograficznych, raczej bez Galicji Wschodniej, która miała przypaść właśnie Rosji. Ta miała lub mogła również przyłączyć tzw. Ruś Węgierską, zwaną potem przez Czechów Podkarpacką. Poglądy te podzielał również Edvard Beneš. Zarysowała jednak się mała różnica pomiędzy stanowiskami czeskich polityków. Kramář był gotów pod warunkiem „rozumnego" podejścia Polaków do kwestii cieszyńskiej, elastycznie potraktować ich obecność na obszarach Galicji Wschodniej, do czego nie byli skorzy Masaryk i Beneš.[17] Nie da się ukryć, że takie wizje uderzały nie tylko w polskie aspiracje, ale i ukraińskie interesy narodowe.

---

[15] HOLEC, R.: *Postoj Čechov a Slovakov k Rusínom v predvečer prvej svetovej vojny*. Česko-slovenská historická ročenka, 1997, s. 29–37; jednym z oskarżonych był później szeroko znany z politycznych ambicji, A. Gerowski. Z kolei zainteresowanie Rusią ze strony czeskich kół ekonomicznych od końca XIX w. wyrażali finansiści, z „Agrární" i „Živnostenská banka"; także o niewielkiej wiedzy i nikłym zainteresowaniu Rusią czeskiej opinii pisał BRUSKI, J. J.: *Rząd i partie polityczne I Republiki Czechosłowackiej wobec sporu o orientacje narodową Rusinów zakarpackich (1919–1938)*. Studia historyczne 40, 1997, z. 2, s. 192.

[16] KRAMÁŘ, K.: *Na obranu slovanské politiký*. Praha 1926, s. 11–13; ZAHRADNÍČEK, T.: *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha 2000, s. 25.

[17] PICHLÍK, K.: *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918*. Praha 1991, s. 19, 31–32 gdzie autor referuje poglądy Kramářa, sugerującego unię czesko-rosyjską oraz Masaryka (bardziej wstrzemięźliwego wobec Rosji), wypowiadającego się pośrednio przez brytyjskiego badacza słowiańszczyzny R. Steon-Watsona; SZKLARSKA-LOHMANNOWA, A.: *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918–1925*. Wrocław 1967, s. 13–15, gdzie autorka dostrzega pewną elastyczność Kramářa; VALENTA, J.: *Základní rysy československo-polských vztahů v letech 1918–1945*. In: Grobelný, A. – Bakala, J. (red.): Tisíc let česko-polské vzájemnosti. Sv. II. Opava 1967, s. 204; BENEŠ, E.: *Detruisez l'Austriche-Hongrie!* Paris 1916, s. 62.

Światowy konflikt ze swoimi politycznymi i militarnymi konsekwencjami spowodował powolną ewolucję poglądów. Nadal jednak w oczach czeskich elit politycznych przeważała wizja Ukrainy w ramach imperium rosyjskiego, do którego dołączona zostałaby wschodnia Galicja. Niezbędny był sygnał do nowego spojrzenia na kwestię ukraińską. Istotna rola przypadła tutaj zadomowionemu w Pradze, dziennikarzowi o ukraińskich korzeniach, Olgierdowi Boćkowskiemu. W 1915 roku opublikował dwa teksty (odezwę i broszurę), w których demaskował cynizm rosyjskiej imperialistycznej polityki i „bombastyczne słowiańskie frazesy", umacniające „panslawistyczne iluzje", przy okazji informując czeską opinię o ukraińskim punkcie widzenia. Swoje rozważania podsumowywał opinią, iż Czesi nie zasługują na to, aby Rosja ich w jakiś sposób uzależniła.[18] Takie poglądy niełatwo torowały sobie drogę. Zerkanie w stronę Moskwy było od kilkudziesięciu lat czeską tradycją, a teraz w latach wojny nabierało nowych znaczeń, gdyż Rosja teoretycznie mogła przyśpieszyć destrukcję naddunajskiej monarchii. Zmienne losy wojny i upadek caratu zrobiły jednak wrażenie na wielu trzeźwo myślących z zasady czeskich politykach. Tylko narodowcy, którzy wyodrębnili się z młodoczechów jeszcze przed wybuchem wojny, stawiali dalej bezwarunkowo na wschodnie imperium, licząc na przezwyciężenie panującego tam chaosu, nie wykluczając restytucji starego porządku. Ich pozycja osłabła ze względu na pobyt w więzieniu lidera ruchu, K. Kramáře. Wiodąca jednak grupa (tzw. Mafia), skupiona z czasem wokół T. G. Masaryka, prowadzącego od grudnia 1914 roku zagraniczną akcję niepodległościową, była bardziej otwarta na inne rozwiązania, nie odwracając się jednak od Rosji. W tym kręgu znajdowali się agraryści, którzy przecierali szlaki kontaktów z ukraińskimi parlamentarzystami, prowadząc z nimi rozmowy w kuluarach wiedeńskiej Rady Państwa w listopadzie 1916 roku. Rzeczywistość narzuciła gorący wówczas kwestię i konieczność proklamacji galicyjskiej autonomii przez premiera Ernsta Körbera, co wiązało się z o kilka dni wcześniejszym aktem 5 listopada. Politycy czescy omawiali kwestię reakcji na te kroki władz i ich niemieckich sprzymierzeńców, wyjaśniając tutaj swoje stanowiska. Czechów niepokoiła perspektywa specjalnego statusu Galicji, co mogło przekreślać szanse na podobne rozwiązanie i wyodrębnienie ziem Korony św. Wacława w Przedlitawii, w ramach Austro-Węgier. Ukraińcy woleliby z kolei podział samej Galicji i funkcjonowanie obok siebie dwóch autonomicznych krajów koronnych. Zarysował się cień ukraińskiej opozycji do Wiednia.[19] Ta tendencja wśród samych Ukraińców nie okazała się jednak stała.

Z kolei Masaryk wiosną 1917 roku, w korespondencji z Pawłem Milukowem, ministrem spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego, przyznawał Rosji prawo do przyłączenia Wschodniej Galicji i zjednoczenia z imperium autonomicznej Polski. Nie trzeba dodawać, że niekoniecznie spodobało się to wszystkim zainteresowanym, oprócz niewątpliwie Rosjan.[20] Sytuacja zmieniała się jednak dynamicznie. Władza i autorytet rządu słabły, a wielki kraj pogrążał się w chaosie. W listopadzie 1917 roku Masaryk przebywający wówczas w Rosji, odwiedził Kijów, gdzie miał spotkać się z przedstawicielami uciemiężonych w carskim imperium oraz w Austro-Węgrzech narodów (m.in. ze Stanisławem Grabskim). Podczas wizyty odbył też rozmowy z Centralną Radą Ukraińską, wyrastającą do roli nieformalnego, acz rzeczywistego przedstawicielstwa swego narodu. Jego mediacja miała doprowadziła nawet, do

[18] BOČKOVS'KYJ, O.: *Ukrajina a ukrajinská otázka.* Praha 1915; odezwa *Svaz pro osvobození Ukrajiny českému národu*.

[19] HAJŠMAN, J.: *Česká mafie. Vzpomínky na odboj doma*. Praha 1934, s. 236, 239; HERBEN, J.: *Kniha vzpomínek*. Praha 1936, s. 583.

[20] List z 18. 03. 1917 cytowany przez BENEŠ, E.: *Světová válka a naše revoluce*. Díl III. Praha 1929, s. 615–616; ZAHRADNÍČEK, T.: *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha 2000, s. 113–114.

tego że przy jednym stole usiedli ostatecznie polscy i ukraińscy delegaci z Galicji. Po kilkunastu dniach obrad została podjęta wspólna deklaracja delegatów kilku narodów o współpracy wolnych państw słowiańskich od Bałtyku po Adriatyk i o przeciwdziałaniu pangermanizmowi.[21]

Na ukraińskiej ziemi kwaterowały też formujące się z dezerterów z cesarsko-królewskiej armii, legiony czechosłowackie. Różnie układały się relacje czeskich i słowackich żołnierzy z oddziałami lojalnymi wobec Centralnej Rady i ludnością. Legioniści zazwyczaj opowiadali się po stronie Rządu Tymczasowego, pełniąc z jego ramienia niejednokrotnie funkcje policyjne. Ustępując przed bolszewikami, dążącymi do podporządkowania sobie Ukrainy, jednostki czechosłowackie dokonywały rekwizycji, co wywoływać musiało napięcia z lokalną społecznością.[22] Wśród Czechów dominowały postawy rusofilskie, a ukraińskie aspiracje były niezrozumiane lub nawet wrogo traktowane. Czeski mąż stanu miał w tych dniach kijowskiej wizyty nawet oświadczyć: „[…] *wiem, ze wielu z was, Ukraińców, Rosja zawiodła i skrzywdziła* […]. *My byliśmy rusofilami bezkrytycznymi, co okazało się błędem,*" dodając miłe uszom gospodarzy słowa, „*dokąd Czechosłowacy* [interesujące stwierdzenie w roku 1917 – M. J.] *nie będą mieli niezawisłego czechosłowackiego państwa i dopóty Ukraińcy nie uskutecznią swego narodowego ideału, do tego czasu nie będzie w Europie i na świecie pokoju!*"[23] Czy tak rzeczywiście myślał? Masaryk starał się ułożyć jakieś *modus vivendi* legionowych oddziałów z Ukraińcami. Realizm dyktował porozumienie i tutaj może nawet lider ruchu niepodległościowego był gotów nawet iść pod prąd. Potęgujący się chaos i wybuch konfliktu bolszewików z tworzącym się ukraińskim państwem czynił te ustalenia bezprzedmiotowymi. Proklamacja niepodległości przez Centralną Radę 25. 01. 1918 roku została przez „ojca-założyciela" państwa Czechów i Słowaków przyjęta z zaskoczeniem i zapewne niechęcią. Pomimo, ze nie należał do grona bezrozumnych panslawistów, wnioski, choć wycieniowane, okazały się podobne. Rezultat był niemal taki sam. Czeski mąż stanu uważał ten akt za mało rozumny, wręcz fantasmagorię, oderwany od politycznego realizmu. Zaskoczeni byli też i czescy lub słowaccy żołnierze bądź politycy drugie planu (np. Prokop Maxa), usiłując zachować neutralną pozycję w zaostrzającym się konflikcie.[24]

Masaryk kontynuując swoją akcję, opuścił obszar pogrążającej się w wojnie domowej Rosji i udał się poprzez Japonię do Stanów Zjednoczonych. Tam musiał nieco złagodzić swoje opinie, ponieważ zaangażował się w powołanie Związku Uciemiężonych Narodów Europy. Postrzeganie Rosji było wśród przedstawicieli różnych środkowoeuropejskich nacji niejednoznaczne. Inauguracja spotkania przedstawicieli różnych nacji miała miejsce w nowojorskim Carnegie Hall 15. 09. 1918 roku. Samo zebranie na kongresie filadelfijskim

[21] ZAHRADNÍČEK, T.: *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha 2000, s. 121–124.

[22] DUDÁK, A.: *U 5. pluku*. In: Zeman, A. (red.): Cestami odboje. Jak žily a kudy táhly čs. legie. Sv. III. Praha 1928, s. 167–168; ZAHRADNÍČEK, T.: *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha 2000, s. 129–130, gdzie autor też cytuje opinie zawiedzionych postawą Czechów i Słowaków ukraińskich gospodarzy, np. M. Hruszewskiego.

[23] BRYK, I.: *Masaryk a ukrajinská otázka*. Masarykův sborník, 1931, s. 354–356.

[24] PAPOUŠEK, J. (red.): *Masarykovy projevy a reči za války*. Díl II. *Dokumenty k Masarykovu pobytu v Rusku*. Praha 1920, s. 182; BLATNÝ, K.: *Neblahé zakročení 2. pluku do občanských bojů v Kyjevě*. In: Zeman, A. (red.): Cestami odboje. Jak žily a kudy táhly čs. legie. Sv. III. Praha 1928, s. 192; PICHLÍK, K.: *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918*. Praha 1991, s. 160–163, 208, 264–275, gdzie autor wspomina, że Masaryk odciął się od incydentów zbrojnych pomiędzy legionistami a jednostkami Centralnej Rady, potępiając swych rodaków, którzy przekroczyli kompetencje; ŠULHYN, A.: *Masaryk a Ukrajina za světové války*. Masarykův sborník, 1931, s. 358–362; też informacje o trudnych wyborach Czechów i Słowaków na Ukrainie na przełomie lat 1917 i 1918 w zbiorowej pracy PICHLÍK, K. – KLÍPA, B. – ZABLOUDILOVÁ, J.: *Československí legionaři (1914–1920)*. Praha 1996, s. 116–118.

(październik–listopad 1918) przy jednym stole Bałtów, Finów, Polaków, Ukraińców, Chorwatów, no i oczywiście Czechów i Słowaków, wymagało pewnej dyplomacji. Strona polska żywiła opory przed obecnością tam również delegacji z Galicji Wschodniej, szczególnie zabójcy namiestnika Andrzeja Potockiego, Myrosława Siczyńskiego. Zastąpił go też kontrowersyjny dla Polaków, Mykoła Cehlinskij. Roman Dmowski wymusił wycofanie się Ignacego Paderewskiego, którego potem zastąpili Zygmunt Iwanowski i Tadeusz Heliński. Cały ten lekko utopijny blok załamał się, gdy ostatecznie wystąpili z niego Polacy, w listopadzie 1918 roku. Interesujące, że w memorandum napisanym podczas kongresu, późniejszy prezydent Czechosłowacji stwierdzał: „*Nie tylko Ukraina, ale i Polska czy pozostałe małe narody na wschodzie Europy potrzebują wsparcia w silnej Rosji, inaczej staną się pod formą niepodległego państwa wasalami Niemiec*."[25] Potem jeszcze kilkakrotnie, w zmienionej sytuacji, wracał do tej samej myśli. Dowodem był zarówno list do E. Beneša, napisany krótko przed wyjazdem z USA do Europy (kilka miesięcy później) oraz wywiedź podczas spotkania z jednym z białoruskich polityków wiosną 1919 roku.[26] Na gruncie amerykańskim również doszło również do pierwszych kontaktów czeskiego przywódcy z przedstawicielami emigracji karpatorusińskiej.

Wojna dobiegała końca, ale daleki od zakończenia był nie tylko chaos panujący w Rosji i na jej zachodnich obrzeżach, gdzie zostały podjęte próby, w większości zwieńczone sukcesem, wykreowania narodowych państw. W oczach elit powstającej Czechosłowacji niewątpliwie sytuacja nie należała do komfortowych. Na wschodzie potencjalny i oczekiwany sojusznik pogrążył się w wewnętrznych problemach i został faktycznie wyeliminowany z gry na kilka co najmniej kilka lat. Wyłoniło się lub próbowało wyłonić kilka państw sukcesyjnych, wśród których również należałoby odnotować Ukrainę, a właściwie kilka formujących się tam podobnych organizmów (naddnieprzańska URL, wschodniogalicyjska ZURL i sowiecki rząd z Charkowa). Bez specjalnego entuzjazmu wypadało dostosować się do okoliczności. W oczach szeregu liderów tworzącej się niepodległej Czechosłowacji, szczególnie grupy skupionej wokół Masaryka, ideałem byłoby powstanie po przezwyciężeniu niepokojów i anarchii, demokratycznej i sfederalizowanej Rosji. Znalazłoby się tam miejsce i dla obdarzonej szeroka autonomią Ukrainy. Emancypacyjne ambicje znaczącej części jej elit i jej mieszkańców zostały zauważone, ale miały się one mieścić w ramach przekształceń ogólnorosyjskich. Bezwarunkowo ekipa Masaryka popierała dążenia do awansu cywilizacyjnego Ukrainy, ale była bardziej wstrzemięźliwa wobec politycznych aspiracji, pomimo pięknie brzmiących ogólnikowych deklaracji.[27] Fakty jednak zmuszały do spojrzenia na problem z innej strony oraz

[25] ZAHRADNÍČEK, T.: *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha 2000, s. 136–156, 161, gdzie autor przedstawia przebieg filadelfijskiego spotkania; opinia Masaryka w MASARYK, T. G.: *Nová Europa*. Praha 1920, s. 114, i jej inna prezentacja w BOČKOVS'KYJ, O.: *T. G. Masaryk. Nacijonal'na problema ta ukrains'ke pytannja*. Podebrady 1930, s. 215; podstawowe fakty związane z przebiegiem rozmów delegatów „uciskanych narodów" i relacje na linii Masaryk-Paderewski przedstawia MARCZEWSKA-ZAGDAŃSKA, A.: *Wilson – Paderewski – Masaryk. Niepodległościowe wizje i koncepcje organizacji Europy Środkowo-Wschodniej*. Dzieje Najnowsze, 1990, z. 3, s. 26–30.

[26] ŠOLLE, Z.: *Masaryk a Beneš ve svých dopisech*. In: Šolle, Z. (red.): *Vzájemná neoficiální korespondence T. G. Masaryka s E. Benešem z doby pařížských mírových jednání (říjen 1918 – prosinec 1919)*. Sv. II. Praha 1994, s. 134: „*Rosja jaka była, to jednak byłaby optymalnym rozwiązaniem: Finlandia w wolnym ekonomicznym związku z Rosją, tak że nie będzie w takim z Niemcami. Estończycy, Łotysze, Ukraina itd., najlepiej jak będą w Rosji- republice federacyjnej*", oraz s. 224: „*Ta Białoruska Republika jest owocem rosyjskiego rozkładu. Powinni zostać z Rosjanami i basta! Jak Ukraińcy!*" Opinie te dowodzą mimo wszystko panslawizmu ich twórcy, choć w bardziej pragmatycznej postaci (podkreślenie M. J.).

[27] BENEŠ, E.: *Světová válka a naše revoluce*. Díl II. Praha 1927, s. 327–340; BOČKOVS'KYJ, O.: *T. G. Masaryk. Nacijonal'na problema ta ukrains'ke pytannja*. Podebrady 1930, s. 215–238, PICHLÍK, K.: *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918*. Praha 1991, s. 421; CHARVÁT, V.: *Masaryk a Ukrajinci*. Slovanský přehled 22, 1930, č. 2, s. 113–114; ŠAPOVAL, M.: *Mižnacional'ne stanovyšče ukrajins'koho narodu*. Praha 1935, s. 58–60.

nowej taktyki. Na przełomie lat 1918 i 1919, gdy powstawała Republika Czechosłowacka (w oryginalnym skrócie ČSR), ukraińskie sny o niepodległości zdawały się mieć pewne szanse powodzenia, ale szanse na sukces sił demokratycznych, czy choćby jakichkolwiek antybolszewickich, oddalały się. Trzeba się było zabezpieczyć na różne okoliczności i poszukać, jeżeli nie alternatywnych, to zastępczych rozwiązań, stanowiących element stosunku do samej Rosji. Zarysowywał się konflikt z odradzającą się Polską. Opinię publiczną, częściowo urobioną przez Bočkovskiego o kwestii ukraińskiej informował, z sympatią dla niej, jeden z ludzi z otoczenia Masaryka, inżynier Jaromír Nečas. Późną jesienią 1918 roku opublikował broszurę, w której oprócz historycznych rozważań skażonych publicystyczną pasją (nie bez manipulacji) konstatował, że czas skończyć z uprzedzeniami i stereotypami lat poprzednich. Oba narody o podobnych chłopskich korzeniach przebudziły swoja świadomość przed stu laty. Można nawet, wnioskował, znaleźć podobieństwo kozackiego wojska zaporoskiego do husytów. Oba skazane są na przyjaźń i współpracę w ramach słowiańskiej rodziny.[28] Droga została więc przetarta…

Początek gry ukraińską kartą. W cieniu Cieszyna oraz wojen w Galicji i z bolszewicką Rosją

Późną jesienią 1918 roku dzięki wyjątkowo korzystnej dla większości narodów środkowoeuropejskich koniunkturze wskutek załamania państw centralnych i pogrążeniu się Rosji w chaosie, powstały Polska oraz państwo Czechów i Słowaków. Republika Czechosłowacka uformowała się i okrzepła szybciej, unikając równie dramatycznych bojów o swoją terytorialną postać czy egzystencję. W polskim przypadku było trudniej. W pierwszych trzech miesiącach niepodległości egzystowało przez kilka miesięcy kilka rywalizujących ośrodków władzy, kraj był wyniszczony wojną, a samo istnienie państwa kwestionowali dwaj najpoważniejsi, choć osłabieni sąsiedzi. Wzmacniało to niewątpliwie Pragę w stosunku do Polski. Pierwsze dni i tygodnie niepodległości Czechosłowacji i Polski już na przysłowiowym starcie przyniosły narodziny ostrego konfliktu dwóch młodych państwowości. Na czoło wysuwała się kwestia cieszyńska i jej odpryski na Orawie czy Spiszu. Praga nie chciała akceptować listopadowego terytorialnego kompromisu pomiędzy dwoma – czeskim i polskim – lokalnymi ośrodkami władzy, na mocy którego większość obszaru przypadała Polsce. Zarówno w kraju, jak i na scenie międzynarodowej przywódcy Czechosłowacji szykowali grunt pod rewizję tych ustaleń, nie wykluczając zbrojnej aneksji. Nieskrywany już konflikt na przełomie lat 1918–1919 przybrał formę jawnej wrogości, a potem i lokalnego militarnego starcia. Przesłanki, losy i konsekwencje sporu znalazły swoją prezentację w literaturze.[29]

[28] NEČAS, J.: *Ukrajinská otázka*. Brno 1918, wydane nakładem samego autora.

[29] Jest ona bogata. Poniższy przegląd zapewne nie obejmuje wszystkich pozycji: GRAPIN, H.: *La question de la Silesie de Teschen*. Paris 1919; ELJASZ-RADZIKOWSKI, S. – GOETL, W. – SEMKOWICZ, W. – ZAWILIŃSKI, R. (red.): *Spisz, Orawa i Okręg Czadecki*. Kraków 1919; TETMAJER, W.: *Istota sporu polsko-czeskiego*. Kraków 1919; PRYZIŃSKI, J.: *Walki o Śląsk Cieszyński*. Bellona, 1921, s. 89–107; PRZYBYLSKI, A.: *Walka o Śląsk Cieszyński w styczniu 1919 roku*. Bellona, 1932, s. 1–78; KASPRZAK, S.: *Stosunek Czech do Polski (1914–1920)*. Warszawa 1936, gdzie autor głownie skupił się na tej kwestii; VALENTA, J.: *Česko-polské vztahy v letech 1918–1920 a Těšínské Slezsko*. Ostrava 1961; VALENTA, J.: *Internacjonalizm czy nacjonalizm. Z dziejów ruchu robotniczego na Śląsku Cieszyńskim i Ostrawskim w pierwszym okresie po Rewolucji Październikowej*. Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej, 1967, s. 103–116; WANDYCZ, P. S.: *France and Her Eastern Allies 1919–1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*. Minneapolis 1962; SZKLARSKA-LOHMANNOWA, A.: *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918–1925*, Wrocław 1967; CHLEBOWCZYK, J.: *Kwestia cieszyńska na początku XX wieku*. Dzieje Najnowsze, 1970, nr 1, s. 145–146; KÁŇA, O. – PAVELKA, R.: *Těšínsko v polsko-československých vztazích (1918–1939)*. Ostrava 1970; GRUCHAŁA, J.: *Sprawa przynależności*

Rzutował on na całość relacji, choć ich nie wyczerpywał. Oprócz konfliktu terytorialnego pojawiły się również inne płaszczyzny międzypaństwowego antagonizmu, ale ten pierwszy wówczas dominował. Razem tworzyły skomplikowaną mieszankę napięć i potęgujących się uprzedzeń. Wśród tych problemów znalazła się też kwestia ukraińska. Równocześnie z odbudową państw po obu stronach zachodnich Karpat, w Galicji Wschodniej rozpoczęła się wojna pomiędzy Polakami a Ukraińcami. Ci drudzy, w obliczu rozkładu Austro-Węgier, usiłowali wykorzystać okoliczności do budowy własnej państwowości – Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL). Strona polska w tych działaniach widziała jedynie irredentę. Praga szybko zorientowała się, że pojawiła się szansa „wypunktowania" w tej sprawie skonfliktowanego z nią sąsiada. Przesłanki i przebieg galicyjskiej wojny są w zasadzie znane i nie ma sensu tutaj raz jeszcze przypominać podstawowej faktografii, prezentowanej przez literaturę przedmiotu.[30]

Czechosłowackie elity władzy szybko dostrzegły namacalne korzyści z trwającej w Galicji wojennej pożogi. Wśród badaczy są opinie, że obok sprawy cieszyńskiej różnice w polityce obu państw ujawniły się w odmiennym stosunku do aspiracji Ukraińców.[31] Należy zastrzec, że ten nagły napływ taktycznej „sympatii" wobec Ukraińców nie był bynajmniej powszechny, ponieważ nie zniknęły dawne uprzedzenia. W drugiej połowie listopada na jednym z posiedzeń Rady Ministrów została podjęta większością głosów 9 : 3 uchwała o neutralności wobec toczącego się „za miedzą" konfliktu. Wydaje się po skutkach, że owa neutralność przybrała formę życzliwości, ale tylko dla jednej tylko jednej ze stron-ukraińskiej. Niewykluczone, że nieformalnie padały słowa o nieoficjalnym wsparciu Ukraińców, choć w samym protokole śladu po tym nie ma. Jak jednak interpretować słowa: „*Byłoby niebezpieczne, aby Polacy przebili się*

politycznej Śląska Cieszyńskiego w latach I wojny światowej. Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka" 38, 1983, nr 3, s. 355; GRUCHAŁA, J.: *Droga Cieszyniaków do Polski odrodzonej (1914–1920)*. Katowice 1988; GRUCHAŁA, J.: *Polskie stronnictwa polityczne wobec kwestii cieszyńskiej (1918–1920)*. In: Wanatowicz, M. (red.): Z najnowszych dziejów Śląska Cieszyńskiego. Katowice 1992, s. 9–28; GRUCHAŁA, J.: *PPS wobec kwestii cieszyńskiej w latach 1918–1920*. Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka" 48, 1993, nr 1, s. 31–54; GRUCHAŁA, J.: *Czeskie stronnictwa polityczne wobec konfliktu cieszyńskiego (1918–1920)*. Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka" 51, 1996, nr 4, s. 463–485; WIECHOWSKI, J.: *Spór o Zaolzie 1918–1920 i 1938*. Warszawa 1990; WANATOWICZ, M.: *Kwestia cieszyńska na forum Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej (1919–1922*). In: Wanatowicz, M. (red.): Z najnowszych dziejów Śląska Cieszyńskiego. Katowice 1992, s. 50–64; PEROUTKA, F.: *Budování státu*. Sv. I–II. Praha 1991; BORÁK, M. – ŽÁČEK, R.: „*Ukradené" vesnice. Musí Češi platit za 8 slovenských obcí?* Český Těšín 1993; KAMIŃSKI, M. K.: *Polityczne aspekty czeskiego najazdu na Śląsk Cieszyński w styczniu 1919 roku*. Kraków 1994; KAMIŃSKI, M. K.: *Konflikt polsko-czeski 1918–1921*. Warszawa 2001, gdzie ów problem zajmuje większą część monografii.

[30] LEVITSKY, E.: *La guerre polono-ukrainienne en Galicie et l'avenir de la Republique de l'Ouest*. Berne 1919, bardziej publicystyczny pamflet niż praca naukowa; PASZKOWSKI, E.: *Zawierucha ukraińska*. Warszawa 1919, praca w podobnym duchu, ale z polskiego punktu widzenia; ROMER, E. – ZAKRZEWSKI, S. – PAWŁOWSKI, S.: *W obronie Galicji Wschodniej*. Lwów 1919; PRÓCHNIK, A.: *Obrona Lwowa od 1 do 22 listopada 1918*. Zamość 1919; SOPOTNICKI, J.: *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*. Lwów 1921; MĄCZYŃSKI, C.: *Oswobodzenie Lwowa*. Tom II. Warszawa 1921, endecka wizja walk; RUDNYČKYJ, I.: *Spominy z lvivskich łystopadivych dniv*. Liberec 1921; RUTKOWSKI, S.: *Geneza i przebieg odsieczy Lwowa w listopadzie 1918 r*. Bellona, 1926, s. 35; ROJA, B.: *Legendy i fakty*. Warszawa 1931; HUPERT, W.: *Walki o Lwów od 1 listopada 1918 do 1 maja 1919*. Warszawa 1933; *Ukrajinska Halycka Armija 1918–1920*. Tom I–V. Winnipeg 1958–1976; STACHIV, M. – ŠTENDERA, J.: *Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History 1918–1923*. Vol. I–II. New York 1984; DĄBKOWSKI, T.: *Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923*. Warszawa 1985; KOZŁOWSKI, M.: *Między Sanem a Zbruczem*. Kraków 1990; MROCZKA, L.: *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*. Kraków 1998.

[31] WRZESIŃSKI, W.: *Polska myśl polityczna wobec doświadczeń w stosunkach polsko-czechosłowackich v latach 1918–1939.* In: Wrzesiński, W.: Między Królewcem, Warszawą, Berlinem a Londynem. Studia i szkice z dziejów XX wieku. Tom I. Toruń 2001, s. 305.

i powalili Ukraińców" (komentarz z 1919 roku dotyczący walk o Lwów)? Obradujący ministrowie stwierdzili, również wzmocnieni argumentami przez przebywającego we Francji Beneša, że przynależność Wschodniej Galicji do Polski jest szkodliwa dla czechosłowackich interesów. Z tym zgadzał się nawet, piastujący funkcję premiera, wcześniej sprzeciwiający się kontaktom z ZURL, K. Kramář.[32] Nazajutrz szef rządu wystosował pismo do kierującego resortem spraw zagranicznych i prowadzącego negocjacje z mocarstwami Ententy, E. Beneša. W emocjonalnym liście obok wylewu żalów na Polaków, jeżeli nie wprost inwektyw pod ich adresem na tle sporu cieszyńskiego, stwierdzał jednak, że z nie każdym można się jednać. Taktyka ma swoje granice. „*Głosujący wczoraj chcieli na złość zrobić Polakom. Rozumiem, że odpowiecie, iż z Ukraińcami porozumień nie ma, że zachowamy neutralność, a ja na pewno z nimi dyskutować nie będę,*" oświadczył. Premier nie mógł darować Ukraińcom wspierania do końca Wiednia.[33] Rząd ČSR pomimo zapoczątkowania gry ukraińską kartą, nie zamierzał przekraczać pewnych granic, nie chcąc drażnić ani mocarstw zachodnich nie uznających ukraińskiej państwowości, ani prowokować nadmiernie Polaków. Gdy w grudniu delegacja Ukraińców, w tym też z rządu ZURL, usiłowała powitać powracającego z Ameryki wybranego zaocznie 13. 11. 1918 roku prezydentem T. G. Masaryka, premier nakazał, aby potraktować gości tylko jako osoby prywatne.[34] Niezależnie jednak od osobistej opinii premiera zostały nawiązane kontakty z rządem zachodnioukraińskim, ale posiadały one charakter nieoficjalny z wyżej zarysowanych względów. W styczniu 1919 roku Czechosłowacja wysłała do Stanisławowa swoją misję (z D. Polakiem na czele), a równocześnie w Pradze pojawiła się podobna placówka ZURL, którą kierował Roman Smal-Stockij (bliski liderowi obozu, Jewhenowi Petruszewiczowi). Przedstawicielstwo ČSR oficjalnie zajmować się miało problematyką repatriacji, ale jego kompetencje wychodziły zdecydowanie poza przepisane ramy. Jak można inaczej nazwać wydawanie wiz wjazdowych, co poświadczają ukraińscy i polscy autorzy?![35] Prezydent Masaryk w styczniowym liście do ministra spraw zagranicznych Beneša też przyznawał się to takich kontaktów, podkreślając inicjatywę strony ukraińskiej.[36] Częściowo był również dyskretnie wspierany potencjał militarny ZURL. Interes był tutaj

[32] Nie do końca jest jasna data posiedzenia, czy 28 listopada czy raczej 23. listopada 1918 roku – data niewyraźna, Národní archiv (dalej NA), f. Protokoly ministerské rady (dalej PMR), k. 4029; raczej jednak ta druga data wydaje się pewniejsza, choć T. Zahradníček stawia na 28. 11. 1918; BENEŠ, E.: *Světová válka a naše revoluce*. Díl III. Praha 1929, s. 522, długoletni szef czechosłowackiego MSZ i drugi prezydent ČSR uważał tak w liście do Masaryka z 20. 11. 1918 roku, posuwając się do stwierdzenia, że Galicja należy do „*rosyjskiej zony narodowej*", Ukraińców nazywając Małorusami. Wyrażał tez nadzieje, że niedługo Rosjanie dołączą się do grona obradujących o pokoju mocarstw.

[33] Pismo z 24. 11. 1918, dok. nr 17, in: DEJMEK, J. – KOLÁŘ, F. (red.): *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920*. Sv. I. *1. 11. 1918 – červen 1919*. Praha 2001, s. 77–80.

[34] NA, PMR, kr. 4364, protokół z dyskusji na posiedzeniu Rady Ministrów z 17. 12. 1918.

[35] SLÁDEK, Z. – VALENTA, J.: *Sprawy ukraińskie w czechosłowackiej polityce wschodniej w latach 1918–1922*. Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 5, 1969, s. 149–150; DOROSZENKO, D.: *Moji spomyny pro nedavne mynule*. Cz. IV. Lwów 1924, s. 38 i d., gdzie autor opisuje jak otrzymał czechosłowacką wizę w Stanisławowie; LEWANDOWSKI, K.: *W kręgu problematyki stosunków polsko-czechosłowacko-ukraińsko-polskich 1918–1922.* Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 6, 1970, s. 190–192; na podstawie dotychczasowych badań wynika, że poza czeskim, nieoficjalnym zresztą przedstawicielstwem, w Stanisławowie nie było innej zagranicznej misji. Podczas niepełnej kwerendy dokumentów ZURL (część materiałów została oddana do kopiowania) w rzymskim archiwum i bibliotece Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego, nie znalazłem również dowodów, aby istniały tam inne podobne placówki; DĄBKOWSKI, T.: *Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923*. Warszawa 1985, s. 119–122.

[36] List z 05. 01. 1919 zamieszczony w odpowiednio dobranym i skomentowanym wyborze tekstów źródłowych opublikowanym w czasach stalinowskich: KAMELSKÝ, J. (red.): *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice T. G. Masaryka*. Praha 1953, s. 44.

niejako podwójny. Nie tylko w ten sposób utrudniano życie Polakom, ale także załatwiano swoje interesy ekonomiczne. Przemysł petrochemiczny ČSR (7 zakładów) był wręcz uzależniony od wschodniogalicyjskiego płynnego „czarnego złota". Więzi te wykształciły się przecież w ramach habsburskiej monarchii. Uprzemysłowiona Czechosłowacja potrzebowała więc ropy naftowej z drohobyckiego zagłębia, a dysponując wolnymi mocami przemysłowymi mogła dostarczać halickiej armii w zamian za paliwa płynne uzbrojenie, co też potem czyniła. Ostatecznie w kwietniu 1919 roku została nawet podpisana umowa Czechosłowacji z ZURL ustalająca, że za 9 000 cystern ropy strona czeska miała zapłacić dostawami broni, amunicji, węgla, cukru i tekstyliów. Ceny miały być liczone niżej od rynkowych. Jednak dostawy broni czy to z Czechosłowacji, czy też z Węgier lub Austrii, podczas wojny galicyjskiej nie okazały się wystarczające dla zaspokojenia całości potrzeb armii ZURL, podkreślał badacz tematyki, Maciej Krotofil. Tym bardziej znaczenia nabierała ropa, będąca jedynym atutem Ukraińców w kwestii zakupu broni. Zaciekłość walk o rejon drohobycki staje się tym samym zrozumiała. Łatwiej tez zrozumieć, dlaczego Praga usiłowała naciskać pośrednio czy bezpośrednio na władze polskie, aby realizowały dostawy ropy jeszcze zakontraktowane z rządem ZURL (m.in. poprzez Francję). Taką postawę musiał wywołać fakt, że do czeskich adresatów dotarła tylko część kontraktu.[37]

W tych gorących majowych dniach zwycięskiej polskiej ofensywy w Galicji, rząd ZURL wysłał dramatyczna notę do przewodniczącego Konferencji Pokojowej w Paryżu (G. Clemenceau), w której domagał się nie tylko przerwania działań na froncie, ale i powierzenia mandatu nad tym obszarem Czechosłowacji.[38] Ta nie była skłonna aż tak daleko się angażować.

Na kilka dni przed podpisaniem traktatu pokojowego Rada Najwyższa Entanty wydała salomonowy wyrok, pozwalając na polską okupację wojskową w Galicji Wschodniej, która miała mieć czasowo ograniczony charakter (bez precyzowania dat), a w przyszłości zapewnić lokalnej społeczności możliwość wyrażenia swej opinii. Strona polska zdawała sobie sprawę

[37] LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 93–101; KROTOFIL, M.: *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920*. Toruń 2002, s. 44–45, 92; BETLIJ, O.: *Galicja Wschodnia i stosunki polsko-czechosłowackie w latach 1919–1921*. In: Dąbrowski, D. (red.): Od rywalizacji do współpracy. Relacje polsko-czeskie w badaniach młodych historyków z Polski i Republiki Czeskiej. Wrocław 2003, s. 56–57, gdzie autorka wymieniła nawet nazwiska polityków podpisujących kontrakt z obu stron, cytując archiwalia ukraińskie. Ze strony ukraińskiej podpisać dokument mieli: S. Wityk, M. Zderkowskij, W. Dutka, a czeskiej minister handlu V. Šuster; o roli nafty pisali: RATYŃSKA, B.: *Rola nafty w kształtowaniu stosunku państw zachodnich do sprawy Galicji wschodniej 1918–1919*. Warszawa 1957, jej praca to zasadniczo zbiór dokumentów; SLÁDEK, Z. – VALENTA, J.: *Sprawy ukraińskie w czechosłowackiej polityce wschodniej w latach 1918–1922*. Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 5, 1969, s. 149, czescy autorzy uważają, ze broń dostarczana ZURL pochodziła z austriacko-węgierskich zapasów; przyznają wagę nafty w tych relacjach; praca ZAKS, Z.: *Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyjską 1918–1923*. Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 5, 1969, s. 51–53, daje chyba najpełniejszy obraz roli tego surowca w politycznej grze tego czasu. Autorka podaje m.in. informację, że petrochemia w Pardubicach musiała nawet przerwać produkcję; LEWANDOWSKI, K.: *W kręgu problematyki stosunków polsko-czechosłowacko-ukraińsko-polskich 1918–1922*. Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 6, 1970, s. 188–189, autor przyznaje wagę ropy w relacjach Praga–Stanisławów, ale dementuje czeskie opinie, iż sprzęt wojskowy dostarczany przez Czechosłowację ZURL był jedynie austriackim „demobilem"; znaczenie okręgu drohobyckiego podkreśla też wspomniany wyżej M. Krotofil na s. 45; też Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dalej AMZV), f. Telegramy odeslané (dalej TO), 1919, Štepánek (radca) do Beneša, 20. 05. 1919, č. 1041, w szyfrogramie radca MZV informuje o dramatycznych prośbach władz ZURL przysłania broni na mocy zawartych umów, w przeciwnym wypadku sytuacja grozi przerwaniem dostaw nafty oraz z 31. 05. 1919, č. 1226, gdy ów sam radca cytuje propozycję ministra Stanka o umiędzynarodowieniu zagłębia borysławskiego.

[38] ŻURAWSKI VEL GRAJEWSKI, P.: *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Warszawa 1995, s. 33.

z doniosłości zmagań w Galicji Wschodniej dla przyszłości relacji z Czechosłowacją. Zwycięstwo mogło poprawić prestiż Rzeczypospolitej, która mogłaby rokować z pozycji siły, m.in. dysponując argumentem naftowym, dla Czechów nie do pogardzenia. Sugerował to Władysław Günther, delegat MSZ w Cieszynie. W atmosferze niepewności poważnie też były przyjmowane raporty polskich dyplomatów, w tym przypadku z wiedeńskiej placówki, o krążących nieco fantastycznych pogłoskach (z tzw. „pewnego źródła"). Otóż po zawarciu porozumienia z Rusinami Karpackimi, miała przyjść kolej na „*układ Czechów o przyłączeniu do ČSR zachodniej Ukrainy*". I tutaj pojawiły się argumenty naftowe.[39]

Młoda, ale prężna dyplomacja czechosłowacka świadczyła też „usługi" dobrej woli stronie zachodnioukraińskiej, występując w roli niejako jej rzecznika wobec aliantów. Szczególnie Londyn widział we władzach czechosłowackich „*najbardziej skrupulatnego i wiarygodnego obserwatora*" wydarzeń w Galicji Wschodniej. Owa tematyka raczej nie należała wcześniej do priorytetów brytyjskiej dyplomacji. Ilustrowałaby to nota wręczona w Londynie 08. 11. 1918 roku przedstawicielowi Komitetu Narodowego Polskiego (KNP), Władysławowi Sobańskiemu (na wniosek sekretarza stanu Arthura Balfoura), która mogła być rezultatem czeskiej podpowiedzi czy sugestii. Wyrażała ona dezaprobatę wobec ewentualnej wówczas kontrakcji rządu polskiego w Galicji w rozpoczynającej się tam wojnie.[40]

Niejasna polityka Pragi wobec konfliktu na terenie Galicji wywołać musiała budzić niepokój czynników polskich, zwłaszcza w obliczu zagrożeń na innych kierunkach, jakimi były: powstanie wielkopolskie, sytuacja na Śląsku i rozpoczynająca się wojna z bolszewikami. Trwała również konferencja pokojowa, podczas której decydowały się losy granic odrodzonej Rzeczypospolitej. Raporty ze skargami z pierwszych kilku miesięcy 1919 roku sugerowały, że akcja czeska w Cieszyńskim ma związek z wydarzeniami w Galicji. Odciągać miała część sił polskich z tego teatru działań wojennych. W ten sposób Czesi występować mieli „*w roli sprzymierzeńca Rusinów*". Na południu tego kraju pojawili się ponoć czescy kwatermistrze szykując grunt pod ewentualne wkroczenie ich wojska. W innych raportach pojawiły się informacje o koncentracji wojsk czeskich na galicyjskim odcinku i wzmożonym ruchu kurierów pomiędzy Stanisławowem a Pragą. Celem byłaby wspólna granica z ukraińskim państwem (na jak długo, biorąc pod uwagę strategię Czechów?). Już wówczas wystąpiły przypadki blokowania transportów z bronią skierowanych z Zachodu do Polski przez naszych południowych sąsiadów, które powtórzą się z większą siłą podczas kampanii 1920 roku.[41]

[39] Centralne Archiwum Wojskove (dalej CAW), f. Teki Baczyńskiego (dalej TB), sygn. I.476.1-107 (Odpisy), k. 430–431, raport W. Günthera, Cieszyn 08. 05. 1919; też k. 423, raport posła M. Szaroty, Wiedeń 01. 05. 1919, owym „pewnym źródłem" miał być poseł do parlamentu, Loewenstein.

[40] Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), f. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej MSZ), sygn. 5350, k. 2–3 oraz sygn. 5349, k. 2 – relacja W. Sobańskiego; MROCZKA, L.: *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*. Kraków 1998, s. 145, gdzie znajduje się odpowiedni, zacytowany komentarz; innego natomiast jest zdania PISULIŃSKI, J.: *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław 2004, s. 75–76, uważając, co dokumentuje w przypisach nr 16 i 17, iż za owa notą stał Lewis Namier, emigrant z Galicji (urodzony jako Ludwik Bernstein, którego ojciec zmienił dwukrotnie nazwisko), późniejszy historyk brytyjski, pełniący funkcje eksperta od spraw Europy Środkowej, głownie polskich. Niewykluczone, że oba czynniki mogły zadziałać wspólnie; o roli czeskich „intryg" w kształtowaniu brytyjskiej polityki pisał też w raporcie poseł RP w Londynie, E. Sapieha, w *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. Tom II. Warszawa 1961, s. 674–676, raport z 11. 03. 1920.

[41] CAW, f. Teki Laudańskiego, sygn. 440.12, t. 12, k. 33–34, raport do zakomunikowania płk. Wade'a z misji alianckiej Barthélemy'ego w Galicji; również w tej samej teczce: k. 62–63, 23. 01. 1919 – raport por. Janusza Ilińskiego z pobytu w Pradze i kłopotach z tranzytem broni, gdzie autor sygnalizuje tam „*czeską grę na zwłokę*"; k. 72–74, styczeń 1919, raport ppłk. Filipa Lubicz-Kochańskiego, polskiego pełnomocnika wojskowego w Wiedniu, który cytował czechosłowackiego ministra obrony Klofača, obawiającego się użycia tej broni na Śląsku i stąd stawiającego warun-

Problematyka galicyjska pojawiła się też w tle zdominowanych przez kwestię cieszyńską, pierwszych trudnych rozmów dyplomatycznych na przełomie lat 1918 i 1919 pomiędzy dwoma państwami po obu stronach Beskidów i Tatr. Do Pragi udało się kilka delegacji: rządowa w osobie Romana Wegenerowicza, Polskiej Komisji Likwidacyjnej z Włodzimierzem Tetmajerem na czele oraz trójosobowa wysłana przez Naczelnika Państwa (wiozła jego list) wraz z instrukcjami Leona Wasilewskiego. W skład tej ostatniej wchodzili: Damian Wandycz, Jan Ptaśnik i Stanisław Gutowski. Niepokój polskich polityków z pierwszej grupy rozmówców wywoływało poparcie dla pomysłu przyłączenia Galicji Wschodniej do Rosji. Propozycje drugiej delegacji współpracy i wzajemnego otwarcia w kierunkach na Adriatyk czy Bałtyk zostały zignorowane, a sam premier Kramář nie ukrywał braku życzliwości. Czescy politycy podzieli się chyba rolami, ponieważ prezydent Masaryk wykazał lub udawał zainteresowanie, ale i on odsuwał rozstrzygnięcia spornych problemów.[42]

O wadze nieformalnych w sumie kontaktów ZURL z Czechosłowacją, świadczyłby fakt, iż nawet w końcowym epizodzie konfliktu – tzw. ofensywie czortkowskiej, Ukraińska Halicka Armia (d. UHA) starała się o utrzymanie połączeń z ČSR.[43] Po ostatecznym zwycięstwie Polski w galicyjskiej wojnie w lipcu 1919 roku, władze praskie nadal na arenie międzynarodowej wspierały nieoficjalnie zachodnioukraińską państwowość,[44] choć owo poparcie od drugiej połowy 1920 roku zaczęło powoli słabnąć i nie przedstawiało się tak jednoznacznie. Zgodziły się też przyjąć na swoim terytorium liczne grono uchodźców z rozgromionej militarnie ZURL. Szczególną rolę odgrywali wśród nich żołnierze. Ich pierwsza grupa trafiła do ČSR już w kwietniu, choć inne źródła mówią o maju 1919 roku, z rozbitej grupy wojsk Sambor, Głęboka i Kruksnicze. Ich liczba rosła, gdy dotarła do Czechosłowacji kolejna grupa, zwolnionych z obozów jenieckich w Italii (głównie w Cassino) weteranów dawnej cesarsko-królewskiej armii. Grono ukraińskich bojowników powiększyło się w roku następnym. Przybyło niemało weteranów UHA, czy Petlury z likwidowanych przez Polaków obozów, głownie z Tucholi. Dołączyli do nich w sierpniu 1920 roku, z pełnym wyposażeniem żołnierze z tzw. brygady gen. Krausa.[45] Jednostka ta służyła przez kilka miesięcy w armii Ukraińskiej Republiki Ludowej, co było efektem krótkotrwałej i efemerycznej „soborności", czyli zjednoczenia obu ukraińskich państw. Z powodu odmiennych interesów i postrzegania zagrożeń oraz ambicji lidera ZURL, Petruszewicza, ogłoszonego dyktatorem, doszło do faktycznego zerwania zawartej w styczniu 1919 roku unii (poprzedzonej przedwstępnym układem w Fastowie z 01. 12. 1918).[46]

ki; też CAW, f. TB, sygn. I.476.1-107, k. 73–74, W. Jodko (komunikat MSZ) do płk. Wade'a, listopad 1918 w sprawie wrogich kroków czeskich skierowanych przeciwko Polsce; k. 75, MSZ do Sztabu Głównego w sprawie czeskiej agitacji wśród Rusinów, 09. 01. 1919; k. 76–78, R. Wegenerowicz (konsul) do MSZ, Praga, 10. 02. 1919.

[42] SZCZEPAŃSKA, A.: *Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1933*. Szczecin 2004, s. 14–16, 19–20, gdzie autorka relacjonuje i komentuje te rozmowy; WANDYCZ, P. S.: *Zapomniany list Piłsudskiego do Masaryka*. Londyn 1955, s. 11–17, gdzie autor wykazuje, że strona czeska dyskontowała funkcjonowanie kilku ośrodków władzy w Polsce, cytując m.in. organ narodowców Kramáře, *Národní listy* z grudnia 1918 roku, pod znamiennym tytułem *Potrójny rząd*.

[43] MROCZKA, L.: *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*. Kraków 1998, s. 163.

[44] CAW, f. TB, sygn. I.476.1-107, k. 547–548, A. Wysocki do Rady Ministrów RP, 23. 10. 1919, raport analizujący dosyć trafnie czeską motywację zajęcia się problemem ukraińskim i półoficjalnego wsparcia aspiracji Haliczan, ponieważ „*po przewrocie w Rosji została zachwiana wiara w odbudowę imperium*"; czyli było to rozwiązanie alternatywne.

[45] PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojákom v rokoch 1919–1923*. Historický časopis 47, 1999, z. 1, s. 57–58; KROTOFIL, M.: *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920*. Toruń 2002, s. 161; ZAHRADNÍČEK, T.: *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha 2000, s. 177.

[46] Sprawie wiele uwagi poświęcił BRUSKI, J. J.: *Między sobornością a separatyzmem. Funkcjonowanie i rozpad ukraińskiej federacji galicyjsko-naddnieprzańskiej*. In: Stawowy-Kawka, I. – Rojek, W. (red.): Ku zjednoczonej

Większość żołnierzy ukraińskich Czesi rozlokowali głównie w Niemieckim Jablonnem (wówczas Deutsch Gabel, dzisiaj Jablonné v Podještědí) i Libercu. Pierwszą partię internowanych rozmieszczono w Jablonnem, a nieodległy specjalnie Liberec (około 20 km), z obawy o przeludnienie stał się miejscem pobytu nieco później przybyszy z Włoch, podkomendnych Krausa oraz z obozów w Polsce. Oprócz żołnierzy przebywały tam często ich towarzyszki życia i dzieci. Wśród internowanych panowała swoista hierarchia, przez Czechów tolerowana i podtrzymywana, co też posiadało polityczną wymowę. Najlepiej notowanymi byli ci, którzy dotarli do ČSR z pełnym wyposażeniem bojowym, walczyli z Polakami lub ramię w ramię z gospodarzami przeciwko czerwonym wojskom Beli Kuna. Najniżej stali w tym szeregu tzw. „tucholczycy", a przed nimi „cassincy". Wiosną 1921 roku doszło do przeniesienia większości internowanych do Josefova k. Jaroměřa, do czego jeszcze wrócę w następnym rozdziale. Część źródeł wspomina też o przejściowym ośrodku w Břeclaviu przy granicy z Austrią.[47]

Dodatkowym źródłem rekrutacji do tej nieoficjalnej armii stali się uciekinierzy z terenu Galicji. Strona polska śledziła te fakty ze zrozumiałym niepokojem, czasem je wyolbrzymiając. Beneš miał nawet zezwalać na gromadzenie w tych obozach zakupionej broni a nawet jeńców ukraińskich z Niemiec.[48] Trudno było pogardzić takim atutem do szachowania przeciwnika z racji napięć w sprawie cieszyńskiej i ogólnej rywalizacji z Polską. Sytuacja polityczna nie była wszak klarowna i ulegała szybkim zmianom, zwłaszcza w obliczu trwającego konfliktu Drugiej Rzeczypospolitej z bolszewicką Rosją. Należy się zgodzić z opinią K. Lewandowskiego, „*iż ČSR nie akceptując zasadniczo polskich roszczeń do zajęcia w tej części Europy miejsca* [czasowo „nieobecnej" i rozdartej konfliktem – M. J.]. *Rosji i czując się osłabiona jej brakiem, właśnie w grze na czułych instrumentach polityki narodowościowej widziała ważki czynnik wpływający na wzajemny układ sił*."[49] Wśród elity czeskiej nie wszyscy podzielali stanowisko Beneša, popieranego tutaj przez Masaryka, braku akceptacji nawet czasowo określonej, polskiej obecności na wschodzie Galicji. Przegrany w wewnątrzkrajowej batalii politycznej Kramář, we wrześniu 1919 roku, podczas swojego pobytu w Paryżu, opowiadał się za ograniczeniem zaangażowania młodej Republiki w Galicji Wschodniej. Potwierdzał to w liście do szefa MSZ i prezydenta, uważając że rozważana kwestia ewentualnego przejęcia protektoratu nad tym krajem (przez niektóre kręgi brytyjskie i rzecznika interesów białych Rosjan – Bachmietowa), jest pochopna. Podobne opinie wygłosił też wobec polskiego delegata w Pradze, Alfreda

Europie. Studia nad Europą Środkową i Południowo-Wschodnią w XIX i XX w. Kraków 1997, s. 37–53; BRUSKI, J. J.: *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków 2000, s. 70–79; LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 48–49.

[47] PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojákom v rokoch 1919–1923*. Historický časopis 47, 1999, z. 1, s. 58–62; o Břeclaviu wspomniał zaś LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.

[48] CAW, f. Samodzielne Referaty Informacyjne (dalej SRI), DOK V, sygn. I.371.5/A. 22, k. 14, raport Powiatowego Dowództwa Żandarmerii w Strzyżowie do DOK, Od. Inf., 14. 11. 1919, w którym znajdujemy doniesienia o formowanych „ruskich legiach" w Terezinie (błędny trop – M. J.) i dezercji do nich ukraińskich żandarmów, też k. 84, SRI z Cieszyna do DOK, 26. 11. 1919 z informacją o sporej grupie „Rusinów", eks – jeńców wracających z Włoch przez Bogumin do Polski z adnotacją, że większa ich ilość nadal przebywa w okolicach Budziejowic (zapewne odprysk pogłosek o nieodległym Břeclavie), gdzie powstają „ruskie brygady"; AAN, f. Kolekcja Odpisów Dokumentów (dalej KOD), t. 57, k. 200, Poselstwo RP w Wiedniu do MSZ, 10. 07. 1919; t. 58, k. 72–73, memoriał z 12. 09. 1919; KRÁL, K.: *O kontrriewolucjoonnoj i antisowietskoj politikie Masaryka i Beneša*. Moskwa 1955, s. 136–137, praca czeskiego badacza jest swego rodzaju pamfletem i donosem na własną czechosłowacką politykę zagraniczną lat międzywojennych.

[49] LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 127.

Wysockiego, potępiając „*kokietowanie ukraiństwa*”.[50] Beneš nie zamierzał brać tych uwag pod rozwagę, przekonany, iż przy braku ostatecznych decyzji co do statusu Galicji Wschodniej ze strony mocarstw, szczególnie Wielkiej Brytanii (czerwcowa uchwała Rady Najwyższej Entanty pozwalała na tymczasową jedynie polską administrację), czeskie wsparcie dla obozu ZURL, umożliwi szachowanie Polski od wschodu.[51]

Innym, choć wtedy niepełnym wymiarem ukraińskiej polityki, stała się tzw. Ruś Węgierska, zwana przez Czechów Podkarpacką, u nas zaś Zakarpacką, która przypadła w efekcie szczęśliwego zbiegu okoliczności Czechosłowacji. Tej sprawie poświęcę osobne należne jej miejsce, na razie sygnalizując tylko problem.

Poirytowane czeskim zaangażowaniem w problematykę galicyjską, władze polskie zaczęły właściwie na złość Pradze kokietować słowackich separatystów co wywoływało oczywiście niezadowolenie i podejrzenia Pragi. Na swój sposób nawet propagandowo było to wygodne, ponieważ mogło usprawiedliwiać czeskie poparcie dla „Haliczan” (Ukraińców z Galicji). W Polsce jednak ten przejaw ingerencji nie nabrał takiego wymiaru, jak po czeskiej stronie. Słowaccy aktywiści szukali kontaktów, nawet zabiegając o nie na paryskim gruncie. Na niższych szczeblach administracji pojawiały się pokusy wykorzystania słowackiego argumentu, ale najwyższe czynniki miały odmienne zdanie. Zarówno Naczelnik Państwa, jak i Roman Dmowski (jesienią 1919 roku przebywający w Paryżu), co przyznawały źródła czeskie, postrzegali w tym niepotrzebną awanturę. Pomoc ograniczyła się do gestów bądź wydania paszportu udającemu się nad Sekwanę ks. Hlince.[52]

Wschodnia Galicja oraz Ruś Zakarpacka, nie wyczerpywały problematyki ukraińskiej. Czescy analitycy zainteresowali się na przełomie lat 1918–1919 tworzącą się i uwikłaną w śmiertelne zmagania z głównymi obozami politycznymi Rosji, Ukraińską Republika Ludową (URL). Twardy realizm podpowiadał obserwację próby wybicia się Naddnieprza na niepodległość, niezależnie od wątpliwości czechosłowackich elit. Nadal silne w tych kręgach było rusofilstwo i echa panslawistycznych teorii. Nie były to poglądy tylko narodowców Kramáře. „Samoistna” Ukraina nad Dnieprem, osłabiając sama swoją egzystencją Rosję, nie bardzo pasowała do tych wizji. Nie dało się też do końca wykluczyć odrodzenia się tego mocarstwa po ewentualnym obaleniu bolszewików i przezwyciężeniu panującego tam zamętu. W takiej Rosji, najlepiej zdemokratyzowanej i sfederalizowanej, większość czechosłowackich czynników powitałaby cennego alianta.

Drogę do kontaktu z Naddnieprzem przecierali działacze gospodarczy i publicyści o politycznym zacięciu. Istotna rola przypadła zwłaszcza Peterowi Ganickiemu, który pracował w ministerstwie przemysłu i handlu URL. Opracował on koncepcję naprawy kulejącej z racji chaosu i permanentnej wojny, gospodarki kraju i za autorytet uważany był także nad Wełtawą,

[50] Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dalej AKPR), sygn. T. 317/22, k. 90, s. 52–53, memoriał K. Kramáře, pt: *Obžaloba dr. Kramáře na dr. Beneša*; CAW, f. TB, sygn. I.476.1-107, k. 548, Wysocki do Rady Ministrów RP, 23. 10. 1919.

[51] LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 113.

[52] AMZV, f. Politické zprávy (dalej PZ), depesza V. Radimskiego do kierownictwa MZV z 12. 08. 1919; Biblioteka Jagiellońska, Dział rękopisów, rkps. 30/62 – list Dmowskiego z 22. 09. 1919, w którym nakazuje S. Kozickiemu przerwanie kontaktów ze Słowakami, konkretnie ks. Hlinką, przebywającym również w Paryżu; cytowane przez K. Lewandowskiego archiwalia także z września 1919 r. (Ústav dějin KSČ); LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 144; ORLOF, E.: *Polska działalność polityczna, dyplomatyczna i kulturalna w Słowacji w latach 1919–1937*. Rzeszów 1984, s. 138–149, 176–179; DŁUGAJCZYK, E.: *Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919–1939*. Katowice 1993, s. 36–45, autor porusza tam wsparcie dla słowackich irredentystów (grupa Jehlički) z polskiej strony.

gdy zjawił się w końcu grudnia w Pradze. Za koło napędowe gospodarki Naddnieprza uważał rolnictwo. Nie był jedynym czeskim fachowcem współpracującym z Dyrektoriatem (z Petlurą na czele), który przejął wówczas władzę w URL po obaleniu Hetmanatu Pawła Skoropadzkiego. Obok Ganickiego, pewną rolę odegrali też František Stříbrný (właściciel jednej z kijowskich fabryk) i Václav Fried. Stanowili wierzchołek góry lodowej. Ostatecznie na terenie Rosji i Ukrainy pracować miało, według szacunków podawanych przez K. Lewandowskiego prawie 100 tysięcy specjalistów o czeskim i słowackim pochodzeniu.[53]

Z publicystów popularyzujących problematyką ukraińską, wybijał się inżynier J. Nečas (Mladá Boleslav) z partii narodowych socjalistów, który wkrótce stał się ekspertem w tej dziedzinie Hradu, czyli w środowisku prezydenta Masaryka. Na przełomie lat 1918–1919 opublikował serię broszur, prezentujących raczej nietypowe dotąd w elitach czeskich proukraińskie poglądy. W jednej z nich zaznaczał, że dotychczasowe zadrażnienia wynikały z braku rozumienia się nawzajem, dominacji stereotypów. Stąd też konieczna była jego zdaniem, prezentacja faktów, w tym także w obiektywne przedstawienie relacji z krzywdzącymi ten kraj, jak uważał, Rosjanami i Polakami.[54] W innej, wydanej po kilku miesiącach wykazywał ekonomiczne korzyści płynące ze związków z Ukrainą. Wykazywał, że ta dostarczyć może niezbędnych Czechosłowacji surowców (ropa, sól potasowa, żelazo) oraz tłuszczu, soli i pszenicy, w zamian dostając produkty przemysłowe, głównie maszyny.[55] Inną, także opublikowaną w 1919 roku, dedykował samemu Petlurze, nazywając go największym człowiekiem we współczesnej Ukrainie. Prezentował dorobek kulturalny tego słowiańskiego narodu, dużo miejsca poświęcając poetom jak Szewczenko, czy Franko oraz teatrowi. Wskazywał na sukcesy ukraińskiej spółdzielczości. Interesujące, że podawał się w tej pracy za rusofila, ale życzliwego i rozumiejącego racje ukraińskie. Atakował marksistowski ekstremizm, jak i wielkoruski szowinizm. Kończył peanem na cześć atamana (ciekawe czy szczerym?!), co jak zorientujemy się później, nie było takie oczywiste w elitach władzy nad Wełtawą. „*Petlura jest dzisiaj na Ukrainie miłowany przez chłopów, wojsko, inteligencję. Słowo Petlura leci od ust do ust i jest wszędzie wymawiane z podziwem i miłością*."[56] Jeszcze jedna furtka i gest o taktycznym charakterze, czy propozycja zmiany linii politycznej? Raczej chyba jednak przewaga taktyki, ale też i dowód różnych sposobów myślenia w kręgach elit praskich, bez zamykania sobie upragnionej drogi do Moskwy. Owa odemknięta furtka stanowiła swego rodzaju wypadkową stosunku do Rosji. Publikacje Nečasa ukazywały się w latach 1918–1919, specjalnej serii wydawniczej *Poznajme Ukrajinu*, co dowodziło wagi przywiązywanej w Pradze do tej tematyki.[57]

Z tendencją do nawiązania kontaktów wyszedł też i Dyrektoriat, proponując nawiązanie oficjalnych stosunków.[58] Oferta nie została przyjęta. Przebywający w Kijowie Czesi powołali

[53] LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 47–48.

[54] NEČAS, J.: *Ukrajinská otázka*. Brno 1918, s. 34.

[55] NEČAS, J.: *Upřímné slovo o stycích česko-ukrajinských*. Praha – Kyjev 1919, s. 19.

[56] NEČAS, J.: *Východoevropská tragédie a Ukrajina (její vývoj a životní síly)*. Praha 1919.

[57] Zapoczątkował DNISTRIANSKIJ, S.: *Ukrajinci Čechům*, a potem obok Nečasa, publikowali w niej: SMAL-STOCKYJ, S.: *Lvov – srdce západnej Ukrajiny*, BOČKOVS'KYJ, I.: *Z dejin Ukrajiny a ukajinského obrodenia*, BOČKOVS'KYJ, I.: *Ukrajina a Ukrajinci s etnografickou mapou a dalšie*, KORDUB, I. – HOZDAVA, I.: *Bukovina a Uhorska Ukrajina*, MACHAL, J.: *Taras Ševčenko*, DOROŠENKO, D.: *Medzinárodná orientácia Ukrajincov počas vojny a revolucie*, HRUŠEVSKI, M.: *Ukrajina a Rusko*.

[58] Centralnyj Deržavnyj Archiv Vyščych Orhaniv Vlady ta Upravlinnja Ukrażny (dalej CDAVOVU), f. 3696, op. 1, spr. 51, k. 15, telegram do rządu ČSR z 31. 12. 1918, k. 52 z notą werbalną ze stycznia 1919 roku z propozycją nawiązania stosunków.

Komitet Obywatelski, występujący w roli ich reprezentanta wobec władz. Na podstawie źródeł można wnosić, że miał on szereg konkretnych ludzkich, zrozumiałych postulatów, jak prośba o podstawienie odpowiedniej liczby wagonów, co miało pomóc w repatriacji ludności cywilnej. Obok nich pojawiały się też inne, nacechowane arogancją. Komitet oczekiwał zakończenia śledztw przeciwko kilku czeskim biznesmenom, szczególnie właścicielom firmy Švec. Jeszcze ostrzejszy ton, wręcz nakazu i nagany, miało pismo F. Stříbnego, jako przedstawiciela Ententy, w którym domagał się jakiejś formy rekompensaty za napad grupy żołnierzy ukraińskich na kilka konsulatów zachodnich państw. Drobny incydent nabierał w ten sposób nagłośnienia.[59] Stawiając tak wysoko poprzeczkę, Czesi zdawali sobie sprawę, że potrzebujący międzynarodowego uznania rząd petlurowski nie był najsilniejszym partnerem. Praga zerkała w stronę Moskwy, licząc na wyjaśnienie sytuacji na Wschodzie. Ostatecznie za cichym przyzwoleniem Pragi pojawiła się w marcu 1919 roku nieoficjalna placówka URL, która kierował Maksym Sławiński. Funkcjonowała praktycznie do końca 1921 roku, borykając się przez ten czas z poważnymi tarapatami finansowymi. Jeżeli nawet sam szef placówki pozostał jeszcze w Pradze, traktowany był jako osoba prywatna.[60] Na tym tle pozycja delegata rządu ZURL wyglądała lepiej.

Nie wzmacniał też pozycji URL potęgujący się chaos polityczny nad Dnieprem oraz postępująca militarna słabość tego obozu. Po obaleniu hetmana Skoropadzkiego na przełomie lat 1918 i 1919 przez tzw. Dyrektoriat, po władzę na Ukrainie usiłowali sięgnąć, nie po raz pierwszy lokalni bolszewicy wspierani przez kremlowską centralę, jak również najzdolniejszy z białych generałów, A. Denikin. Realna władza URL w drugiej połowie roku 1919 wyraźnie się skurczyła i nie mogło to nie ujść uwadze praskich czynników. Brak stabilizacji nie sprzyjał też poważnej wymianie gospodarczej pomiędzy dwoma państwami. Czynnik ekonomiczny był zawsze istotny dla naszych pragmatycznych południowych sąsiadów. Otwierało to drogę kapitałowi spekulacyjnemu. Przysłowiowa „mętna woda" im sprzyjała. W ten sposób wyrosła fortuna wspomnianego wyżej F. Stříbrnego, który został mianowany pełnomocnikiem rządu ČSR na południu Rosji. Dzięki swej zręczności zdołał przejąć za francuską zgodą część majątku pozostawionego tam przez armię austro-węgierską. Trafił do komisji likwidacyjnej, mającej zająć się podziałem tej swoistej masy upadłościowej, reprezentując w niej bardziej siebie, niż interesy ČSR, próbując dzięki francuskim koneksjom działać na niekorzyść swojego państwa. Pikanterii sytuacji dodawał fakt zasiadania innych czeskich przedstawicieli w tym gremium. Tenże sam Stříbrný stał na czele czechosłowackiej delegacji, która udała się do Denikina, ale porozumienia z nim czy tzw. rządem dońskim wskutek rozwoju sytuacji nie weszły w życie. Po latach jego nazwisko stało się synonimem afer i nadużyć.[61] Jesienią 1919 roku ponownie na obszary kontrolowane przez Denikina udała się inna misja czechosłowacka kierowana przez mniej kontrowersyjną osobę, sekretarza w ministerstwie handlu i przemysłu, prof. F. Květoňa.[62]

[59] CDAVOVU, f. 3696, op.1, spr. 51, k. 25–26, 28–31, pisma ze stycznia 1919 roku o dostarczenie wagonów; k. 27, 37, 50, pisma ze stycznia domagające się zaprzestania śledztwa i zwrotu majątku czeskiej firmie oraz ostry protest z 23. 01. 1919 przeciwko wtargnięciu oddziałów Strzelców Siczowych do konsulatów hiszpańskiego, amerykańskiego i angielskiego.

[60] CDAVOVU, f. 4, op. 1, spr. 567, raport o ruchu ukraińskim z 19. 11. 1921, Berlin, oraz f. 3696, op. 2, spr. 82, k. 35, pismo ministra spraw zagranicznych URL A. Liwyckiego do Kosta Macijewicza z 13. 04. 1922; BRUSKI, J. J.: *Petlurowcy. Centrum państwowe URL na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków 2000, s. 381.

[61] SLÁDEK, Z.: *Dobrodružné osudy Františka Stříbrného*. Slovanský přehled 54, 1968, nr 5, s. 427–434; LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 105, 106, 138.

[62] SLÁDEK, Z.: *Dobrodružné osudy F. Stříbrného*. In: Sládek, Z.: Hospodářské vztahy ČSR a SSSR 1918–1938. Praha 1971, s. 15, rozdział jest poszerzoną wersją wcześniejszego artykułu sprzed trzech lat.

Relacje z URL traktowane były więc raczej jako rozwiązanie awaryjne. Priorytet, nawet odległy czasowo, z racji panującego tam chaosu, miały relacje z przyszłą, „odnowioną" Rosją. Oczekiwanym i pożądanym partnerem Zachodu nie byli oczywiście odrzucający panujące tam wartości bolszewicy, ignorowani wówczas przez większość międzynarodowej wspólnoty. Zwalczające się obozy polityczne w rozchwianym imperium, zdając sobie sprawę z reperkusji zaistnienia nad Dnieprem niepodległego państwa nie akceptowały ukraińskich aspiracji. Osłabienie Rosji dodatkowo wzmacniałoby Polskę, rywala Pragi do ogrywania pierwszoplanowej roli w środkowej Europie, z którą toczył się dodatkowo ostry spór graniczny. Trudno więc było oczekiwać rzeczywistego entuzjazmu elit praskich wobec URL i rządzącego tam Dyrektoriatu z Petlurą na czele. Z drugiej jednak strony większość rządzącej w Czechosłowacji elity nie zamierzała nadmiernie antagonizować tego ukraińskiego środowiska. Było swojego rodzaju alternatywą i należało się z tej strony zabezpieczyć. Łatwiej na tym tle zrozumieć „nagłe" odkrycie Petlury przez czeską publicystykę wiosną 1919 roku,[63] gdy ten był postacią na Ukrainie rzeczywiście najbardziej znaczącą.

Nie tylko z punktu widzenia Warszawy wojna polsko-radziecka miała wymiar strategiczny. Praga przeczuwając zbliżające się rozstrzygnięcia przygotowywała odpowiedni do nich grunt czyli stanowisko. Front polski po klęsce Armii Ochotniczej najwybitniejszego z białych generałów – Denikina, stawał się najważniejszym teatrem działań wojennych na Wschodzie. Czechosłowacja zajęła stanowisko neutralne, co współgrało z linią coraz szerszej grupy państw Zachodu, z Wielka Brytanią na czele, odchodzących od polityki interwencji, w której swój udział miał i ČSR. Przez sporą część 1918 roku najpoważniejszym i najlepiej zorganizowanym przeciwnikiem bolszewików, był właśnie Korpus Czechosłowacki składający się z dezerterów czy jeńców z armii C-K Monarchii. Kontynuował on w następnym roku kampanię na Syberii. Patrząc na efekty, Pradze udało się zdyskontować ten fakt na konferencji pokojowej i zdobyć z tego tytułu międzynarodowy prestiż (oczywiście z zachodniego punktu widzenia).

Praga w obliczu załamania białych obserwowała uważnie rosnące zainteresowanie Polską ze strony mocarstw zachodnich, postrzegających odrodzoną RP, jako realną antybolszewicką siłę. Sygnały te nie były jednoznaczne. Jeszcze w listopadzie 1919 roku Rada Najwyższa pod silnym angielskim wpływem[64] przyznała Polsce mandat nad Galicją Wschodnią na 25 lat, co wywołało oburzenie w kraju i upadek gabinetu Paderewskiego. Na dodatek ten sam organ koalicyjny ustalał tymczasowe granice RP na wschodzie, zwane potem „linią Curzona". Potęgowało to przecież poczucie niepewności, a obozowi ZURL dawało nadzieję na powrót jego sprawy na międzynarodową arenę. Po miesiącu jednak wyspiarze zaczęli zajmować bardziej elastyczne stanowisko. Pewne znaczenie miała francuska argumentacja. Polska stawała się niejako naturalna barierą oddzielającą od bolszewizmu. Wyraźne poparcie, z wyjątkiem kwestii cieszyńskiej, demonstrowała już od niemal samych narodzin państwa polskiego Francja. Opory wstrzemięźliwych Brytyjczyków częściowo udało przełamać się premierowi Clemenceau w grudniu 1919 roku. Owocem jego rozmów był komunikat, że mocarstwa wchodzące w skład Rady Najwyższej Koalicji postanowiły zawiesić listopadowe decyzje dotyczące mandatu nad Galicją Wschodnią na 25 lat, z zastrzeżeniem postulowanym przez Anglików, ponownego rozpatrzenia problemu. Nieformalnie pozwalało to stronie polskiej przedłużyć tam swoją administrację na czas nieokreślony. Z kolei stosunek mocarstw do zbliżającej się decydującej kampanii miał charakter dwuznaczny. Anglicy w imię swoich gospodarczych interesów pragnęli jak najszybszej pacyfikacji na Wschodzie i otwarcia tamtejszego rynku. Francja, pod zmienioną na początku 1920 roku ekipą („Tygrysa" zastąpił Millerand), opowiadała się oficjalnie za

[63] NEČAS, J.: *Ukrajinská otázka*. Brno 1918, s. 34.

[64] Chyba dały o sobie znać wpływy w Foreign Office wspomnianego L. Namiera, por. przypis 40.

pokojem, ale w razie sowieckiej inwazji deklarowała Polsce poparcie. Nad Rzeczypospolitą wisiał jak miecz Damoklesa także 87 § traktatu wersalskiego, w którym znalazło się stwierdzenie, że wschodnie granice Polski wyznaczone miały zostać przez mocarstwa. Mogło to stać się elementem szantażu, gdyby Polska okazała słabość lub naraziła się potęgom zachodnim. W Paryżu jak i Londynie z pewną podejrzliwością obserwowano rozmowy polsko-radzieckie w Mikaszewiczach na przełomie lat 1919–1920. Polska przystępowała do wielkiej rozgrywki nie posiadając więc zdecydowanego poparcia mocarstw.

W takich okolicznościach 15. 12. 1919 roku doszło do spotkania polskiego chargè d'affaires, Leszka Malczewskiego z prezydentem Masarykiem. Politycy dokonali przeglądu wzajemnych, napiętych relacji. Głowa czechosłowackiego państwa przyznawała, że może rozumieć polski żal z powodu bolesnej kwestii cieszyńskiej, ale winą nieco naiwnie starała się obciążyć byłego premiera Kramáře. Problem galicyjski podniósł sam Malczewski, wyrażając zaniepokojenie wyraźną tendencją do posiadania przez ČSR wspólnej granicy z Ukrainą, bądź z Rosją i wsparciem halickich irredentystów. Masaryk odparował te zarzuty, stwierdzając, ze są to obawy przesadzone. Czechosłowacja miała mieć inne poważniejsze problemy. Priorytetem, wręcz koniecznością było posiadanie wspólnej granicy z Rumunią. Prezydent zaprzeczał prowadzeniu wrogiej Polsce agitacji w Galicji Wschodniej, powtarzając to następnego dnia podczas przyjęcia w poselstwie Królestwa SHS (późniejszej Jugosławii).[65]

Relacje międzypaństwowe nadal wyglądały źle. Sprawa cieszyńska prezentowała się nawet jeszcze bardziej dramatycznie. Napięcia potęgowały działania czechosłowackiej administracji na kontrolowanych przez nią obszarach spornego obszaru i przygotowania do zaplanowanego, a potem odwołanego plebiscytu. Nie ulegała zmianie życzliwość czeskich gospodarzy wobec halickich uchodźców, z których niemała część była uzbrojona. Potęgował się impas. Wysłannik ČSR, Vlado Radimský postulował szerszą akcję dyplomatyczną, której celem było rozproszenie obaw polskich w kwestii galicyjskiej.[66] Sam próbował przekonać do czeskich racji polską opinię publiczną wydaniem broszury *Nasi sąsiedzi: Czechosłowacy* (oficjalnie miała to być „niezależna" inicjatywa) oraz dyskretnym wsparciem materialnym, głównie w postaci dostawy papieru, dla Adolfa Nowaczyńskiego, zwolennika wzajemnych przyjaznych relacji.[67]

Radimský śledził też rozwój kontaktów Polski z URL i kształtowanie się trudnego pomiędzy nimi sojuszu. Niektóre z jego opinii uderzają trzeźwością sądów, jak choćby ta z września 1919 roku, stwierdzająca, ze właściwie Petlura nie ma innego wyjścia, a i dla Polski jest on optymalnym partnerem. Nie brakowało jednak w opiniach i ocenach czeskiego dyplomaty także złośliwości i cynizmu. Ostatecznie reprezentował większość wpływowych elit praskich, które bez entuzjazmu patrzyły na zbliżenie polsko-ukraińskie i obecność Polski na Wschodzie. Zjadliwie odnotowywał fakty mogące atamana Petlurę zdezawuować i podkreślić jego zależność od Polski. Cytował krytyczne wobec tego sojuszu opinie prasy polskiej.[68] Sam alians

[65] CAW, f. TB, sygn. I. 476.1-107, k. 570–571, L. Malczewski do MSZ (odpis), 17. 12. 1919.

[66] AMZV, f. PZ, Varšava, raport 26. 03. 1920.

[67] AMZV, f. PZ, Varšava, raporty z 18. 02. 1920, č. 219; 21. 03. 1920, č. 390; autorem broszury miał być zasiedziały w Polsce Czech, Václav Dresler. LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 156; AKPR, sygn. D 9163/20, Polsko 1919–1920, gdzie w raporcie z 28. 02. 1920, cytowane są opinie Nowaczyńskiego o konieczności dobrych relacji z Czechosłowacją.

[68] AMZV, f. PZ, Varšava, raporty 10. 09., 12. 09., 20. 11., 22. 12. 1919, 19. 01. oraz 02. 04., 17. 04., 23. 04. 1920; AKPR, sygn. D 9163/20, Polsko 1919–1920, gdzie w niepodpisanych złośliwych eseistycznych analizach pt. „*Tajemnice Alei Róż*" z 02. 04. i 05. 05. 1920 roku znajduje się charakterystyka Petlury i jego tendencyjny życiorys. Wyszczególniał tam fakt, iż był niegdyś zwykłym, prowincjonalnym nauczycielem, w domyśle małym człowieczkiem, który nie dorasta do swojej nowej roli i mówiąc kolokwialnie, władza „*uderza mu do głowy*", równie złośliwe są uwagi z 01. 10. 1920, gdzie na zapytanie: „*Co robi Petlura?*" pada odpowiedź, że nudzi się, tyje i sprzeniewierza środki finansowe.

został przyśpieszony i ułatwiony załamaniem idei soborności czyli zjednoczenia obu ukraińskich państw (ZURL i URL), gdy w listopadzie 1919 roku większość oddziałów UHA przeszła, na mocy umowy z Ziadkowic, na stronę Denikina. Osłabieniu uległ tym samym front Petlurowskiej URL i tym samym zmusił jej oddziały do oddania nacierającym od północy bolszewikom niemałej części kontrolowanych obszarów. Precedensy miały już miejsce wcześniej, w sierpniu, gdy galicyjski (tzn. halicki) gen. Kraus oddał siłom Denikina opanowany Kijów. To przecież Haliczanie, zdecydowanie niechętni Polsce byli w środowisku ukraińskim faworytami Pragi. Pojednawcza postawa obozu ZURL wobec białej Rosji nawet mogła liczyć na zrozumienie nad Wełtawą.

Wszystko to wzbudzało rosnącą irytację i niepokój Warszawy. Rosły antyczeskie nastroje i emocje, których odzwierciedleniem jako dowód niezależnie od prasy byłaby broszura o charakterze pamfletu, autorstwa Włodzimierza Tetmajera. Oskarżał on zmierzających do budowy mocarstwowej pozycji południowych sąsiadów (lidera federacji „*po Adrię i Morze Greckie*") o stawianie przeszkód na drodze połączenia się Polski z Litwą, współpracę z Niemcami oraz o podsycanie nieustannego pożaru na ziemiach ruskich.[69]

Po kilku miesiącach, 31. 03. 1920 roku doszło do kolejnej rozmowy Malczewskiego z prezydentem ČSR. Rykoszetem musiał powrócić problem cieszyński, który zdominował rozmowę. Pojawiła się także tematyka wojny z bolszewikami. Kwestia galicyjska znalazła się wśród pretensji wysuwanych przez polskiego dyplomatę. Poruszył miedzy innymi fakt formowania lub utrzymywania w stanie gotowości bojowej zachodnioukraińskich jednostek. Sugerował, że dowodzi to, iż Czechosłowacja na każdym kroku utrudnia budowę polskiego państwa. To wywołuje gorycz Polaków. Prezydent uspokajał, uważając że sprawa ukraińskich jednostek jest przeceniana przez Polaków. W środowisku ukraińskich uchodźców nie brakuje ludzi niepoczytalnych i ČSR ich popierać nie będzie, udzielając tylko humanitarnej pomocy. Zaprzeczał też o rzekomych przygotowaniach do wojny z Polską i przegrupowaniach armii z tym związanych, o czym krążyć miały pogłoski na pograniczu.[70]

Wkrótce po zawarciu sojuszu polsko-ukraińskiego[71] rozpoczęła się decydująca kampania wojny bolszewickiej. Jej pierwszy etap dla Polski zapowiadał się zachęcająco. Sukces, jak się wydawało początkowo, kijowskiej wyprawy czynił realną wizję odbudowy URL, odepchnięcia Rosji głęboko na wschód i tym samym wzmocnienia pozycji Drugiej Rzeczypospolitej. Nie mogło to być zgodne z wizją Pragi, co wcześniej zostało już wyłożone. Postępy polskich wojsk były uważnie śledzone, czego dowodziły raporty z Warszawy oraz obserwacje polskich dyplomatów nad Wełtawą, nie mówiąc o histerycznych niekiedy reakcjach czeskiej prasy.[72] W majowych dniach spotkał się z Malczewskim Beneš, który wypomniał polskiemu dyplomacie błędną drogę wojny, przestrzegając przed powtórzeniem losu Niemiec. Oświadczył też, że „*rząd czechosłowacki nie uzna zresztą nigdy państwa ukraińskiego, które jego zdaniem, stanie się prędzej czy później ostoją niemieckich wpływów*".[73] Z punktu widzenia czechosłowackich kręgów władzy możliwość polskiego zwycięstwa poprzez odepchnięcie za Dniepr rosyjskiego

[69] TETMAJER, W.: *Istota sporu czesko-polskiego*. Kraków 1919, s. 27.

[70] CAW, f. TB, sygn. I.476.1-102, k. 349–355, raport Malczewskiego do MSZ, 03. 04. 1920.

[71] Teksty porozumień z 21. i 24. 04. 1920 roku (umowy politycznej i konwencji wojskowej): *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. Tom II. Warszawa 1961, dok. 379, s. 745 i dok. 381, s. 749–753.

[72] Depesze Radimskiego i jego współpracownika F. Neugebauera z Warszawy, kwiecień–czerwic 1920, w AMZV, f. PZ, Varšava, 1920; WYSOCKI, A.: *Dzieje mej służby dyplomatycznej*. Tom I. Cz. I, Rps. Oss 12447/II Mkf. 2437, s. 115 (124 – efekt podwójnej numeracji); Právo lidu, nr 124, 07. 05. 1920, organ socjaldemokratów sugerował, że zajęcie Kijowa zagraża bezpośrednio Czechosłowacji; organ rządu Československá republika, nr 98, 10. 05. 1920, nazywał wyprawę kijowską „*największym przestępstwem wobec ludzkości*".

[73] AAN, f. Ambasada RP w Paryżu, t. 68, *Przegląd Polityczny MSZ*, nr 20, 24. 05. 1920.

imperium byłoby realizacją jednego z najczarniejszych scenariuszy. Oznaczało to nie tylko wyraźne wzmocnienie najpoważniejszego rywala w regionie, ale również eliminację na czas nieokreślony potencjalnego alianta. Racja stanu uczyniła z Czechosłowacji zdecydowanego przeciwnika polskiej akcji militarnej i starła się wówczas na arenie międzynarodowej szkodzić II Rzeczypospolitej, na co ta odpowiadała z wzajemnością.[74]

Wspierany przez ČSR obóz ZURL, którego główny ośrodek znajdował się w Wiedniu, zachwiał się w swoim stanowisku. Niektórzy politycy z kręgu Petruszewicza (choć bez jego akceptacji), jak Izydor Hołubowycz (przejściowo premier) czy Kost Ławyckij, podjęli próby rozmów z polskimi dyplomatami, sondując w ten sposób stanowisko II RP. Podczas dyskusji z posłem Marcelim Szarotą, Hołubowycz, miał oświadczyć, że faworyzowanie Ukraińców na Rusi Zakarpackiej przez Czechów wynika z ambicji, aby ten kraj stał się „*ukraińskim Piemontem*". Ta „*polityka ma na celu dokuczenie Polakom*".[75] Nieprzejednani zwolennicy politycznych konceptów Dyktatora z Ukraińskiej Rady Narodowej – Aleksander Barwinskij i Kirył Studzinskij – wysuwali jednak odmienne pomysły, które współgrały z linią Pragi zmierzającą do osłabienia pozycji Polski. Protestowali przeciwko porozumieniu Petlury z Rzeczypospolitą i proponowali, aby na konferencji pokojowej w swoim czasie wysunąć koncept przyłączenia Galicji Wschodniej do państwa czechosłowackiego. W jednym z raportów znalazła się uwaga, że „*za najodpowiedniejszą porę do wysunięcia tego projektu uważają chwilę wybuchu konfliktu między Polską a Czechami, jaki wedle ich zapatrywań musi w najbliższej przyszłości nastąpić i na jaki oni z całą pewnością liczą*".[76] Praga zadeklarowała oficjalnie neutralność, ale zarazem odżegnując się oficjalnie od uznania de iure Sowietów, aby nie drażnić Zachodu, utrzymywała nieoficjalne z nimi kontakty. Na Wełtawą działała misja sowieckiego Czerwonego Krzyża pod przewodnictwem Salomona Gillersona (lub Hillersona), z którą wbrew zapewnieniom Beneša, były prowadzone też jakieś rozmowy polityczne. Potwierdzałby przypuszczenia konkretny fakt, że niemal równocześnie, w początkach sierpnia, w Moskwie został wynegocjowany przez czechosłowackiego mjr Josefa Skalę układ repatriacyjny z tajnym protokołem zobowiązującym ČSR do ścisłej neutralności. Tworzyło to pewną logiczną całość, z podpisanym wcześniej, w lutym 1920 roku traktatem w Kojtun kończącym epizod walki czechosłowackich legionów na Syberii.[77] Należy przyznać, że wśród badaczy czeskich nieobca jest świadomość, iż postawa ČSR w 1920 roku odbiła głębokie piętno na wzajemnych stosunkach do lat trzydziestych, a nawet i później w dobie nowego światowego konfliktu.[78]

Na czechosłowacki aspekt wyprawy kijowskiej zwrócił też uwagę w swoim późniejszym opracowaniu, jej uczestnik – Tadeusz Kutrzeba. Według niego krzyżowała ona praskie plany urządzenia po swojemu wschodniej Europy. Generał uważał: „[…] *Propolska Ukraina neutralizowała jakby korzyści, które mogłyby wypływać z posiadania przez Czechosłowację Rusi Podkarpackiej, graniczącej poprzez samodzielną Małopolskę Wschodnią* [w oficjalnej

[74] NOWINOWSKI, S.: *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne podczas wojny 1920 r.* Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica, 1998, z. 62, s. 62–71.

[75] AAN, f. KOD, t. 57, k. 424–427, 433–434, raporty M. Szaroty do MSZ, Wiedeń 04. i 21. 05. 1920; też k. 436–439, MSZ pozostał głuchy i nie odpowiadał na te propozycje, czego dowodzi raport z 01. 06. 1920.

[76] CAW, f. Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (dalej O. II SG), sygn. I.303.4-6875, k. 383, Dyrektor Policji Państwowej Reinlender do MSW, Lwów 08. 05. 1920; o tym spotkaniu również porusza raport (odpis) inspektora Reinlendera do MSW z 21. 05. 1920 roku w AAN, f. KOD, t. 57, k. 428–431.

[77] NOWINOWSKI, S.: *Konstatacje i nadzieje. Dyplomacja czechosłowacka wobec kwestii bezpieczeństwa zbiorowego w Europie*. Toruń 2005, s. 84–85; DEJMEK, J.: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. Část I. *Revolucionář a diplomat (1894–1935*). Praha 2006, s. 275–276.

[78] DEJMEK, J.: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. Část I. *Revolucionář a diplomat (1894–1935*). Praha 2006, s. 275, 281.

nomenklaturze Galicję Wschodnią – M. J.] *z Rosją. Czechosłowacja wierząc w owe czasy w niestałość rządów sowieckich, liczyła wytrwale na powrót dawnej Rosji.*" Dystans, a nawet wrogość wobec walczącej z bolszewikami Polski posiadała takie właśnie podłoże, niezależnie od wspierania wrogiej Polsce emigracji ukraińskiej. Na to nakładały się jeszcze, używane jako wymówka do blokowania transportów z bronią, wystąpienia komunistów i „lewicowych utopistów" sprzeciwiających się „*polskiej interwencji w Rosji*".[79]

Wkrótce przyszedł okres polskich niepowodzeń, a nawet zarysowującej się klęski. Czechosłowacja, formalnie neutralna, czyniła wiele, aby skomplikowanej sytuacji Polski nie poprawić, choćby blokując sprawę tak cennych wówczas, jak i wcześniej, transportów z bronią. Ta bolesna kwestia znajduje odzwierciedlenie w literaturze.[80] Długo pozostawała raną we wzajemnych relacjach. Nie ukrywana też była satysfakcja z odwrócenia się koła fortuny. Przejmująca pod tym względem byłaby relacja Wysockiego, wspominającego, że pewnego sierpniowego dnia 1920 roku poprzedzającego warszawską bitwę, pod Hradczanami spotkał pochód z czerwonymi sztandarami oraz widział iluminacje przedmieść w oczekiwaniu na upadek polskiej stolicy.[81] Równie bolesne i logicznie niezrozumiałe były słowa prezydenta Masaryka skierowane do szefa misji alianckiej udającej się do Warszawy, lorda d'Abernona (24. 07. 1920). Czechosłowacki mąż stanu uważał, że jakakolwiek pomoc dla Polski straciła sens, ponieważ jej los został przesądzony…[82] Czy znalazłoby się wówczas miejsce dla suwerennej ČSR w przypadku zwycięstwa bolszewików i ich regionalnej co najmniej hegemonii?

Praga kontynuowała wsparcie obozu ZURL. Do Polski płynęły meldunki i raporty o utrzymywaniu gotowości bojowej galicyjskich jednostek sformowanych, formalnie internowanych w ČSR. Co prawda ekwipunek bojowy brygady kwaterującej w Niemieckim Jabłonnem uchodził za „*słaby i niedostateczny*", ale codziennie miały tam odbywać się ćwiczenia oraz prowadzona była antypolska propaganda.[83] Warto oddać głos jednemu z żołnierzy przebywających w obozie we wspomnianym wyżej Jabłonnem (obecnie Jablonné v Podještědí). Markjan Terleckij z rozbitej w maju 1919 roku grupy Sambor, wspominał: „*Czeskie władze uczyniły dla internowanych wiele dobrego* […]. *Internowani otrzymywali nowy wojskowy żołd, a poza tym oficerowie i strzelcy pobory równe czeskim żołnierzom. Prawdopodobnie był to chyba jedyny przypadek w historii stosunku do internowanych* […]. *Właściwie nie było typowego internowania poza trzymiesięczną kwarantanną, tabor nie był zamknięty, nie było drutów, a wieże strażnicze nie zostały obsadzone. Obowiązywał porządek*

[79] KUTRZEBA, T.: *Wyprawa kijowska 1920*. Warszawa 1937, s. 322–323.

[80] KAMIŃSKI, M. K.: *Konflikt polsko-czeski w latach 1918–1921*. Warszawa 2001, s. 324–325, gdzie też przytacza autor bogata bazę źródłową; dowodem, że polska strona protestowała oraz informowała przedstawicieli ČSR o konkretnych przypadkach, są depesze Radmiskiego i Neugebauera z Warszawy, w AMZV, f. PZ, Varšava, 1920, czerwiec–lipiec 1920, np. 16. 6. i 7. oraz 13. 07. 1920; problem porusza też i dodaje nowe przykłady zwłoki z tranzytem sprzętu wojskowego na przełomie lat 1921–1922, KOŁAKOWSKI, P.: *Między Warszawą a Pragą. Stosunki polsko-czechosłowackie stosunki wojskowo-polityczne 1918–1939*. Warszawa 2007, s. 290–291.

[81] WYSOCKI, A.: *Dzieje mej służby dyplomatycznej*. Tom I. Cz. I, Rps. Oss 12447/II Mkf. 2437, s. 129 (138); kilka stron wcześniej opisuje cynizm urzędników i kolejarzy czechosłowackich na przejściu granicznym w Bohuminie, wraz z faktami libacji. Wysocki udał się tam na osobistą interwencję niewiele osiągając; też AAN, f. Akta Erazma Piltza (dalej EAP), t. 250, k. 26, list Wysockiego do Piltza, 11. 07. 1920, w którym autor odczuwa, że „*rząd czechosłowacki czeka naszej klęski*".

[82] WYSOCKI, A.: *Dzieje mej służby dyplomatycznej*. Tom I. Cz. I, Rps. Oss 12447/II Mkf. 2437, s. 127–128 (137–138); KAMIŃSKI, M. K.: *Konflikt polsko-czeski w latach 1918–1921*. Warszawa 2001, s. 338–339; autor przytacza też inną wypowiedź prezydenta, o dzień wcześniejszą, skierowana do posła Wielkiej Brytanii, Clerka. Według Masaryka, Czechosłowacja pomogła już Polsce wiele, nie atakując jej w tym momencie – s. 328.

[83] AAN, f. Ataszaty wojskowe, AII/91, k. 241, Referat Informacyjny „Czechosłowacja" O. II SG NDWP od 01. 01. do 31. 07. 1920.

koszarowy. Cały ład i utrzymanie porządku znajdowały się w ręku internowanych." Tłumaczył to sobie faktem, że „*Polska i Czechy spierały się o Śląsk i Tatry*".[84] Relację Terleckiego potwierdzały polskie źródła, w których dodatkowo można znaleźć informacje o korzystaniu przez Ukraińców w ČSR najróżniejszych udogodnień i świadczeń socjalnych.[85] Do tego czy innych obozów napływali dezerterzy z południowo-wschodniej Polski. Krążyły pogłoski o przygotowywanym powstaniu na wschodzie Galicji, choć w świetle źródeł sprawa nie wyglądała tak jednoznacznie.[86]

W związku z rosnącą liczbą uchodźców Ministerstvo Narodovej Obrany w porozumieniu z Ministerstvem Zahraničnych Veči wydało okólnik jak postępować z nimi i na jakie kategorie podzielić. Wyróżniono 4 grupy. W pierwszej znajdować się mieli ci, którzy z bronią przeszli na teren Republiki. Obowiązywać ich tez miały postanowienia konwencji haskiej i przysługiwać żołd, opieka zdrowotna oraz dodatki drożyźniane. W drugiej znajdowali się ci, którzy zostali jeńcami w innym państwie lub tam również internowani. Istniały podejrzenia, że mogą ich wykorzystać obce agentury. Powinni posiadać dokument identyfikacyjny z fotografią. W grupie trzeciej znaleźli się żołnierze innych armii, zaś w czwartej inni zbiegowie i azylanci. Ci ostatni musieli również posiadać odpowiednie dokumenty jak członkowie grupy drugiej.[87]

Z honorami przyjmowano też w Pradze kilkakrotnie J. Petruszewicza, przywódcę ZURL, a w jej finalnym etapie, nawet dyktatora. Zapewne nie było kwestią przypadku, że z największą atencją przyjmowany był po rozgromieniu UHA, latem 1920 roku, gdy decydowały się losy tej części Europy i Praga czyniła wiele, aby osłabić polskiego rywala. Był rozmówcą ministrów, premiera Švehli i zdaje się dwukrotnie, licząc dekadę lat dwudziestych, samego prezydenta Masaryka, trafiając tym samym na salony Hradu, nawet jeśli tylnymi drzwiami (spotkania miały odbyć się w hotelu).[88] Podczas rozmów pojawić się miały z inicjatywy Petruszewicza projekty

[84] TERELECKIJ, M.: *Tabor internovanich v Nimieckim Jablonnem v Čechoslovačini*. In: Ukrajinska Halycka Armija 1918–1920. Winnipeg 1958, s. 582–584; na kolejnych stronach autor relacji podawał skład formowanej tam brygady i jej stan osobowy; miała ona liczyć jesienią 1920 roku ponad 4 000 ludzi. Komendę mieli sprawować płk. Warywoda a potem gen. Kurmanowicz.

[85] Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej APG), f. Komisarz Generalny RP w Gdańsku, 1665, k. 88, Meldunek informacyjny o działalności emigracji ukraińskiej z 03. 02. 1925 roku, gdzie znajdujemy taką opinię: „*Ukraińcy korzystali w Czechach z wszelkich ułatwień, pozwalających im na przygotowanie się wojskowe do nowej akcji z Polską; otrzymywali żołd, mundury, amunicję i broń od władz wojskowych czeskich, a komendy ukraińskie miały prawo wystawienia dokumentów podróży i bezpłatnych biletów kolejowych oraz wysyłania do polski agitatorów i kierowników organizacji bojowych*"; porusza ten problem i rozwija KOŁAKOWSKI, P.: *Między Warszawą a Pragą. Stosunki polsko-czechosłowackie stosunki wojskowo-polityczne 1918–1939*. Warszawa 2007, s. 131, cytujący również ten dokument.

[86] CAW, f. SRI, DOK V, sygn. I.371-68 5/A, k. 327, Dowództwo Okręgu do Ministerstwa Spraw Wojskowych, Kraków 22. 08. 1920, o dezercjach do Czechosłowacji; k. 41, Posterunek Policji Państwowej do Powiatowej Komendy Policji w Nowym Sączu, Krynica 09. 06. 1920, o oddziałach ukraińskich tworzonych przez Czechów i dezercjach Rusinów z pogranicza; też CAW, f. TB, sygn. I.4761-107, k. 91, Konsulat RP do MSZ, Czerniowce 18. 06. 1920, raport z pogłoskami, że szef czechosłowackiej misji repatriacyjnej, kpt. Dašek, snuje z Ukraińcami palny powstania, które miałoby rozpocząć się gdy bolszewicy dojdą do Zbrucza; ZAKS, Z.: *Problem Galicji Wschodniej w czasie wojnie polsko-radzieckiej (1921–1923*). Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej, 1972, s. 90–91; szereg innych źródeł przytacza PISULIŃSKI, J.: *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław 2004, s. 263 (przypis 117), jednak stwierdza, że nie ma jednoznacznych dowodów świadczących o wejście owych koncepcji w fazę choćby wstępnej realizacji i poważnego zaangażowania Pragi.

[87] Vojenský historický archiv (dalej VHA), f. Presidium Ministerstva národní obrany (dalej MNO), sygn. 8819/14, k. 186, 21. 04. 1920.

[88] AKPR, sygn. D. 5687/20, z tytułem „Petruševič", relacje z lipca 1920 roku, m.in. lider obozu ZURL oprócz próśb o pomoc wnioskował możliwość odwiedzin obozu ukraińskich żołnierzy w Jablonnem k. Liberca, audiencja miała mieć miejsce 19. 07. 1920; też LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 169, 172, autor wspomina o kolejnej sierpniowej wizycie dyktatora w Pradze i rozmowach z Benešem; jest też raport polskiego wywiadu sugerujący, ze do spotkania obu polityków,

federacji galicyjsko-czechosłowackiej, co do której specjalnego entuzjazmu nie Praga nie wyrażała, nie chcąc wybiegać przed szereg.[89] Istotne znaczenie grały względy międzynarodowe, zwłaszcza reakcja Zachodu.

To właśnie w sierpniowych dniach wojska URL doznały poważnego uszczerbku w wyniku przejścia do Czechosłowacji wspomnianej wcześniej, wywodzącej się z UHA tzw. dywizji czy też raczej brygady (potoczne określenie) gen. Krausa. Działał on w myśl wskazówek Petruszewicza. Resztki idei soborności legły w gruzach. W rzeczywistości było to kilkuset świetnie wyszkolonych i nieźle uzbrojonych ludzi: pułk kawalerii i pododdziały piechoty z 5 Dywizji Chersońskiej, do których dołączyli potem już w miejscu internowania (Liberec), inni żołnierze haliccy.[90] Liczba internowanych rzeczywiście czy pozornie ukraińskich żołnierzy uległa kolejnemu powiększeniu. Szczerze mówiąc nie ma co do tej cyfry jednoznaczności i zgody w źródłach czy literaturze. W każdym razie suma ta mogła nawet do przełomu lat 1921–1922 dojść do kilkunastu tysięcy żołnierzy.[91]

W lipcowych dniach polskich porażek doszło do głośnej i znamiennej w skutkach konferencji w Spa, gdzie premier Grabski wyraził zgodę na arbitraż mocarstw w sporze z ČSR, który okazał się wkrótce dla II RP wysoce niekorzystny (28. 07. 1920). W tych okolicznościach miało miejsce spotkanie Beneša z sekretarzem polskiej legacji, Malczewskim (21. 07. 1920), w której czechosłowacki minister wyraził zgodę na wznowienie transportów wojskowych, ale na odcinku najbardziej wysuniętym na wschód do Jabłonicy na Przełęczy Tatarskiej. Prowadziła do Stanisławowa, miasta leżącego blisko linii frontu. Beneš, niezależnie od dwuznaczności tego kroku, w ten sposób podzielił częściowo skórę przysłowiowego niedźwiedzia. Notabene część tej linii kontrolowali wtedy Rumuni (po walkach z Węgrami Beli Kuna), zajmujący podczas wojny życzliwe wobec Polski stanowisko.[92]

---

bardziej jeszcze dyskretnego dojść miało 27. 07. 1923 roku, także w jednym z praskich hoteli, in: AAN, f. Wicekonsulat Koszyce, sygn. 458, t. 83, k. 208, raport do MSZ, Koszyce 31. 07. 1923.

[89] BETLIJ, O.: *Galicja Wschodnia i stosunki polsko-czechosłowackie w latach 1919–1921*. In: Dąbrowski, D. (red.): Od rywalizacji do współpracy. Relacje polsko-czeskie w badaniach młodych historyków z Polski i Republiki Czeskiej. Wrocław 2003, s. 59–61; też PAVLUK, O.: *Ukraďnsko-čechoslvac'ka konfederacija?* Kyjďvs'ka starovyna, 1999, nr 1, s. 70.

[90] KROTOFIL, M.: *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920*. Toruń 2002, s. 161 i cytowane tam archiwalia lwowskie.

[91] Większość źródeł informacji podaje, że liczba ukraińskich żołnierzy w Czechosłowacji w 1920 roku miała oscylować pomiędzy 6 a 10 tys. żołnierzy, w tym większość w Jablonnem, co przyznają KROTOFIL, M.: *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920*. Toruń 2002, s. 161 i PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojákom v rokach 1919–1923*. Historický časopis 47, 1999, nr 1, s. 56–58; PAVLENKO, M.: *Perebuvannja ugrupovan' Ukražnskož galickož armiž na teritoriž Čechoslovaččini (1919–1923*). Ukražnskij Istoričnij Žurnal, 1999, nr 2, s. 113–116; interesujące, że minister spraw wewnętrznych A. Švehla w odpowiedzi na interpelacje poselską odpowiadał 03. 01. 1920 roku, że uchodźców z Galicji na terenie ČSR miało przebywać „tylko" nieco powyżej 4 tys. uspokajając tym samym rodaków, in: Archiv Poslanecké sněmovny, f. Tisk (9) 2201–2425, T. 2204, 03. 01. 1920; liczba ta miała się zwiększać do kilkunastu tysięcy (z samej ponoć Galicji) na początku 1922 roku; władze ČSR w międzyczasie większość internowanych za zgodą zainteresowanych przydzieliły do tzw. oddziałów roboczych rozlokowanych w różnych częściach Republiki, o czym więcej w pracy PISULIŃSKI, J.: *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław 2004, s. 363, gdzie autor cytuje różne źródła polskie, ukraińskie i czeskie w przypisie 203; z kolei o 12 tys. w maju 1920 in: AAN, f. Ambasada RP w Paryżu, t. 159, k. 126, pismo z MSZ do Poselstwa w Paryżu z 17. 06. 1922; też o sprawie KOŁAKOWSKI, P.: *Między Warszawą a Pragą. Stosunki polsko-czechosłowackie stosunki wojskowo-polityczne 1918–1939*. Warszawa 2007, s. 131.

[92] CAW, f. TB, sygn. I.476.1-107, k. 168–173, sprawozdanie Wysockiego z rozmów Malczewskiego z Benešem, Praga 21. 07. 1920; OLIVOVA, V.: *Polityka Czechosłowacji wobec Polski podczas wojny polsko-radzieckiej 1920 r*. Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej, 1967, s. 206–226; KAMIŃSKI, M. K.: *Konflikt polsko-czeski w latach 1918–1921*. Warszawa 2001, s. 327–328, gdzie autor przytacza dosyć bogatą faktografię i bibliografię (przypisy), szczególnie w kontekście relacji czechosłowacko-rumuńskich i stanowiska Rumunii wobec toczącego się konfliktu.

Na arenie dyplomatycznej pojawiały się swego rodzaju pogłoski, wychodzące z kręgów brytyjskich i emigracji halickiej w porozumieniu zapewne z ČSR, o ewentualnym oddaniu Czechosłowacji mandatu nad Galicją Wschodnią. Posiadały swoje źródło w nieustalonym jeszcze formalnie statusie tego kraju i zmiennych losach wojny. Skierowany do Pragi, znany z filoczeskich poglądów, wiceminister Erazm Piltz miał zabiegać u Beneša, który był jego znajomym sprzed lat, o lepszy klimat we wzajemnych relacjach i zapobiec niekorzystnym dla Polski rozstrzygnięciom. Tak w każdym razie sprawę mógł widzieć ówczesny kierownik MSZ, wcześniej poseł w Londynie, Eustachy Sapieha. Piltz chyba nadawał się do tej misji, choć może zbyt łatwo znajdował usprawiedliwienie dla tolerancji ze strony aktywności ukraińskich emigrantów. Nieufny Sapieha osobiście preferował dystans wobec Czechosłowacji, oskarżając ją o intrygi i nie podzielając optymistycznej wizji swego zastępcy.[93] Ten niebawem miał powrócić do Pragi w nowej roli.

Strona czeska nie widziała bezpośredniego militarnego zagrożenia dla siebie w postępach wojsk bolszewickich, choć kręgi wojskowe na wszelki wypadek opracowały tzw. plan „B", mający zminimalizować niebezpieczeństwo pojawienia się Armii Czerwonej na łuku Karpat. Także część elit (ludowcy i część socjaldemokratów) dostrzegała niebezpieczeństwa wynikające z załamania się Polski.[94]

Czechosłowackie czynniki rządzące w tych chwilach decydujących, o losach nie tylko Ukrainy, ale całej Europy Wschodniej nie zauważały lub czyniły to przypadkowo, przedstawicielstwa URL w Pradze. Niektóre ze spraw do załatwienia wymagały tylko dobrej woli Pragi, jak np. przetrzymywania samolotów, które uległy awarii i „leżakowały" na czeskich i słowackich lotniskach. Deklarowana neutralność pozwalała Pradze na wygodne wymówki i zwłokę. Kontakty były sporadyczne i dominowały w nich kwestie personalne, w postaci interwencji-próśb o przedłużenie prawa pobytu, przejazd czy leczenie. Nieformalny poseł, M. Sławiński starał się też wpływać na opinię publiczną, inspirując w prasie czeskiej publikacje (wspominał m.in. „*naszego przyjaciela*" Nečasa), na co zabiegał o środki od rządu URL.[95] Sławińskiemu udało się nawet nawiązać pewne dobre osobiste kontakty z przedstawicielami administracji, ale nie miało to przeniesienia na pozycję jego politycznego obozu. Tutaj faworytem pozostawały kręgi skupione wokół Petruszewicza. Decydujące znaczenie miał stosunek Petlurowców do Rosji.[96]

[93] AAN, f. AEP, t. 108, k. 6–9, list W. Günthera do Piltza, 31. 08. 1920; WYSOCKI, A.: *Dzieje mej służby dyplomatycznej*. Tom I. Cz. I, Rps. Oss 12447/II Mkf. 2437, s. 134–135 (143–144), według autora wspomnień, Piltz bagatelizował wsparcie Pragi dla emigrantów czy sprawę legionu ukraińskiego, uważając, że rząd czeski „*musi lawirować i nie może zrażać sobie ukraińskiej inteligencji*". Wysocki odwoływał się do relacji i wrażeń radcy Lachowskiego po wizycie w Poděbradach i Bodenbach (obecnie Děčín).

[94] OLIVOVÁ, V. (red.): *Otevřít Rusko Evropě. T. G. Masaryk a Edvard Beneš. Ruská otázka v roce 1922*. Praha 1997, s. 44; DEJMEK, J.: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. Část I. *Revolucionář a diplomat (1894–1935*). Praha 2006, s. 275.

[95] VHA, f. MNO, sygn. 8819/1, k. 185, znajduje się tam plik dokumentów z lat 1919–1921, dotyczących zatrzymania na lotniskach w Ołomuńcu i Bratysławie (międzylądowania) 3 samolotów URL, które miały przewozić pieniądze i pocztę dyplomatyczną, najpierw zabroniono wydania im benzyny a latem 1920 roku startu w związku z neutralnością na wyraźne żądanie resortu Beneša, ostatecznie zostały sprzedane w 1922; CDAVOVU, f. 3696, op. 1, spr. 162, k. 1–36, Ministerstvo Inozemskych Sprav URL, korespondencja z roku 1919, w jednym z raportów z 22. 07.; k. 22, Sławiński oprócz Nečasa innych przyjaznych sprawie dziennikarzy: P. Krišika, F. Tichego i dr Goraka; AKPR, sygn. D. 9421/20, Misja Nadzwyczajna URL do MV (Ministerstvo vnitra) 25. 09. 1919, znajdowała się tam informacja o wysłaniu pełnomocnika na Słowację i Podkarpacie, Leonida Harnyševskiego z odpowiedzią że organem odpowiednio kompetencyjnym jest w stosunku do misji MZV (czeski MSZ).

[96] CAW, f. O. II SG, sygn. I.303.4-6875, raport analityczny O.II do SG, Warszawa 16. 04. 1924, gdzie przytoczone zostały z pewnej perspektywy słowa samego Sławińskiego: „*Czesi nie byli do nas przychylnie ustosunkowani za nasz sojusz z Polską*" i „*ze względu na nasz stosunek do Rosji*".

Praga nie zamierzała rezygnować z ukraińskiej karty także po przełomie dokonanym podczas bitwy warszawskiej. Jeden ze współpracowników Petruszewicza, Wołodymyr Synhalewicz, kontynuował rokowania z rządem ČSR. Owocem miał być sojusz oraz układ gospodarczy pomiędzy ZURL a Czechosłowacją na 25 lat, zawarty ponoć 08. 09. 1920 roku. Jak można się było domyślić, strona czeska temu zaprzeczała, szczególnie po przeciekach do prasy wiedeńskiej. Problem ten pojawił się w rozmowie sekretarza Malczewskiego z Benešem, zapewniającym o lojalności strony czeskiej, która odbyła się 05. 10. 1920 roku. Minister nie zamierzał jednak zgodnie z polskimi oczekiwaniami złożyć wyraźne *desintéressement* w sprawie Galicji Wschodniej.[97]

Obóz ZURL usiłował wygrać coś dla siebie podczas rokowań ryskich, po zawartym w październiku rozejmie. Przybyła tam nawet delegacja z Kostiem Łewyckim na czele. Nikt tam jej nie zapraszał. Liczyła na pewne poparcie bolszewików, w których interesie leżałoby powstanie państewka galicyjskiego, buforu, który pozwalałby prowadzić skuteczniejszą rozgrywkę z Polską. Zawiodła się, poparcie radzieckie okazało się raczej symboliczne. Nie odegrała tam w sumie żadnej istotnej roli, zresztą skrępowana instrukcjami dyktatora nie miała pola manewru. Również rząd sowiecki instrumentalnie i nieszczerze traktował problem galicyjski jako swoistą kartę przetargową.[98] Tym bardziej wzrastało znaczenie związków z Pragą, która utrzymywała z tym obozem poufne, ale jednak kontakty, a zarazem napięte relacje z polską rywalką. To właśnie ČSR była adresatką większości not dyplomacji ZURL.[99]

Porażka dotychczasowych działań obozu Petruszewicza skłoniła część młodszych jego aktywistów do rozpoczęcia działalności na własny rachunek. W ten sposób grupa młodszych działaczy (Jewhen Konowalec, Andriej Melnyk, Roman Suszko) zawiązała 30. 08. 1920 roku (bądź lipcu) w przyjaznej uchodźcom Pradze, konspiracyjną Ukraińską Organizację Wojskową.[100]

Leszek Malczewski w grudniu 1920 roku spotkał się ponownie z prezydentem Masarykiem. Wróciła sprawa tolerowania brygady ukraińskiej i poparcia dla misji ZURL z R. Smal-Stockim, która wydawała akceptowane przez Pragę paszporty i wizy. Prezydent zaprzeczał, już tradycyjnie, twierdzeniom, iż rząd jego państwa prowadzi nieprzychylną Polsce politykę w Galicji Wschodniej. Zapewniał, że zbada osobiście zarzuty i przedłożone materiały. W innej wysłanej w tych dniach analizie Malczewski konstatował, że „*stosunek Czechów podczas zmagań pod Warszawą, bardziej nawet niż kwestia cieszyńska, wykopał przepaść pomiędzy państwami i narodami*".[101]

---

[97] AAN, f. MSZ, sygn. 5439, Mkf. B 21709, k. 2, 16–17, Malczewski do MSZ, Praga 05. 10. 1920; k. 7, dementi agencji ČTK z 08. 10. 1920, jako załącznik do raportu; też LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 173, gdzie autor cytuje inne archiwalia.

[98] NAZARUK, O.: *Halyčka delehacija v Ryzi v 1920 gode. Spomyny ustnika*. Lwów 1930, s. 9, 84–86, 161; ze względu na uprzedzenie Masaryka do Łewyckiego podczas sprawozdania w Wiedniu ze swej misji, nie został on wyróżniony przez Dyktatora, co dowodziłoby asekuranctwa Petruszewicza.

[99] AMZV, f. Sekce II, k. 456, č. 35061/21, zwroty not ZURL z Wiednia z maja i czerwca 1921, č. 1002/21, kopie not ZURL z marca i kwietnia 1921, č. 630/21, kopie not ZURL ze stycznia i lutego 1921, były to zazwyczaj protesty przeciwko decyzjom administracyjnym władz Polski z racji ich nieprawomocności wskutek braku orzeczenia o statusie Galicji Wschodniej; też k. 431, kopie not ZURL z 25. 06. i 28. 07. 1921 (protesty przeciwko decyzjom Rady Najwyższej odwlekającej ostateczne decyzje w sprawie Galicji Wschodniej).

[100] LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 175; TORZECKI, R.: *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945*. Warszawa 1972, s. 50–51; PRUS, E.: *Herosi spod znaku tryzuba*. Warszawa 1985, s. 32–33; z tą datą polemizuje za młodu członek UWO-OUN, późniejszy historyk emigracyjny, MIRČUK, P.: *Naris istorž OUN.* Tom I. *1920–1939*. München – New York – Toronto 1958, s. 15–16, optując za lipcem 1920 roku.

[101] AAN, f. MSZ, sygn. 5498, Mkf. B 21767, k. 41–42, Malczewski do MSZ, Praga 21. 12. 1920 (rozmowa z prezydentem miała miejsce 14 grudnia) oraz sygn. 5439, Mkf. 21707, k. 52–53, Malczewski do MSZ, Praga 05. 12. 1920.

Na przełomie lat 1920 i 1921 odżyły pomysły powierzenia mandatu nad Galicją Wschodnią Czechosłowacji. Pojawiły się w kręgach Ligi Narodów, która dla obozu ZURL stawała się wygodnym forum do prezentacji swojego stanowiska, tym bardziej że pomocy gotowa była udzielać Czechosłowacja. Krążyły pogłoski, że współautorem pierwszego ukraińskiego memoriału skierowanego do Genewy miał być sam Beneš. Taktycznie interesowała się też problemem Anglia. Usiłowała na tym zwyczajnie coś „ugrać", np. gospodarcze koncesje i pozostawić sobie pole dyplomatycznego manewru. Petruszewiczowskie projekty oddania Wschodniej Galicji pod protekcję Ligi czy mandat któregoś z państw sprzymierzonych, znajdowały w Wielkiej Brytanii zrozumienie. Naciskali na własny rząd (akurat potrzebujący ich głosów) emigranci ukraińscy w Kanadzie. Istniały w tej kwestii pewne różnice pomiędzy Petruszewiczem a Benešem. Pierwszy widziałby w oderwanej od Polski Galicji Wschodniej autonomiczny segment federacyjnej ČSR, jeżeli nie nawet samodzielne państwo w jakiś sposób z nią skonfederowane, drugi tylko organizm samorządowy. Czechosłowacki minister miał też się skarżyć Petruszewiczowi, że jego państwo wskutek wsparcia Haliczan ponosi „*pewne ofiary*", choćby poprzez konflikt z Polską. Wywiad polski miał na ten temat informacje, które przekazywał do centrali.[102] W lutym 1921 roku Rada Ligi Narodów oficjalnie rozpatrywała kwestę galicyjską, przypominając, że suwerenne prawa na tym obszarze należą do rady Ambasadorów Ententy.[103] Problem ów wracał nie tylko w pierwszej połowie 1921 roku Polskich obserwatorów niepokoiły istniejące dalej w obozach internowania galicyjskie wojskowe formacje i dozbrajanie tych oddziałów przez stronę czeską, rzekomo nawet wystarczające dla 100 tys. żołnierzy. Pomoc materialna była bezsporna, co potwierdzają źródła ukraińskie, ale w niektórych polskich raportach nie brakowało przesady.[104]

[102] AAN, f. Zakład Historii Partii (dalej ZHP), sygn. 296/I-39, Referat-Komunikat Informacyjny, 01. 01. 1921, s. 3; CAW, f. SRI, DOK V, 5/A, t. 24, Komunikat – Referat Informacyjny, 01. 04. 1921, o ostentacyjnej opiece Czechosłowacji nad Petruszewiczem na gruncie paryskim czy genewskim, też o obietnicach wobec Brytyjczyków – koncesje w okręgu naftowym; CAW, f. SRI, DOK V, sygn. I.371.C/A.24, k. 152–153, Referat Informacyjny, z 01. 04. 1921; AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 442, k. 46–50, raport wiedeńskiego posła Szaroty z grudnia 1920 roku (odpis); kanadyjskie echa ukraińsko-polskich sporów pokazuje ZIĘBA, A.: *Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914–1939)*. Kraków 1998, s. 236–240, w bogato udokumentowanej pracy autor pokazuje nie tylko środowisko ukraińskiej emigracji, ale również aktywność dyplomacji ZURL (Łonhyn Cehelskij oraz Ivan Boberskij). Naciski emigrantów, taktyka konserwatywnego rządu zabiegającego o głosy oraz zakulisowe działania frankofońskiego bazylianina ojca Jeana doprowadziły do tego, że przedstawiciel Kanady na forum Ligi Narodów, Ch. Doherty, domagał się określenia statusu Galicji Wschodniej we wrześniu 1921 roku. Również i tam znajdujemy fakty o wsparciu działań ZURL na amerykańskim gruncie przez Czechosłowację, choćby poprzez paszport wystawiony Cehelskiemu; o różnicach zdań pomiędzy czeskim ministrem a liderem obozu ZURL na marginesie wysiłków tej orientacji w Genewie, aby na forum Ligi walczyć o ukraińską sprawę, pomimo współpracy obu polityków (tam m.in. o prawdopodobnym współautorstwie Beneša w kwestii memoriału) pisze też ŻURAWSKI VEL GRAJEWSKI, P.: *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Warszawa 1995, s. 70–73.

[103] ZAKS, Z.: *Galicja Wschodnia w polskiej polityce* zagranicznej (1921–1923). Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 8, 1971, s. 4–5; LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 191.

[104] CAW, f. O. II SG, sygn. I.303.4-5356, k. 18–19, Ref. Inf. NDWP z 01. 04. 1921; Centralne Archiwum komitetu Centralnego PZPR, sygn. 296/I-39, k. 4–8, Ref. Inf. NDWP z 01. 04. 1921; też AAN, f. KOD, t. 57, k. 230–248, grupa raportów policyjnych o pobycie w strefie nadgranicznej i Czechosłowacji ukraińskich jednostek, ich dozbrajaniu przez Czechów, morale – m.in. na bazie przechwyconej korespondencji, 08. 02., 14. 05., 08. 07., a k. 229 to z kolei odpis protokołu narady oficerów UHA z 06. 12. 1920 roku, o pomocy udzielanej przez Czechów dla założonego punktu wojskowego w Rachowie, jako bazy przerzutowej ludzi, bibuły i broni; o finansowym wsparciu internowanych ze strony ČSR wspominają ukraińskie źródła: CDAVOVU, f. 3521, op. 2, spr. 150, ark. 3, 9, 16, 35 – według informacji podanych z misji URL (1921), oficerowie mieli otrzymywać u schyłku 1920 roku 40, zaś strzelcy 31 koron miesięcznie, zaś już w styczniu oficerom podwyższony został ów ni to zasiłek, ni to żołd do 62 koron.

W końcu roku 1920 roku z Naczelnikiem Państwa (listopad) oraz z Sapiehą (grudzień) spotkał się nowy wysłannik ČSR, Jaroslav Novák. Piłsudski dokonał ogólnego przeglądu stosunków. Polski minister wypomniał raz jeszcze sprawę misji ZURL w Pradze i utrzymywanie formacji ukraińskich. W związku z tym Novák prosił o dodatkowe instrukcje. Kiedy je otrzymał, „tradycyjnie" zaprzeczał, sam przystępując do kontrakcji. Praga oczekiwała z kolei zaprzestania wsparcia dla słowackich-madziarońskich separatystów.[105] Strony wykonywały koncyliacyjne gesty i sygnały pod koniec 1920 roku. Niestety, nie na długo.

W Rydze rokowania pokojowe dobiegały finalizacji. Pomimo że traktat ryski dotyczył kwestii strategicznych w relacjach polsko-radzieckich i dokonywał całościowego rozgraniczenia, to pośrednio, w domyśle potwierdzał polską obecność w Galicji Wschodniej i zachodniej części Wołynia. Wcale to jednak nie oznaczało, ze Czechosłowacja wyrzeka się kwestii ukraińskiej jako elementu nacisku na Rzeczypospolitą, a ta przestaje popierać URL. Symptomatyczne byłoby w tym względzie zdanie wyrażone przez regionalny organ narodowych demokratów w Ostrawie, orientacji raczej odległej od sympatii pro-ukraińskich. W listopadzie znalazła się tam następująca uwaga: „*Demokracja czeska nie przyzna nigdy pierwszeństwa zaborczej drodze Polski do Morza Czarnego przed wolą i wolnością uciskanego narodu zamieszkującego Galicję Wschodnią*".[106] Można przywołać trafne słowa dwóch komentarzy odnoszących się do wydarzeń z czasu wojny bolszewickiej. Jedna opinia wywodziła się z kręgów wywiadu. „*ČSR jest państwem bezpośrednio zainteresowanym w sprawach ukraińskich*", w szczególności w kwestii Galicji Wschodniej, a inicjatywa ta „*najjaskrawiej występuje, gdy sprawa ukraińska wymyka się z rąk polskich*".[107]

Druga pochodziła od kpt. Stanisława Baczyńskiego: „[…] *jednym ze sposobów szkodzenia Polsce było dywersyjne wsparcie ukraińskich aspiracji w Galicji Wschodniej, zaopatrzenie w broń, formowanie oddziałów ukraińskich lub choćby ich nierozformowanie i tworzenie nowych z wracających z włoskiej niewoli jeńców oraz zatrzymywanie transportów broni.*"[108]

„Czechosłowacka Ukraina (?)", czyli przyłączenie Rusi Zakarpackiej do ČSR

Ruś Zakarpacka nazywana przez Czechów Podkarpacką, przypadła niejako Czechosłowacji nadprogramowo. Przyłączenie tego kraju o skomplikowanej strukturze etnicznej i niesprecyzowanej świadomości słowiańskich jego mieszkańców, nie znajdowało się w programach czeskich ugrupowań sprzed wojny i czechosłowackiej akcji niepodległościowej podczas trwania światowego konfliktu. O tym nieplanowanym, ale jednak zrealizowanym powiększeniu państwa na przełomie lat 1918 i 1919, zadecydowało kilka czynników. Wola mieszkańców wcale nie odegrała tutaj roli jedynej i decydującej. Pomysł powstał w umysłach nieźle zorganizowanej i wpływowej emigracji karpatorusińskiej w Stanach Zjednoczonych. Liderem najprężniejszej w tym środowisku organizacji – Rady Narodowej Rusinów, był prawnik Hyrhorij (George) Żatkowycz. Koncepcja utworzenia na obszarach „Rusi Węgierskiej" niezależnego państwa okazała się nierealna, co wywnioskował po rozmowach z prezydentem

[105] AMZV, f. PZ, Varšava, 1920, raporty z 04. 11. 1920, č. 878 oraz z 09. 12. 1920, č. 941.

[106] Moravskoslezký deník, 14. 11. 1920, za GRUCHAŁA, J.: *Czechosłowackie środowiska polityczne wobec spraw polskich 1920–1938*. Katowice 2002, s. 17.

[107] Cyt. za LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 184, archiwalia z nieistniejącego już CA MSW II B-16, Komunikat Informacyjny październik–grudzień 1920, opracowanie *Czechosłowacja a sprawa ukraińska*, obecnie w CAW.

[108] CAW, f. TB, sygn. I.476.1-107, podteczka 1, k. 46–51, opracowanie pt. *Czeska polityka zagraniczna w stosunku do Polski 1914–1931* liczące 71 stron.

Wilsonem. Należało szukać innych rozwiązań. Do kontaktów doszło jesienią 1918 roku podczas pobytu Masaryka w USA. Żatkowicz spotkał się z wybitnym Czechem, szanowanym i znanym także w Stanach, nie tylko z racji amerykańskiej żony, ale i dokonań naukowych. Efektem stała się znana (choć często w literaturze naukowej przedstawiona powierzchownie) decyzja Amerykańskiej Rady Narodowej Rusinów w Scranton (Pensylwania) z 12. 11. 1918 roku Delegaci reprezentujący emigrację (1 głos na 50) zadecydowali o przeprowadzeniu plebiscytu na temat przyszłej przynależności państwowej „Rusi Węgierskiej". Sam akt głosowania odbył się w grecko-katolickich parafiach. Miało to miejsce nieco później, w końcu miesiąca, o czym niektórzy z autorów zapomnieli dodać. Większością 67 % o jego przeprowadzeniu przyłączeniu Zakarpacia do ČSR.[109] Warto nadmienić, że obszary Rusi emigranci traktowali dosyć szeroko, uważając że w jej skład wchodzą okręgi – żupy Šaris (Szarys), część Spisza i Zemplin, kojarzone raczej ze wschodnią Słowacją. Sześć dni po uchwale scrantońskiej Żatkowicz spotkał się z Masarykiem, formalnie informując o decyzji i możliwości federalizacji.[110]

Reprezentując szerokie spektrum poglądów, wypowiedzieli się także mieszkańcy samej Rusi. Powstałe w obliczu załamywania się monarchii Habsburgów i węgierskich rządów lokalne reprezentacje – rady narodowe, aspirujące do organów lokalnej władzy oscylowały pomiędzy: zdemokratyzowanymi Węgrami, z rąk których Ruś otrzymać miała autonomię, ZURL i Czechosłowacją, niejako w zastępstwie wyeliminowanej czasowo Rosji. Najwcześniej, 09. 10. 1918 roku, choć W. Balcerak przesuwa ową datę o miesiąc, zawiązała się też Rada Węgiersko-Ruskiego Narodu, nastawiona prowęgiersko, licząca na autonomię w zdemokratyzowanym państwie naddunajskim. Jej liderami byli księża uniccy: Eugeniusz Szabo (Sabov) i Augustyn Wołoszyn.

Nieco później, 08. 11. 1918 roku, powstała najbardziej znacząca w perspektywie późniejszych wypadków, Karpatoruska Rada Narodowa w Starej Lubovni, która przeniosła się do Preszowa. Dążyła do związku państwowego z Czechosłowacją. Tam ostatecznie się 21. 12. 1918 roku ukonstytuowała. Jej pierwszego prezesa ks. Emila Newickiego (posiadał związki z ruchem łemkowskim), wyeliminował bardziej doświadczony polityk, eks-poseł do węgierskiego parlamentu, Antoni Beskid. Właśnie on, reprezentując społeczeństwo Rusi został członkiem delegacji czechosłowackiej na konferencję pokojową w Paryżu. W styczniu (21. 01. 1919) powstała w Chuście Centralna Rada Ukraińska z Julianem Braščajko na czele. Sama nazwa sugerowała chęć połączenia się z ZURL. Wcześniej, 08. 01. 1919 roku w Jasinie, została proklamowana na wniosek kolejnej Rady Narodowej, tzw. Republika Huculska. Dążyła do połączenia ze ZURL i zawezwała pomoc militarną ze Stanisławowa (wówczas siedziba Petruszewicza). Jej przewodniczącym był Stefan Kloczurak. Została zlikwidowana dwuetapowo: najpierw przez węgierskich bolszewików w marcu i dobita w końcu kwietnia przez wojska rumuńskie. Istniała również przez miesiąc (grudzień 1918 – styczeń 1919), posiadająca sympatie ukraińskie Karpatoruska Rada Narodowa pod przewodnictwem Mychajło Komarnickiego, w Swaljawie.[111]

8 maja 1919 roku trzy rady: preszowska, chustecka i użhorodzka połączyły się, tworząc Centralną Ruską Radę Narodową (dalej CRRN) i przyjmując wspólnie proczechosłowackie stanowisko. Prezentując te podstawowe fakty, nie mogę pominąć jeszcze jednej ważnej

[109] GRANČAK, I. (red.): *Narisi istoriż Zakarpattja*. Tom II. *1918–1945*. Užhorod 1995, s. 60–62; ZIĘBA, A.: *Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914–1939)*. Kraków 1998, s. 209–210; niektórzy z analityków utożsamiali uchwałę o przeprowadzeniu plebiscytu z jego praktycznym przeprowadzeniem: ZAWADOWKI, Z.: *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*. Warszawa 1931, s. 9–11; LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 27; BALCERAK, W.: *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1974, s. 294.

[110] Tamże, s. 295.

[111] ZAWADOWKI, Z.: *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*. Warszawa 1931, s. 12–16.

okoliczności. Sytuacja na Rusi w końcu 1918 i w pierwszej połowie 1919 roku była niesłychanie płynna. Na karpatoruskich obszarach toczyły się walki (głownie związane z epizodem bolszewickim na Węgrzech) i stacjonowały różne wojska i to również rzutować mogło na decyzje wymienionych rad.[112]

Także Praga wietrząc okazję nie zasypywała przysłowiowych „gruszek w popiele". Zostały podjęte kroki na arenie międzynarodowej, konkretnie na rozpoczynającej swoje prace paryskiej konferencji pokojowej oraz wewnętrznej – krajowej. Ten ostatni trop potwierdza narada rozszerzonej Rady Ministrów z Masarykiem z 02. 01. 1919 roku, na której został sformułowany program terytorialny dotyczący m.in. Rusi. Pojawiły się tam ważkie argumenty geopolityczne przesunięcia Republiki na wschód w kierunku postrzeganej w roli sojusznika Rumunii oraz w przyszłości może i samej Rosji.[113] Rewolucja węgierska uczyniła jeszcze bardziej realnymi niejasne do tej pory plany przyłączenia całej Rusi do Czechosłowacji. Bolszewicki straszak używany chętnie przez Czechów przyśpieszył pozytywną wstępną decyzję mocarstw. Edvard Beneš kwestię Rusi przedłożył Radzie Najwyższej 05. 02. 1919 roku, zastrzegając nieco obłudnie, że Czechosłowacja w sumie nie domaga się tego obszaru, ale w określonej sytuacji istnieją tylko dwa wyjścia: federalizacja w ramach ČSR lub związek z Węgrami. W następnych dniach aspiracje czeskie nabrały konkretyzacji. Na Węgrzech rozpaliła się tymczasem rewolucja. Mocarstwa wstępnie w marcu wyraziły aprobatę na czechosłowackie zamysły, choć Włochy zgłosiły swoje votum separatum. Przeciwdziałania ukraińskiej dyplomacji (do tych ziem aspirowała ZURL) nie przyniosły efektów. Faktycznie zgoda zapadła w kwietniu w przychylnej odpowiedzi na wcześniejsze memorandum Beneša 20. 05. 1919 roku choć w sposób formalny stało się to w następnym miesiącu (16. 06. 1919), gdy odpowiednie oświadczenie wydała Rada Najwyższa. Kilka tygodni później, 05. 07. 1919 roku mocarstwa Ententy podpisały z ČSR traktat dotyczący m.in. kwestii Rusi.[114]

Wojska czechosłowackie już w styczniu 1919 roku dotarły do Użhorodu, musiały jednak kilka tygodni później ustąpić pod naciskiem ofensywy armii Beli Kuna. Węgierska władza radziecka przetrwała faktycznie na Rusi tylko około 40 dni, ale i to wystarczyło aby zbudować wokół tego komunistyczną legendę.[115] W walkach z madziarskimi bolszewikami wspomagali Czechów żołnierze galicyjscy, którzy z tego tytułu wywodzili swoje pretensje czy oczekiwania wobec państwa Czechów i Słowaków i budując kolejny mit.[116] Administracja czechosłowacka

[112] ŻURAWSKI VEL GRAJEWSKI, P.: *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Warszawa 1995, s. 46.

[113] Protokół z poszerzonego posiedzenie Rady Ministrów z udziałem prezydenta i szefów klubów parlamentarnych popierających rząd, w *Boj o směr vývoje československého státu*. Díl I. *Říjen 1918 – červen 1919*. Praha 1965, s. 40; w tym samym protokole znajdujemy wiele innych interesujących wywodów na temat koncepcji granic Czechosłowacji, z prezentacją różnych ich wariantów.

[114] ŻURAWSKI VEL GRAJEWSKI, P.: *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Warszawa 1995, s. 46–54; ŻURAWSKI VEL GRAJEWSKI, P.: *Pitanija Pidkarpatskoj Rrusi na Mirovij konferenciż v Pariři*. Zustriči – New York 1990, s. 130–135.

[115] SIMJAN, P.: *Rewolucjinnyj i nacionalno-wizwolnyj ruch na Zakarpatti v kinci XIX – počatku XX stoleti*. Lviv 1968; SIMJAN, P.: *Žovtjeneva revoljucija i Zakarpattja (1917–1919)*. Lviv 1972; SPIWAK, B. – TROJAN, M.: *40 nezabutnich dniv*. Użhorod 1987; LEBOV, M.: *Wengierskaja Sovetskaja Respublika i sławjanskije narody*. In: *Učenyje zapiski Instituta Sławjanodjenja*. Tom IX. Moskwa 1955.

[116] Miało ich tam polec około 400. W Jabłonnem ufundowali nawet przy pomocy finansowej prezydenta Masaryka, pomnik upamiętniający owe heroiczne wydarzenia i braterstwo broni z Czechami (zniszczony w czasach komunistycznych); AKPR, sygn. D. 13718/38, Ruská a ukrajinská emigrace, dokumenty sygn. D 3544/29 z 03. 06. 1929 roku i sygn. D 6008/29 z 16. 04. i 19. 09. 1929 roku, które są wymianą pism pomiędzy wojskową izbą kancelarii prezydenta z Ukraińskim Komitetem Społecznym. Komitet prosił o subwencję na budowę pomnika i grobów poległych na Rusi i Słowacji Ukraińców. Wnioskujący uzasadniali to ofiarą na rzecz Czechosłowacji, która powinna ten fakt pamiętać. Prezydent przyznał subwencję 1000 koron.

powróciła pomiędzy majem a sierpniem, osiągając upragnione połączenie z Rumunią. Ta przejściowo okupowała wschodnie i centralne rejony Rusi. W pewnym momencie pod rumuńska kontrolą znajdowało się 65 % obszarów Zakarpacia. Przyszli sojusznicy przez kilka miesięcy nawet boczyli się na siebie, ale udało się w kwestii podziału kraju osiągnąć porozumienie w drugiej połowie roku. Pomogło w tym podpisanie we wrześniu pokoju z Austrią w Saint Germain. Rumunom przypadła 1/8 kraju, część rejonu Marmarosz-Sihet, konkretnie miasto z 17 wioskami.[117] Ewakuacja wojsk rumuńskich przebiegała stopniowo do lipca 1920 roku.

Jak już była mowa, kraj ten posiadał skomplikowana strukturę etniczną. Według danych ze spisu powszechnego z 1921 roku, wśród około 604 tysięcy jej mieszkańców, 61,23 % stanowiliby autochtoniczni Rusini, Węgrzy 17,17 %, Żydzi 13,19 %, Czechów i Słowaków 3,62 %, zaś tzw. inni (głównie Rumuni i Niemcy) 4,79 %, co odbiegałoby w pewien sposób od szacunkowych obliczeń ukraińskich ze stycznia 1920.[118] Owa mozaika nie była czymś wyjątkowym w nieistniejących już Austro-Węgrzech. Stopień komplikacji potęgował fakt, że większość dominującej grupy etnicznej nie posiadała jasno skrystalizowanej orientacji czy też świadomości narodowej. Podczas niespełna dwudziestoletnich czechosłowackich rządów trwała ostra rywalizacja o swoisty rząd dusz pomiędzy zwalczającymi się orientacjami: rosyjska (rusofilską) a ukraińską oraz w mniejszym stopniu, powstającą z kolan, budzącą się lokalną rusnacką (rusińską?). Politycy wywodzący się z tych orientacji niezmiernie łatwo zapisywali niemal wszystkich słowiańskich mieszkańców Zakarpacia do rosyjskiego, ukraińskiego czy odrębnego, innego od tych dwóch, narodu. Sądy te trudno w świetle dotychczasowej wiedzy uznać za w pełni uprawnione.

Czechosłowacja i jej liderzy zobowiązała się, zarówno w aktach prawnych rangi międzynarodowej, jak też wewnętrznych regulacjach najwyższej wagi, do zapewnienia Rusi specjalnego statusu w postaci autonomii lub daleko posuniętego samorządu. Należałoby tutaj wymienić traktat wersalski z 28. 06. 1919, pokój z Saint Germain en Laye z Austrią (największy stopień konkretyzacji) z 10. 09. 1919, Statut Generalny z 18. 11. 1919 i konstytucję Republiki z 29. 02. 1920. W przypadku tekstu traktatu wersalskiego nie znajdziemy akapitu dosłownie zobowiązującego Czechosłowację do nadania autonomii, ale przecież został on wypracowany w różnych wyspecjalizowanych komisjach, także ds. czeskich (przewodniczącym, jak i polskiej, był J. Cambon). Już wiemy, że Praga poprzez kolejne wysyłane do Paryża memoriały, zobowiązała się do nadania tego statusu Rusi. Konkretne zapisy pojawiły się w traktacie pokojowym z Saint Germain. Jego rozdziały 10–13 poświęcone zostały Rusi. Miała ona otrzymać istotne atrybuty ograniczonej suwerenności. Miała posiadać lokalny Sejm, przed którym byłby odpowiedzialny powoływany przez prezydenta Republiki gubernator. W gestii

[117] AKPR, sygn. D. 6863/20, *Podkarpatská Rus*, telegram oraz list z Hruševa do kancelarii prezydenta 01. i 02. 12. 1919, z prośbą aby wskutek „bezeceństw" wojsk rumuńskich rejon Rusi obsadziło jak najszybciej wojsko czechosłowackie; RAUŠER, A.: *Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice*. Bratislava 1936, k. 68–72; BORŠČAK, I.: *Karpatska Ukraina u mižnarodnij gri*. Lwów 1938, s. 20–22; z „odpowiednim" komentarzem SKRYPNYK, M.: *Nacjonalnyje widroženja v sučasnych kapitalističeskich deržavach na prikladi Zakarpatskoji Ukrajini*. Prapor Marksyzmu, 1928, nr 1–2, s. 216; GRANČAK, I. (red.): *Narisi istorii Zakarpattja*. Tom II. *1918–1945*. Użhorod 1995, s. 92.

[118] *Zprávy státního úřadu statistického Republiky československé* 15, 1934, č. 132, s. 981; odmienne, różniące się liczbami informacje podają: KOŁCZAK, W. – KOPCZAK, S.: *Nasjelenije Zakarpatja za 100 liet*. Lwów 1977, s. 83, wg. autorów w 1920 roku zamieszkiwać Ruś miało niecałe 700 tys. mieszkańców, ale w kwestii odsetków już owe dane okazywały się bliskie: największy odsetek stanowić mieli autochtoni, zwani zazwyczaj Rusinami, stanowiąc 62 % populacji. Kolejne pozycje zajmowali Węgrzy 17,2 %, Żydzi 13,4 %, Czesi i Słowacy 3,3 %, Niemcy 1,8 %, a resztę, czyli 2,3 %, stanowiły inne grupy etniczne.

Sejmu znajdować miały się kwestie języka, szkoły, religii na tym obszarze. W miarę możliwości na urzędników byliby powoływanie przedstawiciele lokalnej społeczności. Ruś miała też posiadać odpowiednią reprezentację w ogólnopaństwowym parlamencie. Konstytucja Republiki (paragraf 3), jak też wcześniejszy Statut, zwłaszcza jego pierwsza część, powracały do tych sformułowań. W literaturze zostały poddane one analizie, ale interesujące szczególnie byłoby ukraińskie spojrzenie i to pochodzące z obszaru samej Rusi. Zakarpaccy badacze podkreślają kazuistykę dokumentów, ich niejednoznaczność prawną (efekt doświadczeń biurokracji habsburskiej monarchii), dającą rządowi w Pradze spory margines manewru.[119] Traktaty pokojowe w Wersalu i Saint- Germain, nie określały fundamentu nawet cząstkowej suwerenności danego obszaru, czyli granic Rusi. Kwestia ta pozostała otwartą. Statut Generalny w części 2 poruszył problem granicy, ale brakowało mu w tym względzie jednoznaczności. Wspominał o tymczasowej linii demarkacyjnej pomiędzy Słowacją a Rusią wzdłuż rzeki Uż, przedmieścia Użhorodu i stację Czop. Konstytucja zaś w cytowanym już wcześniej paragrafie 3, w jego punkcie pierwszym,[120] stwierdzała enigmatycznie, że granicę kraju wyznaczy odpowiednia ustawa, która notabene nie mogła doczekać się uchwalenia. Prowizorka okazała się i tym razem trwałą, wbrew oczekiwaniom rusińskich aktywistów, pozostawiając niemałe obszary wschodniej Słowacji-Preszowszczyzny i Szarysu poza granicami administracyjnymi Zakarpacia. Faktem dokonanym, który mógł też rozgoryczyć Rusinów stała się decyzja ze stycznia 1919 roku włączenia do Słowacji rejonów północnego Szarysu (okolice Starej Lubovni i Bardejova). Konstytucja nie precyzowała terminu i sposobu wprowadzania w Zycie obiecanej autonomii, zresztą niewiele tutaj się różniąc od traktatu z Saint Germain. Trudno nazwać również precyzyjnymi zapis o „*powoływaniu w miarę możliwości do służby publicznej Rusinów*" – rozdział 12 traktatu oraz § 3 punkt 7 konstytucji.[121] Dla biurokracji znad Wełtawy stanowiło to wygodny wybieg w polityce kadrowej, do obsadzania urzędów nadwyżkami Czechów lub Słowaków, z racji niewielkiej liczby autochtonicznych inteligentów i świadomej rezygnacji z usług Węgrów (demadziaryzacja). Konstytucja nawet w jednej sprawie cofała się w stosunku do traktatu pokojowego z Austrią. Otóż gubernator powoływany przez prezydenta Republiki miał być odpowiedzialny „też", czyli wskutek nieprecyzyjnego zapisu, niekoniecznie, przed lokalnym sejmem (§ 3 punkt 6).[122] Ten długo pozostawał bytem raczej wirtualnym. W konstytucyjnym tekście znalazła się za to wzmianka, że Ruś będzie posiadać swoją reprezentację w parlamencie ogólnopaństwowym, czyli konkretnie Zgromadzeniu Narodowym (Národní shromáždění). Nie było tam nic o ewentualnych relacjach lokalnego sejmu z parlamentem Republiki (§ 3 punkt 5).[123] Nie zostały w żaden sposób określone zasady powołania tego gremium i jego zależności z praskim parlamentem. Mógł więc, ale nie musiał

[119] GRANČAK, I. (red.): *Narisi istorii Zakarpattja*. Tom II. *1918–1945*. Użhorod 1995, s. 120. Przetłumaczony tekst traktatu pokojowego z Saint Germain w kwestiach odnoszących się do Rusi, w ZAWADOWKI, Z.: *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*. Warszawa 1931, s. 20–24, z kolei tekst Statutu Generalnego z 18. 11. 1919, znajduje się w NA, f. Ministerstvo vnitra (dalej MV), k. 812 (wraz z przeglądem realizacji) oraz w Dieržavnyj Archiv Zakarpatskoj Obłasti (dalej DAZO), f. 29, od. zb. (wiązka) 24, op. 3, ark. 43–47, z kolei konstytucji w *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, 1920, částka 26, č. 121/1220, s. 255, oraz pod intrenetowym adresem http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920html [data dostępu 25. 11. 2011].

[120] ZAWADOWKI, Z.: *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*. Warszawa 1931, s. 47–49 (fragmenty konstytucji), 35–37 (fragmenty traktatu pokojowego), 40–41(statut Rusi), i *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, 1920, částka 26, č. 121/1220, s. 255, lub wskazana wyżej strona internetowa.

[121] Tamże.

[122] *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, 1920, částka 26, č. 121/1220, s. 255, lub wskazana wyżej strona internetowa.

[123] Tamże.

powstać w bliżej określonym terminie. Mniejszy kaliber posiadała kwestia nazwy kraju. Z punktu widzenia Pragi rzeczywiście Ruś mogła wydawać się Podkarpacką, co ustawowo zostało określone, ale z polskiej lub ukraińskiej perspektywy, była Zakarpacką.

Przez kilkanaście lat deklaracje te pozostały pustym frazesem. Odkładanie wprowadzenia autonomii w życie, *ad calendas grecas*, urosło do jednego z ważniejszych konfliktów na tym obszarze. Uczciwie należy jednak stwierdzić, że niezależnie od powyższej krytycznej konstatacji, demokratyczna Czechosłowacja zapewniła swoim nowym obywatelom z dawnej „Rusi Węgierskiej" podstawowe swobody i wolności obywatelskie czy polityczne, co stanowiło postęp w stosunku do okresu węgierskiego panowania. Znalazły one swoje miejsce w konstytucji Republiki.[124] Miało to również swoje reperkusje międzynarodowe, stanowiąc, choćby dla ukraińskich mieszkańców Galicji swego rodzaju przykład i alternatywę, czego dowodziłaby rozmowa w poselstwie ČSR parlamentarzysty UNDO, dr. Lwa Hankewycza, z przebywającym z wizytą w Polsce senatorem Winterem. Ukraiński gość z uznaniem wyrażał się o polityce czechosłowackiej na Rusi, zwłaszcza na odcinku szkolnym. Przy okazji, rozgoryczony rozmówca poddał surowej krytyce Polskę i Polaków, postrzeganych jako okupantów.[125]

Przyłączenie Rusi do Czechosłowacji, w obliczu realnego konfliktu z tym państwem w Polsce wywołało liczne podejrzenia o próbę budowy sobie przez południowych sąsiadów terytorialnego korytarza do Rosji. Najwięcej alarmistycznych opinii znalazło się w prasie odzwierciedlającej stan ówczesnych emocji.[126] Warto, pomimo ich dyskusyjnej wartości, odwołać się do tego typu źródeł, choćby z racji chęci odzwierciedlenia atmosfery i napięć tego czasu. Jednocześnie na łamach prasy pojawiały się „propozycje" i „plany" przejęcia inicjatywy w celu osiągnięcia wspólnej granicy z tradycyjnym przyjacielem, Węgrami.[127] To z kolei budziło niepokój Pragi, podobnie jak kokietowanie słowackich nacjonalistów w odwecie za wsparcie wschodniogalicyjskiej irredenty. Z czasem pojawiły się bardziej pogłębione analizy ze strony polskich obserwatorów, w których powracała kwestia traktowania Rusi choćby przez część elit praskich, jako ewentualnego korytarza do Rosji. Szczególnie interesująca byłaby opinia znanego historyka, wcześniej orędownika zbliżenia polsko-czeskiego, Stanisława Kutrzeby.[128] Strategiczne wręcz znaczenie dla państwa Czechów i Słowaków posiadało

[124] *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, 1920, částka 26, č. 121/1220, s. 265–266, paragrafy 106,107, 108, 112, 113, 115, 116.

[125] NA, f. PMR, k. 57, nr inw. 39/2, relacja posła do parlamentu ČSR, dr Wintera z rozmowy z Hankewyczem w budynku poselstwa, załącznik raportu z MZV do PMR, 02. 04. 1921; też podobne sprawozdanie w raporcie z Warszawy, radcy Novaka, w AMZV, f. PZ, č. 126, Varšava, 23. 02. 1921.

[126] Naprzód, 26. 04. 1920; Robotnik, 21. 02. 1921; Nowa Reforma, 24. 02. 1921; więcej przykładów w *Niebezpieczeństwo korytarza czesko-rosyjskiego. Konieczność granicy polsko-węgierskiej. Co mówi o tem prasa polska*. Warszawa 1920.

[127] Przykładowo Czas, 18. 03. 1921, w artykule *Dwie Rusie* stwierdzenie, że powrót Rusi do Węgier kwestia racji stanu; więcej na ten temat w wymienionej wyżej publikacji *Niebezpieczeństwo korytarza czesko-rosyjskiego. Konieczność granicy polsko-węgierskiej. Co mówi o tem prasa polska*. Warszawa 1920; przykładem zaś czeskiego niepokoju planami sąsiedztwa polsko-węgierskiego byłby artykuł socjaldemokratycznego pisma Právo lidu, 07. 08. 1920; też analizy w książkach o publicystycznym charakterze DĄBROWSKI, J.: *Polska a przyszła wojna*. Kraków 1923, s. 30, oraz DĄBROWSKI, J.: *Węgry*. Kraków 1924, s. 169.

[128] „[…] *Przedstawienie na posiedzeniu kongresu w Paryżu warunków pokoju z Niemcami, zaznajomiło delegacje polską z pomysłem czeskim, okrytym przedtem głęboką tajemnicą: przyznaniem im Rusi jako autonomicznej prowincji. Przyjrzenie się na mapie kształtom, które przybrało państwo czeskie przez przyłączenie do niego węgierskiej Rusi, tłumaczy cele polityki czeskiej. Dążyła do tego, aby przez to terytorium ruskie zapewnić sobie dostęp do Rosji z ominięciem terytorium państwa polskiego, które Czechy od Rosji oddziela. Ale ten korytarz prowadzący przez węgierską Ruś byłby ślepym, gdyby Galicja Wschodnia została przy Polsce. Jasną więc było rzeczą, że pomysł korytarza łączy się ściśle z polityką Czech do Galicji Wschodniej, że chciałaby ona ten kraj oddać Rosji.*" Op. cit. za KUTRZEBA, S.: *Nasza polityka zagraniczna*. Kraków 1923, s. 63.

połączenie lądowe z rumuńskim sojusznikiem, podobnie nieufnym wobec madziarskiego państwa.[129] W ten sposób tworzona z inicjatywy Pragi Mała Ententa (ČSR, Rumunia, Królestwo SHS – Jugosławia) miała ze sobą terytorialny styk, szerokim pierścieniem obejmując podejrzewane o rewizjonistyczne tendencje Węgry.

Pochodną obaw związanych z objęciem przez Czechów terytoriów Rusi i odpryskiem galicyjskiego konfliktu w mikroskali, stała się kwestia Łemkowszczyzny (południowe krańce sądeczczyzny, gorlickiego, grybowskiego i jasielskiego). Pozostawała ona też w związku z problematyką Rusi Zakarpackiej. Rejony te zamieszkiwała społeczność bliska etnicznie Rusinom z drugiej strony Beskidów, w większości zorientowana rusofilsko. Trop irredenty był tutaj bezsporny. W imieniu Centralnej Rady Karpatorusinów, depeszował jeszcze w kwietniu 1919 roku do Masaryka, ks. Wołoszyn, zapewniając o „*jedności całej karpatoruskiej ziemi*", postulując pełne oswobodzenie „*żyjących pod polskim jarzmem, naszych braci – Łemków*". Z Pragi raportował zaniepokojony konsul Wegenerowicz, informując o wydaniu propagandowej broszury „*Ruś Karpacka a granice naszego państwa*", w której znalazł się apel grupy „*rozdartych w trzech państwach*" Rusinów, aby całość Łemkowszczyzny trafiła do ČSR. Po kilku latach, w 1921 roku, jeden z raportów wywiadu polskiego analizował, na ile skierowana przeciwko państwu polskiemu propaganda w powiatach Grybów i Nowy Sącz, jest skorelowana z Petruszewiczem i wspierana przez Pragę. Wydaje się, konstatował ów raport, że „*jest to wspólna platforma rusofilów i separatyzmu ukraińskiego, i wytworzona została pod wpływem czeskim*". Jeżeli nawet ów raport na wyrost przeceniał czeskie wpływy czy „intrygi" w tym rejonie, to jakieś ziarno prawdy w tych relacjach tkwiło. Skonfliktowana z Polską Praga i tutaj spostrzegła w aspiracjach Łemków szansę osłabienia przeciwniczki. We Florynce (powiat Nowy Sącz) 05. 12. 1918 roku została powołana do życia Narodowa Rada Łemkowszczyzny, pod przewodnictwem unickiego księdza, Mychajło Jurczakewycza. Sformułowała szereg żądań wobec Polski, z szczególnie domagała się uznania swojej suwerenności. Postulat przyłączenia się wówczas do Czechosłowacji – wskutek niemożności związku z Rosją – zgłoszony przez Dymytro Wisłockiego nie przeszedł. Wydarzenia, a szczególnie własna słabość nakazały jednak reorientację Rady i szukania protekcji w ČSR. Wokół tych faktów narosła lokalna legenda, zaś funkcjonowanie Rady oraz podległych jej rad powiatowych zyskało miano tzw. Ruskiej Republiki Łemkowskiej. Formalnie przestała ona istnieć 23. 01. 1919 roku łącząc się ze wspomnianą już wyżej, Radą Preszowską pod przywództwem A. Beskida. Definitywnie jej agendy przestały funkcjonować w marcu 1920 roku zlikwidowane akcją policji, która już wcześniej nękała lokalnych działaczy łemkowskich zaangażowanych w działalność Rady.[130] Z lokalnych rad najgroźniejszą w skutkach wydawało się funkcjonowanie powstałej w powiecie gorlickim we wsi Czarne, ponieważ stworzyła ona nawet zalążki siły zbrojnej.

[129] NA, f. PMR, k. 56, pismo Ministerstva železnic (Min. Kolei) do PMR z 27. 01. 1921, autorstwa referenta J. Honda, w którym znajdujemy taką uwagę: „[…] *głównym zadaniem kolejowych szlaków na Rusi Podkarpackiej jest zapewnienie połączeń naszej Republiki z Rumunią, jak również na północy z Polską, a może i ewentualnie, na przyszłość, z Ukrainą.*" Strategiczna wagę Rusi-pomostu na Wschód, m.in. do Rosji, podkreślał HORA, A.: *Podkarpatská Rus. Přehled poměrů karpatoruských*. Praha 1919, s. 4, 27; LEV, V.: *Bráma na východ – Podkarpatská Rus*. Praha 1920 (w sumie antywęgierski pamflet); ŠVORC, P.: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939*). Prešov 2003, s. 197.

[130] Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. (dalej MÚA), f. Podkarpatská Rus, sygn. 400, Wołoszyn do T. G. Masaryka, 27. 04. 1919; CAW, f. TB, sygn. I.476.1-107, k. 82, R. Wegenerowicz do MSZ (odpis) 09. 05. 1919; CAW, f. O. II. SG, sygn. I.303.4-2881, *Opracowanie kwestii Łemkowszczyzny dla attaché polskiego w Pradze ze strony Dowództwa Okręgu Krakowskiego*, Kraków 08. 03. 1921; HORBAL, B.: *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*. Wrocław 1997, s. 40–55; KWILECKI, A.: *Łemkowie*. Warszawa 1974, s. 64–66, autor opisuje przesłanki i funkcjonowanie efemerycznej Republiki Łemkowskiej na przełomie lat 1918–1920 i jej kontakty z czechosłowacką administracją.

Sekretarz Naczelnej Rady, Dymytro Sobyn, został członkiem delegacji czechosłowackiej wysłanej na konferencję pokojową. W Pradze przebywał nawet łemkowski „*mąż zaufania*", Aleksander Hasaj. Sobynowi podczas spotkania na Hradzie, prezydent Masaryk miał powiedzieć: „[…] *zobaczę co mogę zrobić w waszej sprawie.*" Władze polskie definitywnie położyły kres tej aktywności wiosną 1919 roku, aresztując Jurczakewycza i jego popleczników, zapobiegając tym samym rozszerzeniu się irredenty. Przy okazji prasa galicyjska, zwłaszcza *Czas*, nie omieszkała oskarżyć strony czeskiej o inspirację, dozbrajanie, szkolenie i podjudzanie Łemków.[131] Na wschodzie Łemkowszczyzny, w powiecie sanockim, gdzie orientacja ukraińska była silniejsza, w Wisłoku Dolnym powstała z kolei w listopadzie Ukraińska Rada Narodowa. Jej przewodniczącym został ks. Pantalejmon Szpilka. Dążyła do połączenia się ze ZURL, ale jeszcze w grudniu została zlikwidowana przez wojskową akcję Polaków. Szpilka zbiegł do Czechosłowacji, tam został aresztowany w Medzilaborcach, ale gospodarze nie wydali go stronie polskiej, która o to zabiegała. Czesi pozwolili mu przedostać się do Stanisławowa, stolicy ZURL.[132]

Strona czeska unikała jednak przesadnego rozdrażnienia Polaków, ponieważ w istocie poza tymi incydentami na arenie międzynarodowej nie zgłosiła postulatów przyłączenia Łemkowszczyzny. Apele Beskida czy jego współpracowników z południa Polski nie znalazły rzeczywistego wsparcia ze strony czechosłowackiej delegacji na Konferencję Pokojową w Paryżu, choć najbardziej rusofilski Kramář, zastanawiał się nad tym. Do rzeczników połączenia polskiej części Łemkowszczyzny z jej naturalnymi krewniakami-Rusinami, w „*jednym państwie*", tzn. ČSR, zaliczał się już wielokrotnie cytowany J. Nečas. Przytomnie nie uważał ich za Ukraińców, ale sugerował, że „*pod polskim uciskiem*" są „*sztucznie przyczepieni do Polski*", egzystując „*pod nim*" i należy to zmienić.[133] Przeważyła opinia prezydenta i Beneša, choć Polacy snuli podejrzenia na temat ewentualnego wsparcia akcji przez Czechów.[134]

Administrowanie Rusią stosunkowo szybko okazało się nie takie proste, jak wydawało się elitom praskim na przełomie lat 1918 i 1919. Najpierw należało Ruś zdobyć, ze względu na fakt kontrolowania jej części przez Węgierską Republikę Rad, której wojska wtargnęły też do wschodniej Słowacji. Po odepchnięciu tego zagrożenia i załamaniu bolszewickiego eksperymentu nad Dunajem nastąpiło zderzenie z twardą lokalna rzeczywistością. Był to jeden z najbiedniejszych i najbardziej zacofanych regionów Europy, a przecież konkurencję w centralnej części kontynentu posiadał niemałą. Większość autochtonicznych mieszkańców pozostawała w stanie politycznej i społecznej apatii. Trudno zbadać na ile kiedy Praga, poważnie podchodziła do swoich deklaracji i obietnic, a na ile było to wszystko polityczną grą. Faktem jest, że rozpoczęła realizację kursu centralistycznego. Częstym argumentem w odkładaniu na czas nieokreślony wprowadzenia autonomii, było zacofanie kraju i brak odpowiednich kadr, ponieważ te które mogłyby się nadawać, ze środowiska miejscowych Węgrów, podejrzewano nie bez przyczyny o nielojalność. W tym duchu wypowiadał się nawet

131 HORBAL, B.: *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*. Wrocław 1997, s. 55, 66–70; AAN, f. Komitet Narodowy Polski, t. 47, pismo Wł. Skrzyńskiego do KNP, 30. 06. 1919, z informacją o udziale Łemków w delegacji czechosłowackiej i agitacji czeskiej na obszarach łemkowskich w RP; autor cytuje też polonijny *Poranny Kurier Polski* z Milwaukee, ostrzegający przed czeską agresją (przerzuty wojsk) w styczniu 1919, która nastąpiła, ale nie w tym akurat obszarze.

132 HORBAL, B.: *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*. Wrocław 1997, s. 114–131.

133 NEČAS, J.: *Uherská Rus a česká žurnalistika*. Užhorod 1919, s. 10, 15–18, autor wydał tą broszurę ponoć własnym (?) nakładem.

134 ŻURAWSKI VEL GRAJEWSKI, P.: *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Warszawa 1995, s. 50–51; też wspomniane *Opracowanie kwestii Łemkowszczyzny dla attaché polskiego w Pradze ze strony Dowództwa Okręgu Krakowskiego* z 8.03.1921, w CAW, f. O. II SG, sygn. I.303.4.2881.

zaufany człowiek prezydenta, uchodzący za znawcę i sympatyka spraw ukraińskich, J. Nečas.[135] Władze ČSR odchodziły więc w praktyce od deklaracji czy słów. Jeszcze w czerwcu 1920 drugi z kolei premier państwa, Vlastimil Tusar oświadczył w swoim expose, iż z niecierpliwością oczekuje dnia, rozpoczęcia obrad „*wybranego sejmu tej autonomicznej cząstki naszej republiki*".[136] Poważnym argumentem dla zwolenników przeciągania w nieskończoność kwestii autonomii Rusi w obozie władzy stała się sprawa wymiany tam pieniędzy. Nieufna ludność nie wierzyła w trwałość nowych rządów i niechętnie pozbywała się węgierskich środków płatniczych. Ten fakt miał stać pretekstem do odłożenia przewidzianych na przełomie lat 1920 i 1921 wyborów do lokalnego sejmu. Nie mniejszą rolę grał też rozpalający się konflikt pomiędzy orientacjami: rosyjską i ukraińską.[137]

Praskie rządy zostały zapoczątkowane dyktaturą wojskową motywowaną nieustabilizowaną sytuacją w regionie i wokół Rusi. Stan wyjątkowy wprowadził odpowiednim rozporządzeniem, na wniosek rządu, w czerwcu 1919 roku francuski gen. Hennocque, dowodzący czechosłowackim wojskiem na tym obszarze. Finalizacji dobiegały też rozmowy prezydenta Masaryka i ministra spraw wewnętrznych, Antonína Švehli, z liderem Amerykańskiej Narodowej Rady Rusinów, Żatkowiczem, autorem pomysłu plebiscytu i uczestnikiem konferencji paryskiej. Efektem stało się powołanie tymczasowej, kolegialnej Dyrektorii Podkarpackiej Rusi złożonej z przedstawicieli kraju. Rząd w sierpniu powołał na jej głowę Żatkowycza. Liczył on, że owa instytucja przejmie część odpowiedzialności za Ruś, dzieląc ją z rządem Republiki w kwestiach zastrzeżonych dla władzy centralnej. W składzie Dyrektorii widział członków powołanej w maju CRRN.[138] Stało się jednak inaczej. Sygnałem ewolucji w stronę centralizmu było powstanie 20. 08. 1919 roku Cywilnego Zarządu Podkarpackiej Rusi. Jego szefem został doświadczony urzędnik, Jan Brejcha. Ten sprawnie budował zręby państwowej administracji, tworząc referaty opowiadające za poszczególne segmenty życia zbiorowego. W listopadzie, jak już wiemy, został ogłoszony Statut Generalny Rusi, precyzujący pewne kwestie poruszone w traktacie z Saint Germain. Wyraźnie podkreślał tymczasowość bieżących rozwiązań politycznych oraz kwestii granicznych i administracyjnych. Znalazły się w nim także uwagi na temat środków finansowych Rusi. Miała ona dysponować własnymi, oddzielnymi finansami publicznymi.[139]

W tym samym czasie Żatkowycz skompletował skład *Dyrektorii Autonomicznej Podkarpackiej Rusi* (formalna nazwa). Znaleźli się w niej: J. Braszajko, A. Wołoszyn, J. Gadżega, O. Toronsky, K. Prokop, podmieniony wkrótce przez E. Puzę. Dwóch pierwszych reprezentowało orientację ukraińską. Instytucja składała się z 6 wydziałów:

---

[135] NA, f. MV, k. 401, sv. 4, s. 56–61, oraz sv. 5, raporty analityczne dla prezydenta z lat 1920–1921; NA, f. PMR, k. 56, raport albo wicegubernatora P. Ehrenfelda lub kogoś z jego otoczenia do Prezydium rady Ministrów z 24. 01. 1921; AKPR, sygn. T 408/21, pismo stanowiące odpowiedź Nečasa na list otwarty do Rusinów w Ameryce, w którym tłumaczył odroczenie spawy wdrożenia zasad autonomii, opublikowane w piśmie; Den, 05. 12. 1922. Pisał tam też o szykanach i represjach wobec oponentów oraz oświadczył o konieczności dokonania na Rusi „*tytanicznej pracy*" przygotowującej grunt pod autonomiczne rozwiązania.

[136] *Boj o směr vývoje československého státu*. Díl II. Praha 1969, dok. 144; pewne dowody, iż poważnie był rozpatrywany w 1920 roku model federacji czechosłowacko-ruskiej (karpatorusińskiej) z autonomią pozyskanej prowincji, przytacza BRUSKI, J. J.: *Rząd i partie polityczne I Republiki Czechosłowackiej wobec sporu o orientację narodową Rusinów zakarpackich*. Studia historyczne 40, 1997, z. 2 (157), s. 193–194, jest tam cytowany protokół Centralnej Ruskiej Rady Narodowej z 16. 05. 1919.

[137] AAN, f. MSZ, sygn. 217, Referat Informacyjny O. II SG, k. 116–117; BRUSKI, J. J.: *Rząd i partie polityczne I Republiki Czechosłowackiej wobec sporu o orientację narodową Rusinów zakarpackich*. Studia historyczne 40, 1997, z. 2 (157), s. 194.

[138] ŽATKOVIČ, H. (G.): *Otkrytie. Expose byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.* Homestead 1921, s. 19–23.

[139] DAZO, f. 29, op. 3, od. zb. 24, ark. 43–47; NA, f. MV, k. 812.

1) Zagranicznego;
2) Kulturalnego;
3) Religijnego, przemysłowego i handlowego (tak-w jednym!);
4) Sądowego, prawodawczego i rolnego (też w jednym);
5) Administracyjnego zwanego tez spraw wewnętrznych;
6) Finansowego.

Dyrektoria miała zajmować się zarówno politycznym, jak społecznymi i gospodarczymi kwestiami: wdrażaniem zasad autonomii, określeniem granic, likwidacji skutków rumuńskiej okupacji na wschodzie kraju oraz integracji tych rejonów, stopniowej likwidacji tzw. kobliny i rakowiny[140] (feudalne relikty w postaci świadczeń na rzecz Kościoła unickiego), uporządkowania systemu pieniężnego (panował tam w tej sprawie chaos), wprowadzaniem reformy rolnej, pomocy inwalidom oraz innymi życiowymi problemami mieszkańców.[141]

Okazało się jednak, że faktyczna władza znajduje się w rękach Zarządu Cywilnego i Brejchy. Doszło do szeregu starć oraz incydentów w zakresie kompetencji. CRRN oraz członkowie Dyrektorium przypominali obietnice i nawoływali do przestrzegania zobowiązań zapisanych w międzynarodowych aktach prawnych i w ustawie zasadniczej. Dochodziły do tego urażone ambicje Żatkowycza. Brejcha oraz jego współpracownicy nie wahali się pisać do premiera czy prezydenta skarg, żeby nie powiedzieć donosów, na szefa Dyrektorii i głównego kandydata na urząd gubernatora. Wśród oskarżeń znalazł się m.in. zarzut opierania się na Ukraińcach i „forsowanie" ukrainizacji, ponieważ w tych kręgach budował sobie polityczne zaplecze.[142] Przesilenie miała rozwiązać oficjalna nominacja lidera zakarpackiej emigracji na ową funkcję. Stanowisko to przecież było przewidziane jeszcze w wielokrotnie wspominanych aktach prawnych: traktacie z Saint Germain, statucie i konstytucji. Należało wreszcie kogoś powołać, a kandydatura tego polityka wydawała się wówczas naturalna. Akt nominacji odebrał z rąk prezydenta w kwietniu 1920 roku, choć nieoficjalnie już był nim wcześniej.[143] Dobiegło też wkrótce końca funkcjonowanie Dyrektorii (do września). Wydawało się, że tą rundę wygrał Żatkowycz. Brejcha we wrześniu też definitywnie odszedł,[144] ale gubernatorowi przydzielono zastępcę, innego eksponenta czeskiej biurokracji, Petera Ehrenfelda Nie zapobiegło to narastaniu konfliktów na styku z przedstawicielami rządowej administracji. Żatkowycz naciskał na rzeczywiste wdrażanie obiecywanej autonomii. Przedstawił on nawet jej konkretny projekt. Dawał on niż większe, niż inne powstałe w kancelarii prezydenckiej koncepcje, uprawnienia lokalnemu sejmowi (soimowi) liczącemu 24 członków i gubernatorowi. Nie wspominał również o istniejącej już funkcji wicegubernatora, któremu miał podlegać cały aparat urzędniczy. Urzędnicy mieli wywodzić się z lokalnej, rusińskiej społeczności. Zlekceważone zostały również wnioski strony rusińskiej z gubernatorem na czele o przesunięcie granicy administracyjnej kraju głębiej na zachód, niemal po Poprad, o co zabiegali zarówno lokalni

[140] „Koblina" oznaczała płatność w płodach rolnych czy gotówce na rzecz najsilniejszego na Rusi Kościoła, zaś „rakowina", zwana też „rokowiną", była zbliżona do pańszczyzny, oznaczając pracę na korzyść tej instytucji.

[141] DAZO, f. 670, op. 1, od. zb. 2, ark. 1–2.

[142] NA, f. PMR, k. 107, raporty J. Brejhy lub z jego urzędu do PMR z 29. 11. 1919 (o forsowaniu ukrainizmu), z 06. 02. 1920, gdzie krytycznie ocenione zostały żądania Żatkowycza odsunięcia czeskich urzędników, przekazania rzeczywistej władzy administracyjnej czy powołania ministra do spraw Rusi oraz przypomniane zasady Statutu Generalnego, mającego jedynie przyznawać gubernatorowi głos doradczy (s. 83–91); k. 108, rezolucja CRRN do prezydenta Masaryka z 18.01.1920, odpowiedź Rady Ministrów z 17.03.1920 i nader krytyczny raport z 19. 01. 1920, w którym Brejcha oskarża Żatkowycza o działania faktycznie wymierzone w interes Republiki oraz z 08. 03. 1920 roku o sporach kompetencyjnych.

[143] NA, f. PMR, k. 107, 21. 04. 1920; k. 108, 08. 03. 1920 (wyżej już cytowany).

[144] KOLÁŘ, F. et al.: *Politická elita meziválečného Československa 1918–1938. Kdo byl kdo*. Praha 1998, s. 26–27.

aktywiści z CRRN i jej poprzedników oraz emigracja karpatorusińska. Pomysły te były nieobce również Rusinom-Ukraińcom ze wschodniej Słowacji.[145] Budziło to wszystko zaniepokojenie oraz irytację rządu, ostrzeganego przez Ehrenfelda.[146] Dostrzegając niechęć czynników rządzących w ČSR do swoich projektów autonomii czy może nawet federalizacji Rusi z Czechosłowacją, odłożenie wyborów do lokalnego sejmu i wyraźną grę na zwłokę, gubernator podał się do dymisji 13. 04. 1921 roku. Odpowiedni wniosek złożył już prawie miesiąc wcześniej. Władze Republiki przyjęły ten fakt z ulgą. Rozgoryczony Żatkowycz powrócił do USA i na amerykańskim gruncie wypowiadał się krytycznie o polityce Czechosłowacji na Rusi Po wielu latach miał nawet wyznać: „*Czesi nas oszukali.*"[147] Doczekał się sam różnych ocen, ale w ostatnich latach historiografia ukraińska patrzy na niego przychylniejszym okiem, dostrzegając w nim lokalnego zakarpackiego patriotę (postawiono mu pomnik), a nie zdrajcę, jak dotąd bywało.[148]

Rezygnacja gubernatora wywołała oddźwięk w ukraińskim środowisku nacjonalistycznym skupionym w Wiedniu. Interesujący byłby dla nas zapewne komentarz w środowiskowym piśmie *Wola*, wcześniej krytycznym wobec działań Żatkowicza. Według autorów odchodził, ponieważ nie dostał wolnej ręki do realizacji swych pomysłów, skrępowany przez czeską biurokrację. Znalazła się tam przy końcu analizy następująca konkluzja: „*Bracia Czesi! Jesteście w wielkim błędzie, jak myślicie, że nas możecie zruszczyć, zesłowaczyć albo zczesić!*" Uwagi te musiały dać coś do myślenia czechosłowackim elitom, zresztą zostały odnotowane przez praskie źródła.[149]

Interesujące, że na tle sporu Żatkowycza z biurokracją Republiki, doszło też i do niesnasek oraz rozrachunków w czeskim obozie. Część urzędników pracujących na Rusi w nim postrzegała współwinnego narastającym napięciom, pisząc swego rodzaju donosy do prezydenckiej kancelarii, której był nieoficjalnym ekspertem. Zarzucano mu „filo-ukrainizm", otaczanie się Ukraińcami (m.in. zażyłość z prof. R. Smal-Stockim, przedstawicielem ZURL) nadmierne obietnice rozbudzające w nich nieuzasadnione nadzieje. Ponoć jego programem miała być „*oświecona dyktatura czeskich urzędników tworząca złudzenia autonomii Rusi Podkarpackiej, po to aby przekazać ten kraj Ukrainie*". Także Brejcha uważał, że nominacja

[145] ŠVORC, P.: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939*). Prešov 2003, s. 97–108, 112–114, 146, 155–156, 192–193; VANAT, I.: *Narysy novitnoj istoriji Ukrajinciv schidnoj Slovačiny 1918–1948.* Knyha I. *1919–1938*. Prešov 1990[2], s. 99–106; ŽATKOVIČ, H. (G.): *Otkrytie. Expose byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.* Homestead 1921, s. 12–14.

[146] NA, f. MV, k. 4368, „podteczka" sygn. 2499/29, teksty i komentarze; AKPR, sygn. D 6893/20, pismo z 19. 01. 1920 z MV do prezydenckiej kancelarii, w którym nadawcy poddali krytyce projekt gubernatora, widząc w nim „*niebezpieczne*" tendencje; też AKPR, sygn. T 408/21, notatka J. Nečasa z kwietnia 1921, w której wyraża się lekceważąco o Żatkowyczu, wręcz nazywając go „*głupkiem*"; więcej w JARNECKI, M.: *Między centralizmem a autonomią. Czechosłowacka administracja na Rusi Zakarpackiej (1918–1938)*. Dzieje Najnowsze 37, 2005, z. 3, s. 3–17.

[147] AKPR, sygn. D 5347/25, č. PR 363/21, gdzie jest cytowane ukraińskie pismo *Wola* z 09. 04. 1921, które komentując zamiar złożenia dymisji przez gubernatora, tłumaczyło go brakiem posiadania swobody w praktycznym wdrażaniu idei federacji czechosłowacko-ukraińskiej (?); NA, f. PMR, k. 108, sprawozdanie z 13. 04. 1921; k. 462, raport z Pittsburgha konsula ČSR, A. Mattameya, 01. 09. 1921 o wrogiej wobec państwa kampanii; CAW, f. O. II SG, sygn. I.303.4-5357, raport wojskowego attaché w Pradze, ppłk. Ścierzyńskiego z 27. 05. 1921, w którym zrelacjonował rozmowę z brytyjskim posłem Clarkiem, rozmawiającego z pełnym goryczy Żatkowyczem przed samym opuszczeniem ČSR; błędną datę dymisji Żatkowycza-przesuwając ją na lipiec, podawał LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 203; Żatkowycz w 1952 miał wyznać W. Szandorowi, w tym czasie również już emigrantowi, politykowi o orientacji ukraińskiej, z kręgu Wołoszyna i Rewaja, w SHANDOR, V.: *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History*. Cambridge (Massachusetts) 1997, s. 16.

[148] BED', V.: *Političnij portret Žatkoviča – pervšego gubernatora Pidkarpatskoji Rusi*. In: Čučki, P. (red.): Kultura ukrajinskich Karpat. Užhorod 1994, s. 80–81, autor oprócz swoich cytuje opinie z epoki ZSRR.

[149] AKPR, sygn. D. 5347/25, nr inw. PR 363/21, przetłumaczony odpis z pisma *Wola*, 09. 04. 1921.

Żatkiewicza, na którą wpływał ponoć inż. Nečas, okazała się jego ciężkim błędem.[150] Trudno jednoznacznie stwierdzić, na ile wpłynęło to całe zamieszanie i kontrowersje na pozycję tego polityka z partii narodowych socjalistów, ponieważ jeszcze przez kilka lat opiniował sprawy ukraińskie w kancelarii, ale przestał być „*jedynym pewnym*" źródłem informacji i opinii w tej kwestii. Także postępująca „niełaska" i odejście Żatkowycza dowodziły pewnego względnego osłabienia pozycji Nečasa. On sam, być może dla usatysfakcjonowania mocodawców, przyznał w jednym z raportów analitycznych, że były gubernator nie uniknął niefortunnych posunięć.[151]

Na Rusi zderzyły się skomplikowane etniczne realia, w których problematyka ukraińska miała swoje znaczące miejsce, z ambitnymi projektami, obietnicami na wyrost i polityczną, zaprawiona cynizmem grą. Po dwóch latach zrozumiał to idealistycznie nastawiony, ukształtowany w amerykańskich realiach Żatkowycz, domagający się spełnienia deklaracji przez Pragę. Interesujące, że sam nie posiadając zdecydowanej ukraińskiej orientacji, podczas swojego krótkiego urzędowania zbliżył się do niej. Prawdopodobnie w tej dynamicznej, choć wtedy (u zarania rządów ČSR na Rusi), może jeszcze nie dominującej grupie, próbował odnaleźć zaplecze i potencjalne kadry administracyjne. Okazało się to niezgodne z wizją większości elit praskich, które raczej tylko na zewnątrz preferowały rozgrywkę ukraińską kartą. Na „swojej" Ukrainie, czy też Rusi postanowiły prowadzić własną, też pogmatwaną jak i ten kraj politykę.

Resumé

Čas konfrontace: léta 1918–1921. Obtížné počátky států a konfliktu

K prvním česko-ukrajinským kontaktům docházelo již v období tzv. jara národů, ale ukrajinská otázka vyvstala s vážností až po vzniku samostatného Československa v roce 1918. Tichá podpora ukrajinských nároků ze strany Československa v době války ve východní Haliči byla trumfem v politické hře s Polskem (hlavní problém zde představovala těšínská otázka). V Praze bylo ustaveno neoficiální vyslanectví Západoukrajinské lidové republiky, východohaličského ukrajinského státu, v čele s R. Smalem-Stockým. Postoj vůči Ukrajinské lidové republice, vedené S. Petljurou, se vyznačoval rezervovaností a její neoficiální zástupce M. Slawinski nebyl československou vládou respektován. Dřívější ruská Ukrajina zde vzbuzovala zájem pouze s ohledem na otázky trhu.

Varšava nebyla rozčarována pouze vztahem Prahy k Ukrajincům ve východní Haliči, ale obavy zde vzbuzovaly i daleko nejasnější poměry v období polsko-bolševické války. Československo nebylo ochotno akceptovat polskou nadvládu v Haliči. Rižská smlouva mezi Polskem a sovětským režimem nevzbudila v Praze nadšení. Východní část Polska měla být podle jejího názoru připojena k demokratickému a federálnímu Rusku. Primární strategická důležitost zde byla přikládána ovládnutí Podkarpatské Rusi. Ta nabízela důležitou vazbu na spojenecké Rumunsko, partnera v rámci tzv. Malé dohody. Většina zdejší rusínské populace byla autochtonní a měla blízko k Ukrajincům. Praha ovšem nerealizovala slibovanou autonomii tohoto teritoria, což zapříčinilo demisi prvního zdejšího guvernéra H. Žatkoviče. Tím byly položeny základy politického konfliktu v této oblasti.

[150] AKPR, sygn. T. 408/21, konfidencjonalny w treści raport niejakiego dr Skačelika z 22. 04. 1921, w którym znalazł się też cytowany wyżej lekceważący sąd ze strony inżyniera Nečasa o Żatkowyczu: ponoć Czesi muszą go „*tolerować*", pomimo jego „*głupoty*"; NA, f. PMR, k. 106, raport J. Brejchy, szefa Zarządu Cywilnego Rusi Podkarpackiej do PMR z 19. 01. 1920.

[151] MÚA, f. Podkarpatská Rus, k. 401, sv. 4, s. 56–61, raport analityczny z sierpnia 1921.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

ДОГОВОР СЫЗРАНСКОГО СОВЕТА С ЧЕХОСЛОВАЦКИМИ ЛЕГИОНЕРАМИ, КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СОВЕТСКО-ЧЕХОСЛОВАЦКИХ ОТНОШЕНИЙ ВО ВРЕМЯ ВООРУЖЕННОГО ВЫСТУПЛЕНИЯ ЧЕХОСЛОВАЦКОГО КОРПУСА

МАКСИМ АНАТОЛЬЕВИЧ ВАСИЛЬЧЕНКО

The article is devoted to the publication and analysis of little-known document of the Civil War in Russia: Agreement between the Czechoslovak legionaries and Syzran Bolsheviks.

Key words: Civil War in Russia; Syzran; The Bolsheviks; Czechoslovak legionnaires.

Публикуемый ниже документ представляет собой текст договора между представителями Сызранского совета и представителями частей Отдельного Армейского Чехословацкого корпуса. Заключение этого документа было связано с регулированием прохождения чешских частей через город Сызрань, направлявшихся по Транссибирской магистрали до Владивостока с целью отбытия на фронт Первой мировой во Францию.[1]

Договор был заключен 30 мая 1918 года в условиях, когда уже произошло вооруженное выступление Чехословацких частей за Уралом и напряжение между советской властью и Чехословацким корпусом достигло наивысшей точки. Однако авторы документа расценивают это событие как недоразумение и готовы к конструктивному диалогу для его скорейшего разрешения.

Документ, несмотря на свой региональный характер, регулирующий отношения на местах содержит ряд договоренностей, имеющих общегосударственное значение. Его статьи, отражают глобальный характер конфликта и базируются на ранней договоренности между советской властью и чехами об условиях сдачи ими вооружения, подписанного 31 марта 1918 года в Пензе. Региональная составляющая данного документа отражает лишь условия взаимодействия на местах по поддержанию безопасности на определенной территории. Его статьи, говорящие о реабилитации чехов перед советской властью скорее носят декларативный характер, не имеющие никакой фактической силы. В российской историографии статьи данного документа не наши достаточного отражения. В советских работах по истории мятежа Чехословацкого корпуса говориться о том, что чехи обманом заставили Сызранский совет пропустить их.[2]

Как отмечает советский историк П. Софинов: «[…] *договор с Советом Сызрани, по сути дела, решил участь обороны Самары*».[3] В связи с этим, он имеет особое научное значение. Однако текст договора еще не стал предметом научного исследования. Копия настоящего документа хранится в Самарском областном государственном архиве социально-политической истории, фонд 651. Данная копия была передана туда из Государственного архива новейшей истории Ульяновской области, ф. 57, оп. 1, д. 98, л.

[1] Подробнее см. КЛЕВАНСКИЙ, А.Х: *Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус.* Москва 1965.
[2] См. к примеру ХРУЛЕВ, В.В.: *Чехословацкий мятеж и его ликвидация.* Москва 1940.
[3] СОФИНОВ, П.: *Чехословацкий мятеж*. Исторический журнал, 1940, No. 12.

1–2. Текст договора значительно дополняет и расширяет представление о процессах, протекавших накануне начала вооруженного столкновения.

Договор сызранского совета с чехословаками[4]

Гор. Сызрань 1918 г. мая 30 дня н/с чехословацких отрядов: Индра Ярославов, Антон и Вячеслав Иванов и Фундачек с одной стороны и с другой- чрезвычайная комиссия Сызранского Исполкома по улажению возникшего конфликта с чехо-словацкими отрядами и предотвращение имевшего места в Пензе печального события на почве ли провокационных доносов, или простых недоразумений, заключили настоящий договор в следующем:

1) Все чехо-словацкие отряды, следующие во Францию через Сызрань- Владивосток и др. города по линии ж.д. гарантируют полное невмешательство во внутренние дела Совдепов Российской Советской Федеративной Республики по пути своего следования до Владивостока.[5]
2) Сызранский Исполком в предотвращении провокационных слухов на товар. Чехо-словаков, обвиняемых в контр-революционости и выступлениях против Советской власти, реабилитирует их перед Центральными властями и всеми Совдепами и немедленно возбуждает по телеграфу ходатайство о дальнейшем беспрепятственном продвижении всех чехо-словацких отрядов вплоть до Владивостока.[6]
3) Тов. чехо-словаки, по подписании сего договора и по отсылке телеграмм в центр и по линиям, сдают все лишнее, отобранное в Пензе, Кузнецке и Сызрани оружие своим представителям, остающимся в Сызрани до прохождения последнего эшелона и затем последние сдают его в Сызрани местному Совдепу немедленно по отправлении последнего эшелона из Сызрани.[7]
4) Тов. чехо-словаки по прибытии во Владивосток сдают Владивостокскому Совдепу все остальное оружие, не сданное ими в Сызрани, и отправляются во Францию, не увозя никакого оружия, кроме холодного и карманного.[8]
5) Сызранский Исполком и тов. чехо-словаки обязуются друг перед другом в предотвращении могущих возникнуть контр-революционных выступлений тёмных масс, поддерживают порядок совместными силами как на станциях ж. дор., так ровно и в городе, при чем в последнем случае по городу высылаются соединенные патрули по равному количеству от каждой стороны.[9]

---

[4] Текст договора приводится с сохранением орфографии и пунктуации оригинала.

[5] Таким образом, сохраняется ранняя договоренность, подписанная в Пензе 31 марта 1918 года. См. полный текст договора Российский государственный военный архив, ф. 1, on. 3, д. 76, л. 15,15а, 156; VHA, коллекция документов о выступлении против большевиков.

[6] Данная статья договора являлась, по сути дела заведомо неисполнимой, так как противоречила телеграмме Троцкого о задержании эшелонов с легионерами. По-нашему мнению, эта статья является не столько попыткой обмана чешской стороны, как может показаться на первый взгляд, сколько попыткой отстрочить и минимизировать возможность боевого столкновения.

[7] Данный пункт так же является следствием Пензенской договоренности от 31 марта 1918 г.

[8] Данный пункт договора по сути дела ущемляет права офицеров корпуса, имевших право на личное и наградное оружие. Интересно, что в ранних договоренностях он не указан, можно сделать предположение, что этот пункт - исключительно идея сызранских большевиков.

[9] В данном случае, под «*выступлением темных масс*» подразумевается деятельность антибольшевистских сил, так как данный договор в условиях активизации деятельности антибольшевистских сил.

6) Для информации и координирования действий товар. чехо-словаки командируют в Совдеп к ним своих представителей по три человека с каждой стороны.[10]
7) Все сношения с Центром и Совдепами, а так-же с чехо-словацкими штабами в отношении возникшего конфликта происходит с одобрения представителей как той, так и другой стороны.
8) Тов. чехо-словаки допускают представителей Совдепа в занятый ими винный склад на случай оставления склада, а так-же и небольшой вооруженный отряд для охраны по оставлении склада.
9) Товар. чехо-словаки всеми мерами и силами будут содействовать восстановлению нормального железно-дорожного движения по всей линии их следования и главное оказывать свое содействие в продвижении продовольственных грузов.[11]

Предшествовавшая возникшему недоразумению дружба товар. Чехо-словаков с русским народом, основанная на взаимной поддержке по борьбе с мирным империализмом и эксплуатируемыми классами будет и впредь поддерживаться в еще большей мере взаимным содействием друг другу.[12]

Председатель Сызранского Исполкома – Щербаков.

Члены Чрезвычайной Комиссии – С. Бугров, Рубинов, Свльнов, Краснов, Колчин. Секретарь Исполнительного комитета чехо-словацких войск – В. Дундачек. Член Исполнительного Комитета чехо-словацких войск Ярослав Индра.

Resumé

Dohoda mezi syzraňským sovětem a československými legionáři jako pramen poznání sovětsko-československých vztahů v době ozbrojeného vystoupení československých jednotek

Výše publikovaný text je málo známou dohodou mezi bolševiky a československými legionáři, podepsanou v Syzrani 30. května 1918. Tento dokument může blíže objasnit jednu z epizod občanské války a sledovat motivy obou zainteresovaných stran.

[10] Данная практика сопровождения составов представителями советской стороны и уполномоченными от Чехо-словацкого национального совета подробно описана в воспоминаниях Козлова. См. КОЗЛОВ, Н. И.: *Тревожные дни. (Воспоминания о чехословацком мятеже)*. Пенза 1923. Сопровождение составов было закреплено в Телеграфном сообщении народного комиссара по делам национальностей И. В. Сталина представителям чехословацкого армейского корпуса в России об отношении советского правительства к чехословацкой армии 16 марта 1918 г. VHA, Коллекция документов о выступлении против большевиков.

[11] Восстановление нормального функционирования железнодорожного транспорта, ликвидированной по сути дела после Февраля 1917 года являлось задачей скорее общегосударственной, чем региональной.

[12] Анализируя рад статей настоящего договора складывается мнение, что вопреки точки зрения советской историографии договор, скорее всего, представлял попытку навязать легионерам иллюзию мирного разрешения конфликта. Само название договора, в котором на первом месте стоит большевистский совет говорит о ведущей роли данной организации при составлении договора. Ряд пунктов договора о дружбе сотрудничестве и носит явно декларативный характер, необходимый для завуалирования истинных намерений советской власти. По нашему мнению, составление данного документа во многом было продиктовано необходимостью отсрочить начало военных действий в условиях когда силы легионеров во многом превосходили численность вооруженных формирований Сызранского совета.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

ЧЕХИ НА КИЕВЩИНЕ В ДВАДЦАТЫЕ И ТРИДЦАТЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА

СЕРГЕЙ НИКОЛАЕВИЧ КОВАЛЕНКО

The article analyzes the political, socio-economic and cultural situation of the Czech minority in the Kiev region in the approval process of the Soviet authorities, the totalitarian regime, collectivization and other experiments.

Key words: Ukraine; Kyiv region; Czech minority; repression.

В современной отечественной исторической науке недостаточно исследованными остаются вопросы социально-экономической и культурно-образовательной истории чешских «краян» Советской Украины, в частности проживающих на Киевщине. И это при том, что в течении последних 20 лет историки и краеведы активно изучают этнонациональные процессы, которые происходили в УССР.

С восстановлением независимости чехов в виде Чехословацкой республики началось возвращение чехов на этническую родину. Свое желание выехать из УССР выразили: военнопленные, преподаватели, учителя, врачи, инженеры, рабочие, крестьяне. С этой целью был открыт отдел Представительства Чехословацкой республики в Украине, который занимался ходатайством перед государственными органами УССР за чехов и словаков, желающих выехать на этническую родину. Чтобы получить разрешение на выезд, нужно было доказать свою принадлежность к Чехословацкой республике. В этом им помогал Временный представитель Чехословацкой репатриационной миссии в Украине. Он делал запросы в архивы Чехословакии по поводу подтверждения принадлежности к Чехословацкой республике чехов и словаков.[1]

В Киевском областном архиве хранятся дела, которые ещё недавно были засекречены и до них исследователи не имели доступа. В этих делах находились списки чехов и словаков, которые хотели в 1921–1923 гг. вернуться на этническую родину. На каждое лицо была заведена анкета, которая содержала следующие данные: фамилия, имя, отчество, дата рождения, национальность, вероисповедание, семейное положение, профессия, место жительства, образование, знание языков, партийность, является ли членом профсоюза, подвергался ли репрессиям, место возврата, место проживания родителей в Чехословакии. Обработав данные дела мы пришли к выводу, что большинство репатриантов римско-католического вероисповедания владели чешским, немецким, русским языками. Все репатрианты не состояли ни в одной партии. Обычно выезжали семьи, где главой семьи был чех или женщины-вдовы с детьми. Желающие реэмигрировать должны были предоставить документы, что имущества в Украине не имеют и не находятся под следствием. Межведомственной комиссией по регистрации иностранных граждан при иностранном административном отделе Киевского губернского исполнительного комитета совета рабочих, крестьян и красноармейских депутатов были зарегистрированы в чехословацком гражданстве 128 лиц (главы семей), отказано

[1] Государственный архив Киевской области (ГАКО), р. 111, оп. 4, д. 70, л. 1.

в регистрации 14 гражданам. Отказы были вызваны не подтверждением принадлежности к Чехословацкой республике, или эти лица были под запретом на выезд согласно Положений ВУЦИК, циркуляров НКВД.[2] После репатриации численность чехов в Украине, в частности в Киевской губернии, сократилось в несколько раз.

Полиэтничность Украины в совокупности с экономической разрухой начала 20-х гг. определяли чрезвычайную сложность и внутреннюю противоречивость развития социально-экономических процессов в стране у период военного коммунизма и привели к критическому обострению. Начало политики «коренизации» в Украине было ознаменовано взрывоопасным обострением межэтнических отношений, непосредственной основой которого было катастрофическое ухудшение условий хозяйствования и экономического воспроизводства почти всех этнических меньшинств республики. Большевики понимали, что от того поддержат ли их власть меньшинства, в значительной мере зависит утверждение их власти в Украине, ведь на ее территории проживало свыше 6 миллионов этнических меньшинств.

Чрезвычайно тяжелыми были условия жизни и труда этнических меньшинств. Правительство республики должно было как-то отреагировать на них, пытаясь гармонизировать общественные отношения. В этих условиях провозглашение политики «коренизации» оказалось чрезвычайно своевременным. Создаются специальные государственные структуры, которые должны были заниматься вопросами этнических меньшинств. Провозглашенная в марте 1921 года X съездом РКП(б) новая национальная политика побудила Политбюро ЦК КП(б)У принять постановление о создании Отдела национальных меньшинств при Наркомате внутренних дел.[3] Работа отдела проводилась в двух направлениях. Первое предусматривало выполнение им функций административного органа, направленного на обеспечение прав национальных меньшинств через организационное оформление подотделов на местах, участие в разработке или внесении изменений в подзаконные правовые акты, оказание юридической помощи, финансирование периодических изданий национальных меньшинств, содействие в проведении конференций и выставок. Второе направление деятельности связано с выполнением им функций политического надзора в условиях новой экономической политики (НЭП), а в некоторых случаях и репрессивного органа.[4]

В целом работа отдела национальных меньшинств при НКВД не принесла желаемых результатов. Он не пользовался авторитетом в комиссариате и не смог изменить пассивное отношение к проблемам национальных меньшинств. Это привело к тому, что 21 января 1924 г. постановлением Совета Народных Комиссаров УССР отдел был упразднен. 19 марта 1924 г. Политбюро ЦК КП(б)У приняло постановление *Об отделе нацмен при НКВД* «*вместо отдела нацмен образовать при ВУЦИК комиссию нацмен*».[5]

Образование Центральной комиссии национальных меньшинств (ЦКНМ) в составе высшего органа законодательной и исполнительной власти ярко свидетельствовало о повышении общественной значимости национальной политики в новом курсе внутренней

---

[2] Тамже, д. 10, 31, 48, 69, 71, 105.

[3] ЧИРКО, Б. В.: *Національні меншини (20–30-ті роки XX століття)*. Київ 1995, с. 178.

[4] *План работи Отдела нацменшинств Н.К.В.Д.* Бюлетень НКВД УССР, 1923, No. 21, с. 27–28; *Циркуляр от ноября 1922 г. по Отделу нацменшинств. «Всем губотправам»*. Бюлетень НКВД УССР, 1922, No. 12, с. 28; Центральный государственный архив высших органов власти Украины (ЦДАВО Украины), ф. 413, оп. 1, д. 2, л. 5, 12.

[5] ЧИРКО, Б. В.: *Національні меншини (20–30-ті роки XX століття)*. Київ 1995, с. 17; *Партийная жизнь. О национальных меньшинствах*. Комунист, 1924, 13 июля; ЦГАВО Украины, ф. 413, оп. 1, д. 2, л. 48, 53, 58, 14.

политики советской власти. Целью учреждения было «*развитие и закрепление мирного сожительства и братского сотрудничества всех национальностей, живущих на территории УССР и широкое содействие материальному и культурному развитию национальных меньшинств*». Главнейшей задачей комиссии и бюро по делам национальных меньшинств (губернских, окружных, областных и др.). была координация деятельности административных и хозяйственных органов, культурно-образовательных, медицинских и других учреждений по вопросам обеспечения интересов национальных групп.

Местный аппарат Комиссии должен был состоять из губернских и окружных бюро нацмен, которые создавались при президиумах соответствующих исполкомов при обязательном утверждении ЦКНМ. Субординация местного нацмена строилась по вертикальному принципу. Бюро национальных меньшинств было создано и в Киевской губернии. Это обусловлено наличием большого количества в губернии национальных меньшинств. 3 марта 1925 г. согласно постановлению ВУЦИК Киевская губерния была ликвидирована.[6] Ее территорию разделили на округа, в частности на Киевский, Коростенский, Бердичевский. Согласно архивным данным в 1926 году в Киевском округе проживало более 1800 чехов, в частности в деревне Вышеград Макаровского района – 276 чел., Бобривской ферме – 250 чел., Ланы – 45 чел. Хабенского района, в Пухове Розважевского района – 244 чел. и в городе Киеве – 984 чел.[7] Как видно, численность чехов сократилась в несколько раз.

Инициативная группа во главе с Лангером организовала первое собрание чехов Киева, которые состоялись 8 января 1925 г. в зале завода Большевик.[8] Чехов на заводе работало 51 чел., в том числе 44 рабочих и 7 служащих. Чехи с недоверием относились к советской власти, в частности в связи с арестом чехов-инженеров.[9] Участие в собрании приняли 100 чехов Киева и большое количество гостей, в том числе и представители от губернского исполнительного комитета Гулько, от Раковского районного партийного комитета Земляной, от отделения Коммунистической партии завода Большевик Максименко, а также председатель Чешского центрального бюро (ЧЦБ) Совета национальных меньшинств Народного Комиссариата просвещения Иосиф Иосифович Гаек.

Для руководства собранием был избран президиум в составе: Гулько, Лангера, Круцкого, Рихлика, Гаека, Прагра. Представитель губернского исполнительного комитета Гулько поздравляя всех чехов и гостей, отметив, что данное собрание должно стать «*ответом со стороны чехов на призыв советской власти трудящихся всех национальных меньшинств к общему строительству государства*». От чешских учителей на чешском языке приветствие произнес профессор Е. А. Рихлик. Он отметил, что «*только советская власть дала возможность работающим чехам ощущать себя в Украине как дома, и призывает их к нейтральной лояльности, а также приступить к активному участию в строительстве пролетарского государства посредством завещания Ленина под руководством РКП*».

На собрании было предложено создать Чешскую секцию. Руководящим органом секции было Правление, в которое избрали Лангера, Гавела, Главатого, Седлачека, Рихлика. Общее собрание рекомендовало Правлению чешской секции тесно сотрудничать с Советом национальных меньшинств при губернском исполкоме, способствовать налаживанию нормальной работы чешской школы и поддерживать тесную связь

6 *Енциклопедія історії України (в 5-ти томах)*. Том IV. Київ 2007, с. 221.

7 Киевский городской архив (КГА), р. 1, оп. 1, д. 3820, л. 19; ГАКО, р. 111, оп. 1, д. 681, л. 12.

8 ГАКО, р. 111, оп. 1, д. 681, л. 17.

9 Там же, д. 572, л. 82.

с чешскими деревнями. После завершения собрания хор завода Большевик исполнил *Интернационал* на чешском языке.[10]

19 июня 1925 г. состоялось второе общее собрание чехов Киева. Профессор Е. А. Рихлик предложил план организации Киевского чешского клуба. Предложения профессора были поддержаны:

а) организовать центральный Чешский клуб, в котором сконцентрировать всю культурно-просветительскую работу среди чехов г. Киева;
б) для руководства работой выбрать правление клуба, которому поручить опеку над чешской школой;
в) правлению из своего состава создать две комиссии: школьно-просветительскую (школа, библиотека, уголок чешской культуры) и клубную (драматический, музыкальный, физкультурный кружки и хор);
г) члены Совета национальных меньшинств Киевского окружного исполнительного комитета должны быть членами правления;
д) разработку устава, официальное оформление, установление размера членских взносов и всю организационную работу поручить правлению.[11]

Было избрано правление клуба из 15 членов и 4 кандидатов. Членами правления были избраны: Лангер, Рихлик, Главатый, Круцкий, Куча, Грушка, Подскальский, Пшеничка, Лор, Гибнерова, Грнчирж, Адамець, Альберт, Гейч, Рыбак. В ревизионную комиссии избрали Зедника, Крживанека, Гибнера.[12]

В июле 1929 года на общей городской конференции чехов Киева состоялись выборы в чешскую секцию. Из избранных пятеро были членами партии и трое членами Коммунистического Союза Молодежи Украины. Секция охватывала около 500 чехов, преимущественно рабочих завода Большевик. Перевыборы должны были проводится ежегодно. Заседание с июля 1929 года до января следующего года проходили дважды в месяц, а с 1-го января 1930 г. раз в декаду. Заседаний состоялось с июля 1929 года – 25, ревизий проведено три.[13] Секцию в разное время возглавляли: Свобода, Хот, Адамець.

Чехи в Киеве проживали по всему городу, что объективно мешало их сплочению. Зимой работа проводилась в одной маленькой комнате – красном уголке юных пионеров при чешской трудшколе No 23 по адресу улица Полевая, No. 107 (в настоящее время улица имени академика М. К. Янгеля). В красном уголке были размещены библиотека, читальня, радио и стенгазета.

Деятельность секции была под угрозой, потому что места для проведения мероприятий зимой было крайне мало. В одной комнате работали кружки, библиотека-читальня, радио, редколлегия, юношеская секция, женский отдел, проводились заседания секции. Летом мероприятия проводились в саду Стромовка, который имел довольно неплохие условия для отдыха: электроосвещение, спортивная и детская площадки, театр, буфет, пианино, кегли, столы, скамьи. В саду устраивались чешские спектакли и концерты силами собственного драмкружка и оркестра. Почти каждый год городское управление Коммунальное хозяйство пыталось отобрать сад в чешской секции.[14]

Секция поддерживала тесную связь с чешскими деревнями с Киевского округа. В сёла выезжала выездная библиотека, театр со спектаклями, в частности в деревне Вышеград.[15]

[10] Там же, д. 681, л. 18.
[11] Там же, л. 29.
[12] Там же, л. 27.
[13] КГА, р. 1, оп. 1, д. 2299, л. 6.
[14] Там же, д. 1504, л. 16.
[15] Там же, д. 2299, л. 6.

Проводились массовые вечера, отмечались праздники. В 1927 году чехи праздновали 20-летие существования чешской школы в г. Киеве. На праздновании присутствовали представители райкома, Окрнацмену, основатели школы. Ими было отмечено «*разницу развития культуры малых наций в СССР при старом режиме и при советской власти*».

Чешский оркестр часто выступал в клубе завода Большевик, где был сосредоточен чешский актив. Оркестр приглашали и в другие заводские клубы и организации, который своим упорным трудом завоевал одно из первых мест среди оркестров Киева.[16]

Секция организовала кружки для культурного, духовного и физического развития чехов в городе: драматический, певческий, музыкальный, спортивный, литературный, Красного Креста и школу политграмоты. В 1927 г. с помощью Октябрьского райкома была организована школа политграмоты с чешским языком преподавания, которую слушатели закончили успешно. Кружки тоже проводили свою работу на чешском языке. Руководители кружков работали бесплатно.

Секция организовала женский отдел. Женщины учились на курсах красных сестер. 8 марта 1930 года состоялся торжественный их выпуск. После окончания курсов женщины посещали школу политграмоты. Планировалось открыть кружок кройки и шитья для женщин, но в связи с отсутствием помещения этот замысел было невозможно осуществить.

Осенью 1929 года организовали юношескую секцию, которая охватывала около 80 молодых чехов, прежде всего студентов и молодых женщин. К сожалению, не удалось чешской секции привлечь чехов-комсомольцев, которые работали на заводах Большевик и Красный Пахарь (был образован 1934 года с двух заводов сельскохозяйственного инвентаря Фильверта и Дедине и ковкого чугуна Неедлы и Унгермана) потому, что их не освобождали от нагрузок на предприятиях. Принимали активное участие в юношеской секции студенты-чехи Киевского политехнического института. Этот ВУЗ играл важную роль в жизни спортивного кружка чешской секции, предоставляя помещение для проведения занятий.

Библиотека-читальня работала крайне неудовлетворительно, потому что библиотечный фонд в 700 книг преимущественно старой литературы уже был прочитан и не удовлетворял потребности и интересы читателей. Также до библиотеки было далеко ездить. Поступление новых книг было совсем незначительное: в 1929 году из-за границы через Государственное издательское управление получили 50 книг и через Окружную инспектуру национальных меньшинств еще 20. Также библиотека получала из-за границы периодическую прессу: газеты *Rudé právo* (Красное право), *Rudé právo – Večerník* (Красное право – Вечерние новости), *Svoboda* (Свобода), журнал сельского хозяйства *Zahradník pro české zemědělce* (Огородник для чешских крестьян).

Чешская секция имела чрезвычайно тяжелое материальное положение, ведь она не получила ни копейки из городского бюджета на проведение культурно-просветительной работы. Секция неоднократно обращалась с требованием на финансирование через Горсовет и политпросвещение, но требование не было удовлетворено. За время существования секции дотацию получили только в июне 1929 года от профсоюзов через окружной районный профсоюзный совет в размере 340 руб. и в 1930 году – 500 руб. на культурно-просветительскую работу. Такой подход не способствовал развитию работы секции. Все расходы на просветительскую работу, на приобретение газет, книг, журналов, оплаты трамвайного проезда для членов кружков, арендной платы за сад Стромовка,

[16] Там же, д. 1145, л. 4.

электроэнергию, оборудование саду, приобретение инвентаря для спорткружка осуществлялись за счет мобилизации средств своих членов и от небольших доходов, которые давали платные спектакли чешского театра и концерты оркестра.[17]

Председатель Бюро национальных меньшинств (далее Нацменбюро) г. Киева при городском совете Шиф констатировал, что не получая ни копейки актив секции «*проявляет большую инициативу в направлении постановки политико-воспитательной работы среди своих членов*».[18] Председатель Нацменбюро Киева сообщает в городской отдел образования о бедственном положении чешской секции и просит включить ее в распределение бюджетного финансирования и направляет смету.[19] 8 августа 1930 г. Шиф обращается также к фракции Городского совета с просьбой включить секцию на дотацию.[20]

Секция пыталась открыть Чешский клуб, но ей это не удавалось потому, что не было подходящего помещения. Она искала помещение с 1926 года и только зимой 1928 года нашла его на Второй Дачной Линии, No. 5 А. (в настоящее время улица Смоленская). Чешская секция 18 февраля 1928 г. обратилась в горсовет с просьбой «*организовать небольшой Чешский клуб, в котором есть большая и неотложная необходимость*» и выделить 3000 руб. на ремонт и обустройство. Это заявление подписали председатель секции Свобода, секретарь Миллер и 156 совершеннолетних чехов Киева.[21] Владельцем этого дома был чех Виктор Кашпар, который в то время проживал в Чехословакии, нотариально заверенной доверенностью он предоставил право распоряжаться им Ивану Адамцу – бригадиру завода Большевик, который был готов передать здание под клуб охотно и бескорыстно. Фактически помещение уже использовалось секцией как склад для имущества. Для передачи дома чешской секции для клуба Горсоветом была создана специальная комиссия во главе с Гниздиловым, который вместе с Кутковым – членом Коммунальной секции и инженером-архитектором Нвиденским в присутствии И. Адамца провели 9 апреля 1928 г. осмотр здания. Было обнаружено, что здание находится в ужасном состоянии и на его ремонт нужно потратить 1431 руб. Составили акт осмотра, в котором указали все расходы на ремонт.[22] По неизвестным причинам это помещение сдали в аренду другим лицам и поэтому оно не было использовано под Чешский клуб.[23]

В конце 1929 года чешская секция вновь обратилась в горсовет с просьбой передать ей небольшой дом на улице Вторая Дачная Линия, No. 8 аргументируя это тем, что он находится недалеко от саду Стромовка и не требует большого ремонта, но в этом доме проживало две семьи.[24] У 1930 году через городской совет Коммунальное хозяйство отдал секции этот дом. Но дом использовать было невозможно: во-первых, он был заселен жильцами, которых некуда было переселить, а во-вторых Коммунальное хозяйство по арендному договору требовал ремонта помещения на 970 руб. Таких средств в секции не было. Кроме того, для построения эстрады, кинобудки, приобретения мебели, инвентаря, оборудования и т.д. нужно было еще 2000 руб. Всего на нужды секции для обустройства Чешского клуба необходимо было 8000 руб. Поэтому чешский секция подала в Окружной

[17] Там же, д. 2299, л. 6.
[18] Там же, д. 2299, л. 3.
[19] Там же, д. 2314, л. 1.
[20] Там же, д. 2304, л. 7.
[21] Там же, д. 1405, л. 4.
[22] Там же, д. 1405, л. 1, 3, 8, 9.
[23] Там же, д. 1504, л. 13, 15.
[24] Там же, д. 1145, л. 16.

бюро национальных меньшинств при Окружном исполнительном комитете требование на 1930–1931 год на эту сумму.[25]

Проблемы национальной школы, реализация возможностей обучения на родном языке постоянно находились в центре широкого общественного внимания. Оценивая ее исключительную роль в формировании национального сознания народа, сохранения многовекового историко-культурного наследия, передовые круги общества постоянно поднимали вопросы организации и деятельности национальной школы, ставили их в центр своих политических и социальных требований. Для чехов деятельность школы была чрезвычайно важной, ведь она объединяла их, давала надежду чешской общине на будущее. В 1922 г. после трехлетнего перерыва деятельность школы в г. Киеве было восстановлено.[26] На первом этаже находилась школа, а на втором жили люди, поэтому полноценно школа работать не могла. Комиссия национальных меньшинств Киевского окружного исполнительного комитета обратилась с просьбой к Правлению союза металлистов о принятии мер по отселению из дома жильцов.[27] К осени 1924 г. директором школы «числилась» учительница Юсефа Шпикова-Дивиш, но фактически школой руководил инженер Рудольф Леопольдович Альберт. В школе отсутствовал учебный план. Обучение детей от 5 до 15 лет проводилось на русском языке. Все дети учились в одной группе. Школьная библиотека имела очень малый фонд книг и то преимущественно на религиозную тематику.[28]

В сентябре 1924 г. директором школы назначен профессор Евгений Антонович Рихлик. Обучение в школе началось с 30 сентября 1924 г. с подготовки к празднованию дня Октябрьской революции. Директор школы профессор Е. А. Рихлик провел 23 ноября и 14 декабря 1924 г. родительские собрания и сделал доклады на темы: *Принципы советской трудовой школы*, *Комплексная система, план обучения и воспитания в советской трудовой школе*. На родительских собраниях 23 ноября 1924 г. было решено распустить школьный комитет «*как не соответствующий новому направлению деятельности школы*». Был избран новый комитет с рабочих и членов профсоюзов. Также было решено содержать школу за свой счёт. Посещало школу в марте 1925 г. 42 ученика, а уже в сентябре 68. Директор школы разделил их на три группы: первую учила учительница Ю. Шпикова-Дивиш, вторую и третью профессор Е. А. Рихлик По социальному происхождению большинство детей были из рабочих семей. Девять учеников были освобождены от платы за обучение.[29] С апреля 1925 г. школа перешла на содержание Наркомата просвещения УССР, но средств, которые выделялись не хватало на покрытие расходов школы, в связи с этим родители продолжали платить за аренду помещения для школы.[30]

Учебно-методическое обеспечение школы было недостаточным: «*Есть какие-то учебные пособия (глобус, карты, таблицы), но нет чешских учебников*» – докладывал профессор Е. А. Рихлик на заседании Бюро нацменьшинств при губернском отделе народного образования. Директор школы организовал столярную мастерскую, арендовал у Коммунотдела сад и огород. План работы комплексно складывался для каждой группы, но внедрение его встретило препятствия в связи с неподготовленностью учащихся к любой работе.

[25] Там же, д. 2299, л. 6, 7.
[26] ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 5, д. 824, л. 284.
[27] ГАКО, р. 112, оп. 1, д. 1170, л. 17.
[28] ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 5, д. 824, л. 284.
[29] ГАКО, р. 111. оп. 1, д. 572, л. 82; ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 5, д. 824, л. 284.
[30] ГАКО, р. 112, оп. 1, д. 1155, л. 16.

Профессор Е. А. Рихлик помог возродить детское движение. В школу был прикреплен вожатый, член Всесоюзного ленинского коммунистического союза молодежи, который работал на заводе Большевик. При отсутствии пионерской организации директор вынужден был руководить организацией детского самоуправления: один раз в неделю проходили общие собрания, на которых избирали ученический комитет, комиссии из старших учеников. При школе редколлегией издавалась стенгазета.[31]

В конце 1925 года профессор Е. А. Рихлик оставил работу директора школы. Для преподавания в старшей группе не было специалиста и родители, желающие, чтобы их дети получили качественное образование, требовали перевести учителя Ярослава Боучека из деревня Вышеграда в г. Киев. Они угрожали Комиссии нацменьшинств при Киевском окружном исполнительном комитете (дальше КОИК), что в случае не переведения учителя Я. Боучека заберут своих детей из чешской школы и отдадут в украинскую. 15 января 1926 г. на заседании Комиссии нацменьшинств при КОИК рассматривался вопрос о замещении вакансии заведующего чешской школы. Было принято решение о переводе учителя Я. Боучека из Вышеграда в Киев, а до Вышеграда направить кого-то из учителей чешской школы Киева.[32] Но жители Вышеграда, которые приросли душой и сердцем к Я. Боучеку не желали терять свое сокровище. Поэтому община села 18 января 1926 г. телеграммой обратилась к заведующему ЧЦБ Совета Национальных меньшинств при Народном Комиссариате Просвещения в г. Харькове Гаека Иосифа Иосифовича с просьбой не переводить учителя Я. Боучека в Киев. Заведующий ЧЦБ И. И. Гаек прислушался к просьбе жителей села Вышеград и не отказал им.[33] 13 марта 1926 г. на заседании Комиссии национальных меньшинств КОИК было принято решение назначить заведующим чешской школой в Киеве учителя Кучу. Заведующий чешской секции Свобода 9 августа 1926 г. докладывал на заседании Комиссии национальных меньшинств КОИК *О состоянии чешской трудшколы*. Было решено просить отдел образования открыть одну группу чешской трудшколы в центре города в украинской или в какой-то из школ нацменьшинств, потому что чехи проживали разрозненно по всему городу и не имели возможности посещать чешскую школу, которая находилась на окраине города.[34]

Бюджет школы на 1931 год составил 7 тыс. 515 руб. Школа была уже четырехлетней, в ней преподавали трое учителей и училось в 1931–1933 гг. 40 детей. По социальному составу родителей в школе обучалось: детей-рабочих – 31, служащих – 6, прочих – 3. Положение чешской школы было чрезвычайно сложным. Причиной такого положения была низкая квалификация учителей, отсутствие у большинства из них педагогического образования, отсутствие учебников на чешском языке.[35] Для решения проблемы с педагогическими кадрами планировалось открыть чешский педагогический техникум в Киеве в 1933 году, но по неизвестным причинам открытие было перенесено на 1934 г., а затем к 1935 году.[36] Техникум так и не открыли. Для подготовки учителей для чешских школ открыли чешскую группу при Киевской педагогической школе.[37] Для детей был открыт детский сад, который посещали 25 детей.[38]

---

[31] ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 5, д. 824, л. 284.
[32] ЦГАВО Украины, ф. 413, оп. 1, д. 183, л. 21, 210.
[33] ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 6, д. 721, л. 23, 24.
[34] ЦГАВО Украины, ф. 413, оп. 1. д. 183, л. 45, 166.
[35] КГА, р. 1, оп. 1, д. 1533, арк. 5–6.
[36] КГА, р. 1, оп. 1, д. 6734, л. 9.
[37] ГАКО, р. 5, оп. 1, д. 182, л. 12.
[38] КГА, р. 1, оп. 1, д. 3826, л. 22.

По социальному составу большинство чехов Киева были рабочими – 282 чел.[39] Работали почти во всех отраслях экономики. Представлены были также и в государственном управлении, в частности Районном исполнительном комитете – 15 чол. (0,6 %). Чехи Киева были объединены в различные союзы: индустриальный – 185 чел., строительный – 17 чел., транспорта и связи – 14 чел., коммунального хозяйства – 12 чел., социально-культурного сектора – 55 чел., работников образования – 33 чел., медицинских работников – 9 чел., работников искусства – 16 чел., союз рабочих – 7 чел., сельскохозяйственных работ – 5 чел. Среди них и сапожник В. С. Марьянский, производительность его труда составила 175 %.[40]

В июне 1919 года в село Чешская Колонна (у 1924 г. переименованное у Вышеград) Макаровской волости Киевского уезда был командирован Центральным Комитетом Чешско-Словацких коммунистических групп России – Украине агитатор Оттокар Муха для обследования колоний. В Чешской Колоне насчитывалось 28 дворов, в которых проживало 260 человек, из них 60 детей. Старостой села был Григорий Гроф, секретарем – Веселый. Каждый двор имел в своем распоряжении 15–20 десятин земли. В колонии действовал сельскохозяйственный кооператив, в котором работал высококвалифицированный работник – Цейп, в прошлом офицер поручик, после отставки в связи с болезнью стал служащим Чешского банка в Киеве.[41]

К советской власти жители села относились враждебно в связи с нападениями красноармейцев. В страстный четверг 3 красноармейцев приехали в деревню и начали грабеж крестьян, угрожая убить женщин, если не отдадут деньги. Не застав старосты дома, пообещали вернуться вечером за деньгами, а если старосты снова не будет дома – угрожали сжечь всю деревню. Напуганные колонисты обратились за защитой к Макаровскому волостному исполнительному комитету, где им было сказано, что комитет этому противодействовать не в силах. Опасаясь за свою жизнь, жители деревни убежали в лес, а в селе остались только тяжело больной человек, старая женщина и юноша 15–16 лет. Приехав, красноармейцы застали пустое село. Раздраженные, они подожгли 6 зданий (2 двора), расстреляли юношу, который от тяжелых ран скончался. Чтобы восстановить сожженное имущество жители колонии обращались к Макаровскому волостного исполнительному комитету с просьбой выдать строительные материалы для восстановления сожженных домов, на что был получен отказ.[42]

На февраль 1922 г. в колонии Чешская Колонна проживало 231 чел. В их распоряжении было 438 десятин земли, из которой под пашней – 306,5 десятин, приусадебной земли – 6 десятин, под сенокосами – 2 десятины. Земли не сельскохозяйственного назначения было – 123,5 десятины, из которой: 40 десятин под зданиями (дома, хлева, сушилки, риги и др.)., 27 десятин под дорогами, 29 десятин под оврагами и канавами, 27,5 десятин не используемых песков . В колонии на высоком уровне развивалось молочное животноводство, череда колонии насчитывала 95 голов, также выращивали свиней – 23 голов.[43] Овец в колонии не разводили. В начале 1925 года обследование колонии произвел представитель от чехов при Бюро нацменьшинств Киевского губернского исполнительного комитета Лангер. Он констатировал, «*что сельское хозяйство в этой колонии поставлено образцово, что вызывает зависть у русских и украинских крестьян*».

[39] Там же, д. 3820, л. 20.
[40] Там же, д. 3826, л. 1, 33, 36.
[41] Центральный архив общественных объединений Украины, ф. 1, оп. 20, д. 100, л. 3.
[42] Там же, л. 2, 3.
[43] ГАКО, р. 350, оп. 1, д. 548, л. 38.

Чешское население Вышеграда возбудило перед Лангер вопрос о выделении их хутора в самостоятельную единицу с национальным сельсоветом из-за того, что сельсовет Вышеграда состоит из украинцев, немцев и чехов.

Обсуждая данную проблему на заседании Бюро нацменьшинств Киевского губисполкома 7 апреля 1925 г. Гулько отметил: «[…] *что чешские интересы в местном сельсовете полностью обеспечены, поскольку там четыре члена от чехов и председатель совета тоже чех, поэтому в выделении чешского сельсовета нет никакой необходимости. Кроме того, формально нет возможности открыть там сельсовет из-за того, что в Вышеграде насчитывается всего лишь 276 душ чехов* […].«[44]

И все же в 1925 году в Киевском округе был организован чешский сельский совет в деревне Вышеград. В селе в 1926 г. прошли выборы в сельский совет, в котором приняло участие 56,4 % избирателей, это больше чем у русских, немецких сельсоветах – 56 %, но менее, чем в польских 64–65 %.[45]

В деревне Вышеград школы не было, а соседнее село Колонщина чешских детей отказывалось принимать, ссылаясь на то, что школа не большая и что всем желающим все равно не хватит места. Но образование дети получали. Со своей среды чехи выбирали способного и образованного человека и поручали ему обучать своих детей. Отокар Муха отмечал 100 % грамотность чехов.

В 1922 году на хутор Чешская Колонна приехал учитель Ярослав Боучек с женой Анной. Именно по его инициативе село получило название Вышеград, созвучное с известным историческим центром древнего Чешского государства.[46] Он был высокий, крепкий, с массивной «казацкой» головой. Я. Боучек оказался чрезвычайно одаренным человеком: талантливым педагогом, поэтом, музыкантом, композитором. Он стал душой всей культурной жизни на Вышеграде.[47] Помещение для школы не было, поэтому она находилась в частном доме. Материальное положение школы было скверное, отсутствуют карты, таблицы, учебники.[48] В 1925 году было построено прекрасное помещение для школы и клуба. Школа имела одну классную комнату, где учились сразу дети всех четырех классов.

По инициативе Ярослава Боучека стало традицией 6 июня чтить память Яна Гуса. Проводилось театрализованное сжигание Яна Гуса, в котором принимали участие все жители села. На окраине Вышеграда складывали в штабели дрова, закапывали столб, двое палачей вели Яна Гуса (которого изображал соответственно одетый учитель и привязывали его к столбу. Зажигали костёр. Хор из сельской молодежи пел патриотические песни. Затем Я. Боучек торжественно провозглашал речь о значении Яна Гуса в истории чешского народа.

За 6 лет деятельности Ярослава Боучека им была проделана большая работа. Он был режиссером самодеятельного театра, актерами которого были взрослые и дети. Даже когда еще не построили школу и клуб спектакли ставились в помещении для сушки хмеля. На сцене клуба были прекрасные декорации, которых не было ни в одном клубе Макаровского района. В Вышеграде был свой оркестр, которым руководил учитель Я.

---

[44] ГАКО, р. 112, оп. 1, д. 1155, л. 8, 9.

[45] ЦГАВО Украины, ф. 413, оп. 1, д. 183, л. 3, 115.

[46] АЩЕНКО, Н. В. – БУКЕТ, Є. В. – НЕТРЕБА, Д. С. та ін.: *Нариси з історії Макарівського району. До 15-ї річниці Незалежності України*. Київ 2006, с. 240.

[47] ЖИТНИК, В. К.: *«Наш Київ... – привітайте сто разів». (Історичний нарис)*. Відродження, 1994, No. 10–11, с. 64.

[48] ГАКО, р. 112, оп. 1, д. 1155, л. 16.

Боучек. Со взрослыми учитель поставил спектакли: *На Бенешова почвы*, *Диблик с ческейх гор*, *Манжелська зедь*, *Грабенко с подскали*. С детьми Ярославом Боучеком были поставлены спектакли *Попелка*, *Добрый вилла*, *Добрая фея*. Пьесу дети готовили целый год и премьера состоялась в конце учебного года. Поддерживался тесный контакт, происходил обмен гастрольными поездками с любительскими коллективами киевского городского общества Стромовка, а также с окружающими украинскими селами. Крестьяне могли позволить себе несколько поездок в год в киевские театры. В частности на оперы, где среди музыкантов были родственники чехов з деревни Вышеград, среди них Мейстрик Емельян Николаевич.

У Вышеграде в 20-е годы отмечали много праздников. Главным праздником было – «Вацлавская посвицени», которое отмечали 28 сентября в день св. Вацлава – уважаемого святого у чехов. После збора урожая и окончания полевых работ его праздновали три дня. К празднику готовились очень тщательно: пекли, варили, жарили. В первый день угощали своих гостей. Второй день – это праздник для молодежи «Пекна». В этот день молодежь собиралась в клуб на танцы. Девушки надевали новые платья, переодеваясь несколько раз. С молодежью разрешалось развлекаться и детям. Третий день «соуседска» – это день старших мужчин (начиная с 30-ти лет). Мужчины шли от дома к дому, где их угощали. Конечно были и такие, которые любили угоститься, но никто не напивался до беспамятства.

Празновали «штампрле» (льtamprle – дословно рюмка) – именины. Это праздник друзей и близких соседей. На празднование гостей не приглашали. Когда вечерело, друзья и приятели шли к имениннику все вместе и под окном в шутливой форме поздравляли именника, который не обижался на оркестр из крышек от кастрюль, банок, гребешков, тары, губных гармошек, бывала там и флейта. Все было сделано с юмором, звучали веселые шутки. Букет цветов дружно ставили на пороге изумленного юбиляра, которому ничего не оставалось, как благодарить за поздравления и угощать нежданных гостей.

В долгие зимние вечера женщины собирались вместе драть перья на знаменитые чешские перины. По окончании работы хозяйка устраивала «додерну». Накрывали праздничный стол сладостями. Затем переходили праздновать до следующего дома, распевая, шутя. В конце зимы праздновали масленицу с карнавалом, масками.

Важным событием у каждого человека является свадьба, которую чехи традиционно праздновали. Обряд свадьбы был простым. На свадьбу приглашался Толмач – старший человек. Перед свадьбой многие женщины собирались готовить, пекли калачи. Беда была тому мужчине, который попадал на кухню. Его вымазывали сыром, повидлом.

Как только вынимались из печи первые калачи – их сразу расхватывали женщины, у которых дочери «на выданье» – как съест то в скором времени выйдет замуж. В день свадьбы украшенные лошади везли молодых венчаться. Женщины и девочки одевали национальные костюмы.[49]

Чехи колонии Бобривська ферма с недоверием и опаской относились к советской власти. Свидетельством этому является отчет председателя ЧЦБ И. И. Гаека о обследование колонии. Инспектор направил в колонию на чешском языке циркуляр и анкеты относительно открытия чешской школы, которые жители колонии спрятали, опасаясь преследований со стороны советской власти. Председатель ЧЦБ посетил колонию и провел собрание среди чехов на чешском языке, чем вызвал удивление не только в украинцев, но и у чехов. При поднятии И. И. Гаеком вопроса об организации

[49] ЖИТНИК, В. К.: *«Наш Київ... – привітайте сто разів». (Історичний нарис)*. Відродження, 1994, No. 10–11, с. 64.

чешского сельского совета колонисты выразили: «*Опасения, что могут быть преследования со стороны власти, а также в случае перемены власти они могут быть вырезаны.*»[50]

На 29 января 1926 года в колонии Бобривська ферма проживало 284 чехов. Вопрос об образовании чешского сельсовета поднимался неоднократно. Планировалось на основе колоний Бобривська ферма и Пухов создать чешский сельский совет. Но административно-территориальная комиссия КОИК запретила объединение колоний Бобривська ферма, Ланы и Пухов в чешский сельский совет в связи с невозможностью раздробить район, ведь колония Бобривська ферма принадлежала к Хабенскому району, а Пухов к Розважившському. При обследование колоний оказалось, что от колонии Пухов до Хабенского окружного исполнительного комитета 30 верст, а к Розважившському 15 верств.[51] Поэтому колонии Бобривська ферма и Пухов были под украинскими сельскими советами. Колонии Пухов, Бобривська ферма и Ланы построили совместную чешскую школу, в которой была насущная необходимость, ведь чехи начали забывать родной язык.

На 30 сентября 1929 года в колонии Бобривська ферма проживало – 207 чел. Из них женщин – 99, детей (до 7 лет) – 40, (7–12 лет) – 24 чел. Дети учились в чешской школе. Подростков было – 25, из них девочек – 15. хутора Ланы и Бобривська ферма состояли из 2–3-х улиц, которые были редко застроены. Бобривська ферма была отсталой колонией. В связи с невыгодным расположением продукцию не было где сбывать. В колонии действовал Хмелярский кооператив, в котором насчитывалось 30 членов. Выращивание хмеля в 1928–1929 гг. было убыточным в связи с проблемами его реализации. Поэтому в 1929 г. половина хмельников была перепахана.

В колонии Бобривска ферма действовал театральный кружок, но школа была слишком малой для проведения спектаклей. Большим препятствием для культмассовой работы была разбросанность хозяйств на 2–3 версты от центра. Книг на чешском языке было слишком мало, а советских совсем не было. Учитель М. Когоут пытался создать в колонии библиотеку, но из-за отсутствия средств это было сложно осуществить, ведь сельский совет ассигнований на это не выделял. Культурный фонд Хмелярского кооператива был разделен между 4 школами, три из которых были украинские.

В связи со слабой культурно-просветительской работой среди чехов Бобривской фермы началась ассимиляция. В 20–30-х гг. еще сохранялись старые обычаи и обряды. В колонии строго придерживались религиозных праздников, но молодежь, на которую повлияли советские взгляды (атеистические), относилась к религии и обрядам не так серьезно. Придерживались в колонии обряда поминального обеда. Но все же обряды подвергались изменениям. Например, М. Когоут вспоминал: «*Когда я приехал сюда – гроб с покойником, обычно, несли на кладбище на руках с музыкантами.*[52] *Теперь такого нет.*» Чехи сел Вышеград, Пухов, Бобривска ферма, Ланы были в прекрасных отношениях с украинцами, обогащали свою культуру украинскими, русскими песнями, охотно их пели.

Расцвет, который пришелся на вторую половину 20-х годов быстро затормозился в связи с проведением коллективизации, следствием чего стал голод 1932–1933 гг. Крестьяне, которые, не нарушая законов государства, успешно хозяйничали, объявлялись преступниками, их лишали имущества, многих высылали за пределы Украины. Многие чешские семьи стали покидать колонии, не дожидаясь раскулачивания, спасаясь от репрессий в Средней Азии, в частности с деревни Вышеград выехали семьи Николая

[50] ЦГАВО Украины, ф. 166. оп. 5, д. 824, л. 126.
[51] ЦДАВО Украины, ф. 413, оп. 1, д. 183, л. 31.
[52] Архив Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рыльского, ф. 7-6а/29, л. 1–3.

Копецкого, Томашека Янды, Веселого Вацлава. Было розкулачено семьи Сойки Вячеслава, Калубы Беджиха, Кубелки, Конвалинки. У Вышеграде в голодомора было 25 дворов, в которых проживало 80 человек, а после осталось 15 дворов и 56 жителей. В селе от голода умерло 24 человека.[53]

Не обошли репрессии и высококвалифицированных рабочих, интеллигенцию, в частности был осужден в 1931 году в Харькове Верховным судом Украины учителя Ярослава Боучек, Иржи Бездек, Никалай Когоут а также музыкант Оперного театра Майстерик Емельян Николаевич. Сталинские жернова перемололи многие судьбы ни в чем не повинных чехов Киевщины:

Вахала Якова Андреевича, 1895 года рождения, в Чехии, образование начальное. Проживал в деревне Вышеград Макаровского района Киевской области, крестьянин-единоличник. Особым Совещанием при Коллегии ГПУ УССР 3 сентября 1931 г. приговорен к 3 годам запрета проживания в 12 пунктах СССР. Реабилитирован у 1965 году.

Веселого Карпа Вячеславовича, 1914 года рождения, деревне Вышеград Макаровского района Киевской области, чех, образование начальное. Проживал в Киеве, рабочий завода Большевик. Особым Совещанием при Коллегии ГПУ УССР 3 апреля 1934 г. выселен на 3 года за пределы Украины. Реабилитирован в 1989 году.

Веселого Николая Антоновича, 1906 года рождения, деревне Вышеград Макаровского района Киевской области, чех, образование начальное. Проживал в Киеве, рабочий ремонтно-монтажной мастерской. Особым Совещанием при Коллегии ГПУ УССР 3 апреля 1934 г. осужден на 3 года лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Лингарта Вьячаслава Иосифовича, 1905 года рождения, деревне Вышеград Макаровского района Киевской области, чех, образование начальное. Проживал в деревне Вышеград, колхозник. Особым совещанием при НКВД СССР 19 июня 1942 г. приговорен к 5 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Мейстерика Емельяна Николаевича, 1906 года рождения, деревне Вышеград Макаровского района Киевской области, чех, образование высшее (музыкальные). Проживал в Киеве, музыкант Оперного театра. Постановлением НКВД СССР и Прокуратуры СССР 6 декабря 1937 г. приговорен к расстрелу. Приговор выполнено 11 декабря 1937 года. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1989 году.

Мейстрика Вячеслава Ивановича, 1893 года рождения, деревне Вышеград Макаровского района Киевской области, чех образование начальное. Проживал в деревне Вышеград, колхозник. Особым Совещанием при НКВД СССР 11 декабря 1941 г. приговорен к 15 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Пруша Франца Ивановича, 1891 года рождения, Чехия, чех, образование неполное среднее. Проживал в деревне Вышеград Макаровского района Киевской области, колхозник. Арестован 25 июня 1941 года. Освобожден из-под стражи 20 января 1942 г. без вынесения приговора из-за отсутствия доказательств вины. Реабилитирован в 1991 году.

Веселого Ярослава Николаевича, 1887 года рождения, деревня Маковище Макаровского района Киевской области, чех, образование начальное. Проживал в деревне Маковище, счетовод колхоза. Особым Совещанием при НКВД СССР 27 декабря 1941 г. приговорен к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Конваленка Ивана Ивановича, 1872 года рождения в Чехии, чех, неграмотный. Проживал в деревне Маковище Макаровского района Киевской области, единоличник.

[53] *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область*. Біла Церква 2008, с. 502.

Тройкой при УНКВД по Киевской области 3 августа 1937 года приговорен к расстрелу. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1989 году.

Прашеля Франца Вячеславовича, 1886 года рождения, Чехия, чех, малограмотный. Работал в деревне Маковище Макаровского района, колхозник (кузнец). Особым Совещанием при НКВД СССР 22 сентября 1938 г. приговорен к 5 годам лишения свободы. Умер в заключении 23 октября 1940 г. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1965 году.

Буреш Иосифа Иосифовича, 1893 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в деревне Волчков Полесского района Киевской области, колхозник. Комиссией при НКВД и Прокуратуре СССР 29 октября 1937 года осужден к расстрелу. Приговор выполнено 10 ноября 1937 года. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1989 году.

Веселого Иосифа Вячеславовича, 1872 года рождения, Австрия, чех, образование начальное. Проживал в деревне. Новая Марковка Полесского района Киевской области, временно не работал. Тройкой при УНКВД по Киевской области 9 октября 1937 года приговорен к расстрелу. Приговор выполнено 16 октября 1937 года. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1989 году.

Кропп Иосифа Антоновича, 1897 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в деревне Полесское Киевской области, работал заведующим буфет-кафе Райпотребсоюза. Постановлением НКВД СССР и Прокуратуры СССР 23 октября 1937 года осужден к расстрелу. Приговор выполнено 1 ноября 1937 года. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1989 году.

Куберта Сигизмунда Францевича, 1904 года рождения, город Малин Житомирской области, чех, образование начальное. Проживал в деревне Радинка Полесского района Киевской области, колхозник. Тройкой при УНКВД по Киевской области 1 декабря 1937 года осужден к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Шперлина Владимира Александровича, 1914 года рождения, деревня Журба Овручского района Житомирской области, чех, образование начальное. Проживал в деревне Радинка Полесского района, счетовод колхоза. Тройкой при УНКВД по Киевской области 14 апреля 1938 г. приговорен к расстрелу. Приговор выполнено 28 апреля 1938 года. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1956 году.

Паштикы Иосифа Иосифовича, 1892 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в городе Чернобыль Киевской области, мастер артели «Пищевик». Особым Совещанием при НКВД СССР 2 декабря 1937 г. приговорен к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1960 году.

Немрявы Мартина Ивановича, 1897 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в г. Ирпень, рабочий 14 дистанции станции Ирпень. Особым Совещанием при НКВД СССР 26 ноября 1937 г. приговорен к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Гольца Франца Ченковича, 1892 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в г. Узин Белоцерковского района Киевской области, рабочий местного сахарного завода. Особым Совещанием при НКВД СССР 21 октября 1938 г. приговорен к 8 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1964 году.

Грибського Генриха Эдуардовича, 1891 года рождения, г. Львов, чех, образование неполное среднее. Проживал в г. Белая Церковь, техник-механик мельницы. Постановлением Днепровской транспортной чрезвычайной комиссии 21 марта 1922 г. приговорен к расстрелу. Данных об исполнении приговора в деле нет. Реабилитирован в 1994 году.

Краузе Герарда Ульяновича, 1890 года рождения, г. Белая Церковь, чех, образование начальное. Проживал в г. Белая Церковь Киевской области, инспектор городского отдела соцобеспечения. Постановлением особого совещания при НКВД СССР 28 февраля 1945 г. выселен на 5 лет за пределы Украины. Умер в заключении 20 апреля 1945 года в г. Белая Церковь. Реабилитирован в 1989 году.

Беднаржа Ивана Францевича, 1892 года рождения, г. Малин Житомирской области, чех, малограмотный. Проживал в деревне Песковка Бородянского района Киевской области, рабочий Песковского стеклозавода. Постановлением Прокуратуры СССР и НКВД СССР 26 ноября 1937 г. приговорен к расстрелу. Приговор исполнен 26 ноября 1937 г. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1959 году.

Иштокы Андрея Яковлевича, 1892 года рождения, Чехия, чех, малограмотный. Проживал в деревне Бородянка Киевской области, временно не работал. Постановлением НКВД СССР 26 ноября 1937 г. приговорен к расстрелу. Приговор выполнено 7 декабря 1937 года. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1989 году.

Хадрабы Франца Антоновича, 1890 года рождения, Чехия, образование неполное среднее. Проживал в поселке городского типа Бородянка Киевской области, рабочий по найму. Тройкой при УНКВД по Киевской области 8 декабря 1937 года осужден к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Штурмы Франца Францевича, 1885 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в деревне Гайворон Володарского района Киевской области, колхозник. Тройкой при УНКВД по Киевской области 30 ноября 1938 г. приговорен к расстрелу. Приговор исполнен 8 октября 1938 г. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1959 году.

Шушко Павла Павловича, 1895 г. Чехия, чех, образование начальное. Проживал в деревне Пархомовка Володарского района Киевской области, бригадир местной сапожницкой артели кооператива по ремонту обуви. Тройкой при НКВД по Киевской области 11 октября 1938 г. приговорен к расстрелу. Приговор исполнен 1 ноября 1938 года. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1959 году.

Гудечека Петра Иосифовича, 1892 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в деревне Верхолесье Иванковского района Киевской области, колхозник. Тройкой при УНКВД по Киевской области 5 ноября 1937 г. приговорен к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1952 году.

Заменчика Степана Мартыновича, 1892 года рождения, Чехия, чех, образование начальное. Проживал в деревне Медвин Иванковского района Киевской области, единоличник. Тройкой при УНКВД по Киевской обасти 8 декабря 1937 г. приговорен к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1994 году.

Коничека Владимира Иосифовича, 1901 года рождения деревня Зубовщина Коростенского района Житомирской области, чех, образование начальное. Проживал в деревне Иванков, инспектор Иванковского районной сберегательной кассы. Особым совещанием при НКВД СССР 5 октября 1938 г. приговорен к 5 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1959 году.

Бориша Иосифа Францевича, 1883 года рождения, деревне Петрушки Киево-Святошинского района Киевской области, чех, образование начальное. Проживал в селе Гуровщина Киево-Святошинского района Киевской области, временно не работал. Особым Совещанием при Коллегии ГПУ УССР 4 апреля 1933 г. приговорен к 3 годам лишения свободы. Реабилитирован в 1989 году.

Журавского Марьяна Людвиговича (он же Вербата Владимир Иосифович), 1893 года рождения деревня. Озерняки Олевского района Житомирской области, чех,

малограмотный. Проживал в городе Мироновка Киевской области, рабочий железнодорожной станции. Тройкой при УНКВД по Киевской области 19 марта 1938 г. приговорен к расстрелу. Приговор исполнен 10 апреля 1938 г. Место захоронения неизвестно. Реабилитирован в 1958 году.[54]

11 июля 1938 года состоялось заседание Бюро Киевского областного комитета КП(б)У, на котором рассматривался вопрос о реализации постановления Оргбюро ЦК ВКП(б)У от 24 января 1938 года в деле реорганизации национальных школ. На заседании было констатировано, что существование национальных школ является вредным, поскольку они якобы были «*очагами буржуазно-националистического, антисоветского влияния на детей. Насаждение этих школ нанесло большой вред делу правильного обучения и воспитания детей, лишало этих детей возможности получать образование, отделило их от советской жизни. Школы национальных меньшинств, отделы национальных меньшинств и классы, искусственно насаженные врагами, не имеют необходимого контингента учащихся*».[55]

На июль 1938 года в Киевской области насчитывалось 15 школ национальных меньшинств, в частности и две чешских: Мануилская чешская школа Розваживского района и чешская школа No. 23 в г. Киеве. В Мануилской школе училось 28 учеников 1-й класс – 7 учеников, 2-й класс – 8 учеников, 3-й класс – 5 учеников, 4-й класс – 8 учеников. Бюро Киевского областного комитета КП(б)У приняло решение реорганизовать Мануилскую чешскую школу в украинскую советскую школу обычного типа и учеников чешской школы No. 23 г. Киева, перевести в ближайшие русские или украинские школы города. Было решено реорганизовать и чешский отдел при Киевской педшколе в украинский отдел соответствующих курсов и факультетов.[56]

Таким образом, в конце 30-х гг. тоталитарный режим окончательно ликвидировал чешские органы самоуправления, учебные заведения. Новый советский национальный курс заключался в необходимости создания новой нации – «советского народа». В этих условиях дальнейшее существование национальных советов, школ вовсе не требовалось советскому тоталитарному руководству.

Resumé

Češi v Kyjevské oblasti ve dvacátých a třicátých letech 20. století

Příspěvek analyzuje politickou, sociálně-ekonomickou a kulturní situaci české menšiny v Kyjevské oblasti ve vztahu k sovětskému totalitnímu režimu, kolektivizaci a dalším experimentům.

[54] *Реабілітовані історією. Київська область*. Книга II. Київ 2007, с. 31, 104, 121, 189, 196, 210, 355, 387, 392, 396, 490, 516, 517, 529, 533, 535, 537, 545, 568, 692, 693, 703, 723, 919, 1031.

[55] ГАКО, р. 5, оп. 1, д 182, л. 12.

[56] КГА, р. 1, оп.1, д. 3826, л. 12.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

O STOSUNKACH KULTURALNYCH POLSKO-CZECHOSŁOWACKICH W ŚWIETLE *WIADOMOŚCI LITERACKICH* Z LAT 1924–1930

GRAŻYNA PAŃKO

Based on the analysis of the journal Wiadomości Literackie the author presents the results of her research. The twenties of the 20th century represented a period of building relations between Czechoslovakia and Poland on new bases. The Czechs were building the relations on the idea of Slavic reciprocity.

Key words: Cultural relations; Poland and Czechoslovakia; 1924–1930.

Lata dwudzieste XX w. były ważne dla I Republiki czechosłowackiej i II Rzeczpospolitej, bo to czas kształtowania wzajemnych stosunków państw na nowo odrodzonych, a sąsiadujących ze sobą. I jeśli problemy polityczne były trudne, to w zakresie kultury – szeroko pojętej – porozumienie wydawało się łatwiejsze. Zwłaszcza, że i w Polsce i Czechosłowacji żyli ludzie, którym na wzajemnym poznaniu się zależało i którzy tej idei poświęcali wiele troski i trudu. Warto przypomnieć tu słowa warszawskiego korespondenta *Československé republiky* z kwietnia 1924 r.: „*Ponieważ kontakty kulturalne, kulturalna przyjaźń zabezpiecza przyjaźń polityczną trzeba usilnie wpływać na kręgi rządowe, aby te wzajemne kontakty kulturalne i artystyczne wspierały ze wszystkich sił* […] ***polityka rozdziela, kultura i sztuka zbliża***."[1]

Wiadomości Literackie wychodzące od 1924 r. akcentowały przede wszystkim sprawy związane z literaturą i literatami, ale był w nim niewielki dział *Polska zagranicą* i w nim czytelnik mógł znaleźć krótkie informacje o Polsce na łamach pism czeskich, dotyczące różnych aspektów kultury.

Porozumienie i współpracę kulturalną Czesi budowali na dziewiętnastowiecznej **idei wzajemności słowiańskiej**, której pomysłodawcą był Jan Kollár, a która sprawiła, że inteligencja czeska poznawała język i kulturę polską. Widać wyraźny wpływ literatur czeskiej i polskiej na siebie, a przejawia się to zwłaszcza w drugiej połowie XIX w., kiedy polski klasycyzm i romantyzm odciska się na utworach czeskich.[2] Jeszcze w początkach XX w. inteligencja czeska, przynajmniej biernie znała język polski, a w latach trzydziestych można było uczyć się polskiego w szkole średniej. Znaczenie tej idei, która miała doprowadzić do zbliżenia Czechów i Polaków, dobrze rozumiał i zabiegał o nie Antonín Stanislav Mágr, kierownik działu kulturalnego w *Prager Presse* od kwietnia 1921 r., a potwierdza to Michał Orlicz w wywiadzie przeprowadzonym w Pradze w sierpniu 1926 r., a zamieszczonym w *Wiadomościach Literackich*.[3] Warto przypomnieć, że *Prager Presse* był to praski dziennik ukazujący się w jęz. niemieckim, dostępny w wielu miastach na świecie, np. we Wrocławiu. Zdaniem Orlicza, pismo to „*spokojnie, obiektywnie, trzeźwo zaszczepia pojęcie skupienia*

[1] F. D.: *Význam kulturních styků československo-polských*. Československá republika (dalej ČR), 08.04.1924.

[2] KARDYNI-PELIKÁNOVÁ, K.: *Czesko-polskie spotkania literackie. Komparatystyka. Genealogia. Przekład.* Brno 2000. Cyt. za HEBDA, E. (rec.): Slavica Wratislaviensia 131, 2004, s. 134–135.

[3] ORLICZ, M.: *O wspólnotę kulturalną Słowiańszczyzny. Energiczna propaganda A. St. Magra.* Wiadomości literackie (dalej WL), 1926, nr 37, s. 1.

słowiańskiego w ogólnym układzie sił kulturowych i społecznych Europy, ‚Prager Presse' uczy dla tej idei szacunku". A. St. Magr „*jest jednym z tych, którzy budują wytrwale gmach zbliżenia polsko-czeskiego*".

Praktycznym spełnieniem idei wzajemnego poznawania się Słowian było utworzenie w 1923 r. w Uniwersytecie Karola w Pradze **Katedry Języka i Literatury Polskiej**, którą kierował profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Marian Szyjkowski. Jego badania naukowe nad literaturą czeską pozwoliły udowodnić tezę tego uczonego, że literatura czeskiego odrodzenia narodowego czerpała z polskiego romantyzmu, o czym przekonuje książka *Polski romantyzm w czeskim życiu duchowym.* Zdaniem K. Kardyni-Pelikánovej jest ona ciągle aktualna.[4]

O utworzeniu w Pradze placówki propagującej kulturę polską czytelnicy *Wiadomości Literackich* mogli dowiedzieć się z rozmowy redaktora z profesorem Marianem Szyjkowskim w numerze z 16 sierpnia 1925 r.[5] Katedra języka i kultury polskiej działała w Instytucie Slawistycznym i była organizacyjną częścią Uniwersytetu Karola, przy zachowaniu całkowitej autonomii. Obok niej w tym instytucie działało sześć katedr czeskich, dwie rosyjskie i jedna jugosłowiańska. Jej powstanie uznali Czesi za „*konieczność naukową, wynikającą z chęci posiadania u siebie całkowitego warsztatu studiów slawistycznych*". Za poprzednika katedry można uznać lektorat języka polskiego na tymże uniwersytecie, prowadzony przez Adolfa Černégo, wieloletniego, wypróbowanego przyjaciela Polski i serbskich Łużyczan, redaktora *Slovanského přehledu*. Lektorat istniał nadal (prowadził go dr Zelenka). Rząd czechosłowacki przeznaczył 1500 kcz. na coroczne stypendium dla jednego absolwenta z Polski, który chciałby poznać język i literaturę czeską. Jako pierwszych stypendystów prof. Szyjkowski wymienił doktorów Górskiego z Warszawy, Gołąbka i Wierczyńskiego, docenta ze Lwowa. Działalność katedry wsparła także subwencja rządu czechosłowackiego na stworzenie podręcznej biblioteki polskiej oraz coroczna kwota 50 tys. kcz. na książki.

Ważne było też wydawanie organu naukowego, tj. miesięcznika *Slavia* (w języku każdej z nacji lub francuskim, włoskim i angielskim). W piśmie tym funkcjonował bieżący dział recenzji polskich. Osoby zainteresowane studiowaniem w polskiej katedrze mogły słuchać pięciu godzin wykładów i zgłębiać wiedzę z zakresu polskiej literatury na dwóch godzinach seminarium tygodniowo (zasadniczo w jęz. polskim, ale też i w innych). Prof. poinformował, że slawistykę w ostatnim półroczu studiowało 48 słuchaczy i 18 seminarzystów (w tym trzech Polaków, Czesi, Białorusini, Rosjanie, Ukraińcy, Rumuni, Niemka, Turek, Amerykanin i Francuz). Polski czytelnik dowiedział się też, że polonistyka była przedmiotem obowiązkowym na tym studium i nadobowiązkowym egzaminacyjnym dla szkoły średniej. W zreformowanym gimnazjum slawistycznym miał to być przedmiot obowiązkowy, obok czeskiego, rosyjskiego i języków południowosłowiańskich. Program Katedry polonistyki, opracowany przez M. Szyjkowskiego, obejmował literaturę dawną do początków XX w. – w tym trzy godziny tygodniowo wykładów i dwie seminarium z A. Mickiewicza, dwie godziny z Młodej Polski, a w drugim roku dwie godziny wykładu o dramacie staropolskim, trzy godziny w tygodniu o J. Słowackim. Na seminarium w pierwszym roku studiować miano Mickiewicza, w drugim roku polski dramat średniowieczny. Prof. Szyjkowski nie ukrywał, że poprzez słuchaczy chodziło o „*wytworzenie prądów polonofilskich*", o propagandę wśród uczonych, wywiady dla prasy obcej, uzupełnienie poloników w bibliotekach czeskich. Propagowaniu kultury polskiej służyć też miały odczyty w Pradze, Brnie, Pilźnie oraz informacje o polskich nowościach wydawniczych. Z inicjatywy Katedry polonistyki

[4] KARDYNI-PELIKÁNOVÁ, K.: *Czesko-polskie spotkania literackie. Komparatystyka. Genealogia. Przekład.* Brno 2000, s. 134.

[5] Jb: *Ważna placówka propagandy polskiej. Na czeskim posterunku.* WL, 1925, nr 33, s. 1.

powstawały koła i kluby polonofilskie, a jako przykład M. Szyjkowski podał Akademickie Koło Przyjaciół Polski. Inicjatywy zewnętrzne katedry miały objąć przekłady utworów literackich, przedstawienia teatralne, pokazy sztuk plastycznych i wieczory muzyczne. Że nie były to tylko plany świadczą wymienione przykłady: zbiorowa wystawa grafiki polskiej w Pradze, pokaz grafik Wyczółkowskiego, wieczór muzyki polskiej itp. Na jesieni 1925 r. planowano retrospektywną wystawę malarstwa i rzeźby polskiej, spektakl jednego z polskich teatrów sztuki S. Żeromskiego *Ponad śnieg*.

Warto jeszcze podkreślić, że do całej sprawy „bardzo przychylnie" odnosił się rząd czechosłowacki, a przejawiało się to np. w ulgach celnych i kolejowych. Zdaniem M. Szyjkowskiego w Warszawie zrozumienie dla tej propagandy Polski było małe. Bardzo konkretnym pomysłem tego uczonego, pracującego w Pradze było zebranie przez polskie społeczeństwo funduszy na wystawienie nagrobka i umieszczenie na nim tablicy „*wypróbowanemu przyjacielowi Polski Jelinkowi*". Miała to być wspólna akcja łącząca Polaków i Czechów.

W numerze 16 (z marca) 1927 r. *Wiadomości Literackie* zamieściły rozmowę z prof. Kazimierzem Nitschem o losach Studium Słowiańskiego na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Był on jego kierownikiem a placówka mieściła się na Salwatorze. Powołanie studium miało pomóc Polakom w poznaniu Słowiańszczyzny i propagować kulturę polską wśród innych Słowian. Można więc tę inicjatywę uznać za równoległą do praskiej Katedry Języka i Kultury Polskiej prowadzonej przez J. Szyjkowskiego. Placówka krakowska miała problemy ze znalezieniem profesorów, którzy mieli prowadzić katedry i brakowało jej funduszy. Dla studenta Czecha przeznaczone było jedno stypendium. Wg Prof. Nitscha zainteresowanie polskiego MSZ tą inicjatywą było słabe. W programie wykładów na rok 1926/1927 znalazł się m.in. prowadzony przez doc. dr. Witolda Taszyckiego *Najważniejsze wiadomości z dziejów języka czeskiego i słowackiego*.[6]

Na łamach *Wiadomości Literackich* już w pierwszym roku ukazywania się miesięcznika pojawiały się informacje o ważnych książkach autorów czeskich, traktujących o Polsce jak np. Václava Dreslera *Polska i Polacy*, w której autor prezentował osiągnięcia polskiej literatury, pisał o malarstwie, muzyce, prasie. Znalazł się w niej sąd, że „*pisarze polscy zachwycali zawsze poetów czeskich i jugosłowiańskich głęboką wiarą w moc narodu, wdziękiem i duchem szczerej poezji wzlatującej nad rzeczywistość dnia powszedniego*". Autor recenzji pisał też o usterkach i pominięciach.[7] Zwracał uwagę, że w czeskim teatrze nazwiska polskie występują częściej niż czeskie w polskim. Dresler podaje, że najczęściej granymi sztukami polskimi były utwory Rittnera i Gabrieli Zapolskiej, a rzadziej S. Przybyszewskiego.

Ciekawe dla polskiego czytelnika były korespondencje z ważnych wydarzeń, które odbywały się w Czechosłowacji. O **festiwalu muzyki nowoczesnej** w Pradze pisał specjalny korespondent *Wiadomości Literackich* Mateusz Gliński. W programie było dziesięć koncertów kameralnych muzyki czeskiej, jedenaście oper – w związku ze stuleciem urodzin Bedřicha Smetany – wystawianych w Teatrze Narodowym, filharmonii (Obecní dům) i salach koncertowych. Utwory Otakara Ostrčila i Josefa Suka świadczyły o wysokich ideałach twórczych i wszechstronnie rozwiniętej technice kompozytorskiej. W programie festiwalu znalazł się też koncert skrzypcowy Karola Szymanowskiego, odegrany przez Annę Moodie „*z precyzją i umiarem na tle akompaniamentu orkiestrowego opracowanego subtelnie przez Grzegorza Fitelberga. Od początku do końca jest to muzyka sama w sobie. Mieni się wszystkimi*

[6] WL, 1927, nr 16, s. 2.
[7] *Polsko w Słowiańszczyźnie*. WL, 1924, nr 17, s. 2.

barwami współczesnej palety orkiestrowej. Na festiwalu praskim zdołała zjednać serca wszystkich obecnych na sali, a Szymanowski kilkakrotnie ukazywał się na estradzie". Tekst zawierał też zdjęcie kompozytora.[8]

O tym festiwalu pisał też w czerwcu 1924 r. Karol Szymanowski w korespondencji z Pragi. I jego uwagę zwróciła wielość koncertów. Były ranne, popołudniowe, wieczorne, symfoniczne, kameralne, ale też chóralne. Z tych szczególną uwagę zwrócił na Chór Nauczycieli Praskich. Polski muzyk zauważył prezentację całokształtu muzyki czeskiej, obecność wielu gości zagranicznych i doskonałą organizację imprezy. Podkreślał: „*W muzyce jak nigdzie niemal odbija się z niezwykłą precyzją wewnętrzne życie narodu* […]. *Czesi swą kulturę otaczają miłością, pietyzmem i troskliwością* […]." Praga żyła festiwalem bo „*na dnie tkwiło głębokie a mądre przeświadczenie całego społeczeństwa i jego wybitnych przedstawicieli, że każdy objaw kulturalnego i duchowego życia narodu jest par exelance siłą polityczną, nieraz bardziej przekonywającą niż najzręczniejsza nota dyplomatyczna. Wszakże w ocenie danego narodu chodzi przede wszystkim o jego cechy* […] *najrealniejszą siłą narodu jest właśnie jego duchowa, realna kultura, o czem niegdyś tak dobrześmy wiedzieli. Dzięki festiwalowi Czechy przesunięte są bliżej zachodu i jego kulturalnych zainteresowań. Czesi rozumieją głęboko kulturalne zadanie sztuki – sztuka pomaga zapewnić poważne stanowisko w opinii zagranicy*".[9] W dziale *Polska zagranicą* z 1927 r. zapowiadano wystawienie w Pradze, pod batutą Emila Młynarskiego opery Karola Szymanowskiego *Król Roger*.[10] W związku z wystawieniem *Halki* Stanisława Moniuszki praskie *Národní divadlo* w numerze 13 pisało o twórczości kompozytora. *Prager Presse* 6 kwietnia przeprowadziło wywiad z Janem Kiepurą i sprawozdanie J. B. z występów śpiewaczki Cywińskiej i dyrygenta Bojanowskiego w Pradze.[11]

Wiadomości Literackie odnotowywały też czeskie występy muzyczne w Polsce. Jako przykład warto przywołać opinie słuchacza koncertu chóru im. Smetany w 1925 r. Dostrzegł on świetne brzmienie głosów, zwłaszcza tenorów, czystość i rytmikę, ale nie zachwyciły go fragmenty utworów Ostrčila, Förstera i Smetany. Stwierdził jednak, że „*koncert zmienił się zresztą w serdeczną manifestację braterskich uczuć*", choć publiczność polska była niewielka.[12] Warto przytoczyć informację o koncercie pieśni polskiej w Pradze, który miał miejsce 15. kwietnia 1926 r., a w programie znalazły się pieśni S. Moniuszki, F. Niewiadomskiego, P. Maszyńskiego, W. Lachmana i S. Kazury.[13] W korespondencji *Wiadomości Literackich* z Poznania z maja 1926 r. pojawiła się informacja o wystawieniu w tamtejszym teatrze *Dalibora* B. Smetany a wcześniej *Jenufy* L. Janáčka z adnotacją, że pozwoliło to zobaczyć klasycyzm i ekspresjonizm w czeskiej operze. O wadze tych przedstawień świadczy uwaga, że przybyli na nie dygnitarze z Pragi i Warszawy, a poznaniacy pokazali swe sympatie dla Czechów. Warto zaznaczyć, że do tego zainteresowania kulturą czeską przyczynił się prof. M. Szyjkowski swoim wykładem.[14] Wzmiankowano też udział Stanisławy Szymanowskiej i jej brata Karola w praskich koncertach muzycznych w 1927 r. w maju w ramach festiwalu muzyki polskiej. Występom tym poświęcono broszurę *Muzyka polska* pod redakcją M. Glińskiego.[15] Trzynasty numer *Národního divadla*, w związku z wystawieniem *Halki* Stanisława Moniuszki, pisał

[8] GLIŃSKI, M.: *Festiwal muzyki nowoczesnej w Pradze*. WL, 1924, nr 27, s. 2.
[9] SZYMANOWSKI, K.: *Na marginesie festiwalu w Pradze*. WL, 1924, nr 28, s. 3.
[10] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 4, s. 3.
[11] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 16, s. 3.
[12] Ji: *Muzyka: Chór im. Smetany*. WL, 1925, nr 2, s. 6.
[13] *Polska zagranicą*. WL, 1926, nr 22, s. 4.
[14] *List z Poznania*. WL, 1926, nr 21, s. 2.
[15] *Polska zagranicą dr mgr. Z Prager Presse*. WL, 1927, nr 20, s. 3; 1927, nr 29, s. 6.

o twórczości polskiego kompozytora.[16] O muzyce czeskiej pisał też Karol Stromenger – w 1930 r. o operze ludowej *Jenufa* L. Janačka. Polski czytelnik przeczytał, że specjalnością tego kompozytora jest przenoszenie rytmiki słów do motywów muzycznych, a „*Janaczek to kompozytor z atrybutami męskiej pełni i charakterem, sam czuje i sam wie co jest święte, a na co gwiżdże*". Premiera jej w Polsce pod dyrekcją Stermicha była określona jako „*dociągnięta i gotowa*".[17] Omawiał też wymienne koncerty „*utalentowanej i znakomitej*" młodzieży z Pragi i Budapesztu.[18]

Na łamach *Wiadomości Literackich* pojawiały się informacje **o postaciach literatów czeskich**, najczęściej przy okazji ich jubileuszów lub śmierci, ale i polskich szczególnie cenionych w Czechach. Do takich osób należał Stanisław Przybyszewski. I tak w rubryce „Polska zagranicą" znalazła się informacja o jego bliskich kontaktach z Czechami, o serdecznym przyjęciu w Pradze w 1923 r. i czci jaką mu okazywano za ostatnią wydaną książkę powieść *Il regno doloroso* (ukazała się najpierw po czesku, a następnie po polsku). Praskie *Literární listy* z lutego 1924 r. zamieściły jej recenzję Jiřego Karáska ze Lvovic, określonego mianem najlepszego krytyka literackiego, który dzieło Przybyszewskiego uznał za szczytowe, „*za wzór techniki i architektury powieściowej*".[19] Karásek pisał też w *Wiadomościach Literackich* z 1928 r. o stosunku Przybyszewskiego do literatury czeskiej. Jego zdaniem nie byłoby *Modré revue* w takiej odważnej postaci gdyby nie Przybyszewski, piszący po niemiecku, a pismo to uznano za najlepsze w Europie. Wspominał też o swej współpracy z Przybyszewskim w krakowskim *Życiu*, o informowaniu o młodych poetach czeskich. Zdaniem Karáska Przybyszewski był lepiej znany w Czechach niż w Polsce.[20] Polski czytelnik *Wiadomościach Literackich* znalazł tekst o zgonie 19 października 1924 r. w Pradze Františka Kvapila, który „*miłował kulturę polską*", tłumaczył polską poezję i „*propagował polską myśl nowoczesną*". Wcześniej prasa polska pisała o jego 70 urodzinach. Autor określił zmarłego jako „*jednego z najwybitniejszych orędowników jej* [Polski] *spraw wśród Czechów i jej poezji największym propagatorem*". Obok poezji Kvapil przetłumaczył *Grażynę* i *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* A. Mickiewicza, *Beatrix Cenci* J. Słowackiego, *Nieboską komedię* i *Irydiona* Z. Krasińkiego, poezje A. Asnyka, K. Przerwy-Tetmajera i *Hymn* J. Kasprowicza.[21]

Z kolei po śmierci Jana Kasprowicza *Wiadomości Literackie* informowały w rubryce „Polska zagranicą" o specjalnym numerze *Československé republiky* poświęconym poecie, zredagowanym „*z wielkim pietyzmem (‚10 stron o 6 szpaltach każda'), zawierającym hołd od pisarzy różnych kierunków literackich*", co autor określił jako pewien wzór przedstawiania człowieka.[22]

Na łamach *Wiadomości Literackich* o autorach czeskich pisał Paweł Hulka-Laskowski i Kazimiera Alberti oraz autorzy czescy.

W 1925 r. *Wiadomości Literackie* publikowały tekst Antonina Veselego o Karelu Čapku, jako nowym talencie literatury czeskiej i jego drodze życiowej. Wymieniał on jego nowe sztuki *Sprawa Makropulos* i *RUR* oraz *Krakatit* i oceniał go jako „*nowy typ czeskiego pisarza przez swój nieoczekiwany rozpęd, którego nabrał po wojnie. W nim tkwią wszystkie zdobycze czeskiej*

[16] *Polska zagranicą*. WL, 1928, nr 50, s. 3.
[17] STROMENGER, K.: *Jenufa Janaczka*. WL, 1930, nr 6, s. 6.
[18] STROMENGER, K.: *Koncert*. WL, 1930, nr 24, s. 3.
[19] *Polska zagranic:Przybyszewski w Czechach*. WL, 1924, nr 25, s. 3.
[20] KARÁSEK ZE LVOVIC, J.: *Przybyszewski a literatura czeska*. WL, 1928, nr 18, s. 7.
[21] jm: *Zgon Franciszka Kvapila*. WL, 1925, nr 44, s. 2.
[22] *Polska zagranicą*. WL, 1926, nr 51, s. 3.

literatury współczesnej, które stworzyły państwo czeskie i ukazały mu nowe warunki rozwoju kulturowego".[23]

W 1926 r. Wacław Czosnowski (referent prasowy przy Poselstwie Polskim w Pradze) prezentował postać Františka Vondráčka, tłumacza dzieł Stefana Żeromskiego. Tekst ma związek ze śmiercią polskiego pisarza, którego uczczono akademią żałobną w Pradze. Vondráček tłumaczył *Popioły* (od 1910 r. były drukowane w odcinkach na łamach gazety *Národní listy*, a w 1926 wydano je jako książkę). Przygotowane zostało tłumaczenie *Przedwiośnia* oraz trylogia *Walka z szatanem*. Aktualnie tłumacz pracował nad tekstem *Wiatru od morza*. Żeromski został określony jako „*genialny budziciel sumień ludzkich*", a polski czytelnik dowiedział się, że jego książki tłumaczyli też Kredba – *Wierna rzeka*, Kabrlý – *Ludzie bezdomni*, Slavinská, Rypáček, Pečenka – nowele, a dr Bořivoj Prusík *Przepióreczkę* i *Dzieje grzechu*. Vondráček tłumaczył także teksty A. Asnyka (*Kiejstut* w 1900 r.), *Zemstę* A. Fredry, *Lalkę* B. Prusa, *Bunt* W. Reymonta, także J. Weyssenhoffa i K. Tetmajera.[24] W 1927 r. znalazła się krótka informacja o akademii w Pradze poświęconej Janowi Kasprowiczowi,[25] natomiast M. Szyjkowski w lutowym numerze *Slovanského přehledu* pisał o liryce Kasprowicza.[26] Na początku 1927 r. A. Mágr przybliżył osobę Fráňi Šrámka poety, liryka, powieściopisarza i dramaturga z okazji jego pięćdziesiątych urodzin. Zaznaczył, że jego twórczość bliska jest Hamsunowi i Czechowowi, wymienił też niektóre utwory – *Nędzo żywota a jednak cię kocham*, *Niebieski i czerwony*, *Grobla* (poezje), powieści – *Srebrzysty wiatr*, *Rozstajne drogi*, *Ciało*.[27]

Pod koniec 1927 r. *Wiadomości Literackie* zamieściły ciekawy tekst Pawła Hulki-Laskowskiego o Jaroslavie Hašku i jego *Szwejku*. W nim między innymi: „*Jest to satyra pierwszorzędna, bezpośrednia i mocna* […] *bezpośredniość Haszka myli na pierwsze spojrzenie. Szwejk pozostanie w literaturze jako postać głupawego i dobrodusznego, który wypowiada wielkie prawdy o nieśmiertelnym głupstwie ludzkości.*"[28] Ten autor przybliżył polskiemu czytelnikowi postać Karela Matěja Čapka-Choda, który zmarł 3 listopada 1927 r., określając go jako „*jednego z największych współczesnych pisarzy czeskich*", także dziennikarza (np. Národní listy), „*indywidualność*" wyrazistą, charakter samodzielny, nie obawiający się osamotnienia wśród młodych talentów i „*nowoczesnych dążeń*", „*psychologa duszy ludzkiej*". Przypomniał niektóre prace, np. *Antonín Vondrejc*, *Turbína*, *Jindrové*. Wskazał też jego bogatą wiedzę o przyrodzie, technice, muzyce. Ten „*wesoły człowiek widział doskonale tragiczne głębie życia i mówił o nich językiem twardym i nieustępliwym. Był świadkiem wyjarzmienia się narodu czeskiego z tyranii obcego panowania i tyranii wszelkich konwenancjonalizmów*".[29]

Kazimiera Alberti na początku 1928 r. przypomniała postać Emila Boleslava Lukáča, słowackiego poety, ewangelickiego księdza, z którym przeprowadziła w Bratysławie w listopadzie 1927 r. wywiad. Jej rozmówca znał J. Kasprowicza i cenił polską literaturę. Przypomniał, że Słowacy znają polska literaturę w oryginale, ale i w tłumaczeniach, a w bibliotekach miejskich można znaleźć *Trylogię*, *Krzyżaków* i *Quo vadis* czy *Chłopów*. Alberti przytacza jedną z wypowiedzi: „*Sienkiewicz, ten wielki Słowianin, był dla nas*

[23] VESELÝ, A.: *Z współczesnej literatury czeskiej*. WL, 1925, nr 27, s. 9.

[24] CZOSNOWSKI, W.: *U czeskiego tłumacza Stefana Żeromskiego*. WL, 1926, nr 6, s. 2. W nrze 2–4 *Rozprav Aventina* tłumacz pisał o ukazaniu się *Walki z szatanem*, trzeciego tomu *Na skalnym Podhalu* T. Tetmajera i *Na krawędzi* W. Reymonta. Zob. *Polska zagranicą*. WL, 1926, nr 46, s. 4.

[25] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 9, s. 4.

[26] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 12, s. 4.

[27] MAGR, A.: *Pięćdziesięciolecie poety czeskiego*. WL, 1927, nr 5.

[28] HULKA-LASKOWSKI, P.: *Czeski Rabelais – Cerwantes. Powieść o Szwejku. Historia wojaka aferzysty*. WL, 1927, nr 42, s. 1.

[29] WL, 1927, nr 50, s. 3.

katolikiem, z którego czerpaliśmy prawdy najgłębsze w latach potwornego ucisku." Ze wstydem przyznaje, że wiedza Polaków o literaturze słowackiej jest mizerna.[30]

Postacią przypomnianą przez P. Hulkę-Laskowskiego z okazji 50 urodzin był Jakub Deml, katolicki ksiądz, poeta, wróg klerykalizmu, różnie oceniany przez krytykę – jako wielki talent albo „*genialny święty pomyleniec*". Jego książki pisane prostą czeszczyzną są proste i bezceremonialne. Zdaniem Hulki Deml czasem przypomina Ibsena swoim panteizmem uczuć albo Verhaesena głębią miłości. To także wyborny znawca malarstwa i rzeźby, zaprzyjaźniony z Otokarem Březiną, mało znany przez Czechów.[31] W kwietniu 1928 r. Kazimiera Alberti zamieściła korespondencję z Turczańskiego Sv. Martina o poecie Janie Smreku, którego określiła jako „*entuzjastycznego przyjaciela Polski*", który czytał poetów polskich w oryginale. Cenił bardzo S. Żeromskiego i J. Tuwima. Przygotowywał wydanie antologii poezji polskiej.[32]

Śmierć (12 sierpnia 1928 r.) stała się okazją zaprezentowania Polakom postaci Antonína Sovy, poety, autora subtelnych, głębokich liryk i ballad (można je porównać z pisanymi przez Nerudę). Pisał też prozą, np. *Pankrác Budecius*, co autor tekstu w *Wiadomościach Literackich* uznał za „*arcydzieło subtelnej archaizacji słowa, stylu, sytuacji*". Spośród utworów wymienił także *O milování, lásce a zradě* i *Tóma Bojar* (powieść o odrodzeniu narodowym Czechów).[33]

W 1929 r. *Wiadomości Literackie* w kronice zagranicznej informowały o śmierci znanego czeskiego słowianofila dziennikarza, literata i publicysty Josefa Holečka.[34] 25 marca 1929 r. zmarł Otokar Březina (właściwe nazwisko Václav Jebavý) – pisał o nim P. Hulka-Laskowski jako o wielkim poecie i o jego twórczości.[35] W numerze poświęconym kobietom Kazimiera Alberti zaprezentowała postać Anny Tilschovej, czeskiej współczesnej prozaiczki, laureatki nagrody państwowej. Jej praskie spotkania poniedziałkowe zyskały sławę, a pisząca przyrównała pisarkę do Zofii Nałkowskiej, ze względu na uprawianie prozy psychologicznej. Czytelnik mógł zapamiętać niektóre tytuły jej prac: *Stara rodzina*, *Synowie*, najwyżej cenioną *Odkupienie*, *Spadkobiercy*, *Odtrącenie*. Zdaniem K. Alberti czeska pisarka „*pełni rolę chirurga literackiego*". Tekst dopełniało zdjęcie.[36] Ta sama autorka zaprezentowała osobę Františka Langra, znakomitego współczesnego czeskiego dramaturga, autora *Wielbłąda w uchu igły*, uznanego talentu, którego „*proza jest zdrowa i posilna*". Langer „*uchodzi za lekarza, który leczy i cieszy się z zagojonych ran i odzyskanego zdrowia*". Jego ideą jest pokazywanie jak moralność kobiety wzrasta dzięki miłości i macierzyństwu.[37]

Wiadomości Literackie w 1930 r. publikowały artykuł M. Szyjkowskiego o wpływach J. Kochanowskiego, a właściwie polskiego „wieku złotego" na Morawy i Czechy, przytacza autorów czeskich, którzy znali utwory Kochanowskiego (*Szachy*, *Treny*, *Psałterz* i *Odprawę posłów greckich*). Mówi też o tłumaczeniach *Trenów* na czeski i przypomina, że o nich Karník pisał jako o „*pierwszym pod względem chronologii arcydziele liryki nie tylko polskiej, ale i słowiańskiej*", które należy do poezji światowej.[38] Autor ten po 25 latach pracy został uhonorowany na łamach *Wiadomości Literackich* artykułem Kazimierza Czachowskiego, z którego czytelnik dowiedział się, że jest to krakowski recenzent teatralny, że wydał jako

[30] ALBERTI, K.: *U słowackiego poety. Wywiad z Emilem Boleslawem Lukaczem*. WL, 1928, nr 2, s. 1.
[31] HULKA-LASKOWSKI, P.: *Jakób Deml*. WL, 1928, nr 37, s. 4.
[32] ALBERTI, K.: *Poeta cwałujących dni*. WL, 1928, nr 14, s. 2.
[33] Phl: *Antonin Sova.* WL, 1928, nr 40, s. 2.
[34] *Kronika zagraniczna*. WL, 1929, nr 17, s. 3.
[35] HULKA –LASKOWSKI, P.: *Umarł psalmista*. WL, 1929, nr 16, s. 3.
[36] ALBERTI, K.: *Anna Tilschova*. WL, 1929, nr 47, s. 3.
[37] ALBERTI, K.: *U Franciszka Langera*. WL, 1929, nr 52, s 2.
[38] SZYJKOWSKI, M.: *Kochanowskiego czeskie za grobem zwycięstwo*. WL, 1930, nr 23, s. 7.

redaktor ośmiotomowy cykl monografii *Słowianie* i trzytomową pracę o udziale Polaków w czeskim odrodzeniu narodowym.[39]

Warto jeszcze odnotować recenzję Mágra w *Prager Presse* z 23 lipca 1930 r. broszury autorstwa Henryka Batowskiego *Wzajemność słowiańska*, którą zamieszczono w dziale *Polska zagranicą*.[40]

Dla polskiego czytelnika ciekawą mogła być wiadomość, podana przez wrześniowy numer *Slovanského přehledu*, o ukazaniu się pierwszego tomu pracy Karela Krejčiego *Polacy w Czechach w dobie powstania listopadowego i „wielkiej emigracji"* oraz recenzji Antoniego Słonimskiego z przekładów *Szwejka* i biografii jubilatów: Kredby, Svítila, Szyjkowskiego napisanych przez Ki.[41]

Warto jeszcze przypomnieć odwiedziny pisarzy polskich w Pradze, o których pisały *Wiadomości Literackie* i inne pisma czeskie, np. *Prager Presse* czy *Rozpravy Aventina* (tu krótkie charakterystyki J. Tuwima, S. Lechonia, A. Słonimskiego, J. Wittlina, K. Wierzyńskiego i J. Iwaszkiewicza napisał P. Hulka-Laskowski). Odbyła się ta wizyta grupy Skamandrytów w marcu 1928 r., a wieczór autorski zgromadził tak wielu słuchaczy, że niektórzy stali. Oczywiście wprowadzenie należało do prof. M. Szyjkowskiego, a swoje utwory czytali autorzy, ku zadowoleniu publiczności.[42] O wyprawie tej pisał także A. Słonimski w kronice tygodniowej *Wiadomości Literackich*, traktując ją jako sposób propagandy polskiej literatury współczesnej. Zaznaczył, że Czesi się nią interesują, cenią ją, wiele tłumaczą i wystawiają polskie sztuki. Była to też okazja poznania pisarzy czeskich. Kolejny numer zamieścił zdjęcie Skamandra w Pradze, wspólne z posłem RP w tym mieście Wacławem Grzybowskim.[43]

Warto też odnotować pozytywne opinie czeskie o piśmie propagującym polską kulturę *Pologne Litteraire* (w jęz. francuskim): „*Jest to zapewne najlepszy i najbardziej skuteczny sposób propagandy – owa świadomość własnej wartości i własnego udziału w artystycznej kulturze europejskiej; dlatego też pierwsze numery czasopisma robiły świetne wrażenie*." *Wiadomości Literackie* odnotowywały też prace czeskie traktujące o literaturze polskiej. Dla przykładu wymieńmy V. Dreslera *Z nowości polskiej literatury politycznej*,[44] czy tego autora *Siódme mocarstwo*. Ale odnotujmy też, że i Polacy pisali o nowościach w literaturze czeskiej.[45] *Wiadomości Literackie* informowały o czeskich nagrodach państwowych, podobnie czeskie pisma pisały o polskich nagrodach literackich.[46]

Ważną rolę w poznawaniu się wzajemnym odegrały **wykłady gościnne** profesorów. I tak ze strony polskiej wygłaszali je między innymi: wspominany już prof. M. Szyjkowski – cykl szkiców literackich dla Niemców w Pradze (publikowała je *Prager Presse*) – np. o Makuszyńskim, Tuwimie, Polu; w październiku 1927 r. anglista prof. Dybowski mówił o Józefie Conradzie (także w Akademickim Kole Przyjaciół Polski w Pradze). Mágr w majowym numerze *Prager Presse* informował o odczytach prof. Lehra-Spławińskiego o wzajemnych wpływach języków polskiego, czeskiego i połabskiego[47] oraz sześciu wykładach prof. Franciszka Bujaka o upadku państwa polskiego. Do grona wykładowców w 1928 r. należał także

[39] CZACHOWSKI, K.: *25 lat pracy*. WL, 1930, nr 30, s. 2.

[40] *Polska zagranicą*. WL, 1930, nr 34, s. 4.
[41] *Polska zagranicą*. WL, 1930, nr 50, s. 4.
[42] *Polska zagranicą*. WL, 1928, nr 16, s. 4.
[43] SŁONIMSKI, A.: *Kronika tygodniowa*. WL, 1928, nr 16, s. 4; 1928, nr 17, s. 1.
[44] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 11, s. 4; 1927, nr 13, s. 3; 1928, nr 36, s. 2.
[45] HULKA-LASKOWSKI, P.: *Nowości literatury czeskiej*. WL, 1928, nr 37, s. 2.
[46] *Polska zagranicą: „Literarni Svet", B. Vydra, Leopold Staff laureat polske statni ceny literarni*. WL, 1928, nr 20, s. 4.
[47] *Polska zagranicą*. WL, 1928, nr 24, s. 3.

Marian Kozłowski.[48] W 1930 r. wykłady w Pradze miał Wacław Sobieski, a pisał o nich – prezentując sylwetkę uczonego – Jaroslav Bidlo.[49] W tym roku w Pradze odczyt o polskiej bibliografii prezentował też Kazimierz Piekarski.[50]

Warto jeszcze raz wrócić do sprawy **tłumaczeń literatury polskiej na jęz. czeski**. *Wiadomości Literackie* informowały o tych, które się ukazały lub były zapowiedziane. I tak F. Bicek w 1927 r. przygotowywał antologię współczesnej prozy polskiej (miały tam być utwory A. Struga, P. Choynowskiego, S. Grabińskiego, Sosnkowskiego, F. Goetla, J. Kadena-Bandrowskiego, Z. Nałkowskiej, S. M. Salińskiego, A. Wata i Małaczewskiego). W tym roku ukazała się też *Komediantka* W. Reymonta w przekładzie Minaříka, a zapowiedziano *Wampira* i *Wesele hrab iego Orgaza* Romana Jaworskiego.[51] W 1929 r. ukazał się czeski przekład *Ballady o babce góralczyczce* E. Zegadłowicza[52] i opowiadania K. Iłłakowiczówny *Bajeczna historia o królewnie La-fi-Czawm, żołnierzu Soji i dziewczynce Kio*" w tłumaczeniu V. Kredby. Wiemy też, że teksty G. Zapolskiej i B. Prusa tłumaczył też Emerich Czech.[53]

Czytelnicy *Wiadomości Literackich* mogli znaleźć informacje **o sztuce polskiej**, najczęściej przy okazji wystaw. W 1925 r. dział „Polska zagranicą" informował o serii *Sztuka Słowian*, w której ukazał się zeszyt polski z reprodukcjami Tytusa Czyżewskiego, Henryka Gotlieba, Tadeusza Makowskiego, Kazimierza Zieleniewskiego i innych, dostępny w księgarni Płamia w Pradze.[54] W październiku 1927 r. w *Prager Presse* Witold Bunikiewicz pisał o wystawie sztuki czeskiej w Warszawie, a *Wiadomości Literackie* o tym informowały.[55] Ciekawym tekstem był opis galerii Jiřego Karáska ze Lvovic, mieszczącej się w pałacu Tyršowskim w Pradze, która gromadziła w swej największej sali obrazy S. Wyspiańskiego, J. Malczewskiego, A. Grottgera, W. Kossaka, V. Hofmana. K. Makuszyński nazwał Karáska „*ambasadorem kultury polskiej*".[56] W styczniu 1929 r. *Prager Presse* zamieściło recenzję Mágra z książki Szydłowskiego *Pomniki architektury epoki piastowskiej*.[57] W tym roku Mágr zamieścił felieton o albumie *Tańce polskie* Z. Stryjeńskiej, a informację o nim powtórzyły *Wiadomości Literackie*. Polski czytelnik mógł znaleźć wzmiankę o malarzu czeskim F. Kupce.[58]

W 1930 r. *Wiadomości Literackie* informowały, że nr 25 pisma *Rozkvět* zamieścił reprodukcje obrazów S. Noakowskiego, W. Skoczylasa, L. Wyczółkowskiego, J. Fałata, Stanisławskiego, S. Filipkiewicza.[59] W tym samym dziale znalazła się informacja o zamieszczonym w gazecie *Národní listy* artykule Hilarego Majkowskiego o współczesnym malarstwie polskim, przetłumaczona na czeski przez J. R. Marka z reprodukcją *Diany* Borowskiego.[60] Kolejne numery gazety *Národní listy* zamieściły reprodukcje obrazów W. Pruszkowskiego, K. Sichulskiego, W. Wojtkiewicza i rzeźby K. Laszczki. *Národní osvobození*" zwracało uwagę na drzeworyt Marii Dunin do *Żywych kamieni*. Czytelnik *Wiadomości Literackich* mógł znaleźć wzmianki o tym, że **w repertuarze czeskich teatrów**

[48] *Zagranica o literaturze polskiej*. WL, 1924, nr 30, s. 2; 1927, nr 45, s. 2; 1927, nr 46, s. 3; 1928, nr 24, s. 3; 1928, nr 25, s. 3; 1928, nr 33, s. 3.
[49] *Polska zagranicą*. WL, 1930, nr 7, s. 4.
[50] *Polska zagranicą*. WL, 1930, nr 19, s. 4.
[51] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 29, s. 6; 1927, nr 44, s. 2; 1927, nr 9, s. 4.
[52] *Polska zagranicą*. WL, 1929, nr 19, s. 4.
[53] *Polska zagranicą*. WL, 1928, nr 12, s. 4.
[54] *Polska zagranicą*. WL, 1925, nr 25, s. 4.
[55] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 44, s. 2.
[56] ALBERTI, K.: *Galeria Jiriego Karaska z Lvovic*. WL, 1928, nr 2, s. 2.
[57] *Polska zagranicą*. WL, 1929, nr 5, s. 3.
[58] HULKA-LASKOWSKI, P.: *Czeskie nowości Aventina*. WL, 1929, nr 24, s. 4.
[59] *Polska zagranicą*. WL, 1930, nr 30, s. 4.
[60] *Polska zagranicą*. WL, 1930, nr 39, s. 5; 1930, nr 40, s. 4.

znalazły się **sztuki polskie**. W przeglądzie prasy z 1924 r. pojawiła się informacja o wystawieniu w Pradze *Zabawy w miłość* Kiedrzyńskiego.[61] W dziale „Polska zagranicą" z 1927 r. informowano o planowanym wystawieniu *Dziejów grzechu* w przeróbce L. Schillera, w tłumaczeniu B. Vydry wiosną w praskim Teatrze Narodowym w reżyserii Hilara.[62] W 1928 r. pojawiła się informacja, że w praskim teatrze Na Slupi wystawiono *Topiel* Przybyszewskiego w przekładzie Jakuba Rydwana pt. *Hlubina*.[63] *Wiadomości Literackie* z tego roku informowały o nowej sztuce braci Čapków *Adam Stwórca* – komedii fantastycznej, wystawionej przez Hilara w Pradze[64] oraz przeprowadzonym wywiadzie Władysława Mergela z dyrektorem warszawskiego teatru Szyfmanem, zamieszczonym w Československém divadle.[65] Pismo to zamieściło też informację o śmierci młodej utalentowanej aktorki Jarmili Horákovej (20 marca 1928).[66] W *Rozpravach Aventina* (nr 11–12) z 1928 r. ukazał się wywiad z Marią Hubnerovą o wrażeniach z występów w Warszawie.[67]

Wiele pism czeskich zamieszczało fragmenty polskich wierszy współczesnych, np. *Československá republika* z 27 listopada 1926 r. poświęcony J. Kasprowiczowi,[68] *Slovanský přehled* wiersz L. Staffa w tłumaczeniu A. B. Dostala.[69]

Powyższe przykłady wskazują wiele możliwości wzajemnego poznawania się, nie dają jednak odpowiedzi na ile skuteczne były podejmowane próby, gdyż to zawsze zależało od zainteresowania i chęci poszczególnych osób.

Resumé

O polsko-československých kulturních vztazích ve světle týdeníku *Wiadomości Literackie* z let 1924–1930

Na základě analýzy týdeníku *Wiadomości Literackie* autorka prezentuje závěry svého výzkumu. Dvacátá léta 20. století byla pro Československo i Polsko obdobím budování vzájemných vztahů na nových základech. Češi je stavěli na myšlence slovanské vzájemnosti.

[61] *Przegląd prasy*. WL, 1924, nr 38, s. 6.
[62] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 16, s. 4.
[63] *Polska zagranicą*. WL, 1928, nr 16, s. 3.
[64] WL, 1927, nr 11, s. 4; 1927, nr 20, s. 2.
[65] *Polska zagranicą*. WL, 1928, nr 37, s. 2.
[66] WL, 1928, nr 37, s. 2.
[67] *Polska zagranicą*. WL, 1928, nr 10, s. 4.
[68] *Polska zagranicą*. WL, 1926, nr 51, s. 3.
[69] *Polska zagranicą*. WL, 1927, nr 9, s. 4.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

DROBNÉ STŘÍPKY Z VYPRÁVĚNÍ MÝCH RODIČŮ MILENY HAŠKOVÉ ANEB VOJVODOVŠTÍ ČEŠI OČIMA (JEJICH) UČITELE[1]

MAREK JAKOUBEK

The text presents memoirs named "Fragments from the stories of my parents" written by Milena Hašková. The memoirs cover the time span of eight years (1926–1933), a period spent by parents of M. Hašková in the village of Vojvodovo – the only Czech village in Bulgaria (Northwest Bulgaria, Vratsa district). The greatest part of the content of the memoirs concerns the work of Jan Findeis, the father of M. Hašková, who was the first Czech teacher in Vojvodovo. Owing to his position, Jan Findeis became one of the most influential persons in the history of the inhabitants of Vojvodovo, his unexpected task consisting in "nationalizing" of the up to that time ethnically indifferent Vojvodovo community. The memoirs of M. Hašková are preceded by the short introduction into the life and work of Jan Findeis and supplemented by informative footnotes throughout.

Key words: Vojvodovo; Bulgaria; compatriots; Czechs abroad; education.

Prolog[2]

Vojvodovo, česká obec v severozápadním Bulharsku, byla založena roku 1900 asi dvaceti evangelickými rodinami z české obce Svatá Helena v (dnes rumunské části) Banátu, které tuto obec opustily z důvodu náboženských rozporů a nedostatku půdy. I přes několik válečných konfliktů, jichž se Bulharsko v prvních dekádách dvacátého století účastnilo, obec hospodářsky prosperovala a počet obyvatel utěšeně vzrůstal. Hospodářská prosperita, založená takřka výhradně na zemědělství, však po určité době narazila na mez nedostatku půdy, a tak v roce 1928 obec opustila část obyvatel, která uvěřila zvěstem o zemi mnoha možností a přesídlila do Argentiny. Ještě před jejich odchodem se obec konfesijně rozdělila, když se roku 1925 od metodistického sboru oddělila část členů a přiklonila se k darbismu. Roku 1926 pak také byla ve Vojvodovu otevřena česká doplňovací škola. K novému přelidnění obce a souvisejícímu nedostatku půdy došlo ještě jednou v roce 1934/1935, kdy část Vojvodovanů odešla do turecké vsi Belinci v severovýchodním Bulharsku, v oblasti Ludogorie (Deli-Orman). Historie českého osídlení Vojvodova, stejně jako Belinců, pak v zásadě končí v letech 1949–1950, kdy naprostá převaha jejich českých obyvatel, v počtu cca 700 osob (200 rodin), tyto vsi v rámci poválečných a na základě mezistátních dohod realizovaných migračních procesů opustila a přesídlila do ČSR, kde se usadila v několika obcích v regionu jižní Moravy. Po celou dobu své existence bylo Vojvodovo proslulé náboženskou horlivostí jeho obyvatel, stejně jako příkladností jejich hospodářských postupů a správy obecních záležitostí, jichž si cenilo jak místní bulharské obyvatelstvo, tak i bulharská státní správa, která Vojvodovo ústy svého ministra prohlásila za obec vzorovou. Toto renomé si Vojvodovo v bulharském regionálním kontextu, jakož i v souvislostech bulharského akademického diskurzu, udrželo až dodnes. Jeho dobrá pověst tak plně odpovídá dobrému

[1] Text je dílčím výstupem projektu GA ČR č. P405/10/0471.

[2] Kapitolka je upravenou verzí části textu JAKOUBEK, M.: *Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno 2010.

jménu, jaké si Češi obecně získali v poosvobozeneckém Bulharsku a jemuž se těší až do dnešních dnů.

Úvod

Pramenné edice byly ve starších vojvodovských zkoumáních zcela opomíjeným badatelským žánrem. Vedle dvou monografických publikací[3] jsme v posledních letech edice několika pozoruhodných a cenných materiálů z dějin Vojvodova a jeho české komunity připravili,[4] přičemž se ukázalo, že se jedná o žánr mimořádně čtenářsky atraktivní, a to nejen pro širší badatelskou obec, ale také – a přiznáváme, že tato skutečnost nás upřímně těší – pro samotné (ex)Vojvodovany jejich potomky. Edice *Drobné střípky z vyprávění mých rodičů* Mileny Haškové představuje ovšem v naznačené vojvodovské ediční kolekci jediný text svého druhu: na rozdíl od všech ostatních příspěvků byl totiž tento sepsán autorkou, která ve Vojvodovu nikdy nežila, ani jej nenavštívila. Přesto se jedná o dokument mimořádně cenný, neboť nám prostřednictvím zážitky a postoje člověka, který život vojvodovské české komunity ovlivnil v míře, jejíž dosah možná ještě nejsme schopni přesně docenit – Milena Hašková je dcerou prvního českého učitele Jana Findeise, a její střípky se tedy týkají vyprávění právě jeho a jeho manželky, autorčiny matky, která s ním ve Vojvodovu pobývala.

Osobnosti, které zasáhly do vojvodovských dějin

Dějiny Vojvodova a jeho obyvatel byly často ovlivňovány, resp. formovány děním za hranicemi obce, ať již regionálního, státního, evropského či dokonce celosvětového záběru, jako tomu bylo například za obou světových válek. Na straně druhé ale v několika případech vnější svět do života vojvodovské české komunity zasáhl prostřednictvím konkrétních jednotlivců. Mezi takové osobnosti, které do značné míry ovlivnily charakter místního společenství, můžeme jistě zařadit zejména kazatele M. Roháčka či B. Kovala[5]. Zcela odlišný, nikoli však menší, dopad mělo na život vojvodovských Čechů působení prvního českého učitele Jana Findeise. Sférou dominantního vlivu Roháčka s Kovalem bylo náboženství. První z nich už i tak značně vypjatou religiozitu Vojvodovanů ještě umocnil, druhý stál za v principu dodnes trvajícím denominačním rozkolem této komunity. Světonázorový program Jana Findeise, českého učitele, vyslaného do Vojvodova mladým československým státem, měl zcela jinou orientaci, přičemž v řadě ohledů se nacházel v přímém ideologickém rozporu s působením obou kazatelů. Jan Findeis nepřijel do Vojvodova za „*věřícími*“, ale za „*Čechy*“ a jeho hlavním úkolem bylo, jak říká dobový pozorovatel, orat pole „*národní*“.[6] Vzhledem ke skutečnosti, že naprostá převaha členů dané komunity vyslyšela volání osvobozené republiky po návratu krajanů do vlasti a v rámci mezistátních dohod přesídlila v letech 1949–1950 do Československa, můžeme říci, že Jan Findeis svou práci odvedl dobře.

[3] JAKOUBEK, M. et al.: *Neco Petkov Necov. Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*. Plzeň 2006; JAKOUBEK, M.: *Vojvodovo. Etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno 2010.

[4] FABOUKOVÁ, L.: *Stručné dějiny Vojvodova (Lýdie Fabouková na motivy Jána Michalka)*. In: Jakoubek, M.: Osud Vojvodovo. In: Йовова-Димитрова, С. – Майхракова, Л. (edd.): По пътя към познанието. София 2006, s. 9–20; JAKOUBEK, M.: *Materiály k nejstarším dějinám Vojvodova, české obce v severozápadním Bulharsku*. Lidé města10, 2008, č. 1, s. 127–146; ČÍŽKOVÁ, B.: *Historie rodu Čížkových a Karbulových*. In: Jakoubek, M.: Vojvodovo. Etnologie krajanské obce v Bulharsku. Brno 2010, s. 282–299; POPOV, B.: *Vzpomínky na život Čechů, kteří žili ve vsi Vojvodovo, Vračansko, Bulharsko*. In: Jakoubek, M.: Vojvodovo. Etnologie krajanské obce v Bulharsku. Brno 2010.

[5] Stran jejich působení viz JAKOUBEK, M.: *Druhá půlka Pravdy. Opominutá dimenze víry vojvodovských Čechů*. Lidé města 12, 2010, č. 4, s. 527–567.

[6] MICHALKO, J.: *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava 1936, s. 250.

Kdo byl Jan Findeis?[7]

Jan Findeis se narodil 30. srpna 1901 v Kunštátě. Jeho tatínek, také Jan Findeis, pracoval jako železniční zaměstnanec a jako takový byl často překládán. Jan Findeis junior tak vyrůstal v Chelmeku u Krakova, v Gänzendorfu u Vídně, v Cahnově u Břeclavi, v Přerově a v Bystřici pod Hostýnem. V Bystřici žil od svých osmi let a navštěvoval zde tři ročníky obecné školy. Po jejím završení pokračoval na reálném gymnáziu v Holešově. Maturoval s vyznamenáním, a ačkoli byl vybaven širokým okruhem vědomostí – ovládal mj. němčinu, francouzštinu, latinu, studium na vysoké škole si dovolit nemohl. Rozhodl se pro učitelství.

Učitelskou dráhu začal v malé valašské vesnici Trnavě u Zlína. Zde narazil na tvrdé a nespravedlivé klerikální prostředí. Na protest tehdy devatenáctiletý Jan Findeis z římskokatolické církve vystoupil, aby po zbytek života zůstal formálně bez vyznání (k jeho vztahu k náboženství viz níže v textu edice). V roce 1921 vykonal doplňovací maturitu na Učitelském ústavě v Kroměříži a získal potřebnou kvalifikaci.

V letech 1921–1923 vykonával prezenční vojenskou službu v Českém Těšíně. Učil tam negramotné a působil ve vojenském Zátiší. Po návratu z vojenské služby učil v Martinicích a v Holešově, kde se stal tajemníkem Péče o mládež.

Od 1. října 1926 začal působit jako učitel na Československé doplňovací škole ve Vojvodově, kde pracoval v místní pobočce Československého domu T. G. Masaryka jako osvětový a lidovýchovný pracovník. V této době též pro dětský časopis *Mládí* překládal z bulharštiny pohádky a verše, rovněž psal do *Lidových novin* jako tělovýchovný zpravodaj.

V roce 1926 byl otec Jana Findeise přeložen jako přednosta stanice do Zborovic na Kroměřížsku, kam za ním Jan Findeis jezdil z Bulharska na prázdniny. Zde se též seznámil s Emílií, s níž se v roce 1930 oženil. Po svatbě pak Emílie následovala svého muže do Vojvodova. V následujícím roce prodělala velmi komplikovaný porod prvorozeného syna Jana. Dlouho se nemohla zotavit, proto v roce 1933, když čekala dalšího potomka, druhorozenou drecu Milenu (autorku *Drobných střípků*), odjela do Československa. Na brněnské klinice jí doporučili, aby se do Bulharska nevracela a usadila se v nějakém zdravém prostředí. Manželé Findeisovi tak Vojvodovo opustili a usadili se ve Chvalčově v Hostýnských vrších, kde Jan Findeis získal učitelské místo v místní pětitřídní obecné škole.

V roce 1947 začal Jan Findeis pracovat jako tajemník Péče o mládež v Bystřici pod Hostýnem, odkud přešel v roce 1949 ve funkci referenta práce a sociálních služeb na Krajský národní výbor ve Zlíně, tehdy Gottwaldově. Jeho pracovním oborem byla rekreace dětí, později ústavní péče – hospodářská a organizační práce v dětských domovech, domech odpočinku a v jeslích.

Roku 1953 se Jan Findeis stal ředitelem Záchytného domova v Bystřici pod Hostýnem, kde až do odchodu do důchodu v roce 1965 působil jako ředitel Krajského domova pro mládež vyžadující zvláštní péči, ve který se záchytný domov změnil. Při zaměstnání přitom ještě stihl vystudovat defektologii na Vysoké škole pedagogické v Olomouci. Nabytých vědomostí pak využíval jednak v učitelské praxi, jednak v přednáškách a kurzech, věnovaných zejména logopedii. Rovněž pracoval jako okresní logoped, mj. byl i předsedou okresní logopedické sekce v okresním pedagogickém sboru. Nápravou řečových vad se pak Jan Findeis zabýval i jako důchodce až do vysokého věku ve střediscích v Bystřici pod Hostýnem, Holešově a v Kroměříži.

Jan Findeis pracoval po celý život v různých organizacích a institucích, v různých funkcích a na různé úrovni, od místních až k celostátním. Od mládí cvičil v Sokole (jako cvičenec i cvičitel), hrál divadlo, pracoval v Červeném kříži, požární ochraně, lidosprávě, zahrádkářském svazu. Zemřel ve Chvalčově 6. prosince 1985 v 84 letech.

[7] Kapitola vychází z textu Mileny Haškové *List z rodinné kroniky*, sepsaného pro účely edice.

Působení Jana Findeise ve Vojvodovu

Vladimír Míčan, dobový návštěvník Vojvodova, dobře zaznamenal hlavní potíž, kterou Vojvodované s příchodem českého učitele měli – nebyl totiž evangelík. Když toto Vojvodovští zjistili, píše Míčan, „*zalekli se, kdo to bude jejich děti učit*“.[8] Nezůstalo přitom jen u obav, řada Vojvodovanů proti působení, resp. setrvání učitele v obci vystoupila a, jak zaznamenal výše již zmiňovaný Ján Michalko, „*svojím až fanatickým nábožničkárstvom pripravili hneď po príchode svojmu učiteľovi mnoho trpkostí*“.[9] Fakt, že Jan Findeis nebyl evangelík, byl pro vojvodovské Čechy (!) zcela klíčový, přičemž jejich postoj byl zpočátku nesmiřitelný: český učitel „*byl světákem a bylo by potřeba palicemi ho zahnat tam, odkud přišel*“.[10]

Sám Jan Findeis přitom chápe uvedené potíže jednoznačně jako „*konflikt mezi vírou a národnostní příslušností*“, resp. její absencí na straně Vojvodovanů. Slovy samotného Findeise: „[Ve Vojvodovu] *nebylo třeba překonávati zlou vůli, spíše* […] ***nedostatek národního vědomí***“.[11] Nemalé muselo být patrně překvapení českého učitele, který se vydal ke krajanské komunitě, a zatím ve Vojvodovu našel společenství, které se namísto pěstování krajanského ducha a národnostního vědomí „*snažilo žíti čistým životem biblickým*“,[12] a pro jehož členy bylo smyslem života „*budování Vojvodova v duchu čistého křesťanství*“.[13] Těžko si asi představit pocity člověka, který místo českých krajanů toužících po udržení a posílení sounáležitosti s českým národem našel společenství, jehož 95 % bylo „*národně negramotných*“.[14]

Kde byl ale problém? – Vojvodovští přeci českou školu chtěli, zejména místní metodisté po ní volali. Ano, volali, ovšem „*představovali si ji jako školu víceméně církevní pod svou správou*“.[15] Tomu také odpovídalo očekávání stran výuky – v dosavadní metodistické nedělní škole se totiž „*učilo jen Bibli a duchovním písním*“.[16] Světské osvěty – tedy právě takové, jakou přišel šířit Jan Findeis – se Vojvodované báli, podle nich „*vedla rovnou do pekla*“.[17] Příklady konkrétních potíží, s nimiž se Jan Findeis během výuky setkával, nás přitom dnes překvapí patrně neméně, než tehdy jeho: „*V rozvrhu učiva pro večerní školu byl zařaděn i zpěv*“, mezi Vojvodovany ovšem „*narazil na tuhý odpor. Písně* Vrť sa dievča *a* A já su synek *vyvolaly prudkou nevoli. Začalo přímo štvaní proti české škole a jejímu učiteli*“.[18] Důvodem byla přitom nevole ke zpěvu světských písní – takové totiž Vojvodovští nezpívali.[19] Proč? „*Neboť to byl hřích.*“[20] Obdobná rezistence na Jana Findeise čekala i při snaze o osvětu, prostřednictvím (světské) četby. Vojvodované totiž, ač jinak horliví čtenáři, „*chovají jakýs odpor vůči světské četbě – svět-*

[8] MÍČAN, V.: *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*. Brno 1934, s. 140.

[9] MICHALKO, J.: *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava 1936, s. 249.

[10] Tamtéž, s. 250.

[11] FINDEIS, J.: *Vojvodovo, část první.* Věstník Komenský 5, 1930, č. 1, s. 1–3. Zvýrazněno autorem studie.

[12] FINDEIS, J.: *Vojvodovo, část druhá.* Věstník Komenský 5, 1930, č. 2, s. 2.

[13] FINDEIS, J.: *Vojvodovo.* In: (ročenka ovšem nemá autora resp. žádná není uveden). *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868–1928*. Sofie 1929, s. 224.

[14] FOLPRECHT, J.: *Československé školské obce v evropském zahraničí*. Praha 1937, s. 40.

[15] MÍČAN, V.: *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*. Brno 1934, s. 122.

[16] Tamtéž, s. 40.

[17] MICHALKO, J.: *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava 1936, s. 250.

[18] Tamtéž.

[19] MÍČAN, V.: *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*. Brno 1934, s. 119.

[20] FOLPRECHT, J.: *Československé školské obce v evropském zahraničí*. Praha 1937, s. 40. Srov. MICHALKO, J.: *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava 1936, s. 257.

ských časopisů i knih buď vůbec nečtou neb jen málo“,[21] „*knihy mají* […] *pouze náboženské a také časopisy odebírají pouze církevní*“.[22] I v tomto případě bylo podloží této nevole religiózního původu: „*Z české knihy mívají* [Vojvodované] *strach,* ***že by je mohly v duchovním růstu zaraziti***.“[23] Postoj Vojvodovanů k osvětě prostřednictvím loutkového divadélka pak ve svých vzpomínkách zmiňuje i samotná Hašková.[24] Vzhledem k nečekané situaci a patrně v rozporu s původními plány uchopil tedy Jan Findeis svou práci ve Vojvodovu především jako „*převýchovu k novému češství*“.[25] Po řadě neúspěchů a sporů[26] byl Jan Findeis ve svém úsilí nakonec úspěšný. Česká škola se stala mezi Vojvodovany ceněnou a hojně navštěvovanou institucí, byla založena místní pobočka Sokola, lidé začali zpívat české lidové písně (a to i mimo školní vyučování), navštěvovali představení loutkového divadla atp. Na symbolické rovině pak bylo patrně největším vítězstvím to, že Vojvodované si dokonce „*již nadále nedali říkat ‚Banátčani‘*[27]*, ale ‚Češi‘* “.[28] Je jisté, že za tímto úspěchem stála vytrvalá a cílevědomá osobnost Jana Findeise. Nebýt jeho, mohl by se patrně následný vývoj Vojvodova ubírat zcela jinými cestami a je otázkou, zda by tyto cesty nakonec přiměly jeho obyvatele vyslyšet volání poválečného Československa po návratu krajanů do vlasti. Je možné, že nikoli.

Jan Findeis je nejen osobou, která výrazně ovlivnila vývoj vojvodovské komunity, jedná se také o autora, jemuž vděčíme za nemálo informací o dané obci z let, kdy zde pobýval (1926–1933). Během svého pobytu Jan Findeis o Vojvodovu a jeho obyvatelích publikoval řadu článků,[29] které dnes představují jeden z nejvýznamnějších zdrojů poznatků o Vojvodovu v daném období. Zdá se přitom, že publikační činnost Jana Findeise o vojvodovské tematice byla rozsáhlejší, než uvádíme, vzhledem k tomu ovšem, že je rozeseta po celé řadě dnes již neexistujících periodik a publikací a nemáme přitom k dopisnici žádný její soupis, je nalezení dalších položek otázkou usilovné práce ruku v ruce s náhodou.

---

[21] MÍČAN, V.: *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*. Brno 1934, s. 119; FINDEIS, J.: *Vojvodovo, část druhá.* Věstník Komenský 5, 1930, č. 2, s. 2.

[22] AUERHAN, J.: *Čechoslováci v Jugoslávii, Rumunsku, Maďarsku a Bulharsku*. Praha 1921, s. 94.

[23] MÍČAN, V.: *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*. Brno 1934, s. 119. Zvýrazněno autorem studie.

[24] Srov. též FOLPRECHT, J.: *Československé školské obce v evropském zahraničí*. Praha 1937, s. 41; MICHALKO, J.: *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava 1936, s. 257.

[25] FINDEIS, J.: *Vojvodovo, část první.* Věstník Komenský 5, 1930, č. 1, s. 2.

[26] Stran potíží v jednotlivých oblastech školní i mimoškolní výuky viz HIRT, T. – JAKOUBEK, M.: *Idea krajanského hnutí ve světle konstruktivistického pojetí národa: proměny kolektivní identity vojvodovské náboženské obce*. Český lid. Etnologický časopis 4, 2005, s. 337–366; JAKOUBEK, M.: *From believers to compatriots. The case of Vojvodovo – “Czech” village in Bulgaria*. Nations and Nationalism 16, 2010, No. 4, s. 675–695.

[27] Vojvodovo bylo od jeho založení okolními Bulhary označováno nikoli jako „*česká vesnice*“, ale jako „*banatsko selo*“. NECOV, N. P.: *Dějiny Vojvodova*. In: Jakoubek, M. et al. (edd.): Neco Petkov Necov. Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku. Plzeň 2006, s. 34. Označení „*Banátčani*“ přitom pocházelo z faktu, že Vojvodované přišli do Bulharska z (dnes rumunské části) Banátu. Možno doplnit, že za hranicemi obce, v širším regionu (např. na trzích), byli Vojvodované označováni jako „*Němci*“. NECOV, N. P.: *Dějiny Vojvodova*. In: Jakoubek, M. et al. (edd.): Neco Petkov Necov. Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku. Plzeň 2006, s. 28.

[28] FINDEIS, J.: *Vojvodovo, část druhá*. Věstník Komenský 5,1930, č. 2, s. 3.

[29] FINDEIS, J.: *Česká vesnice Vojvodovo v Bulharsku*. Naše zahraničí 7, 1926, s. 185–188; FINDEIS, J.: *Ze Svaté Heleny do Vojvodova*. Чехословашки обзоръ – Československý obzor 6, 1926, s. 43–44; FINDEIS, J.: *Hospodářské poměry v české vesnici Vojvodovo v Bulharsku*. Naše zahraničí 10, 1928, č. 9, s. 95–97; FINDEIS, J.: *Vojvodovo. In: Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868–1928*. Sofie 1929; FINDEIS, J.: *Vojvodovo, část první*. Věstník Komenský 5, 1930, č. 1, s. 1–3; FINDEIS, J.: *Vojvodovo, část druhá*. Věstník Komenský 5, 1930, č. 2, s. 1–3; FINDEIS, J.: *Z Vojvodova v Bulharsku*. Věstník Komenský 5, 1930, č. 2, s. 5–6; FINDEIS, J.: *Z Vojvodova v Bulharsku. Zpráva o povšechných krajanských poměrech*. Naše zahraničí 5, 1930, č. 2, s. 5–6; FINDEIS, J.: *Jak vojvodovské děti hájily své češství* In: Pro naše a pro nás. Čtení o československých zahraničních školách. Praha 1932.

Ediční poznámka

Níže prezentovaný text je Milenou Haškovou datován ke dni 1. března 2011, jako místo sepsání je pak uveden Chvalčov. Text je věrným přepisem originálního rukopisu, přičemž v textu nebyly činěny v principu žádné změny. Kromě *Drobných střípků* byl autorovi Milenou Haškovou zaslán též rukopis týkající se života Jana Findeise a jeho rodiny, ze kterého čerpá odpovídající kapitola této edice. Oba texty vznikly po komunikaci autora s Milenou Haškovou, na jejich obsah ovšem autor neměl žádný vliv. Za zaslání obou textů a následné konzultace dílčích otázek týkajících se života a působení Jana Findeise bych na tomto místě Mileně Haškové rád poděkoval.

Drobné střípky z vyprávění mých rodičů

Milena Hašková

Nejvíc jsem se dozvídala o Vojvodovu v raném dětství. Rodiče se vrátili v roce 1933 a v tom roce jsem se narodila. V bytě jsme měli spoustu věcí připomínajících Bulharsko – barevné vlněné koberce, přehoz na pohovce, na stěnách obrázky, fotografie v dřevěných kazetách bohatě zdobených, vázy, váziček, upomínkové předměty. Hostům se podával čaj v keramické soupravě na dřevěném podnose se zvláštním vypalovaným vzorem. Nás s bratrem nejvíc zaujalo dřevěné „škrábátko na záda“ s dlouhou rukojetí, stejně zdobené. Našli jsme i zvláštní kožené botičky z jednoho kusu poměrně tvrdé kůže, jinou kůží obšívané. V jedné dřevěné krabičce jsme objevili drobné tenoučké stříbrné penízky. Tatínek nám říkal, že je chodili po dešti sbírat někam za vesnici, vyryli prý je tam vepři.

Rodiče navštívila ve Vojvodově i naše babička, maminčina maminka a dědeček, tatínkův tatínek. Ten dával k dobru příhodu, jak odešel s bohatou hřívou vlnitých vlasů k holiči a vrátil se na ježka, i když horlivě vrtěl hlavou, že už vlasy zkrátit nechce.

V těch prvních letech po návratu měli všichni Vojvodovo pod kůží nejvíc. Vzpomínali na Vojvodovské s obdivem a láskou. A tak vím, že to byli lidé neobyčejně stateční, odvážní a pracovití. Jejich předkové se vydali do neznáma, do cizí země. Dokázali se vypořádat s neobyčejně těžkým životem, tvrdou prací i zklamáním. Kolikrát začínali znovu budovat své domovy! A Vojvodovští opatrovali jako vzácný poklad odkaz svých předků. Udržovali staré obyčeje, zvyklosti. Chránili svůj rodný jazyk a bohatý, krásný, bez hrubých výrazů ho předávali svým dětem. Vzájemně si pomáhali, nezáviděli si, nehádali se.

Tatínek jako svobodný bydlel u Supků, jako ženatý s maminkou u Hrůzů. Obě rodiny přijaly rodiče jako své. Maminka říkávala, že pan Hrůza vcházel do dveří s úsměvem a hned po pozdravu pronášel: „*Strach a hrůza (nebo Hrůza?) přichází.*“ Hrůzovi snad provozovali obchod se smíšeným zbožím. (Nevím, pamatuji-li si to dobře, a nemám se koho zeptat.) Paní Hrůzová byla výborná kuchařka. Dodnes vařím (i moje dcery) plněné papriky s rajskou smetanovou omáčkou, kterou maminku paní Hrůzová naučila. Nemíváme k ní však ten výborný bílý chléb, jaký si Hrůzovi sami pekli ve vlastní peci. Maminka se naučila připravovat i sarmy, kebabčata a ťufteta. Obdivovala vojvodovské hospodyně, jak dovedou zužitkovat všechno, co vypěstují a jak si poradí se zásobami potravin bez ledniček a mrazniček. Oba rodiče vzpomínali na pálivé, ale vynikající klobásy.

Ze školních historek mně utkvěla v paměti jen jedna. Jednou bylo ve třídě nepříjemné chladno. Otec poslal ochotného školáčka domů pro teploměr. Doma vyřídil, že pan učitel posílá pro „tumpár“. Po podrobnějším vysvětlování dostal teploměr a spěchal s ním zpět do třídy. Teploměr pověsili na stěnu a učili se dál. Za chvilku se děti začaly usmívat, rozepínat kabátky a svetříky. Bylo jim teplo a myslím si, že dobře.

Dlouho jsem neměla jasno, jak to bylo ve Vojvodově s náboženstvím. Od rodičů jsem slyšela, že Češi přišli do Svaté Heleny v Banátu jako evangelíci. I do Vojvodova se přistěhovali jako hluboce věřící, pevných mravních zásad se znalostí bible. Nepili alkohol, nekouřili. Otec vystoupil z římskokatolické církve jako začínající učitel, devatenáctiletý mladíček, na protest proti nespravedlivému zacházení s chudými dětmi ve valašské vesničce Trnavě. Do konce života zůstal bez vyznání, ale ne bez víry, zabýval se biblí, celý život ji měl na nočním stolku. Vím, že náboženské poměry byly ve Vojvodově složité, ale zároveň si myslím, že se otec s Vojvodovskými snáze sblížil právě proto, že byl bez vyznání, ctil jejich víru, obdivoval, jak pravidla víry naplňují v životě. Rád se účastnil jejich shromáždění.

Na druhé straně se zase jeho usilovná osvětová činnost vždy nesetkávala s okamžitým nadšením. Tak třeba loutkové divadlo, které bylo jistě dostupným prostředkem k seznamování s literaturou, dějinami, odsoudila jedna starší „teta“ slovy: „*Koukat se na kašpárky je hřích.*“ Přesto se divadlo hrálo dál, půjčovaly se knížky, noviny, časopisy, cvičilo se v Sokole.

Rodiče také mluvívali o tom, jak Vojvodované uzavírali sňatky mezi sebou, jak rozsáhlé a široké příbuzenstvo to vlastně bylo, kolik měli v rodinách dětí, všechny zdravé, nikde se nezmiňovali o postižených dětech. Inu, byli to lidé pevní a silní a takové měli i potomky.

Otec těžce nesl, jak se československá vláda zachovala, když se po válce Vojvodovští vraceli do republiky. Doporučili jim prodat majetek a slíbili, že se mohou usadit pohromadě, koupit si nebo postavit domky, koupit si pozemky. Místo toho jim nabídli opuštěné domy v pohraničí v několika vesnicích, většina peněz zůstala na „vázaném vkladu“. A on jim samozřejmě nemohl nijak pomoci.

V roce 1951 pozvali Hrůzovi celou naši rodinu do Nového Přerova. Rodiče odjeli s mým bratrem. Já jsem nemohla. Po návratu vyprávěli se slzami v očích, kolik Vojvodovských se sešlo i z okolních obcí a jak vřele je vítali a přijali. Početné shromážděné oslovila paní Hrůzová: „*Děkuji Ti, Pane Bože, že moje staré oči mohly ještě uvidět našeho pana učitele…*“ Pokračovala moudrými a vroucnými slovy v projevu plném krásných myšlenek. Dodnes cítím dojetí při vzpomínce na vyprávění o tom nádherném setkání.

Potom nás navštívili Hrůzovi ve Chvalčově. Mariánka s Rudolfem. A my jsme navštívili Noeminku Supkovou v Mikulově. Na pohřeb rodičů Vojvodovští také přijeli. Na všechna setkání vděčně vzpomínám a moc za ně děkuji, milí Vojvodovští.

Summary

Fragment from the Stories of My Parents Written by Milena Hašková or Vojvodovo-Czechs in View of (Their) Teacher

The text presents memoirs named *Fragments from the stories of my parents* written by Milena Hašková. The memoirs cover the time span of eight years (1926–1933), a period spent by parents of Milena Hašková in the village of Vojvodovo – the only Czech village in Bulgaria (Northwest Bulgaria, Vratsa district). The greatest part of the content of the memoirs concerns the work of Jan Findeis, the father of Milena Hašková, who was the first Czech teacher in Vojvodovo. Owing to his position, Jan Findeis became one of the most influential persons in the history of the inhabitants of Vojvodovo, his unexpected task consisting in “nationalizing” of the up to that time ethnically indifferent Vojvodovo community. The memoirs of Milena Hašková are preceded by the short introduction into the life and work of Jan Findeis and supplemented by informative footnotes throughout.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

STANISŁAWA NIEMCÓWNA (1891–1961) – NAUCZYCIELKA, WYCHOWAWCZYNI I NAUKOWIEC

STEFANIA WALASEK

The study is the result of research on the Polish teacher, educator and scientist Stanisława Niemcówna who worked at a private grammar school in Krakow. She promoted and actively participated in the study of national history and geography.

Key words: Stanisława Niemcówna; teacher and educator; Poland; 20th century.

Działalność dydaktyczno-wychowawcza i naukowa Stanisławy Niemcówny przypadła na okres II Rzeczypospolitej. W tym to okresie wagi nabiera przygotowanie młodego pokolenia do pracy w odrodzonej ojczyźnie. Zadanie to postawiono m.in. przed nauczycielami szkół średnich, którzy przekazując rzetelną, na najwyższym poziomie wiedzę, ucząc samodzielnego, konstruktywnego myślenia, wychowując w duchu patriotyzmu, a przede wszystkim budując własny autorytet, stawali się przykładem dla uczniów.

Taką postacią była Stanisława Niemcówna, współpracowniczka E. Romera[1] i L. Sawickiego,[2] nauczycielka prywatnego gimnazjum żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie.[3] Była propagatorką i aktywną uczestniczką ruchu krajoznawczego. Publikowała liczne artykuły na łamach czasopism, prowadziła krajoznawcze wycieczki, uczestniczyła jako prelegent w kursach dokształcających dla nauczycieli. Równolegle prowadziła swoją pracę naukową.

W 1910 r. Niemcówna rozpoczęła studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego (UJ), na kierunku historii i geografii. W pierwszych latach studiów (do 1914 r.) poświęciła się historii nowożytnej pod kierunkiem profesorów W. Tokarza i F. Bujaka.[4] Szczególne zainteresowania skierowała na sytuację w kraju w okresie powstań (Kościuszkowskie, listopadowe). Kwestie te zostały podjęte przez nią w pierwszych, drobnych publikacjach popularnonaukowych, wydawanych pod pseudonimami „Limba" i „Wierzba".

Zainteresowania naukowe Niemcówny zmieniły się z chwilą objęcia katedry geografii na UJ przez profesora Ludomira Sawickiego,[5] który wprowadził geografię uniwersytecką na nowe tory. Wprowadzone ćwiczenia, wycieczki naukowe, konserwatoria stały się integralną częścią

[1] Eugeniusz Romer (1871–1954) był geografem, twórcą nowoczesnej kartografii polskiej, Był profesorem Uniwersytetów: Lwowskiego i Jagiellońskiego, wiceprezesem Międzynarodowej Unii Geograficznej, autorem doniosłych syntez dotyczących klimatu Polski i cenionych podręczników. Opublikował m.in. prace: *Atlas geograficzny*, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, *Epoka lodowcowa w Tatrach*, *Regiony klimatyczne Polski*.

[2] Ludomir Sawicki (1884–1928) był geografem, profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, jednym z założycieli Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Brał udział i prowadził wyprawy badawcze do Syjamu, na Półwysep Malajski, Afryki i na Półwysep Bałkański

[3] ZAGÓROWSKI, Z (red.): *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*. Lwów – Warszawa 1924.

[4] DYBIEC, J. (red): *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*. Kraków 2000, s. 191–200, 208–211.

[5] Ludomir Sawicki objął wykłady jako docent w 1910 r., a od 1916 r. skupiał na swoich wykładach i wycieczkach geograficznych przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych – nie tylko geografii ale tez historii, archeologii a nawet lingwistyki. Był wspaniałym organizatorem wycieczek i wykładów, które obejmowały zagadnienia przyrodnicze z mocnym wyeksponowaniem problemów społeczno-ekonomicznych. Zajęcia te wprowadzały słuchaczy – studentów w problematykę kraju, regionu i świata.

studiów, których celem było wdrażanie studentów do pracy naukowo-badawczej. Jak się okaże ten rodzaj zajęć szczególnie odpowiadał Niemcównie, która brała w nich aktywny udział. Uczestniczyła również w ćwiczeniach i konserwatoriach prowadzonych przez profesorów J. Smoleńskiego i K. Szajnochę (uzupełniała swoją wiedzę z zakresu geologii). Stanisława Niemcówna aktywnie też działała w Kole Geografów UJ, które sama zorganizowała w 1915 i którego była przewodniczącą wraz z J. Jurczyńskim. Pod jej kierunkiem ustalano tematy referatów i zbierano materiały naukowe.

W 1917 r. Stanisława Niemcówna uzyskała absolutorium, a w 1918 r. na podstawie pracy zatytułowanej *Poglądy geograficzne Wincentego Pola* i zdaniu przypisanych egzaminów, otrzymała stopień doktora filozofii i dyplom ukończenia studiów. W tym też roku rozpoczęła pracę pedagogiczną jako nauczycielka geografii[6] i historii w prywatnym Gimnazjum im. Królowej Jadwigi w Krakowie.[7] Jej praca z młodzieżą realizowana była również na zajęciach pozalekcyjnych m.in. w Kole Krajoznawczym.[8] Poprzez działalność Koła Niemcówna konsekwentnie uzupełniała braki w programie nauczania geografii oraz pogłębiała znajomość regionu wśród uczennic.[9] W pracy Koła wykorzystywała swoją wiedzę teoretyczną i praktyczną, wyniesioną ze studiów i systematycznie pogłębianą w ramach własnych badań. Dostrzegała w ruchu krajoznawczym drogę do wychowania patriotycznego młodzieży, utrwalania i wzmacniania więzi z narodem oraz niepodległą Polską.

W 1923 r. na zaproszenie dyrekcji Studium Pedagogicznego UJ Stanisława Niemcówna objęła wykłady z metodyki nauczania geografii. Program dokształcania czynnych nauczycieli realizowała na wakacyjnych kursach dla nauczycieli szkół powszechnych i średnich, które organizowało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP). Brała udział jako wykładowca na konferencjach Ogniska Metodycznego[10] w Krakowie, którego była kierowniczką.[11]

---

[6] Geografia znalazła się w obowiązkowym programie nauczania w czasach Komisji Edukacji Narodowej (XVIII w.). Jednak prawdziwy rozwój geografii jako dyscypliny naukowej nastąpił w I poł. XIX w dzięki pracom Eugeniusza Romera, który położył podwaliny pod nowoczesną geografię Polski. Wraz z rozwojem ta dyscyplina naukowa ustaliła trzy źródła poznania, dyktujące metody pracy dydaktycznej. Są to: 1. wycieczka, jako bezpośrednia obserwacja zjawisk; 2. mapa, jako obraz ziemi; 3. słowo żywe lub książka.

[7] W Sprawozdaniu dyrekcji gimnazjum za rok 1917/1918 w składzie grona nauczycielskiego, w punkcie Praktykantki figuruje nazwisko S. Niemcówny z adnotacją „*dr fil., kandydatka stanu nauczycielskiego w toku egzaminu z historii i geografii (przedmioty główne) oraz filologii klasycznej (przedmiot poboczny), uczyła historii i geografii w kl. II 4 godz. tygodniowo*". *Sprawozdanie XIII Dyrekcji Prywatnego Gimnazjum Realnego Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie za rok szkolny 1917/1918*. Kraków 1918. Na podstawie *Spisu nauczycieli szkół wyższych* można wnioskować, że w r. 1918/1919 Niemcówna podjęła pracę zawodową w wymienionym powyżej gimnazjum (założonym w 1905 r.). Pojawia się też adnotacja o pracy w państwowym Gimnazjum im. Królowej Wandy w Krakowie (zał. w 1920 r.). Z analizy dostępnych źródeł można wnosić, że Niemcówna była związana zawodowo przede wszystkim z krakowską szkołą prywatną

[8] W 1917 r. w Prywatnym Gimnazjum im. Królowej Jadwigi była opiekunką Koła Geograficznego, które w styczniu 1920 r. przekształciła w Koło Krajoznawcze. Koła Krajoznawcze powstawały od 1919 r. przy szkołach średnich w Krakowie, a od 1920 r. także w innych miastach Polski. Sprawozdania z ich działalności ogłaszano w *Orlim Locie* (1920, nr 1–2 pod nazwą *Miesięcznik Krajoznawczy dla Młodzieży* a od nr 3 jako *Orli Lot*).

[9] W przywołanym powyżej *Sprawozdaniu XIII Dyrekcji Prywatnego Gimnazjum* za rok 1917/1918 odnotowano cele pracy koła: 1. uzupełnianie wiadomości geograficznych przez wspólne omawianie lektury; 2. wykreślanie map poznawanych ziem i krajów, ćwiczenie się w zakresie poznania najbliższej okolicy Krakowa pod względem geograficznym. Cele realizowano za pomocą wycieczek np. analiza krajobrazu jaki się roztacza przed oczyma stojących na wzgórzu św. Bronisławy w kierunku północnym i południowym; wycieczka przez Pogórze, Borek Fałęcki do Kobierzyna w celu zaznajomienia się z wydmami niziny nadwiślańskiej; wycieczka na Krzemionki dębnickie wzdłuż biegu Wisły w celu zapoznania się z formami krasowymi

[10] Ogniska Metodyczne powstały w okresie międzywojennym z inicjatywy nauczycieli i MWRiOP. Praca Ogniska miała znacznie wykraczać poza ramy tradycyjnych kursów czy konferencji. Ognisko miało być formą dokształcania

Po powstaniu w Krakowie Sekcji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Geograficznego (PTG),[12] które miało wskazać szkolnym kołom jednolity kierunek pracy, Niemcówna stała się jej członkiem, nawiązując z Komisją ścisłą współpracę. Równolegle z działalnością dydaktyczną prowadziła prace naukowe, brała czynny udział w Zjazdach Geograficznych zarówno międzynarodowych (Amsterdam, Praga, Kair) jak i krajowych (np. Zjazd Geografów Krakowskich, Zjazdy Zrzeszenia Nauczycieli Geografów), gdzie wygłaszała referaty.

W 1928 r. wyjechała do Szwecji, gdzie nawiązała kontakty z uniwersyteckimi zakładami geografii. Po powrocie opublikowała swoje wrażenia na łamach *Ruchu Pedagogicznego* (1929). Podobnie czytelnicy mogli zapoznać się z jej wrażeniami z wycieczki do Norwegii[13] i na Węgry.[14]

Stanisława Niemcówna była przede wszystkim metodykiem nauczania geografii i z tej dziedziny pozostawiła największą spuściznę naukową. W 1929 r. ukazał się jej podręcznik zatytułowany *Dydaktyka geografii*, będący pierwszą, poprawnie zbudowaną syntezą myśli geograficznej i dydaktycznej w Polsce. Z kolei w dziedzinie krajoznawstwa, prócz licznych artykułów, publikowanych na łamach czasopism jak *Orli Lot*, *Czasopismo Geograficzne*, *Ziemia*, *Muzeum*, *Ruch Pedagogiczny*, *Przyjaciel Szkoły*, *Wieś* czy *Przegląd Geograficzny*, znaczącymi są rozprawki z metodyki pracy w Kołach Krajoznawczych oraz *Kraków – krajoznawstwo*. Cz. I. *Ćwiczenia i sprawozdania*; Cz. II. *Atlasik konturowy do ćwiczeń*. Kraków 1932.

Pracę naukową Stanisława Niemcówna rozpoczęła już trakcie swoich studiów historycznych (lata 1911–1914) koncentrując się na dziejach powstań narodowych i ruchach wyzwoleńczych. Z tego też okresu pochodzą wszystkie jej publikacje o tematyce historycznej. W swoich szkicach uwagę poświęciła Lelewelowi, zasługom H. Kołłątaja jako współtwórcy Konstytucji 3 Maja, postaci Józefa Poniatowskiego, Mieczysława Romanowskiego, poety i uczestnika powstania 1863, Henryki Pustowojtówny, adiutantki M. Langiewicza i innych wybitnych kobiet walczących o niepodległość.[15]

Należy zwrócić uwagę, że na początku XX wieku i w pierwszych latach niepodległości następuje rozwój polskiej, nowoczesnej myśli geograficznej i metodyki nauczania geografii. We Lwowie działa Eugeniusz Romer, twórca polskiej kartografii. W Warszawie podwaliny pod nową metodykę nauczania geografii kładzie Wacław Nałkowski, a w Krakowie działa Ludomir

czynnych nauczycieli, ale przede wszystkim terenem ich pracy twórczej, przy czym twórczość te rozumiano raczej jako rozwiązywanie zagadnień charakterze praktycznym-metodycznym. Ognisko swoim zasięgiem obejmowało kilka lub kilkanaście szkół średnich i skupiało nauczycieli danego przedmiotu, por. WALASEK, S.: *Ogniska metodyczne jako nowa forma dokształcania nauczycieli w Polsce międzywojennej*. Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 745, Prace Pedagogiczne 48, 1986, s. 65–74.

[11] Kierownik Ogniska był obowiązany do stałego pogłębiania wiadomości teoretycznych i metodycznych, dotyczących „swojego" przedmiotu oraz do prowadzenia wzorowo lekcji, zaopatrywania gabinetu we wszelkie niezbędne pomoce naukowe. Inicjował pracę kolegów lub zespołów przedmiotowych, które następnie przedstawiano na zebraniach Ogniska i konferencjach.

[12] Na czele Sekcji stanął profesor gimnazjalny Leopold Węgrzynowicz, który pozyskał dla tej akcji grono entuzjastów, nauczycieli, opiekunów kół krajoznawczych oraz przyjaciół i współpracowników *Orlego Lotu*. Należeli do nich m.in. S. Szafer, W. Semkowicz, i S. Udziela.

[13] NIEMCÓWNA, S.: *Wycieczka morfologiczna na fiordy norweskie*. Przegląd Geograficzny, 1930, z. 1–2, s. 79–100.

[14] NIEMCÓWNA, S.: *Z moich wędrówek. Z dziennika podróży po Węgrzech*. Orli Lot, 1925, s. 56–57.

[15] Swoje szkice publikowała na lamach czasopisma *Iskry*, np. *O wielkim i szlachetnym Polaku Joachimie Lelewelu*. Iskry, 1911, s. 73–77; *Hugo Kołłątaj twórca Konstytucji 3 Maja*. Iskry, 1912, s. 65–68; *Książę Józef Poniatowski*. Iskry, 1912, s. 86, 103, 106, 115–120; *O powstaniu styczniowym*. Iskry, 1912, s. 6–9; *Powstanie Kościuszkowskie*. Iskry, 1913, s. 81–87; *Kobiety polskie w 1863 roku*. Iskry, 1913, s. 72–75.

Sawicki. To właśnie na ten okres, a także lata II RP przypadają studia i działalność dydaktyczno-naukowa Stanisławy Niemcówny.

Należy postawić pytanie: Co skłoniło Stanisławę Niemcównę do zmiany głównego kierunku studiów i obszaru zainteresowań badawczych, jakim była początkowo historia? Zapewne wpływ miała indywidualność prof. Ludomira Sawickiego, który szybko zdobywał uznanie i autorytet w środowisku uniwersyteckim oraz naukowym. Drugim, niewątpliwie ważniejszym powodem zmiany zainteresowań i skoncentrowanie się na geografii były możliwości rozwiązywania aktualnych problemów społecznych „*w szczególności zaś doli tak drogich jej ludowych mas chłopskich*".[16]

Niemcówna jako dydaktyk uważała, że celem stosowanych metod nauczania winno być rozwijanie umiejętności np. pracy samodzielnej i ułatwienie przyswojenia przez ucznia treści programowych.

Dlatego też mocno podkreślała wagę wycieczek, obserwacji terenowych i stosowanie różnych pomocy naukowych. Twierdziła, że nauczanie geografii należy rozpocząć od własnego środowiska – regionu szkoły.

W czasie Zjazdów koleżeńskich geografów krakowskich i ogólnopolskich mówiła na temat czterech pór roku (1927)[17] lub roli kulturalnej Polaków na Syberii, które stanowią niedościgły wzór osiągnięć dydaktycznych i wychowawczych.[18]

Niemcówna wielokrotnie podkreślała rolę wycieczek w dydaktyce geografii. Realizując nowy przedmiot w programie liceum ogólnokształcącego (po 1932 r.) – zagadnienia życia współczesnego, pierwsze tematy programowe „*wieś i jej rola w życiu Polski*", oparła na zaplanowanej i opracowanej pod względem treści kilkudniowej wycieczce. Uważała, że taka forma lekcji ułatwi dziewczętom z miasta zrozumienie treści programu. Sprawozdanie z pierwszej, 4-dniowej wycieczki (Gać, Markowa, Albigowa, Handzlówka), zamieściła Niemcówna w czasopiśmie *Wieś i Państwo*,[19] prezentując bogaty program, który miał zilustrować uczennicom takie tematy jak: przeludnienie wsi polskiej, zróżnicowanie społeczne ludności wiejskiej, wytwórczość wsi polskiej i czynniki wpływające na nią, spółdzielnie, wysiłki zrzeszeń oraz pojedynczych osób, zmierzające do podniesienia kultury rolnej oraz poziomu życia wsi w Polsce, współzależność miasta i wsi, życie kulturalne wsi polskiej, oświata, swoiste cechy kultury wiejskiej. Ze sprawozdania można dowiedzieć się, że uczennice odwiedziły Uniwersytet Orkanowy w Gaci, w Markowej dowiedziały się o roli spółdzielni zdrowia na wsi, w Albigowej były w szkole gospodyń wiejskich, a we wsi Handzlówka podziwiały walory krajobrazowe miejscowości. Ponadto w trakcie wycieczki zwiedzały folwark hr Potockich, sławny ze stadniny koni rasowych, mleczarnię, łaźnię, kościół, rafinerię spirytusu w Łańcucie, zetknęły się ze spółdzielnią mleczarsko-serowarską, ceramiczną i kółkiem rolniczym.

---

[16] DOBROWOLSKA, M.: *Działalność S. Niemcówny w zrzeszeniach geograficznych i w organizacjach naukowo-dydaktycznych*. In: Jelonek, A. – Gaweł, T. (red.): Stanisława Niemcówna. Pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w 15 rocznice śmierci. Kraków 1976, s. 12–13.

[17] Lekcja dotycząca czterech pór roku, prowadzona przez S. Niemcównę, odbyła się z klasą II „a" Państwowego Gimnazjum żeńskiego (im., Królowej Wandy) w sali wykładowej Instytutu Geografii UJ podczas I Zjazdu Koleżeńskiego Geografów w Krakowie. W Zjeździe uczestniczyło ponad 240 osób przede wszystkim byli to nauczyciele lecz również profesorowie polskich wyższych uczelni np. E. Romer, L. Sawicki, J. Smoleński, S. Pawłowski, S. Lencewicz, J. Loth, A. Zierhoffer

[18] NIEMCÓWNA, S.: *Cztery pory roku – lekcja geografii*. In: Pamiętnik I Zjazdu Koleżeńskiego Geografów Krakowskich w dn. 2–4 luty 1927. Kraków 1928, s. 68–86.

[19] NIEMCÓWNA, S.: *Sprawozdanie z wycieczki szkolnej celem poznania współczesnej wsi*. Wieś i Państwo, 1938, s. 694.

We wstępnej części artykułu przywołałam Stanisławę Niemcównę m.in. jako organizatorkę i kierowniczkę Ogniska Metodycznego powołanego przy X Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Królowej Wandy (ul. Franciszkańska) w 1934 r. Organizowała co miesiąc zebrania naukowe dla nauczycieli z Krakowa i 4 razy do roku dla nauczycieli z całego województwa. Ognisko Metodyczne współpracowało ze Studium Pedagogicznym UJ, prowadząc tam tzw. lekcje otwarte, na które mogli przyjść nie tylko nauczyciele geografii ale również studenci. Po przeniesieniu Gimnazjum i tym samym Ogniska Metodycznego na Oleandry możliwości działalności rozszerzyły się dzięki nowoczesnemu wyposażeniu pracowni geograficznej. Ognisko gościło oprócz krakowskich uczonych i nauczycieli również osoby zamiejscowe np. wielkiego uczonego polskiego, geografa i kartografa ze Lwowa prof. Eugeniusz Romera, którego przyjaźń i uznanie ceniła sobie bardzo Stanisława Niemcówna. Ognisko odwiedzał też prof. Gustaw Wuttke z Warszawy, znany metodyk, organizator i projektodawca pracowni geograficznych i wielu pomocy naukowych z którym Niemcówna stale współpracowała. Znaczącym akcentem w pracy Ogniska była wizyta szwedzkiego ministra oświaty, znajomego Niemcówny z którym od czasu swojego pobytu w Szwecji utrzymywała listowny kontakt. Przybył on do Ogniska Metodycznego wraz z polskim ministrem oświaty J. Jędrzejewiczem.[20] Pracę Ogniska uzupełniała szeroka działalność Koła Krajoznawczego, prowadzonego przez koleżankę Niemcówny, geografkę Marię Dylążankę. Ponadto Ognisko współpracowało z Polskim Towarzystwem Geograficznym.

Ognisko Metodyczne stało się wkrótce terenem wymiany zdań i twórczej myśli w zakresie geografii obok Instytutu Geografii UJ, Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii i Polskiego Towarzystwa Geograficznego.

Praca naukowa Stanisławy Niemcówny, prowadzona równocześnie z pedagogiczną, sytuowała się w trzech obszarach: geograficznym, metodycznym i krajoznawczym.

Prace geograficzne zawierają różnorodną tematykę dotyczącą jednak przede wszystkim historii geografii i geografii regionalnej. W pracy *Wincenty Pol jako geograf* (Kraków 1922) daje wyczerpującą monografię poety, opartą na materiałach drukowanych i rękopiśmiennych. Na podstawie opublikowanego materiału, Niemcówna opracowała atlas ziem polskich, który posiada dużą wartość naukową. Ukazuje ludowe nazewnictwo krain geograficznych, wprowadzone przez W. Pola oraz zróżnicowanie i rozmieszczenie etnograficzne ludności, odpowiadające ówczesnemu stanowi wiedzy z zakresu geografii Polski. Na podstawie rozprawy opracowała Niemcówna szereg drobniejszych tekstów o charakterze popularnonaukowym, przeznaczonych przede wszystkim dla młodzieży.[21]

Z zakresu geografii regionalnej opublikowane prace mają charakter popularnonaukowy i najczęściej stanowiły wnikliwe sprawozdania z pobytu autorki w danym regionie.[22] Chociaż prace te mają drugorzędne znaczenie w dorobku naukowym Niemcówny to można wnosić, że wrażenia z odbytych wycieczek wzbogacały prowadzone przez nią lekcje geografii.

Pozycję naukową Stanisławy Niemcówny utrwaliły przede wszystkim rozprawy z dydaktyki geografii. Początkowo uwagę koncentrowała na szkolnych programach nauczania geografii.

[20] NIEMCZYK, Z.: *Wspomnienia o współpracy z St. Niemcówną*. In: Jelonek, A. – Gaweł, T. (red.): Stanisława Niemcówna. Pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w 15 rocznice śmierci. Kraków 1976, s. 36.

[21] *Z dorobku geograficznego W. Pola*. Przegląd Geograficzny, 1921, tom 2, s. 13; *Pol jako nauczyciel*. Orli Lot, 1922, s. 149–150; *W. Pol jako geograf*. Orli Lot, 1923, s. 114–115; *W. Pol a pierwsza polska katedra geografii*. Wiadomości Geograficzne, 1927, tom 5, s. 90–93.

[22] *Z moich wędrówek. Z dziennika podróży pop Węgrzech, październik 1925*. Orli Lot, 1925, s. 56–57; *Z moich wędrówek. Listy z podroży do Egiptu*. Orli Lot, 1925, s. 90–93; 1925, s. 114–115; 1925, s. 130–133; 1926, s. 15–18; 1926, s. 40–42; 1926, s. 69–71; *Z antropogeografii zagłębia węglowego*. Przegląd Geograficzny, 1929, z.1–2, s. 79–100.

W artykule pt. *Program geografii w typie klasycznego gimnazjum* (Przegląd Geograficzny, 1924, tom 2, s. 6–11) porównuje treści z gimnazjum neoklasycznym. Zwraca uwagę, że aby geografia spełniała wychowawczo-obywatelskie zadanie musi być realizowana w każdym typie gimnazjum i w każdej klasie, w wymiarze co najmniej 2 godzin tygodniowo.

Innym zagadnieniem, którym się zajęła były obrazy jako pomoc naukowa w geografii. Uważała, że w części zastępują bezpośrednią obserwację niedostępnych zjawisk i w związku z tym należy zadbać aby były dostępne w każdej szkole. Według Niemcówny można wykorzystywać obrazy z podręczników szkolnych ale równocześnie wskazuje, że analiza powinna opierać się na określonych zasadach: 1) ustalenie miejsca, do którego treść geograficzna obrazu się odnosi; 2) zastanowienie co nam przedstawia dany teren; 3) analiza rzeczowa (budowa morfologiczna terenu, szata roślinna, współudział człowieka w wytworzeniu danego krajobrazu). Analizę obrazu, według Niemcówny, powinno się rozpoczynać od cech ogólnych przechodząc do szczegółów, poszukując zawsze przyczyn występowania danego zjawiska. Posługiwanie się obrazem miało też przyzwyczajać młodzież do zwracania uwagi nawet na drobne ilustracje zamieszczane w podręczniku szkolnym i książce.[23]

Na łamach *Czasopisma Geograficznego* w latach 1933–1934 wypowiadała się na temat lektury geograficznej, którą postrzegała jako pomoc w nauczaniu przedmiotu. Omawia metodę jej stosowania w toku pracy szkolnej i domowej, przywołuje rodzaje lektury podkreślając, że najwartościowsze są oparte na własnych przeżyciach autorów. Uważała, że treści lektury winny przemawiać do wyobraźni młodzieży i pobudzać w niej bohaterskie czyny. Lektura – kontynuuje Niemcówna – powinna zostać wzbogacona ilustracjami, zwłaszcza na niższym stopniu nauczania. Ważnym etapem wykorzystania lektury jest oparcie jej treści o mapę, globus czy inną pomoc naukową. W ten sposób lektura może zastępować zwykłą lekcję, być jej uzupełnieniem lub przynajmniej ilustracją.[24]

Jak już wskazałam największym osiągnięciem Niemcówny w zakresie metodyki nauczania geografii było opracowanie podręcznika pt. *Dydaktyka geografii*. Ukazała się w jednym wydaniu przed II wojną. Autorka zamierzała wzbogacić swój podręcznik i wydać na nowo, niestety przeszkodziła jej w tym śmierć.

Podręcznik oparty jest na jej własnych długoletnich doświadczeniach, obserwacji wielu lekcji, dyskusjach prowadzonych z nauczycielami oraz obszernej literatury polskiej i obcej (angielskiej i niemieckiej), której wykaz podany jest w zakończeniu książki. Podręcznik składa się z trzech części w których autorka omawia: ogólną dydaktykę, pomoce naukowe i szczegółową dydaktykę geografii.[25] Podręcznik ten jest pierwszą na tak wysokim poziomie, w miarę wyczerpująco zbudowaną syntezą polskiej myśli dydaktyczno-geograficznej. Na kartach podręcznika autorka walczy z werbalizmem w nauczaniu przedmiotu, postuluje rozumowe nauczanie, oparcie treści na bezpośredniej obserwacji i podkreśla znaczenie pierwiastka krajoznawczego w nauczaniu. Ogromne znaczenie przypisuje mapie i lekturze geograficznej.

I jeszcze jedna praca autorstwa Niemcówny, w której ukazuje swoją wiedzę i umiejętności metodyczne, to *Kraków – krajoznawstwo* (Cz. I–II. Warszawa – Lwów 1932). Autorka

[23] NIEMCÓWNA, S.: *Obrazy jako pomoc przy nauce geografii*. Ruch Pedagogiczny, 1926, nr 9, s. 271–272.

[24] NIEMCÓWNA, S.: *Lektura geograficzna*. *Czasopismo Geograficzne*, 1933, tom 9, z. 3, s. 75–80; NIEMCÓWNA, S.: *O szkolną lekturę geograficzną*. Czasopismo geograficzne, 1934, tom 7, z. 3–4, s. 293–298.

[25] W części pierwszej umieściła następujące zagadnienia: wartości wychowawcze geografii jako przedmiotu nauczania w szkole, rolę geografii w różnych państwach, stanowisko geografii w nauce, metody pracy szkolnej, pozaszkolną pracę ucznia i nauczyciela, pracę koła geograficzno-krajoznawczego, lekturę geograficzną. W części drugiej podejmuje kwestie wyposażenia pracowni geograficznej. W części trzeciej, najobszerniejszej odnosi się do: krajoznawstwa w szkole, dydaktyki geografii regionalnej, nauki o mapie, problemach geografii matematyczno-astronomicznej, klimatologii, hydrografii, morfologii, biogeografii, antropogeografii.

podejmuje w niej zagadnienia krajoznawstwa wielkiego miasta na gruncie szkolnym. Cel książki jest przede wszystkim wychowawczy. Wywołuje zainteresowanie młodzieży środowiskiem w którym żyje z całą różnorodnością jego ówczesnych zagadnień, ukazuje wpływy przeszłości, pomaga w ich rozumieniu, tak by z zainteresowania i przywiązania do miasta kształtowała się wola uczestniczenia w rozwiązywaniu również przyszłych problemów. Zawarty w książce program krajoznawstwa Krakowa obejmuje kilkanaście tematów. Punktem wyjścia jest szkoła, następnie rozwój geograficzny miasta w historycznym zarysie z uwzględnieniem zarówno warunków geograficznych, jak i krajobrazu historycznego, analiza warunków życia i roli miasta. Treść książki, która obejmuje ćwiczenia podzielone na 12 grup problemowych, charakteryzuje umiłowanie wszystkiego co ojczyste, w szczególności dążenie do obudzenia patriotyzmu lokalnego. Część drugą stanowi *Atlasik konturowy do ćwiczeń*. To samodzielna praca kartograficzna Niemcówny. Na „atlasie" składają się 22 mapki konturowe dzielnic Krakowa (na podstawie planu miasta z 1916 r. i drugiego z 1925). Zawierają one rysunek ulic, sieci rzecznej, linii kolejowej, ważniejsze budynki sakralne i publiczne, ogrody, cmentarze. Mapka każdej dzielnicy wydana jest na osobnej karcie. Mapki zamieszczone w „atlasiku" są podstawowym materiałem do ćwiczeń krajoznawczych proponowanych młodzieży w cz. I podręcznika, zmierzającym do poznania miasta.

Ciekawym jej dziełem kartograficznym było opracowanie wraz z E. Romerem *Atlasu krajoznawczego województwa krakowskiego, kieleckiego i śląskiego* (Lwów 1925). Atlas dostosowany był do programu szkolnego a uzupełnieniem były metodyczne wskazówki dotyczące wykorzystania map atlasu w pracy szkolnej.

Do kwestii roli atlasów w szkole nawiązała w artykule *Rola atlasów w zreformowanej szkole polskiej*,[26] w którym podkreślała, że dzięki mapom i atlasom możemy prowadzić korelację zagadnień geograficznych, historycznych oraz treści z języka polskiego. Wskazywała, że ćwiczenia z mapami rozwijają zmysł spostrzegawczości i wyobraźni odtwórczej. Nie pomijała aspektu wychowawczego i kształtowania patriotyzmu, dopominając się o umieszczenie na mapach nazw związanych z nazwiskami wybitnych Polaków. Podkreślała również, że mapy i atlasy uczą dokładności i kształtują zmysł estetyczny. Dostrzegała również role atlasu dla kształtowania umiejętności analizy zjawisk w skali globalnej z ekspozycją ich przyczyn i skutków. Artykuł zawiera również szereg trafnych spostrzeżeń dotyczących metodyki pracy na lekcji z mapą i atlasem.

Zagadnienia metodyczne można dostrzec również w artykułach poświęconych pracy w kołach krajoznawczych. Publikowała je na łamach czasopisma *Orli Lot*[27] oraz w odrębnej pracy *Zarys organizacyjny wycieczek krajoznawczych po południowych ziemiach Polski* (Kraków 1921). Odnosząc się do planu pracy Koła uważała, że każde winno przechodzić przez trzy etapy rozwoju:

1) Tworzenie podstawy pracy koła poprzez dokładną analizę topograficzną planu miejscowości i najbliższej okolicy oraz gruntowne poznanie jej na wycieczkach poprzez obserwacje, sporządzanie notatek, fotografię i rysunek, a nawet poprzez prowadzenie samodzielnych badań. Praca ta według autorki pobudza do zastanowienia, rozwija poczucie estetyczne, które zobowiązuje do opieki przyrody i zabytków kultury.
2) W drugim etapie Koło winno rozszerzać obszar badawczy na całą Polskę.

[26] NIEMCÓWNA, S.: *Rola atlasów w zreformowanej szkole polskiej*. Czasopismo Geograficzne, 1933, tom 11, z. 2–4, s. 169–174.

[27] *Metodyka pracy w Kolach krajoznawczych*. Orli Lot, 1921, s. 35–37, 50–53, 85–87, 98–99, 116–117; *Samodzielna praca krajoznawcza młodzieży*, Orli Lot, 1923, s. 114–115; *Na marginesie konkursu wycieczkowego „Orlego Lotu"*. Orli Lot, 1928, s. 3–4; *Wycieczki krajoznawcze*. Orli Lot, 1929, s. 2–3.

3) W trzecim członkowie Koła „*dochodzą do obywatelskiej samodzielności krajoznawcy*", specjalizując się w pewnych obszarach zagadnień jak sztuka, morfologia terenu czy meteorologia itp. Trzeci etap pracy Koła wiązał się z obowiązkiem członków studiowania literatury na dany temat, dzielenia się na wycieczkach z kolegami swoimi wiadomościami, a po wycieczce należało opracować wyniki w formie sprawozdania, które, jak zauważa autorka, będzie miało wartość tylko wtedy gdy obejmie nowe treści, które wzbogacą naszą wiedzę o kraju.[28]

Wielką wagę przywiązywała Niemcówna do badań terenowych, realizowanych w czasie wycieczek zbiorowych bądź indywidualnych. Wśród tego typu wycieczek wyróżniała kilka rodzajów ze względu na zaplanowany cel. Mogły to być wycieczki zapoznające młodzież z charakterystycznym krajobrazem Polski. Polegały przede wszystkim na obserwacjach, przygotowanych wcześniej na podstawie literatury przedmiotu. Innym rodzajem były wycieczki prowadzone w najbliższej okolicy siedziby Koła, których celem było odkrywanie nowych faktów krajoznawczych, szukanie nowych szlaków i publikowanie wyników tego typu badań lecz pod warunkiem, że nie były znane szerszej społeczności. Kolejne wycieczki to typowe „włóczęgi" krajoznawcze, na których młodzież przemierzała nowe szlaki, prowadząc obserwacje w mało znanym terenie, oczywiście w miarę możliwości pop uprzednim zapoznaniu się z odpowiednią literaturą.[29] Niemcówna proponowała również wycieczki połączone z obserwacją z zakresu np. geografii gospodarczej. W tym przypadku należało zapoznać się z jednym warsztatem pracy bądź fabryką. Następnie poświęcić kilka dni na zwiedzanie i omówienie szeregu aspektów funkcjonowania wybranego zakładu pracy. Pożądanym było dokonanie porównania z innymi zakładami pracy i różnymi typami życia gospodarczego.[30]

Według Niemcówny wycieczki dają nie tylko możność poznania ziemi ojczystej i jej mieszkańców, ich warunków życia i pracy, ich kultury. Są one równocześnie szkołą kształcenia charakteru. Na wycieczkach młodzież uczy się samodzielności, prowadzenia obserwacji, badań, robienia notatek, uogólniania wniosków na podstawie własnych badań.

Ogólny obraz działalności Stanisławy Niemcówny nie wyczerpuje jej wielkiego wkładu w dydaktykę i metodykę nauczania szkolnej geografii oraz rozwój ruchu krajoznawczego wśród młodego pokolenia. Jej droga badacza i nauczyciela wiodła od historii do geografii w której wskazywała drogi dla nowoczesnej realizacji programu nauczania. Poprzez nowoczesne metody pracy z młodzieżą umiała przekazać jej wiedzę ale równocześnie zainteresować problematyką geograficzną, której celem było nie tylko wprowadzenie w wiedzę ale również realizacja szeregu celów wychowawczych.

Jakim była nauczycielem i uczonym oraz człowiekiem, na to pytanie można poszukiwać odpowiedzi w relacjach jej uczniów i kolegów.

W 1972 r., w 15-tą rocznicę śmierci Stanisławy Niemcówny grono przyjaciół i współpracowników oraz uczniów postanowiło zorganizować sesję naukową poświęconą jej działalności pedagogicznej i krajoznawczej.[31] Ze wspomnień wyłania się postać wybitnego pedagoga z pasją i poświęceniem oddającego się wybranej dyscyplinie naukowej. „*Ach! Jakie to były lekcje – niezapomniane, które i dzisiaj mogłyby służyć za wzór nowoczesnych lekcji*

[28] Orli Lot, 1920, s. 15, 76; Orli Lot, 1921, s. 14; *Na marginesie konkursu wycieczkowego „Orlego Lotu"*. Orli Lot, 1928, s. 3.

[29] *Na marginesie konkursu wycieczkowego „Orlego Lotu"*. Orli Lot, 1928, s. 3–4; *Wycieczki krajoznawcze*. Orli Lot, 1929, s. 2.

[30] *Metodyka pracy w Kolach krajoznawczych*. Orli Lot, 1921, s. 87.

[31] JELONEK, A. – GAWEŁ, T. (red.): *Stanisława Niemcówna. Pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w 15 rocznice śmierci*. Kraków 1976.

geografii i co ciekawe, że w żadnych klasach równoległych nie były one nigdy podobne do siebie," wspomina jedna z praktykantek Stanisławy Niemcówny – Zofia Niemczyk.[32]

Jej żywość usposobienia i serdeczne, zawsze pogodne podejście do innych ludzi, zjednywało wszystkich. Szerokie horyzonty wiedzy czarowały młodzież i były cenione przez starszych i naukowców. Była tytanem pracy. Jej wiedza, którą zresztą zawsze pogłębiała czytając w różnych językach, była tak wszechstronna a umysł tak dynamiczny, że działała w wielu kierunkach. Była nauczycielką w szkołach średnich, miała wykłady dydaktyki na UJ, wykładała również na Studium Nauczycielskim w Krakowie i w Katowicach. Była kierownikiem Ogniska Metodycznego, prelegentką na licznych kursach dla nauczycieli szkół powszechnych i średnich. Poza tym pisała dużo artykułów, biuletynów, książek i podręczników, a także wydawała opracowane przez siebie mapy i atlasy.[33] Ta znawczyni i miłośniczka krajoznawstwa potrafiła „zarazić" młodzież aktywnym uczestnictwem w wycieczkach.

Osobowość Stanisławy kształtowały dwa środowiska: miejskie to Kraków, serce narodowych pamiątek ze swoją historią, tradycją i zabytkami oraz – wiejskie – jej wieś rodzinna Moszczenica z której pochodził jej ojciec (profesor gimnazjum w Krakowie). Środowisko wiejskie nauczyło ją uznania dla ciężkiej pracy chłopa, szacunku jakim obdarzała prostych, wiejskich ludzi i zrozumienia ich sytuacji ekonomicznej.

We wspomnieniach Stanisława Niemcówna to znakomita nauczycielka, która torowała drogi współczesnej dydaktyce i metodyce geografii oraz wyznaczała kierunki pracy wielu nauczycielom. Wysoko postawiła nauczanie geografii w polskiej, nowoczesnej szkole. Przyjaciółka młodzieży, wspaniały człowiek, wątła ciałem ale silna duchem i umysłem.

Resumé

Stanisława Niemcówna (1891–1961) – učitelka, vychovatelka a badatelka

Studie je výsledkem bádání o polské učitelce, vychovatelce a vědkyni Stanisławě Niemcówně, která působila na soukromém gymnáziu v Krakově. Byla propagátorkou a aktivní účastnicí vlastivědného studia.

[32] NIEMCZYK, Z.: *Wspomnienia o współpracy z Stanisławą Niemcówną*. In: Jelonek, A. – Gaweł, T. (red.): Stanisława Niemcówna. Pionier polskiej dydaktyki geografii i krajoznawstwa. Materiały sesji zorganizowanej w 15 rocznice śmierci. Kraków 1976, s. 36.

[33] Jej dorobek naukowy obejmuje łącznie wraz z recenzjami i sprawozdaniami z pracy Ogniska Metodycznego ponad 90 pozycji bibliograficznych.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

ZDENĚK HÁJEK – ČESKÝ (MORAVSKÝ) HISTORIK POLSKÝCH DĚJIN[1]

ROMAN BARON

The subject of interest in the study submitted is the life and work of the Brno historian Zdeněk Hájek. Particular attention is dedicated within it to his contributions in the area of Czech historic study of Poland. It was precisely the issue of the Polish nation's history and Czech-Polish contacts in the 19th century that became the central topics of Hájek's scholarly endeavors.

Key words: Zdeněk Hájek; Czech-Polish relations; Czech historiography; Brno; Masaryk University.

Osobnost brněnského historika Zdeňka Hájka (1894–1958)[2] byla doposud povětšinou připomínána zejména v souvislosti s výročími jeho narození nebo úmrtí.[3] Jubilejní medailony či příspěvky (již ze své podstaty) shrnují především základní životopisná data a rámcově i přínos zvěčnělého svému oboru. Této nepochybně záslužné činnosti se v Hájkově případě soustavněji věnoval hlavně Jaroslav Vaculík, jenž přitom kladl důraz na otázku vzniku současné katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zdeněk Hájek je totiž právem pokládán za prvního ředitele historického semináře a (spolu)tvůrce zmíněné katedry. K řadě jeho pokračovatelů patří (od roku 2000) i samotný J. Vaculík.[4] Oba navíc spojuje badatelský zájem

[1] S podporou pro dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985963.

[2] V kontextu české slavistiky, historiografie a dějin města Brna viz KUDĚLKA, M. – ŠIMEČEK, Z. a kol.: *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník*, Praha 1972, s. 137–138; *Slavica na Universitě J. E. Purkyně v Brně. K VII. Mezinárodnímu sjezdu slavistů ve Varšavě*, Brno 1973, s. 166–167; KUDĚLKA, M. – ŠIMEČEK, Z. – ŠŤASTNÝ, V. – VEČERKA, R.: *Československá slavistika v letech 1918–1939*, Praha 1977, s. 367–368; KUTNAR, F. – MAREK, J.: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátku národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*. Praha 1997, s. 783, 814; HANZAL, J.: *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999, s. 41, 132; *Zdeněk Hájek* [online]. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=6530 [cit. 18. 9. 2012] (zde také několik Hájkových fotografií).

[3] *Prof. Dr. Zdeněk Hájek šedesátníkem*. Časopis Společnosti přátel starožitností českých, 1954, s. 60–61; MELUZÍN, M.: *Prof. Dr. Zdeněk Hájek šedesátníkem*. Časopis Matice moravské, 1954, č. 1, s. 348–350; MELUZÍN, M.: *Památce prof. PhDr. Zdeňka Hájka*. Časopis Matice moravské, 1958, č. 1–2, s. 204–210; CHALOUPKA, G.: *Za prof. Dr. Zdeňkem Hájkem*. Vlastivědný věstník moravský, 1958, č. 2, s. 133–135; TYROWICZ, M.: *Zdeněk Hájek (1894–1958). Historyk narodów słowiańskich i badacz stosunków polsko-czeskich*. Pamiętnik Słowiański, 1958, s. 143–144; TYROWICZ, M.: *Zdeněk Hájek (1894–1958)*. Kwartalnik Historyczny, 1959, s. 332–333; SÝKORA, J.: *Nedožité osmdesátiny Zdeňka Hájka*. Universitas, 1974, č. 2, s. 95–96; VACULÍK, J.: *105 let od narození Zdeňka Hájka*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 18, 2001, s. 121–122; VACULÍK, J.: *110 let od narození Zdeňka Hájka*. Universitas. Revue Masarykovy univerzity v Brně, 2004, č. 2, s. 23–24; DVOŘÁČKOVÁ, M.: *Kolik jen obětí to stálo!* Národní osvobození, 2006, č. 15, s. 5; VACULÍK, J.: *Před padesáti léty zemřel Zdeněk Hájek*. Universitas. Revue Masarykovy univerzity v Brně, 2008, č. 2, s. 52; VACULÍK, J.: *K 50. výročí úmrtí Zdeňka Hájka*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 22, 2007, s. 183–186; VACULÍK, J.: *K 115. výročí narození Zdeňka Hájka*. Universitas. Revue Masarykovy univerzity v Brně, 2009, č. 2, s. 62–63.

[4] *Dvacet let pedagogické fakulty UJEP*. Brno 1966, s. 59–62; VACULÍK, J.: *Katedra historie*. In: Čapka, F. – Němec, I. (edd.): Půlstoletí Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 1946–1996. Brno 1996, s. 49n; VACULÍK, J. (ed.): *Katedra historie. Informační příručka*. Brno 2010, s. 5–15; VACULÍK, J. (ed.): *Department of History Faculty of Education*. Brno 2010, s. 3n.

o široce pojatou polskou problematiku. Tato významná část Hájkova vědeckého života byla však doposud poněkud opomíjena či upozaďována.[5] Nynější příspěvek si proto klade za cíl obrátit více pozornosti právě tímto směrem.

Budoucí badatel o dějinách Polska a česko-polských kontaktů přišel na svět (13. března) v učitelské rodině[6] v Suchdolu u Kutné Hory. Jeho otec se jmenoval také Zdeněk Hájek († 1932). V nedalekém Malešově navštěvoval obecnou školu. Maturoval s vyznamenáním ještě před první světovou válkou (12. června 1913) na čáslavském gymnáziu.[7] Rozhodl se pro studium dějepisu a zeměpisu na české Univerzitě Karlově v Praze. Mezi jeho profesory najdeme tak zvučná jména, jako jsou Josef Pekař, Jaroslav Bidlo, Václav Novotný či Kamil Krofta.[8] Poměrně brzy byl však povolán do armády (26. října 1914). Sloužil jako četař 21. pěšího pluku.[9] Od května byl na východní frontě v Haliči,[10] kde se u městečka Sieniawa na řece Sanu dostal do zajetí (27. května 1915). V ruském zajetí byl pak více než dva roky (do 23. srpna 1917).[11] Potom působil v československých legiích.[12] Obraz této doby zanechal v publikovaných vzpomínkách na dobytí města Nižní Tagil na Urale (říjen 1918)[13] a také na svou práci v historicko-archiválním oddělení štábu československých legií v Irkutsku na Sibiři. Po známé anabázi československých jednotek spěchal domů, aby se co možná nejrychleji vrátil k vysokoškolskému studiu. Na zpáteční cestu se však mohl vydat teprve v dubnu 1920, kdy ve Vladivostoku nastoupil na loď Mont-Vernon. Přes Panamský průplav a Bahamské ostrovy se dostal (jen) do Norfolku ve státě Virginie. Téměř dva měsíce musel na tomto místě čekat na další loď, která ho už dovezla do Terstu.[14] Do vlasti dorazil až v srpnu 1920.[15]

Po návratu do Prahy pokračoval ve studiích. Nakonec úspěšně složil předepsané zkoušky a získal vysvědčení učitelské způsobilosti pro výuku dějepisu a zeměpisu na „*vyšších středních školách s československým jazykem vyučovacím*“ (18. května 1923).[16] Následovalo více než dvouleté období, kdy zastával funkci asistenta východoevropského oddělení historického semináře. Ředitel tohoto oddělení Jaroslav Bidlo ohodnotil svého bývalého studenta, žáka a především asistenta slovy: „*Poněvadž pan Dr. Zdeněk Hájek má dnem 30. září 1925 dosavadní místo své opustiti, vydávám mu jakožto jeho představený vysvědčení, že své povinnosti konal vždycky*

[5] Jistou výjimku v tomto ohledu představují pouze následující příspěvky: VACULÍK, J.: *Brněnský polonista Zdeněk Hájek*. In: Madecki, R. – Štěpán, L. (edd.): Poláci v Brně a na jižní Moravě. Brno 2008, s. 197–202; VACULÍK, J.: *Historik česko-polských vztahů Zdeněk Hájek*. Muzeum Brněnska. Sborník, 2009, s. 158–163.

[6] Již jeho dědeček byl řídícím učitelem v obci Křešín u Pacova, kde dlouhodobě pobýval. Srov. HÁJEK, Z.: *V historicko-archiválním oddělení štábu československých legií na Sibiři*. In: Kudela, J. (ed.): Brno v boji za svobodu. Sborník vzpomínek. Sv. II. Brno 1937, s. 165.

[7] Tehdy to bylo c. k. vyšší státní gymnázium. Ředitelem byl M. Pokorný a Hájkovým třídním učitelem dr. F. Trnka. Archiv Masarykovy univerzity v Brně (AMU), f. A 1, RMU, os. sp., k. 49/1075, Osobní spisy FF 4/6, Zdeněk Hájek, vysvědčení dospělosti, č. 7.

[8] AMU, Osobní spis Z. Hájka, seznam přednášek (Index lectionum).

[9] Později byl povýšen do hodnosti nadporučíka v záloze pěšího pluku č. 24 Maršála Foche (od 1. 1. 1922). AMU, Osobní spis Z. Hájka, jmenování nadporučíkem v záloze ministrem národní obrany F. Udržalem, 28. 2. 1923).

[10] Moravský zemský archiv v Brně (MZA), f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, rukopis Hájkova životopisu, s. 1.

[11] AMU, Osobní spis Z. Hájka, potvrzení vojenské služby, čj. 13729/1946; *Zdeněk Hájek* [online]. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=6530 [cit. 18. 9. 2012].

[12] AMU, Osobní spis Z. Hájka, potvrzení legionářem od Ministerstva národní obrany, 9. 2. 1923.

[13] HÁJEK, Z.: *S osmým plukem u Nižního Tagilu*. In: In: Kudela, J. (ed.): Brno v boji za svobodu. Sborník vzpomínek. Sv. I. Brno 1935, s. 94–96.

[14] HÁJEK, Z.: *V historicko-archiválním oddělení štábu československých legií na Sibiři*. In: Kudela, J. (ed.): Brno v boji za svobodu. Sborník vzpomínek. Sv. II. Brno 1937, s. 164–168.

[15] AMU, Osobní spis Z. Hájka, životopis (strojopis), s. 1.

[16] AMU, Osobní spis Z. Hájka, vysvědčení učitelské způsobilosti č. 763. Zkušební komise zasedala ve složení: Josef Janko (předseda), Jaroslav Bidlo (dějepis), Václav Švambera (zeměpis).

svědomitě a horlivě k úplné spokojenosti ředitelství historického semináře. Zejména prováděl katalogizaci knihovny a obstarával z veřejných knihoven knihy potřebné k seminárním cvičením i k vědecké práci profesorů a posluchačů a konal různé pomocné práce vědecké. Osvědčil se jako řádný a schopný úředník.“[17] Hájek současně navázal na svou úspěšnou seminární práci a připravoval disertaci na téma *Styky rusko-byzantské do konce 10. století*, na jejímž základě se stal doktorem filozofie (20. prosince 1924). Do tohoto období spadá také jeho debut na stránkách Českého časopisu historického coby autora zpráv o nové literatuře věnované slovanským dějinám.[18] Dodejme, že této záslužné činnosti zůstane věrný až do konce svého života (celkem úctyhodný počet několika set zpráv v ČČH a ČMM o literatuře polské, ruské, bulharské, jihoslovanské a francouzské). Na druhé straně Hájkovy články či studie budou postupně naplňovat jiné časopisy a sborníky. Svůj úplně první článek *Nový pramen k dějinám Ivana IV. Hrozného* otiskl v roce 1923 v revue Nové Čechy.[19]

Další osud zavál středočeského rodáka na jižní Moravu. Brno se stalo jeho domovem, který již nikdy natrvalo neopustil. Po dobu 16 let působil jako středoškolský profesor[20] na Českém státním gymnáziu v Brně-Černých Polích (v letech 1946 až 1952 přejmenováno na Dr. Jana Kudely, nyní třída Kapitána Jaroše 14). Bydlel postupně v ulici Lerchově, U Dětské nemocnice, v Sušilově, Sirotčí a od roku 1930 v dnešní Minské.[21] Ve svém volném čase se hodlal věnovat vědecké práci. Nejprve doufal, že bude moci pokračovat ve studiu byzantologie, avšak pro nedostatek příslušné literatury v místě nového bydliště byl nucen tento záměr opustit. Mnohé nasvědčuje tomu, že o jeho novém badatelském poli rozhodla z velké části pouhá náhoda. Hájek vylíčil tuto skutečnost (ve svém životopise) následovně: „*Vzhledem k těmto potížím, které podepsaný jako středoškolský profesor nebyl s to překonat, obrátil se k studiu materiálu novějšího, který byl v Brně po ruce. Jednalo se tehdy totiž o to, aby byla uctěna památka Poláků uvězněných na Špilberku zasazením pamětní desky, a tehdy byl jmenovaný vyzván, aby příslušný materiál* […] *zpracoval. Takto se jmenovaný dostal na jiné pracovní pole, které určilo na řadu let jeho vědecký směr.*“[22]

Tímto způsobem získalo Brno ve Zdeňku Hájkovi nejen vysoce kvalifikovaného učitele, ale i schopného a pilného historika-polonistu, zabývajícího se především 19. stoletím. Dříve netušený rozvoj historických polonistických studií v Brně však započal až o deset let později, kdy byl jmenován profesorem slovanských dějin na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity Josef Macůrek (1901–1992), další Bidlův žák. Není bez zajímavosti, že se Macůrek stal Hájkovým bezprostředním nástupcem v roli asistenta historického semináře FF UK (1. října 1925). Ve svých pamětech k tomu poznamenal: „*Měl jsem nastoupit na místo, které se uprázdnilo odchodem dosavadního asistenta dr. Zdeňka Hájka na střední školu a měl jsem se stát spolupracovníkem o rok staršího druhého asistenta dr. Zdeňka Kalisty (nar. 1900), který byl zaměstnán v His-*

[17] AMU, Osobní spis Z. Hájka, Vysvědčení, Praha, 6. 4. 1925.

[18] Srov. HÁJEK, Z.: *Kwartalnik Historyczny XXXVIII, 1924*. Český časopis historický 31, 1925, s. 438–439; HÁJEK, Z.: *Slavia I., 1922–1923*; *Slavia II., 1923–1924*. Český časopis historický 31, 1925, s. 433–435; 645–646; HÁJEK, Z.: *Kutrzeba, St., Dawne polskie prawo sądowe w zarysie*. Český časopis historický 31, 1925, s. 456; HÁJEK, Z.: *Więckowska H., Opozycja liberalna w królestwie Kongresowem 1815–1830* Český časopis historický 31, 1925, s. 659. Viz také KLIK, J.: *Bibliografie vědecké práce o české minulosti za posledních čtyřicet let. Rejstřík Českého časopisu historického 1895–1934, s předmluvou Josefa Pekaře*. Praha 1935, s. 6, 27, 64, 279, 295, 313.

[19] AMU, Osobní spis Z. Hájka, životopis, s. 1.

[20] Od 1. 9. 1928 jako definitivní profesor. Srov. AMU, Osobní spis Z. Hájka, ustanovení definitivním profesorem Zemskou školní radou v Brně.

[21] MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, životopis (rukopis), Brno, 8. 7. 1950, s. 1. Během pobytu v Praze bydlel v Bartolomějské, Řetězové, Spálené a Plaské. Srov. tamtéž.

[22] AMU, Osobní spis Z. Hájka, životopis, s. 2.

torickém semináři o rok dříve než já.“[23] Hájkův příklad působil na Macůrka mobilizačně a v jistém ohledu také jako výstraha: „*Počítaje s tím, že jako předchozí asistent (dr. Hájek) odešel na střední školu a že by mne mohl postihnout podobný osud, pokládal jsem za nutné podrobit se co nejdříve tzv. státním zkouškám.*“[24]

Půl roku před Hájkovým příchodem do moravské metropole zdejší slovanofilské a polonofilské prostředí zahájilo formální činnost v rámci nově vzniklého spolku s názvem Česko-polský klub v Brně (později Československo-polský klub v Brně). Není přesně známo, kdy Hájek vstoupil do jeho řad. Jisté však je, že v roce 1929 zastával již funkci místopředsedy.[25] V Klubu byl považován za hlavního znalce polských dějin. Projevovalo se to mj. tím, že u příležitosti oslav polských státních svátků (zejména 3. května a 11. listopadu) přítomní mohli nejednou vyslechnout jeho zasvěcenou přednášku. Týkalo se to také připomenutí hrdinů neúspěšných polských povstání 19. století.

Nic se však nemohlo vyrovnat Hájkově osobnímu přístupu k prezentovanému tématu, jak tomu bylo v případě jeho přednášek o polských politických vězních na Špilberku. Patřil rovněž k těm, kteří v rámci Klubu nejhorlivěji prosazovali myšlenku jejich uctění formou pamětní desky.[26] To se sice podařilo, ale až dlouho po II. světové válce – v době, kdy Hájek byl už dva roky na pravdě boží a Česko-polský klub v Brně už existoval pouze ve vzpomínkách svých bývalých členů. Zásluhu na vzniku pamětní desky (a zároveň také Muzea polských vězňů na Špilberku) měl zejména Hájkův polský kolega, lvovsko-krakovský historik Marian Tyrowicz (1902–1989). Na české straně se pak o to významným způsobem zasadili Josef Macůrek a Václav Žáček.[27]

Pro uchování polských vlastenců z Haliče vězněných na Špilberku v době předbřeznové v kolektivní paměti brněnských polonofilů vykonal Hájek nepochybně mnoho. Kromě zmíněných přednášek to byly především jeho studie, které umožňovaly čtenářům seznámit se jak s dobovým kontextem dějin polského národa, tak i se zcela konkrétními osudy jednotlivců, kteří nezřídka po mnoho let hleděli na Brno skrze vězeňské mříže.[28] Svůj první článek věnovaný této problematice publikoval Hájek v Pekařově sborníku; potom následovaly studie v Časopise Matice moravské a Vlastivědném věstníku moravském.[29] Přímo na členy a příznivce Československo-polského klubu v Brně se obrátil v jubilejní publikaci s názvem *Jdeme dál!*, v níž pojednal o tématu z hlediska významu minulých událostí pro (tehdy) současné pěstování česko-polské vzájemnosti v moravské metropoli.[30] Obdobný cíl patrně sledoval, když přeložil a připravil do tisku paměti jednoho z pol-

[23] MACŮREK, J.: *Úvahy o mé vědecké činnosti a vědeckých pracích*. Brno 1998, s. 26.

[24] Tamtéž, s. 27.

[25] BARON, R.: *The Czechoslovak-Polish Club in Brno (1925–1939)*. Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal 3, 2011, s. 49; BARON, R.: *K otázce českého polonofilství na Moravě. Československo-Polský klub v Brně (1925–1939)*. In: Pospíšil, I. – Madecki, R. a kol.: *Česká polonistika: nové výzvy, nová témata*. Brno 2012, s. 76–77. Srov. Archiv města Brna (AMB), f. R 47, Československo-polský klub v Brně, č. 5, Jednatelská zpráva Česko-polského klubu v Brně za rok 1929, s. 9.

[26] BARON, R.: *The Czechoslovak-Polish Club in Brno (1925–1939)*. Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal 3, 2011, s. 53; BARON, R.: *K otázce českého polonofilství na Moravě. Československo-Polský klub v Brně (1925–1939)*. In: Pospíšil, I. – Madecki, R. a kol.: *Česká polonistika: nové výzvy, nová témata*. Brno 2012, s. 80.

[27] TYROWICZ, M.: *W poszukiwaniu siebie… Wspomnienia i refleksje*. Sv. II. *Krakowskie lata*. Lublin 1988, s. 133–143.

[28] Podrobněji viz BARON, R.: *Polscy więźniowie w Szpilbergu jako temat badań historycznych*. In: Madecki, R. – Štěpán, L. (edd.): Poláci v Brně a na jižní Moravě. Brno 2008, s. 133–147.

[29] HÁJEK, Z.: *Špilberk v memoárech polských vězňů*. In: Od pravěku k dnešku. Sborník J. Pekařovi. Sv. II. Praha 1930, s. 332–374; HÁJEK, Z.: *Moravané a polští vězni na Špilberku*. Časopis Matice moravské, 1930, s. 337–376; HÁJEK, Z.: *Špilberský vězeň Jindřich Hubicki*. Časopis Matice moravské, 1935, s. 142–176; HÁJEK, Z.: *Proč byli uvězněni polští vězni na Špilberku*. Vlastivědný věstník moravský, 1954, s. 63–68; 1955, s. 4–15.

[30] HÁJEK, Z.: *Jeden z našich úkolů*. In: Jdeme dál! K desátému výročí Československo-polského klubu v Brně (1925–1935). Brno 1935, s. 31–35.

ských „Špilberčíků“, resp. jejich část týkající se brněnského a moravského prostředí. Svědčí o tom vlastní Hájkova slova obsažená v předmluvě.[31] Polské čtenáře neznalé češtiny oslovil tehdy pouze jednou.[32] I z toho lze usuzovat, že při zveřejňování výsledků své badatelské práce se v zásadě omezoval na českou (moravskou) historickou obec, případně také na české (moravské) slavisty.

Nepočítáme-li zkušenost z období počáteční fáze první světové války, byla to právě otázka „brněnských“ Poláků, jež přirozeným způsobem zavedla Hájka do (tehdejšího) Polska. V letech 1928 až 1931 se každoročně o prázdninách vypravoval do Lvova, aby tam mohl bádat ve státním archivu. Ve sbírkách Ossolinea (Národní ústav Ossolińských, od konce druhé světové války sídlí ve Vratislavi) navíc pro sebe objevil rukopis pamětí Henryka Bogdańského, které částečně zpřístupnil české čtenářské veřejnosti, jak již bylo zmíněno. V plném znění tyto paměti spatřily světlo světa v Polsku až o téměř čtyřicet let později.[33] Vzhledem k tomu, že již první badatelský pobyt ve Lvově (v délce sedmi týdnů) byl pro Hájka finančně velmi náročný, rozhodl se požádat o studijní podporu na Ministerstvu školství a národní osvěty. Ministerstvo si v této záležitosti vyžádalo posudek Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (31. října 1928). S přihlédnutím k dobrozdání historika a bývalého děkana Julia Glücklicha se profesorský sbor jednohlasně vyslovil pro udělení podpory tomuto Hájkovu vědeckému úsilí (3. prosince 1928).[34] Asi polovina celkových nákladů studijního pobytu ve Lvově (2 500 korun) byla tímto pracovitému a ambicióznímu středoškolskému učiteli vrácena.[35] Ostatní zahraniční badatelské cesty si už musel hradit zcela sám.

Tvůrčí elán a mimořádnou soustředěnost na různorodé pracovní aktivity (gymnázium, Česko-polský klub, zprávy pro ČČH, psaní do novin[36]) zřejmě poněkud ovlivnil Hájkův vstup do svazku manželského (17. října 1930).[37] Oženil se s Marií Hlavicovou, učitelkou na dívčí odborné škole Vesna. Měli spolu dvě děti: dceru Milenu (* 5. září 1931) – budoucí lékařku, a syna Zdeňka (1935–2003), jenž byl v dospělosti inženýrem. Rodina bydlela nejprve na Veveří 128/I,[38] potom na Rumunské 6, a nakonec na Minské 6. To znamená celou dobu na stejné adrese (dnes je to městská část Brno-Žabovřesky). Než aby podnikal o letní dovolené další studijní cesty do Lvova či jinam do zahraničí, soustředil se nyní na průběžný archivní výzkum v místě bydliště a také na překladatelskou činnost. Právě tehdy totiž přeložil do češtiny nejen část paměti Bogdańského, ale rovněž knihu Tadeusze Błeszczyńského, jež vyšla pod názvem *Více pravdy o sovětech*. Podle Hájkových slov tento překladatelský počin byl později v době protektorátu jedním z důvodů jeho předčasného penzionování.[39]

---

[31] *Polský revolucionář na Špilberku. Zápisky Henryka Bogdańského*. Z rukopisu přeložil Zdeněk Hájek. Brno 1932.

[32] Jednalo se o zkrácenou verzi článku *Polští vězni na Špilberku*, Moravské noviny, 1929. HÁJEK, Z.: *Polscy więźniowie w twierdzy Szpilberg*. Wiedza i życie, 1931. Po válce oslovil polskou čtenářskou veřejnost s touto tematikou ještě jednou: Trybuna Dolnośląska, 23. 5. 1948; českou dvakrát: Lidové noviny, 1948, Lidová obroda, 1948. Srov. AMU, Osobní spis Z. Hájka, životopis, s. 4; VACULÍK, J.: *Brněnský polonista Zdeněk Hájek*. In: Madecki, R. – Štěpán, L. (edd.): Poláci v Brně a na jižní Moravě. Brno 2008, s. 198–199; TYROWICZ, M.: *Zdeněk Hájek (1894–1958)*. Kwartalnik Historyczny, 1959, s. 332.

[33] AMU, Osobní spis Z. Hájka, životopis, s. 2–3. Viz také BOGDAŃSKI, H.: *Pamiętnik 1832–1848*. Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot. Kraków 1971.

[34] AMU, Osobní spis Z. Hájka, posudek J. Glücklicha, 22. 11. 1928; dopis děkana FF MU Františka Novotného Ministerstvu školství a národní osvěty, 13. 12. 1928.

[35] AMU, Osobní spis Z. Hájka, dopis Ministerstva školství a národní osvěty Děkanství FF MU, 5. 2. 1929.

[36] Hájkovy články vycházely zejména v Lidových novinách, Moravských novinách, Národním Osvobození a Rovnosti.

[37] V některých pramenech je uvedeno jiné datum sňatku, a to 11. 10. 1930.

[38] AMU, Osobní spis Z. Hájka, osobní výkaz; Zemská školní rada v Brně, ohlášení A; dopis Z. Hájka Zemské školní radě v Brně, 7. 2. 1939.

[39] BŁESZCZYŃSKI, T.: *Více pravdy o sovětech*. Z polštiny přeložil Dr. Z. Hájek. Brno 1933; AMU, Osobní spis Z. Hájka, životopis, s. 5.

Jistě nebylo jednoduchou záležitostí skloubit každodenní výuku na gymnáziu se zájmem o vlastní vědeckou práci. Lze se domnívat, že Zdeněk Hájek učinil v tomto ohledu velmi mnoho, pravděpodobně vše, nač mu síly stačily. Přirozeným východiskem z této situace byla také zjevná orientace na popularizaci dosažených badatelských výsledků. Znamenalo to především spolupráci s tiskem, rozhlasem a časopisy, které takovou možnost nabízely. Zájem o problematiku polských vězňů na Špilberku přivedl Hájka k úvahám o Silviu Pellicovi a Ladislavu Lovásym. Odtud neměl daleko ani k osobnosti Františka Cyrila Kampelíka. Z této celkem logické linie značně vybočoval pouze jeho příspěvek o Františku Palackém.[40] Neměli bychom opomenout ani podíl na tvorbě encyklopedických hesel (např. z dějin Moravy po roce 1900) pro *Ottův slovník naučný nové doby* či *Masarykův slovník naučný*. Hájkovo rozhodnutí zúčastnit se I. sjezdu československých historiků v Praze se jeví jako kontinuální součást jeho životní dráhy a životního poslání. Obrátil se v této věci na svého staršího kolegu a zároveň nového ředitele gymnázia Josefa Kudelu (1886–1942), jenž mu vyšel vstříc stejně jako dvěma dalším učitelům – Václavu Mattauchovi a Antonímu Okáčovi. Ředitel Kudela zajistil také suplování za všechny tři kantory po dobu jejich účasti na sjezdu historiků (3.–8. května 1937). Zemská školní rada odpověděla kladně na tuto žádost ředitelství školy.[41]

Hájka pojila s Kudelou především legionářská minulost. Právě v polovině 30. let přispěl dvěma texty do dvoudílného sborníku legionářských vzpomínek, jež vyšly pod Kudelovou redakcí. Ve stejný den (31. března 1941) byli oba posláni do výslužby. Kudela jako účastník domácího odboje (Obrana národa) byl brzy nato zatčen. V březnu 1942 ho odvezli do Osvětimi, kde zahynul v plynové komoře. Hájek redakčně připravil sborník věnovaný jeho vzpomínce, jež vyšel záhy po osvobození od nacistické okupace.[42] Hájkovi zůstali po celou dobu válečného běsnění v Brně. Jelikož od 31. ledna 1939 byla bez zaměstnání i Marie Hájková, její manžel se intenzivně rozhlížel po možnostech přivýdělku. Navíc zde existovaly obavy, že jako předčasně pensionovaný český profesor a bývalý legionář v Rusku bude totálně nasazen (připomeňme jen, že Hájkův tchán Karel Hlavica byl vězněn v Kounicových kolejích). Od začátku roku 1943 se mu podařilo získat místo archiváře a knihovníka v redakci *Lidových novin*, kde působil až do 30. dubna 1945, tedy do osvobození Brna.[43]

Této možnosti využil také k vlastní vědecké a popularizační činnosti. Jen v roce 1943 publikoval na stránkách *Lidových novin* několik desítek stručných článků připomínajících především osobnosti české historiografie (mj. Konstantin Jireček, Antonín Rezek, František Hrubý, Václav Vladivoj Tomek) či upozorňujících na nové knižní a časopisecké publikace (např. *Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde Mährens*, *Časopis Matice moravské*, *Časopis rodopisné společnosti v Praze*). Hájkovy zevrubné, věcné a čtivé zprávy vycházely téměř výlučně v rubrice „Kulturní kronika"; podepisoval je většinou zkratkou (Hjk), zřídkakdy nebylo autorství uvedeno vůbec. Na rozdíl od mnoha propagandistických textů tehdejších *Lidových novin* si v nich

[40] Lidové noviny, 1930, 1936; HÁJEK, Z.: *Nové pohledy do života Františka Cyrila Kampelíka*, Zemědělské a družstevní listy, 1936; HÁJEK, Z.: *Česká a slovanská idea v politickém programu Františka Palackého*. Kravařsko 5, 1936, č. 10, s. 178–181.

[41] AMU, Osobní spis Z. Hájka, dopis ředitele státního československého gymnázia v Brně J. Kudely Zemské školní radě v Brně, 24. 4. 1937; dopis Z. Hájka Zemské školní radě v Brně, 23. 4. 1937; dopis Zemské školní rady v Brně ředitelství státního československého gymnázia v Brně, tř. Legionářů, 29. 4. 1937.

[42] HÁJEK, Z. (ed.): *Památce Josefa Kudely*. Brno 1946 (zde Hájkův text *Život a dílo dr. Josefa Kudely*); HÁJEK, Z.: *Dr. Josef Kudela*. Slezský sborník, 1945.

[43] AMU, Osobní spis Z. Hájka, dopis Z. Hájka Zemské školní radě v Brně, 7. 2. 1939; potvrzení redakce Svobodných novin, 26. 3. 1946. Viz také DEJMEK, J. – KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: *Kauza: tzv. Benešovy dekrety. Historické kořeny a souvislosti. (Tři české hlasy v diskusi)*. Praha 1999, s. 49, 76–83; PERNES, J.: *Svět Lidových novin 1893–1993. Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky*. Praha 1993 (kapitola „V těžkých časech", s. 97–108).

Hájek zachoval kritický odstup a vědecký, nikoliv žurnalistický přístup. Není ovšem dílem náhody, že z historiků jiné národnosti nežli české nezvolil až na jednoho Chorvata nikoho jiného než Němce.[44] Pokud odhlédneme od zmíněných novinových článků, zveřejnil v období protektorátu pouze jedinou studii (věnovanou Františku Dieblovi).[45]

Po válce byl Hájek uznán národnostně a politicky spolehlivým ve smyslu dekretu prezidenta republiky ze dne 19. května 1945, č. 5 Sb.; později také odškodněn podle dekretu prezidenta republiky ze dne 17. srpna 1945, č. 55 Sb.[46] Neprodleně se vrátil ke svému předchozímu povolání, na totožné místo a stejnou střední školu. Rychle se však blížila doba, kdy tuto životní etapu postupně uzavíral. Již v zimním semestru akademického roku 1946/1947 byl povolán na nově vzniklou Pedagogickou fakultu Masarykovy univerzity, aby zde přednášel československé a slovanské dějiny (1. listopadu 1946).[47] Stal se rovněž ředitelem historického semináře této fakulty. Současně se ujal přednášek na Vysoké škole sociální v Brně (přehled dějin 20. století, přehled dějin ČSR). O rok později byl na základě dosavadního vědeckého díla a rukopisu práce o tajných polských spolcích v Haliči v letech 1831–1842 habilitován pro obor polské dějiny na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (24. října 1947). Ve svých přednáškách na této fakultě se věnoval především dějinám Polska v 18. století.[48] O Hájkově pečlivé přípravě mnohé vypovídají rukopisy přednášek v jeho osobní pozůstalosti.[49] Odborné znalosti předával nejen svým studentům, ale také učitelům v Brně, Jihlavě, Ostravě a Znojmě. Širší veřejnosti byly určeny přednášky pořádané Společností pro šíření politických a kulturních znalostí, v níž byl Hájek předsedou historické sekce Brněnského kraje.[50]

Po jmenování mimořádným profesorem pro obor slovanských dějin na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity (20. července 1948) byl zproštěn dosavadní služby státního profesora gymnázia dr. J. Kudely (od 31. července 1948).[51] Od té doby již nemusel každoročně žádat o zkrácení úvazku nebo přímo o plnou dovolenou.[52] V roce 1951 se stal po Karlu Gallovi odpovědným vedoucím Ústřední knihovny Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity.[53] V letech 1952–1955 zastával funkci proděkana pro vědecký výzkum na Vyšší pedagogické škole, která vznikla na bázi Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Od roku 1954 řídil zdejší katedru dějepisu a ústavy. V roce 1955 podal děkanát návrh na jmenování Hájka doktorem historických věd. Pro zamítavé stanovisko Josefa Macůrka k tomu však nedošlo (svůj souhlas

[44] Srov. příloha č. 1.

[45] HÁJEK, Z.: *Moravský geometr František Diebl*. Praha 1944.

[46] AMU, Osobní spis Z. Hájka, potvrzení Místního Národního výboru v Brně-Žabovřeskách, čj. 814; dopis Ministerstva školství a osvěty Zemské školní radě v Brně, 29. 10. 1945.

[47] VACULÍK, J.: *105 let od narození Zdeňka Hájka*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 18, 2001, s. 121–122.

[48] AMU, Osobní spis Z. Hájka, potvrzení Děkanství Filozofické fakulty MU, 12. 3. 1948.

[49] MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957.

[50] VACULÍK, J.: *Historik česko-polských vztahů Zdeněk Hájek*. Muzeum Brněnska. Sborník, 2009, s. 161–162. Viz také RANDÁK, J.: *Za světlem pokroku a vědecké pravdy! Založení Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí*. In: Čechurová, J. – Andrš, P. – Velek, L. a kol.: Posláním historik. Pocta prof. Robertu Kvačkovi k 80. narozeninám. Praha 2012, s. 513–523.

[51] AMU, Osobní spis Z. Hájka, dopis Zemské školní rady v Brně ředitelství Gymnázia J. Kudely, 27. 9. 1948.

[52] Viz např. AMU, Osobní spis Z. Hájka, dopis Z. Hájka Ministerstvu školství a osvěty, žádost o snížení úvazku, 6. 6. 1946; dopis děkana Pedagogické fakulty MU Františka Trávníčka Ministerstvu školství a osvěty, potvrzení k žádosti o dovolenou na studijní rok 1948/1949, 13. 3. 1948; dopis Z. Hájka Ministerstvu školství a osvěty, žádost o udělení plné dovolené, 16. 3. 1948.

[53] MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, dopis děkana Pedagogické fakulty MU F. Kalouska Z. Hájkovi, čj. 121/51, 16. 1. 1951.

naopak vyjádřili Václav Žáček a Dimitr Krandžalov).[54] Obdobně jako před válkou nevyhýbal se ani spolkové činnosti. Když se bývalý Československo-polský klub v Brně transformoval do nově vzniklé Společnosti pro kulturní styky s Polskem, Hájek se stal nejen aktivním členem, ale rovnou druhým místopředsedou brněnské odbočky (16. ledna 1947). Z historiků zde najdeme ještě jména Josefa Macůrka a Milana Kudělky.[55]

Po únorovém převratu se také angažoval ve Svazu Československo-sovětského přátelství, čímž vlastně navázal na své předválečné členství ve Spolku pro hospodářské a kulturní styky s Novým Ruskem (od roku 1935). Jako předseda brněnské odbočky SČSP obdržel v roce 1955 čestný odznak této organizace. Jako řadový člen působil v Matici moravské, Historickém klubu či Historické společnosti ČSAV (pobočka Brno).[56] Stranická politika ho evidentně nepřitahovala, jak dokládají i jeho vlastní slova (z roku 1955): „*Před okupací nebyl jsem členem žádné politické strany a politického života jsem se nezúčastnil. Věnoval jsem se výhradně vědecké práci*. […] *Na ustavičné výzvy v novinách ke vstupu do politických stran vstoupil jsem v r. 1946 do strany národních socialistů. Zúčastnil jsem se jediné schůze v místní odbočce. To byla moje politická činnost před Únorem. Ihned po Únoru jsem se přihlásil do KSČ.*“[57]

Značné administrativní a didaktické vytížení – navíc nesoustředěné pouze do jednoho místa či instituce – se odrazilo (zvláště v prvních poválečných letech) na Hájkově publikační činnosti. Habilitační spis nebyl publikován. Historická látka v něm zkoumaná a prezentovaná znamenala daleko víc uzavření dřívějšího badatelského zájmu než otevírání nových témat či metodologických přístupů. Zveřejňované práce měly spíše příležitostný ráz, ačkoliv ani zde nechyběla snaha opřít je o rozsáhlou pramennou základnu.[58] K tomu se přidružily také zdravotní neduhy. V červenci 1950 prodělal těžkou operaci, a v prosinci onemocněl infekční žloutenkou. V dopise J. Macůrkovi do Budapešti vysvětloval touto skutečností také zpoždění přípravy rukopisu (patrně se jednalo o zpracování dějin Polska od roku 1795 do současnosti pro Polskou encyklopedii připravovanou Slovanským ústavem): „*Byl jsem mírně žlutý jako Korejec, ale už se z toho vyhrabávám, takže v lednu budu zase přednášet. Rekonvalescence je ovšem delší. Tím se stalo, že jsem se s látkou trochu opozdil, ale má vina to není, to musí každý uznat. Budu hledět to dohonit tím, že některé partie, pokud to půjde, trochu zkrátím.*“[59]

Začátkem padesátých let jako by se karta začala obracet k lepšímu. Na rozdíl od okupačního období se nyní mohl vrátit ke studování polských dějin. Zaujaly ho především moravské a slez-

[54] VACULÍK, J.: *K 50. výročí úmrtí Zdeňka Hájka*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 22, 2007, s. 185–186; VACULÍK, J.: *Katedra historie*. In: Čapka, F. – Němec, I. (edd.): Půlstoletí Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 1946–1996. Brno 1996, s. 49; VACULÍK, J.: *Vývoj nynější katedry historie a jejího personálního obsazení v letech 1946–2004*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 20, 2004, s. 156–157.

[55] AMB, f. R 47, Československo-polský klub v Brně, č. 8, seznamy, Společnost pro kulturní styky s Polskem – odbočka v Brně. Viz také MADECKI, R.: *Poláci v Brně a na jižní Moravě*. In: Poláci v Brně a na jižní Moravě, s. 20–21; BARON, R.: *Z dziejów polonofilstwa czeskiego. Czechosłowacko-Polski Klub w Brnie (1925–1939)*. In: Kosman, M. (ed.): Na obrzeżach polityki. Cz. VIII. Poznań 2010, s. 115.

[56] AMU, Osobní spis Z. Hájka, Čestný odznak Svazu Československo-sovětského přátelství podepsaný předsedou Zdeňkem Nejedlým, 10. 12. 1955; MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, rukopis Hájkova životopisu, s. 2; CHALOUPKA, G.: *Za prof. Dr. Zdeňkem Hájkem*. Vlastivědný věstník moravský, 1958, č. 2, s. 135; *Zdeněk Hájek* [online]. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=6530 [cit. 18. 9. 2012].

[57] MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, rukopis Hájkova životopisu, s. 2. Srov. SÝKORA, J.: *Nedožité osmdesátiny Zdeňka Hájka*. Universitas, 1974, č. 2, s. 96.

[58] HÁJEK, Z.: *800. výročí založení Moskvy*. Ročenka Pedagogické fakulty v Brně, 1947; HÁJEK, Z.: *Zapomenutý rusofil dr. František Ott*. In: Sborník na počest Františka Trávníčka a Františka Wolmana. Brno 1948. Viz také pozn. č. 42.

[59] AMU, f. B 88, Josef Macůrek 1948–1952, inv. č. 128, dopis Z. Hájka J. Macůrkovi, 6. 1. 1951. Srov. MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, výkaz vědecké činnosti.

ské souvislosti lednového povstání. Na toto téma publikoval řadu studií, které systematicky směřovaly k monografickému zpracování. Samozřejmě, že pokud chtěl i nadále zastávat svou funkci na univerzitní půdě, přednášet a publikovat, tak se v tehdejší době musel – stejně jako kdokoliv jiný z jeho kolegů – vyrovnat s novými politickými poměry a přizpůsobit se novým požadavkům, jež byly kladeny na československou historickou obec.[60] Svou vědeckou činnost popisoval tehdy mj. následovně: „*Sebekriticky přiznávám, že neovládám dosud všech problémů marxismu-leninismu tak, jak by bylo žádoucí pro mou vědeckou práci. Je to také důsledkem přetížení, neboť na fakultě přednáším nejen dějiny slovanské, pro něž mám ustanovovací dekret, nýbrž i dějiny československé. Za dobu 4 let působení na fakultě se mi sice podařilo, že jsem z obou těchto oborů sestavil přednášky, nepodařilo se mi však, abych všechno zvládl marxisticky.*“[61]

O Hájkovy poválečné práce z polských dějin, resp. z dějin polsko-českých styků druhé poloviny 19. století, projevili zájem nejprve v samotném Polsku. V polském překladu tak mohl vyjít článek detailně mapující okolnosti a průběh dvou pražských pobytů Anny Henryky Pustowojtové, jež byla pobočnicí vůdce (diktátora) polského lednového povstání Mariana Langiewicze.[62] Také český čtenář měl možnost seznámit se jak s vědeckým, tak i populárním zpracováním tohoto neobvyklého příběhu dcery ruského generála (uherského původu) a polské hraběnky, která se jako mladá slečna přidala k polskému (mužskému) „ilegálnímu“ vojsku.[63] V následujících příspěvcích Hájek sledoval Langiewiczovy osudy na našem území, tzn. zabýval se především jeho internacemi v Tišnově a Josefově.[64] Ve dvou samostatných studiích pak pojednal o Josefu Menšíkovi a Janu Gerinkovi, tedy o problematice českého polonofilství, čímž opět vhodně doplnil dřívější Žáčkovy práce.[65]

Tento Šustův žák, jehož práce si Hájek velice vážil,[66] se později stal spolu s ním autorem knihy, jež vyšla péčí Mariana Orzechowského v Polsku.[67] Zdeněk Hájek již však tehdy nežil. Odešel uprostřed nedokončené práce. Na Vyšší pedagogické škole byl vedoucím katedry, připravoval další čtyři studie, v nichž hodlal přiblížit internaci účastníků lednového povstání v Olomouci, Jihlavě a Telči, ukázat proces s Janem Piszczakem, Stanisławem Młóckým a Stanisławem Matuszewiczem či Matuszewiczovy styky ve švýcarském exilu s Josefem Václavem Fričem.[68] Ve snaze doplnit shromážděný archivní materiál také z polské strany podnikl (pro-

[60] K tomu viz např. JIROUŠEK, B. a kol.: *Proměny diskursu české marxistické historiografie (kapitoly z historiografie 20. století)*. České Budějovice 2008.

[61] MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, výkaz vědecké činnosti.

[62] HÁJEK, Z.: *Dwukrotny pobyt Henryki Pustowójtówny w Pradze*. Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“ 6, 1951, s. 50–91. Srov. *Češi a Poláci v minulosti*. Sv. II. Praha 1967, s. 259.

[63] HÁJEK, Z.: *Výlet pražského „Sokola“ na Karlštejn v r. 1863 a Henryka Pustowójtowová*. Časopis Společnosti přátel starožitností českých 59, 1951, s. 239–247; HÁJEK, Z.: *K útěku H. Pustowójtové z Prahy r. 1863*. Slezský sborník 51, 1953, s. 525–537; HÁJEK, Z.: *Henryka Pustowojtówna. K 70. výročí její smrti*. Nové Polsko, 1953. Viz také ROMANOWSKI, A.: *Jak oszukać Rosję?* Kraków 2002 (kapitola „Pustowojtówna albo o wierności“, s. 102–120).

[64] HÁJEK, Z.: *Internace Mariana Langiewicze v Tišnově*. Časopis Matice moravské 71, 1952, s. 41–113; HÁJEK, Z.: *Internace Mariana Langiewicze v Josefově*. In: Kudělka, M. (ed.): Česko-polský sborník vědeckých prací. Sv. I. Praha 1955, s. 508–549.

[65] HÁJEK, Z.: *Josef Menšík – spolupracovník polské revoluční strany. Z dějin česko-polských revolučních styků za lednového povstání*. Slovanské historické studie 1, 1955, s. 143–180; HÁJEK, Z.: *Proces ing. Jana Gerinka a společníků. Materiálový příspěvek o pomoci Slezska polskému povstání*. Slezský sborník 54, 1956, s. 29–55, 154–182. Srov. ŽÁČEK, V.: *Ohlas polského povstání r. 1863 v Čechách*. Praha 1935, s. 189; HÁJEK, Z.: *Česko-polská revoluční spolupráce v šedesátých letech XIX. století*. In: Kudělka, M. (ed.): Česko-polský sborník vědeckých prací. Sv. I. Praha 1955, s. 430–507.

[66] Srov. MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, posudek na s. dr. Václava Žáčka, 11. 7. 1955.

[67] ŽÁČEK, V. – HÁJEK, Z.: *Echa powstania styczniowego w Czechach*. Wrocław 1965 (Hájkova část knihy nese název „Echa powstania 1863–1864 na Morawach i Śląsku“, s. 15–79).

[68] MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, návrhový list vědeckého výzkumu na rok 1957; životopis [1955], s. 9.

střednictvím Slovanského ústavu ČSAV) kroky k navázání osobních kontaktů s polskými historiky Stefanem Kieniewiczem a Adamem Lewakem.[69] V rukopise zůstaly nejen jeho přednášky, ale např. i obsáhlý přehled polských dějin po roce 1795, napsaný pro již nerealizovanou Polskou encyklopedii. Nebyl vyslyšen ani podnět Mariana Tyrowicze, aby v polském překladu vyšel soubor studií a článků tohoto neopomenutelného českého (moravského) historika polských dějin.[70]

Není pochyb o tom, že si to svou neúnavnou a nezištnou prací zasloužil. Hájkovo místo v dějepisectví česko-polských styků 19. století, se zvláštním zřetelem k otázce Poláků v českých zemích, je i po více než půl století od jeho úmrtí nepřehlédnutelné.

Příloha

Články Zdeňka Hájka v *Lidových novinách* 51, 1943

Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde Mährens, č. 4, 6. 1. 1943, s. 4.
List Brněnských z roku 1671, č. 7, 9. 1. 1943, s. 4.
Konstantin Jireček. K 25. výročí úmrtí dějepisce balkánských dějin, č. 8, 10. 1. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Karla Adámka, č. 10, 12. 1. 1943, s. 4.
Antonín Rezek. K 90. výročí narození, č. 11, 13. 1. 1943, s. 4.
Dr Bedřich Drož zemřel, č. 22, 24. 1. 1943, s. 4.
Pekařův večer v Praze, č. 27., 29. 1. 1943, s. 4.
Josef Vratislav šl. Monse, č. 34, 5. 2. 1943, s. 4.
Prof. dr. František Hrubý mrtev, č. 40, 11. 2. 1943, s. 3.
Šedesát pět let F. V. Peřinky, č. 55, 26. 2. 1943, s. 4.
Český spis o benátské politice, č. 63, 6. 3. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Jana Matouše Černého, č. 66, 9. 3. 1943, s. 4.
Benedikt z Nursie. 1400 let od jeho smrti, č. 78, 21. 3. 1943, s. 4.
Karel Drahotín sv. pán Villani. K 60. výročí jeho smrti, č. 81, 24. 3. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Jana Kyptu, č. 92, 4. 4. 1943, s. 4.
Christian rytíř d´Elvert. K 140. výročí narozenin, č. 99, 11. 4. 1943, s. 4.
Památce J. P. Cerroniho, č. 131, 15. 5. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Ferdinanda Menčíka, č. 145, 29. 5. 1943, s. 4.
Václav Vladivoj Tomek. K 125. výročí narozenin, č. 146, 30. 5. 1943, s. 4.
Po stopách Sušilovy knihovny, č. 147, 31. 5. 1943, s. 4.
Časopis rodopisné společnosti v Praze, č. 151, 4. 6. 1943, s. 4.
Tři sta let „Acta Sanctorum", č. 153, 6. 6. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Jana Ohérala, č. 169, 23. 6. 1943, s. 4.
Gernard von Scharnhorst. K 130. výročí jeho smrti, č. 173, 27. 6. 1943, s. 2.
Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde Mährens, č. 178, 2. 7. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Štěpána Bačkoru, č. 189, 13. 7. 1943, s. 4.
Časopis Matice moravské, č. 193, 17. 7. 1943, s. 4.
P. Viktor Pinkava pětasedmdesátníkem, č. 196, 20. 7. 1943, s. 4.
Dačický listinář, č. 208, 1. 8. 1943, s. 4.

[69] MZA, f. G 172, Zdeněk Hájek 1913–1957, dopis Z. Hájka Slovanskému ústavu ČSAV, 11. 4. 1956.

[70] TYROWICZ, M.: *Zdeněk Hájek (1894–1958)*. Kwartalnik Historyczny, 1959, s. 333; BARON, R.: *Dorobek czeskiej historiografii na polu badań nad dziejami Polski okresu zaborów*. In: Baczkowski, M. – Gąsowski, T. – Nowak, A. – Piech, Z. – Szlachta, B. (edd.): Widziane z zewnątrz. I Kongres Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski, Kraków, 28–30 czerwca 2007 roku. Sv. II. Warszawa 2011, s. 22.

Časopis rodopisné společnosti v Praze, č. 215, 8. 8. 1943, s. 4.
Památce Františka Diebla, č. 224, 17. 8. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Jana Bojislava Pichla, č. 231, 24. 8. 1943, s. 4.
Časopis Matice moravské, č. 242, 4. 9. 1943, s. 4.
Sté výročí narození Karla Tůmy, č. 243, 5. 9. 1943, s. 4.
Kulturní průvodce Dačicemi, č. 253, 15. 9. 1943, s. 4.
Čtyři sta let od smrti Ctibora Drnovského z Drnovic, č. 257, 19. 9. 1943, s. 4.
Památce Františka Snopka, č. 263, 25. 9. 1943, s. 4.
Historik Msgre J. P. Hille zemřel, č. 267, 29. 9. 1943, s. 4.
Tadija Smičiklas. K 100. výročí narození charvatského dějepisce, č. 269, 1. 10. 1943, s. 4.
Památce Jana Vlastimíra Svobody, č. 269, 1. 10. 1943, s. 4.
Dějepisec Karl Mühlbacher, č. 271, 3. 10. 1943, s. 4.
O rodiště J. A. Komenského, č. 273, 5. 10. 1943, s. 4.
Památce Františka Jaroslava Rypáčka, č. 276, 8. 10. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Jana Hostivíta Pospíšila, č. 276, 8. 10. 1943, s. 4.
Vzpomínka na dr. Josefa Pečírku, č. 278, 10. 10. 1943, s. 4.
Dějepisec Robert Holtzmann sedmdesátníkem, č. 285, 17. 10. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Josefa Ranka, č. 288, 20. 10. 1943, s. 4.
Německý dějepisec J. F. Böhmer, č. 290, 22. 10. 1943, s. 4.
Památce J. R. Macana, č. 291, 23. 10. 1943, s. 4.
Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde Mährens, č. 295, 27. 10. 1943, s. 4.
Theodor Mommsen. K 40. výročí jeho smrti, č. 299, 31. 10. 1943, s. 4.
V. J. von Krombholz. K stému výročí jeho smrti, č. 301, 2. 11. 1943, s. 4.
M. Brikcí z Licska. Čtyři stal et od jeho smrti, č. 316, 17. 11. 1943, s. 4.
Prof. dr. Gustav Friedrich zemřel, č. 320, 21. 11. 1943, s. 4.
Vzpomínka na Karla B. Štorcha, č. 322, 23. 11. 1943, s. 4.
Sborník České společnosti zeměpisné, č. 326, 27. 11. 1943, s. 4.
Topograf Moravy P. Gregor Wolný. K 150. výročí jeho narození, č. 450, 21. 12. 1943, s. 4.
Sedmdesátiny Václava V. Jeníčka, č. 452, 23. 12. 1943, s. 3.
Za ředitelem Josefem Šimkem, č. 453, 24. 12. 1943, s. 4.
P. Emanuel Masák šedesátníkem, č. 456, 28. 12. 1943, s. 4.

Seznam přednášek s podobenkou Zdeňka Hájka.

Summary

Zdeněk Hájek – Czech (Moravian) Historian of Polish History

Zdeněk Hájek was one of those people who dedicate their lives to scholarship. After many years, however, it was not granted him to fulfill his life's mission within the strictures of employed labor. Even the forced interruption of his study of history and geography at Charles University in Prague (for reasons of his conscription into the Army at the outbreak of the First World War) in many regards foreshadowed his later fortunes, which were marked by a certain discontinuity. Some of the milestones on his life's journey were: service in the Czechoslovak legions in Russia, a two-year assistantship in a history seminar with Professor Jaroslav Bidlo, nearly twenty years employment at a state high school in Brno, popularization of scholarship in the daily press – mainly at Lidové noviny, where he was also employed during the period of the Protectorate, work at the Pedagogical Faculty of Masaryk University and at the Pedagogical College in Brno (where, among other functions, he served as the leader of a history seminar, the vice-dean for scholarly research, and the head of the department of history and the constitution). He also took part in community life, and lectured for students, teachers, and the wider public. His scholarly focus was concentrated particularly on questions relating to Poles residing in the Czech lands in the 19th century. Thus, Hájek became the first researcher ever to comprehensively treat, for example, the subject of Polish political prisoners at Špilberk Castle in the years 1839–1848, the internment of Marian Langiewicz, the Dictator of the Polish January uprising, in Tišnov (Tischnowitz) and Josefov (Josephstadt), the relationship of Henryka Pustowojtow to the Czech milieu, and other aspects of Czech assistance to Polish efforts at national liberation. As an historian he wrote about expressions of Czech-Polish solidarity in the past; as a man and as a citizen he promulgated this idea in his own environment and within his sphere of opportunity, he actively worked toward it.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

AMERIČTÍ KRAJANÉ A ÚNOR 1948 V ČESKOSLOVENSKU

FRANTIŠEK HANZLÍK

This paper considers the reactions of the Czechoslovak community in America to the events in Czechoslovakia in February 1948. It also gives an indication of the development of its attitudes towards the communist regime in Czechoslovakia up to the beginning of the nineteen fifties.

Key words: February 1948; Czechoslovakia; the Czechoslovak community; the USA; the Czech National Alliance; the Czechoslovak National Council of America; the communists.

Krajané ve Spojených státech amerických významně přispěli ke vzniku samostatné Československé republiky v roce 1918. Rozsáhlou pomoc poskytovali československému zahraničnímu odboji také v průběhu druhé světové války.[1] Nezanedbatelná byla i jejich pomoc osvobozenému Československu po roce 1945. V čele úsilí krajanů směřujícího k obnově samostatného státu Čechů a Slováků stála Československá národní rada americká (ČSNRA).[2] Tato organizace, sjednocující většinu krajanů a krajanských organizací a spolků se stala jedním z pilířů podporujících londýnskou exilovou vládu v době druhé světové války.[3] Pod jejím vedením spolupracovaly významné krajanské organizace – České národní sdružení, Slovenské národní sdružení a Národní svaz českých katolíků.

První poválečný sjezd ČSNRA se konal ve dnech 28. a 29. července 1945. Řešil především otázku reorganizace ČSNRA v nových podmínkách. Na sjezdu bylo rozhodnuto poskytnout samostatné zastoupení ve výkonném výboru krajanským organizacím, které do té doby dobrovolně akceptovaly skutečnost, že ČSNRA koordinovala a řídila poskytování pomoci československému zahraničnímu odboji. Slovenské národní sdružení (SNS) a Národní svaz českých katolíků (NSČK) na svých sjezdech reorganizaci schválily. České národní sdružení (ČNS) na sjezdu 4. a 5. září 1945 v Chicagu přijalo rozhodnutí ukončit další spolupráci s ČSNRA i své účinkování v ní. Tím došlo i k narušení dosavadní jednoty nejvýznamnějších krajanských organizací v USA. Vystoupení z ČSNRA přineslo ČNS podstatné zúžení členské základny. Z 213 odboček jich do roka zbylo pouze 40.[4]

Postupné ochlazení vztahů mezi ČSNRA a ČNS přineslo zvolení Adolfa Kačera do funkce předsedy Českého národního sdružení. Spory nastaly nejen uvnitř ČNS, ale také ohledně Americké pomocné akce pro Československo (American Relief for Czechoslovakia). Adolf Kačer se postavil proti ní přesto, že vznikla již v červenci 1944 z rozhodnutí úřadu American War Fund. Poskytovala finanční a materiální prostředky Čechoslovákům trpícím v důsledku války. Její činnost pokračovala i po skončení války a neustala ani po nástupu komunistů k moci. Po únorových

[1] Blíže VONDRÁŠEK, V. – HANZLÍK, F.: *Krajané v Americe a vznik ČSR v dokumentech a fotografiích.* Praha 2008; HANZLÍK, F.: *Krajané a čs. zahraniční odboj 1938–1945*. Praha 2010.

[2] Snahy vytvořit společnou krajanskou organizaci, která by mluvila ústy většiny Čechoslováků žijících ve Spojených státech, spadají ještě do druhé poloviny 19. století. Silným impulsem ke vzniku této organizace byla první světová válka, respektive první československý odboj. Československá národní rada americká vznikla 12. února 1918.

[3] Blíže CHYTIL, R.: *Pomoc krajanů a exulantů v USA československé londýnské exilové vládě v období druhé světové války*. Brno 2009.

[4] MARTÍNEK, J.: *The Czechoslovak National Council of America* [Československá národní rada americká]. Chicago 1962, s. 18.

dnech se její činnost přesunula k nejmenším – ke strádajícím dětem.[5] Impulsem pro ukončení činnosti se stalo zatčení významné představitelky Americké pomoci Československu Vlasty Vrázové, která byla zatčena komunisty. Poválečná pomoc krajanů byla do roku 1948 realizována i cestou UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration).

Složitá situace v krajanském hnutí v USA, která vznikla koncem války, se dále komplikovala. Organizace ČNS, které nesouhlasily s politikou nového vedení v čele a Adolfem Kačerem a rovněž nesouhlasily s vystoupením ČNS z ČSNRA, vytvořily Americkou československou federaci. Sdružily se v ní odbočky ČNS z Chicaga, New Yorku, Clevelendu a z dalších měst. Její Koordinační výbor v čele s Janem Červenkou zastupoval federaci ve výkonném výboru ČSNRA.

Situace, která vznikla v Krajanském hnutí v USA ve dvou poválečných letech, se výrazně promítla i v postojích ČSNRA a ČNS k únorovým událostem v Československu a k následnému vývoji. Do února 1948 se rozkol v krajanském hnutí v USA nepodařilo překonat.

První zprávy o únorovém převratu v Československu působily v řadách krajanských organizací a spolků v USA rozporuplně. Vůči neúplným informacím o událostech ve staré vlasti byli krajané kritičtí. Zaujali většinou vyčkávací stanovisko a očekávali hodnověrnější informace. Jejich názory a postoje ovlivnil i vývoj poválečné mezinárodní situace, směřující ke studené válce a k rozdělení světa na dva protikladné tábory. Vedle kritiky vývoje v Československu projevovala část krajanů i sympatie k Sovětskému svazu a ke Stalinovi vzhledem k jejich úloze při osvobození republiky v roce 1945.

Postoje jednotlivých krajanských organizací i jednotlivců významným způsobem ovlivnily první protestní akce, o kterých přinášel zprávy krajanský i americký tisk. Mezi první protestní akce na americkém kontinentu patřily rezignace československých vyslanců. V USA ukončil působnost Juraj Slávik a v Kanadě František Němec. Na diplomatickém poli v OSN protestoval delegát Československé republiky u Spojených národů Ján Papánek.

Dne 26. února 1948 vydaly vlády Spojených států amerických, Velké Británie a Francie společné prohlášení, ve kterém upozorňovaly, že vývoj v Československu ohrožuje existenci základních principů svobody a demokracie a povede k vytvoření skryté diktatury jedné politické strany – KSČ.

Pražský rozhlas oznámil 10. března, že československý ministr zahraničních věcí Jan Masaryk spáchal sebevraždu. Tato zpráva šokovala celou Ameriku. Jan Masaryk patřil v USA vedle svého otce T. G. Masaryka k nejoblíbenějším a nejuznávanějším československým politikům. Spojené státy se pro něj staly na nějakou dobu také domovem. Uznání a obdiv mezi krajany si získal i za svého pobytu v USA v roce 1941, kdy téměř denně přednášel, mluvil do rozhlasu či poskytoval interview novinářům. Šok umocňovaly i zprávy vyjadřující pochybnosti o okolnostech jeho smrti v krajanském a americkém tisku.

První hromadná akce krajanů v USA k uctění památky Jana Masaryka se konala ve Washingtonu již 13. března, následovaly města New York, Chicago, Cleveland a kanadské Toronto. Vedle bývalých vyslanců Juraje Slávika a Františka Němce a manželky diplomata Jána Papánka vyjádřili své názory na tuto tragickou událost i senátor Wayne Morse či známá novinářka Dorothy Thompsonová. Účastníci vzpomínkových a protestních akcí zpochybňovali oficiální verzi úmrtí Jana Masaryka a poukazovali na nedemokratické praktiky nového režimu. Zároveň nabádali krajany k jednotě a podpoře obnovené československé akce.

Na tryzně v Clevelandu 24. března a na schůzi *Sdružení T. G. Masaryk*, konané o dva dny později, vystoupil bývalý tajemník ČSNRA Josef Martínek. Martínkova řeč vyšla v podobě bro-

[5] Tamtéž.

žury s názvem *Masarykova smrt a nový protektorát*.[6] V pasáži nazvané „Proč odešel?“ zpochybnil Martínek sebevraždu Jana Masaryka a zároveň připomněl podivné okolnosti neúspěšného pokusu o sebevraždu Prokopa Drtiny. Mimo jiné uvedl: „*Národu a světu podán novou vládou a jejím tiskem výklad, že vzal si život vlastní rukou, protože prý těžce a trpce nesl ostrou kritiku, které byl po převratu v Československu podroben ze strany západních, zejména amerických přátel. Tento výklad neobstojí u nikoho, kdo Jana Masaryka znal a věděl, jakou má povahu a jak na kritiky vůči své osobě vždy reagoval.*“[7] Nový režim nazval policejním státem. „*Není již Třetí republiky československé. Hrobem Masarykovým začíná se existence Čtvrté republiky, jež však není mnohem více než novým protektorátem,*“ uvedl dále Martínek.[8] Prezidenta Edvarda Beneše označil za politického vězně nové vlády. Na závěr svého vystoupení pronesl Josef Martínek prorocká slova: „*V boji za obnovu československé demokracie vytrváme, odkazu Masaryků věrni zůstaneme, nechť na první pohled se situace zdá sebe horší neb zoufalou. Ani stav nynější není poslední stanicí dějin*.“[9]

Akce k uctění památky oblíbeného politika se staly počátkem zápasu krajanů o obnovení svobody a demokracie v poúnorovém Československu. Jména Jana a T. G. Masaryka se staly jeho symbolem.

Dalším významným krokem k zahájení konkrétních akcí se stal mimořádný sjezd Amerických přátel československé demokracie dne 15. a 16. května 1948 v chicagském Sokolu. Sjezd se konal pod záštitou ČSNRA za účasti představitelů téměř všech významných krajanských organizací a spolků. Průběh i výsledky jednání sjezdu byly zveřejněny v brožuře s názvem *Nelze mlčeti*.[10] Význam sjezdu byl umocněn pozdravným projevem, který zaslal prezident Spojených států amerických Harry S. Truman. Po skončení sjezdu navštívila delegace ČSNRA prezidenta a podrobně jej seznámila se stanoviskem amerických krajanů k vývoji událostí v Československu. Americký prezident, vláda i představitelé Kongresu USA iniciativu krajanů plně podpořili.

Většina krajanských organizací, spolků i krajanů odmítala režim vzniklý v Československu v důsledku únorových událostí roku 1948. Pouze představitelé Českého národního sdružení se veřejně od nového režimu nedistancovali. Na jednání ústředního výboru ČNS 14. března 1948 došlo k ostré a rozporuplné diskuzi o událostech v Československu. Proti Adolfu Kačerovi se postavil šéfredaktor časopisu *Svobodné Československo* a tajemník Ústředny ČNS Josef Falta. Podpořili jej i delegáti z Detroitu a několik dalších z Chicaga. Nakonec členové Ústředny ČNS nepřijali původně připravované usnesení, v němž kritizovali a odsoudili změny v československé vládě a její následné kroky. Zároveň bylo zveřejněno prohlášení, ve kterém není o skutečné situaci v Československu žádná zmínka. V prvním bodu usnesení bylo vyzváno veškeré členstvo ČNS, „*aby zachovalo klid, vážnost v nazírání na situaci a vyhýbalo se jakýmkoliv předčasným uzávěrům*“.[11] Faktické, zásadní stanovisko ČNS k událostem v Československu vyjadřoval čtvrtý bod usnesení, ve kterém se uvádí: „*Jakožto organizace nepolitická a jakožto američtí státní občané, nechceme nijak zasahovati a vyjadřovati se o vnitropolitických událostech v kterémkoliv státě, jehož nejsme státními příslušníky*.“[12]

---

6 MARTÍNEK, J.: *Masarykova smrt a nový protektorát*. Cleveland 1948.

7 Tamtéž, s. 4.

8 Tamtéž, s. 8.

9 Tamtéž, s. 24.

10 *Nelze mlčeti. Sjezd Československé Národní Rady v Americe o událostech v Československu.* Chicago 1948.

11 Archives of Czechs and Slovaks Abroad Chicago (dále ACASA), k. 723, zápis o jednání Českého národního sdružení a jeho prohlášení ze dne 14. března 1948.

12 Tamtéž.

Na návrh Josefa Falty zakázala ústředna Adolfu Kačerovi jakékoliv vyjednávání a politické projevy jménem ČNS při jeho nastávající cestě do Prahy. Tento zákaz však Kačer nerespektoval. Již v březnu 1948 jednali zástupci ČNS v Československu s významnými představiteli nového režimu. Dne 10. dubna 1948 přiletěl do Prahy i předseda ČNS Adolf Kačer. V průběhu své návštěvy se setkal s Klementem Gottwaldem, Josefem Davidem, Vladem Clementisem, Václavem Kopeckým a s dalšími politiky nového režimu.

Jeho představitelé vyvinuli enormní úsilí, aby přesvědčili delegaci amerických krajanů o tom, že únorové změny v Československu proběhly legálně. Zároveň se snažili prokázat demokratičnost komunistického režimu. Adolf Kačer byl v úterý 14. dubna 1948 přijat pražským primátorem Václavem Vackem. Jejich dlouhý rozhovor byl vysílán pražským rozhlasem, natočen na gramofonovou desku a ještě týž den v noci byl v upravené podobě vysílán krátkovlnným rozhlasem do Ameriky. Vacek v rozhovoru odmítl „*štvanici zahraničního*“ tisku proti lidově demokratickému Československu.

Ještě v průběhu návštěvy v Československu zaslal Kačer do USA rozsáhlou a podrobnou zprávu o obsahu setkání s československými nejvyššími politiky, která byla rozšiřována v rámci ČNS. Z obsahu zprávy je zřejmé, že se komunistickému vedení podařilo „přesvědčit“ delegaci ČNS o tom, že v Československu po únorovém puči neprobíhají žádné represe a že byl nastolen demokratický režim z vůle většiny občanů. Ve zprávě se uvádí, že Kačer „*poznává republiku znovu jako zemi pracujících a Prahu jako město stále čistší a spořádanější. Už za těch několik hodin co je v Československu se přesvědčuje, že zprávy šířené v cizině jsou záměrně zkreslené a nepravdivé a vycházejí z téhož pramene, jímž jest dr. Papánek, propuštěný z diplomatické služby*“.[13]

Průběh návštěvy delegace krajanů z USA v čele s předsedou ČNS Adolfem Kačerem byl široce komentován v komunistickém tisku se závěrem, že krajané v USA podporují nový režim a novou vládu Klementa Gottwalda. *Rudé právo*, *Právo lidu* i další noviny přinášely titulky jako: *Američtí krajané věrni*, *Američtí krajané za Gottwaldovou vládou*, *Češi a Slováci v Americe důvěřují prezidentu Benešovi a předsedovi vlády Gottwaldovi*.

V té době byla projednávána i účast amerických krajanů, zvláště členů Amerického Sokola, na všesokolském sletu v Praze. Po únorových událostech odmítlo vedení Amerického Sokola účast svých členů na sletu. Adolf Kačer naopak účast krajanů přislíbil. V rozhovoru pro tisk dne 14. dubna 1948 na otázku, zda se krajané zúčastní sletu, odpověděl: „*Jistě 95 % krajanů odmítá postup Americké obce sokolské, který odvolal účast na všesokolském sletu v Praze. Návštěvu Čechů z Ameriky bude organizovat České národní sdružení. Věřím, že až se vrátím zpět a budu krajanům vyprávět o životě československého lidu, budou mít všichni zájem poznat svou starou vlast, jak nyní žije, a v hojném počtu se přihlásí k účasti na všesokolském sjezdu v Praze.*“[14]

Po návratu Adolfa Kačera z Československa se situace v ČNS vyhrotila. Část ústředního výboru ČNS se postavila proti němu. V čele odpůrců Kačera stál opět šéfredaktor časopisu *Svobodné Československo* Josef Falta. Kačer osobně cenzuroval připravený výtisk *Svobodného Československa* a zároveň inicioval Faltovo odvolání z funkce šéfredaktora a tajemníka Ústředny ČNS. Z podkladů připravených pro tisk odstranil pasáž z projevu Josefa Falty k úmrtí Jana Masaryka, v níž vyjadřoval pochybnosti o jeho sebevraždě. Stejně tak odstranil informaci, že představitelé amerického Sokola striktně odmítají účast na všesokolském sletu na protest proti komunistickému převratu v Československu. Následoval dopis s požadavkem na odstoupení Josefa Falty ze zmíněných funkcí ze dne 28. dubna 1948.[15]

[13] ACASA, k. 723, zpráva o pobytu a jednání předsedy ČNS Adolfa Kačera v Československu.
[14] ACASA, k. 723.
[15] ACASA, k. 723.

Krajanské noviny většinou zastávaly neutrální stanovisko k vývoji situace v Československu. Výjimku představoval chicagský *Denní hlasatel*[16] a clevelandské *Americké dělnické listy*,[17] které se okamžitě postavily na odpor proti poměrům v Československu a poté i proti činnosti Českého národního sdružení. Postupem času a na základě informací o vývoji poměrů v Československu přešla většina krajanských novin na pozice kritiky poúnorového režimu. Pouze měsíčník Českého národního sdružení *Svobodné Československo*[18] a komunistická *Nová doba*[19] dále sympatizovaly s pražským režimem.

V průběhu roku 1948 se postupně zvyšoval počet uprchlíků z Československa. Byli mezi nimi i významní představitelé veřejného a politického života – členové vlády, poslanci parlamentu, čelní představitelé nekomunistických politických stran i generálové armády. Vzhledem ke stávající mezinárodní situaci bylo stále více zřejmé, že hlavní úsilí v boji proti rozpínajícímu se Stalinovu sovětskému bloku ponesou na svých bedrech Spojené státy. Proto v průběhu roku 1948 probíhala v USA jednání mezi představiteli českého a slovenského exilu o vytvoření organizace, která by exil sjednotila a koordinovala jeho úsilí v pomoci exulantům a za obnovu demokracie v Československu. Složitá jednání mezi představiteli českého a slovenského exilu včetně konzultací s americkými politickými činiteli trvala téměř rok.

Ti, kdo stáli v čele úsilí o vytvoření exilové organizace, mnohdy obtížně chápali, že podmínky pro jejich činnost jsou zcela odlišné od situace z roku 1939 po okupaci Československa fašistickým Německem. Stát nebyl okupován cizí mocí, měl diplomatické styky se všemi demokratickými státy na Západě včetně USA. Vytvoření exilové vlády bylo za této situace nereálné. Spojené státy přestože podporovaly československý exil politicky, finančně i materiálně, nemohly veřejně a oficiálně podpořit akce směřující proti komunistickému režimu v Československu. Po dlouhých a složitých jednáních bylo ve Washingtonu 20. února 1949 vyhlášeno založení československé exilové organizace s názvem Rada svobodného Československa (RSČ). Předsedou byl zvolen bývalý pražský primátor a předseda Národně socialistické strany Petr Zenkl. Místopředsedou se stal bývalý předseda Slovenské národní strany a Sboru pověřenců na Slovensku Jozef Lettrich. Významnou úlohu při vzniku RSČ sehrál i bývalý velvyslanec Československa ve Washingtonu Juraj Slávik. Dopisem ze dne 26. března 1949 informovalo předsednictvo RSČ o založení československé exilové organizace Československou národní radu americkou. Zároveň vyjádřilo přesvědčení, že krajané podpoří RSČ v boji za obnovení svobody a demokracie v Československu.

Rozdílná byla v té době i situace v krajanském hnutí, které v průběhu druhé světové války jednotně a masivně podporovalo zápas československého exilu o osvobození staré vlasti. České národní sdružení sympatizovalo s novým režimem v Československu. ČSNRA naopak od samého počátku stála v čele odporu proti němu. ČNS i ČSNRA se v USA prezentovaly jako organizace přísně apolitické. Radu svobodného Československa, organizaci, jejíž vedení bylo složeno z představitelů byť nekomunistických politických stran, považovaly obě krajanská sdružení za nepřípustně zpolitizovanou. V případě spolupráce s ní se představitelé krajanských sdružení obávali ztráty své tradiční apolitičnosti v očích krajanské i americké veřejnosti.

[16] *Denní hlasatel* byl nejstarším československým deníkem ve světě. Vycházel v letech 1891 až 1994. Podával zprávy krajanské a spolkové a i politické a společenské, které souvisely zejména se Spojenými státy.

[17] *Americké dělnické listy* byly socialistickým týdeníkem, který vycházel v letech 1908 až 1953.

[18] *Svobodné Československo* bylo věstníkem Českého národního sdružení, který začal vycházet v roce 1939. V roce 1978 se tento měsíčník spojil s listem *Věk rozumu* a nadále vycházel pod názvem *Věk rozumu – Svobodné Československo*.

[19] *Nová doba* navázala od roku 1938 na týdeník *Obrana*, který začal vycházet v roce 1910. Týdeník, který se po roce 1948 postavil za komunistický režim v Československu, zanikl v roce 1970.

Přesto ČSNRA a některé další krajanské organizace vznik RSČ přivítaly a vyjádřily ochotu s ní spolupracovat. Účinnou spolupráci s ČSNRA však narušovaly důsledky řešení vnitřních problémů, se kterými se RSČ ve své činnosti téměř po celou dobu své existence potýkala.

ČSNRA, která se jednoznačně postavila proti režimu nastolenému únorovým převratem roku 1948 v Československu, považovala tuto svoji činnost za třetí odboj.[20] Jako hlavní úkol stanovila poskytnutí pomoci uprchlíkům z Československa všemi dostupnými prostředky. Současně vyvinula veškeré úsilí k tomu, aby informovala krajanskou i americkou veřejnost o skutečné situaci v Československu a o důsledcích převzetí moci komunistickou stranou. ČSNRA se snažila v plné míře využít nedávných zkušeností z organizování pomoci československému zahraničnímu odboji za druhé světové války. Velmi brzy se ukázalo, že situace, která vznikla v důsledku komunistického převratu v Československu, byla mezi krajanskou a americkou veřejností chápána poněkud jinak než důsledky německé okupace z roku 1939.

Stejně jako v letech 1938–1945 se snažila ČSNRA získat finanční prostředky, které by využila k poskytnutí pomoci uprchlíkům a v boji proti totalitnímu režimu v Československu. K tomuto účelu chtěla využít i první výročí tragického úmrtí Jana Masaryka. Se souhlasem amerických úřadů vydala poštovní známku s portrétem Jana Masaryka. ČSNRA pomocí své tiskové služby, cestou krajanských novin a všech krajanských spolků, které ji podporovaly, zorganizovala rozsáhlou kampaň k prodeji známek. V průběhu celého roku 1949 se do kanceláře ČSNRA scházely dopisy od jednotlivých krajanů, ale i různých spolků a organizací z celých Spojených států. Většina z nich věnovala dobrovolný příspěvek v různé výši a vyjadřovala podporu ČSNRA. Byli mezi nimi jednotlivci, různé spolky, organizace Sokolů i známé osobnosti.[21] Řada krajanů však známky vracela a v přiložených dopisech vyjadřovala názory, které ukazují rozdílné názory na vývoj v Československu po únoru 1948. Výjimečně se mezi nimi objevily i dopisy hrubě urážející Jana Masaryka, T. G. Masaryka, Edvarda Beneše a také ČSNRA. Jedním z hlavních důvodů byl fakt, že krajanská ani americká veřejnost neměla v té době dostatek věrohodných informací, aby si mohla učinit reálný názor na situaci v Československu a její důsledky pro většinu obyvatelstva.

Následně vyhlásila ČSNRA na základě iniciativy známého krajana, novináře T. B. Hlubučka sbírku pod heslem *Million centů pro Československou národní radu*. Výzva se setkala s příznivým ohlasem u většiny krajanů. Přes veškeré úsilí ČSNRA i dalších krajanských spolků a organizací se však nepodařilo získat finanční prostředky v takové výši, aby bylo možno poskytnout rozsáhlejší pomoc uprchlíkům a rozšířit působení ČSNRA i v jiných zemích, jak tomu bylo v období druhé světové války. Finanční příspěvky krajanů z ostatních zemí světa, které tvořily v období války významnou část celkové pomoci, byly zcela výjimečné.

K informování americké veřejnosti využívala ČSNRA tradičně všechny možné příležitosti. Dlouhodobě probíhaly rozsáhlé informační kampaně při akcích k významným výročím z historie Československa nebo při oslavách týkajících se významných osobností. Tradičně si krajané každoročně připomínali výročí vzniku samostatného Československa 28. října, výročí vyhlazení Lidic 10. června a od roku 1948 i výročí tragické smrti Jana Masaryka 10. března. Za nejvýznamnější den považovali krajané 7. březen – datum narození T. G. Masaryka.

Zcela mimořádný rozsah měly po celých Spojených státech oslavy stého výročí narození T. G. Masaryka. Proklamace v této souvislosti vydali guvernéři států Indiana, Wisconsin, Michi-

[20] Ve svých dokumentech ČSNRA označovala pojmem první odboj úsilí směřující ke vzniku samostatného Československa v roce 1918. Druhým odbojem nazývala činnost, která vedla k osvobození Československa a obnovení státnosti v roce 1945. Za třetí odboj považovala od samého počátku postup, jehož hlavním cílem bylo obnovení demokracie v Československu po únoru 1948.

[21] Byl mezi nimi i Eduard Táborský, dlouholetý tajemník Edvarda Beneše. ACASA, k. 86.

gan, West Virginia, Rhode Island, Maryland, Montana, Utah, New York, Arkansas, Iowa, Minnesota, Nebraska a Texas. Projevy guvernérů dalších států byly zveřejněny v americkém i krajanském tisku.[22] Souběžně probíhaly mohutné oslavy stého výročí narození T. G. Masaryka i v Kanadě. Na jejich organizování se podíleli František Němec, bývalý československý velvyslanec v Kanadě, a Ján Papánek, bývalý velvyslanec Československa při OSN. Oslavy byly zahájeny slavností v Masarykově domě v Torontu 26. února 1950 projevem Františka Němce. Oslavy proběhly také na většině amerických a kanadských univerzit.

V průběhu oslav stého výročí narození T. G. Masaryka byli jejich účastníci seznamováni také se situací v Československu po únoru 1948. Prostřednictvím Tiskové služby ČSNRA se k americké veřejnosti dostávaly informace o poúnorových perzekucích a o prvních vykonstruovaných politických procesech. Velký ohlas mezi krajany v USA vyvolaly informace o procese s Miladou Horákovou a zvláště zpráva o její popravě. ČSNRA zaslala protesty Organizaci spojených národů a vládám velmocí.[23] Rozsáhlé informace o pokračujících perzekucích zveřejňovala i Rada svobodného Československa, která je zároveň zasílala Tiskové službě ČSNRA k využití. Na jaře roku 1950 dochází postupně ke změně názorů i mezi krajany v USA, kteří původně podporovali komunistický režim v Československu. Postupně dochází k prohlubování spolupráce mezi ČNS a ČSNRA. Krajané se až na výjimky postavili na stranu boje proti komunistickému režimu v Československu.

Tuto skutečnost potvrdil i průběh velkolepého pohřbu Vojty Beneše, staršího bratra bývalého prezidenta Edvarda Beneše, v sobotu 24. listopadu 1951. Ten ve Spojených státech strávil po únoru 1948 zbytek svého života ve třetím exilu.[24] Zprávu o jeho úmrtí přijala s pohnutím celá krajanská veřejnost v USA. Pohřeb se konal na Českém národním hřbitově v Chicagu. Stal se místem důležitých jednání mezi všemi vedoucími československými exilovými i krajanskými organizacemi v USA. Jejich přední činitelé se při této příležitosti sešli fakticky poprvé, a to v nebývalém počtu. Smuteční projevy řečníků vysílala i rozhlasová stanice Hlas Ameriky.[25]

V následujícím období ČSNRA, která od začátku studené války dávala jednoznačně najevo své protikomunistické postoje, postupně rozšiřovala svoji spolupráci s RSČ. Podporovala vládu USA v boji proti komunismu ve Spojených státech, v zahraničí a především v Československu.

Ve spolupráci s ostatními krajanskými spolky a organizacemi i s nově vznikajícími exilovými organizacemi podporovala ČSNRA od roku 1948 vydávání publikací, které objasňovaly příčiny a důsledky uchopení moci komunistickou stranou v únoru 1948, přinášely konkrétní poznatky o perzekucích v Československu a v zemích sovětského bloku. Většinou šlo o publikace, jejichž autory byli aktéři těchto událostí, kteří museli po únoru 1948 odejít do exilu.[26] V mnoha případech vycházely i vlastním nákladem autorů. ČSNRA se všemožně snažila o jejich propagaci pomocí své tiskové služby i krajanských časopisů. Významnou úlohu při vydávání a šíření uvedených publikací sehrál především v padesátých letech Kruh přátel československé knihy v Chicagu.

ČSNRA i ostatní krajanské spolky a organizace navazovaly postupně bližší kontakty s nově vzniklými exilovými organizacemi, a to i přes jejich složitý vnitřní vývoj. Jedním z důvodů byla

[22] ACASA, k. 95.

[23] Tamtéž.

[24] Vojta Beneš patřil k nejznámějším osobnostem československého exilu. V USA působil v průběhu první světové války, kde vykonal několik stovek přednášek po celých Spojených státech. V USA působil i v období druhé světové války již od konce září 1938. Potřetí odešel do exilu po únoru 1948.

[25] ACASA, k. 91.

[26] Byly mezi nimi i publikace prof. Otakara Machotky, prof. Vratislava Buška, dr. Miroslava Rašína, dr. Miloslava Broučka, dr. Františka Poláka a dalších.

skutečnost, že se v důsledku narůstajícího věku postupně snižoval počet aktivně působících krajanů. ČSNRA se stala organizací, která koordinovala veškeré úsilí v boji proti komunistickému režimu ve staré vlasti. Po Radě svobodného Československa, která vznikla v roce 1949, byl založen v roce 1953 Svaz československých důstojníků v exilu. V jeho řadách působilo mnoho významných vojenských osobností, které po únoru 1948 odešly do zahraničí. Mezi nimi i generálové Antonín Hasal, František Dastich, Ján Ambruš, Josef Eret, Mikuláš Ferjenčík a další. Do vedení ČSNRA se postupně dostávaly osobnosti působící ve výše uvedených exilových organizacích.

Většina krajanů i poúnorových exulantů v USA předpokládala, že se komunistický režim v Československu v důsledku vnitřního vývoje a tlaku ze zahraničí v krátké době zhroutí. Vzhledem k vývoji mezinárodní situace na přelomu čtyřicátých a padesátých let panovalo mezi krajany v USA a poúnorovými exulanty přesvědčení, že dojde k válečnému konfliktu mezi Východem a Západem. Jeho výsledkem měla být porážka sovětského bloku a s tím související likvidace stávajícího režimu v Československu. V druhé polovině padesátých let již bylo zřejmé, že tyto prognózy vycházely z chybné analýzy vývoje mezinárodní situace i vývoje vnitropolitické situace v Československu.

V únoru 1958 byla v časopise *Zprávy svazu československých důstojníků v exilu* zveřejněna rozsáhlá stať s názvem *Deset let v exilu*. V úvodu stati se říká: „*Téměř všichni z nás předpokládali při odchodu do ciziny, že k osvobození vlasti a k návratu domů musí dojít během několika let. Málo nás si tehdy uvědomovalo, že tento exil není opakováním prvního a druhého odboje, že tentokrát běží o mnohem složitější zápolení daleko mohutnějších sil a že konečné rozhodnutí může přijít třeba až po několika desítiletích.*“[27]

Na základě analýzy událostí uplynulého desetiletí v mezinárodních vztazích a v Československu byl učiněn závěr, že se nepodařilo vytvořit dvě základní podmínky nutné pro případnou změnu režimu v Československu. V první řadě se nepodařilo oslabit postavení vládnoucí komunistické strany. Neméně důležitá byla podle autorů statě i podmínka další. „*Má-li pak revoluce už úspěšně zahájená také úspěšně skončit v některé satelitní zemi, musí být splněn ještě předpoklad druhý, a tím je znemožnění, aby Sovětský Svaz vojensky zakročil.*“[28]

Krajanské hnutí v USA přes počáteční rozdílné vnímání únorových událostí roku 1948 sjednotilo své úsilí v boji proti komunistickému režimu v Československu. Přes všechny peripetie provázející počáteční fázi tohoto úsilí došlo k pochopení faktu, že nebezpečí vyplývají z vítězství komunistického režimu v Československu má zcela jiný charakter než ohrožení vyplývající pro český a slovenský národ v průběhu prvního a druhého odboje.

Této skutečnosti postupně přizpůsobilo i metody a prostředky zápasu za obnovu demokracie v Československu. Ve spolupráci s československými exilovými organizacemi vytrvali krajané ve svém úsilí až do pádu komunistického režimu v Československu v roce 1989. Většina z těch, kteří stáli na počátku tohoto zápasu, se však již jeho úspěšného završení po čtyřech desetiletích nedožila.

[27] ACASA, k. 892, *Zprávy svazu československých důstojníků v exilu*, únor 1958 (nejsou označeny ročník ani číslo časopisu).
[28] Tamtéž.

Přílohy

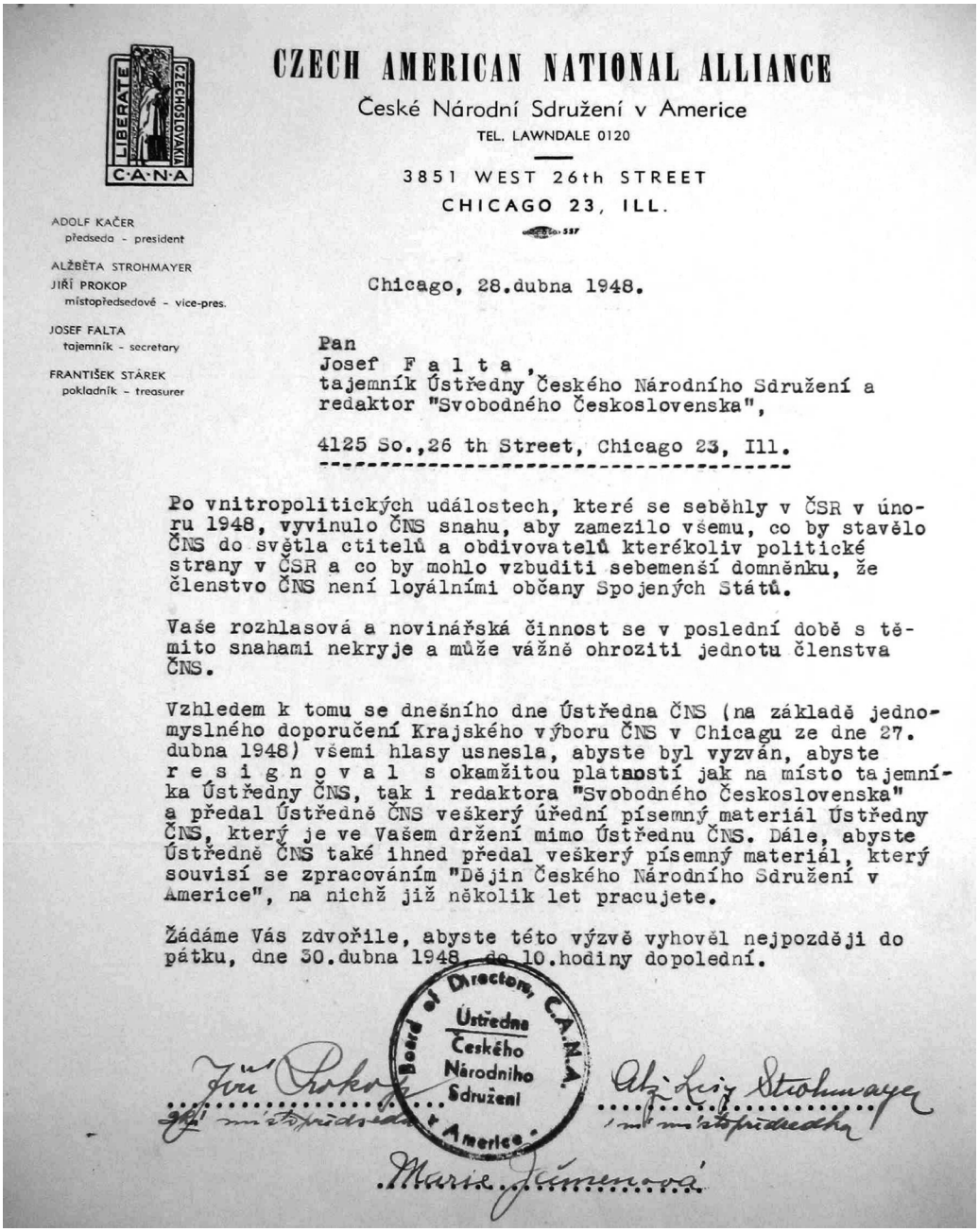

CZECH AMERICAN NATIONAL ALLIANCE
České Národní Sdružení v Americe
TEL. LAWNDALE 0120
3851 WEST 26th STREET
CHICAGO 23, ILL.

ADOLF KAČER
předseda - president
ALŽBĚTA STROHMAYER
JIŘÍ PROKOP
místopředsedové - vice-pres.
JOSEF FALTA
tajemník - secretary
FRANTIŠEK STÁREK
pokladník - treasurer

Chicago, 28.dubna 1948.

Pan
Josef F a l t a ,
tajemník Ústředny Českého Národního Sdružení a
redaktor "Svobodného Československa",

4125 So.,26 th Street, Chicago 23, Ill.

Po vnitropolitických událostech, které se seběhly v ČSR v únoru 1948, vyvinulo ČNS snahu, aby zamezilo všemu, co by stavělo ČNS do světla ctitelů a obdivovatelů kterékoliv politické strany v ČSR a co by mohlo vzbuditi sebemenší domněnku, že členstvo ČNS není loyálními občany Spojených Států.

Vaše rozhlasová a novinářská činnost se v poslední době s těmito snahami nekryje a může vážně ohroziti jednotu členstva ČNS.

Vzhledem k tomu se dnešního dne Ústředna ČNS (na základě jednomyslného doporučení Krajského výboru ČNS v Chicagu ze dne 27. dubna 1948) všemi hlasy usnesla, abyste byl vyzván, abyste r e s i g n o v a l s okamžitou platností jak na místo tajemníka Ústředny ČNS, tak i redaktora "Svobodného Československa" a předal Ústředně ČNS veškerý úřední písemný materiál Ústředny ČNS, který je ve Vašem držení mimo Ústřednu ČNS. Dále, abyste Ústředně ČNS také ihned předal veškerý písemný materiál, který souvisí se zpracováním "Dějin Českého Národního Sdružení v Americe", na nichž již několik let pracujete.

Žádáme Vás zdvořile, abyste této výzvě vyhověl nejpozději do pátku, dne 30.dubna 1948, do 10.hodiny dopolední.

Board of Directors, C.A.N.A. Ústředna Českého Národního Sdružení v Americe

Jiří Prokop
jiří místopředseda

Alž. Lisy Strohmayer
jiří místopředseda

Marie Jamenová

Josef Falta, který se od samého počátku postavil na stranu odpůrců komunistického režimu v Československu, byl fakticky přinucen opustit všechny funkce v ČNS. ACASA, k. 723.

DENNÍ HLASATEL, 19. ZÁŘÍ 1948.

8.

ZASLÁNO

JAK ADOLF KAČER PO KOMUNISTICKU CENSUROVAL SVOBODNÉ ČESKOSLOVENSKO, ÚŘEDNÍ ORGÁN ČESKÉHO NÁRODNÍHO SDRUŽENÍ

Dostávám stále dotazy, co se stalo se "Svobodným Československem," měsíčníkem Českého národního sdružení. Nestačím na ně odpovídat a rád bych proto v tomto článku vyložil celý případ obšírněji. Nutí mne k tomu zejména různé akce ústředí ČNS, útoky, které otiskuje redakce "Svobodného Československa" a nyní spřízněná komunistická "Nová doba"; konečně mě k tomu přiměla i poslední úřední zpráva Krajského výboru ČNS.. v Chicagu. Tam totiž ústředna ohlašuje nábor nových předplatitelů slibuje za odměnu jednostopové a dvoustopové panenky a malované váza. Malované straky na vrbě dostanou čtenáři bez soutěže — toho bude zvlášť potřebí, neboť jinak by z nadávek, kterými se nynější projevy ústředny hemží, poznali sami, že ústředna nemluví pravdu. Domnívám se právem, že teď, kdy tolik našich krajanů se vrátilo ze zájezdu do Československa, bude tím zajímavější vypsat, jak se České národní sdružení stalo obráncem komunistického režimu pražského a vykonavatelem jeho vůle na půdě Ameriky.

Převzal jsem redakci "Svobodného Československa" v lednu 1945 po smrti dr. Vojana a přičiňoval jsem se, abych šířil porozumění pro obtíže a starosti osvobozeného Československa, pro jeho politické a hospodářské kroky a pro jeho postavení v poválečné Evropě. Varoval jsem však také před jednostrannou komunistickou politikou a kritisoval komunistické znehodnocování 28. října a všeho, co bylo v republice vykonal jsem se ani kritickým posudkům vývoje politiky Sovětského svazu a mám množství projevů souhlasu nejen od čtenářů amerických, nýbrž i z Československa. Ale

ve dnech komunistického puče v Praze

pojal předseda ČNS. Adolf Kačer, z jakýchsi zvláštních příčin obavu, aby "Svobodné Československo" přílišným zdůrazňováním demokratického stanoviska ne[illegible] výborů ČNS v Chicagu 14. března vystoupil několikrát v debatě proti lichým a nesprávným výkladům Kačerovým a proti nedůstojnému jednání ústředny při posuzování komunistického puče v Československu. V této rozpravě, kterou předseda Kačer schválně oddálil až na dobu, kdy účastníci pospíchali k vlakům, byl jsem podporován jen delegáty z Detroit a několika chicagskými.

Snadno mohl tedy pan Kačer obrátit všechen vztek na mne a po konferenci sáhl od vyhrůžek k činům. Bez mého vědomí dal vyházet z materiálu vysazeného pro dubnové číslo "Svobodného Československa" stati, které pokládal za politicky "závadné", a když jsem se jeho rozhodnutí nepodrobil, obžaloval mne v ústředně z neposlušnosti(!) Nepodařilo se mu však přesvědčit členy ústředny, že obsah "Svobodného Československa" porušuje někde zásady americké neb Masarykovy demokracie, nebo že útočí na Československo, a nedosáhl ani toho, aby mne ústředna zbavila redaktorství listu. Vymohl si však přece, že hotové číslo nebylo rozesláno a že mu bylo dovoleno, aby dal vytisknout nové s pozměněným obsahem. S tímto úspěchem jel se Kačer pochlubit do Prahy. (Na můj návrh zakázala mu ústředna jakékoli politické projevy a vyjednávání v Praze jménem ČNS. Pan Kačer však, jak víme, zákazu nedbal.)

Co nesmí americký občan čísti.

Naši krajané a členové Českého národního sdružení podiví se zajisté, co pan Kačer uznává za nevhodnou četbu pro ně. Stručně ho čísla "Svobodného Československa" jako "politicky závadné". Z mého rozhlasového projevu k pohřbu Jana Masaryka, otištěného jako úvodník, vymýtil nejzávažnější doklady pro pochybnost o sebevraždě, vyloučil zprávy o smutečních slavnostech za mrtvého čs. ministra zahraničí, pořádaných v New Yorku, ve Washingtonu, v Masaryktown, Fla. a v Chicagu, ba dokonce i projev prezidenta Truman[illegible] leyho, dávného osvědčeného přítele Československa. Pak vyloučil p. Kačer i zprávu o odvolání zájezdu amerického sokolstva na slet, o resignaci vyslanců Slávika a Němce, a o tom, že američtí studenti nebudou moci studovat na čs. vysokých školách podle zákona o právech vysloužilců. Rovněž vyhodil z hotového čísla zprávu o společném projevu Spojených států, Velké Británie a Francie k pražskému převratu a poznámku, že tento projev nesměl být otištěn v Československu a byl zabaven v bulletinu americké informační služby v Praze. V "politickém přehledu" zkonfiskoval pan Kačer výtku americké zahraniční politice, že dosud nenašla správného poměru k demokratickému socialismu v Evropě, dále zmínku, že Rusové začínají nadbíhat Němcům a že skandinavské země odmítly nabídku vojenského spojenectví se Sovětským svazem. Pan Kačer zřejmě nesouhlasí se zajištěním bezpečnosti Spojených států a proto škrtl v politickém přehledu redaktorův úsudek, že president Truman splnil svým projevem ze dne 17. března jen svou úřední povinnost. **Místo vyhozených statí zařadil Kačer do časopisu dva surové útoky na presidenta Trumana.**

Své censurní zákroky odůvodnil pan Kačer účelem své cesty do Evropy. Vyloučil tedy z dubnového čísla "Svobodného Československa" ještě přiznání polské-

Pokračování na str. 18.)

Šetřete nyní

Domov, automobil, krásný kožíšek, hliníkový kabát kolejní vzdělání pro vaše děti — Nechť se splní vaše sny Šetřete nyní s pojištěném spořitelním účtu u nás

CAPITOL FEDERAL

Savings & Loan Ass'n

Článek v krajanských novinách Denní hlasatel ukazující praktiky předsedy Českého národního sdružení Adolfa Kačera. ACASA, k. 723.

Aršík s poštovními známkami, které vydala ČSNRA při příležitosti prvního výročí tragické smrti Jana Masaryka. ACASA, k. 95.

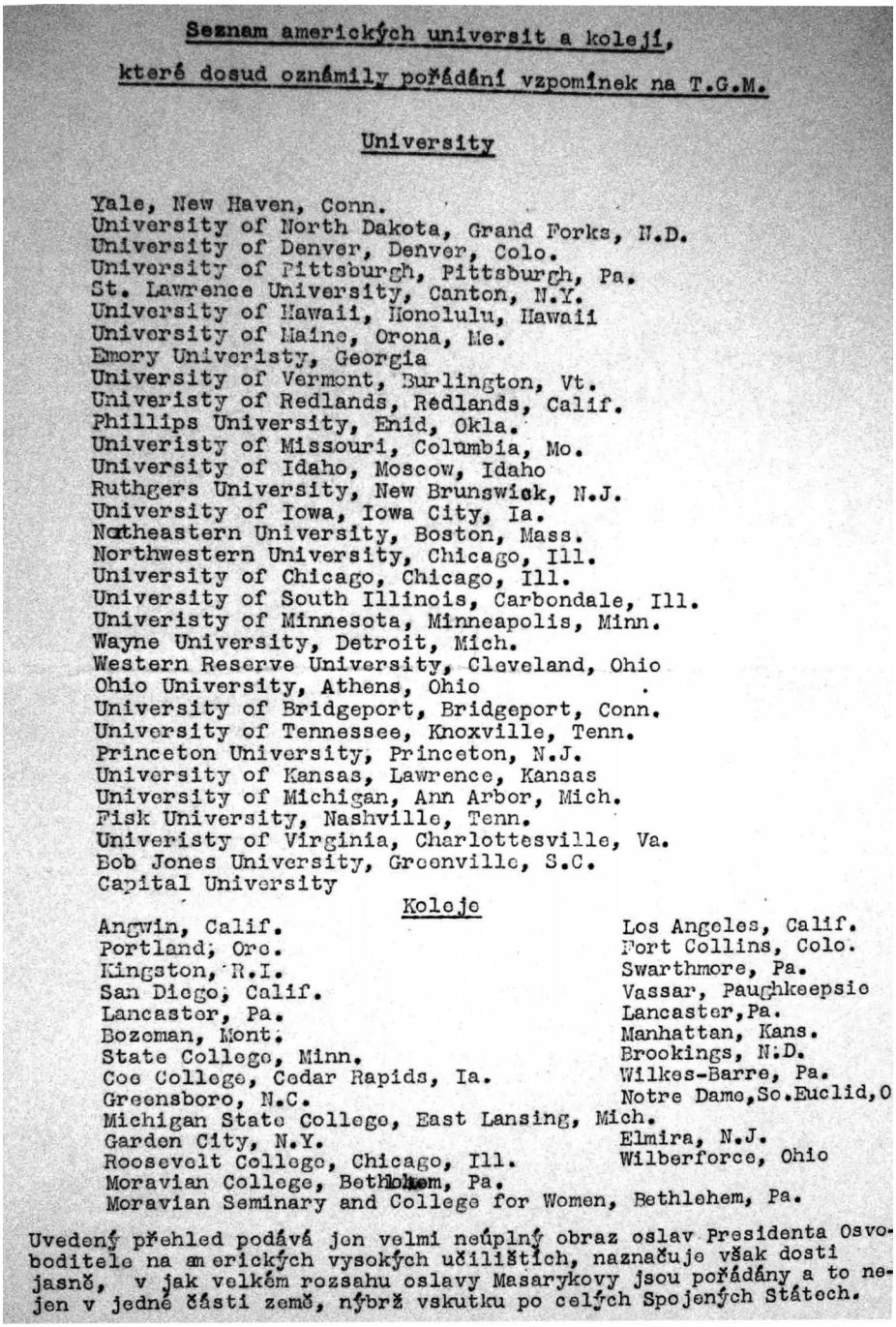

Seznam amerických universit a kolejí,

které dosud oznámily pořádání vzpomínek na T.G.M.

University

Yale, New Haven, Conn.
University of North Dakota, Grand Forks, N.D.
University of Denver, Denver, Colo.
University of Pittsburgh, Pittsburgh, Pa.
St. Lawrence University, Canton, N.Y.
University of Hawaii, Honolulu, Hawaii
University of Maine, Orona, Me.
Emory Univeristy, Georgia
University of Vermont, Burlington, Vt.
Univeristy of Redlands, Redlands, Calif.
Phillips University, Enid, Okla.
Univeristy of Missouri, Columbia, Mo.
University of Idaho, Moscow, Idaho
Ruthgers University, New Brunswick, N.J.
University of Iowa, Iowa City, Ia.
Northeastern University, Boston, Mass.
Northwestern University, Chicago, Ill.
University of Chicago, Chicago, Ill.
University of South Illinois, Carbondale, Ill.
Univeristy of Minnesota, Minneapolis, Minn.
Wayne University, Detroit, Mich.
Western Reserve University, Cleveland, Ohio
Ohio University, Athens, Ohio
University of Bridgeport, Bridgeport, Conn.
University of Tennessee, Knoxville, Tenn.
Princeton University, Princeton, N.J.
University of Kansas, Lawrence, Kansas
University of Michigan, Ann Arbor, Mich.
Fisk University, Nashville, Tenn.
Univeristy of Virginia, Charlottesville, Va.
Bob Jones University, Greenville, S.C.
Capital University

Kolejo

Angwin, Calif.
Portland, Ore.
Kingston, R.I.
San Diego, Calif.
Lancaster, Pa.
Bozoman, Mont.
State College, Minn.
Coe College, Cedar Rapids, Ia.
Greensboro, N.C.
Michigan State College, East Lansing, Mich.
Garden City, N.Y.
Roosevelt College, Chicago, Ill.
Moravian College, Bethlehem, Pa.
Moravian Seminary and College for Women, Bethlehem, Pa.
Los Angeles, Calif.
Fort Collins, Colo.
Swarthmore, Pa.
Vassar, Paughkeepsie
Lancaster, Pa.
Manhattan, Kans.
Brookings, N.D.
Wilkes-Barre, Pa.
Notre Dame, So. Euclid, O
Elmira, N.J.
Wilberforce, Ohio

Uvedený přehled podává jen velmi neúplný obraz oslav Presidenta Osvoboditele na amerických vysokých učilištích, naznačuje však dosti jasně, v jak velkém rozsahu oslavy Masarykovy jsou pořádány a to nejen v jedné části země, nýbrž vskutku po celých Spojených Státech.

Vzpomínkové akce k stému výročí narození T. G. Masaryka pořádalo mnoho amerických univerzit. ACASA, k. 95.

Summary

The Czechoslovak Community in America and the Events of February 1948 in Czechoslovakia

The Czechoslovak community in the USA played an important role in the history of Czechoslovakia from its foundation in 1918 until the fall of the communist regime in 1989. This article considers its reaction to events in Czechoslovakia in 1948. The first part of the article considers the development of the situation inside the Czechoslovak movement in the USA after the Second World War. A rift occurred within the Czechoslovak movement in the USA in the years 1945–1948, with the Czechoslovak National Council of America and the Czech National Alliance developing along different lines. The second part of the article points to the differing attitudes of the Czechoslovak National Council of America and the Czech National Alliance to the establishment of a communist regime in Czechoslovakia in February 1948. The final part of the article is devoted to developments within the Czechoslovak community after February 1948 up to the beginning of the nineteen fifties. The Czechoslovak community in the USA was reunified as the result of information on persecution in Czechoslovakia after February 1948. The Czechoslovak community made contact with Czechoslovak exiles in the USA. In the period to come, it provided significant assistance in the battle against the communist regime in Czechoslovakia until its fall in 1989.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

ODHALENÍ ODBOJOVÉ PROTIKOMUNISTICKÉ SKUPINY „BOZ 38“ NA HODONÍNSKU V ROCE 1949

LIBOR BÍLEK

The paper concerns the activities which State Security (Státní bezpečnost), a secret political police of the Czechoslovakian communist regime, performed in order to arrest the members of a subversive group called BOZ 38. The group was lead by an ex-policeman František Dvořák and it operated in the area of Hodonín and its surroundings (in south-eastern Moravia) in 1949.

Key words: State Security; third Czechoslovakian resistance; 1949; Hodonín; subversive group.

V poslední době upoutal konečně zájem české historiografie případ odbojové protikomunistické skupiny, působící pod názvem „BOZ 38“ na Hodonínsku v první polovině roku 1949. Skupina byla v srpnu 1949 pozatýkána a její členové, spolu se svými pomocníky a podporovateli (kterých bylo několik desítek), byli postupně v červnu 1950 odsouzeni v Brně a Kyjově k těžkým trestům odnětí svobody, vedoucí celé skupiny František Dvořák pak přímo k trestu smrti. Celé kauze byla věnována pozornost v soudobém regionálním tisku, takže ji můžeme považovat za jednu z ukázek regionálního „monstrprocesu“, tedy soudního procesu, který měl vedle potrestání skutečných odpůrců režimu sloužit zároveň jako varování a odstrašující příklad všem dalším potenciálním odpůrcům režimu.[1]

O kauze skupiny „BOZ 38“ se doposud stručně zmínil Ivo Pejčoch v rámci svého přehledu o příslušnících armády popravených v poúnorových letech, v němž shrnul základní fakta o činnosti skupiny.[2] Dále se jí podrobně v rámci své diplomové práce zabýval Zdeněk Homola, který výsledky svého bádání rovněž shrnul a v kratším příspěvku publikoval.[3]

Pejčoch i Homola svou hlavní pozornost zaměřili především na činnost odbojové skupiny, přičemž zejména Zdeňku Homolovi se podařilo podat v tomto směru velmi plastický obraz, když navíc ještě ukázal, že zde existují četné otazníky zejména ohledně některých nezdařených akcí Dvořákovy skupiny. Toto téma si bezesporu zaslouží další výzkum a především věcnou diskusi, neboť relevantních archivních dokumentů je poměrně velké množství a jejich interpretace je vzhledem k jejich povaze (většinou pocházejí z provenience Státní bezpečnosti) často obtížná a (nebo) nejasná. K činnosti odbojové skupiny „BOZ 38“ se proto pokusím vyjádřit také já v některém z příštích čísel *Sborníku prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řady společenských věd*.

V tomto příspěvku se v souvislosti s protikomunistickou skupinou Františka Dvořáka pokusím čtenářům přiblížit způsob, jakým byli členové skupiny nejdříve odhaleni a posléze také dopadeni bezpečnostními orgány komunistického státu, tedy především Státní bezpečností

[1] K tematice zinscenovaných soudních procesů v poúnorovém Československu viz zejména práce Karla Kaplana (KAPLAN, K.: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1993; KAPLAN, K.: *Nebezpečná bezpečnost. Státní bezpečnost 1948–1956*. Brno 1999; KAPLAN, K.: *Největší politický proces. M. Horáková a spol.* Brno 1996) nebo také VOREL, J. – ŠIMÁNKOVÁ, A. et al.: *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech.* Díl I. Praha 2003.

[2] PEJČOCH, I.: *Vojenské osoby popravené v období politických procesů v Československu v letech 1948–1955*. Praha 2009, s. 100–105.

[3] HOMOLA, Z.: *Skupina BOZ 38. Případ třetího odboje na jižní Moravě?* In: Vysokoškoláci o totalitě 2011. Sborník oceněných studentských prací. Praha 2012, s. 134–165.

(StB). Daný příběh přitom může sloužit jako konkrétní příklad toho, jak se Státní bezpečnosti, která byla jedním z hlavních nástrojů boje proti nepřátelům režimu, dařilo (byť s jistými obtížemi) většinu aktivních odpůrců režimu identifikovat, zatknout a následně pomocí zmanipulované justice zneškodnit.

Případ skupiny „BOZ 38“ je pro daný účel vhodný zejména proto, že k němu existuje velmi rozsáhlá dokumentace jak z prvotního vyšetřování v roce 1949, tak i z pozdějších přešetření v šedesátých letech. Pochopitelně se nedochovalo vše, postrádáme především „pracovní“ verze výslechových protokolů s hlavními aktéry, tedy čtyřmi nejaktivnějšími členy skupiny (tyto protokoly příslušníci StB jako nepotřebné zničili zřejmě ihned po vyhotovení finálních verzí protokolů určených soudu), a dále zápisník vedoucího skupiny Františka Dvořáka, o němž jsme informováni, že byl využit jako podklad pro jeho výslechy a byl zřejmě předložen i soudu, avšak nyní není součástí žádného z dochovaných spisů (vyšetřovacího, prokurátorského, soudního ani rehabilitačního).

Archivy však nabízejí ten nejdůležitější zdroj informací o činnosti StB při odhalování skupiny, a sice tzv. operativní materiál, tedy interní sdělení jednotlivých složek StB, zprávy získané od jejích tajných spolupracovníků a některé další dokumenty osvětlující práci bezpečnosti. Tyto archiválie jsou součástí vyšetřovacího spisu (nebyly však předkládány soudu, a to ani při rehabilitacích v šedesátých letech) a jsou uloženy v Archivu bezpečnostních složek (ABS). Tentýž archiv ve svých fondech uchovává také další pro předkládaný příspěvek relevantní materiály, a sice dokumenty vzniklé činností Inspekce ministra vnitra, která od poloviny padesátých let postupně přešetřovala činnost příslušníků Státní bezpečnosti v některých kauzách přímo souvisejících se skupinou „BOZ 38“. Mimo jiné je zde možné dohledat vyjádření některých tehdejších členů StB (ať už vyšetřovatelů, nebo příslušníků tzv. operativy, tedy pracovníků řídících agenty a informátory), v nichž popisují svoji činnost v konkrétních kauzách. Dále ve spisech Inspekce ministra vnitra najdeme také výpovědi některých dalších účastníků, především těch, kteří byli v daných případech zatčeni či odsouzeni. Tyto výpovědi tak již zpravidla nejsou zkresleny nechvalně známými „výslechovými metodami“ vyšetřovatelů StB z prvních poúnorových let (výhrůžky, bití a jiné fyzické či psychické týrání), na druhou stranu však mohou být ovlivněny vcelku pochopitelnou snahou jednotlivých vyslýchaných minimalizovat svoji skutečnou činnost, nebo ji alespoň zdůvodňovat jinak než pokusem poškodit režim.

Podobný typ dokumentů, tedy vyjádření příslušníků bezpečnosti či naopak výslechy odsouzených osob, je možné dohledat také ve spisech justičních orgánů, které se v šedesátých a na počátku sedmdesátých let zabývaly žádostmi některých odsouzených o přešetření „svých“ případů, případně o úplnou rehabilitaci. Konkrétně tato vyjádření obsahuje spis Státní prokuratury, který jsem bohužel nemohl prostudovat vzhledem k aktuální přetíženosti Národního archivu žádostmi o potvrzení statusu účastníka protikomunistického odboje, a „rehabilitační“ spis Krajského soudu Brno z přelomu šedesátých a sedmdesátých let, který je dodnes uložen na brněnském krajském soudu a který jsem díky laskavému povolení předsedy soudu mohl prostudovat zřejmě jako úplně první z historiků.

Relativní dostatek archivních pramenů je v případě skupiny „BOZ 38“ bohužel „vyvážen“ absencí jednoho z nejdůležitějších zdrojů historického poznání, co se týče soudobých dějin, a tím je svědectví žijících pamětníků. Bohužel, všechny osoby v kauze skupiny Františka Dvořáka perzekvované jsou dnes již po smrti, případně se k tomuto pro ně velmi bolestivému období (vcelku pochopitelně) nechtějí vracet. Zdeněk Homola v tomto směru podnikl zřejmě velmi poctivý průzkum, avšak podařilo se mu získat svědectví pouze jediného nepřímého účastníka.

Co se týče svědectví z „druhé strany“, tedy z řad bývalých příslušníků bezpečnosti, je situace obdobná, ne-li ještě horší. Většina tehdejších vyšetřovatelů či příslušníků zpravodajství je

dnes již zřejmě po smrti, a pokud někteří z nich žijí (což není nepravděpodobné, vzhledem k tomu, že se narodili vesměs kolem roku 1925), nepodařilo se vypátrat jejich současné bydliště.

V případě skupiny „BOZ 38“ tedy zůstáváme odkázáni především na archivní materiály, konkrétně na písemnosti především z produkce Státní bezpečnosti, případně dalších státních orgánů komunistického Československa. Vypovídací hodnota těchto pramenů bývá někdy až přehnaně zpochybňována,[4] v předkládaném příspěvku je nicméně zastáván názor, že při patřičné kritice těchto archiválií (jejíž základní pravidla velmi výstižně popsal Prokop Tomek)[5] je na jejich základě možné dospět k poznání historické skutečnosti stejně, jako u jiných typů archiválií.

Předtím než přiblížíme způsob, jakým byla skupina „BOZ 38“ v srpnu 1949 nejprve infiltrována a posléze pozatýkána příslušníky Státní bezpečnosti, bude nutné alespoň stručně přiblížit její vznik a činnost i osobnosti jejích vedoucích postav.

Hybatelem a zároveň vedoucím celé skupiny byl bývalý příslušník protektorátního četnictva a posléze vojenský zběh František Dvořák (* 1923), jemuž zanedlouho začal sekundovat Radomír Pompl (* 1926), za války člen partyzánské brigády a po válce národní správce malého textilního podniku. Oběma mladým mužům (v době činnosti skupiny jim bylo 26 a 23 let) byla společná poněkud nezodpovědná a dobrodružná povaha, ochota věnovat se protirežimním aktivitám za cenu odloučení od svých rodin (oba byli ženatí a měli děti narozené krátce po válce) a konečně zřejmě i jistá záliba v alkoholu a hýření.[6]

Postava Františka Dvořáka je pro osvětlení celé kauzy a konečně i pro přiblížení způsobu, jakým byla jeho skupina bezpečností odhalena, velmi důležitá. Je tomu tak zejména proto, že nedlouho po amnestování přeživších členů skupiny (v roce 1960) se na veřejnosti začaly šířit zvěsti, které zřejmě již před tím kolovali mezi jednotlivými odsouzenými ve věznicích, a sice v tom smyslu, že Dvořák (který byl bezprostředně po procesu v roce 1950 popraven) byl ve skutečnosti provokatér Státní bezpečnosti. K tomuto vysvětlení celé kauzy dospěl na základě pohovorů s některými dříve odsouzenými dokonce i prokurátor, který v šedesátých letech vedl přešetřování případu.

Této teorii daly vzniknout především zážitky některých odsouzených, kteří během prvního vyšetřování v roce 1949 přišli do styku s Františkem Dvořákem. Vedoucí skupiny „BOZ 38“ se totiž ve vazbě choval ne zrovna příkladně – zřejmě ochotně usvědčoval všechny ostatní členy i pomocníky skupiny a vůbec byl vyšetřovatelům ve všech směrech až příliš nápomocný, ti mu pak na oplátku poskytovali jisté úlevy („[…] *mohla jsem se přesvědčit, že vyšetřovatelé se chovají zcela jinak ke mně a zcela jinak k vedoucímu skupiny Dvořákovi* […]“).[7] K tomu se přidal fakt, že Dvořák si během činnosti skupiny vedl velmi přesné záznamy o tom, kdo a jak skupině pomáhal (finančně, ubytováním, stravou), které u něj byly při zatčení objeveny (jedná se o onen výše zmíněný zápisník, který byl předložen i soudu a který je dnes bohužel nezvěstný) a následně při vyšetřování a usvědčování jednotlivých osob hojně využívány.

V podstatě logickým závěrem těchto skutečností se pak stala víra, že Dvořák již od počátku veškerou svou činnost prováděl s vědomím StB, a sice za tím účelem, aby poskytl záminku ke zlikvidování co největšího počtu odpůrců komunistického režimu. Když pak tento úkol splnil a navíc pomohl odpůrce i usvědčit, stal se již zbytečným a jako nepohodlný svědek byl zlikvidován.

[4] KŘEN, J.: *Dokumenty StB jako pramen poznání minulosti*. Soudobé dějiny 12, 2005, č. 3–4, s. 708–733.

[5] TOMEK, P.: *Svazek StB jako historický pramen.* Soudobé dějiny 12, 2005, č. 1, s. 208–214.

[6] K osobnostem obou hlavních aktérů viz zejména vyšetřovací spis StB: Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), f. BN-V Vyšetřovací spisy Brno (dále BN-V), V 2804 Dvořák František a spol.

[7] Krajský soud Brno, spis zn. 4 Tr 12/68, č. l. 137, Amalie Herzánová – návrh na provedení rehabilitačního řízení, ze dne 20. 12. 1968.

Tuto pro příznivce konspiračních teorií velmi lákavou verzi však jako nepravděpodobnou zavrhl ve své práci už Zdeněk Homola (Ivo Pejčoch ji ani nezmiňuje). S jeho názorem nelze než souhlasit – Dvořákovo uvedené podivné chování lze mnohem pravděpodobněji vysvětlit jeho ne zrovna ryzím charakterem a přílišnou lehkomyslností, s níž odbojovou činnost vedl. Dlužno navíc poznamenat, že pro takovéto vysvětlení není v archivních materiálech ani ta nejmenší opora, a to včetně operativního materiálu. Ten přitom StB vedla výhradně pro svoji vlastní potřebu (nebyl předkládán soudu a ani prokurátor provádějící revizi jej neměl možnost studovat), a je tudíž velmi nepravděpodobné, že by StB obelhávala sama sebe.

Představme nyní osobu Františka Dvořáka blíže. Narodil se v Hodoníně v rodině kuchaře, který však svoji rodinu zřejmě brzy opustil, takže Dvořák vyrůstal jen se svojí matkou. Vyučil se malířem a natěračem, v roce 1942 však nastoupil jako příslušník protektorátního četnictva v Hodoníně. Zde postupně odcizil několik služebních pistolí, které se pokusil zastavit za peníze, případně přímo prodat (po válce se pokoušel neúspěšně dokazovat, že je poskytoval odboji). Za tuto činnost byl zatčen a vězněn v koncentračním táboře. Po návratu domů se v roce 1945 neúspěšně pokoušel o návrat k bezpečnostním složkám, vzhledem k výše uvedené aféře s krádeží zbraní však přijat nebyl. Po dobu následujících let o něm nejsou přesnější zprávy, zřejmě se živil jen příležitostnými pracemi a pobýval u matky v Hodoníně. V této době založil rodinu – oženil se s podobně starou ženou ze sousedství a do roku 1947 se jim narodily dvě děti. V průběhu prvních tří poválečných let také vstoupil do sociálnědemokratické strany, nijak se zde však neangažoval.[8]

Na podzim roku 1947 byl povolán k základní vojenské službě, odkud však posledního prosincového dne zběhl. Zanedlouho byl zatčen, v dubnu 1948 odsouzen a následně uvězněn. Z vězení se mu podařilo uprchnout, vzápětí byl však opět dopaden. Na základě amnestie při příležitosti zvolení Klementa Gottwalda prezidentem v červnu 1948 byl Dvořák podmínečně propuštěn a ihned povolán zpět k dokončení vojenské služby, od útvaru ale opět obratem utekl, takže od července 1948 se již trvale ukrýval.[9]

Zdržoval se v Hodoníně u různých známých a podle jeho vlastní výpovědi se v té době rozhodl založit odbojovou skupinu. Postupně se mu podařilo zapojit několik osob z Hodonína a okolních obcí, přičemž většinu z nich on sám původně neznal. Jako první se prostřednictvím své příbuzné v březnu 1949 seznámil s Amalií Herzánovou (* 1908), manželkou hodonínského krejčího, která se stala známou jak hodonínské veřejnosti, tak bezpečnostním složkám tím, že se v srpnu 1948 vypravila spolu s několika dalšími ženami na hodonínský okresní národní výbor a dožadovaly se zlepšení špatného zásobování potravinami, z čehož podle hlášení hodonínského zpravodajce StB „*udělali úplnou demonstraci*“.[10] Herzánová začala Dvořáka finančně podporovat a sama pak do vznikající skupiny zapojila Františka Jordánka (* 1901), sedláka z nedalekých Čejkovic, u nějž se začaly odbývat schůzky některých členů a který skupinu podporoval potravinami (zatím především Dvořáka, který jako vojenský zběh bez potravinových lístků pochopitelně strádal). Dále Herzánová Dvořáka seznámila s Rudolfem Husaříkem (* 1920),

[8] K osobě Františka Dvořáka viz zejména jeho personální spis – ABS, f. Personální spisy ministerstva vnitra (dále jen Personální spisy), spis ev. č. 2145/23 František Dvořák.

[9] K této epizodě viz ABS, f. OV-S Různé spisy S Ostrava, S 494. (Zdeněk Homola tento spis omylem zařazuje do jednoho z fondů Studijního ústavu ministerstva vnitra, do fondu Sbírka různých písemností). Veškeré další neoznačené údaje v textu příspěvku jsou čerpány z vyšetřovacího spisu StB, uloženého v ABS, f. BN-V, V 2804, dále ze spisu Inspekce ministra vnitra, uloženého v ABS, f. A 8 Inspekce ministra vnitra (dále jen A 8), inv. č. 1405, ze spisu Státního soudu, uloženého v Moravském zemském archivu v Brně (dále jen MZA), f. C 145 Státní soud Brno, sp. zn. Or II/I – 39/50, a konečně z „rehabilitačního“ spisu Krajského soudu v Brně z let 1968 až 1973, toho času uloženého na témže soudě pod sp. zn. 4 Tr 12/68.

[10] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 6, úřední záznam ze dne 17. 8. 1948.

pomocným dělníkem z Hodonína, který již byl poúnorovým režimem potrestán několikatýdenním vězením „*pro rozšiřování nepravdivých zpráv*“ (bližší osvětlení však postrádáme). Husařík pak na Dvořákovu výzvu sehnat další členy zapojil své kamarády Ljubomíra Štěrbáka (* 1924), po Únoru vyloučeného z vojenské akademie a nyní stavebního úředníka, a taxikáře Josefa Štěpanovského (* 1909), který začal obstarávat dopravu svým osobním automobilem, ovšem ze začátku zřejmě aniž věděl o skutečném charakteru jízd (za všechny jízdy mu Dvořák platil).

Činnost skupiny se v těchto prvních týdnech její existence (v březnu a dubnu 1949) omezovala prakticky jen na rozšiřování kontaktů, pokusy získat zbraně (vyjma jedné pistole neúspěšné) a snahu shromažďovat informace o některých hodonínských osobách pracujících pro režim (taktéž neúspěšně). Zcela specifický charakter pak měly výjezdy Dvořáka s Husaříkem do Prahy (vlakem) a Brna (Štěpanovského autem), během nichž Dvořák před Husaříkem někdy předstíral cosi jako přebírání instrukcí, avšak skutečná náplň těchto cest spočívala zřejmě pouze v prohlídce města, doplněné zpravidla obědem a několika pivy (v případě Prahy) nebo dokonce návštěvou nočních podniků včetně přítomnosti dámy provozující nejstarší řemeslo. Za tuto službu, stejně jako za dopravu Štěpanovského automobilem nebo za cesty Prahou vozem taxislužby, utratil Dvořák několik tisíc korun, které zřejmě pocházely od Herzánové na podporu odbojové činnosti.

První akcí, kterou lze chápat jako konkrétní a aktivní vystoupení proti režimu, se na konci dubna 1949 stal „únos“ plukovníka Josefa Chvalovského (* 1896)[11] z jeho bydliště v Hodoníně do Prahy, aby mu tak byl umožněn útěk do zahraničí. Chvalovský, který toho času působil jako velitel tankové divize v Olomouci, se za války účastnil zahraničního odboje na Západě, takže poúnorový režim pro něj představoval trvalé nebezpečí – zatčení tak vysoce postaveného důstojníka s vazbami na Západ bylo po komunistickém převratu v podstatě otázkou času.

V souvislosti s „únosem“ plukovníka Chvalovského Dvořákovou skupinou je několik neobjasněných otázek a rozporů, které zde není možné blíže analyzovat. Uveďme jen, že není vůbec jasné, kdo ze skupiny s touto myšlenkou vůbec přišel (výpovědi jednotlivých aktérů se v tomto směru liší), ani jak skupina dospěla k závěru, že plukovníkovi hrozí zatčení. Zatím se jeví jako nejpravděpodobnější to, že Chvalovského dům poblíž hodonínského hlavního náměstí byl od 23. dubna 1949 sledován snad vojenskou kontrarozvědkou nebo jinou armádní složkou, ovšem natolik nekonspirativně, že tato skutečnost se během dvou dnů stala v sousedství domu známou (výpovědi některých aktérů hovoří o tom, že v parku poblíž domu neustále seděli „*muži v radiovkách*“, případně že se v jeho okolí pohybovali uniformovaní vojáci), a dostala se tak i ke členům Dvořákovy skupiny.

Její vedoucí se v pondělí 25. dubna rozhodl, že plukovníka odveze do bezpečí (původně zřejmě plánoval odvést jej do Čejkovic k Jordánkovi) a okamžitě začal svůj plán uskutečňovat. Ještě v průběhu odpoledne se postupně spojil s Husaříkem a Štěrbákem a objednal Štěpanovského auto. Večer pravděpodobně prostřednictvím spojky (snad Herzánové) plukovníkovi vzkázal, aby doma zanechal svoji ženu a dvě nedospělé děti a odešel na schůzku s Dvořákem, který ho odveze do bezpečí. Není zřejmé, nakolik Chvalovský Dvořáka znal (je možné, že vůbec), každopádně Chvalovský na návrh nereagoval a na schůzku nedorazil. Dvořák se proto (již v pozdních večerních hodinách) rozhodl plukovníka přemluvit přímo. Za tímto účelem se spojil se Štěrbákovým přítelem Radomírem Pomplem, který v Hodoníně aktivně působil ve Svazu brannosti, neboť zřejmě předpokládali, že Pompl plukovníka snadněji přemluví. Pompl skutečně odešel k plukovníkovi domů, avšak neuspěl – plukovník mu nevěřil a považoval vše za

[11] Blíže k osobě Josefa Chvalovského viz HOMOLA, Z.: *Skupina BOZ 38. Případ třetího odboje na jižní Moravě?* In: Vysokoškoláci o totalitě 2011. Sborník oceněných studentských prací. Praha 2012, s. 140–141.

provokaci. Proto nakonec ke Chvalovskému i přes pokročilou hodinu zašel spolu s Pomplem a Štěrbákem i samotný Dvořák, který pak s Chvalovským jednal mezi čtyřma očima. Plukovníka nakonec přesvědčil a ten i přes nesouhlas svojí manželky s trojicí odešel. Po celou tuto dobu byl Chvalovského dům neustále sledován, jak o tom svědčí záznam zařazený do vyšetřovacího spisu.[12] Bohužel, tento záznam (spíše jeho opis) postrádá jakoukoli hlavičku či průvodní dokument, takže nelze říct, která bezpečnostní složka je jeho původcem. Z dalších písemností se však zdá, že sledování prováděla vojenská kontrarozvědka – ve vyšetřovacím spisu je totiž mimo jiné zařazen dálnopis, který centrální útvar StB v Praze odeslal všem svým podřízeným složkám krátce po plukovníkově útěku. Zde je vedle příkazu uprchlíka zadržet také jasně řečeno, že zpráva o jeho odjezdu z Hodonína pochází od „VO-3“, což je označení velitelství 3. (vojenské) oblasti.[13]

Po odchodu z plukovníkova domu čtveřice zamířila ke Štěpanovského automobilu. Štěpanovský pak Dvořáka s Chvalovským odvezl do Prahy (pobyt v Čejkovicích plukovník odmítl), kam dorazili až ráno. V Praze Dvořák s Chvalovským vystoupili a následně se plukovník Dvořákovi zřejmě záměrně ztratil. Za několik dnů se mu podařilo překročit hranice.

V Hodoníně se hned druhého dne po útěku plukovníka Chvalovského (tedy v úterý 26. dubna) rozeběhlo zatýkání – Husařík a Štěrbák byli zatčeni dopoledne, Štěpanovský večer ihned potom, co se vrátil z Prahy. Podle hlášení uherskohradišťského krajského velitelství StB svému nadřízenému útvaru v Praze byli všichni tři zatčeni „*DOZ orgány z Hodonína*“, což zřejmě označuje příslušníky armádního Obranného zpravodajství.

Citovaná zpráva nás informuje také o dalším vývoji událostí: „*Jelikož Štěpanovský udal DOZ orgánům z Hodonína, že František Dvořák se zabýval nějakou ilegální protistátní organizací pod heslem BOZ 38, kterou nemohl blíže objasniti, a jelikož i Rudolf Husařík tvrdil o Františku Dvořákovi, že tento ilegálně pracuje, byla na Dvořáka z příkazu DOZ v Hodoníně spolu s příslušníky stanice SNB v Hodoníně učiněna honička, avšak Dvořák nebyl dopaden.*“[14]

Prvotní výslechy se zatčenými tedy zřejmě provedli sami armádní zpravodajci přímo v hodonínské soudní věznici, brzy je však předali Státní bezpečnosti, která je převezla do vězení v Uherském Hradišti (záznam vyšetřovatelů StB o výslechu Štěpanovského je datován 29. dubna, protokoly Husaříka a Štěrbáka nesou datum 4. a 5. května). Na základě jejich výpovědí se bezpečnost dozvěděla, jak proběhl Chvalovského útěk, že za ním stojí František Dvořák a že s Dvořákem spolupracuje také Herzánová a Pompl. Vyšetřovatelé se také dozvěděli o Dvořákových výjezdech do Prahy, Brna a Čejkovic. Protože však ani jeden ze zatčených neznal Jordánka jménem, zůstalo bezpečnosti utajena ta v danou dobu nejdůležitější informace – u koho se odbývaly schůzky v Čejkovicích a kde by tak mohla najít i Dvořáka (který po návratu z Prahy u Jordánka skutečně přebýval). Zároveň se projevilo určité zpoždění, se kterým se StB k případu dostala (nejprve jej, jak už bylo řečeno, zřejmě řešili příslušníci vojenské kontrarozvědky) – Herzánová i Pompl se totiž o zatčení Štěpanovského, Husaříka a Štěrbáka dozvěděli takřka okamžitě, a proto se ihned začali ukrývat, takže jejich případné zatčení zatím nepřicházelo v úvahu. Pompl i Herzánová našli úkryt na stejném místě jako Dvořák, tedy v Čejkovicích u sedláka Jordánka.

Od této chvíle začali Dvořák a Pompl působit spolu – Pompl se stal doslova Dvořákovou „pravou rukou“. Pompl měl, podobně jako Dvořák, i přes svůj poměrně nízký věk za sebou rušnou minulost, která odpovídala jeho dobrodružné povaze. Narodil se v rodině strojvůdce,

[12] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 28.

[13] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 33, dálnopis ze dne 30. 4. 1949.

[14] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 32, hlášení plk. Chvalovský Josef – útěk za hranice, ze dne 29. 4. 1949.

takže v mládí několikrát změnil bydliště. V době okupace, kdy ještě studoval, byl podle zjištění Okresní kriminální úřadovny v Hodoníně minimálně jednou oznámen soudu pro mládež z důvodu krádeže. Když byl v rámci totálního nasazení povolán do pracovního tábora, utekl na Slovensko, kde se po nějaké době přidal k partyzánské jednotce, která se později spojila s Rudou armádou. Po válce pracoval krátkou dobu na Slovensku, kde se i oženil. Jako účastník odboje si podal žádost o přidělení živnosti, čemuž bylo vyhověno, a Pompl se tak stal národním správcem jedné menší textilní firmy v pohraničí. V roce 1947 byl tento podnik (firma Leicht) přesunut do Hodonína, kam se proto přestěhoval také Pompl i s manželkou, s níž se mu narodil potomek.

Z dochovaných archiválií nelze zjistit, zda se Pompl s Dvořákem stýkal již před „únosem" Chvalovského (Pompl přiznával pouze, že Dvořáka od vidění znal), jisté však je, že po té, co se Pompl začal s Dvořákem ukrývat, se z nich až do zatčení stala takřka nerozlučná dvojice. Pompl se stal Dvořákovi velmi užitečným – měl totiž legálně drženou pistoli a navíc si záhy ze svého bytu vyzvedl ještě dvě vojenské uniformy, které vlastnil. Ty pak oba používali během většiny akcí, které uskutečnili. První z nich se mělo stát osvobození trojice Pomplových a Dvořákových známých, kteří byli zatčeni po útěku Chvalovského. Pompl i Dvořák předpokládali, že jsou drženi v hodonínském vězení, kam chtěli vniknout oblečeni do uniforem pod záminkou, že vedou vězně. Když se však dověděli, že zatčení byli převezeni do Uherského Hradiště, z akce sešlo.

Dne 29. dubna pozdě večer zajel Dvořák spolu s Pomplem (oba oblečeni do Pomplových uniforem) a kýmsi dalším vypůjčeným automobilem do Dolních Bojanovic, kde bydlel jistý Josef Vymyslický, s nímž byl Dvořák za okupace vězněn v koncentračním táboře, a tudíž zřejmě předpokládal, že u něj najde ubytování nebo pomoc. Vymyslický byl však nemocen a jeho žena, která se domnívala, že se jedná o návštěvu bezpečnosti, manžela zapřela. O této návštěvě však hned druhý den informovala místní stanici SNB, a protože Dvořáka osobně znala, dozvěděla se tak i Státní bezpečnost velmi rychle, že Dvořák s kýmsi dalším se stále pohybuje na Hodonínsku a že používá vojenské uniformy. Konkrétnější informace však zatím postrádala, takže jak do hlášení pro StB přiznal velitel hodonínské stanice SNB: „[…] *zdejší stanice podnikala razie po vojenském zběhu Dvořákovi, avšak tohoto nepodařilo se dosud nikde dopadnouti.*"[15]

Další zprávu o pohybu Františka Dvořáka získala bezpečnost hned druhého dne. Již 30. dubna se totiž ke Dvořákovi a Pomplovi přidal další člen, tentokrát devatenáctiletý zámečnický učeň František Němeček (* 1930) z Čejkovic. Dvořák se doslechl, že Němeček má nějaké zbraně, a proto jej pozval na Jordánkův statek, aby si s ním promluvil, a požádal ho, aby mu zbraně přenechal. Během hovoru Dvořák zjistil, že vyjma raketové pistole a několika nábojů do samopalu Němeček žádné zbraně nemá, jinak jej ale zřejmě považoval za perspektivního spolupracovníka, protože ho vybídl, aby se k němu a Pomplovi přidal. Podle všeho mu slíbil brzký odchod do zahraničí (ovšem s nutností před tím pracovat nějakou dobu proti režimu). „*Dvořák mu při tom řekl, že se bude míti dobře, že dostane od něj peníze a všechno možné.*"[16]

Němeček s touto nabídkou po krátkém rozmýšlení souhlasil a ke dvojici se připojil. Všichni tři se pak přesunuli z Čejkovic dílem pěšky, dílem vypůjčeným automobilem do Hodonína ke Dvořákovým známým.

Němečkův odchod z domova byl (zřejmě jeho rodiči, u kterých bydlel) obratem oznámen SNB a díky svědkům bylo navíc zjištěno, že byl viděn „*ve společnosti dvou mužů oblečených ve vojenský stejnokroj, nebo stejnokroj SNB*".[17]

Podobných zpráv, kdy různé stanice SNB v okolí Hodonína zaznamenaly ve svém obvodu pohyb trojice mužů ve vojenských uniformách, pak krajské velitelství StB v Uherském Hradišti

[15] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 34 a 38.
[16] ABS, f. BN-V, V 2804, Akce „BOZ 38" II, č. l. 13, výpověď Radomíra Pompla.
[17] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 37.

dostalo ještě mnoho. Bylo tak zjištěno, že Dvořákovým společníkem je vedle Němečka i Pompl.[18] Informace, která by vedla k dopadení hledané trojice, však stále nepřicházela. Pracovníci StB v Uherském Hradišti se nadále pokoušeli zjistit, u koho se odbývaly Dvořákovy schůzky v Čejkovicích. Dostali se doslova „těsně vedle“ Jordánkova hospodářství, shodou okolností si ale popis stavení, kde se setkání konala, vztáhli na sousední dům, v němž bydlel jistý Jan Konečný. Podle zprávy jednoho z příslušníků se tak stalo „*již také proto, že Konečný jest známý svým záporným postojem k nynějšímu lidově-demokratickému zřízení*“. Příslušník provádějící šetření o něm poznamenal, *že* „*jeho zajištění by bylo politicky žádoucí*“, upozornil ale, „*aby byl zajištěn tehdy, až bude dopaden Dvořák*“ a naznačil svůj plán: „[…] *není vyloučeno, že Konečný by nám mohl sloužiti nadále jako osoba, u které by se mohl Dvořák objeviti.*“ Hlášení bylo zakončeno konstatováním, že příslušník pověřil svého informátora z Čejkovic, „*aby nenápadně sledoval Konečného a podával o něm zprávy*“.[19] Jak jsme však již uvedli, v tomto případě se ze strany StB jednalo o krok nesprávným směrem, protože Konečný Dvořáka vůbec neznal.

Podobně neúspěšně pokračovalo pátrání také v Hodoníně. Když se ukázalo, že výslechy Husaříka, Štěrbáka a Štěpanovského už nic nového nepřinesou, zaměřila se pozornost StB na využití tajných spolupracovníků.

Z dochovaných spisů vyplývá, že v Hodoníně byl nově získán informátor s krycím jménem Jarda (označení SI 217), kterému bylo mimo jiné uloženo „*zjistit, kde se zdržuje Dvořák František*“. Nelze blíže určit, o jakou osobu se jednalo, jisté je pouze to, že to byla žena z Hodonína a že Dvořáka alespoň vzdáleně znala.

Spolupracovnice Jarda se pokusila zadaný úkol splnit dotazem na sekretariátě socialistické strany v Hodoníně, znala se totiž s úřednicí sekretariátu Marií Vaculíkovou, která se podle názoru spolupracovnice „*může sama dozvěděti, kde se Dvořák zdržuje, z toho důvodu, že jako tajemnice národněsocialistické strany před Únorem má důvěru protistátních živlů*“. Vaculíková však o Dvořákovi nic nevěděla a ani dotazem přímo u okresního tajemníka socialistické strany Peňáze nezjistila mnoho dalšího, snad kromě varování, „*aby se před Dvořákem měla na pozoru a nechala ho stranou*“. Informátorka byla proto svým řídícím orgánem instruována, „*aby se pokusil(a) Dvořákův pobyt zjistit ještě přes milenku Husaříka*“.[20]

V této době (konkrétně 17. května), tedy asi dva týdny po útěku Chvalovského, se z úkrytu v Čejkovicích vrátila do svého bytu v Hodoníně Amalie Herzánová, což se bezpečnost dozvěděla prakticky obratem opět od spolupracovníka Jardy, „*který měl za úkol sledovati dům Herzánové a v případě, že by se tato vzdálila, měl podat zprávu. SI 217 sledoval dům Herzánové a zjistil, že Herzánová se dne 17. května vrátila do Hodonína. SI 217 má za to, že Herzánová v domnění, že zatčení nic nemluvili, se vrátila a nebo se brzy pokusí překročit státní hranici ilegálně*“.[21]

Na krajském velitelství v Uherském Hradišti proto dospěli k přesvědčení, že bude vhodné Herzánovou zatknout. Dne 20. května tak byla z Uherského Hradiště zaslána centrálnímu pražskému útvaru zpráva, v níž bylo shrnuto: „*Výslechem osob* […] *bylo zjištěno, že plk. Chvalovskému pomohla k útěku ilegální skupina, jejíž jméno dosud neznáme, které měl býti podle předběžného zjištění vedoucí František Dvořák, bývalý štrtm. SNB, t. č. neznámého pobytu. Dalším členem ilegální skupiny jest Herzánová Amálie.* […] *Prosím proto o povolení k jejímu zatčení.*“[22]

[18] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 43, hlášení stanice SNB v Mutěnicích ze dne 7. 5. 1949.
[19] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 45, úřední záznam ze dne 11. 5. 1949.
[20] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 48 a 49, list A ze dne 14. 5. 1949.
[21] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 50, list A ze dne 19. 5. 1949.
[22] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 39.

Povolení však uděleno nebylo a zřejmě byla zvolena jiná strategie – Herzánovou zatím nezatýkat, ale namísto toho se na ni prostřednictvím tajných spolupracovníků napojit a zjistit, kde se ukrývá Dvořák. Za tímto účelem byl získán další agent s krycím jménem Vítězslava (a označením AKP 603). Řídící orgán tohoto spolupracovníka (podepsaný pouze značkou Va, jejíhož nositele se zatím nepodařilo identifikovat)[23] se o něm ve zprávě vyjádřil: „[…] *věděl o činnosti Husaříka, nevěděl však, s kým se tento stýká a kam jezdí. Věděl jen, že Husařík pracuje v nějaké skupině. Nyní sám byl získán pro spolupráci.*“ Mohlo by se tedy jednat o Husaříkovu přítelkyni, o níž se již před tím ve své zprávě zmiňoval řídící orgán spolupracovníka Jardy (tento řídící orgán se však bohužel pod své zprávy nepodepsal ani svojí značkou).

Agent Vítězslava skutečně Herzánovou po jejím návratu někdy na počátku června 1949 navštívil a pod záminkou toho, že prostřednictvím motáků komunikuje se zatčeným Husaříkem, se pokoušel zjistit, kde se nachází Dvořák a jeho skupina. Napoprvé však nevzbudil mnoho důvěry, a Herzánová mu (správněji „jí“, protože šlo zřejmě o ženu) téměř nic neřekla (pokud ovšem o Dvořákově aktuálním pobytu vůbec něco věděla). „*AKP vejde nyní opět ve styk s Herzánovou a ujedná schůzku Herzánové s řídícím orgánem. Dále AKP zjistí všechny osoby, které spolupracovaly a spolupracují s Dvořákem a pocházejí z Hodonína, a to pokud je Herzánová bude znát. Dále se bude snažiti AKP navázati spojení prostřednictvím Herzánové na Dvořáka.*“[24]

Dvořák a jeho dva společníci se mezitím nejprve přesunuli do slovenských Kopčan, kde se ubytovali u Pomplova známého, řezníka Dominika Korčáka (* 1914). Pompl se s Korčákem znal dobře již z doby okupace, kdy se u něj ukrýval po svém útěku z protektorátu. Po dvoudenním pobytu u řezníka, v noci ze 7. na 8. května, přepadl Dvořák s Pomplem, opět oblečeni do vojenských uniforem, místní stanici SNB. Službu konajícího strážmistra překvapili, odzbrojili a svázali. Na stanici získali především samopal (možná byly dva, informace se však liší), pistoli, větší množství střeliva a další výbavu (brašny, dalekohled). Po provedené akci se trojice přesunula pěšky zpátky na Moravu. Po dobu následujících několika týdnů trojice rychle střídala úkryty u různých lidí v Hodoníně a blízkých vesnicích (ve Vracově, Archlebově a jiných). Během této doby se jim podařilo získat několik dalších zbraní (například od hajného z Moravské Nové Vsi získali pistoli a další samopal, další zbraně se jim podařilo náhodně sehnat pomocí lidí, u nichž se ukrývali) a pokusili se o veřejné vystoupení proti režimu – na taneční zábavě v Archlebově 5. června večer hodlali přednést protikomunistický projev, přičemž předtím ještě chtěli přerušit telefonní vedení do obce, aby nebylo možné ihned zalarmovat bezpečnost. Tato akce se však nakonec nekonala – trojice sice zpřetrhala dráty telefonní linky, na přečtení projevu však nedošlo, protože majitel automobilu, který se skupinou v tuto dobu spolupracoval a který trojici přislíbil odvoz, dostal strach a z celé věci vycouval.

K veřejné proklamaci zmiňovaného proslovu však nakonec přece jen došlo, a shodou okolností právě v Archlebově. V sobotu 28. června Dvořákova skupinka, ke které se mezitím připojil Josef Kruták (* 1929), stolařský pomocník z Moravské Nové Vsi, přebývala v Archlebově u sedláka Buchlovského. Zde se dozvěděli, že na zítřejší ranní mši hodlá místní farář číst tzv. pastýřský list, což mu však mělo být příslušníky SNB zakazováno.

Dvořák s Pomplem se proto rozhodli, že zakročí. Druhého dne ráno, když mše již probíhala, nepozorovaně opustili Buchlovského dům a odešli (všichni ozbrojeni a ve vojenských stejnokrojích) na prostranství mezi budovou místního národního výboru a kostela. Pompl si v budově MNV vynutil spuštění obecního rozhlasu, do nějž přečetl připravený projev a oznámil, že ve

[23] Značky příslušníků StB byly tvořeny prvním a posledním písmenem jejich příjmení.
[24] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 59, list A ze dne 20. 6. 1949.

vesnici je vyhlášeno stanné právo. Dvořák (v uniformě s hodností kapitána) byl mezitím venku osloven předsedou místní organizace KSČ, který se pokoušel zjistit, co se děje. Když se Pompl vrátil z budovy národního výboru, odvedla čtveřice předsedu na okraj vesnice, kde ho přinutili pošlapat odznak příslušníka KSČ a Dvořák mu do stranické legitimace vepsal poznámku „*návštěva kapitána Franty*“, pod kterou se i podepsal. Na to čtveřice odešla do lesů v okolí obce, kde však narazila na jednoho z archlebovských občanů, který je pak u sebe nechal přes noc. Na to skupina na několik dnů opustila Hodonínsko a ukrývala se u Pomplových známých na Slovensku (v Myjavě a Piešťanech).

Přepadení Archlebova pochopitelně nemohla StB nechat bez povšimnutí. Zjistit, kdo za akcí stojí (resp. potvrdit, že se jedná o Dvořáka a jeho společníky), dostal tehdy za úkol pětadvacetiletý příslušník 2. oddělení krajského velitelství StB (KV StB) v Uherském Hradišti František Michelfeit,[25] který byl ještě s dalšími příslušníky StB okamžitě do Archlebova vyslán, aby spolu s příslušníky místní stanice SNB vedl vyšetřování.

Již druhý den na krajské velitelství mohli ohlásit: „*V kapitánovi, který se účastnil přepadení MNV v Archlebově, byl bezpečně poznán František Dvořák, bývalý příslušník SNB.*“[26] Očitým svědkům totiž byla předložena Dvořákova fotografie, navíc byl k dispozici jeho podpis na legitimaci předsedy archlebovské KSČ.[27]

V této fázi však Michelfeit tápal v otázce Dvořákových společníků – předpokládal totiž, že se Dvořák přidal ke skupině „Jánošíci“, která se v tuto dobu pod vedením Josefa Matouška (bývalého partyzána oddílu „Olga“) měla pohybovat v okolí Zdounek na Kroměřížsku. Toto sdělení bylo alespoň podáno centrálnímu pražskému útvaru.[28]

Michelfeit proto 23. června žádal KV StB Brno, aby zaslalo (je-li k dispozici) fotografii Matouška, „*který byl údajně vaší úřadovnou vyšetřován a později uprchl z vězení v Brně*“.[29]

Když však po šesti dnech (což jistě byla delší doba, než by si příslušníci z Hradiště přáli) brněnské velitelství fotografii konečně zaslalo, byla tato hypotéza vyvrácena, protože zároveň s Matouškovou podobenkou dorazila i zpráva, že je už od 16. června ve vazbě brněnského velitelství, když předtím utekl z věznice ve Vyškově.[30]

Michelfeit se proto pokusil ještě jednou využít spolupracovnici s krycím jménem Jarda, jejíž řízení zřejmě převzal. Patrně na Michelfeitův příkaz navštívila 27. června Jarda znovu Herzánovou, a ta jí „*sdělila, že byla týden v Čejkovicích s Frantou* [Herzánová očividně mluvila o době těsně po útěku Chvalovského, kdy se s Dvořákem ukrývala u Jordánka]. *Později prý tam také přišel Pompl a že po jeho příchodu přestalo všechno klapat, že nemohli ničeho podniknout. Dále Herzánová prohlásila, že ji věc stála již mnoho peněz, kolem 50.000,- Kčs, které darovala skupině k další činnosti, a že po příchodu Pompla jen pijí. O počtu a jménech Dvořákových spolupracovníků se však nezmínila.*“

Michelfeit v tuto chvíli zřejmě došel k závěru, že Jarda již z Herzánové více informací nedostane, takže zprávu zakončil konstatováním: „*SI 217 nebude již ve věci Herzánové použit a bude nasazen jinde.*“[31]

[25] František Michelfeit (* 1924), původně vyučený krejčí, sloužil u StB v letech 1949–1953, kdy odešel ze zdravotních důvodů. Působil na KV StB v Uherském Hradišti jako příslušník zpravodajství, kde si vedl velmi úspěšně, takže byl postupně povýšen až na funkci zástupce vedoucího oddělení.

[26] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 62.

[27] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 99.

[28] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 58, dálnopis ze dne 21. 6. 1949.

[29] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 96.

[30] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 105.

[31] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 101.

Ještě tentýž den (27. června) odpoledne však k Herzánové zašel přímo jeden z příslušníků StB (používající značku Hk)[32] s tím, že jí přináší moták od Husaříka. Příslušník k tomu do své zprávy uvedl: „*Sdělil jsem jí, že Husařík jí posílá moták z věznice, Herzánová byla touto mojí odpovědí překvapena a podle jejího chování potěšena.*“ Jak však příslušník ve zprávě pokračuje, byla Herzánová spíše rezervovaná: „*Herzánová mi sdělila, že dnes je všude nalezlých špiclů KSČ a bezpečnostních, že sama ví o třech, kteří ji sledují, že proto mi nemůže věřiti, že moták je skutečně od Husaříka.*“ V tom ji navíc podporoval její manžel, který byl při rozhovoru přítomen, a neustále jí připomínal, aby byla opatrná a že „*není třeba, aby se zase do něčeho dostávala*“.[33]

O několik dnů později se bezpečnosti podařilo opět se trochu přiblížit ke Dvořákově skupině, když totiž více než po třech měsících konečně zjistila, u koho se Dvořák v Čejkovicích scházel. Jeden z vyšetřovatelů o tom podal následující zprávu: „*Protože dle výpovědi zajištěných členů této skupiny nedalo se přesně zjistiti, o kterou osobu se v daném případě jedná, zavezl jsem v noci ze 7. na 8. července zajištěného řidiče J. Štěpanovského do Čejkovic, aby nám přesně označil dům rolníka, kam vozil Dvořáka a jeho společníky. Josef Štěpanovský označil nám při tom dům č. p. 581 za místo, kam vozil Dvořáka a jeho společníky.*“ Hned na druhý den příslušník prostřednictvím informátorů v Čejkovicích zjistil, že v domě bydlí Jordánek, a ihned zajistil kontrolu příchozí pošty i sledování Jordánka informátorem.[34] Protože však Dvořák a jeho společníci již Jordánka nenavštěvovali, bylo toto opatření již bezvýsledné.

Ani další sledovaná osoba – Amalie Herzánová – se s Dvořákem již nehodlala stýkat, a vyšetřování se tak dočasně dostalo do slepé uličky. Michelfeit o tom v roce 1969 během přešetřování Dvořákova případu soudci vypověděl: „[…] *zabýval jsem se případem po dobu asi tří měsíců, neboť nemohl jsem stále získati spolehlivé údaje o pobytu Františka Dvořáka tak, abych mohl dáti vyšetřujícím orgánům podklady pro zatčení. Nevěda si rady, obrátil jsem se na Jaroslava Turečka.* […] *Přesněji řečeno, pokračoval jsem v tomto případě, ale pouze po stránce administrativní, kdežto zjištění místa pobytu Fr. Dvořáka a jeho skupiny prováděli druzí. Na vysvětlenou svých neúspěchů uvádím, že jsem neměl žádného spolupracovníka z řad občanstva, kterého bych mohl napojit na osobu, po které pátrám, a tímto způsobem zjistit bližší podrobnosti.*“[35]

Zmíněný příslušník uherskohradišťské StB Jaroslav Tureček[36] v této době zastával funkci velitele zdejšího 1. oddělení, jehož úkolem byl boj proti aktivitám nepřátelských výzvědných služeb. Činnost domácích odbojových skupin tedy nepatřila do Turečkovy kompetence, avšak vzhledem k úspěchům, které Turečkovo oddělení zaznamenávalo v boji s příslušníky cizích výzvědných služeb (a jejich domácími pomocníky), je pochopitelné, že tento „horký brambor“ dostal za úkol vytáhnout právě on. Turečkovo oddělení totiž v průběhu roku 1949 v prostoru gottwaldovského kraje s úspěchem budovalo několik tzv. kontrolních sítí. Tyto sítě, podobně jako před tím tzv. volavčí sítě gestapa, byly složeny ze skutečných odpůrců režimu a často nabíraly charakter přímo odbojových organizací, jejichž členové věřili tomu, že proti režimu bojují. Tyto sítě však byly infiltrovány tajnými spolupracovníky StB (někdy jimi byly přímo zakládány a/nebo řízeny). Účelem bylo pochopitelně zachytit všechny pro režim nepřátelské aktivity již v prvopočátku a pak je podle potřeby buďto dále usměrňovat v činnosti (kvůli zachycení dalších odpůrců režimu), nebo likvidovat. Roli tajných spolupracovníků Státní bezpečnos-

[32] Mohlo by se tak jednat o Karla Hovězáka (* 1925), který působil jako příslušník zpravodajství na KV StB v Uherském Hradišti v letech 1948–1952. K jeho činnosti viz ABS, f. A 8, inv. j. 459.

[33] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 102, úřední záznam ze dne 28. 6. 1949.

[34] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 107.

[35] Výslech ze dne 23. 10. 1969 u Krajského soudu v Brně, spis zn. 4 Tr 12/68, uložený t. č. na Krajském soudu Brno.

[36] Jaroslav Tureček (* 1912), vyučený elektromontér, působil v bezpečnostních složkách v Uherském Hradišti jako příslušník zpravodajství v letech 1947–1951, kdy byl za ne zcela jasných okolností propuštěn.

ti v „kontrolních sítích“ někdy zastoupili sami její příslušníci, vydávající se nejčastěji za členy výzvědných služeb západních států.[37] To byl právě případ Jaroslava Turečka, který mezi odpůrci režimu vystupoval pod jmény Harry, Jindra nebo Janík jako orgán francouzské výzvědné služby. Poměrně dobře známá a popsaná je jeho účast v rozsáhlé akci StB, během níž byla zřejmě dílem vytvořena, dílem infiltrována (otázka není dosud uspokojivě zodpovězena) rozsáhlá síť odbojových skupin, jejichž členové se rekrutovali převážně (ovšem zdaleka ne pouze) z Valašska a následně byli pozatýkáni a postaveni před soud pod názvem „Světlana“.[38]

Také na Hodonínsku Tureček již od poúnorových měsíců postupně vytvářel jednu z „kontrolních sítí“, jejíž součástí se v létě roku 1949 stal také hodonínský lékař dr. Oldřich Kolář.[39] Tureček Koláře zapojil právě proto, že se od ostatních členů sítě (před nimiž vystupoval pod jménem Jindra jako příslušník francouzské zpravodajské služby) dozvěděl, že doktor Kolář by jako odpůrce režimu se širokými styky mohl o pobytu Dvořáka a jeho společníků vědět. Tento odhad byl velmi přesný – v červenci 1949 se Dvořákova skupina několikrát ukrývala opět v Hodoníně u jistého Kamenského, kde je Kolář navštívil a nabídl jim finance a pomoc se zprostředkováním spojení se zahraničím.

Vzápětí na to se s Kolářem sešel i sám Tureček alias Janík, o čemž se dochovala následující Turečkova zpráva: „*Dne 3. 8. 1949 sdělil mně PA* [takto Koláře ve svých hlášeních označuje]*, že mně zařídí styk se čtyřčlennou ilegální teroristickou skupinou vedenou jistým Františkem Dvořákem z Hodonína.* […] *PA, dle jeho sdělení, je s touto skupinou v užším styku, tuto podporuje finančně a vyplatil jim dosud na tyto účely 25.000 Kč.*

Zpráva byla získána od PA, s nímž pracuji jako agent francouzské zpravodajské služby. Tento je o tomto plně přesvědčen a udělá vše, co po něm žádám. Jelikož celá skupina odjela dle sdělení PA do Prahy za účelem vykonání nějaké akce na některých vládních činitelích, nemohl jsem zařídit přímý styk s některým z těchto teroristů. Dal jsem PA příkaz, aby odvolal všechny čtyři teroristy zpět do Hodonína a po příchodu zařídil mně s nimi přímý styk.“[40]

Tato cesta do Prahy, na níž se vydali Dvořák s Pomplem, proběhla zcela v duchu výjezdů, které svého času Dvořák podnikal s Husaříkem. Její hlavní náplní byla návštěva biografu a večer nočního baru. Dvořák, který zde před Pomplem zřejmě opět sehrál přebírání instrukcí a vyřizování jakýchsi tajných záležitostí, se tak v hlavním městě nezdržel nijak dlouho.

V téže době, tedy na počátku srpna, odjel do Prahy také Tureček. Nebyl si totiž jistý, zda se v případě Dvořákovy skupiny náhodou nejedná o nějakou provokační akci, řízenou centrálním útvarem StB v Praze. Proto „*jel osobně do Prahy, kde v této věci jednal s orgánem referátu 62* [ten se zabýval likvidací domácích odbojových skupin] *a po vzájemné poradě a hlavně po zjištění skutečnosti, že orgánové ministerstva vnitra nejsou s touto akcí totožní, dostal orgán S* [Turečkovo krycí označení, pocházející ještě z dob existence tzv. Zemských odborů bezpečnosti] *od krajského velitele souhlas k dalšímu proniknutí do této skupiny.*“[41]

To se Turečkovi skutečně podařilo: „*Dne 6. 8. 1949 sdělil mně PA, že skupina Františka Dvořáka vyhověla jeho přání, navrátila se opět do Hodonína a je ochotna vejít se mnou ve styk. Dále*

[37] Blíže k tzv. kontrolním sítím viz zejména MÁLEK, J.: *Metody Státní bezpečnosti na likvidaci třetího odboje v letech 1948–1953*. In: Cuhra, J. – Veber, V. (edd.): Za svobodu a demokracii. Díl I. Odpor proti komunistické moci. Praha 1999, s. 77–80.

[38] Viz POSPÍŠIL, J.: *Hyeny v akci*. Vizovice 2003, zvl. s. 336–341; ŠEDIVÝ, Z. F.: *Světlana. I. čsl. partyzánská brigáda Jana Žižky z Trocnova ve třetím odboji*. Vimperk 1997, s. 26n.

[39] K této „kontrolní síti“ a také k osobě Oldřicha Koláře viz BÍLEK, L.: *Sedlák Jan Melichar, Státní bezpečnost a některé protirežimní aktivity na Hodonínsku na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 26, 2012, č. 1, s. 94–113.

[40] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 121.

[41] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 132.

mně PA sdělil, že všichni čtyři muži jsou ubytováni u jednoho rolníka v Rohatci. Požádal mě, abychom spolu zajeli odpoledne do Rohatce, kde bych mohl vejít s nimi ve styk. Jelikož jsem neměl naprostou jistotu, zda některý z těchto mužů mě nezná jako orgána StB, odmítl jsem tuto nabídku s tím, že já budu jednat toliko s jejich velitelem nebo jeho zástupcem. Jelikož ale PA hodlá dne 7. 8. 1949 jet na měsíční dovolenou na Vranov, požádal jsem tohoto, aby mne seznámil se spojkou, která udržuje styk mezi ním a skupinou. Za tímto účelem dal mně PA doporučení pro Václava Klimenta v Hodoníně, s nímž jsem ještě téhož dne vešel ve styk.

Věc je velmi dobrá a slibuji si, že v několika dnech vejdu v přímý styk s vedoucím této skupiny.“[42]

Také Kliment Turečkovi nabídl, že s ním pojede do Rohatce ke Dvořákově skupině ihned, což Tureček z nám už dobře známých důvodů odmítl, a namísto toho navrhl schůzku u jednoho z členů jím budované kontrolní sítě (jednalo se o sedláka Jana Melichara) v Týnci, ovšem pouze s jedním ze členů skupiny. Kliment souhlasil, podotknul však, že s tím musí souhlasit hlavně sami členové Dvořákovy skupiny. Hlášení o návštěvě Klimenta Tureček uzavřel opět velmi optimisticky: „*Věc je na dobré cestě, neboť jak u PA, tak i u jiných osob z řad reakce na Hodonínsku mám velmi dobrou pozici a budu jistě doporučen. Dal jsem Klimentovi návrh na uskutečnění schůzky s některým členem této teroristické skupiny. Dále jsem mu dal návrh, že hodlám všechny čtyři muže použít na provedení destrukčního útoku na některé tovární objekty na Vsetíně a ve Valašském Meziříčí.*“[43]

Tři dny na to se Tureček u Klimenta v Hodoníně skutečně sešel z Radomírem Pomplem, od něhož se dozvěděl hned dvě pro něj potěšující zprávy. Jednak to, že skupina je ochotná se s ním spojit, a také to, že se ke skupině připojili také dva mladíci, kteří byli do Československa vysláni zahraniční výzvědnou službou: „*Dne 9. 8. 1949 sdělil mne zástupce velitele teroristické skupiny Františka Dvořáka Radomír Pompl z Hodonína, že jsou ochotni vejít se mnou ve styk, avšak žádal mne, abych vešel též ve styk se dvěma dalšími agenty, kteří před časem přišli na naše území z Rakouska za účelem splnění zpravodajských úkolů.*

Pompl Radomír dostavil se do bytu Klimenta Václava na základě mojeho požadavku a to k projednání dalšího postupu ve věci styku a provedení mnou stanovených úkolů. Při mém příchodu ke Klimentovi byl již Pompl v pokoji a očekával mne. Pompla jsem přesvědčil o velikém poslání, které budeme provádět za jejich spolupráce. Pompl byl o mojem plánu již informován Klimentem a dle jeho chování je zjevno, že tímto plánem je přímo nadšen. S mojím plánem Pompl naprosto souhlasil a žádal toliko, abych s konečným rozhodnutím posečkal do rozhodnutí ostatních členů skupiny. Rovněž můj návrh na převedení oněch agentů ze Salzburgu v celku schválil a žádal ještě jednu schůzku se mnou, na které by mne pak sdělil konečné rozhodnutí. Já jsem však další schůzku odmítl a žádal jsem jej, aby dne 10. 8. 1949 poslal po Klimentovi dopis, v němž bude uvedeno toliko ‚ano‘ nebo ‚ne‘. V tom případě, že někteří teroristé budou s mojím návrhem souhlasiti, nechť ku slovu ‚ano‘ připíše ještě číslice 1–6, což bude značit, kolik teroristů se hodlá podřídit mojím plánům k odchodu do jiné oblasti a k provádění destrukčních útoků.

Zpráva byla získána od samotného Radomíra Pompla, který byl jak PA, tak i Klimentem a úplně pak mnou přesvědčen o tom, že já jsem řídícím orgánem zpravodajské služby a styk se mnou že se mu každopádně vyplatí.

Mojím plánem o provedení destrukčních útoků na některé továrny hodlám docílit toho, aby všichni teroristé byli zbaveni bojeschopnosti při pozdějším provádění jejich plánované realiza-

[42] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 125.
[43] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 126.

ce. Za tímto účelem též řídím věci tak, abych odloučil od jejich skupiny ony dva agenty ze Salzburgu. Dále hodlám docílit toho, aby v případě, že by se některému při jejich konečné realizaci podařilo uprchnouti, nevěděl o zajištění ostatních a snažil se opět prostřednictvím PA nebo Klimenta vejít se mnou ve styk.“[44]

Hned druhý den byl Turečkovi na smluvené místo doručen dopis s naprostým souhlasem všech členů skupiny. Po schválení centrálním pražským útvarem a za spolupráce s ním pak KV StB v Uherském Hradišti spustilo akci, jejímž cílem bylo odzbrojení a následné zatčení celé skupiny. Tureček proto obratem zaslal skupině přesné instrukce týkající se přesunu do okolí Vsetína. Do zprávy pro své velitelství téměř nadšeně napsal: „*Dne 11. 8. 1949 předal jsem pro Pompla přesné instrukce o plánech jak s přemístěním, tak i s dalším prováděním mnou stanovených destrukčních úroků. Kliment mne zase sdělil, že Pompl a všichni ostatní jsou přímo nadšeni mou prací a litují, že již dříve nemohli se mnou přijíti ve styk.*

Věc je připravena již natolik, že se dá počítat se 100% úspěchem pro zdárnou likvidaci celé teroristické skupiny. Rovněž realizování oněch dvou agentů ze Salzburgu je tímto aktem téměř zaručeno.“[45]

Dne 12. srpna tak byli všichni čtyři členové Dvořákovy skupiny pod vedením Turečka a za přítomnosti tří příslušníků 5. sektoru pražského Velitelství StB přemístěni nákladním autem do konspirační chaty u přehrady Bystřičky. Dva zmínění zahraniční agenti, Martin Tuček a Jaroslav Kavan,[46] byli přemístěni do jiné chaty také na Bystřičkách, avšak tak, aby o sobě obě skupiny navzájem nevěděly. „*Po patřičném zpracování byla pak skupina agentů ze Salzburgu realizována našimi orgány dne 14. 8. Skupině agentů ze Salzburgu sdělil však orgán S svůj plán se Zbrojovkou, čímž hodlal docílit, aby tito při svém výslechu, který se bude konat ještě před plánem Zbrojovka, shodili celou věc orgánům StB, čímž by byly pak při konečné realizaci teroristické skupiny Františka Dvořáka vytvořeny podmínky, že plán Zbrojovka byl vlastně vyzrazen těmito agenty ze Salzburgu.*“

Jak probíhal pobyt skupiny Dvořáka na chatě u přehrady Bystřička, se dovídáme ze záznamu, který zpracoval jeden ze zúčastněných příslušníků. Dokument je však opatřen dvěma „podpisy“, resp. značkami dvou příslušníků StB, a není tudíž zřejmé, který z nich zprávu vypracoval. Jedna ze značek patří Michelfeitovi, je tedy možné, že případ, který rozpracoval, také takto alespoň symbolicky i dokončil.[47]

„*Dne 12. 8. 1949 byl jsem pověřen velitelem zdejšího velitelství StB, že budu ubytován na chatě u Bystřičské přehrady, kde budu figurovat jako domovník v hodnosti majora a kde dostanu k ubytování skupinu šesti osob, a to dvou orgánu StB a čtyři osoby ilegálně činné. Do chaty jsem byl dovezen asi v 16.00 hod. Mým příchodem do chaty jsem započal svoji činnost tím, že jsem prohlédl chatu a okolí, připravil postele, uvařil večeři a očekával příchod uvedených osob. Asi před 3.00 hod. dne 13. 8. 1949 dostavila se do chaty spojka, která se ohlásila smluveným znamením, a tato mi sdělila, že jsou všichni ozbrojeni a při podání ruky orgáni StB mi přejedou malíčkem po dlani, abych je ihned poznal. Spojka odešla a poslala uvedené osoby do chaty. První vešel orgán-instruktor, za ním čtyři ozbrojení muži, kteří měli automaty připraveny ke střelbě, a za nimi pak orgán jako velitel. Příchodem do chaty všechny podáním ruky jsem přivítal. Byli*

[44] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 128.

[45] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 135.

[46] K osudům těchto dvou agentů viz MÁLEK, J.: *Metody Státní bezpečnosti na likvidaci třetího odboje v letech 1948–1953*. In: Cuhra, J. – Veber, V. (edd.): Za svobodu a demokracii. Díl I. Odpor proti komunistické moci. Praha 1999, s. 77–80.

[47] Druhou uvedenou značkou je Šň, což by mohl být Josef Šobáň, který v uvedenou dobu na KV StB v Uherském Hradišti také působil.

ihned pozváni do kuchyně na večeři, k odložení zbraní a vrchního šatstva. Teroristy jsem vyzval, aby se nebáli, aby si počínali jako doma. Zbraně si odložili a tyto jsem uschoval do podkrovní světnice do krytu, který jsem jim zároveň ukázal, aby věděli, kde se zbraně nachází, aby je mohli kdykoli použíti. Po večeři jim bylo sděleno, že není dovoleno vycházeti a že se musí sdržovati uvnitř chaty. Kdyby některý hodlal chatu opustiti, aby požádal mne, a já jej na žádané místo odvedu. Dvořák a Pompl si ponechali u sebe pistole a granáty. Po krátkém rozhovoru, týkajícím se všeobecných záležitostí, jsme ulehli.

Dne 13. 8. 1949 v 9.00 jsme vstali, všichni snídali a po té instruktor počal se školením. Tohoto školení jsem nebyl přítomen, a proto nemohu o době strávené při školení podati žádných zpráv. Vím jen tolik, že si teroristé dělali z přednášek poznámky a některé partie se učili nazpaměť. S teroristy jsem byl ve styku jen při podávání jídla. Orgán, který byl velitelem, se izoloval od jejich společnosti, aby si stále udržel patřičný odstup. S velitelem v chatě nemluvili, pouze jen při některém dotazu neb radě.

Ještě téhož dne mne instruktor zavolal ven a sdělil mně, že Dvořák a Pompl mají u sebe pistole a granáty, které nehodlají odložiti. Tuto zprávu mně předával s vědomím, že mi o této skutečnosti není ničeho známo. Sdělil jsem orgánovi, že vím, jaké zbraně u sebe mají, a že může býti bez obav o jeho osobní bezpečnost. Teroristé nevěděli, že jsem ozbrojen. Orgánovi jsem sdělil, aby při školení se snažil od nich získati jejich spolupracovníky, jejich jména a adresy. Na což mně odpověděl, že tato věc bude pravděpodobně těžká, jelikož hrozí nebezpečí prozrazení a neb vzbuzení nedůvěry u teroristů.

Večer jsme při večeři vedli opět běžný rozhovor. Teroristé se stále těšili na připravovanou akci, měli obavy, aby se jim dobře podařila, a o 11.00 hod. jsme šli spát.

V neděli dne 14. 8. 1949 pokračovalo školení a při volné chvíli si prohlíželi časopisy. Později hráli karty, prozpěvovali si a vykládali o děvčatech. Dvořák byl mně nápomocný při vaření oběda tohoto dne a náš rozhovor se točil výhradně o vaření. Večer instruktor předložil plán Zbrojovky ze Vsetína, který je velmi potěšil, a ihned si představovali svůj úspěch. Při této debatě jsme opět odbočili a řeč se stočila na vykládání vtipů, které sami vyprávěli o prezidentu Gottwaldovi a jeho manželce, na představitele vlády SSSR, o kterých se vyjadřovali jako o lumpech, sviních a že přijdou brzy pověsit. Vychvalovali pouze západní státy.

Byly jim předány legitimace (falešné) a instruktor provedl s jednotlivým teroristou soupis jeho životopisu a posudek o zařazení do služby. Bylo jim sděleno, že na akci pojedou jednotlivě, že budou odvezeni na motocyklech v 10minutových intervalech a na určeném místě bude každého očekávati občan ze Vsetína, který je zavede na určené místo, kde si též vezmou nálože. Po zasazení nálože a jejím připravení k výbuchu rychle opustí místo a odjedou autem, které je bude již očekávati. Odjížděti budou se zavázanýma očima do velitelova stanu. Na otázku, proč takto mají odjížděti, jim bylo sděleno, že v případě jejich zatčení, aby neprozradili místo hlavního stanu.

Dále vykládali, jakým způsobem hodlali propustiti vězně z hradišťské a hodonínské věznice. Hodlali vniknouti do věznice v uniformě s jedním neb dvěma zdánlivě zatčenými a tam pak na vrátnici odzbrojí přítomné a vniknutím do věznice osvobodí vězně. S humorem a se stálým zesměšňováním komunistů se odebrali na lože.

Dne 15. 8. 1949, pondělí, měli volno. Připravovali se k odjezdu, holili, balili svoje věci. Odpoledne jsme na verandě seděli a vykládali. Teroristé pokřikovali na děvčata, která se pohybovala okolo chaty. Jeden příslušník SNB si nás prohlížel a na moji žádost jsme se odebrali do chaty. Zde jsem teroristům připomněl, že bych potřeboval spolehlivé osoby, kterým je možné důvěřovat, příslušníků SNB, ČSA, hajné a obchodníky. Naznačil jsem, že se budu pokoušeti rozšířiti skupinu na základě jejich doporučení. V chatě jsme vyhotovili seznam spolehlivých spo-

lupracovníků Dvořáka a Pompla, k jednotlivcům byla přiložena doporučení, která byly vlastnoručně Dvořákem a Pomplem napsána a podepsána. Teroristé hovořili o vysílačce, a jelikož referent oznámil přípravu k odjezdu, rozhovor byl přerušen.

Chování teroristů nasvědčovalo jejich fanatické nenávisti vůči dnešnímu zřízení.“[48]

Večer 15. srpna se tak odbojová činnost Františka Dvořáka, Radomíra Pompla a jejich společníků uzavřela. Když jim byly vyměněny pistole (v nových byly slepé náboje) a odebrány všechny ostatní zbraně, byli všichni čtyři postupně odvezeni na motocyklech z chaty pryč. Pompl, který jel poslední, svou cestu popsal takto: „*Nakonec jsem pak odjížděl já. Vzpomínám si, že mě na motocyklu vezl onen muž, který byl společně s Jindrou u Klementů v Hodoníně. Tohoto jsem poznal podle jeho vysoké postavy. Na mně neznámém místě, vím, že to bylo za Vsetínem, jsme zastavili, oním mužem jsem byl veden do kopce k lesu. Po příchodu k lesu zapískal onen muž píseň ‚Teče voda, teče‘ a z lesa vyšel druhý mne neznámý muž, který hovořil slovensky a ptal se mě, co jdu tak pozdě. Oběma nám podal ruku a onen řidič, který mě na místo přivezl, se vrátil zpět a já jsem šel s oním druhým neznámým mužem do lesa. Když jsem udělal asi čtyři kroky, byl jsem přepaden, spoután a odveden pak z kopce dolů, kde již čekalo auto, ve kterém jsem byl pak odvezen do Jihlavy, kde se nacházím.*“[49]

Převezením čtyř zatčených členů Dvořákovy skupiny do Jihlavy mělo být zřejmě eliminováno nebezpečí, že se zpráva o jejich zatčení dostane na veřejnost. V takovém případě by pochopitelně někteří z těch, kteří skupině pomáhali, mohli uprchnout do zahraničí, což pro bezpečnost rozhodně nebylo žádoucí. Během následujících týdnů měla být od Dvořáka a jeho společníků především získána jména těch, kteří je nějakým způsobem podporovali, aby mohli být zatčeni pokud možno všichni najednou. Tento cíl byl také splněn, jak pražskému centrálnímu útvaru hlásilo KV StB v Uherském Hradišti dne 5. září: „*V rámci akce ‚Podzim‘ byl proveden se zatčenými teroristy, kteří jsou v přísné izolaci, výslech, jehož výsledek a protokoly přikládám. Z výpovědí teroristů jasně vyplývá jejich protistátní činnost a zároveň osoby, které teroristům v jejich činnosti napomáhaly.*“ Zpráva pak pokračovala vyjmenováním všech akcí, které skupina provedla, a především dlouhým seznamem jmen těch, kteří se skupinou spolupracovali a osob, které jim poskytly ubytování, odvoz vozem nebo finanční podporu.[50] Nakonec bylo pozatýkáno přes sto osob, z nichž většina byla během soudních přelíčení v roce 1950 odsouzena k různě dlouhým trestům odnětí svobody.

Jak tedy můžeme vidět, přestože se skupina Františka Dvořáka pohybovala prakticky nepřetržitě od samého počátku pouze v hustě obydlené oblasti v okolí Hodonína a přestože se její členové často přímo ukazovali na veřejnosti ve vojenských stejnokrojích, trvalo Státní bezpečnosti poměrně dlouho skupinu dopadnout. Příčinu lze spatřovat především v tom, že navzdory velkému počtu osob, které se skupinou přišli do styku, ji nikdo z nich přímo nezradil. Státní bezpečnost také selhala v tom smyslu, že jednak nebyla schopna od osob už zatčených zjistit zásadní informaci týkající se místa, kde se členové skupiny zprvu ukrývali (dům Františka Jordánka v Čejkovicích), a jednak nedokázala získat žádného vědomého tajného spolupracovníka, který by jí byl schopný sehnat jakékoli informace o pobytu hledané skupiny. Tyto zprávy se tak dozvídala pouze náhodně (a se zpožděním) od jednotlivých stanic SNB, jejichž příslušníci přítomnost skupiny zaznamenali ve svých obvodech. Tento nedostatek byla StB schopna odstranit teprve po zapojení vlastního příslušníka. Tehdy však naopak prokázala velkou míru důvtipu a organizační dovednosti, neboť se jí podařilo celou dobře vyzbrojenou čtveřici lstí zatknout bez

[48] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 142–143.
[49] ABS, f. BN-V, V 2804, Akce „BOZ 38“ II, č. l. 48–49, výpověď Radomíra Pompla.
[50] ABS, f. BN-V, V 2804, Operativní materiál 1, č. l. 161.

jakéhokoli nebezpečí pro své vlastní příslušníky, když krátce předtím od zatýkaných získala i seznamy jejich spolupracovníků. Celý případ tak názorně ilustruje jak odhodlanost a statečnost občanů Hodonínska účastnit se boje proti komunistickému režimu, tak i jistou beznadějnost tohoto počítání za dané situace, kdy bezpečnostní složky navzdory určitému znevýhodnění (které bylo dáno nedostatkem informací) nakonec musely dříve či později takovouto skupinu vystopovat a zlikvidovat.

Summary

Disclosure of Subversive Group "BOZ 38" in the Area of Hodonín and Its Surroundings in 1949

The paper concerns the activities which State Security (Státní bezpečnost), a secret political police of the Czechoslovakian communist regime, performed in order to arrest the members of a subversive group called BOZ 38. The group was lead by an ex-policeman František Dvořák and it operated in the area of Hodonín and its surroundings (in south-eastern Moravia) in 1949.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

K ORGANIZACI BRNĚNSKÉ VĚZNICE CEJL NA PŘELOMU ČTYŘICÁTÝCH A PADESÁTÝCH LET 20. STOLETÍ

MAREK TĚŠÍK

The author of this article focused on organisation of prison in the Cejl Street in the city of Brno at the turn of the fortieth and fiftieth years of the 20th century. The article discovers some important moments in the development of this prison. The study compares the memories of witnesses, archival materials and secondary literature. The paper concerns the topic of the third Czechoslovakian resistance.

Keywords: Brno; communism; prisons; Cejl Street; cell; execution; prisoner; guard.

Úvod

Československý tzv. třetí odboj je už řadu let hojně diskutovanou problematikou. V souvislosti se zákonem o třetím odboji z roku 2011 toto téma dostává novou dimenzi aktuálnosti. O existenci protikomunistického odboje v nejrůznějších formách už v současnosti není pochyb. Velké politické procesy a nejznámější kauzy už byly podle Karla Kaplana zpracovány do takové míry, že je možné se o nich učit a udělat si povšechný obraz. Teď se mají badatelé zaměřit na detaily a regionální analýzy.[1] Historikům se naskýtá možnost ponořit se do hloubky tématu a představit třetí odboj právě v regionálním kontextu.

Příspěvkem k regionálním dějinám třetího odboje je i tato studie. Práce se snaží částečně zmapovat problematiku vězeňských zařízení ve městě Brně na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století. Veřejnost má povědomí, a v mnoha ohledech i přesné informace, o velkých vězeňských zařízeních typu plzeňských Borů, Pankráce či Ruzyně v Praze nebo nechvalně prosluléhо Leopoldova. Situace v desítkách věznic rozsetých po všech regionech tehdejšího Československa však naší pozornosti většinou unikala. Zaměřím se v této studii na brněnskou věznici v ulici Cejl. Podmínky panující v komunistických věznicích se opakovaně staly předmětem mnoha studií a pamětníci o nich vydali řadu svědectví. Cílem předkládaného textu je popsat vznik, vývoj a organizaci této krajské soudní věznice ve městě Brně v zakladatelském období komunistického režimu, tedy konkrétně v letech 1948 až 1953. Věznice jako nástroje represivního aparátu byly oporou nového režimu a nezbytnou složkou totalitní moci. Nejen prostřednictvím věznic Komunistická strana Československa (KSČ) upevňovala svůj mocenský aparát.

V rámci edice sešitů Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu se budováním a vývojem věznic Státní bezpečnosti (StB) v letech 1948 až 1952 věnoval Prokop Tomek. Autor upozornil, že klíčovým bodem pro zřizování nového typu věznic byl tlak StB na úplné převzetí vyšetřování tzv. státněbezpečnostních trestných činů. Ty byly definovány v zákonu na ochranu

[1] CUHRA, J. – KOPEČEK, M.: *Jde o to, jestli se pravdě přibližujete. Rozhovor s Karlem Kaplanem*. In: Pernes, J. (ed.): Po stopách nedávné historie. Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana. Brno 2003, s. 27.

[2] Zákon č. 231/1948 Sb. na ochranu lidově demokratické republiky nahradil dosavadní zákon č. 50/1923 Sb. na ochranu republiky. Nový zákon č. 231/1948 Sb. přetočil na hlavu do té doby platné zákonné a morální principy justice, spravedlnosti a nezávislosti soudu. Soudům přiřknul jen roli výkonného orgánu Komunistické strany Československa, Ministerstva vnitra ČSR, Ministerstva spravedlnosti ČSR a Státní bezpečnosti. Původní zákon z počátku

lidově demokratické republiky č. 231/1948 Sb.,[2] přijatém 6. října 1948. „*Byla zlikvidována instituce vyšetřujících soudců, kteří do té doby vedli přípravné vyšetřování trestných činů nezávisle na orgánech vyhledávání, tedy nezávisle na Státní bezpečnosti. Výnosem ministra spravedlnosti ze dne 26. 7. 1949 byl vydán pokyn, jak mají Krajské a Okresní soudy obcházet zákonná ustanovení o tomto přípravném řízení, aby se nevyskytovaly tzv. neodůvodněné průtahy. Výnos oznamoval, že od 1. 9. 1949 nebudou již obsazovány funkce vyšetřujících soudců a že ani připravovaný trestní řád s tímto institutem dále nepočítá. Tak nesmírně vzrostla pravomoc vyšetřujících orgánů StB a jejich činnost zůstala bez jakékoliv nezávislé kontroly. Zákonem předepsaný prokurátorův souhlas s uvalením vazby byl získáván zcela formálně, často s mnohaměsíčním zpožděním, někdy dokonce vůbec ne.*“[3] Taková tedy byla praxe při zatčení a zadržení ve vazební věznici osoby podezřelé z protistátní činnosti, jež byla internována ve vyšetřovacích vazbách Státní bezpečnosti. V Brně to byly především objekty v ulici Příční[4] a v ulici Orlí.[5]

Po roce 1948 existovala u obvodu Krajského velitelství Státní bezpečnosti Brno (KV StB Brno) jedna krajská soudní věznice (v ulici Cejl), 12 okresních soudních věznic (Znojmo, Blansko, Břeclav, Bučovice, Bystřice nad Pernštejnem, Hustopeče, Mikulov, Moravský Krumlov, Tišnov, Náměšť nad Oslavou, Vyškov a Židlochovice), jeden trestní ústav pro muže v Mikulově, jedna zemská donucovací pracovna a správní věznice Brno v ulici Lidická, jedna zemská donucovací pracovna a správní věznice pro ženy ve Znojmě a věznice okresního velitelství Sboru národní bezpečnosti (SNB) v Mikulově.

Situaci vazebních věznic pod správou Státní bezpečnosti, jakou byla například věznice v ulici Orlí v Brně, dokresluje také informace, že mezi lety 1948 až 1950 převažovalo zatýkání na základě ústních příkazů a chyběla řádná celostátní evidence.[6] StB zatýkala i na základě prostého slovního udání například souseda na souseda bez jakýchkoliv důkazů, což přiznal ve výroku ze 17. dubna 1956 i prezident republiky Antonína Zápotocký, který tvrdil, že „*stačilo u nás, aby někdo na někoho měl vztek a udal ho, a bylo po něm*“.[7] StB tak měla v prvních letech existence nového režimu volnou ruku jak v zatýkání, tak i v následném „zpracování“ vězně ve vazební věznici.

Další kroky odsouzených Státním soudem,[8] někdy ovšem i čekatelů na soud, vedly na jižní Moravě typicky právě do věznice v ulici Cejl. Pro studium poměrů a situace v tomto trestním

dvacátých let neobsahoval možnost uložit za „zločiny proti státu“ trest smrti. Jen u vojenské zrady trest na doživotí při přitěžujících okolnostech. Příslušný zákon byl v roce 1936 v souvislosti se sudetoněmeckou otázkou doplněn zákonem, jehož § 6 a odst. 2 trest smrti připouštěl. Srov. VOREL, J. – ŠIMÁNKOVÁ, A. et al.: *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech.* Díl I. Praha 2003, s. 13.

3 TOMEK, P.: *Dvě studie o československém vězeňství*. Praha 2000, s. 59.

4 V ulici Příční č. 31 se nacházela věznice Krajského velitelství Státní bezpečnosti s kapacitou 80 míst v celkově 26 celách. V provozu byl objekt jako věznice od roku 1950. Podle vzpomínek pamětníků i materiálů KV StB byly cely vlhké, nevětrané a pod úrovní chodníku, tudíž do nich okny po dešti zatékalo. Vězni měli možnost spojit se pře okna s kolemjdoucími. Velký hluk na ulici znesnadňoval StB nasazení operativní techniky. Srov. Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), f. 310 – KV StB Brno, Organizace, inv. č. 310-15-1, s. 45–51.

5 V ulici Orlí č. 30 se nacházela věznice místního velitelství Národní bezpečnosti Brno s kapacitou 80 míst v celkově dvaceti celách. Zde byli umísťování vězni Státní bezpečnosti, Národní bezpečnosti i vězni v prozatímní vazbě. Státní bezpečnost ji převzala od Krajského velitelství Národní bezpečnosti v roce 1949. Podle vzpomínek pamětníků i materiálů KV StB panovaly ve věznici neúnosné podmínky, chyběla v ní pitná voda, místnosti byli nevětrané a chod věznice ztěžoval v patře nad celami umístěný učňovský internát. Srov. tamtéž.

6 KAPLAN, K.: *Nebezpečná bezpečnost*. Brno 1999, s. 132.

7 Tamtéž, s. 133.

8 Státní soud a Státní prokuratura pro agendu tzv. „protistátní činnosti“ byly zřízeny podle zákona č. 232 ze dne 6. října 1948. Do pravomoci Státního soudu spadalo souzení trestných činů podle zákona č. 231/148 Sb. a prvé hlavy zákona č. 86/50, tedy všechny politické procesy. Státní soud měl působnost na celém území republiky, sídlil v Praze, Brně a Bratislavě, zasedal však i v okresních městech a velkých závodech. HEJL, V.: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha 1993, s. 177. Srov. KAPLAN, K.: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1993, s. 243.

objektu jsem využil především metodu kvalitativního rozhovoru s pamětníkem, politickým vězněm a nynějším předsedou uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů Vladimírem Drábkem. Druhým zdrojem informací tohoto typu využitým pro účely této práce je rozhovor s badatelem a vzdělavatelem Sokola Brno I Michalem Doleželem, který se dlouhodobě zabývá dějinami města Brna od druhé poloviny 19. století. Dále jsem využil paměti politického vězně Oldřicha Klobase, které můžeme řadit do kategorie memoárové literatury. Samostatnou kategorií materiálu využitého pro sestavení textu práce tvoří archiválie Národního archivu, konkrétně fondu č. 1041 – Správa Sboru nápravné výchovy. Dále také materiály Archivu bezpečnostních složek, konkrétně fondu č. 310 – Velitelství Státní bezpečnosti. Kromě rozhovorů a archivních pramenů jsem pro zasazení práce do širšího kontextu využil sekundární literatury. Především jsem čerpal z prací Karla Kaplana *Nebezpečná bezpečnost* a *Nekrvavá revoluce*. Oporou práce se stala také publikace kolektivu autorů *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech* nebo studie Otakara Lišky *Vykonané tresty smrti v Československu 1918–1989*. Zásadní informace přinesla práce Aleše Kýra *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955* a také práce vydaná kolektivem autorů k příležitosti padesátého výročí otevření věznice v Brně-Bohunicích *Brněnská věznice včera a dnes*.

Věznice v ulici Cejl

Dnešní ulice Cejl se nachází v katastrálním území brněnské městské části Zábrdovice. Jméno ulice je odvozeno od vzhledu bývalé samostatné obce, jejíž domy stály v řádku (Zeile) podél hlavní cesty z Brna do Zábrdovic. Od 15. století nesla ulice s různými obměnami německý název Cejl. Po převzetí moci komunistickou stranou byla ulice dne 13. května 1949 pojmenována po prezidentu republiky Klementu Gottwaldovi jako ulice Gottwaldova. Tento název ulice nesla až do 27. února 1990, kdy se do katastru vrátil původní název Cejl.[9]

Budova věznice byla v ulici Cejl (Gottwaldova) č. p. 71 postavena z rozhodnutí dvorského dekretu ze dne 4. srpna 1770. Ten přikazoval zřídit na území Moravy provinční káznici v Brně. V letech 1772 až 1776 byla stavba věznice provedena.[10] Jako věznice sloužil objekt až do roku 1956, kdy jeho fungování v rámci vězeňských účelů skončilo v souvislosti s vybudováním nové věznice v Brně-Bohunicích. Věznice obdélníkového půdorysu byla situována mezi ulicemi Cejl, Soudní a Bratislavská. Zpráva krajského velitele Sboru vězeňské stráže (SVS) z 20. července 1952 se vyjádřila o umístění a bezpečnosti věznice neuspokojivě. „*Celý objekt věznice se nachází uvnitř města. Tři ulice jsou velmi frekventované, zvláště ulice Gottwaldova.* […] *Celý objekt věznice je po stránce bezpečnostní velmi nedostatečně zajištěn, toto vyplývá jak z jeho struktury, stářím, tak i umístěním.*“[11] Kromě těchto aspektů upozornil Doležel ještě na další problém spojený s umístěním věznice. „*Na věznici využívanou v 18. století je všechno v pořádku, ale když budeme uvažovat jako represivní orgány totalitního režimu, byl Cejl jako věznice plná politických vězňů v polovině 20. století naprosto nevhodný. Za krajní zdí věznice se dodnes bydlí. Nabízí se otázka, kdo v bytech na ulici Soudní bydlel před šedesáti lety, a co viděl z oken. Právě kvůli tomu nebylo možné dění ve věznici držet v úplném utajení, což bylo pro režim dlouhodobě nepřijatelné. Za vězeňským křídlem nejblíže ulice Bratislavské byly také byty. Je možné, že tam bylo několik služebních bytů dozorců.*“[12]

[9] *Encyklopedie města Brna* [online]. Dostupné z http://encyklopedie.brna.cz. [cit. 17. 7. 2012].
[10] TRAUTENBERG, G.: *Die Chronik der Landeshauptstadt Brünn*. Brno 1897, s. 111.
[11] Národní archiv (dále jen NA), f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 25.
[12] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.

Členění cejlské věznice bylo po roce 1948 podobné jako v období Protektorátu Čechy a Morava, kdy prostory využívalo Gestapo. Prostory využívané jako vězeňské i po roce 1948 tak vypadaly téměř stejně jako v letech okupace. Cejlská trestnice[13] měla statut krajské soudní věznice. Její kapacita byla v roce 1949, kdy byla ve správě ministerstva vnitra (MV), 250 až 300 osob.[14] K 1. listopadu 1954, tedy v době správy Ministerstva národní bezpečnosti (MNB), měla věznice kapacitu 800 osob.[15] Toto číslo bylo ovšem nutné brát jako stav využitelný v tzv. nouzovém režimu. Zpráva krajského velitele Sboru vězeňské stráže z 20. července 1952 totiž uvedla jako tzv. normální kapacitu věznice 450 osob. Jako tzv. nouzová kapacita zde byl uveden počet 850 osob.[16] Z výroční zprávy Krajské soudní věznice v Brně z roku 1949 vyplývalo, že věznice byla v roce 1949 stále přeplněná a průměrný počet vězňů činil 907 osob.[17]

Je tedy zřejmé, že kapacita cejlské věznice byla v prvních letech po roce 1948 překročena i o více než 100 %. Situace byla podobná jako v dalších komunistických trestnicích v celé republice a souvisela s enormní snahou StB zatknout co nejvíce osob, aby byla demonstrativně prokázána síla nového režimu. Kaplan upozornil i na další dva konkrétní důvody masového zatýkání. „*Množství osob zatčených pro protistátní činnost přibývalo v letech 1948–1953 z několika důvodů. Mimo jiné působil mezi příslušníky Státní bezpečnosti šířený názor, že podezřelý promluví teprve tehdy, když je ve vězení v rukou vyšetřovatelů, nebo skutečnost, že pracovníci operativních útvarů byli hodnocení také podle počtu těch, které přivedli do vězení. Zatýkání ulehčovala i další zásada, zdůrazňovaná sovětskými poradci, že nejlepším materiálem je vyšetřovanec a je jen třeba si s ním vědět rady, což umožňovalo zatýkání bez prověřených důkazů.*“[18]

Struktura věznice v ulici Cejl

Objekt v ulici Cejl byl členěn na 7 oddělení o celkovém počtu 52 cel. Z toho bylo 45 cel tzv. společných a 7 cel využívaných pro nemocniční účely. K tomu bylo na Cejlu ještě 5 cel tzv. kárných.[19] Samotky na Cejlu podle materiálu SVS nebyly. Doležel ovšem upozornil, že jako samotky bylo možné využít malé tmavé místnosti, které jsou v jednotlivých vězeňských křídlech patrné dodnes. „*Je možné, že se jedná o korekce, ale je to těžce dokazatelné. Malé kobky pro jednu osobu na Cejlu primárně nejsou, protože jde o budovu z 18. století, kdy se malé samotky nebudovaly. Pamětníci tvrdili, že občas z velkých cel dozorci někoho odvedli a po několika dnech na společnou celu zase vrátili. Je tedy pravděpodobné, že tato osoba byla přesunuta právě do těchto malých kobek.*“[20] Přikláním se ovšem k tvrzení, že pokud byli vězni na samotky umísťováni, byť jen dočasně, docházelo k tomu jen zcela výjimečně a šlo o demonstraci moci nad trestancem. Obecné podmínky[21] ubytování vězňů v soudních věznicích totiž stanovovaly, že v soudních věznicích neměli být obvinění obligatorně umísťováni do samovazby, pokud tak nestanovoval rozsudek, pouze byl kladen důraz na oddělování spolupachatelů. Jiná situace byla u vyšetřovanců, kteří mohli být ubytováni v samovazbě.[22]

[13] Termín trestnice je uváděn v souladu s dobově platnými předpisy.
[14] Dostupné z http://www.totalita.cz/seznamy/seznamy_09_01.php [cit. 18. 7. 2012].
[15] Tamtéž.
[16] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 23.
[17] *Brněnská věznice včera a dnes*. Praha 2006, s. 7.
[18] KAPLAN, K.: *Nebezpečná bezpečnost*. Brno 1999, s. 132.
[19] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 23.
[20] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.
[21] Pro věznice byly vydány tematicky rozčleněné a popsané základní vězeňské předpisy pro jednotlivé typy zařízení, které formálně upravovaly způsoby zacházení s vězni v letech 1945 až 1955.
[22] KÝR, A.: *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955*. Opava 2002, s. 20–21.

Situace v celách byla podle pamětníků velice tíživá. Cely byly přecpané, špinavé a studené. Drábek, který zažil v roce 1948 vazební režim v Uherském Hradišti, hovořil o Cejlu následovně: „*Hradišťská věznice byla tvrdá, ale byla docela čistá. Dalo se v ní přežít i přes nedostatek jídla a pití. Ovšem Brno bylo hrozné. Brněnská věznice vynikala špínou. Bylo to otřesné. Na začátku nás bylo v cele asi dvanáct v docela prostorné místnosti. V zimě byla neskutečná zima. Měl jsem postel poblíž okna. Byla tam kamínka a jakési topivo. Uhlí to asi nebylo. Místnost se spíš začudila, než vytopila. Ze stěn stékala voda a v noci mi ke stěně přimrzala deka. Po soudu mě dali do cely, která byla menší. Vězňů stále přibývalo. Na úzkém slamníku jsme leželi dva. Spal jsem vedle kluka, který čekal rozsudek za vraždu. Zvykl jsem si asi po dvou týdnech. Z vyprávění s ním jsem se snažil pochopit motivaci zločinců. Byl jsem v cele i s legionářem z první světové války. Byl v boji těžce raněný a ukazoval nám šrámy. Většinu času nás v cele bylo osm odsouzených na šest slamníků.*“[23] Další vězeň cejlské trestnice Oldřich Klobas vzpomínal na cely takto: „*Prostředí věznice odpovídalo době svého vzniku, modernizace sem jaksi nenašla cestu. Na dveřích visely těžké zámky, místnosti s vydřenou deskovou podlahou měly rozměr jako polovina volejbalového hřiště. Uprostřed stál mohutný nenatřený stůl, dvě lavice, kolem stěn jednoduché železné postele. Mříže v oknech představovaly ukázku fortelné práce kovářských tovaryšů. Coby raritu výbavy cely je třeba připomenout nůž. Ne jakýkoliv, ale podobný kudlám, s jakými otloukají kluci píšťalky na Ladových obrázcích. Jenže tento měl zakulacenou čepel a chybělo mu pero. Bezpečnost především. Luxus bydlení dotvářel záchod. Samostatná místnůstka stála v rohu cely. Uvnitř prkénko a větší válcovitý kýbl, nazývaný žanek, který se musel každou sobotu leštit, aby vypadal jako pochromovaný. Zařízení doplňoval džbán s vodou. Na rozdíl od vyšetřovací vazby tady již mohli mít odsouzení základní osobní věci a jednou týdně něco koupit.*“[24]

V trestních ústavech, pracovních útvarech a soudních věznicích byli odsouzení ubytováni podle čtyř výhodnostních skupin. Do nejnižší, tzv. I. výhodnostní skupiny byli zařazeni vězni, kteří byli označeni za nepřátele lidově demokratického zřízení a neprojevovali snahu po nápravě. Do II. skupiny byli zařazeni ti, kteří dávali naději na nápravu. Do III. skupiny potom ti, kteří ve II. skupině vyvíjeli zvýšené pracovní úsilí. Ve IV. skupině byli zařazeni odsouzenci, kteří ve III. skupině dosahovali mimořádných pracovních výsledků.[25] Od roku 1949 byli političtí vězni a vyšetřovanci Státního soudu označeni bílou páskou.

Soubor pravidel pro zacházení s vězni požadoval v hygieně v krajských a okresních soudních věznicích koupel celého těla nejméně jedenkrát za měsíc. Nejméně jednou týdně měla být zajištěna koupel nohou a vlasy a vousy měly být udržovány v podobě jako při nástupu do věznice.[26] V krajských a okresních soudních věznicích měla být obviněným vydávána strava a pitná voda ve stanoveném čase. „*Denní dávka chleba měla činit 400 g a maso mělo být podáváno jednou týdně.* […] *Strava zvenčí mohla být opatřována jen prostřednictvím věznice.* […] *Vyšetřovancům, kterým hrozil trest smrti nebo trest odnětí svobody nad 5 let, směly být podávány jen pokrmy připravované ve věznici.*“[27] Na hygienické a stravovací podmínky na Cejlu vzpomínal Drábek následovně: „*Ráno dozorci spustili jako budíček velký kravál. Oblékli jsme se do všedního mundůru. V zimě jsme si oblékali všechno možné, byla tam pekelná zima. V kyblíku s vodou jsme si umyli obličej. To byla veškerá hygiena. Na snídani byla tmavě hnědá tekutina, náhražka*

[23] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.
[24] KLOBAS, O.: *Jak se chodí v laně*. Telč 2008, s. 125–126.
[25] KÝR, A.: *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955*. Opava 2002, s. 21.
[26] Tamtéž, s. 23.
[27] Tamtéž, s. 27.

kávy. A k tomu krajíc chleba. To bylo všechno. Po snídani přišla na řadu práce. V poledne jsme dostali většinou trochu brambor a večeře byla podobná.“[28]

Organizace věznice v ulici Cejl

Zásadní legislativní změny ve správě a organizaci vězeňství byly zavedeny až v prosinci roku 1948 zákonem č. 319 o zlidovění soudnictví.[29] Správa soudních věznic byla přenesena na přednosty krajských soudních věznic a současně velitele oddílů SVS, které byly zřízeny v těchto věznicích ministerstvem spravedlnosti (MS). V roce 1949 byly oddíly SVS zavedeny i v okresních věznicích. Vše bylo připraveno pro úpravu vězeňství podle sovětského vzoru.

Krajské velitelství SVS Brno v Mozartově ulici č. 2 mělo v roce 1952 celkem 14 příslušníků, z čehož byly pouze dva důstojníci. Krajským velitelem byl podporučík Miroslav Weiss.[30] Soudní věznice v ulici Cejl č. 71 měla v roce 1952 celkem 92 členů stálého personálu, z nich mělo 74 osob hodnost strážmistrovskou.[31] Podle Doležela byli na Cejlu ve studovaném období dozorci všeho ražení, „*od starých prvorepublikových, přes mladé ambiciózní dozorce, kteří stále řvali, až po drsné, brutální a přesvědčené komunisty*“.[32] Strážní a dozorčí službu mělo na jedné směně celkem 20 strážných přidělených k šesti stanovištím. Dva strážní byli přiděleni ke stanovišti na III. vycházkovém dvoře, jeden na hlavní bráně, dva byli zaměstnáni jen ve dne k přepravě k soudům a jeden strážný konal službu v noci přímo na jednotlivých vězeňských odděleních.[33] Drábek k chování dozorců dodává, že „*na Cejlu byli dozorci tvrdší, než jsem zažil jinde. Mluvili vulgárně, ale osobně jsem od nich ránu nedostal. Nepocítil jsem tam rozdíly v chování dozorců k politickým a nepolitickým vězňům. Nepolitičtí byli často šéfové cel. Tito nepolitičtí vězni se k nám politickým chovali solidně. V tomto ohledu bylo všechno v pořádku*“.[34]

Do služby bylo veleno na směnu 85 příslušníků SVS, z toho vykonávalo dozorčí službu 52 z nich, 12 strážní službu a 21 příslušníků službu administrativní. Na vycházkovém dvoře se služba střídala po třech hodinách. Na hlavní bráně k průběžnému střídání nedocházelo, služba končila až s koncem směny. Denní služba dozorčí začínala v 7 hodin ráno a končila v 16 hodin odpoledne. Bylo v ní zahrnuto 20 minut na obědovou přestávku. Denní služba strážní začínala také v 7 hodin ráno a trvala 24 hodin s dvouhodinovou přestávkou od 14 do 16 hodin. Po této službě následovalo 24 hodin pracovního volna.[35] Dozorci měli při pochůzkách za opaskem pendrek jako donucovací prostředek. Podle vzpomínek cejlského dozorce Josefa Kučery „*ve věznici na ulici Cejl panoval tehdy přísný režim. Tam se poslouchalo. Na každé světnici bylo ubytováno 15 až 20 vězňů, a když strážný otevřel celu, tak velitel z řad vězňů zavelel pozor a hlásil počet osob na světnici. Vězni v té době* [1949–1956] *spávali na slamnících na zemi, které ráno naskládali na sebe*“.[36]

Zpráva zabývající se navrhovaným chodem služby z roku 1952 upozornila, že pro hladký chod služby by bylo nutné zvýšit počest personálu na 250 a zvýšit i počet strážních míst

[28] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.

[29] Zákon č. 319 Sb. ze dne 22. 12. 1948. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, 1948, částka 109, s. 1865–1885.

[30] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 3–5.

[31] Tamtéž, fol. 200–285.

[32] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.

[33] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 23–24.

[34] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.

[35] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 27.

[36] *Brněnská věznice včera a dnes*. Praha 2006, s. 7–8.

v budově. Zpráva se totiž odvolává na přetížení strážných, kteří se nejsou v areálu věznice schopni plnohodnotně soustředit na výkon služby. Dále zpráva zmiňuje nepřehlednost dvě stě let staré budovy, kvůli které také žádá o navýšení počtu strážných.[37] To vše byly důvody k otevření nové věznice v Brně-Bohunicích v roce 1956.

Cejlský ústav měl celkem deset pracovních dílen. Jednalo se o dílnu krejčovskou, zámečnickou, truhlářskou, obuvnickou, autodílnu, knihařskou a tiskařskou, stavební, prádelní, sáčkárnu a dílnu pletací. Nejvíce vězňů, celkem 150, bylo zaměstnáno dílně na lepení sáčků.[38] Právě na tzv. sáčkárnu vzpomínal i Drábek: „*Byly to primitivní a po delší době bolavé práce, které v civilu nikdo dělat nechtěl. Napínali jsme různé druhy špendlíků. Bolely z toho neskutečně po čase prsty. Lepili jsme sáčky. Staří harcovníci mezi vězni štětečkem nanášeli lep na plochy chytře. Naskládané stránky jsme štětečkem natírali hromadně a normu jsme plnili. Bylo to až podezřelé.*“[39] Doležel následně dodal, že „*někdy se lepily sáčky přímo na celách. Slamníky na spaní se ráno odvalily na stranu a na stole se lepilo*“.[40]

Pokusy o útěk cejlská věznice nezažívala často. Uniknout se ovšem některým trestancům podařilo právě v době trávené na pracovištích. „*Během roku 1949 uprchlo v 17 případech celkem 27 vězňů, vesměs z venkovské práce, a téhož roku bylo dopadeno opět 14 takových uprchlíků.*“[41] Jednalo se o útěky z pracovišť mimo vězeňský areál. Například na úpravě výstaviště v Pisárkách pracovalo podle zprávy ze dne 20. července 1952 celkem 16 vězňů, v cihelně v Tetčicích u Rosic celkem 15 vězňů. Jejich ostrahu zajišťovali vždy dva strážní.[42] O téměř vyloučené možnosti útěku z areálu trestnice hovořil Drábek takto: „*Byl jsem na cele s lidmi různých povah a nátur, ale o útěku nikdo neuvažoval. Zdi silné přes jeden metr a železné mříže byly poctivé. Utéct se dalo těžko. Možná jen při návštěvě marodky.*“[43] Útěky z Cejlu Doležel nevyloučil, ale hovořil o nich skepticky: „*O pokusech o útěk pamětníci příliš nemluví. Záleží také na tom, se kterým pamětníkem je rozhovor veden. Pokud se jedná o pamětníky, kteří byli v době zatčení ve věku kolem dvaceti let, nebyli ve svých protirežimních skupinách na vůdčích postech. Byli spíše řadovými členy s jednoduššími úkoly. Někdy ani nevěděli, co přesně vůdcové skupin mají v plánu. Když tito kluci byli později zavření, pokusy o útěk a hrdinské činy je napadaly málokdy. Spíš by se o to pokusily starší a otrlejší osoby, které dnes již většinou nežijí. Na celách bylo navíc velké množství lidí, komplikované pokusy o útěk by se tak většinou prozradily, i když je nelze úplně vyloučit.*“[44]

Zajímavá situace byla v soudních věznicích v oblasti lékařské péče. Nemocniční oddělení na Cejlu bylo i v dobách využívání věznice gestapem. Tzv. marodka byla na Cejlu situována v křídelním traktu budovy naproti průjezdu z ulice Cejl, tedy nad vjezdem do tzv. velkého dvora. Na nemocničním oddělení bylo v průběhu roku 1949 i 50 vězňů, ve vězeňském oddělení Fakultní nemocnice Brno bylo potom celkem i 80 vězňů.[45] Věznice v prvních měsících druhého pololetí roku 1948 neměly stálého lékaře. Například věznice v pražské Ruzyni získala lékaře až v roce 1950. Odsouzenci měli být po přijetí do věznice prohlédnuti lékařem a dále alespoň

[37] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 29.
[38] Tamtéž, fol. 27–28.
[39] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.
[40] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.
[41] *Brněnská věznice včera a dnes*. Praha 2006, s. 7.
[42] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 24.
[43] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.
[44] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.
[45] NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Praha, č. sbírky 1041, fol. 24.

jedenkrát za šest měsíců včetně prohlídky chrupu.[46] Doležel komentoval situaci lékařské péče tak, že „*byla téměř nulová. Vězeň se pouze z cely dostal na ustlané lůžko marodky a do relativní čistoty, kde lékařkou péči mohl obstarávat zatčený německý lékař z války nebo i nějaký student medicíny. Maximálně odsouzený dostal více tekutin a potravin, i tak byl příděl ovšem malý*“.[47] Svědectví J. Sommera, lékaře ve věznici v pražské Ruzyni, dokládá, že v letech 1950 až 1951 byly nejčastějšími nemocemi ve věznicích otoky dolních končetin, poklesy váhy a různé duševní reaktivní stavy. Průměrný úbytek na váze se pohyboval kolem dvou kilogramů za měsíc. Podle výpočtů lékaře měla denní dávka vyšetřovaného přesahovat dva tisíce kalorií. Průměrná hodnota byla ovšem mnohem nižší, což bylo zdraví škodlivé.[48] Konkrétně na Cejlu se nejčastěji ve studovaném období vyskytovaly nemoci horních cest dýchacích.[49]

Převozy a návštěvy vězňů

Pro převoz zatčených a vězňů bylo používáno tzv. speciálních motorových vozidel. Do roku 1951 bylo využíváno vozidla Phänomen Granit B – 55032, který byl v tomto roce vyřazen.[50] Německá firma Phänomen vyráběla vozidla od počátku 20. století. V našem případě vězeňského vozidla se jednalo o lehký nákladní skříňový automobil, který se v Německu vyráběl už před druhou světovou válkou. Během ní vozidla tohoto typu využíval i wehrmacht. Časté byly jeho sanitní verze. Připomínkový protokol k poradě krajských velitelů a politických pracovníků ze dne 11. prosince 1950 žádal pro Brno mimo jiné jeden vězeňský automobil Aero 150 jako náhradu za vyřazený vůz Phänomen Granit. Mimo to bylo využíváno i lehkého osobního automobilu Škoda 1101, a to v případě, kdy bylo nasazení vozu Aero 150 nerentabilní.[51] V případě Aera 150 se opět jednalo o lehký užitkový nákladní automobil skříňového typu, tentokrát ovšem československé výroby. Tyto vozy byly vyráběny zejména mezi lety 1947 až 1951. Škoda 1101 byla klasickým osobním čtyřmístným dvoudvéřovým vozidlem vyráběným mezi lety 1946 až 1948.

Kromě těchto vozidel bylo k převozu zatčených a vězňů z jedné věznice do druhé či k soudním přelíčením využíváno i vlaku. Podle Drábkových vzpomínek probíhal transport s velice primitivním zabezpečením převáženého. „*Při převozu z věznice v Uherském Hradišti do Brna jsem poprvé na rukou pocítil želízka. Vlakem mě převezl jeden uniformovaný policista. Uzavřel kupé a nechal mě s pouty sedět na lavici. Během cesty do vlaku nastupovali lidé a všude bylo obsazeno. Jen naše kupé bylo poloprázdné. Lidé klepali na dveře a nechápali, proč nesmí dovnitř. Vyhrnul jsem rukávy a ukázal jim pouta. Tím víc na dveře bušili. Policista je nakonec pustil a lidé obsadili zbývající místa kolem nás.*“[52] Během takového transportu by bylo pravděpodobně možné využít šanci k útěku. Doležel ovšem upozornil, že převážená osoba měla již v době transportu za sebou delší dobu pobytu ve věznici, naplněnou brutálními výslechy, během níž dostala k dispozici jen nepatrné množství potravin. „*Transporty byly sice na dnešní poměry v absurdních bezpečnostních podmínkách. Vězni byli na vlakové nádraží doprovázeni jedním či dvěma dozorci, městem byli eskortováni mezi kolemjdoucími lidmi. V obyčejném kupé je převáželi do dalšího zařízení. Vězně pokusy o útěk spíše nenapadaly, protože byli hladoví a vysláblí. Řada Brňanů město znala. Asi by se v ulicích ztratila, ale chyběla jim síla na útěk a hrozilo brzké*

[46] KÝR, A.: *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955*. Opava 2002, s. 32.
[47] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.
[48] KAPLAN, K..: *Nebezpečná bezpečnost*. Brno 1999, s. 148.
[49] *Brněnská věznice včera a dnes*. Praha 2006, s. 7.
[50] ABS, f. 310 – KV StB Brno – Organizace, inv. č. 310-15-1, s. 45–51.
[51] Tamtéž.
[52] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.

dopadení a zostření trestů.“[53]

Drábkova vzpomínka byla nejspíš důkazem toho, že vězeňská eskorta se někdy neřídila bezpečnostními pravidly pro převoz vězňů. Cejlský dozorce Kučera totiž o převozech z budovy do budovy uvedl, že „*v případě, že vězeň musel na vyšetření do nemocnice, jezdilo se s vězněm tramvají do nemocnice U Svaté Anny. Do tramvaje se vždy nastupovalo s vězněm do zadního vagonu, na zadní plošinu a ostatní cestující uvolnili okamžitě zmíněný prostor*“.[54] Oba pamětníci se tedy rozchází ve způsobu přepravy, kdy měl být vězeň eliminován ve styku s kolemjdoucími a spolucestujícími. To měla obstarat eskorta, „*jejíž povinností bylo zabránit jakýmkoliv kontaktům eskortovaných nebo jejich pokusům o útěk během pochodu nebo přepravy. Při pochodu se eskorty měly vyhýbat frekventovaným ulicím*“.[55]

Kontakt s vnějším světem byl v soudních věznicích odsouzeným povolen prostřednictvím dopisování a přijímání návštěv. V tzv. I. výhodnostní skupině mohli odsouzení odeslat a přijmout dopis jednou za dva měsíce. V téže skupině mohli odsouzenci přijmout návštěvu jednou za dva měsíce v trvání 20 minut.[56] Klobas vzpomínal, že „*s návštěvním místem si na Cejlu poradili docela jednoduše. Chodbu, vedoucí od vrátnice do věznice, přehradili nedaleko od vchodu dvěma přepážkami z drátěného pletiva vzdálenými od sebe asi sedmdesát centimetrů.* […] *Návštěva nemohla svému blízkému nic podat, a když se účastnící chtěli slyšet, museli hovořit hlasitě. Tím odpadly jakékoliv důvěrnosti. Přítomný bachař se mohl tvářit nezúčastněně, ale přitom mu nic neušlo.*“[57] Stísněnou atmosféru rodinných návštěv na Cejlu dokreslil i Drábek: „*Návštěvy byly skoro beze slov. Prostředí to moc nedovolovalo. Vyřídili se pozdravy od příbuzných a řeklo se, ať vězeň izolaci a těžkou situaci zvládne. Nic víc jsme si většinou neřekli.* […] *Oblečení se donést nemohlo. Balíčky s potravinami také ne. Když jsem byl zadržený v Uherském Hradišti, tak mi maminka donesla smetanové placky, které měly dobrou trvanlivost. To na Cejlu neexistovalo.*“[58]

Jedním z mála ulehčení života trestanců v soudní věznici byly vycházky a možnost půjčení knihy. „*Ve vězeňské knihovně bylo koncem roku 1949 celkem 1646 svazků a knihy byly půjčovány pravidelně po 14 dnech.*“[59] K tomu je ještě možné přičíst možnost kouřit v areálu věznice. Tabákové výrobky totiž ve vazebních věznicích povoleny nebyly. Klobas dokonce vzpomínal, že na Cejlu se mohlo kouřit i přímo na celách.[60] „*Kouření mohl povolit obviněným starším 18 let jen prokurátor, a to nejvíce 10 cigaret denně nebo váhou odpovídající množství doutníků nebo dýmkového tabáku.*“[61] Dozorce Kučera k vycházkám uvedl tolik, že „*probíhaly na vycházkovém dvoře hodinu denně, třeba pět světnic najednou, a vězni chodili stále dokola a nesměli spolu promluvit*“.[62]

Popravy na Cejlu

Po 25. únoru 1948 bylo ve věznici na Cejlu popraveno celkem 22 osob. Poslední exekuce zde byla provedena dne 30. srpna 1952.[63] Nejznámější obětí cejlských exekucí v době komu-

[53] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.
[54] *Brněnská věznice včera a dnes*. Praha 2006, s. 8.
[55] KÝR, A.: *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955*. Opava 2002, s. 68.
[56] Tamtéž, s. 55–56.
[57] KLOBAS, O.: *Jak se chodí v laně*. Telč 2008, s. 142.
[58] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.
[59] *Brněnská věznice včera a dnes*. Praha 2006, s. 7.
[60] KLOBAS, O.: *Jak se chodí v laně*. Telč 2008, s. 127.
[61] KÝR, A.: *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955*. Opava 2002, s. 38.
[62] *Brněnská věznice včera a dnes*. Praha 2006, s. 8.
[63] LIŠKA, O. et al.: *Vykonané tresty smrti. Československo 1918–1989*. Praha 2000, s. 158.

nistické totality je patrně Petr Křivka,[64] který zde byl popraven dne 21. července 1951. Dodnes není jasné, kde popravy v tomto období na Cejlu probíhaly. Svědectví pamětníků se totiž rozchází a dokumentace k této problematice zcela chybí. Cejlská věznice mezi jednotlivými křídly s celami svírala čtyři dvory, z nichž jeden byl výrazně menší. S velkou pravděpodobností byly exekuce prováděny na tzv. malém dvoře, na který se vchází bránou z ulice Cejl. Jde tedy hned o první dvůr celého areálu. Napravo i nalevo od tohoto dvora se nachází dva rozlehlejší a srovnatelně velké dvory. Čtvrtý dvůr byl v souvislosti s rekonstrukcí přilehlého domu zrušen. „*Na tomto malém dvoře měla stát šibenice. Popravovalo se v brzkých ranních hodinách a vězni měli být v té době pečlivěji hlídáni, aby se nedívali z oken. Měli tudíž strach se z oken podívat. Proto se svědectví o umístění šibenice liší.*“[65] Cely byly umístěny ve dvou patrech a okna cel se nacházela pod stropem, takže z nich byl obtížný výhled. Drábek proto dodává ještě další důvod, proč si pamětníci dodnes nejsou jistí umístěním šibenice. „*Na dvůr jsme příliš neviděli. Zdi věznice jsou metr silné, takže z okna dolů na dvory nebylo z cely vidět. Slyšeli jsme jen občas hluk. Zapůsobila na mě poprava generála Heliodora Píky v Plzni na Borech, kde jsem v tu dobu byl vězněný. Na dvoře se ozýval hluk a dozorce nám řekl, že šlo o Píkovu popravu. Myslím, že na Cejlu se popravovalo podobně jako na Borech, i podobně jako všude jinde.*“[66]

Na jednom z trámů na půdě věznice jsou od roku 1945 připevněny dva kovové háky, na kterých byli 12. března 1945 popraveni čeští odbojáři Alois Zavadil a Květoslav Kolařík.[67] Je možné, že tyto háky byly využity k mučení a možná také k popravám i mezi lety 1948 až 1952, což nevyloučil ani Doležel. „*Oba háky jsou na trámu dodnes a možná byly využity i po okupaci. Pokud na nich popravovali i komunisté, to asi nedohledáme, jelikož by poprava proběhla v úplném utajení. O popravách na dvoře aspoň kusé, i když nepřesné informace máme.*“[68]

[64] Křivka, Petr (20. října 1897, Kobylí, okr. Břeclav – 21. července 1951, Brno) byl v letech první světové války italský legionář. Po roce 1939 se zapojil do odboje proti nacistické okupaci, byl dopaden a vězněn v Kounicových kolejích v Brně. Odtud uprchl a přes Balkán a Střední východ se dostal Francie, kde vstoupil do československé armády. V roce 1945 se vrátil do osvobozené republiky jako člen osobní stráže prezidenta Edvarda Beneše. Po únorových událostech roku 1948 se opět zapojil do odbojové činnosti proti komunistickému režimu. Křivkova odbojová skupina se věnovala například převádění lidí přes hranice a tištění letáků. Pomocí konfidenta StB byla Křivkova skupina rozbita a její členové pozatýkáni 18. srpna 1949. Křivka byl popraven v roce 1951 v cejlské věznici. Jeho urna s popelem byla uložena na Ústředním hřbitově města Brna, ale po roce 1968 měla být snad odstraněna. Křivkovo jméno nese brněnská ulice Petra Křivky v Novém Lískovci.

[65] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.

[66] Vladimír Drábek, politický vězeň, v letech 1948–1949 vězněn v krajské soudní věznici v Brně na Cejlu, předseda uherskohradišťské pobočky Konfederace politických vězňů ČR; záznam učiněn 24. 7. 2012.

[67] VAŠEK, F.: *Nezapomínejme statečných. Zničení pohonných hmot 26. února 1945 na nádraží v Morkovicích.* Archivní ročenka Státního okresního archivu Kroměříž, 1998, s. 74–89.

[68] Michal Doležel, badatel v oboru moderních dějin a vzdělavatel Sokola Brno I; záznam učiněn 16. 8. 2012.

Summary

Organisation of Prison in the Cejl Street in the City of Brno at the Turn of the Fortieth and Fiftieth Years of the 20th Century

The paper concerns the topic of the third Czechoslovakian resistance against the communist regime since 1948 to 1956. The work is trying to describe problems of the prison institution in the city of Brno at the turn of the fortieth and fiftieth years of the 20th century. It deals in particular with the Brno prison in the Cejl Street.

The work focuses on the comparison of the memories of those who still remember being held prisoner in the building with the archival material and secondary literature. The study takes account of the prison location, the life organization in cells, a short letter of the staff duties, the prison transport and problems of execution and the death penalty in Cejl.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

ČESKOSLOVENSKÉ ODBORY V ROCE 1968 A JEJICH SNAHA O „NOVOU ODBOROVOU POLITIKU“ V MEZINÁRODNÍCH VZTAZÍCH

FRANTIŠEK ČAPKA

The year 1968 presented in new Czech history a critical year of the protest against Communist conservatism, centralism and bureaucratism. Also the trade unions went through a deep crisis, both within the Czechoslovak society and in international relations. The study describes the efforts of the new management of trade unions to a new trade union policy within the area of links to the trade unions in neighboring countries.

Key words: Revolutionary Trade Union Movement; trade unions; new policy of trade unions; The National Front; The Central Council of Trade Unions; The World Federation of Trade Unions; sovereignty; international relations.

Jedním z nejdůležitějších reformních rysů politického života a změn v politickém systému po lednu 1968 bylo postupné probouzení občanské společnosti. Zpočátku převažovala spíše nejistota a vyčkávání, což odpovídalo zaběhlé praxi. Čekalo se na „příkazy shora“. Teprve od února, kdy se ve sdělovacích prostředcích otevíral prostor pro otevřenou kritiku minulosti a aktuálních společenských otázek, začala pomalu a s mnohdy obtížemi vyvíjet veřejnost politickou iniciativu a vytvářet tlak na mocenské struktury KSČ. Docházelo k nárůstu diskusí a požadavků „zdola“ na změny; dokladem toho jsou čísla z průzkumu veřejného mínění, kdy například 97 % dotázaných sledovalo probíhající diskuse a 85 % respondentů potvrdilo, že sdělovací prostředky tlumočí mnohem více jejich názory, než tomu bylo v předchozí době. Zhruba ve stejné době, tedy koncem února, se začaly aktivizovat i společenské a zájmové organizace. Tak tomu bylo i v odborech, reprezentantu nejpočetnějších skupin obyvatelstva, představovaných od roku 1945 jednotnou organizací Revoluční odborové hnutí (ROH), která byla od února 1948 deklarována jako „*převodová páka od strany k masám a hlavní pomocník a záloha KSČ*“.[1] Z toho pak vyplývala podřízenost odborového vedení nomenklatuře KSČ.

A tak se nelze divit, že současně s aktivizací kulturních elit, ale i hospodářských pracovníků, a s nespokojeností mnoha členů KSČ se situací ve straně s neřešením vzniklých společenských a hospodářských problémů, které vyvolávaly napětí ve společnosti, rostla v závěru roku 1967 kritika činnosti ROH. Stále častěji se ozývaly hlasy tázající se „*K čemu vůbec odbory jsou?*“, objevovaly se náměty a požadavky na změnu odborové práce a také na výměnu jejich vedoucích funkcionářů. Kritika poměrů zaznívala však nejen mezi prostými odboráři, ale i v samotném aparátu ROH; těmto hlasům poskytovaly prostor oba odborové deníky – pražská *Práce*[2] a bratislavská *Práca*.

Ve vedení ROH, představované Ústřední radou odborů (ÚRO),[3] zastávali klíčové pozice tři členové ÚV KSČ, příznivci Antonína Novotného, v čele s předsedou Miroslavem Pastyříkem

[1] Blíže TĚHLE, J. et al.: *Přehled dějin československého odborového hnutí*. Praha 1984, s. 510.

[2] V deníku *Práce* se stal takovým prvním signálem článek z 11. února 1968 s názvem *Nově i v odborech*. Do redakce začaly přicházet dopisy a rezoluce z odborových svazů, ze základních organizací a také od samotných členů ROH.

a tajemníky Bedřichem Kozelkou a Václavem Paškou, takže celé týdny po lednovém zasedání ÚV KSČ zůstávala situace v odborech „zakonzervovaná“. Žádný posun nenaznačil ani mítink pracujících pražských závodů a odborových funkcionářů hlavního města Prahy v rámci oslav dvacátého výročí „únorového vítězství“, kde vystoupil nový první tajemník ÚV KSČ Alexandr Dubček. Poněkud dále se posunuly odborové orgány na Slovensku, kde na plenárním zasedání Slovenské odborové rady, konaném ve dnech 27.–28. února 1968, zazněly vedle požadavků na změny v odborářské činnosti také návrhy na organizační změny ve smyslu budování samostatných slovenských výborů odborových svazů.

V dalších dnech se stupňoval tlak „zdola“, ze základních odborových organizací, požadující nápravu chyb a nedostatků v práci odborů, což se odráželo v poklesu jejich autority a vlivu mezi pracujícími. Stále silněji zněly také hlasy volající po přeměně odborů v nástroj „*protiváhy socialistického státu*“, což bylo zformulováno do požadavku „*zbavit odbory závislosti na KSČ a naopak provádět vlastní nezávislou politiku*“. Hnutí za suverenitu odborů směřovalo k důslednému prosazování zájmů zaměstnanců. Rovněž zazněl požadavek na svolání mimořádného sjezdu ROH.

Vedle této „politické neutrality“ odborů byla rovněž propagována preference zájmů profesí a odborových skupin. V této atmosféře „*iniciativy, kritiky, hledání nejlepších cest, jak zvýšit autoritu odborů mezi pracujícími a v celé společnosti*“, vydalo předsednictvo ÚRO 11. března 1968 *Komuniké k ozdravovacímu procesu v odborech po lednovém zasedání ÚV KSČ*, v němž svolávalo V. plenární schůzi ÚRO;[4] ta se sešla ve dnech 21.–23. března 1968. Na tomto zasedání došlo k zásadním personálním změnám ve vedení ÚRO, kdy bez tajného hlasování se stal předsedou ÚRO Karel Poláček, dřívější ministr strojírenství, později těžkého průmyslu, a místopředseda vlády (1953–1958).[5] Ze závěrů plenárního zasedání je možné vyzvednout zejména požadavek k rozvinutí široké diskuse k postavení, úloze a funkci ROH v nové situaci a zejména pak vypracování nové koncepce práce ROH.[6]

Změny ve vedení ÚRO vyvolaly postupné obměny v nižších odborových orgánech. Současně započalo dělení odborových svazů, kdy z dosavadních 15 celostátních svazů postupně vzniklo 57 českých a slovenských odborových svazů, které přijaly vlastní stanovy a vyhlašovaly nezávislost na ÚRO; té se přiznávaly jen tzv. delegované pravomoci. Uvnitř odborových svazů se samostatně sdružovala jednotlivá povolání a sociální skupiny v sekce s různou pravomocí a vazbou na ÚV odborových svazů s cílem dosáhnout autonomního postavení včetně práva řídit základní organizace. Současně došlo později k vytvoření dvou samostatných národních odboro-

[3] První, ustavující zasedání ÚRO se konalo 1. května 1945 v Praze, a to ještě v podmínkách ilegality. Blíže ČAPKA, F.: *Odbory v českých zemích v letech 1918–1948*. Brno 2008, s. 153–155.

[4] PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (edd.): *Občanská společnost (1967–1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*. Brno 1995, s. 151–153.

[5] Původně měla být V. plenární schůze ÚRO svolána na 20. února 1968, byla však odložena. Pod sílícím tlakem kritiky již 12. března 1968 rezignoval na funkci předsedy ÚRO M. Pastyřík a oba tajemníci (B. Kozelka a V. Pašek) požádali o odchod do důchodu. Zvolení K. Poláčka předsedou ÚRO vyvolalo již během jednání pléna a po něm bouřlivou reakci. Byli to především odboráři ze strojírenských závodů českých zemí (hlavně z Prahy), kteří proti této volbě protestovali. Kritika směřovala jednak proti způsobu volby a rovněž se zaměřila na Poláčkovu činnost v předchozích funkcích. Naopak podporu získal nový předseda od slovenských průmyslových odborových svazů. Plénum ÚRO kritické názory nerespektovalo. Blíže KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha 2007, s. 314–320.

[6] Srov. Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů v Praze (dále VA ČMKOS), f. Ústřední rada odborů, Praha, k. 39, *Protokol z V. plenárního zasedání ÚRO (21.–23. 3. 1968)*. Též *Rezoluce V. plenární schůze ÚRO*. In: Pecka, J. – Belda, J. – Hoppe, J. (edd.): Občanská společnost (1967–1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970. Brno 1995, s. 153n. K dalším požadavkům závěrečné rezoluce patřilo: zhodnotit práci vedení ROH, přehodnotit dřívější usnesení, provést důkladnou rehabilitaci neprávem odsouzených osob.

vých hnutí s vlastním statutem a stanovami, jen volně spojených v Ústřední radě ČS ROH coby „*vrcholném sjednocujícím orgánu odborového hnutí*“. K dalšímu porušení jednoty ROH však nedošlo, protože vedení odborů připouštělo jen vnitřní restrukturalizaci podle zájmů členstva při udržení společných řídících orgánů. Snaha po utváření samostatných odborových organizací, které by stály mimo jednotné odbory, se zrealizovala jen v jednom případě: 20. dubna 1968 se ustavila Federace lokomotivních čet, sdružující zhruba 25 tisíc členů.[7]

Stále více populární se stávala platforma „nové odborové politiky“,[8] jejíž zásady byly v podstatě zformulovány do tzv. *Nástinu programu ČS ROH*, který byl přijat na celostátní poradě delegátů základních organizací ROH, konané 19.–20. června 1968. Bylo to v době, kdy spor o další osud reformních změn přecházel do nové fáze, přerůstající v mocensko-politický zápas. Jeho součástí byla snaha jak odpůrců, tak i zastánců dalšího rozvíjení reformy o získání podpory a sociální opory své politiky mezi dělníky a zaměstnanci. Ekonomické otázky se tak dostávaly na přední místo politiky. Na pracovištích se vytvářela atmosféra pro diskusi k sociálním, mzdovým i pracovněprávním požadavkům, což bylo spojováno s otázkami vnitřní přeměny odborů a urychlení ekonomické reformy. „Zápas o závody“ dostal širší společenský rozměr: představitelé kulturních svazů a vysokoškoláků navazovali kontakty se závody. Rozvíjela se tisková polemika o dělnické politice. Nedílnou součástí tohoto procesu bylo vytyčení nové role odborů a utváření hospodářské samosprávy.

Nástinu programu odborů, vypracovanému bez „*řídící role komunistické strany*“, předcházelo na 19 tisíc připomínek a návrhů od odborářů; jeho text se stal podkladem pro další diskusi. Hned v první kapitole propagoval *Nástin programu ČS ROH* odbory jako samostatnou, vůči KSČ „politicky neutrální“ a na státu nezávislou zájmovou organizaci s řadou nových zásad, mezi nimi: 1) Úkolem odborů je obrana a prosazování materiálních práv (včetně nových principů mzdové politiky) a sociálně-politických požadavků zaměstnanců, a to všemi zákonnými prostředky, tedy i stávkou. 2) Jako rovnocenný partner hospodářského vedení a vlády budou odbory vůči nim vystupovat jako samostatný činitel konstruktivní opozice. 3) Odbory sice uznávají vedoucí roli komunistické strany, ale jen v programových cílech. Tento programový bod tak potvrzoval stále jistý vazalský vztah odborů vůči KSČ, což vyplývalo ze situace v Národní frontě, jejíž součástí ROH zůstávalo.[9]

Jedním z klíčových problémů probíhající přestavby politického systému bylo pojetí a uplatnění politického pluralismu a s tím spojený postoj k vedoucí roli komunistické strany. Rozhodná většina komunistických funkcionářů odmítala organizovanou opozici mimo Národní frontu, a to jak z obavy ztráty mocenského postavení KSČ a tím i vlastního postavení, tak i s ohledem na „*Moskvu*“, pro kterou se připuštění opozice mohlo stát „*nakažlivou nemocí*“ i pro další země sovětského bloku, což by mohlo představovat „*konec socialismu a sovětské hegemonie v něm*“. Naopak zastánci reforem uvnitř komunistické strany si pod pojmem politický pluralismus a rozchod s dosavadním monopolem moci KSČ představovali uplatňování důsledné dělby moci, svobodu tisku, nové postavení komunistické strany s její vnitřní demokratizací a také samostatnost společenských organizací a existujících politických stran.[10] Výrazem nové-

[7] Již před založením Federace lokomotivních čet přišli s požadavkem na založení vlastního svazu představitelé Odborového svazu školství, kultury a umění, kteří na V. plenárním zasedání ÚRO požadovali založení samostatného svazu pracovníků umění a kultury. Jejich požadavek nebyl akceptován.

[8] V textu *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* (s. 26) byla „*nová odborová politika*“ charakterizována takto: „*Obzvláště prudký zápas se sváděl o odbory, které chtěla pravice zbavit jejich třídního obsahu a poslání* […]. *Ve značném počtu závodů se při volbách do odborových orgánů prosadila teze ‚odbory bez komunistů‘.*“

[9] Též KAPLAN, K.: *Československo v letech 1967–1969*. Praha 1993, s. 21 n.

[10] V českých zemích existovaly dvě nekomunistické strany – Československá strana lidová a Československá strana socialistická, na Slovensku to pak byly Strana slovenskej obrody a Strana slobody.

ho pojetí politického pluralismu se měla stát změněná role Národní fronty.[11] O ní se vedly dlouhé diskuse, přičemž v prvních úvahách o přestavbě politického systému se s existencí Národní fronty vůbec nepočítalo; nestraničtí intelektuálové pak rozhodně odmítali vedoucí roli komunistické strany a v pluralismu, včetně legální opozice, spatřovali hlavní záruku demokracie.

Diskuse o nové roli Národní fronty měly být uzavřeny přijetím statutu a také zákona o Národní frontě. Důležitým mezníkem v tomto hledání bylo prohlášení nebo též programová dohoda představitelů politických stran a významných společenských organizací ze dne 15. června 1968. Přijatý dokument vymezoval Národní frontu jako politickou koalici, na jejíž půdě se prostřednictvím politických dohod bude formovat linie státní politiky včetně její realizace. Z přijatých základních principů lze vytipovat následující tři: 1) Národní frontu je třeba vnímat jako koalici politických stran a společenských organizací, přičemž přijaté dohody jsou výsledkem střetu názorů a kompromisů. 2) Je třeba vyloučit legální opozici, tzn. politickou činnost proti zásadám a programu Národní fronty, takže místo opozice se připouští jen tzv. oponentura. 3) Mezi politickými organizacemi budou existovat vztahy rovnosti, avšak při respektování vedoucího postavení komunistické strany. Porovnáme-li data obou připomenutých programů, tj. „národněfrontového“ (z 15. června) a odborového (z 19.–20. června) nelze se nad třetím bodem *Nástinu programu ČS ROH* příliš podivovat.

Politický život v zemi rozbouřilo a zdramatizovalo provolání *Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem,* otištěné také v odborových denících *Práce* a *Práca*. Na rozdíl od předsednictva ÚV KSČ, vlády, parlamentu a ÚV Národní fronty, jež zaujaly k této výzvě odmítavé stanovisko, nejvyšší odborové orgány je veřejně neodsoudily. Během deseti dnů obdržely redakce novin přes dva tisíce rezolucí, z nichž jedna třetina pocházela převážně z velkých závodů. V průběhu jednání vedení KSČ a KSSS v Čierné nad Tisou (29. července – 1. srpna 1968) vznikl z podnětu ČKD Kolín návrh na vytvoření Fondu republiky, do něhož by přispívali občané a pracovní kolektivy mzdou za dobrovolně odpracované směny. Díky široké popularizaci v tisku a v ostatních médiích se k jejich výzvě připojily další závody.[12]

Situaci v ROH uprostřed léta 1968 naznačuje *Zpráva Útvaru svobodných informací, plánu a řízení ÚV KSČ o politické situaci v Československu a podmínkách činnosti KSČ* (tzv. Kašparova zpráva), kde je proveden rozbor více než šesti tisíc připomínek, které došly odborovým orgánům. Většina z nich (24 %) směřovala do oblasti postavení ROH ve společnosti a celkového mechanismu jeho činnosti.[13]

[11] Bližší rozpracování úlohy Národní fronty obsahoval *Akční program KSČ* z 5. dubna 1968. *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*. Praha 1969, s. 103–146. Přestože *Akční program KSČ* obsahoval mnohé kompromisní formulace, obracel se k občanům s dříve neobvyklou důvěrou v jejich vůli akceptovat nové myšlenky. Předložený „*nový model demokracie*“ také předpokládal samostatnost podniků a jejich relativní nezávislost na státu; současně potvrzoval dříve diskutované myšlenky o vytváření demokratických orgánů v závodech s podobnými funkcemi, jako měly závodní rady v letech 1945–1948. Na podobu těchto podnikových orgánů nebyly jednotné názory, což dokládá vystoupení předsedy K. Poláčka na VI. plenární schůzi ÚRO. Hlavní zásady dělby práce mezi podnikovou radou a odborovou organizací obsahoval *Nástin koncepce dalšího rozvoje ekonomické reformy.* Rady pracujících měly například rozhodovat o jmenování a odvolávání ředitelů, schvalovat výši jejich platů a rozhodovat o statutárních otázkách. Ředitelé měli být vybíráni konkursem. Vzájemné vztahy v podnicích upravovala kolektivní smlouva.

[12] K 30. červenci 1969 bylo vybráno do Fondu republiky přes 272 milionů Kčs (z toho v českých zemích přes 208 milionů); dary ve formě zlata a jiných drahých kovů (86,2 kg) činily v přepočtu přes 107 milionů Kčs. *Prameny k dějinám Československé krize 1967–1970*. Díl II/2. Praha – Brno 1998, s. 191–192.

[13] FELCMAN, O. – MERVART, J.: *Rok 1968 v poválečných dějinách Československa. Edice dokumentů*. Hradec Králové 2006, s. 256–257. K uvedené *Zprávě* je nutné přistupovat rezervovaně, protože byla vytvořena na politickou objednávku konzervativních sil v KSČ.

Hnutí za suverenitu odborů uprostřed politického kvasu polednového období odsunul poněkud do pozadí otázky mezinárodní odborové politiky. Zpočátku přicházely podněty k revizi dosavadní praxe této problematiky spíše ze strany publicistů, zabývajících se odborovou tematikou, než (jak by se dalo předpokládat) ze strany mezinárodního oddělení ÚRO. Východiskem k „nové odborové politice" v mezinárodních vztazích se stalo základní konstatování: ROH bylo dosud v této oblasti plně podřízeno československé zahraniční politice, která „*vycházela především z velmocenského postavení a prestiže Sovětského svazu, aniž jednotlivé země, a to i naše socialistická republika, přihlížely ke svým specifickým problémům a tradicím*". Proto se jako nezbytné ukazovalo „*provádět mobilnější zahraniční politiku vycházející z postavení ČSSR v evropském areálu, aby se prosadily pozitivní tradice z minulosti*".[14] Odvolávání se na minulost tak nabízela jistě rozvinutí dlouhé řady inspirativních příkladů.

Jistá opatrnost a obezřetnost byla patrná z dalších úvah, které dosavadní styl a formy práce na tomto úseku odborové politiky označovaly jako praktiky vedoucí „*k roztříštěnosti, jež pod heslem ‚politické angažovanosti' vedly k nekonkrétnosti a formálnosti*".[15] Zde je třeba připomenout, že ROH bylo od roku 1945 zakládajícím členem Světové odborové federace (SOF), která sdružovala levicové a komunistické odbory.[16] Přitom se od poloviny šedesátých let připouštěly styky ROH s řadou odborových centrál v kapitalistických zemích, jako v SRN, Belgii, Velké Británii, a to ještě předtím, než se zlepšovaly vztahy s těmito státy na vládní úrovni. Aktivnější proevropská politika však vyžadovala zásadní změny v postupech zástupců československých odborů v mezinárodních odborářských organizacích; stávalo se často, že naši zástupci hlasovali pro rezoluce a úmluvy, které však následně nebyly v domácích podmínkách naplňovány. Jako příklad bylo uváděno nedodržování dohod s Mezinárodní organizací práce (MOP) nebo s Mezinárodní konfederací svobodných odborů (MKSO).[17]

Nové hlavní úkoly ROH na mezinárodním poli se postupně rýsovaly po 58. zasedání předsednictva SOF, které proběhlo ve dnech 29.–31. května 1968 v Budapešti. Nahrávala tomu skutečnost, že hlavním bodem tohoto jednání byly problémy související s činností mezinárodních odborových sdružení. Jako stěžejní instituce, rozvíjející mezinárodní styky, byly zde označeny odborové svazy, což podpořilo tendenci uvnitř ROH, která směřovala právě k jisté svazové autonomii.[18] Povzbudivě z dosavadní centralistické a byrokraticko-direktivní jednotvárné politiky SOF znělo přiznání, že bude třeba, aby ideologické rozpory ustoupily do pozadí před odborářskými zájmy.

„Nová odborová politika" na mezinárodním poli se měla soustředit na rozvoj v těchto okruzích: 1) zvýraznění kontaktů se severskými zeměmi, což bylo zdůvodňováno zdejšími moder-

[14] KEILBERTH, A.: *Postavení ROH v zahraničně politických otázkách*. Odborář 21, 1968, č. 12, s. 26.

[15] Tamtéž, s. 27.

[16] SOF byla založena na ustavujícím kongresu v Paříži ve dnech 3.– 8. října 1945; čtrnáctičlennou delegaci ROH na tomto jednání vedl tehdejší předseda ÚRO Antonín Zápotocký; sídlo SOF bylo v roce 1956 přeneseno do Prahy.

[17] MOP byla jako mezinárodní organizace založena v roce 1919, od roku 1946 je specializovanou organizací v rámci OSN se sídlem v Ženevě; Československo bylo členem od založení MOP. Členské státy jsou zastoupeny představiteli vlády, zaměstnavatelských organizací a organizací zaměstnanců. Uzavírají hlavně úmluvy o otázkách zaměstnanosti, otázkách pracovněprávních, bezpečnosti a ochrany zdraví při práci, sociálního a nemocenského pojištění. Výkonným orgánem MOP je Mezinárodní úřad práce (MÚP). MKSO vznikla v roce 1949 v Londýně odtržením některých odborových organizací od Světové odborové federace.

[18] Blíže DĚD, A.: *Mezinárodní odborová politika a svazy*. Odborář 21, 1968, č. 14–15, s. 39–40. Autor však vidí prioritu odborové politiky v „*dalším upevňování a rozšiřování spolupráce s odbory v Sovětském svazu a v dalších socialistických zemích* […] *s přesunem těžiště odborových styků na odborové svazy*". Současně však připouští styky se západoevropskými odbory, protože vytyčují mnohdy „*mnohem progresivnější požadavky než my, takže v podmínkách kapitalismu vybojovaly pro pracující mnohem více výhod než my v podmínkách socialismu*". Proto autor klade důraz na překonání těchto „*sektářských*" tendencí.

ními metodami řízení, výchovy a zvyšování kvalifikace při aplikaci poznatků získaných v „*moderní automatizované společnosti, jako je USA*“; 2) prohloubení vazeb na sousední evropské země se zdůrazněním jejich silných sociálnědemokratických stran; 3) zvýšení kvalifikačních požadavků při obsazování pracovníků na úseku mezinárodních vztahů a stejně tak změny při výběru pracovníků zastupitelských úřadů, kteří by měli ve větší míře navazovat a udržovat styky s odborovými organizacemi v cizích zemích; 4) navazování kontaktů s organizacemi přidruženými k MKSO, zejména pak se západoevropskými odbory. Tento trend potvrdil článek vedoucího mezinárodního oddělení ÚRO Josefa Málka, který vyslovil dokonce požadavek „*utvářet vlastní evropskou politiku*“, vlastní zahraničně politickou koncepci a „*odstraňovat dosavadní zábrany přežívající z dob studené války*“.[19] K tomu měla sloužit i daleko kvalitnější (než dosud) propagace a celý informační systém z oblasti mezinárodní odborové politiky. Proto se vyskytl názor na vytvoření mezinárodních komisí při jednotlivých odborových svazech. Ty měly přibližovat zahraniční zkušenosti zaměřené především na obhajobu zájmů pracujících.

Do tohoto období hledání nových východisek a stanovení koncepčnosti v mezinárodních vztazích zazněl hlas „se zdviženým ukazováčkem“. Členem delegace KSSS na jednání v Čierné nad Tisou byl také předseda sovětských odborů VCSPS A. N. Šeljepin, který vystoupil na IV. zasedání společné schůzky představitelů KSČ a KSSS 30. července 1968. Na adresu československých odborů mj. prohlásil: „*Vedení odborů vaší země místo toho, aby v nastalé neobyčejně nebezpečné situaci sjednocovalo dělnickou třídu k rozhodujícímu odporu proti antisocialistickým silám, rozvinulo širokou diskusi o vztazích mezi KSČ a odbory* […]. *Přitom cílem diskuse není posílení vedoucí role strany a řízení v odborech,* […] *ale naopak věc se zaměřuje na popírání vedoucí role strany a řízení odborů a vytvoření ‚nezávislých‘ odborů a dokonce ‚odborů bez komunistů‘.*“ Šeljepin odmítl diskutovaný program ROH a rovněž negativně se vyjádřil k záměru uzákonit v Československu stávky.[20]

A pak přišla noc z 20. na 21. srpna 1968 a s ní vojenský vpád armád pěti států Varšavské smlouvy do Československa. Hned 21. srpna vyšlo *Prohlášení sekretariátu ÚRO a předsedů ÚV odborových svazů k obsazení republiky vojsky Varšavské smlouvy*, které se plně postavilo za československé státní a stranické představitele a současně vyzvalo všechny odborové orgány, organizace i členy ROH, aby „*svým rozvážným postojem plně podpořili úsilí vlády, Národního shromáždění a vedení KSČ k zachování klidu a pořádku v naší zemi*“.[21] Téhož dne zaslala Ústřední rada odborů odborovým ústřednám pěti zemí, jejichž vojska okupovala Československo, dopis, kde se mj. uvádělo: „*Proč a proti komu přijíždějí vaše vojska se samopaly a minomety do naší země, proti komu chtějí bojovat, koho chtějí uchránit a před kým? Vždyť náš lid a naše vláda nechtějí nic jiného, než chcete vy, lepší život pro všechny v míru a pokoji* […].“ Současně s tímto dopisem vydala ÚRO prohlášení adresované vládám SSSR, PLR, NDR, MLR a BLR: „*Vedení ÚRO znovu zdůrazňuje, že protiprávní okupace ČSSR vytvořila pro lid Československa nejen nepřijatelnou politickou situaci, ale začíná již vážně ohrožovat některé životně důležité úseky hospodářského života země. Jsou ohroženy doprava, zásobování, dodávky paliv a elektrické energie, vznikají poruchy ve zdravotnictví a dalších úsecích národního hospodářství. Jménem 5,5 milionů členů ROH se obracíme s naléhavou výzvou na vlády SSSR, PLR, NDR, MLR a BLR,*

[19] MÁLEK, J.: *I na mezinárodním úseku nově*. In: *Odborář* 21, 1968, č. 13, s. 27–28.

[20] VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Červenec–srpen 1968*. Praha – Brno 1996, s. 117–118.

[21] Srov. PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (edd.): *Občanská společnost (1967–1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*. Brno 1995, s. 189. Též *Sedm pražských dnů. 21.–27. srpen 1968*. Praha 1990, s. 48–49; FELCMAN, O. – MERVART, J.: *Rok 1968 v poválečných dějinách Československa*. Část II. Hradec Králové 2007, s. 216.

aby respektovaly státní suverenitu ČSSR a ihned odvolaly svá vojska, která brání zákonné vládě ČSSR a ostatním právoplatně zvoleným orgánům ve výkonu jejich svrchovaných funkcí.“[22]

Dne 22. srpna 1968 zveřejnila a rozeslala ÚRO všem odborovým organizacím světa výzvu o solidaritu, v níž se o okupaci z 21. srpna uvádělo: „*Tato bezdůvodná, zákeřná okupace naší mírumilovné socialistické vlasti je v naprostém rozporu s mezinárodním právem a Chartou Spojených národů. Naše země byla okupována proto, že chceme dospět k socialismu lidskému a hluboce spravedlivému, cestou, která nejlépe odpovídá našim podmínkám a možnostem. Vyzýváme vás jménem pěti a půl milionů československých odborářů a všech pracujících, abyste v zájmu lidskosti všemi prostředky protestovali proti tomuto násilnému činu.*“[23]

Vedení ÚRO a jednotlivých odborových svazů v kritických srpnových dnech vícekrát žádalo sekretariát SOF, aby „*k čs. událostem zaujal rozhodné stanovisko a protestoval proti obsazení ČSSR vojsky pěti států Varšavské dohody, jejichž odborové ústředny jsou rovněž členy SOF*“. Tyto výzvy vyvolaly v mezinárodní odborové veřejnosti a v jednotlivých odborových centrálách velký rozruch. Mezi prvními vyjádřila nesouhlas s okupací anglická TUC. Do protestních stávek vstoupil rakouský ÖGB. Protestní manifestace probíhaly v západním Berlíně. Zejména západoněmecké odbory projevily velkou iniciativu v solidárních akcích, které proběhly ve Stuttgartu, Mannheimu, Frankfurtu a Dortmundu; všude zde byla čtena výzva ÚRO.

O tři dny později (25. srpna) zasílá předseda ÚRO Karel Poláček představitelům odborových organizací NDR, PLR, MLR a BLR dopis s výzvou, aby podpořili československý požadavek na okamžitý odchod okupačních vojsk z ČSSR; stojí jistě za pozornost, že neoslovil sovětské odbory.[24]

Společně s těmito aktivitami sílil tlak ÚRO, jejích orgánů a zvláště mezinárodního oddělení, podporovaný československými pracovníky SOF, na sekretariát SOF, aby přijal odmítavé stanovisko k okupaci Československa. Po několika předchozích žádostech zaslala ÚRO 27. srpna 1968 generálnímu tajemníku dopis vytýkající mu mlčení a váhavý postoj k okupaci Československa:

„*Světové odborové federaci v Praze, gen. tajemníku Louis Saillantovi*[25]

Ústřední rada československých odborů Vás v posledních dnech již několikrát žádala, abyste zaujal Vy osobně i sekretariát SOF rozhodné stanovisko a protestoval proti obsazení ČSSR vojsky pěti států Varšavské smlouvy, jejichž odborové ústředny jsou rovněž členy SOF. Do dnešního dne jste neudělali nic. Jménem pěti a půl milionů členů československého ROH odsuzujeme tento postoj.

Je to tím více zarážející, že sídlo SOF je v hlavním městě naší republiky, takže jste očitými svědky toho, co se děje v naší zemi. Je to nepochopitelné proto, že v minulých dnech již celá pokroková veřejnost, odborové organizace všech světadílů, většina odborových ústředen, které jsou členy SOF, ale i členské organizace jiných mezinárodních odborových ústředen vyjádřily plnou podporu spravedlivému boji československému lidu a na jeho podporu organizují stále ve větší míře různé solidární akce.

Vedení Ústřední rady odborů, ÚVOS ve jménu pěti a půl milionů našich členů vyslovují ostrý protest proti Vašemu dosavadnímu váhavému postoji a žádá, abyste Vy i sekretariát SOF zaujal okamžitě stanovisko.“[26]

---

[22] PAVLÁSKOVÁ, L.: *Ústup z pozic proletářského internacionalismu v odborech*. In: Vaš, K. (ed.): Pravicový oportunismus, revizionismus a antisocialismus v ROH v letech 1968/1969. Sborník statí. Praha 1972, s. 93.

[23] Tamtéž, s. 94–95.

[24] PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (edd.): *Občanská společnost (1967–1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*. Brno 1995, s. 190. Též FELCMAN, O. – MERVART, J.: *Rok 1968 v poválečných dějinách Československa*. Část II. Hradec Králové 2007, s. 230.

[25] Louis Saillant (1910–1974) byl v letech 1945–1969 generálním tajemníkem SOF.

[26] VA ČMKOS, f. Ústřední rada odborů, k. 96, inv. č. 476. Též PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (edd.): *Občanská společnost (1967–1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*. Brno 1995, s. 191.

Odpověď SOF byla zveřejněna v deníku *Práce* 30. srpna 1968. SOF v ní jednoznačně odsoudila vojenskou intervenci do Československa. O den dříve navštívil generální tajemník Louis Saillant s pracovníky sekretariátu SOF sekretariát ÚRO, kde došlo k setkání s Karlem Poláčkem, který poděkoval delegaci SOF za podporu.

Na VIII. mimořádném plenárním zasedání ÚRO, které se konalo 30. srpna 1968, byla kladně hodnocena činnost ÚRO v době od 21. srpna a současně byla pozitivně vyzvednuta solidarita a pomoc nekomunistických zahraničních odborových ústředen a organizací. Některé odborové svazy v těchto dnech oznamovaly přerušení styků s odbory socialistických zemí a naopak se přímo obracely na reformistické odbory v kapitalistických zemích, které nebyly členy SOF, se žádostí o podporu. Na druhé straně mnohé všeodborové a svazové orgány zasílaly odborovým centrálám v socialistických zemích dopisy a výzvy k přehodnocení svých postojů k událostem v Československu.

Prvním náznakem k tzv. normalizaci spolupráce ROH s odbory ostatních socialistických zemí bylo setkání zástupců odborových centrál SSSR, NDR, BLR, MLR a PLR se zástupci ROH, které proběhlo 14. září 1968 v Budapešti. Delegace ÚRO odmítala připustit nebezpečí kontrarevolučního vývoje v Československu, a tedy logické nutnosti okupačního zásahu vojsk Varšavské smlouvy. Karel Poláček, jako vedoucí naší odborářské delegace, o tomto jednání mj. uvedl: „*Zdůraznil jsem, že k obsazení Československa došlo bez vědomí prezidenta a vlády ČSSR, Národního shromáždění i ÚV KSČ. V duchu požadavků všech orgánů ROH jsem tlumočil zástupcům pěti odborových ústředen jednoznačný postoj našich pracujících proti vojenskému obsazení Československa* […]. *Zároveň jsem představitele pěti odborových ústředen informoval o souhlasném stanovisku pléna ÚRO ke komuniké SOF. Toto naše stanovisko narazilo na nesouhlas představitelů pěti odborových ústředen* […].“[27]

Stanovisko ÚRO naopak podporovaly významné členské organizace SOF, jakými byly francouzská Všeodborová konfederace práce (CGT) a italská Všeobecná konfederace práce (CGIL); tyto své postoje potvrdily koncem září 1968 při jednáních se zástupci ÚRO v Praze. V obou případech byl zdůrazněn „*duch tradičního bratrského přátelství a solidarity*“ a společné přesvědčení, že „*je potřeba obroda činnosti a struktury SOF*“.[28] I v dalších měsících některé odborové centrály využívaly každé příležitosti, aby „*odsoudily přítomnost invazních sil Sovětského svazu v Československu*“, a proto vyzývaly, že i „*nadále je nežádoucí rozvíjet a udržovat dosavadní styky s odbory Sovětského svazu a odbory těch zemí, které se zúčastnily útoku*“.[29] Při příležitosti prvního výročí 21. srpna zareagovala Mezinárodní konfederace svobodných odborů, která z Vídně zasílala našim odborovým svazům pozdravné dopisy.[30]

Na přelomu let 1968 a 1969 se konaly ustavující sjezdy odborových svazů, kde byla bez ohledu na odborovou ústřednu dále prosazována tendence provádět samostatnou mezinárodní politiku, úsilí udržovat a upevňovat přímé kontakty a spolupráci s těmi odborovými organizacemi na Západě, které podporovaly československé reformní hnutí „socialismu s lidskou tváří“. Tak například v programu ustavujícího sjezdu Českého odborového svazu ve zdravotnictví 9. ledna 1969 mj. stálo: „*Výrazem samostatnosti odborového svazu je i plná pravomoc při navazování a rozvíjení mezinárodních styků, podle vlastních specifických zájmů.*“ Vyjádření v podobném duchu bychom našli zejména v usneseních sjezdů Svazu kováků, Svazu pracovníků ve školství a vědě, Svazu kultury, umění a tisku.[31]

[27] PAVLÁSKOVÁ, L.: *Ústup z pozic proletářského internacionalismu v odborech*. In: Vaš, K. (ed.): Pravicový oportunismus, revizionismus a antisocialismus v ROH v letech 1968/1969. Sborník statí. Praha 1972, s. 96–97.

[28] Odborář 21, 1968, č. 20, s. 30, 32.

[29] Rezoluci v tomto duchu předložila například konference TUC v Portsmouthu v březnu 1969.

[30] ŠLAPKA, K.: *Vyrovnaní odcházíme na VII. světový odborový sjezd*. Odborář 22, 1969, č. 21, s. 22.

[31] *Závěry z krizového vývoje v ROH mezi VI. a VIII. všeodborovým sjezdem*. Praha 1972, s. 28–29.

Byli to právě zástupci těchto svazů, kteří prosadili na I. všesvazovém sjezdu Českého ROH, konaném ve dnech 20.–22. ledna 1969 v Praze, otevřený dopis s názvem *Všem odborovým centrálám sdruženým ve Světové odborové federaci*, v němž se naše odbory deklarovaly jako „*nezávislá samostatná organizace, která zcela dobrovolně podporuje vedení strany a státu*“, avšak současně „*se chce však na závažných stranických a vládních usneseních podílet*“. V uvedené výzvě nebylo nijak skrýváno rozhodné stanovisko o tom, že „*srpnové události roku 1968 vnesly nedorozumění mezi ROH a odbory těch zemí, které vyslaly svá vojska na naše území*“, přičemž bylo zdůrazněno, že „*tento zásah lze považovat za omyl a velkou křivdu*“; současně zazněla výzva směrem k odborovému vedení těchto zemí, že ROH je ochotné „*kdykoliv a kdekoli přistoupit na výměnu názorů na palčivé otázky* […].“[32] O týden později (27.–29. ledna 1969) proběhl v Bratislavě I. sjezd Slovenského ROH.

V některých dokumentech ustavujících sjezdů nebyla otázka spolupráce ROH s odbory socialistických zemí vůbec zakotvena. Naopak byla zdůrazňována spolupráce se všemi ostatními členskými organizacemi SOF a zásady samostatnosti i nezávislosti v mezinárodních stycích s odborovými organizacemi, včetně zásady vzájemného nevměšování. Přímá citace zněla: „*Jsme pro respektování samostatné odborové politiky každé odborové organizace nebo ústředny, její svrchovanosti, nezávislosti; i přes rozdílnost společenských zřízení je třeba se řídit zásadou nevměšování do činnosti druhých odborových organizací.*“ Vzájemné kontakty byly vyjádřeny slovy: „[…] *už dlouho jsme neviděli a neměli možnost slyšet, že naši zástupci navštívili nebo byli u nich delegace kupříkladu ze zemí jiných – tzn. Itálie, Francie, Jugoslávie, ale i třeba Čínské lidové republiky a Albánské republiky.*“[33] Vedení některých odborových svazů soustavně odmítala nabídky sovětských a dalších odborů sovětského bloku k výměně delegací.

„Festival“ sjezdových jednání byl završen VII. všeodborovým sjezdem (4.–7. března 1969) v Praze. Přijaté dokumenty (*Program ČS ROH*, *Charta ČS ROH*, *Stanovisko odborů k návrhu zákona o socialistickém podniku* a *Stanovisko k zásadám změn v Zákoníku práce*)[34] obsahovaly principy přijaté ještě před 21. srpnem 1968. Tak například *Program ČS ROH* redukoval podíl odborů na plnění „*zájmové funkce*“ a plně odrážel „novou odborovou politiku“. Charta odborového hnutí zdůrazňovala, že odbory budou vůči státu i politickým stranám provádět samostatnou politiku a budou mít vlastní program. Jistě není bez zajímavosti, že všeodborový sjezd se konal bez účasti zahraničních delegací, což v celé historii ROH byl zcela ojedinělý fakt.

Otázkám mezinárodní činnosti ROH se věnoval předseda ÚRO Karel Poláček v šesté části svého referátu; orientoval československé odbory na širokou spolupráci v rámci SOF při „*uznání autonomie a nezávislosti každé země a nevměšování do jejich vnitřních záležitostí*“ a současně se vyslovil pro důsledné pokračování v polednové politice.[35]

V této době již byla reformní politická reprezentace natolik oslabena, že se začalo od původních požadavků ustupovat. Přitom však všeodborový sjezd nemůže být označen jako vítězství normalizace, ale naopak spíše její brzdu. I po zvolení Gustáva Husáka do čela KSČ nenastala v odborech prudká změna. Normalizace odborů byla postupná. Nové Husákovo vedení volilo

[32] VA ČMKOS, f. Ústřední rada odborů, Praha, *Protokol I. sjezdu Českého ROH (20.–22. 1. 1969)*. Též Odborář 22, 1969, č. 3, s. 30–31.

[33] PAVLÁSKOVÁ, L.: *Ústup z pozic proletářského internacionalismu v odborech*. In: Vaš, K. (ed.): Pravicový oportunismus, revizionismus a antisocialismus v ROH v letech 1968/1969. Sborník statí. Praha 1972, s. 99.

[34] Blíže VA ČMKOS, f. Ústřední rada odborů, Praha, *Protokol VII. všeodborového sjezdu (4.–7. 3. 1969)*. O svolání VII. všeodborového sjezdu rozhodlo předsednictvo ÚRO v polovině září a plénum ÚRO koncem září 1968 svolání sjezdu vyhlásilo.

[35] Blíže *Mezinárodní činnost ROH. Z projevu předsedy ÚRO Karla Poláčka na VII. všeodborovém sjezdu (4.–7. 3. 1969)*. Odborář 22, 1969, č. 5–6, s. 23–24.

osvědčenou taktiku, kdy diferencovalo „*aktivní odborářské představitele v obrodném procesu*“ od „*pomýlených*“. Důvěru získávali ti, kteří pomáhali odhalovat „*pravicové oportunistické živly*“. Mezi prvními postiženými v odborovém hnutí byli redaktoři listu *Práce* a *Svět práce*; přitom pod patronací některých ZV ROH vznikaly tzv. výbory na obranu tisku.

Konsolidace poměrů v odborech nebyla vůbec jednoduchá. Husákovo vedení ji ještě v létě 1969 považovalo za „*složitou a velmi pomalou*“. V diskusi na květnovém zasedání ÚV KSČ zazněly velmi kritické hlasy na adresu odborů, kterým se přikládala velká důležitost zejména při „*obnově jednoty celé společnosti, upevnění spojení strany s masami pracujících a konsolidaci ekonomiky*“. Gustáv Husák v této souvislosti uvedl: „*Negativní a oportunistické tendence se zčásti usídlily i v některých složkách Revolučního odborového hnutí.* […] *Pod heslem ‚odbory bez komunistů‘ nebo v dohodě se členy strany, kteří podlehli oportunistickým a nacionalistickým tendencím, získaly některé pozice v závodech a ve vyšších odborových orgánech* […]. *Dodnes tyto síly působí v některých složkách ROH.*“[36]

Hlavní impuls k zahájení „*konsolidačního procesu*“ v odborech dala v červenci 1969 skupina KSČ při ÚRO ČS ROH. Následovala další usnesení, avšak teprve od října 1969 byl odstartován proces výměny odborových funkcionářů, a to od centrálních, svazových orgánů až po závodní organizace. Byla provedena reorganizace odborových svazů a obnoveno jejich centrální vedení Ústřední radou odborů. V únoru 1970 rezignoval na funkci předsedy ÚRO Karel Poláček a novým předsedou byl zvolen Jan Piller, kterého na březnové plenární schůzi ÚRO v roce 1971 nahradil Karel Hoffmann.

V květnu 1970 předložil nový předseda ÚRO Jan Piller *Poučení o situaci v ROH mezi VI. a VII. sjezdem*, jehož přijetí charakterizoval jako obraz „*konsolidace v odborech*“. Na dokument ÚV KSČ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* z prosince 1970 navázaly *Závěry z krizového vývoje v ROH mezi VI. a VIII. všeodborovým sjezdem*, přijatým na XIV. plenární schůzi ÚRO ČS ROH 5. května 1972.[37] V materiálu bylo také konstatováno, že byla ukončena očista odborového hnutí v Československu. Dá se tedy konstatovat, že odbory se do polednového obrodného procesu v roce 1968 sice zapojily později, ale vydržely v něm nejdéle.

[36] HUSÁK, G.: *Projevy a stati (duben 1969 – leden 1970)*. Praha 1970, s. 94–95.
[37] Podrobněji *Závěry z krizového vývoje v ROH mezi VI. a VIII. všeodborovým sjezdem*. Praha 1972.

Summary

Czechoslovak Trade Unions in 1968 and Their Effort to the "New Trade Union Policy" in International Relations

One of the most important aspects of the reform of political life in Czechoslovakia after January 1968 was the gradual awakening of civil society. An important position among social organizations occupied the Revolutionary trade union movement – united trade union. It gradually got rid of subordination to the Communist Party and was looking for a way to its own independent policy.

The study describes the development of the "new trade union policy" since March 1968 in various spheres of trade union activities. It mainly focuses on issues of international trade union policy, which is outlined in four main areas. The culmination occured after August 1968, when the trade unions clearly took the side of after-January development and its continuation. Using specific examples, there is shown an effort to holding the line of the principle of autonomy and independence in international relations with the trade unions in the world. The beginning of normalization after April 1969 diminished the space for maneuvering. But still the unions belonged among the organizations that made problems to the administration of that time.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

РУССКИЙ ИСТОРИК ЮРИЙ ФЁДОРОВИЧ ИВАНОВ И ЕГО ТРУДЫ ПО ИСТОРИИ ЧЕХИИ

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ ГАЛЯМИЧЕВ
АНАСТАСИЯ АЛЕКСАНДРОВНА СЕМЁНОВА

This article relates about creative and scientific biography of Russian historian Yurii Fëdorovich Ivanov and his contribution in study a history of Czechia.

Keywords: Yurii Fëdorovich Ivanov; Russian historiography; history of Czechia.

Настоящая статья предлагает вниманию чешского читателя краткий очерк жизни и научной деятельности Юрия Фёдоровича Иванова – одного из учёных России, для которого изучение истории чешского народа стало делом всей жизни.

Осенью 2011 года Ю.Ф. Иванов отпраздновал свой 90-летний юбилей. За его плечами, долгая, насыщенная памятными событиями жизнь.[1] Девятнадцатилетним юношей он оказался в горниле суровых испытаний. 22 июня 1941 года, в день нападения фашистской Германии на Советский Союз, Ю.Ф. Иванов, будучи младшим сержантом, находился всего в 30 километрах от западной границы СССР, на территории Львовской области (Украина) и начал воевать в первый же день Великой Отечественной войны. Война оставила неизгладимый след в его памяти. Трагедия поражений лета 1941 года, тяжёлое ранение, гибель почти всех сверстников вновь и вновь напоминали о себе, заставляли задуматься о причинах и уроках драматических событий 1941–1945 гг.

Как вспоминает сам Ю.Ф. Иванов, именно острая потребность найти ответ на вопрос, почему наша страна оказалась не готовой к войне, неизбежность которой была для всех очевидной, стала главной причиной выбора им профессии историка. Уже на студенческой скамье он понял, что найти ответ на этот вопрос в условиях существовавшей тогда в СССР политической и идеологической системы будет невозможно. Однако Ю.Ф. Иванов не сменил профессию, надеясь на перемены к лучшему, а – главное – потому, что в его душе ещё в раннем детстве пробудился огромный интерес к истории. Этому интересу способствовало то, что будущий историк родился и вырос в Великом Новгороде – колыбели Русского государства, где каждая улица была связана с памятными событиями многовековой истории Руси-России, а стены и валы Кремля, древние храмы пробуждали воображение и помогали рисовать живописные картины истории. Говоря об истоках интереса Ю.Ф. Иванова к истории, следует указать и на большое влияние дяди по матери – известного советского писателя Всеволода Кочетова,[2] ставшего для него старшим товарищем и наставником, в том числе и в деле изучения и осмысления исторического прошлого.[3]

[1] Основные события жизни и научно-педагогической деятельности Ю.Ф. Иванова изложены на основе составленной им по просьбе авторов статьи автобиографии.

[2] Всеволод Анисимович Кочетов (1912–1973) – русский советский писатель, автор романов *Журбины*, *Братья Ершовы*, *Угол падения*, *Чего же ты хочешь?* и др.

[3] О В.А. Кочетове и той роли, которую известный писатель сыграл в судьбе будущего историка, Ю.Ф. Иванов написал в воспоминаниях. См. ИВАНОВ, Ю.Ф.: *Вспоминая далёкие годы*. В: Воспоминания о Всеволоде Кочетове. Москва 1986, с. 15–26.

Вернувшись с войны, Ю. Ф. Иванов поступил на исторический факультет одного из самых авторитетных вузов страны – Московского государственного педагогического института, носившего тогда имя В. И. Ленина. Проявив незаурядные способности и интерес к научной работе, он продолжил обучение в аспирантуре при кафедре истории средних веков. Предметом научных интересов Ю. Ф. Иванова стала аграрная история средневековой Чехии.

Выбор темы диссертации был подсказан временем. Нельзя не вспомнить о переменах в послевоенной Восточной Европе, народно-демократических революциях и складывании Социалистического Содружества. В послевоенные годы в СССР стали придавать особо важное значение изучению истории стран Центральной и Восточной Европы, ставших ближайшими союзниками нашей страны. Зав. кафедрой истории средних веков Московского педагогического института Виктор Фёдорович Семёнов, под руководством которого Ю.Ф. Иванов делал первые шаги в науке, являлся видным специалистом по истории Англии XVI века. При этом В. Ф. Семёнов обладал глубокими и разносторонними знаниями по всем разделам истории средних веков, что наиболее ярко проявилось в его прекрасном учебнике для студентов вузов, по которому училось несколько поколений историков России. Он считал очень важным для развития отечественной историографии возобновление активного изучения русскими учёными истории зарубежных славян, прервавшегося после событий Октября 1917 года. Решению этой задачи был призван способствовать созданный при кафедре истории средних веков МГПИ студенческий кружок, которым руководила ученица В. Ф. Семёнова, впоследствии – доктор исторических наук, видный специалист по истории средневековых городов Англии А. А. Кириллова. На заседаниях кружка Ю. Ф. Иванов сделал два доклада (*Место Яна Гуса в европейском реформационном движении* и *Петр Хельчицкий – чешский предшественник Льва Толстого*), которые и послужили основанием для рекомендации его к поступлению в аспирантуру.

В качестве темы кандидатской диссертации была определена проблема *Аграрные отношения в Чехии в XIII–XIV веках*, что также находит объяснение в условиях того времени. Изучение аграрной истории средневековой Чехии было связано с поисками разгадки тайн гуситского движения – ярчайшей страницы истории чешского народа, его революционного прошлого. В середине ушедшего века в нашей стране наблюдался небывалый всплеск интереса к гуситским событиям как одному из ярчайших явлений в истории революционных движений народов Европы. Свою роль сыграло и то, что изучение аграрной истории было приоритетным для советской медиевистики на ранних стадиях её развития. Кроме того, следует вспомнить об общих тенденциях развития мировой медиевистики, в фокусе внимания которой оказалась в 1950-е годы проблема «кризиса феодализма».[4] К её осмыслению тесно примыкала диссертация Ю. Ф. Иванова, на замысел которой большое влияние оказал шедевр историографии социально-экономической истории средних веков – знаменитая монография академика Е. А. Косминского *Исследования по аграрной истории Англии XIII в.*[5] В 1954 году работа Ю. Ф. Иванова над диссертацией завершилась её успешной защитой.

[4] Проблемы экономического развития Европы в XIV–XV вв. заняли центральное место на X Международном конгрессе историков, проходившем в 1955 году в Риме. Вопрос о кризисе феодализма в Чехии XIV–XV вв. был в 1950-е годы и предметом особого внимания корифеев чешской историографии XX века Ф. Грауса и Й. Мацека.

[5] КОСМИНСКИЙ, Е. А.: *Исследования по аграрной истории Англии XIII века*. Москва – Ленинград 1947. Монография Е. А. Косминского в 1956 году была издана в Оксфорде в переводе на английский язык и оказала большое влияние на развитие мировой медиевистики середины XX века.

Кандидатская диссертация Ю. Ф. Иванова занимает важное место в советской историографии средневековой истории Чехии, прослеживая ведущие тенденции аграрного развития чешских земель на протяжении тех двух столетий, в ходе которых они переживали период динамичного роста и обновления. Процессы социально-экономического развития сопровождались интенсивной немецкой колонизацией, ставшей важным фактором их развёртывания и оформления новой модели общественного и государственного строя, сложившейся под значительным влиянием принесённых немецкими колонистами западно-европейских правовых норм и институтов.

Однако аграрная история чешского средневековья не стала сквозной темой научного творчества Ю. Ф. Иванова. Одной из причин этого стали внешние обстоятельства. Закончив обучение в аспирантуре, он получил направление на работу в Тамбовский педагогический институт и по объективным обстоятельствам не мог продолжить научную работу с прежней интенсивностью. С одной стороны, начало педагогической деятельности потребовало от молодого преподавателя уделить много времени и сил разработке лекционных курсов и циклов практических занятий. С другой стороны, следует принять во внимание также и то, что в России и сегодня работник провинциального вуза находится в невыгодных условиях по сравнению со столичными учёными. Возможности последних гораздо более широки благодаря соседству крупнейших библиотек и музейных собраний, возможностям установления прямых связей с зарубежными коллегами. В 1950-е годы эти различия были значительно глубже.

Остаётся только сожалеть, что Ю. Ф. Иванов не продолжил разработку проблематики своей кандидатской диссертации в дальнейшем, поскольку в столь широком хронологическом охвате, с пристальным вниманием к немецкой колонизации и её последствиям к судьбам чешского села она до настоящего времени более не разрабатывалась в российской науке. Хорошо известные в Чехии исследования Б. Т. Рубцова, занявшегося аграрной историей средневековой Чехии практически одновременно с Ю. Ф. Ивановым,[6] посвящены чешской деревне предгуситского периода (XIV – начало XV вв.).[7]

Однако для самого историка смена вех основной исследовательской проблематики была скорее желанной переменой, поскольку он никогда не питал большого интереса к проблемам экономической истории и выбор темы кандидатской диссертации был обусловлен необходимостью учитывать общепринятые научные приоритеты. По его собственным словам, занимаясь научной работой, он с наибольшим интересом «*воссоздавал биографии людей, оставивших свой след на земле*».[8] При этом он стремился не только рассказать о том, «*что человек сделал*», а так исследовать архивные документы, чтобы узнать, «*почему он поступил так, а не иначе, и чем мотивировано его поведение*».[9] Таким образом, в своей научной работе Ю.Ф. Иванов пытался сочетать профессиональные знания и навыки историка-исследователя и писательский интерес[10]

[6] Выпускник Одесского университета Б. Т. Рубцов в 1953 году защитил в Институте славяноведения Академии наук СССР кандидатскую диссертацию на тему *Эволюция феодальной ренты в Чехии и её влияние на ухудшение положения крестьянства накануне Великой крестьянской войны XV в.* и, продолжая работать в Москве, в 1964 году защитил докторскую диссертацию.

[7] Обобщающая работа Б. Т. Рубцова, положенная в основу его докторской диссертации (РУБЦОВ, Б. Т.: *Исследования по аграрной истории Чехии XIV – начала XV в.* Москва 1963), хорошо известна чешским специалистам.

[8] ИВАНОВ, Ю. Ф.: *Вспоминая далёкие годы*. В: Воспоминания о Всеволоде Кочетове. Москва 1986, с. 15.

[9] Там же.

[10] В юные годы будущий историк мечтал стать писателем.

к внутреннему миру человека. В этой связи становится понятным постепенное смещение исследовательских интересов Ю. Ф. Иванова в сторону историографических сюжетов, которые позволяли рассмотреть историю науки в личностном измерении.

В 1959 году Ю. Ф. Иванов вернулся в Москву[11] и обратил на себя внимание научной общественности докладами и публикациями по проблеме русско-чешских культурных и научных связей в XIX веке. Небывалый прежде всплеск взаимных симпатий двух славянских народов после победы России в Отечественной войне 1812 года оставил немало ярких свидетельств в письменных источниках, остававшихся малоизвестными научной общественности обеих стран. Одна из статей носила обобщающий характер, неё рассматривалось всё многообразие русско-чешских научных и культурных связей,[12] другая была посвящена более узкому вопросу – работе чешских учёных (всемирно известного врача В. Д. Лямбля и видного историка, автора огромного труда о межславянских связях И. И. Первольфа) в университетах России, месту российского этапа в их творческой биографии и роли посланцев чешской науки в развитии российского высшего образования.[13]

Эти работы вывели Ю. Ф. Иванова на тему, которую он избрал в качестве проблемы своей докторской диссертации. Её предметом стало рассмотрение истории изучения гуситского движения в XIX–XX веках. Гуситская проблематика, многими своими гранями смыкаясь с наболевшими проблемами современности, породила в это время огромную литературу, в которой нашли отражение методологические искания учёных разных поколений, межнациональные конфликты и острая социально-политическая борьба, потрясавшая страны Европы.

Работа Ю. Ф. Иванова носила во многом новаторский характер. Историк, уделяя много внимания внутреннему миру учёных, стремился рассматривать историю гуситоведческих исследований в тесной связи с развитием философской и общественной мысли, политической идеологии и публицистики. Самое же главное состояло в том, что в своей работе Ю. Ф. Иванов попытался выйти за рамки традиционного для историографических исследований страноведческого подхода и взглянуть на развитие исторической мысли более широко: он поставил задачу всестороннего рассмотрения вопроса о взаимовлиянии двух богатейших историографических традиций изучения гуситства – чешской и русской, проследить его своеобразие на разных этапах развития наших народов.

Работа над диссертацией нашла отражение в новых публикациях учёного. Важнейшими среди них являлись аналитические статьи об осмыслении социально-экономических предпосылок гуситского движения чешскими и российскими историками,[14] а также работа о русской гуситологии XIX века, в которой история научного осмысления гуситских событий в России рассматривалась в контексте идейных исканий русского общества.[15]

---

[11] Вернувшись в Москву, Ю. Ф. Иванов первоначально являлся сотрудником Министерства просвещения РСФСР, Министерства высшего и среднего специального образования СССР, а затем, сосредоточившись на преподавательском труде, работал в Московском заочном педагогическом институте.

[12] ИВАНОВ, Ю. Ф.: *Подъем русско-чешских научных и культурных связей (30-е–40-е годы XIX в.)*. В: Дорончeнков, А. И. (ред.): Славянские исследования. Ленинград 1966, с. 63–87.

[13] ИВАНОВ, Ю. Ф.: *Чешские ученые в университетах России*. Славянский сборник, 1963, с.72–86.

[14] ИВАНОВ, Ю. Ф.: *Проблемы развития чешской деревни в XIV – начале XV в.* Учёные записки Московского гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина, 1964, том. 217, с. 110–133; ИВАНОВ, Ю. Ф.: *Некоторые проблемы аграрного развития Чехии XIV – начала XV в. в современной историографии*. Средние века 28, 1965, с. 251–259; ИВАНОВ, Ю.Ф.: *К истории предгуситской Чехии*. Вопросы истории, 1967, No. 2, с. 104–114.

[15] ИВАНОВ Ю.Ф.: *Гуситское движение в русской историографии*. Вопросы истории, 1973, No. 9, с. 52–63.

К 1973 году Юрий Фёдорович завершил работу над докторской диссертацией, которая называлась *Основные проблемы гуситского движения в русской, советской и чехословацкой историографии начала XIX – 1973 гг.* Диссертация была обсуждена и одобрена сектором истории средних веков Института славяноведения и балканистики АН СССР. Высокую оценку труду Ю. Ф. Иванова дал в отзыве на диссертацию видный учёный-гуситолог, профессор кафедры истории средних веков Саратовского университета А. И. Озолин.[16] Давая общую оценку диссертации Ю. Ф. Иванова, А. И. Озолин отметил, что автор диссертации «*сумел отобрать все основные труды учёных и проанализировать их с необходимой тщательностью*», а также то, что «*диссертанту удалось показать связь гуситских исследований с развитием медиевистики, философии и другими общественными науками*».[17]

Многолетний труд Ю. Ф. Иванова приближался к логичному завершению. Однако на завершающей стадии подготовки к защите в дело вмешались не связанные с научными достоинствами диссертации обстоятельства, и историк был вынужден отказаться от защиты.

Отсутствие докторской степени – формальный момент, который едва ли следует принимать во внимание при оценке вклада Ю. Ф. Иванова в изучение истории средневековой Чехии в русской науке. Достаточно вспомнить о том, что ещё в 1965 году его научные заслуги были высоко оценены Чехословацкой Академией наук, наградившей Ю. Ф. Иванова памятной медалью выпущенной в связи с 550-летием со дня мученической кончины Яна Гуса.

Отказавшись от планов защиты докторской диссертации, Ю. Ф. Иванов как исследователь обрёл «второе дыхание». В 1980-е–1990-е годы продуктивность его научных изысканий даже заметно возросла. Свою роль сыграло освобождение от строгих рамок диссертационной проблематики, несравненно бульшая степень свободы как в выборе тематики исследований, так и в форме их литературного оформления. Ряд его публикаций продолжил тему историографии гуситского движения, другие были посвящены истории изучения русскими учёными других проблем средневековой истории Чехии (Великой Моравии, немецкой колонизации XIII века и её последствий).[18] Но главной исследовательской темой, красной нитью проходящей через его публикации последних лет стала личность историка, неразрывная связь нравственных, мировоззренческих и научных исканий учёных. Каждая из них опиралась на архивные материалы, работа над которыми позволила Ю. Ф. Иванову сделать немало открытий и интересных находок. В этих публикациях обрели новые, подчас неожиданные черты корифеи русской исторической науки XIX–XX веков (И. В. Лучицкий, Д. М. Петрушевский, В. К. Пискорский, Н. П. Грацианский), а также хорошо известный чешским историкам А. Н. Ясинский.

Своё 90-летие исследователь в бодром состоянии духа, сохраняя неизменно присущие ему оптимизм и самоиронию, что даёт основание надеяться на выход в свет его новых публикаций, в том числе и по проблематике истории средневековой Чехии.

---

[16] Озолин Артур Иванович (1907–1997) – крупнейший в СССР специалист по истории гуситского движения. См. о нём подробнее ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н.: *Российский учёный А.И. Озолин и его труды по истории Чехии*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 25, 2011, č. 1, s. 90–97.

[17] Архив кафедры истории средних веков Саратовского государственного университета имени Н. Г. Чернышевского, ОЗОЛИН, А. И.: Отзыв на докторскую диссертацию Ю.Ф. Иванова, с. 4.

[18] См. прилагаемый к статье список основных научных публикаций Ю.Ф. Иванова по истории Чехии.

Список основных научных публикаций Ю. Ф. Иванова по истории Чехии

1960
Рец. на кн.: *Рубцов Б. Т. Ян Гус. М., 1958*. Преподавание истории в школе, 1960, No. 4, с . 105–107.

1963
Чешские ученые в университетах России. Славянский сборник, 1963, с. 72–86.

1964
Проблемы развития чешской деревни в XIV – начале XV в. Учёные записки Московского гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина, 1964, том. 217, с. 110–133.
Рец. на кн.: *Рубцов Б. Т. Исследования по аграрной истории Чехии XIV – начала XV в. М., 1963*. Вопросы истории, 1964, No. 5, с . 133–136.

1965
Некоторые проблемы аграрного развития Чехии XIV – начала XV в. в современной историографии. Средние века 28, 1965, с. 251–259.

1966
А. Н. Ясинский как историк Чехии. Вопросы истории славян, 1966, с. 248–256.
Подъем русско-чешских научных и культурных связей (30-е–40-е годы XIX в.). В: Доронченков, А. И. (ред.): Славянские исследования. Ленинград 1966, с. 63–87.

1967
К истории предгуситской Чехии. Вопросы истории, 1967, No. 2, с. 104–114.

1973
Гуситское движение в русской историографии. Вопросы истории, 1973, No. 9, с. 52–63.

1975
Рец. на кн.: *А. И. Озолин. Бюргерская оппозиция в гуситском движении. Саратов, 1973*. Советское славяноведение, 1975, No. 3.

1977
Становление марксистской концепции гуситского наследия в межвоенной Чехословакии. Советское славяноведение, 1977, No. 2.

1978
Гуситские исследования советских историков (конец 30-х – 40-е годы). В: Черепнин, Л. В. (ред.): Славяне в эпоху феодализма. Москва 1978, с. 303–310.

1982
Гуситское революционное движение в советской историографии / конец 30-х – начало 50-х годов. Советское славяноведение, 1982, No. 3, с. 43–51.

1983
Ян Гус в советской послевоенной историографии. Советское славяноведение, 1983, No. 5, с. 97–106.

1985
Великая Моравия в русской дореволюционной историографии. Великая Моравия ее историческое и культурное значение. Москва 1985, с. 50–66.

1986
Начальный период изучения советскими историками средневековой Чехии. Вопросы истории славян, 1986, с. 106–116.

1999
О политических взглядах А. Н. Ясинского (1864–1939). Вопросы истории славян, 1999, с. 153–177.

Resumé

Ruský historik Jurij Fjodorovič Ivanov a jeho práce o české historii

Přítomná studie představuje českému čtenáři krátký přehled života a vědecké práce Jurije Fjodoroviče Ivanova – jednoho z ruských vědců, který studiu dějin českého národa věnoval celý život.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

OSOBNOST A HISTORIE

JAROSLAV BALVÍN

An issue that preoccupies practically everyone at one point or another is the issue of the sense of man's e existence in this world. What issues does a man have to solve in his life: It is enough to live until the end of my days, just because I have been born? Figuratively speaking, should I let myself be carried away throughout time or should I try to put into the process of my living some of the human potential and capabilities acquired by education and personal effort? Man as a being is a part of history and, as such, has to relate constantly to new historical situations. However, it is the mission of man to invest his own power and deeds into great events of history. Is he supposed to continue doing so despite the fact that the given historical situation has become unbearable and hostile to certain individuals? The presented text is a philosophical and pedagogic contemplation over the relations between personality and history. It aims to express the notion that a genuine personage is able – with the aid of historical, philosophical, and pedagogic theory – to proclaim and form one's place in history, from where one can reach out and intervene into history in a positive manner to the benefit of the society on its way to humanism. Examples of such an active approach to life can be found in the lives of personages who decided to avert unfavorable developments in history, e.g., social pedagogues Miroslav Dědič, Přemysl Pitter, and Sir Nicholas Winton, a well-known savior of 669 Jewish children.

Key words: personage; history; eternity; historicity; transcendence; the substance of man.

> ***Zde, na tomto světě, jsme doma**: provizornost tohoto usídlení nevadí, pokud se akutně nepociťuje; je možno „užívat života", který je veliká samozřejmost, nebo zařizovat jej, aby se ho „co nejlépe" využilo, aby byl co nejplněji a nejnormálněji vyžit. – **Anebo se vědomí obrátí k tomu, čeho dosud není vůbec. Ujistí se, že není žádného daného cíle, dokud o cíli samo nerozhodne**, že i domněle vnucené a uložené účely a funkce života jsou utajeně, nepřiznaně z jeho milosti. Že **právě zde musí transcendovat, že pro ně neexistuje předem narýsovaná pozitivní cesta.***
>
> *Takovým způsobem jedná člověk, který je pozorný k tomu, co by bylo možno navzdory některým dnešním filosofickým heslům nazvat **podstatou člověka**. Tato **podstata není** […] **podstata pozitivního, hotového obsahu, nýbrž podstatné je v ní právě ono nehotové, nevyplněné, ba přímo záporné**: a přece tento zápor má kladný význam, tento odpor je životní a bytostný klad. Neboť reakce tohoto jsoucího proti předmětnosti, která je poznamenána záporností, je bytostný klad. **Tím, že transcenduje za předmět, za všecko dané a hotové, snaží se transcendující o pravou pozitivnost**.*
>
> Jan Patočka: *Věčnost a dějinnost*[1]

[1] PATOČKA, J.: *Věčnost a dějinnost. Rádlův poměr k pojetím člověka v minulosti a současnosti.* In: Patočka, J.: Péče o duši. Soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách. Díl I. Stati z let 1929–1952. Nevydané texty z padesátých let. Sebrané spisy Jana Patočky. Sv. I. Praha 1996, s. 233. (Podtrhl J. B.)

Úvod

Vztah člověka k historickým událostem je spojován se schopností člověka se rozhodovat a volit v „normálním toku dějin" a tím spíše ve vyhrocených dějinných událostech. Člověk může žít podle toho, jak život přišel, jak jej dějiny přinesly, reagovat jen na základní podněty života a nic neočekávat ani nic navíc ze své pozice nedávat. Avšak ten, který se rozhodl přinést do života svého i jiných to, co v běžném životě není, co je hodnotou přidanou, se stává osobností, která se podílí na pozitivním rozvoji dějin. Na zkoumání této symbiózy osobnosti a historie se podílí významně, jak právě v tomto roce jubilující **prof. Jaroslav Vaculík** skromně píše, také „*katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, která patří k nejmenším vysokoškolským pracovištím připravujícím učitele dějepisu*".[2] Nejmenší pracoviště, avšak nikoliv svoji produkcí. Kolektiv profesorů, docentů a odborných asistentů se podílí na výchově 400 učitelů dějepisu. A podle hodnocení místa katedry při přípravě učitelů od roku 1946 se ukazuje, jak významné práce, publikace na katedře vznikají.[3] Přípravou učitelů i neúnavnou bohatou publikační činností se vedoucí katedry **prof. Jaroslav Vaculík** se svými spolupracovníky podílí významně na rozvoji historického vědomí.[4] V tom je důležitý i vztah osobností a dějinného vývoje. Na příkladu třech osobností se snažíme v textu poukázat na některé zákonitosti tohoto vztahu.

Historický čin Miroslava Dědiče

Vztah k německým žákům: prubířský kámen sociálně pedagogického humanismu ve vztahu k historické hodnotě osobnosti Miroslava Dědiče

„*Neuvědoměle se mu dere do mysli zatím mlhavé zjištění, že* ***dobře dělané poslání učitele musí mít hluboký morální základ****. Jako světlo ve tmě mu zazáří myšlenková jistota, její momentální prožitek, že* ***učitelské povolání nelze dělat jako kterékoli jiné****.* ***Stálý vnitřní nepokoj a rozpor může být utlumen a vyrovnán jedině upevněným přesvědčením, že co dělá, má svůj trvalý význam, ať se situace jeví jakkoli a podmínky jsou sebenepříznivější****.*"[5]

Miroslav Dědič se narodil 30. srpna 1925. „*Jeho osobnost se tedy formovala v ohnisku mimořádných událostí dvacátého století, válečných i poválečných. Co všechno lidský život za ty roky unese? Co všechno, jaká ‚velká historie' prolne do vědomí a jím ovlivněné činnosti jednoho člověka?*

Spojení velké historie a historie lidského života vede k zamyšlení: co všechno je možno učinit, co všechno je možno za osmdesát let vykonat, jak přispět k humanizaci lidského rodu? Na tuto otázku si, myslím, odpovídal celý život i PhDr. Miroslav Dědič."[6]

Jeho vklad do historického vývoje spočíval především ve výchově dětí jiných národností. A že tento vztah nebyl bezrozporný, ukážeme na situaci, kdy měl jako příslušník české národnosti

---

[2] VACULÍK, J.: *Posledních deset let dějepisné práce na katedře historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity.* Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity – řada společenských věd 25, 2011, č. 2, s. 3–8.

[3] Srov. VACULÍK, J.: *Místo katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity při přípravě učitelů dějepisu v letech 1946–2002.* In: Vaculík, J. – Mihola, J. (edd.): Místo historie a úloha učitele dějepisu při formování multikulturní společnosti. Brno 2003, s. 29–38.

[4] Významným projektem katedry se stal výzkum historického vědomí adolescentů v České republice. Viz KLÍMA, B. et al.: *Mládež a dějiny. Publikace výsledků mezinárodního dotazníkového šetření a výzkumu historického vědomí adolescentů se zaměřením na Českou republiku*. Brno 2001.

[5] DĚDIČ, M.*: Než roztály ledy / Bevor das Eis auftaute.* Praha 2002, s. 10 (česká verze).

[6] BALVÍN, J.: *Miroslav Dědič a jeho životopisné ohlédnutí*. In: Dědič, M.: Ohlédnutí. Praha 2005, zadní strana publikace.

v poválečných letech učit německé děti v pohraničním Krušnohoří. Do svého deníku, který si vypracovával ze své výchovně vzdělávací činnosti a potom vydal literárně, si zcela otevřeně napsal: „*Válka v něm vypěstovala odpor ke všemu německému, averzi nejen vůči zeleným a černým uniformám, ale i k dívčím culíčkům spleteným z blonďatých vrkočů, které zdobily hlavy naplněné fanatismem a nenávistí proti všemu, co nebylo německé, a tedy rasově čisté.*“[7] Hodnota učitelské osobnosti spočívala ve vnitřním vyřešení tohoto rozporu s pomocí pohledu do českobratrské historie, do díla J. A. Komenského. To, že učitel může přesahovat svůj vlastní život a ovlivňovat historii, ukazuje i řešení, které Miroslav Dědič učinil za rok svého působení ve třídě německých dětí: „*Pamatuji, jak jsem se domníval, že se s německými dětmi nikdy úzce nesblížím, že vždy zůstane mezera, ale musím konstatovat, že jsem se mýlil.* ***V dětech není rozdílu***.“[8]

Vztah k žákům romským: zakladatelský čin v pedagogické romologii. Proč je důležité pro sociálního pedagoga znát historii

„***Českým dětem už od nejútlejšího věku vštěpují rodiče povinnost školní docházky.*** *Toto vědomí má v sobě české dítě ještě před vstupem do školy.* ***U cikánského dítěte***[9] ***tomu tak není*** […]***. Neškodí, uvědomí-li si pedagogové současnosti, že jejich předchůdci na přelomu 18.–19. století se se stejnými problémy potýkali v českém prostředí, především venkovském.*** *Svědčí o tom zápisy ze školních kronik nebo deníkové záznamy, jako např. paměti J. J. Ryby.*“[10]

Vynikajícím vkladem Miroslava Dědiče do historie interetnických vztahů mezi majoritou a romskou minoritou je vytvoření romské internátní školy, v níž realizoval a ověřil inkluzivní systém vzdělávání romských dětí, který je uchopitelný i v současné době plné zvyšujícího se napětí mezi Romy a majoritou.[11] Současnost vyrůstá z minulosti. Také prameny dnešní situace v otázce edukace romských dětí je třeba hledat v historii národů. Včetně historie romského národa. Jak jsme již psali, relativita v historii, uváděná **Miroslavem Dědičem**, plně platí. Když se mluví mnohdy opovržlivě o situaci romských dětí v romských osadách, bosých a umazaných, zapomíná se na to, že „*celé generace školáků z doby našich pradědů a prababiček chodily do školy bosy, s nedostatky v hygieně, natož v předchozí přípravě na školu. Rodiče měli rovněž větší zájem na tom, aby jejich děti dosáhly úlevy, než aby svědomitě a pilně docházely do školy*“.[12]

I pro učitele, pro sociální pedagogy, a pro formování jejich vztahu k žákům jiné národnosti, jiné kultury, než ke které patří oni sami,[13] je důležitý pohled na romský národ z hlediska moder-

[7] DĚDIČ, M.*: Než roztály ledy / Bevor das Eis auftaute.* Praha 2002, s. 8 (česká verze).

[8] Tamtéž, s. 89. (Podtrhl J. B.)

[9] V textu ponecháváme slovo „cikánské dítě“, je to originální, historické použití autorem, který převážnou dobu svého profesionálního a občanského života pracoval s dětmi, které nesly označení cikánské. Teprve v roce 1971 se na základě požadavků nově vzniklé Mezinárodní romské unie (International Romani Union) na jejím I. kongresu v Londýně začíná prosazovat požadavek názvu Romové, romský apod. Jde o odvození slova z původního označení v Indii (z názvu Dómové) a vyjadřuje požadavek romského národa, aby prosazoval svoji původní identitu v rámci jiných národů v Evropě a ve světě. Pojmem Cikáni se dosud označují Romové např. ve Francii nebo v Rusku a u nás se často používá tento termín v pejorativním významu.

[10] DĚDIČ, M.: *Problémy s adaptací na školní prostředí*. In: Balvín, J. (ed.): Metody výchovy a vzdělávání ve vztahu k národnostním menšinám. Mezinárodní konference 4. setkání národnostních menšin 23. setkání Hnutí R 11.–12. listopadu 2004. Praha 2005, s. 31.

[11] O této škole a způsobu výuky a výchovy v Květušíně na Šumavě pojednává publikace DĚDIČ, M.: *Květušínská poema.* Praha 2006.

[12] DĚDIČ, M.: *Problémy s adaptací na školní prostředí*. In: Balvín, J. (ed.): Metody výchovy a vzdělávání ve vztahu k národnostním menšinám. Mezinárodní konference 4. setkání národnostních menšin 23. setkání Hnutí R 11.–12. listopadu 2004. Praha 2005, s. 31.

[13] K této situaci učitele ve vztahu k výuce žáka jiné národnosti, než je on, konkrétně k romskému žákovi viz BALVÍN, J.: *Romský žák a osobnost učitele*. Romano Džaniben. Časopis romistických studií 2, 1995, č. 3, s. 3–8.

ní historie. Sociolog historie **Miloš Havelka** píše: „*Nepochybně právě zde, v přesvědčení o* ***současné nesoučasnosti*** *(Ernst Bloch) jednotlivých složek a segmentů určitých konkrétních prostorů je možné vidět jeden ze základních prvků demokratizačního potenciálu moderního historismu, poukazujícího na to, že všechny navzájem srovnatelné historické konstelace a všechny historické celky jsou zcela různé a odlišné, ale zároveň i stejně hodnotné, a to jak historicky, tak axiologicky. To znamená, že stejně hodnotná jsou nejen dvě různá historická údobí či různé epochy, ale i synchronně existující kultury, regionální a etnické útvary, státy, národy, rasy… a že žádný (historický, sociální nebo kulturní) celek nesmí být nadřazován nějakému jinému (jako hodnotnější, pokrokovější, rozvinutější, mravnější atp.* […].“[14] Může mít učitel fundovanější podklad pro zdůvodnění humánního přístupu k romskému žáku a k romské komunitě, než je toto historicko-sociologické zdůvodnění rovnosti ras a národů?[15] I český národ se v minulosti a také v současnosti dovolával axiologické rovnoprávnosti. Jak psal náš druhý prezident Edvard Beneš: „[…] *každý národ jest jen částí všeho lidstva, a tudíž jednotkou, která musí být celému lidstvu užitečná* […].“[16] I sociální pedagog Miroslav Dědič vycházel při své práci z tohoto faktu. Byl Čechem, jeho vědomí profesionální a občanské vycházelo z českobratrských tradic. Opíral se o filozofický a pedagogický humanismus a vycházel z idejí mistra Jana Husa,[17] Jana Amose Komenského a Tomáše Garriqua Masaryka. Avšak češství mu nebránilo ve formování vtahu k žákům jiných národností. Věnoval se jim a používal speciální přístupy. Základem byl přístup lidský, a to ke všem. K žákům slovenským, romským i německým. Celoživotní aplikace těchto duchovních hodnot do ovlivňování svých žáků ve směru tolerance je oním vkladem do vývoje lidstva, kterým se i osobnost Miroslava Dědiče včleňuje do pozitivního rozvoje historie.

Historický čin Přemysla Pittra

„***Bez lásky****, bez lidskosti,* ***bez soucítění člověka s člověkem nic neobstojí***“ (Přemysl Pitter, z promočního projevu čestného doktora teologie na curyšské univerzitě 21. června 1975).[18]

Přemysl Pitter se narodil 21. 6. 1895 v Praze a zemřel 15. 2. 1976 v Curychu. **Tomáš Pasák**, ve své době ředitel Pedagogického muzea J. A. Komenského, o něm v roce 1994 u příležitosti zahájení prvního mezinárodního vědeckého semináře o Přemyslu Pittrovi napsal: „*Známe ho nejenom jako velkého pacifistu, odpůrce války, který se snažil kráčet ve stopách J. Milíče z Kroměříže, M. J. Husa, J. A. Komenského a T. G. Masaryka, ale také jako zachránce židov-*

[14] HAVELKA, M.: *Ideje, dějiny, společnost. Studie k historické sociologii vědění.* Brno 2010, s. 198.

[15] Anina Botošová, ve své době zplnomocněnkyně vlády SR pro romské komunity, to napsala a vyjádřila na jedné z konferencí následujícím způsobem: „*Amen Roma, na kames buter, ča sikhľa than andre jak ulia.*“ – „*My Romové nechceme nic víc, jen kousek místa v zemi, v které jsme se narodili.*“ BOTOŠOVÁ, A.: *Úvodný príhovor Splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity.* In: Fabiánová, V. – Klein, V. (ed.): InteRRa 5. Interkulturalita a rómska národnostná menšina v sociálnych a pedagogických súvislostiach. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 25.–26. septembra 2007 v Spišskej Novej Vsi. Nitra 2008, s. 15.

[16] Cit. podle PASÁK, T.: *Život Přemysla Pittra*. Praha 1995, s. 34.

[17] Ne nadarmo dal Miroslav Dědič jako motto do záhlaví své publikace *Než roztály ledy* známý výrok mistra Jana Husa, který vyjadřuje demokratický vztah Čecha k Němcům: „*Dím to k svému svědomí, že bych znal cizozemce odkudkoliv k jeho ctnosti, an více Boha miluje a o dobré stojí než můj vlastní bratr, byl by mi milejší než bratr. A proto kněží dobří angličtí jsou mi milejší než nedostateční kněží čeští a Němec dobrý milejší mi než bratr zlý.*“ – „*Tue es meines Gewissens wegen, weil ich von jeher den Ausländer gekannt hätte seiner Tugend wegen, da er Gott mehr liebt und das Gute mehr schätzt als der eigene Bruder. Und deshalb sind mir gute englische Priester lieber als die feigen tschechischen Brüder, und der gute Deutsche mir lieber ist als der böse Bruder.*“ DĚDIČ, M.*: Než roztály ledy / Bevor das Eis auftaute.* Praha 2002, s. 3 (česká i německá verze).

[18] Cit. podle PASÁK, T.: *Úvodem*. In: Přemysl Pitter. Život a dílo. Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodního semináře konaného dne 27. 3. 1993 v Pedagogickém muzeu J. A. Komenského v Praze. Praha 1994, s. 8–9.

ských a německých dětí v roce 1945, spolutvůrce nového pojetí – soužití – českého a německého národa, jako muže tolerance a hlasatele svobody.“[19]

Tomáš Pasák uvádí ve svém úvodu i vyjádření prof. dr. **J. Kratochvíla**: „*Přemysl Pitter bývá nazýván českým Albertem Schweitzerem.* […] *Dílo, které vykonal, si zaslouží uznání našeho národa a široké světové veřejnosti. Kdybych měl někoho navrhnout pro Nobelovu mírovou cenu, pak by to byl asi Přemysl Pitter.*“[20]

Pro psaní o prolínání života Přemysla Pittra s velkou historií by nestačily stránky jednoho příspěvku. Proto uvedeme Pittrovu hlavní myšlenku o postavení člověka ve světě. „*Jak chápal P. Pitter postavení člověka ve světě? Především nesnižoval význam jeho schopností a dovedností. Neusiloval o slepou víru v Boha, naopak,* ***zdůrazňoval orientaci člověka na nejbližší okolí, vztahy, povinnosti, na svět, v němž nachází smysl svého života.*** *Řízení lidských osudů je sice v Božích rukou, to však neznamená, že je člověk proti osudu bezmocný.* ***P. Pitter odmítá pasivní, netečný postoj k životu.*** *V době velkých společenských přeměn a událostí nemá člověk stát v ústraní a být unaven. Člověk nemůže žít v klidu a pokoji, odcizí se tak lidem i Bohu.* ***Je žádoucí, aby pociťoval odpovědnost i za dění v životě veřejném a sociálním a ve jménu Ježíše Krista vystoupil na ochranu lidských práv.***“[21]

Přemysl Pitter se stal známým svým celoživotním vychovatelským úsilím o vytváření tolerantních mezilidských vztahů. V tomto smyslu zejména poválečná sociální záchrana židovských dětí z koncentračních táborů a německých dětí z českých internačních odsunovacích táborů znamenala více než krok do tolerantní a multikulturní Evropy. Proto se začal Přemysl Pitter nazývat prvním Evropanem. Jeho osobnost vycházela z potřeby reagovat na rozporuplný historický vývoj ve 20. století. Myšlenky Přemysla Pittra se staly inspirativní i pro řešení interetnických vztahů mezi Romy a majoritou.[22] Význam historického činu Přemysla Pittra potvrzuje i článek Borise Titzla, který „*Pittrův statečný a prozíravý počin zasazuje do vnějších souvislostí*“.[23] A v situaci nenávistné odvety za smrt řady Čechů z rukou německých vojáků byl Pittrův čin považován za nevyhovující. „*Navíc byl zcela ojedinělý* […]. *Zdálo se tenkrát nepochybně, že jedinci jako Přemysl Pitter svůj boj prohráli. Že se tak nestalo skutečně, dokázalo i naše setkání.*“[24]

Historický čin Nicholase Wintona

V roce 1998, tedy po šedesáti letech od unikátní akce na záchranu dětí, vešel ve známost širší veřejnosti úctyhodný čin Nicholase Wintona, který v zimě na rozhraní let 1938 a 1939 mimořádným organizačním úsilím a v krátké době zajistil 669 dětem odjezd z okleštěného Československa po Mnichovské dohodě v září 1938. Jak píše Matej Mináč, „[…] *v lidském životě hraje velice významnou roli náhoda. I Nicholas Winton se dostal ke svému hrdinskému činu vlastně náhodou. Tehdy v prosinci 1938 se chystal na zimní dovolenou do hor* […].“[25]

---

[19] Tamtéž, s. 8.

[20] Tamtéž.

[21] DRÁBKOVÁ, E.: *Filozofické předpoklady pedagogické činnosti P. Pittra*. In: Přemysl Pitter. Život a dílo. Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodního semináře konaného dne 27. 3. 1993 v Pedagogickém muzeu J. A. Komenského v Praze. Praha 1994, s. 84.

[22] O tom BALVÍN, J.: *Hnutí spolupracujících škol R – rozvíjení etického dědictví P. Pittra ve vztahu k romským dětem.* In: Přemysl Pitter. Život a dílo. Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodního semináře konaného dne 27. 3. 1993 v Pedagogickém muzeu J. A. Komenského v Praze. Praha 1994, s. 50–54.

[23] TITZL, B.: *Koedukace dětí českých – židovských – německých v kontextu poválečného období.* In: Přemysl Pitter. Život – dílo – doba. Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ke 100. výročí narození Přemysla Pittra ve dnech 22.–23. června 1995 na Univerzitě Karlově v Praze. Praha 1996, s. 39.

[24] Tamtéž, s. 41.

Avšak místo lyžování začal se svým kamarádem Martinem Blakem, který pracoval jako dobrovolník pro Britský výbor pro uprchlíky, pomáhat lidem, kteří uprchli z Němci okupovaného pohraničí po Mnichovské dohodě. Winton znal dobře utajovanou informaci, že brzy bude okupováno celé Československo. A proto tento již zkušený devětadvacetiletý obchodník věděl, že mnoho času na záchranu ohrožených lidí, především židovského původu, nezbývá. Zpráva o činnosti Nicholase Wintona, kterou vykonával v hotelu Šroubek, dnes Evropa na Václavském náměstí, se velmi rychle roznesla. A záchrana se zaměřila především na nejohroženější – židovské děti, které tam přicházely se svými rodiči. Potomci zachráněných dětí, které s různými čísly na hrudi přijely do Velké Británie k adoptivním rodinám, tvoří celkem pět tisíc lidí. A zajímavé je, že většina z nich se věnuje charitativní či jiné formě pomoci. Tak vlastně Nicholas Winton, který od britské královny za tento čin obdržel právo užívat titulu Sir, zachránil celou generaci, která rozšiřuje humanismus, tak světu potřebný, i ve svém okolí.

Náhody či souvislosti velké a malé historie?

„*V roce 1998 jsem se setkal* [režisér Matej Mináč] *se svým dlouholetým přítelem, vynikajícím slovenským filmovým střihačem a producentem* ***Patrikem Paššem****. Vyprávěl jsem mu* ***příběh Nicholase Wintona*** *a zmínil jsem se také, že mezi zachráněnými dětmi je i slavný česko-britský filmový režisér* ***Karel Reisz****, který natočil romantický film* ***Francouzova milenka*** *s Jeremy Ironsem a Meryl Streepovou.* ***Patrik se zarazil: ‚To nemyslíš vážně? Vždyť Karel Reisz napsal také slavnou knihu o filmovém střihu a ta se mi tak líbila, že jsem se kvůli ní stal střihačem‘.***

‚Takže kdyby ho pan Winton nezachránil, tak ty by ses nestal střihačem a já bych dnes neměl svého nejlepšího spolupracovníka,‘ zasmál jsem se.“[26]

O velkých činech obyčejných lidí, které vešly ve známost i později po jejich realizaci, se píše často velmi oslavně, jako by ovlivnily výrazným způsobem chod dějin. Avšak když se na takovéto činy podíváme z hlediska jednotlivých lidských osudů, jejich příběhů, pochopíme na mnohých zdánlivých nahodilostech, jak se lidé navzájem ovlivňují, i přes léta a staletí, od minulosti do budoucna. O takových skutcích vzájemného ovlivňování píše i Matej Mináč, když ve své knize prezentuje příběhy dalších zachráněných dětí.[27] Vytvořil film, který jako první v historii české a slovenské kinematografie získal v New Yorku 25. listopadu 2002 mezinárodní cenu EMMY za nejlepší neamerický dokument s názvem *Nicholas Winton – síla lidskosti*.[28] Mimořádnou sílu a informaci o utrpení a starostech rodičů i dětí, kteří se rozhodovali o tom, že vycestují do neznáma k adoptivním rodičům, má film s názvem *Všichni moji blízcí*.[29]

Je zajímavé, že ze zachráněných dětí nejsou zatím známy ještě čtyři stovky dětí. Tento fakt je zužitkováván ve školním vzdělávacím projektu *Loterie života*.[30] Je to speciální interaktivní výukový program, jehož součástí je promítání filmu s následnou besedou s „Wintonovými dětmi“. Tak se i děti vlastně zapojují do historie jako aktivní činitelé, a tak se naplňují možnosti realizace vztahu osobnost a dějiny, vztahu malé a velké historie.

---

[25] MINÁČ, M.: *Loterie života Nicholase Wintona. Po stopách unikátní akce záchrany dětí, která nemá v novodobé historii lidstva obdoby*. Praha 2005, s. 63.
[26] Tamtéž, s. 225–226.
[27] Tamtéž, s. 127–206.
[28] Tamtéž, s. 238.
[29] Tamtéž, s. 227–237.
[30] Viz tamtéž, s. 207–224.

Svědomí jednotlivce a historie

Jednou ze záhadných otázek ve vztahu osobnosti k historickým událostem bylo to, proč o své záchranné akci Nicholas Winton tak dlouho mlčel. V tomto faktu se ukazuje, že každý člověk má určité svědomí ve vztahu k jiným lidem. To se vyhrocuje v zvlášť kritických dějinných událostech, jaké nastaly v době druhé světové války. I Wintonovo mlčení mělo svůj důvod. Bylo to svědomí. Vyslal do Velké Británie sice 669 dětí, vlak s posledními 251 dětmi však již kvůli zahájení války nevyjel… „*Winton se po mnoha letech přiznal, že o celé akci nechtěl jednoduše mluvit proto, neboť si dodnes vyčítá, že pro ty děti z posledního transportu neudělal víc. Myšlenka, že žádné z těch dětí nepřežilo, ho bude doprovázet do jeho posledních chvil.*“[31]

Co je větší hodnotou ve vztahu, který se ocitl v kritické historické situaci?

V kritických historických událostech lidé musí zvažovat, co má větší hodnotu. To ukazuje reakce obchodníka Wintona na požadavek jeho nadřízeného v této kritické době, kdy se ocitl uprostřed událostí v Praze: „„*Je to od tebe opravdu pěkné, že se staráš o nějaké cizí děti, to vážně oceňuji. Ale tady jde všechna legrace stranou, jde totiž o vážnou věc, jde o zlato!‘*

‚Zlato je důležitější než děti?‘ zeptal se Winton a pochopil, že si se svým šéfem už nikdy nemůže rozumět. Bylo mu úplně jedno, že by mohl o zaměstnání přijít, připadalo mu to najednou nepodstatné. Nějakou práci si vždycky najde, ale tohle nepočká!“[32]

Závěr

„***Každý jedinec je smrtelný, ale nosí v sobě cosi, co je nesmrtelné****. Kromě zárodečné látky, jež se proměňuje v nové jedince a zachovává tak lidský rod,* ***je to i nahromaděná zkušenost minulých generací****, kterou svým výchovným vlivem, ať už záměrným nebo bezděčným, přenáší každý člověk na další generace a přispívá tak k zachování a rozvíjení lidské civilizace a kultury.* ***Je to velkolepá štafeta nesmrtelného lidstva složená ze smrtelných lidí****.*“[33]

To, co spojovalo a stále spojuje příběhy tří osobností, o kterých jsme psali, je pomoc druhým. V různém historickém čase, v různých teritoriálních podmínkách. Je to obraz vztahu osobnosti a dějin. Její odpovědnosti k druhým lidem, kteří se ocitli v krizových situacích, nebo si prostě pomoc vyžadují i v normálním chodu dějin. Vynikající, filozofický obraz pomoci v historickém vývoji podává podobenství Platónovy jeskyně. **Platón** nám svým obrazem jeskyně poskytl nezapomenutelný nástin pomoci druhým, kteří nemají „svou moc v rukou“, potřebují tedy pomoc. Připoutaní otroci se musejí dívat stále jen na jedno místo, na stíny věcí. Avšak někteří otroci se osvobodili z okovů a prodělali výstup z jeskyně na světlo pravdy. Mnozí, kteří se osvobodili, však nezapomněli na své uvězněné druhy, žijící v předsudcích, v myšlenkovém a také fyzickém i psychickém nedostatku. A proto se vydali na cestu zpět, aby jim *pomohli*. Obraz jeskyně se tak stal symbolem neustálého historického koloběhu ve společnosti. Je to obraz postupného vysvobozování lidí a jejich cesty ke světlu a naopak zpětné cesty těch, kteří těm méně šťastným, kteří ještě v jeskyni zůstávají, pomáhají tuto cestu vykonat také.

Sociolog **Zygmunt Bauman** ve své knize *Umění života*[34] uvádí zajímavou sociologickou sondu do otázky, kdo v Polsku nejvíce pomáhal v době holocaustu židovským spoluobčanům.

[31] Tamtéž, s. 109.

[32] Tamtéž, s. 77.

[33] CIPRO, M.: *Děti a dospělí.* In: Výchova a práva dítěte na prahu tisíciletí. Sborník příspěvků z 8. konference ČPdS 9.–10. září 1999. Brno 2000, s. 24.

[34] BAUMAN, Z.: *Umění života*. Praha 2010, s. 154.

Výzkumníci chtěli zjistit, která vrstva obyvatel pomoc nejvíce realizovala. K údivu výzkumníků tato otázka zůstala nezodpovězena. Prostě proto, že hlavním důvodem pro rozhodnutí pomoci nebyla příslušnost k určité vrstvě společnosti, ale prosté konstatování, že ten, který Židům nějakým způsobem pomohl, **nemohl jinak**. Neboť kdyby v dané situaci nepomohl, nemohl by dále žít s klidným svědomím.

Ani naše osobnosti: **Miroslav Dědič**, **Přemysl Pitter** a **Nicholas Winton**, nemohly jinak. K velké historii se postavily čelem a činem. Proto jsou osobnostmi a jejich životní příběh patří do historického vývoje lidstva.

Summary

Personages and History

Studying history includes learning about and encountering great historic personages. However, history is not made up of prominent people only. It consists of individual persons whose everyday activities and accomplishments impact on great history, such as the personages described in our article: Miroslav Dědič, Přemysl Pitter, and Sir Nicholas Winton. We believe that analysis of the philosophical and pedagogic aspects of men whose deeds outreach them as individuals and form the substance of living, because they derive from their transcendence potential and creative impact on historical processes should be part of education about the history and historical evolution of humankind.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

K VÝUCE DĚJEPISU NA ŠKOLÁCH OBECNÝCH A MĚŠŤANSKÝCH V ČESKOSLOVENSKU V LETECH 1945–1948 Z HLEDISKA VÝVOJE KURIKULÁRNÍCH DOKUMENTŮ

MIROSLAV JIREČEK

The contribution gives a brief chronological survey of history teaching at schools equivalent to the second stage of today´s primary school in Czechoslovakia in 1945–1948 in terms of changes, which the basic curriculum documents issued at the state level passed at that time. There is briefly outlined the educational system in Czechoslovakia in 1945–1948, there are described the monitored types of school and the changes that these schools passed, there is also offered an insight into the educational legislation this period.

Key words: history; Czechoslovakia; school; curriculum.

Úvod

Cílem příspěvku je v návaznosti na předchozí texty[1] provést stručný chronologický průřez výuky dějepisu na školách obecných a měšťanských v Československu v letech 1945–1948 z hlediska změn, kterými v této době prošly základní kurikulární dokumenty. Mezníky našeho zájmu tvoří osvobození Československa v květnových dnech roku 1945 a komunistický převrat v Československu v únoru 1948, s jistými přesahy, které nám pomohou pochopit sledované období. I nadále zaměřujeme pozornost na základní kurikulární dokumenty vydávané na státní úrovni. Základním dokumentem pro nás zůstávají učební osnovy, které byly ve sledovaném období upravovány řadou doplňků a změn. Kromě nich ovlivňovaly výuku dějepisu různá nařízení a výnosy ministerstva školství a osvěty (dále pouze MŠO). Předmětem našeho zájmu i nadále zůstávají školy odpovídající druhému stupni dnešních základních škol, za které v tomto období považujeme vyšší stupně školy obecné a školy měšťanské (včetně jednoročních učebních kurzů). Stranou zájmu je ponecháno dějepisné vyučování na prvním stupni obecných škol i dějepisné vyučování na školách středních (včetně nižšího stupně těchto škol). Příspěvek vychází zejména z dokumentů otištěných v příslušných ročnících *Věstníků MŠO*, kde byly otiskovány zákonné normy z oblasti školství. Na úvod příspěvku je věnována pozornost pohledu do školského zákonodárství Československa v letech 1945–1948, krátce je nastíněn školský systém Československa ve sledovaném období. V další části jsou poté chronologicky popisovány samotné kurikulární dokumenty ovlivňující podobu výuky dějepisu na sledovaných typech škol. Pozornost je věnována zejména popisu postavení (např. časové dotace), cílů a obsahu vyučovacího předmětu dějepis. Stranou zájmu ponecháváme otázku učebnic dějepisu.

[1] JIREČEK, M.: *Výuka dějepisu na školách obecných a měšťanských v Československu v letech 1918–1939 z hlediska vývoje kurikulárních dokumentů.* Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 25, 2011, č. 1, s. 3–20; JIREČEK, M.: *K výuce dějepisu na školách obecných a měšťanských (později hlavních) v Protektorátu Čechy a Morava z hlediska vývoje kurikulárních dokumentů*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 26, 2012, č. 1, s. 123–138.

Pohled do školského zákonodárství Československa v letech 1945–1948

Sledované období provázely spory, které se týkaly zejména pohledu na podobu školy druhého stupně, kdy na jedné straně stáli stoupenci dosavadního stavu (vedle sebe existovalo několik typů škol), a na straně druhé rozdvojení stoupenci jednotné školy (diferencovaná versus nediferencovaná forma).[2] Období let 1945–1948 proto bývá označováno jako období „*bojů o jednotnou školu*“.[3] Komunistická strana prosazovala vytvoření nediferencované jednotné školy, národní socialisté a sociální demokraté preferovali ve svém programu vnitřně diferencovanou jednotnou školu (blíže na jiném místě), lidová strana vystoupila s požadavkem církevního školství.[4] Silnou se po válce stala zejména pozice komunistické strany, která prosazovala proměny školství ve jménu idejí lidové demokracie. Vlivu komunistické strany na školství napomáhalo to, že poválečným ministrem školství byl jmenován Zdeněk Nejedlý. Vzdělání mělo být podle ideologie této strany zpřístupněno nejširším vrstvám. Podporovány byly samosprávné orgány ve školách, což mělo odpovídat poučkám o vládě pracujícího lidu. Prosazována byla polytechnická výchova, vycházející z přesvědčení, že vzdělání se má opírat o skutečnou práci. Dřívější intelektuální zaměření středních škol bylo prohlášeno za odtržené od života.[5] Komunistická strana se otevřeně orientovala na SSSR. Otázkami školství a výchovy se zabývaly také jednotlivé sjezdy ÚV KSČ.[6]

Po osvobození od německé okupace bylo třeba odstranit deformace, které byly ve válečném období implementovány do našeho školského systému. Patrné byly nejen škody hmotné, ale také o škody morální. V duchu odčiňování křivd z období okupace se nesly nejen první poválečné měsíce, základní stanoviska orientace naší školské politiky byly formulovány ještě ve válečném období, v tzv. *Košickém vládním programu* (*Program nové Československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků*) z 5. dubna 1945. Dokument zdůrazňoval význam péče o dorůstající generace a jejich fyzický, mravní i duchovní rozvoj tak, aby se mohla stát „*nositelkou budoucnosti našich národů*“. Nová doba a nové postavení Československa vyžadovala podle dokumentu ideologickou revizi. Provedena měla být důsledná demokratizace. Znatelnou se přitom stala posílená pozice levicových stran. Co nejširším vrstvám obyvatel měl být umožněn přístup do škol i k jiným pramenům vzdělání a kultury, dojít mělo ke zlidovění systému výchovy tak, aby nesloužila úzké vrstvě lidí, ale „*lidu a národu*“.[7] Konstatováno bylo, že „*dětem dělníků, rolníků a ostatních pracujících vrstev bude materiálně zajištěno právo na nejvyšší vzdělání podle jejich schopnosti a otevřena cesta do radostného života. Rodinám s mnoha dětmi bude poskytována zvláštní podpora*“.[8] Provedena měla být revize našeho poměru k německé a maďarské kultuře, zesílena měla být slovanská orientace, zcela nově měl být vybudován náš vztah zejména k Sovětskému svazu. „*K tomuto cíli nejen bude z našich učebnic a pomůcek odstraněno vše, co tam bylo antisovětského, mládež bude i náležitě*

[2] Blíže VÁŇOVÁ, R.: *Historický vývoj českého školství I (do r. 1948).* In: Průcha, J. (ed.): Pedagogická encyklopedie. Praha 2009, s. 39–44.

[3] Srov. např. WALTEROVÁ, E.: *Vývoj primární a nižší sekundární školy v českém kontextu.* In: Walterová, E. et al.: Dva světy základní školy? Úskalí přechodu z 1. na 2. stupeň. Praha 2011, s. 16–50.

[4] JŮVA, V.: *Historické konsekvence základní školy.* In: Maňák, J. – Janík, T. (edd.): Orientace české základní školy. Brno 2005, s. 37.

[5] Blíže ŠMEJKALOVÁ, M.: *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin. Český jazyk a jeho vyučování na středních školách. 1918–1989.* Praha 2010, s. 229–230.

[6] Viz CIPRO, M.: *Usnesení KSČ o školství a výchově.* In: Kujal, B. et al.: Pedagogický slovník. Díl II. P–Ž. Praha 1967, s. 330–333.

[7] *Program nové Československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků, přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. dubna 1945*. In: Program prvé domácí vlády republiky vlády Národní fronty Čechů a Slováků. Sbírka dokumentů. Praha 1945, s. 28.

[8] Tamtéž, s. 26.

poučována o SSSR. Ruský jazyk bude proto v novém učebním plánu z cizích jazyků na prvním místě. A bude postaráno i o to, aby naše mládež nabyla potřebných vědomostí o vzniku, zřízení, vývoji, ekonomii a kultuře SSSR. Na univerzitách k tomu účelu budou zřízeny i nové stolice: dějin SSSR, ekonomiky SSSR a práva SSSR.“[9] S ohledem na nové ideje měly být upraveny učební plány našich škol a kulturní orientace našich vědeckých a uměleckých ústavů. Veškeré změny měly být provedeny v pokrokovém, lidovém a národním duchu.

Školství se věnovala 15. část *Košického vládního programu*. Provedena měla být očista škol i dalších kulturních ústavů od osob aktivně spolupracujících s okupanty. Odstraněny měly být všechny učebnice vydané v době okupace, provedena měla být revize žákovských i veřejných knihoven tak, „*aby z nich bylo vypleněno nacistické i fašistické býlí*“.[10] Až do konečného rozhodnutí o německé otázce měly být uzavřeny všechny německé školy. Uzavřeny měly být také školy maďarské. Německé učitelstvo obecných a středních škol bylo označeno za jednu „*z hlavních opor hitlerismu a henleinismu v našich zemích*“.[11] Zavřeny měly být i pražská německá univerzita a německé techniky v Praze a v Brně, které se podle dokumentu „*ukázaly být nejhoršími fašistickými a hitlerovskými hnízdy u nás*“.[12] Obnoveny naopak měly být české a slovenské školy všech kategorií, knihovny a divadla, uzavřené v období okupace. Jejich zničený inventář měl být nahrazen knižními fondy a laboratorním zařízením z německých škol a ústavů. *Košický vládní program* také deklaroval možnost urychleného absolvování škol pro studenty postižené uzavřením středních a vysokých škol v období okupace. Zvláštní péče měla být věnována mateřským školám a také školám odborným a pokračovacím, na kterých měl být urychleně vychováván technický dorost. Vydány měly být také předpisy zajišťující studenty škol vyšších kategorií na základě jejich prokázaných schopností, bez ohledu na formálnosti platící v normální době. Slovensku bylo přislíbeno školství zcela samostatné, a to jak „*ve svém zřízení, tak ve svém duchu*“.[13] Zcela nezávislou se měla stát Slovenská univerzita v Bratislavě.

Snaha napravovat deformace způsobené německou okupací v našem školství se plně rozvinula po osvobození republiky. Ještě v květnu 1945 bylo obnoveno vyučování na všech typech škol, s výjimkou škol vysokých, které byly otevřeny na začátku nového školního roku. Zakládány byly nové školy, rozšiřovány a upravovány školy dosavadní, vyučování bylo zahajováno i na školách v pohraničí. Učitelé a zaměstnanci školské a osvětové správy byli osloveni již 12. května 1945.[14] Tímto dokumentem se zakazovalo užívat nařízení a předpisy, které nebyly ve shodě s duchem osvobozené republiky. Pokud se v obvodu nacházela bývalá německá škola, měly být budova a inventář této školy převzaty nejbližším správcem české školy téhož nebo podobného druhu. Učitelé všech druhů škol, proti kterým nebylo ze strany národního výboru[15]

[9] Tamtéž, s. 28.

[10] Tamtéž, s. 27.

[11] Tamtéž.

[12] Tamtéž.

[13] Srov. *Prohlášení o novém postavení Slováků v osvobozené republice přednesl ve jménu vlády náměstek předsedy Klement Gottwald ve slavnostní schůzi Slovenské Národní Rady, konané v Košicích dne 5. dubna 1945.* In: Program prvé domácí vlády republiky vlády Národní fronty Čechů a Slováků. Sbírka dokumentů. Praha 1945, s. 39–41. Učiněn měl být konec všem sporům. Slováci měli být uznáni jako samostatný národ. Vláda se zavázala ke snaze uskutečňování zásady „rovný s rovným“ v česko-slovenském poměru a k uplatňování bratrství mezi oběma národy.

[14] *Učitelstvu všech druhů škol a všem ostatním zaměstnancům školské a osvětové správy (Č. 2385/45 pres. z 12. V. 1945).* Věstník ministerstva školství a osvěty (dále pouze MŠO) 1, 1945, sešit 1, s. 5.

[15] Národní výbory sehrávaly důležitou úlohu. Učitelé byli vyzýváni, aby se řídili jejich pokyny, všemožně měli podporovat jejich činnost. Pokud byli učitelé členy národních výborů, měli být vzorem v píli a pracovitosti všem ostatním. Národní výbory měly také po vyslechnutí učitelských rad určovat, kdo prozatím povede správu jednotlivých škol. U škol středních a odborných připadala tato pravomoc okresním národním výborům. Místní nebo okresní národní výbory měly rozhodovat také v případě nesrovnalostí v převzetí bývalých německých škol a jejich inventářů ško-

námitek, byli vyzýváni k návratu na svá služební místa tak, aby co nejdříve zahájili vyučování. Urychleně měla být řešena náprava všech křivd způsobených na učitelích bývalým režimem. Na učitelích samotných byla po přechodnou dobu ponechána povinnost, aby napravovali deformace ve vyučování způsobené německou okupací. Zastavovalo se také vyučování německého jazyka. Prozatímně bylo povoleno používat všechny učebnice za předpokladu, že byly upraveny podle duchu nové doby či zcela vynechány části vyučovací látky zaváděné v době okupace. Všichni schopní žáci 6., 7. a 8. ročníku, kteří museli podle nacistických předpisů zůstat na školách obecných, měli být ihned převedeni do příslušných tříd měšťanských škol. Podle potřeby mělo být pro tyto žáky zřízeno opakovací vyučování. Zároveň se na střední a odborné školy měli vrátit všichni vyloučení žáci a to bez újmy časové ztráty, která jim vznikla perzekucí. Těmto žákům měla být věnována zvláštní péče.

V červenci 1945 se konal celostátní sjezd učitelů, který stanovil nové požadavky pro budování školy: zřízení jednotné školy, uskutečnění vysokoškolského vzdělání učitelů škol všech stupňů, vybudování Výzkumného ústavu pedagogického.[16] Druhý[17] a třetí[18] bod byly naplněny ještě v roce 1945. K uskutečnění prvního bodu došlo až v roce 1948.[19]

Důležitý výnos[20] byl vydán při příležitosti zahájení vyučování v osvobozené republice. Vyučování mělo být, po dohodě s místním národním výborem, zahájeno školní slavností co nejdříve, pokud to dovolovaly místní poměry. Podle výnosu se měl duch nové doby projevit i ve výzdobě školních budov, v úpravě školních místností a ve výběru vyučovacích pomůcek. Pro slavnostní příležitosti měla být se žáky nacvičena národní hymna. Tímto výnosem se vydávaly i nové prozatímní pokyny pro výuku na obecných a měšťanských školách (viz dále v části věnované výuce dějepisu). Výnos také opakoval nařízení o zastavení vyučování německého jazyka, a to s okamžitou platností. Tímto výnosem se také s okamžitou platností rušily všechny předpisy vydané školními úřady po 30. září 1938, pokud byly v rozporu s duchem Československé republiky a nevyhovovaly novým poměrům. Předpisy z doby okupace byly rušeny také dalšími výnosy.[21] V těchto záležitostech se mělo nadále řídit předpisy platnými v době před 1. říjnem 1938. Z doby od 1. října 1938 do 5. května 1945 byly prozatím ponechány v platnosti ty části výnosů, kterých bylo třeba z administrativně-technických důvodů a výnosy bez nacistických tendencí.

lami českými. Národní výbory měly také po slyšení učitelských rad rozhodovat o tom, kteří učitelé a ostatní zaměstnanci školské a osvětové správy nebudou prozatím připuštěni ke službě. O zaměstnancích okresní školní správy pak měly rozhodovat okresní národní výbory po slyšení zástupců okresní učitelské rady.

[16] Blíže např. VÁŇOVÁ, R.: *Václav Příhoda a jeho poválečné snahy o školskou reformu (1945–1948)*. In: Vališová, A. et al.: Historie a perspektivy didaktického myšlení. Praha 2004, s. 77–87.

[17] *Dekret presidenta republiky ze dne 27. října 1945 o vzdělání učitelstva (Sb. z. a n. 1945, č. 1945, vyhlášen dne 20. listopadu 1945)* a *Zákon z 9. dubna 1946, kterým se zřizují pedagogické fakulty (Zákon č. 100/1946 Sb., vyhlášen 17. května 1946)*. Věstník MŠO 2, 1946, s. 203. Dosud byli učitelé připravováni na učitelských ústavech. Pedagogické fakulty byly zřízeny při univerzitách v Praze, Brně, Olomouci a Bratislavě. Vzdělávání učitelů bylo poprvé povýšeno na úroveň vysoké školy.

[18] Koncepce pojetí vyučovacích předmětů se po válce přenáší do nově vzniklých badatelských pracovišť, které se podílely na tvorbě učebních osnov a učebnic (v předválečném období se jednalo o díla jednotlivců). Jedním z těchto pracovišť byl právě Výzkumný ústav pedagogický. Blíže ŠMEJKALOVÁ, M.: *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin. Český jazyk a jeho vyučování na středních školách. 1918–1989.* Praha 2010, s. 234.

[19] K diskuzi o zavedení jednotné školy na jiném místě.

[20] *K zahájení vyučování na českých školách v osvobozené Československé republice (Výnos MŠO z 21. V. 1945, č. 26.225-I)*. Věstník MŠO 1, 1945, sešit 2, s. 9.

[21] *Školy národní, střední, učitelské ústavy, ústavy pro vzdělání učitelek mateřských škol, ústavy pro vzdělání učitelek domácích nauk a odborné školy všech druhů (včetně škol zemědělských a lesnických) v zemích českých. Zrušení výnosů o věcech pedagogických a žákovských, v nichž se jeví nacistický duch a persekuční úmysl (Výnos MŠO z 11. VI. 1945, č. A-33.867-III)*. Věstník MŠO 1, 1945, sešit 3, s. 23; *Zákon ze dne 2. října 1946 o použitelnosti předpisů z doby nesvobody (Č. 195/1946 Sb., vyhlášen dne 31. října 1946)*. Věstník MŠO 2, 1946, sešit 22, s. 478–479.

Myšlenky, uváděné těmito prvními poválečnými výnosy, byly jakýmsi provoláním k národu stanovujícím řadu změn, které bylo třeba v našem školství bezodkladně provést. Tyto pokyny byly následně uváděny v život řadou dalších výnosů. Jeden z těchto výnosů[22] na základě *Košického vládního programu* nařizoval okamžité prozatímní uzavření všech německých škol, německých učilišť a německých veřejných i soukromých vyučovacích kurzů, a to až do konečného rozhodnutí o německé otázce. Dalším výnosem[23] pak bylo provedeno definitivní zrušení německých škol.[24] Dalším výnosem[25] pak bylo provedeno zrušení a převod peněžních účtů, jejichž majiteli byly bývalé německé školy, ústavy a instituce. Zrušeny byly také zkoušky z němčiny jako součást zkoušky učitelské způsobilosti pro obecné a měšťanské školy.[26]

Další výnosy[27] upravovaly používání učebnic, pomocných knih a učebních pomůcek. Učebnice a pomocné knihy schválené před 10. říjnem 1938 byly v období Protektorátu buď zcela zakázány, nebo povoleny s podmínkou, že z nich budou „závadná místa" odstraněna. Tyto učebnice se nyní opět povolovalo používat s podmínkou, že z nich budou odstraněny všechny „fašistické, protidemokratické a reakční prvky". Výnosy zakazovaly také používání některých učebnic schválených v době okupace.[28] Ostatní učebnice a pomocné knihy vydané po 10. říjnu 1938 směly být nadále po přechodnou dobu využívány, musely ale být i z nich vyloučeny, popř. neutralizovány všechny „prvky fašistické, protidemokratické a reakční". Nebylo nutně vyžadováno odstranění většiny závadných míst začerňováním, vystřihováním listů apod., tak, jak to nařizoval nacistický režim. Naopak těchto míst mělo být ve vyučování vhodně využíváno.[29] Všech takto upravených učebnic se dovolovalo používat, dokud nebyly vydány učebnice nové, k čemuž mělo dojít až po vyhlášení nových učebních osnov. Poté měly tyto nové učebnice postupně nahradit učebnice vydané v době okupace.[30] Tyto výnosy také do zavedení dalších opatření povolovaly používání vyučovacích pomůcek schválených před 10. říjnem 1938 a zakazovaly používání některých vyučovacích pomůcek vydaných v době nesvobody.[31] Další vyučo-

[22] *Prozatímní uzavření německých škol (Výnos MŠO z 7. VI. 1945, č. 2641 pres.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 3, s. 20–21.

[23] *Zrušení německých škol (Výnos MŠO z 16. X. 1945, č. 8551 pres.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 10, s. 101.

[24] Výnos se netýkal německé univerzity v Praze a vysokých škol technických v Praze a Brně, o kterých se vydávaly zvláštní opatření – např. *Dekret presidenta republiky ze dne 18. října 1945 o zrušení německé university v Praze (Sb. z. a n. 1945, č. 122)*, ani německých škol a ústavů, na nichž byl do konce roku 1946 změněn německý vyučovací jazyk na český. Účinnost tohoto výnosu byla stanovena zpětně na 5. května 1945.

[25] *Převod finančních prostředků bývalých německých škol a ústavů (Výnos MŠO z 26. VI. 1945, č. 3842 pres.).* Věstník MŠO, ročník 1, 1945, sešit 5, s. 41.

[26] *Zkoušky učitelské způsobilosti pro obecné a měšťanské školy. Zrušení zkoušek z němčiny (Výnos MŠO z 2. VII. 1945, č. A-37.088-II.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 5, s. 42.

[27] *Revise učebnic a učebních pomůcek na školách národních. Užívání dosavadních učebnic, pomocných knih a učebních pomůcek na národních školách (Výnos MŠO z 11. VI. 1945, č. A-26.232-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 3, s. 22–23; *Revise učebnic, pomocných knih a učebních pomůcek na středních školách, učitelských ústavech, ústavech pro vzdělání učitelek domácích nauk a ústavech pro vzdělání učitelek mateřských škol (Výnos MŠO z 21. VI. 1945, č. A-28.674-III.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 6, s. 58.

[28] Z učebnic dějepisu šlo na národních školách o učebnici *Stručný dějepis Říše*, na školách středních o učebnice *Dějiny Čech a Moravy*; *Geschichte für die tschechischen höheren Schulen* a o dějepisnou četbu *Friedrich Veliký*.

[29] Neutralizace těchto závadných míst měla být provedena vhodnou poznámkou na okraj knihy. Tyto poznámky měly být doplněny učitelovým výkladem, který měl vést k objasnění německé nenávisti proti všemu českému a k vysvětlení rozdílu mezi svobodou a porobou. U žáků tak mělo docházet k probouzení odporu proti nacismu a k probouzení ducha pravé demokracie.

[30] *Zastavení prodeje učebnic pro národní školy, které byly vydány v době nesvobody (Výnos MŠO z 12. IX. 1946, č. A-177 289-II.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 18, s. 389.

[31] Šlo o výsostné znaky a vlajky, tzv. Velkoněmecké říše a Protektorátu Čechy a Morava a o podobizny politických a vojenských osobností.

vací pomůcky, mapy, obrazy apod. schválené po roce 1938 mohly být používány po vhodné úpravě. Vyloučené knihy a pomůcky měly být připraveny pro sběr papíru.

Studentům, kteří studovali po 17. listopadu 1939 na německých nebo maďarských vysokých školách, neměla být započtena studia a zkoušky, které na těchto školách vykonali, pro studium na českých vysokých školách. Akademické nebo jiné hodnosti a tituly získané na těchto školách byly považovány na území Čech, Moravy a Slezska za neplatné a nemohly být nostrifikovány. To samé platilo pro ty, kteří odešli po 17. listopadu 1939 studovat z Čech, Moravy a Slezska na slovenské vysoké školy a nebyli slovenské národnosti.[32]

Československé poválečné zákonodárství věnovalo pozornost také „národně závadnému" chování žáků v době okupace. Výnos[33] toto řešící reagoval na to, že se v době německé okupace na našich školách vyskytli žáci, proti nimž *„lze mít z národnostního hlediska námitky"* (např. žáci ze strany Němců či kolaborantů protěžovaní, žáci ve službách Gestapa, agenti provokatéři, členové Vlajky apod.). Ředitelé a učitelé škol byli vyzýváni k tomu, aby všechny případy tohoto druhu oznámili. Profesorské porady se měly zabývat také chováním těch žáků, jejichž rodiče byli označeni za státně nespolehlivé[34] nebo byli podezřelí z kolaborace. Podle výnosu měl být každý případ na školách řádně vyšetřen. Toto školní vyšetření mělo být provedeno nezávisle na výsledku případného policejního nebo soudního řízení. Pokud bylo obvinění žáka shledáno oprávněným, měl profesorský sbor podle stupně viny navrhnout způsob trestu.[35] Přestupoval-li žák po 9. květnu 1945 na jinou školu, musel získat osvědčení ředitelství školy, kterou opustil, že se na něj nevztahují opatření plynoucí z tohoto výnosu.

Další výnos[36] věnoval pozornost odčinění křivd způsobených v době nesvobody žákům české národnosti na obecných školách v pohraničním území.[37] Řešena byla také otázka rovnocennosti vysvědčení získaných na protektorátních školách.[38]

Pozornost byla věnována také odstranění škod způsobených okupací přímo ve vyučování. Pokyny k jejich napravení přinášely směrnice vydané pro práci na našich školách v prvním

[32] *Neuznání studia a zkoušek, akademických nebo jiných hodností, titulů a pod., získaných na německých, maďarských nebo slovenských vysokých školách po 17. XI. 1939 (Výnos MŠO z 12. VI. 1945, č. A-34.314-V.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 3, s. 24.

[33] *Národně závadné chování žactva středních škol a učitelských ústavů v době německé okupace (Výnos MŠO z 15. VI. 1945, č. A-37.942-III.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 6, s. 57–58.

[34] Podle § 4 dekretu prezidenta republiky z 19. května 1945, čís. 5 Sb. z. a n.

[35] Výnos obsahoval také výčet trestů, kterými měli být žáci shledaní vinnými potrestáni. Šlo např. o ztrátu výhod, ztrátu platnosti vysvědčení získaného nátlakem i všech dalších vysvědčeních na ně navazujících, ztrátu uděleného stipendia i všech ostatních studijních výhod, vyloučení ze studia na dobu jednoho školního roku, vyloučení ze škol v příslušném místě, vyloučení ze škol v českých zemích.

[36] *Odčinění křivd způsobených v době nesvobody bývalým žákům české národnosti na obecných školách v pohraničním území (Výnos MŠO z 26. XI. 1945, č. A-113.392-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 12, s. 136.

[37] V pohraničním území byly po obsazení v roce 1938 postupně rušeny české měšťanské školy. Někde místo nich vznikaly šesti až osmitřídní obecné školy, takže někteří žáci české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti dokončili svou školní povinnost na obecné škole. Aby tito žáci mohli nabýt oprávnění, které poskytovala vysvědčení z měšťanské školy, ustanovovalo se, že žáci, kteří se prokážou potvrzením o tom, že jsou v ohledu státní a národní spolehlivosti bezúhonní, získají od ředitelství měšťanské školy v místě, kde ukončili svou školní povinnost na české obecné škole, doložku na propouštěcím osvědčení z obecné školy o tom, že jejich vysvědčení nabývá účinnosti, jako by s úspěchem ukončily odpovídající ročník měšťanské školy. Bývalí žáci jednotřídních a pětitřídních českých obecných škol a žáci německých škol v pohraničním území, kteří byli české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti, mohli nabýt oprávnění, které poskytovalo vysvědčení z měšťanské školy, podrobili-li se zkoušce z učiva měšťanské školy. K žádosti o připuštění k této zkoušce muselo být připojeno potvrzení o národní a státní bezúhonnosti. Bývalí žáci německých škol navíc museli připojit doklad o tom, že byli nuceni navštěvovat německou školu, zejména v místech, kde byla v době obsazení česká škola. O nápravě křivd v jiných případech poškození bývalých žáků české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti v pohraničním území měla rozhodovat na žádost poškozeného a na návrh okresního školního úřadu zemská školní rada.

[38] *Vysvědčení z jednoročního učebního kursu při měšťanské škole.* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 7, s. 137.

poválečném školním roce.[39] Pro nový školní rok bylo vyžadováno mimořádné úsilí učitelů i žáků, tak aby byly ve vyučování napraveny alespoň nejtěžší škody způsobené ve vyučování za německé okupace tak, aby další školní rok již mohl být normální. Žákům měly být poskytovány rady, jak překonávat nesnáze, zároveň se ale mělo dbát na to, aby žáci plnili povinnosti jim ukládané. Ve školách se měl projevit nový duch jak v ideovém zaměření, tak v opravdové a co nejužší spolupráci všech složek: učitelů, žáků i rodičů. Do vydání podrobných předpisů byla stanovena některá základní pravidla, podle nichž se měli učitelé řídit. V prvním týdnu vyučování měli učitelé v jednotlivých předmětech zjistit stav vědomostí žáků. Poté se měli sejít k poradě a stanovit plán, jak v co nejkratší době, nejpozději do konce prvního klasifikačního období, doplnit vědomosti žáků v hlavních rysech na úroveň, které mělo být dosaženo na konci školního roku 1944/1945. Všímat si přitom měli především podstatných věcí nezbytných pro pochopení nového učiva. Ve třídách, kde počet zapsaných žáků umožňoval zřízení pobočky, se mělo, při zachování předpisů, přihlédnout při rozdělování žáků do poboček ke zjištěnému stavu vědomostí žáků. Tak měla práce v jednotlivých pobočkách pokračovat co nejúspěšněji. O rozdělení žáků do poboček nemělo rozhodovat nadání.

Výnos také informoval o zavedení předmětu politická výchova (později přejmenován na občanskou výchovu), v němž měl být, před vydáním přechodných osnov stanovujících podrobný cíl a úkol předmětu, podán „*žákovu věku přiměřený základní výklad a poučení o uspořádání naší lidově demokratické republiky, o orgánech lidové moci a o jejich úkolu při řešení hospodářských, kulturních a společenských potřeb našeho národa; výklad vládního programu; srovnání státního a hospodářského zřízení naší lidově demokratické republiky se státním a hospodářským zřízením SSSR i ostatních států*“.[40] Ředitelé se stávali odpovědnými za to, že tento předmět bude svěřen pouze učitelům s největší důvěrou žáků a národně i politicky osvědčeným. Aprobace přitom neměla rozhodovat.

Připomínána byla také možnost zasílat MŠO návrhy, které by vedly ke zlepšení stavu školství. Dokument konstatoval: „*Vždyť každý jest povinen přispěti ke zlepšení našeho školství a dáti k jeho prospěchu své nejlepší zkušenosti.*“[41] Využíváno mělo být také zvýšené iniciativy žáků a rodičů. Dojít mělo k vybudování a řádnému začlenění žákovské samosprávy.

Další novinkou bylo zavedení pětidenního vyučovacího týdne na všech školách, kromě škol odborného směru a škol vysokých v roce 1946, a to v souladu s pětidenním pracovním týdnem.[42] Pětidenní vyučovací týden byl ale v zápětí opět zrušen.[43]

V souvislosti se zavedením zimního času se zavádělo také nedílné dopolední vyučování na obecných a měšťanských školách.[44] Zavedeno mělo být právě na dobu trvání zimního času na školách, kde se to podle místních poměrů jevilo potřeba, a to po dohodě učitelského sboru s místní (újezdní) školní radou a rodičovským sdružením.[45]

---

[39] *Směrnice pro školní práci na školách národních, středních a odborných všech směrů ve školním roce 1945/46 (Výnos MŠO z 3. IX. 1945, č. A-78.774-III.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 8, s. 85–86.

[40] Tamtéž, s. 85.

[41] Tamtéž, s. 86.

[42] *Pětidenní vyučovací týden na školách (Výnos MŠO z 23. I. 1946, č. 640 pres.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, s. 25. Rozvrhy měly být upraveny tak, aby tímto opatřením netrpělo vyučování. Nebylo-li možné zařadit všechny vyučovací hodiny do normálního rozvrhu hodin, měly být přeneseny na volné půldny nebo dočasně zredukován počet hodin některých předmětů. Na sobotu měly být soustředěny veškeré učitelské konference, všechny kurzy a další akce pro učitele, žákovská divadelní a filmová představení a exkurze tak, aby jimi nebylo rušeno vyučování.

[43] *Pětidenní vyučovací týden na školách – zrušení (Výnos MŠO z 28. II. 1946, č. 2 591 pres.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 5, s. 92.

[44] *Nedílné dopolední vyučování na obecných a měšťanských školách (Výnos MŠO z 10. XII. 1946, č. A-218 527-II.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 24, s. 488–489.

Školský systém Československa v letech 1945–1948

Po osvobození státu došlo k obnovení předválečných typů škol. Nižší stupeň škol se nazýval školou obecnou (6–11 let), po jejímž absolvování měli žáci několik možností k pokračování ve studiu – vedle sebe existovaly vyšší obecné školy[46] (11–14 let), školy měšťanské (11–15 let) a různé typy škol středních[47] (srov. tabulku 1). Ke všem měšťanským školám byly připojeny tzv. jednoroční učební kurzy, kterými byly měšťanské školy prodlouženy na čtyřleté. Určeny byly těm, kteří chtěli ve studiu na měšťanské škole pokračovat do 15 let. Pro děti od 14 do 16 let, které dokončily osmý rok školní docházky na obecné škole, pokud se nevzdělávaly na školách učňovských, na lidových školách zemědělských nebo na jiných školách vyšších a odborných, měl být ve školním roce 1945/1946 také zřízen povinný kurz.[48] Prakticky tak byla zavedena devítiletá školní docházka, ze zákona však zůstávala osmiletá (kurzy nebyly povinné, jejich absolvování ale bylo doporučováno a osvobození od docházky do tohoto kurzu muselo být zdůvodněno a schváleno)[49]. Ve sledovaném období dochází ke sblížení škol měšťanských a nižších středních škol (viz dále). V některých místech došlo ve školním roce 1945/1946 dokonce k organizačnímu sjednocení měšťanské a nižší střední školy. Tyto školy měly nést označení „*Jednotná škola druhého stupně (měšťanská a nižší střední)*“.[50] Svoji činnost obnovily také vysoké školy, v nichž mohli studenti z předválečného období dokončit studium ve zkrácených termínech.

[45] Při nedílném vyučování mohlo být vyučováno až šest vyučovacích jednotek za sebou. Zpravidla mezi třetí a čtvrtou vyučovací hodinou měla být dvacetiminutová přestávka, mezi ostatními vyučovacími hodinami pak desetiminutová přestávka. Na školách, kde bylo ze závažných příčin vyučování soustředěno na pět dnů v týdnu, se výjimečně povolovalo až sedm vyučovacích hodin za sebou. V nezbytně nutných případech se dovolovalo počet vyučovacích jednotek účelně omezit tak, aby zůstal nedotčen vyučovací cíl předepsaný učebními osnovami. Doporučovalo se také, aby bylo při nedílném dopoledním vyučování podáváno žákům podle možností teplé jídlo. Za tímto účelem bylo možné, zvláště ve vyšších třídách, posunout dvacetiminutovou přestávku mezi čtvrtou a pátou vyučovací hodinu.

[46] Měly se nacházet pouze v místech, kde děti pro vzdálenost nebo pro dopravní poměry nemohly docházet do měšťanské školy.

[47] S platností od 1. září 1945 se dekretem prezidenta republiky rušilo školné na státních středních školách. Viz *Dekret presidenta republiky ze dne 21. září 1945, kterým se ruší školné na státních středních školách (Sb. z. a n. 1945, č. 85, vyhlášen dne 15. října 1945).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 11, s. 115.

[48] Stejně jako jednoroční učební kurz při měšťanských školách měl být zřízen na základě „malého“ školského zákona z roku 1922. Věcný náklad na jednoroční učební kurzy při měšťanských školách i na povinné kurzy měly nést školní obce (újezdy), osobní náklad měl hradit stát. Tam, kde by zřizovací náklady přesahovaly finanční sílu školní obce (újezdu), bylo slibováno poskytnutí přiměřené podpory ze strany státu. Blíže *Obnovení právního pořádku na obecných a měšťanských školách a odčinění křivd, způsobených žákům těchto škol v době nesvobody (Výnos MŠO z 16. VII. 1945, č. A-26.222-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 5, s. 48–50.

[49] Blíže *Přijímání žáků do měšťanských škol ve školním roce 1946/47 (Výnos MŠO z 24. V. 1946, č. A-118 834-II.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 10, s. 193; *Přijímání žáků do měšťanských škol ve školním roce 1947/48 (Výnos MŠO z 11. VI. 1947, č. 137 344-II.).* Věstník MŠO 3, 1947, sešit 12, s. 317–318.

[50] *Jednotné školy druhého stupně (měšťanské a nižší střední). Přestup žáků ve školním roce 1945/46.* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 4, s. 76.

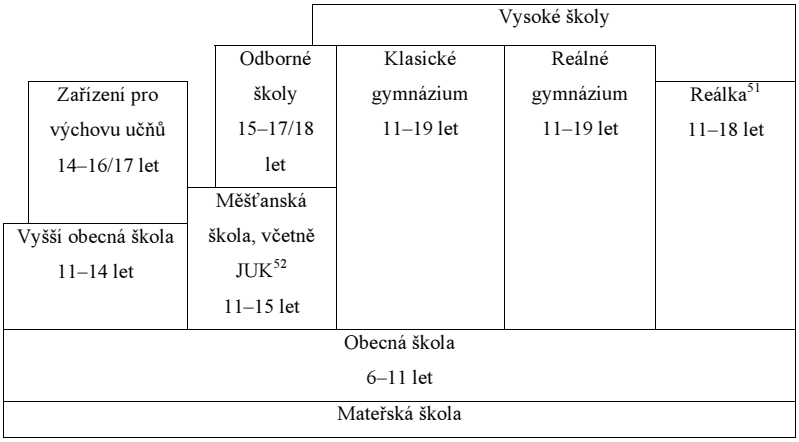

Tabulka 1: Školská soustava v Československu v letech 1945–1948 (upraveno podle KOVÁŘÍČEK, V. – KOVÁŘÍČKOVÁ, I.: Vývoj školských soustav v českých zemích. Olomouc 1989, s. 56).

Právní pořádek na obecných a měšťanských školách byl obnoven zvláštním výnosem.[53] Pozornost v něm byla věnována také odčinění křivd způsobených žákům těchto škol v době nesvobody.[54] Nejpozději na začátku školního roku 1945/1946 měli být převedeni do příslušné třídy měšťanské školy všichni schopní žáci, kteří ve školním roce 1944/1945 navštěvovali šestý až osmý ročník obecné školy a žáci, kteří byli z rasových nebo politických důvodů v době nesvobody vyloučeni z docházky do měšťanské (hlavní) či obecné školy, nebo kteří se bez své viny zdrželi v postupu na bývalé hlavní škole. Těmto žákům měla být věnována zvláštní pozornost.[55] Ředitelství a správy škol měly dbát na to, aby na obecných školách nezůstal žádný skutečně schopný žák z toho důvodu, že jeho rodiče neměli dostatek finančních prostředků ke studiu na jiné škole.[56] Další výnos[57] upravoval péči o žáky měšťanské školy, kteří byli převedeni

[51] Reálky zanikly vydáním přechodných učebních osnov pro školní rok 1945/1946. Nahrazeny byly technickými větvemi na školách druhého a třetího stupně.

[52] Jednoroční učební kurz.

[53] *Obnovení právního pořádku na obecných a měšťanských školách a odčinění křivd, způsobených žákům těchto škol v době nesvobody (Výnos MŠO z 16. VII. 1945, č. A-26.222-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 5, s. 48–50. Výnos uváděl v příloze seznam zrušených vládních nařízení a výnosů bývalého ministerstva školství a národní osvěty, později ministerstva školství z doby nesvobody zrušené ustanovením odst. 2, čl. 1 ústavního dekretu prezidenta republiky ze dne 3. srpna 1944 o obnovení právního pořádku. Jednalo se o výnosy a nařízení, kterými byl za nacistické okupace deformován český školský systém.

[54] Křivdy způsobené za války byly odstraňovány také na ostatních typech škol. Perzekvovaní studenti středních a odborných škol mohli složit maturitu v létě a na podzim roku 1945.

[55] Tam kde to bylo možné, měli být tito žáci zařazeni do zvláštních pobočných tříd nebo alespoň do zvláštních skupin ve třídě. Jejich klasifikace na konci školního roku 1944/1945 měla být provedena s přihlédnutím k jejich klasifikaci na škole obecné v prvním pololetí školního roku, což mělo být na vysvědčení výslovně poznamenáno. Žáci internovaní, žáci z pohraničí nebo žáci, kteří nebyli vůbec vyučováni, neměli být „tříděni" v předmětech, v nichž by museli být klasifikováni známkou pět. Pro tyto žáky mělo být využito příslušných paragrafů školního a vyučovacího řádu ale s tím rozdílem, že zkoušku, na jejímž výsledku závisí, může-li žák postoupit do vyšší třídy nebo do vyššího oddělení, mohli tito žáci vykonat až koncem prvního pololetí školního roku 1945/1946.

[56] O sociální podporu takových žáků, zejména žáků jednoročních učebních kurzů, se měly postarat školy u národních výborů a rodičovských sdružení. Pokud místní prostředky nestačily, mohlo ve výjimečných případech předkládat ředitelství měšťanských škol odůvodněné a doložené návrhy prostřednictvím příslušných okresních školních rad MŠO.

[57] *Péče o žáky měšťanské školy, kteří byli převedeni do vyšších tříd této školy z obecné školy (Výnos MŠO ze 17. I. 1946, č. A-55 361-II.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, s. 14–15.

do vyšších tříd této školy z obecné školy.[58] Pozornost byla věnována také zápisu a přijímacím zkouškám na střední školy ve školním roce 1945/1946.[59]

Ve školním roce 1945/46 neměly být původně otevírány první ročníky měšťanských a středních škol.[60] Po žádostech rodičů bylo toto ustanovení upraveno a první ročníky těchto škol směly být otevřeny, přihlásil-li se do nich dostatečný počet žáků.[61]

To, že nebyly ve školním roce 1945/1946 otevřeny při některých měšťanských školách první ročníky, znamenalo problémy, které bylo třeba řešit.[62] Žáci, kteří byli prohlášeni za nezpůsobilé postoupit do vyššího ročníku, by za normálních okolností zůstali ve stejném ročníku na téže škole. Nyní ovšem mohl tento ročník na škole chybět. O tom, do které třídy budou tito žáci zařazeni, měla po bedlivém zhodnocení všech možných okolností rozhodnout učitelská porada. Žákům, u nichž se dalo předpokládat, že „*podle jejich věku, všeobecné zralosti, píle a pracovitosti*“, budou schopni s úspěchem pokračovat ve vyšším ročníku měšťanské školy, mohla být po

[58] Učitelé měli pro tyto žáky volit vhodné vyučovací prostředky. Učivo mělo být přizpůsobeno stupni opoždění a přirozenému pracovnímu tempu těchto žáků tak, aby nedocházelo k přetížení nebo ke vzniku pocitu méněcennosti. K základům předepsané látky z učiva předcházejících tříd se mělo dospívat pomocí doučování nezbytných poznatků. Při tvorbě pracovních skupin v rámci tříd mělo být stále přihlíženo k individuálním potřebám jednotlivých žáků. Náležitá pozornost měla být věnována vzájemnému vztahu spolužáků. Při klasifikaci těchto žáků mělo být přihlíženo především k píli a rozsahu osvojených poznatků při srovnání se stavem vědomostí na začátku školního roku. Přitom měl být brán zřetel na to, aby přísné třídění těchto žáků nevedlo k jejich společenské, sociální a duševní izolaci. Přeřazení těchto žáků do nejbližšího nižšího ročníku měšťanské školy bylo možné provést jen ve zcela výjimečných případech, pokud žák projevoval mimořádně malou píli a slabý prospěch ve většině předmětů, a to po jednomyslném usnesení učitelské porady a jen se souhlasem rodičů (zákonných zástupců žáka).

[59] *Zápis a přijímací zkoušky do středních škol pro školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 19. VII. 1945, č. A-54.757-III.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 5, s. 53–54. Žáci, kteří ukončili ve školním roce 1944/1945 první ročník měšťanské školy nebo pátý ročník obecné školy s prospěchem a měli na vysvědčení z této třídy v naukových předmětech trojku či lepší známku, mohli být na přání rodičů přijati ve školním roce 1945/1946 do druhého ročníku střední školy bez jakékoliv zkoušky. Výnos zároveň upravoval přijetí schopných žáků ke studiu na středních školách, kteří na tyto školy nemohli být přijati za německé okupace. Tito žáci měli vykonat v prvních dnech školního roku 1945/1946 přijímací zkoušky. K jejich způsobilosti ke studiu na střední škole se měla vyjadřovat také národní škola.

[60] *Obnovení právního pořádku na obecných a měšťanských školách a odčinění křivd, způsobených žákům těchto škol v době nesvobody (Výnos MŠO z 16. VII. 1945, č. A-26.222-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 5, s. 48–50; *Zápis a přijímací zkoušky do středních škol pro školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 19. VII. 1945, č. A-54.757-III.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 5, s. 53–54. Žáci, kteří byli ve školním roce 1944/1945 zařazeni do čtvrtého ročníku obecné školy, se měli zařadit ve školním roce 1945/1946 do pátého ročníku obecné školy. Způsobilí žáci, kteří byli ve školním roce 1944/1945 zařazeni do pátého ročníku obecné školy, měli být od počátku školního roku 1945/46 zařazeni do druhého ročníku měšťanské školy.

[61] *Otevření I. třídy středních a měšťanských škol ve školním roce 1945/46 (Výnos MŠO z 11. VIII. 1945, č. A-61.129-III.).* Věstník MŠO, 1, 1945, sešit 6, s. 63–64. Ředitelé středních a měšťanských škol v témže místě se měli podle počtu přihlášených dětí dohodnout, kde bude první ročník otevřen. Přehled hodin a osnovy prvních ročníků středních a měšťanských škol měly být nově společné. V místech, kde byla vedle měšťanských škol také střední škola, mělo být vyučování v prvním ročníku svěřeno vynikajícím učitelům z obou typů těchto škol. Umožněno mělo být, aby i ostatní učitelé těchto škol zajímající se o myšlenku jednotné školy, mohli v těchto třídách hospitovat. O získaných zkušenostech v těchto třídách měly zemské školní rady předložit MŠO souhrnné zprávy. Do prvních ročníků směly být přijaty děti, které s prospěchem dokončily pátý ročník obecné školy či splňovaly věkovou podmínku 11 let, ukončily ve školním roce 1944/1945 čtvrtý ročník obecné školy a vykonaly přijímací zkoušku z češtiny a počtů z učiva pátého ročníku obecné školy. Pro školní rok 1946/1947 měli být do měšťanských škol přijímáni ti žáci, kteří s úspěchem dokončili pátý ročník obecné školy. Přijímací zkouška se již nekonala. Stejně tak bylo možné přijmout bez zkoušky do vyšších ročníků měšťanské školy žáky šestých až osmých ročníků obecné školy a to pokud učitelská porada měšťanské školy uznala podle posledního vysvědčení žáků a podle vyjádření učitelské porady obecné školy, že se tito žáci budou moci s úspěchem účastnit vyučování. Učitelská porada měšťanské školy měla také rozhodnout, do které třídy tyto žáky zařadí. Zpravidla to měla být třída, která odpovídala nejblíže vyššímu ročníku obecné školy, který žák s úspěchem ukončil.

[62] Srov. *Měšťanské školy, zařazení a postup žactva v školním roce 1946/47.* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 14, s. 295.

prázdninách povolena opravná zkouška. Chybějící ročník mohl být na škole také nově zřízen.[63] Pokud propadnuvší žáci nebyli prohlášeni za způsobilé postoupit do vyššího ročníku a chybějící ročník na jejich škole zřízen nebyl, mohli být učitelskou poradou dokonce zařazeni do nižšího ročníku.

Opět se měnil také nejvyšší povolený počet dětí ve třídách obecných a měšťanských škol.[64] Rušil se výnos[65] z válečného období povolující na českých obecných a měšťanských školách nejvyšší možné počty dětí zaváděné podle malého školského zákona z roku 1922 (nejvyšší počet žáků na obecných jednotřídních školách byl stanoven na 50 a ve třídách vícetřídních obecných škol a škol měšťanských na 60 žáků) a až do dalších úprav vstupoval v platnost zákon z roku 1937[66] stanovující nejvyšší počet žáků ve třídách obecných a měšťanských škol na 45 žáků na jednu třídu. Výnos[67] reagoval také na skutečnost, že v době okupace docházelo k nespravedlivému rušení a spojování tříd či nezřizování zákonem vyžadovaných tříd. Protože pro značný časový odstup již nebylo možné zjišťovat, zda by ta která třída právně dosud trvala, měly být ponechány třídy již zřízené, zatímní třídy pobočné nebo postupné měly být zřizovány, přestoupil-li počet žáků v některé třídě číslo 45. Učebny měly být jednotlivým třídám přidělovány tak, aby žádná učebna nebyla přeplněna. Zřejmá byla také snaha dohnat škody ve výchově a vzdělávání žáků způsobené válečným stavem. Proto mělo být, bylo-li to možné, zavedeno skupinové vyučování v rámci tříd nebo zvláštních oddělení.[68]

Další novinkou bylo zakládání vzorových mateřských, obecných, pomocných a měšťanských škol.[69] Tyto školy měly být vybudovány ve všech školních okresech[70] a měly sloužit k povznesení úrovně našich škol. Vytvořením těchto škol měla být podnícena zdravá soutěživost ostatních škol a místních činitelů, od čehož byl očekáván nárůst počtu vzorových škol. Zapomínáno nemělo být na to, že „*označením ‚Vzorová škola‘, kterého lze používati jen v interním administrativním styku, má se hodnotiti jen nejvyšší stupeň úsilí o vytvoření dokonalé školy, a to především v základním poměru k žákům. Za vzorovou nebude proto možno pokládati školu, kde tento základní zřetel nahrazuje jen formální dokonalost didaktická, methodická, organisační apod.*“.[71] Vzorové školy měly soustřeďovat pokud možno relativně nejlepší pracovní postup

[63] Ve školním roce 1946/1947 mohl být v místech, kde ve školním roce 1945/1946 nebyl první ročník při měšťanských školách, zřízen druhý ročník měšťanské školy, bylo-li zde více než 20 žáků, kteří by tuto třídu navštěvovali.

[64] *Obnovení právního pořádku v organisaci obecných a měšťanských škol se zřetelem na nejvyšší počet dětí ve třídě (Výnos MŠO z 24. VIII. 1945, č. A-75.242-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 7, s. 71–72.

[65] *Výnos ministerstva školství a národní osvěty (dále pouze MŠANO) ze dne 1. července 1941, č. 81.882-I o změnách v organisaci českých obecných a měšťanských škol se zřetelem ke zvýšení počtu žáků ve třídách těchto škol.* Věstník MŠANO 23, 1941, sešit 7, s. 233–234.

[66] *Zákon ze dne 26. června 1937, č. 176 Sb. z. a n., kterým se mění zákon ze dne 13. července 1922, č. 226 Sb. z. a n., o školách obecných a měšťanských.* Věstník MŠANO 19, 1937, sešit 8, s. 230–231.

[67] *Obnovení právního pořádku v organisaci obecných a měšťanských škol se zřetelem na nejvyšší počet dětí ve třídě (Výnos MŠO z 24. VIII. 1945, č. A-75.242-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 7, s. 71–72.

[68] Při povolování zatímních tříd a zvláštních oddělení mělo být přihlíženo ke stavu učitelů, k počtu učeben, jejich rozměrům a k tomu, zda by následně nebylo nutné zavést pro nedostatek školních místností střídavé polední vyučování.

[69] *Vzorové školy mateřské, obecné, pomocné a měšťanské (Výnos MŠO z 25. I. 1946, č. A-173 761/45-II.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 3, s. 40.

[70] Na počátku školního roku 1946/1947 mělo vzorové národní školy ze 113 okresů v zemi České 79 okresů a ze 48 okresů v Moravskoslezské zemi 36 okresů. K uvedenému datu bylo celkem 229 vzorových škol obecných (v zemi České 151 a v zemi Moravskoslezské 78) a 128 vzorových škol měšťanských (82 v České zemi a 46 v Moravskoslezské zemi). Viz *Vzorové školy (Č. A-269 008/46-II z 3. II. 1947)*. Věstník MŠO 3, 1947, sešit 6, s. 136.

[71] *Vzorové školy mateřské, obecné, pomocné a měšťanské (Výnos MŠO z 25. I. 1946, č. A-173 761/45-II.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 3, s. 40.

v okrese a poskytovat učitelům konkrétní vzor dobré vnitřní práce. Budova, vnitřní zařízení a vybavení školy přitom neměly být rozhodujícími.[72]

Pojednání Václava Příhody o učebních osnovách

Hlavní zásady chystaných učebních osnov vytyčil Václav Příhoda, jehož pojednání, uveřejněné ve *Věstníku MŠO*, můžeme považovat za jakousi předmluvu chystaných osnov.[73] Pojednání obsahuje obecné principy nového osnování a zvláštní principy pro jednotlivé stupně škol. Podle Příhody měly být osnovy prodchnuty zásadami, které vyhlásil ministr školství Zdeněk Nejedlý na manifestační schůzi učitelstva 11. června 1945. Jednalo se o tyto zásady: zestátnění veškerého školství, jednotný školský systém a vysokoškolské vzdělání učitelů. Pro vytvoření osnov jednotlivých školských stupňů měly být vytvořeny komise. Zpracování osnov se měly účastnit zástupci všech učitelských stupňů.

Příhoda nesdílel představu, že by nové osnovy měly vycházet z osnov předválečných. Předválečné škole bylo vytýkáno rozdělení školství na několik typů škol, kde byla mládež diferencována nejen výchovně a výukově, ale také sociálně a hospodářsky.[74] Školy měly být nově jednotné, společně měli být vyučováni chlapci i dívky, žáci všech stupňů nadání.

Příhoda rozlišoval dvě hlediska v chápání jednotné školy – mechanické a organické. V mechanicky chápané jednotné škole by byly pro všechny žáky stanoveny stejné předměty ve stejném rozsahu. Podle Příhody je takový postup neracionální. Nové osnovy měly být proto podle Příhody postaveny na hledisku organické jednoty, která vycházela z toho, že do škol chodí žáci různých stupňů nadání, čemuž měl být přizpůsoben výběr předmětů a rozsah i obsah každého z předmětů. Na jednotném základě školství proto měla následovat diferenciace. „*Školská soustava, která by nepodporovala speciální zaměření žactva, ochuzovala by národ o nejcennější přínos jeho jednotlivých členů*.“[75] Proto mělo být podporováno speciální nadání žáků, více měli být žáci vzděláváni v těch oborech, v nichž mohli být společnosti prospěšnější. Příhoda tedy navrhoval pozitivní, tj. na přednosti žáka orientovaný výběr.[76] Zavedeny proto měly být orientační (rozdílové, diferenciační) předměty.[77] Příhoda tedy prosazoval jednotnou vnitřně diferenciovanou školu.

Další zásadou, podle které měly být připravovány nové osnovy, byla podle Příhody zásada pracovní školy. Osnovy měly být koncipovány tak, aby umožňovaly samostatnou práci žáků a podporovaly přemýšlení o jevech. Žákům nemělo být předkládáno tradiční učivo, které by si pamětně osvojovali. Naopak měli být stavěni před problémy, které by samostatně řešili. Další zásadou, ze které měly připravované osnovy vycházet, byla zásada společenské školy – výchova měla vést ke spolupráci. Zatímco v pracovní škole mělo být učení individualizováno, výchova měla být kolektivizována. Příhoda volal také po racionalizaci (rozumové organizaci) školní práce. Školní činnosti měly být plánovány přesně a spořádaně tak, aby bylo šetřeno s časem a energií žáků a učitelů a dosahováno co nejúsporněji co nejvyšších výchovných a učebních výsledků.

---

[72] *Vzorové školy (Č. A-269 008/46-II z 3. II. 1947)*. Věstník MŠO 3, 1947, sešit 6, s. 136.

[73] PŘÍHODA, V.: *Učebné osnovy*. Věstník MŠO 1, 1945, sešit 4, s. 27–31.

[74] Srov. ŠMEJKALOVÁ, M.: *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin. Český jazyk a jeho vyučování na středních školách. 1918–1989.* Praha 2010, s. 233.

[75] PŘÍHODA, V.: *Učebné osnovy*. Věstník MŠO 1, 1945, sešit 4, s. 28.

[76] VÁŇOVÁ, R.: *Václav Příhoda a jeho poválečné snahy o školskou reformu (1945–1948)*. In: Vališová, A. et al.: Historie a perspektivy didaktického myšlení. Praha 2004, s. 86.

[77] Blíže PŘÍHODA, V.: *Učebné osnovy*. Věstník MŠO 1, 1945, sešit 4, s. 28.

Ačkoli zdaleka ne všechny principy uváděné v Příhodově pojednání se nakonec objevily v nových osnovách, považujeme jejich nastínění za důležité k pochopení úvah nad podobou nových učebních osnov připravovaných ve sledovaném období.

Výuka dějepisu před vydáním přechodných osnov

Podobu výuky nejen vyučovacího předmětu dějepis bylo třeba po osvobození upravit ještě před vydáním nových osnov. Bylo tak učiněno pomocí prvních poválečných výnosů, které odstraňovaly z našeho školského systému deformace zavedené za německé okupace. Podle výnosu[78] vydaného ještě v květnových dnech roku 1945 byla po přechodnou dobu ponechána povinnost napravovat deformace ve vyučování způsobené německou okupací na samotných učitelích. Výnos také konstatoval, že zatím nebyly vydány bližší pokyny ani o vyučovacím čase, rozdělení hodin a plánování vyučovací látky. Očekávalo se, že tyto věci iniciativně vyřeší učitelé podle místních poměrů.

Podobu vyučování dále upravoval výnos vydaný k zahájení vyučování na českých školách v osvobozené republice.[79] S okamžitou platností se rušily všechny předpisy vydané školními úřady po 30. září 1938, pokud byly v rozporu s duchem Československé republiky a nevyhovovaly novým poměrům. Do vydání nových opatření se mělo na našich školách vyučovat v duchu a podle vnitřní náplně předválečných osnov – na obecných školách podle osnov z roku 1933, na měšťanských školách podle osnov z roku 1932. Učivo mělo být přizpůsobeno novým společenským, politickým, národním a státním poměrům. Při vyučování mělo být dbáno především na to, aby v hlavních vyučovacích předmětech byly vyplněny mezery a napraveny škody, které vznikly častým přerušováním vyučování, vyloučením některých předmětů (dějepis, literární historie), omezením učiva (zeměpis) a nejistotou a neklidem zejména v poslední době před vydáním výnosu. Na nižším stupni obecné školy měla být věnována zvláštní péče českému jazyku (čtení), psaní a počítání, na středním stupni kromě toho ještě nejdůležitějším věcem z vlastivědy, na vyšším stupni obecné školy a na měšťanské škole kromě českého jazyka hlavním poznatkům ze zeměpisu, dějepisu, počtů a měřictví. Učivo ostatních předmětů mělo být omezeno na nezbytně nutnou míru. Takto získaného času mělo být využito k prohlubování výše zmíněných předmětů. Výnos stanovoval také náplň vyučovacího předmětu dějepis: „*V dějepise seznamte žactvo s nejdůležitějšími obdobími českých dějin a nejvýznamnějšími událostmi v dějinách jiných národů, zejména slovanských a Sovětského svazu, pokud měly vliv nebo se nějak dotýkaly dějin českého národa. Mimo to poučte žactvo o příčinách, vzniku a průběhu druhé světové války, o jejich následcích a o úsilí národů, kterak zabezpečiti trvalý mír a povznést kulturní, sociální a hospodářskou úroveň lidu.*“[80]

Rušily se také normy z válečného období, které zastavovaly zkoušky z dějepisu a zeměpisu při zkoušce učitelské způsobilosti pro měšťanské školy a od podzimu roku 1945 se znovu zaváděly zkoušky z těchto předmětů pro budoucí učitele tohoto typu školy. [81]

---

[78] *Učitelstvu všech druhů škol a všem ostatním zaměstnancům školské a osvětové správy (Č. 2385/45 pres. z 12. V. 1945).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 1, s. 5.

[79] *K zahájení vyučování na českých školách v osvobozené Československé republice (Výnos MŠO z 21. V. 1945, č. 26.225-I).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 2, s. 9.

[80] Tamtéž.

[81] *Zkoušky učitelské způsobilosti z I. odboru pro měšťanské školy. Obnovení zkoušek z dějepisu a zeměpisu (Výnos MŠO z 24. VII. 1945, č. A-28.329-II.).* Věstník MŠO 1, 1945, sešit 6, s. 61.

Přechodné učební osnovy pro školy obecné, měšťanské a střední

Pro školní rok 1945/1946 byly vydány přechodné učební osnovy určené pro školy obecné, měšťanské a střední.[82] Osnovy nevycházely z osnov z let předválečných. Jak bylo uvedeno výše, bývá sledované období někdy označováno, jako období bojů o jednotnou školu, která by všem dětem zajistila stejný základ vzdělání a stejný přístup k dalšímu vzdělání. Za první částečný krok k jejímu uskutečnění můžeme považovat právě vydání přechodných učebních osnov, které byly vydány společně pro školy všeobecně vzdělávací všech tří stupňů. Tak byla jednotnost školské soustavy vyjádřena alespoň formálně. Přechodnými učebními osnovami došlo ke sblížení měšťanských škol s nižšími středními školami (blíže v části věnované měšťanským školám). K vytvoření jednotné školy ať už diferencované či nediferencované ve sledovaném období nedošlo.

Přechodné osnovy byly zpracovány „*v duchu vládního programu, který vyžaduje důsledné demokratisace škol, aby byl veškeré mládeži umožněn přístup k vyššímu vzdělání a aby byl zlidověn systém výchovy a povaha kultury*“. Na základě těchto osnov měly učitelské sbory vypracovat podrobné přehledy učiva, v nichž by se organicky navázalo na probíranou látku v jednotlivých ročnících. Pokud se v prvním pololetí vyučovalo v některých předmětech odchylně od těchto osnov, mělo být v podrobných přehledech učiva přihlédnuto k tomu, aby látka stanovená osnovami byla do konce školního roku v hlavních rysech probrána.

Novými osnovami dostávaly naše školy „*novou náplň, konkrétní jednotný program ve vyučování i ve výchově a začleňují se přímo do výstavby nové, lidově demokratické republiky, aby pracovali společně s pracujícím lidem na její hospodářské, sociální a kulturní obnově a výstavbě*“.[83] Nová škola měla být školou lidově demokratickou, uplatňovat se v ní měl princip jednotného osnování vzdělání. Nové vzdělání mělo být neseno „*novým pojetím lidově demokratické společnosti a naší pospolitosti, bratrstvím Čechů a Slováků, novým pojetím slovanství a těsným přátelstvím se Sovětským svazem*“.[84] Tím vším měla být naše škola školou politickou. Toto nové poslání měla škola plnit ve stálé a nejužší spolupráci s orgány lidové moci, představované národními výbory a lidovými organizacemi, především rodičovskými sdruženími a učitelskými radami. Tak měly být naplněny požadavky vytčené *Košickým vládním programem* (viz výše). Mělo dojít nejen ke zlidovění školy, k jejímu naplnění novým duchem a k provedení důsledné revize ideologicko-kulturního programu. Naše školy se měly orientovat „*ve smyslu našeho těsného přátelství a spojenectví*“ na SSSR a ostatní slovanské státy. Kladl se tedy důraz na „*výchovu politickou, státní, brannou, národní, lidovou a sociální* […]“.[85] Touto výchovou měly být prolnuty všechny vyučovací předměty, mezi nimi pak zvláště kromě dalších také dějepis.

Aby byly školy změněny na lidově demokratické, měly se stát politickými. Proto se měly školy stát předmětem veřejného zájmu. Jako nový předmět se zaváděla politická výchova (později přejmenovaná na občanskou výchovu), která měla být projevem nové orientace našich škol. Nově se zavádělo také vyučování ruskému jazyku, který získal v osnovách významný prostor (vyučován měl být od čtvrtého ročníku obecné školy, ve všech třídách škol druhého stupně).

Ve smyslu *Košického vládního programu* měla být revidována učební látka, učiněn z ní měl být přísný výběr, vypuštěno mělo být vše, co odporovalo zásadám o očistě našich škol a jejich

[82] *Přechodné učební osnovy pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584 pres.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, s. 12.

[83] *Přechodné učební osnovy pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584 pres.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, příloha, s. 2.

[84] Tamtéž.

[85] Tamtéž.

novému duchu, ale také to, co by mohlo mládež „*svésti na scestí*“, nebo to, co pro ni bylo bezvýznamné.

Osnovy obsahovaly také metodické poznámky. Zdůrazňována byla potřeba výchovy poznávacích schopností, kritického myšlení a pracovní samostatnosti a tvořivosti. Zamezit se mělo bezduchému memorování nebo odříkávání látky. Pokud se nedostávalo učebnic a pomůcek, měli se je učitelé snažit nahradit vhodnou, účelnou a podnětnou pracovní metodou. Učitelé si měli sami doplňovat vzdělání, měli být ve stálém styku s děním doby a s činností „orgánů lidové moci“. V jejich duchu měli vést a vychovávat mládež, přihlížejíce přitom ke stupni jejího myšlenkového vývoje. Učitelé se měli snažit o to, aby byla pozvednuta pracovní morálka žáků a aby mládež měla kladný a iniciativní poměr k práci a „*uvědoměle se začlenila do národního celku budujícího novou, lidově demokratickou školu a republiku*“.[86] Voláno bylo po zvýšení všeobecné úrovně našich škol. „*Jen mobilisováním všech iniciativních a tvořivých sil školských pracovníků, mládeže a lidu a mobilisováním všech prostředků školní práce a zvýšením pracovní morálky bude naše nová lidově demokratická škola moci zdolati všechny naléhavé úkoly, dosáhnouti zlepšení vší školské práce a tím i zvýšené úrovně vzdělání naší mládeže a lidu.*“[87]

Osnovy obsahovaly také rozdělení postupných ročníků obecných škol do tříd a oddělení, poznámky pro málotřídní školy a pokyny pro vytvoření rozvrhu hodin.[88] Pokud to vyžadovaly zvláštní vyučovací a výchovné zřetele, mohly se vyučovací hodiny v rozvrhu přemístit, spojit nebo i jinak seskupit tak, aby bylo snáze dosaženo zamýšleného cíle.

Pro každý vyučovací předmět byl stanovován celkový počet týdenních hodin. Neurčovalo se ale, má-li se vyučovat v půlhodinách, hodinách nebo ve větších časových jednotkách. Učitelské sbory měly podrobnější rozdělení stanoveného vyučovacího času provést co nejúčelněji se zřetelem k místním poměrům.

a) Obecné školy

Dějepis byl na obecných školách společně s učením o vlasti, učením o přírodě, zeměpisem, přírodopisem a přírodozpytem řazen mezi tzv. věcné nauky. Dějepisu zůstal na tomto typu škol zachován společný počet hodin dohromady se zeměpisem. Oba předměty byly nasazeny v šestém až osmém ročníku obecné školy, v každém z těchto ročníků připadaly na oba předměty dohromady tři vyučovací hodiny týdně (srov. tabulku 2). Změnil se tedy počet hodin stanovený těmto předmětům směrnicemi z roku 1942,[89] které oběma předmětům přisuzovaly v pátém až osmém ročníku obecné školy po dvou hodinách týdně, a obnovil se tak v tomto ohledu stav podle osnov z roku 1939.[90] Zemské školní rady mohly, uznaly-li to za potřebné, počet týdenních vyučovacích hodin podrobněji upravit pro málotřídní školy.

Učební osnovy jednotlivých vyučovacích předmětů se vydávaly pouze pro nižší (1.–3. ročník) a střední (3.–5. ročník) stupeň obecných škol.[91] Pro vyšší stupeň obecných škol (6.–8. ročník), který navštěvovali žáci stejného věku jako školy měšťanské, se mělo užít osnov škol

[86] Tamtéž.

[87] Tamtéž.

[88] Srov. tamtéž, s. 3–4.

[89] *Výnos Ministerstva školství ze dne 29. července, č. 78.307-I, kterým se vydávají směrnice pro vyučování na obecných a hlavních školách s českým vyučovacím jazykem ve školním roce 1942/43.* Věstník MŠANO 24, 1942, sešit 8, s. 281–284.

[90] *Normální učebné osnovy pro obecné a měšťanské školy s českým vyučovacím jazykem a pro jednoroční učebné kursy, připojené k těmto měšťanským školám, v Čechách a na Moravě.* Výnos MŠANO ze dne 27. července 1939, č. 98.000-I. Příloha Věstníku MŠANO 21, 1939, sešit 8.

[91] Třetí ročník byl přechodným útvarem mezi nižším a středním stupněm obecných škol.

	Ročník							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
zeměpis	-	-	-	-	-	3	3	3
dějepis								

Tabulka 2: Hodinová dotace určená dějepisu a zeměpisu na školách obecných podle přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584 pres.). Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, příloha, s. 5.

druhého stupně (tj. měšťanské a nižší střední školy). Také učivo dějepisu v 6.–8. ročníku obecné školy mělo být v podstatě učivem 1.–4. ročníku školy druhého stupně (viz dále). Učivo těchto škol se mělo pro obecné školy podle nutné potřeby přiměřeně upravit se zřetelem na poměry a možnosti tohoto typu školy. Pečlivým výběrem učební látky měli žáci získat základní poznatky zejména z těch předmětů, kterým se v minulých letech neučili, tj. zeměpisu a dějepisu. Podrobnější výběr a rozsah učiva pro žáky vyššího stupně mohly určit zemské školní rady po dohodě s Výzkumným pedagogickým ústavem.

Podrobné učební osnovy (rozvržení učiva na menší časové jednotky) pro jednotlivé školy měly vypracovat místní učitelské porady nebo okresní pedagogické sbory za součinnosti školních inspektorů. Dohodnout se na nich měly podle jednotlivých druhů škol tak, aby byla ve školním okrese (dozorčím obvodě) zachována žádoucí jednota. Dbáno mělo být na to, aby podrobné osnovy nebyly přeplňovány nepodstatnými věcmi a nezabíhaly do přílišných podrobností.

b) Měšťanské školy

Vydáním přechodných osnov došlo k obsahovému sblížení škol měšťanských a nižších středních. První dva ročníky obou typů škol měly stejné osnovy, ve třetí a čtvrté třídě se tyto školy dělily na dvě větve – studijní (s latinou) a technickou (bez latiny). Každá větev měla vlastní studijní plán, objevovaly se v nich tzv. rozdílové předměty, které měly zajistit rozvoj zvláštních zájmů a nadání žáků a poskytnout jim hlubší přípravu pro další odborné vzdělání. Měšťanská škola převzala některé předměty nižší střední školy a to jak názvem, tak převážně i obsahově. Oba typy škol si ale i nadále zachovaly svoji organizační samostatnost.

Na školách druhého stupně byl dějepisu poprvé určen určitý počet týdenních vyučovacích hodin (srov. tabulku 3) určených pouze dějepisu, nikoli dohromady pro dějepis a zeměpis (na obecných školách zůstal určen stále společný počet hodin pro oba předměty, viz výše). Dějepisu byly ve všech ročnících, s výjimkou čtvrtého ročníku, určeny dvě vyučovací hodiny týdně. Ve čtvrtém ročníku připadly dějepisu tři týdenní vyučovací hodiny.

	Ročník						
	I.	II.	III.		IV.		Jednoroční učební kurz
			technická	studijní	technická	studijní	
dějepis	2	2	2	2	3	3	2

Tabulka 3: Hodinová dotace určená dějepisu na školách druhého stupně (nižší střední a měšťanské školy) podle přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584 pres.). Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, příloha, s. 23.

Změnil se také cíl vyučovacího předmětu dějepis (srov. tabulku 4).

Cílem a úkolem dějepisu jest věcně správným poznáním osudů českého lidu v souvislosti s osudy ostatních slovanských a středoevropských národů upevňovati uvědomělý postoj mládeže k současné výstavbě lidově demokratické republiky a k současnému hospodářsko-politickému životu ostatního světa. Věcně správné poznání těchto osudů je podmíněno správným oceněním a zhodnocením určujícího vlivu hospodářsko-politických sil na dynamiku a směr dějin. Za nacistické okupace byly dějiny českého a slovenského lidu ze školy vymýceny, poznání hlavních sil a jejich tendencí bylo skreslováno a zatemňováno, a proto letošním školním rokem se odčiňují tyto škody na vzdělání české mládeže a vyučování dějin vychází z dějin českých, navazujíc na hlavní souvislosti dějin slovanských a světových.

Tabulka 4: Cíl a úkol vyučovacího předmětu dějepis na školách druhého stupně (měšťanské a nižší střední školy) podle přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584 pres.). Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, příloha, s. 33.

Ve školách druhého stupně (měšťanské, včetně jednoročních učebních kurzů, a nižší střední školy) měly být v dějepise probrány obrazy z dějin českého národa od pravěku do přítomnosti (viz tabulku 5). Šlo přitom o určité provizorium, kdy látka nebyla rozdělena do jednotlivých ročníků. V tématech, která měla být v dějepise probírána, najdeme značný posun proti předcházejícím dobám. Zásadní místo zaujímaly národní dějiny. Poze okrajová pozornost měla být v prvním poválečném školním roce věnována světovým dějinám. Významné místo získávají hospodářské a sociální dějiny (vlastnictví majetku a půdy, sociální nerovnosti apos.).

Pravěk našich zemí
1. Počátky evropského lidstva, naše země v starší době kamenné (lovecké tlupy), žádné vlastnictví půdy.
2. Naše země v mladší době kamenné (pastevci a rolníci), první usedlíci a jejich kultura, počátky společného vlastnictví půdy, není vykořisťovaných tříd, zřízení rodové.
3. Naše země v době bronzové a železné (Společenství rodové roste na kmenové. Počátky soukromého vlastnictví, počátky sociálních nerovností, počátky vykořisťování slabých silnými. Vznik otrokářství.).
4. Naše země před vstupem do dějin (Keltové a Germáni u nás). Půda počíná přecházeti z valné části do soukromého majetku. Otrokářství vzrůstá. Počátky dobyvačných a loupeživých válek. Rozlišování třídy pracujících, třídy bojovníků (pánů) a kněží.
Slovanské počátky našich dějin
5. Nástup Slovanů, staroslovanská kultura v našich zemích. Slované strážci rodového zřízení s polokolektivním vlastnictvím půdy. Patriarchální zřízení.

6. Říše Sámova a velkomoravská (první slovanská říše v střední Evropě). Slované se brání proti násilnickým vpádům. Naši předkové přijímají dobrovolně křesťanství z východu. Zavedení všeslovanského písma, počátek slovanské literatury.

7. Vznik a utvrzení českého státu v IX. a X. století.

8. Boj s Němci o českou svébytnost v XI. a XII. století. Naši předkové podléhají vlivu západnímu, přijímají latinu a opouštějí staré rodové zřízení.

Český stát v popředí Evropy

9. Vybudování přemyslovské velmoci v střední Evropě. Západní feudální zřízení se zakořeňuje i u nás. Všechna půda zabrána třídou panskou, nepracující. Moc v rukou církve a šlechty. Lid pracuje v nevolnictví, práce hanbou.

10. Německá kolonisace, vznik měst, Rytířství.

11. Česká velmoc lucemburská ohniskem evropským. Utvrzení naší státní nezávislosti. Vláda církve. Rozmach obchodu a řemesel v městech. Založení pražské university.

12. Česká reformace:

13. a) Husova reforma. Nejen věřit, ale podle víry i žít! Rozum je soudce i ve věcech víry!

14. b) Husitská revoluce, její hospodářské, sociální a duchovní kořeny. Pokus o sociální zřízení podle Kristova učení. Rozmach češství, úpadek němectví v našich zemích. Nové vzepětí feudální moci po Lipanech.

15. c) Utvrzení české reformy za Jiřího a Jagellovců. Jednota bratrská.

Bojové napětí mezi Habsburky a českým národem

16. Zápas Čechů s Habsburky o svobodu náboženskou a politickou (1526–1609). Knihtisk šíří vzdělání.

17. Český odboj (1609–1627) za neúčasti lidu ujařmeného v nevolnictví.

18. Třicetiletá válka (Komenský).

19. Doba pobělohorského úpadku. Protireformace. Utužení poddanství lidu. Selská povstání.

Nový rozmach národa

20. Revoluce měšťanstva ve Francii a její ohlas u nás. Hospodářský a sociální vzestup měšťanstva a sedláků v době osvícenské. Zánik nevolnictví.

21. Národní obrození (Dobrovský, Kollár, Palacký).

22. Hospodářské a sociální zesílení národa v 19. století, pokroky techniky, zrušení roboty, stoupající třídní rozvrstvování, ústup šlechty, nástup dělnické třídy, vykořisťování pracujícího lidu.

23. Zápas o politická práva (1848 až 1914). Havlíček. Liberalismus. Vzrůst volné konkurence a třídních rozporů. Kapitalismus. Socialismus.
24. Zápas o evropskou kulturní úroveň (Národní divadlo, Smetana, universita).
Svoboda dvakrát vybojovaná
25. Prvá světová válka (Světový imperialismus. Velká revoluce ruská a Lenin. Demokratické uspořádání světa a Wilson).
26. Vznik Československé republiky (Masaryk).
27. Budování demokratického státu.
28. Fašismus, diktatura nejreakčnější formy kapitalismu. Druhá světová válka (Stalin).
29. Obnova Československé republiky (Beneš). Republika státem lidově demokratickým.
30. Hospodářská a sociální organisace svobodného národa. Nebude vykořisťovatelů a vykořisťovaných. Práce ctí. Světový mír.

Tabulka 5: Obrazy z dějin českého národa, které měly být v dějepise probrány na školách druhého stupně (školy měšťanské a nižší střední) podle přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46 (Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584 pres.). Věstník MŠO 2, 1946, sešit 2, příloha, s. 33–34.

I. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední

Přechodné učební osnovy byly upravovány několika doplňky a změnami. Zavedením úprav v první části doplňků a změn[92] se přechodné učební osnovy vydané původně pro školní rok 1945/1946 zaváděly také pro školní rok 1946/1947.

Nově se ve všech předmětech zdůrazňovala výchova k produktivní tělesné práci a význam tělesné práce. Při každé příležitosti proto měla být do výchovného procesu zapojována pracovní výchova. Obsah učiva a všechna práce ve škole měly být stále spojeny s „*potřebami lidu a života v republice*“, zbaveny měly být všeho zbytečného formalismu.[93]

Jelikož se předpokládalo, že na většině škol již bylo ve školním roce 1945/1946 alespoň v hlavních rysech probráno učivo předepsané osnovami pro předchozí ročníky, rušilo se ustanovení z přechodných osnov, podle kterého se mělo první období věnovat doplnění a procvičení látky, která nebyla probrána v předchozím ročníku. Na školách, kde probrání předepsané látky pod vlivem zvláštních poměrů neproběhlo, měly být v prvních týdnech školního roku 1946/1947 probrány v každé třídě alespoň základní věci z učiva předepsaného pro předcházející ročník, které v ní nebylo probráno a kterých bylo potřeba k pochopení nového učiva.

Nově upravovány byly týdenní počty vyučovacích hodin na jednotlivých typech škol. Pokud byl pro některý předmět nově uveden vyšší počet hodin než v samotných přechodných osnovách a zároveň se neměnil rozsah učiva, mělo se času získaného takto navíc využít k důslednějšímu procvičení nového učiva a k zopakování podstatných věcí z předcházejících ročníků. Naopak

[92] *I. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 5. VIII. 1946, č. A-163 977-III.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 15, s. 327.

[93] *I. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 5. VIII. 1946, č. A-163 977-III.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 15, příloha, s. 2.

tam, kde byl nově uveden nižší počet hodin než v přechodných osnovách a zároveň se neměnil rozsah učiva, měla být probíraná látka omezena na „*hlavní věci, zvláště takové, kterých je třeba k pochopení učiva probíraného v dalších třídách*“.

Na obecných školách zůstal dějepis řazen mezi tzv. věcné nauky, dějepisu zůstal určen společný počet hodin dohromady se zeměpisem. Počet týdenních vyučovacích hodin určených těmto předmětům se od přechodných osnov pro školní rok 1945/1946 nelišil, oběma předmětům zůstalo zachováno v 6.–8. ročníku po třech hodinách týdně (viz tabulku 2). Měnil se ale počet hodin určených dějepisu na školách druhého stupně (měšťanské a nižší střední školy), kde dějepis přišel o jednu týdenní vyučovací hodinu ve čtvrtém ročníku (srov. tabulku 6).

	Ročník							
	I.	II.	III.		IV.		Jednoroční učební kurz	
			technická	studijní	technická	studijní	technická	studijní
dějepis	2	2	2	2	2	2	2	2

Tabulka 6: Hodinová dotace určená dějepisu na školách druhého stupně (nižší střední a měšťanské školy) podle I. části doplňků a změn přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 5. VIII. 1946, č. A-163 977-III.). Věstník MŠO 2, 1946, sešit 15, příloha, s. 5.

Tato první část doplňků a změn neobsahovala změny osnov dějepisu. V dějepise měla být na začátku školního roku 1946/1947 dokončena látka, která byla stanovena ve školním roce 1945/1946 pro předcházející ročník.

II. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední

Druhá část doplňků a změn přechodných učebních osnov byla vyhlášena v září roku 1946.[94] Obsahovala přechodné učební osnovy pro školní rok 1946/1947 pro školy druhého stupně (měšťanské a nižší střední) pro předměty, jejichž osnovy nebyly vydány v první části doplňků a změn včetně osnov dějepisu. Tyto osnovy vstupovaly v platnost okamžitě. Pokud bylo před vydáním těchto doplňků a změn v měsíci září postupováno při vyučování v rozporu s těmito osnovami, měly být sestaveny podrobné rozvrhy učiva pro zbývající měsíce školního roku tak, aby látka stanovená osnovami byla do konce školního roku v hlavních rysech probrána a procvičena. Na školách obecných a měšťanských zůstávaly i nadále v platnosti přehledy hodin vydané v první části doplňků a změn.

V osnovách dějepisu na školách druhého stupně (nižší střední a měšťanské školy) se oproti přechodným osnovám částečně měnil cíl a úkol vyučovacího předmětu dějepis (srov. tabulku 7).

Stejně jako v předchozím školním roce měly být také ve školním roce 1946/1947 v dějepise, kdykoli se ukázalo třeba, odčiňovány škody na vzdělání české mládeže způsobené za okupace „*vymýcením dějin českého i slovenského lidu, stejně jako dějin jiných národů*“ ze škol a „*skreslováním a zatemňováním poznání hlavních sil*“.[95]

[94] *II. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 17. IX. 1946, č. A-190 635-III.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 17a, s. 359.

[95] *II. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 17. IX. 1946, č. A-190 635-III.).* Věstník MŠO 2, 1946, sešit 17a, příloha, s. 3.

Věcně správným poznáním osudů českého a slovenského lidu v souvislosti s osudy ostatních národů slovanských i jiných upevňovati uvědomělý postoj mládeže k současné nové výstavbě naší lidově demokratické republiky a k současnému hospodářsko-politickému životu ostatního světa. Správně oceňovati a hodnotiti určující vliv hospodářsko-politických sil na dynamiku a směr dějin. Probouzeti v žácích lásku k národu, k vlasti a československému státu.

Tabulka 7: Cíl a úkol vyučovacího předmětu dějepis na školách druhého stupně (měšťanské a nižší střední školy) podle II. části doplňků a změn přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 17. IX. 1946, č. A-190 635-III.). Věstník MŠO 2, 1946, sešit 17a, příloha, s. 3.

Ve třetím a čtvrtém ročníku škol druhého stupně (měšťanské a nižší střední školy) a v jednoročních učebních kurzech měl být v každém ročníku před začátkem probírání látky proveden stručný úvod, který měl přehlédnout předchozí období a navázat na látku probíranou v příslušných ročnících ve školním roce 1945/1946 do doby, než se upustilo od vyučování všeobecným dějinám. Tento úvod se měl omezit pouze na nejvýznamnější dějinné události. Věnovány mu měly být na školách měšťanských asi čtyři týdny, na nižších středních školách asi šest týdnů.

Do dějepisných osnov se vrátila poznámka vyžadující navázání dějepisného vyučování na historické památky a život domácího kraje. Proto měly být výklady podle možností prohlubovány „*pečlivě připravenými vycházkami do muzeí a na význačná historická místa, do hlavních měst Československé republiky i jinam*“. Příležitostně se mělo využívat také vzpomínek na významné historické události.

Měnil se také obsah výuky dějepisu na sledovaném typu škol (srov. tabulku 8). Látka, která měla být probrána, již byla rozdělena pro jednotlivé ročníky, došlo tak k odstranění provizoria zavedeného přechodnými osnovami. Hlavním rozdílem oproti přechodným osnovám je návrat světových dějin do osnov dějepisu. Dějepisná látka byla oproti přechodným osnovám lépe rozklíčována.

I. třída
Nejstarší báje o původu světa a lidí (podle bible, řecké). Původ světa a lidí ve světle vědy. Řečtí bohové a heroové (Olymp, podsvětí; Herakles, Prometheus). Stavitelé pyramid. Boje o Troju, Odyssea. Výchova řecké mládeže, olympijské hry. Jak Řekové bránili svou vlast (Marathon, Thermopyly, Salamis). Ze starořímských pověstí. Gracchové. Vzpoury otroků. Dobyvatelé Alexander Veliký a Caesar. Vznik křesťanství. Budha, Konfucius, Mohamed (vypravování o jejich životě). Z keltsko-germánských pověstí (Artuš, Roland). Ze slovanského bájesloví. Z ruských bylin. Z československých pověstí. Z jihoslovanských pověstí. Ve středověkém klášteře. Na středověkém hradě. Ve středověkém městě. Hus a Žižka. Mořeplavci a objevitelé (od Kolumba po Amundsena). Bojovníci o nový názor na svět (Koperník, Galilei). Komenský. Na dvoře královském (za Ludvíka XIV.). Selští bojovníci. Pád Bastily (revoluce měšťanstva). Velcí vynálezci (od Stephansona po Edisona). Bojovníci se smrtí (lékaři objevitelé). Palacký a Havlíček. Národní divadlo (B. Smetana a výtvarné umění). Říjnová revoluce 1917. Masaryk.

II. třída

I. Pravěk lidstva – Počátky lidstva. Člověk doby kamenné. Přírodní a hospodářská základna prvotních společenských útvarů. Prvé způsoby obživy, sběr lesních plodin a včelího medu, lov zvěře a ryb, nejprimitivnější nástroje a zbraně, nomadimus. Není vlastnictví půdy.

Pokročilejší způsoby obživy; ochočování zvířat, primitivní zemědělství, pokroky lovectví (luk a šíp). Společenství půdy. Dělba práce, počátky řemesel (hrnčířství, výroba zbraní, počátky tkalcovství). Obydlí a oděv. Základní hospodářská a společenská jednotka: rod a rodové hospodaření. Není vykořisťovaných tříd.

Soustavné osídlení Evropy. Další pokroky výroby: počátky dobývání kovů (přechod od kamenných nástrojů ke kovovým), vyšší formy zemědělství (pluh, tažný a jízdní dobytek, nové zemědělské plodiny). Společenství rodové roste na kmenové.

Pokroky ve směně zboží. Přechod od nomadismu k stálým sídlům. Počátky soukromého vlastnictví, počátky sociálních nerovností a vykořisťování slabých silnými. Počátky otrokářské soustavy. Evropa v době bronzové.

Doba železná. Přechod k otrokářské soustavě. Počátky dobyvačných a loupeživých válek. Rozlišování třídy pracujících, třídy bojovníků (pánů) a kněží.

Myšlenkový svět pravěkého člověka. Řeč. Počátky náboženství. Prvotní umění.

II. První státy světa – Přírodní podmínky vzniku prvních státních útvarů. Rolnictví v údolí řek. Egypt. Mesopotamie. Indie. Čína. Řemeslná výroba a počátky obchodu, obchod výměnný. Dopravní prostředky. Obchod směnný a karavanní v Přední Asii. Peníze (Babyloňané, Lydové). Kultura a civilisace východních národů (písmo, literatura, umění, náboženství, sociální rozvrstvení a státní zřízení).

III. Městské státy u moře – Moře jako přírodní činitel v životě národů. Plavba na moři. Lodi. Obchod námořní. Feničané. Kartagiňané. Hory jako další přírodní činitel v životě národů. Řekové. Hospodářské a výrobní poměry Řecka. Sparta a Athény. Rozvrstvení řecké společnosti: otrokářství hospodářskou, sociální a politickou základnou státu. Řecká „demokracie“. Boj Řeků za svobodu a jeho hospodářské pozadí. Vrchol řecké kultury. Makedonská veleříše.

IV. Římské impérium – Zeměpisná poloha Apenninského poloostrova. Počátky Říma, jeho vznik a vývoj. Hospodářské a výrobní poměry ve starém Římě. Třídní rozvrstvení římské společnosti. Otroctví jako základ antické hospodářské a společenské soustavy. Třídní zápasy o moc ve státě. Řím republikou. Války o vládu nad Středozemním mořem. Jejich hospodářské a sociální důsledky. Plebejové a patriciové. Řím – město finanční. Římské imperium. Hospodářské poměry v říši římské před jejím zánikem.

III. třída

VII. Nový hospodářský a sociální řád – Návrat k naturálnímu hospodářství po rozpadu říše římské. Počátky feudalismu. Církev jako duchovní pouto nového společenského řádu. Říše byzantská. Arabové. Islam. Karel Veliký. Germánská říše.

VIII. Vystoupení Slovanů – Život Slovanů v pravlasti. Stěhování Slovanů. Západní Slované. Říše Sámova. Říše Velkomoravská. Počátky českého státu do konce 12. století. Polabští a pobaltští Slované. Počátky polského státu. Jižní Slované. Počátky ruského státu.

IX. Germánsko-románské pronikání na východ – Křížové výpravy, jejich hospodářské příčiny a náboženská motivace a jejich následky. Kolonisace střední Evropy, pokroky v zemědělství, hornictví a v řemeslné výrobě. Zakládání měst. Obchod. Vznik městského stavu. Nové společenské rozvrstvení. Kulturní život v českých zemích v době posledních Přemyslovců a prvních Lucemburků. Gotické umění.

X. Husitská revoluce – Hospodářské a sociální rozvrstvení společnosti na počátku 15. století. Církevní a náboženské poměry. Papežství jako mocenský činitel. Středověké politické soustavy. Husitská revoluce jako odboj proti hospodářskému, politickému a duchovnímu útlaku. Husitský král. Stavovský stát za Jagellovců. Nové vzepětí feudální moci.

XI. Období raného kapitalismu – Nahromaděný kupecký kapitál příčinou námořních objevů. Námořní obchod v pozdním středověku. Objevné plavby. Počátky koloniálního panství. Vznik španělské velmoci. Protestantská reformace.

IV. třída

XII. Protireformace – Španělská hospodářská a politická velmoc jako kolébka protireformace, jesuité, inkvisice. Boj proti španělské nadvládě. Francie, Nizozemí, Anglie. Habsburkové na českém trůně. Třicetiletá válka.

XIII. Absolutismus a osvícenství – Hospodářské poměry v 17. a 18. století. Nová věda. Úspěchy vědeckého myšlení, objevy, vynálezy 17. a 18. století. Barokní umění. Osvícenství. Osvícenský absolutismus Ludvíka XIV. Osvícenský absolutismus u nás a v Německu. Rusko za Petra Velikého a Kateřiny Veliké.

XIV. Vítězná buržoasie – Anglická revoluce, Cromwell. Boj za svobodu severoamerických osad. Velká revoluce francouzská. Bonapartismus.

XV. Liberalistické období kapitalismu – Věda, vynálezy a pokroky od konce 18. do konce 19. století. Rozvoj továrního průmyslu, rozmach kapitalismu, nové třídní rozvrstvení, konečný rozklad feudalismu a osvobození selského stavu. Průmyslové dělnictvo a jeho boj za politická práva. Otázka dělnická. Karel Marx.

XVI. Národní obrození Slovanů – Národní obrození v českých zemích a na Slovensku. Rok 1848 a idea slovanské vzájemnosti. Obrozenecké hnutí u ostatních slovanských národů. Hospodářské a politické osamostatňování českého národa v 19. a 20. století.

XVII. Imperialistické období kapitalismu – Další rozmach kapitalistické výroby, jeho krise a přiostřování třídních bojů. Zápas velmocí o světové trhy a kolonie. I. světová válka a její výsledky: porážka germánského imperialismu, vítězství bolševické revoluce v Rusku (Lenin), vznik národních států v Evropě, československá samostatnost (Masaryk).

XVIII. Boj demokracie s fašismem – Hospodářský a kulturní rozmach socialismu v Sovětském svazu a jeho vliv na ostatní svět (Stalin). Rozvoj Československé republiky v prvních letech. Světová hospodářská krise. Politická, hospodářská a kulturní reakce (fašismus, hitlerismus). II. světová válka. Vítězství Spojených národů v čele s SSSR, USA a Anglií. Organisace světového míru.

Jednoroční učební kurs

I. Pravěk lidstva – Počátky lidstva. Hospodářský a společenský vývoj člověka v starší a mladší době kamenné. Člověk doby bronzové a železné. Vznik a vývoj sociálních a politických útvarů na základně přírodní a hospodářské (rod, rodové hospodaření, rodové a soukromé vlastnictví, třídní rozlišení, otroctví, války, stát).

II. První státy – První státy na světě jako produkt přírodních činitelů a hospodářských podmínek (Egypt, Mesopotamie, Fenicie, Indie, Čína). Řecko příkladem antické „demokracie“. Římské imperium a jeho hospodářské a sociální pozadí. Antická vzdělanost. Křesťanství.

III. Noví národové v Evropě – Zánik římské říše. Keltové, Germáni, Slované. Germánská říše. Karel Veliký. Církev. Feudalismus. Slované. Český stát do konce 12. století. Islam. Křížové výpravy, jejich hospodářské příčiny a náboženská motivace. Český stát v 12. a 13. století. Kolonisace a zakládání měst.

IV. Husitská revoluce a německá reformace – Husitská revoluce a její hospodářské, sociální a náboženské kořeny; význam a následky. Nové vzepětí feudální moci po Lipanech a za Jagellovců. Humanismus a renesance. Německá reformace. České země za Habsburků. Třicetiletá válka.

V. Období raného kapitalismu – Objevné plavby. Počátky koloniálního panství. Hospodářské poměry v 17. a 18. století. Nová věda. Osvícenství a osvícenský absolutismus v Evropě. Osvícenský absolutismus u nás a v Německu.

VI. Vítězná buržoasie – Anglická revoluce, Cromwell. Boj za svobodu severoamerických osad. Velká revoluce francouzská. Bonapartismus.

VII. Liberalistické období kapitalismu – Věda, vynálezy a pokroky od konce 18. do konce 19. století. Rozvoj továrního průmyslu, rozmach kapitalismu, nové třídní rozvrstvení, konečný rozklad feudalismu a osvobození selského stavu. Průmyslové dělnictvo a jeho boj za politická práva. Otázka dělnická. Karel Marx.

VIII. Národní obrození Slovanů – Národní obrození v českých zemích a na Slovensku. Rok 1848 a idea slovanské vzájemnosti. Obrozenecké hnutí u ostatních slovanských národů. Hospodářské a politické osamostatňování českého národa v 19. a 20. století.

IX. Imperialistické období kapitalismu – Zápas velmocí o světové trhy a kolonie. I. světová válka a její výsledky: porážka germánského imperialismu, vítězství bolševické revoluce v Rusku (Lenin). Vznik národních států v Evropě, československá samostatnost (Masaryk).

X. Boj demokracie s fašismem – Hospodářský a kulturní rozmach socialismu v Sovětském svazu a jeho vliv na ostatní svět (Stalin). Rozvoj Československé republiky v prvních letech. Světová hospodářská krise. Politická, hospodářská a kulturní reakce (fašismus, hitlerismus). II. světová válka. Vítězství lidové demokracie (Beneš).

Tabulka 8: Obsah vyučovacího předmětu dějepis na školách druhého stupně (měšťanské a nižší střední školy) podle II. části doplňků a změn přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 17. IX. 1946, č. A-190 635-III.). Věstník MŠO 2, 1946, sešit 17a, příloha, s. 3–5.

III. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední

Třetí část doplňků a změn přechodných učebních osnov byla vydána v červenci 1947.[96] Takto změněné a doplněné osnovy měly platit pro školní rok 1947/1948. Na školách obecných a měšťanských zůstávaly i nadále v platnosti přehledy hodin vydané v první části doplňků a změn.

V přechodných osnovách a v jejich doplňovacích změnách bylo žádáno, aby byla věnována při vyučování některým předmětům včetně dějepisu pozornost poznatkům o Slovensku. Nyní, kdy již měly být napraveny alespoň nejtěžší škody, způsobené ve vyučování okupací, měla být rozsáhlejším pěstováním těchto ustanovení ve vyučování věnována zvýšenou mírou pozornost pěstování československé vzájemnosti.

V rámci této části doplňků a změn[97] bylo upozorňováno také na vydání podrobných rozvrhů učiva pro školy málotřídní a pro vyšší třídy škol obecných zpracovaných Výzkumným ústavem pedagogickým J. A. Komenského, kde byl obsažen výběr a rozsah učiva utvořený na základě přechodných učebních osnov a jejich dosavadních doplňků a změn.[98] Pro školy byl závazný

[96] *III. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 25. VII. 1947, č. A-166 766-III.).* Věstník MŠO 3, 1947, sešit 15, s. 368–369.

[97] *III. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední (Výnos MŠO z 25. VII. 1947, č. A-166 766-III.).* Věstník MŠO 3, 1947, sešit 15, příloha.

[98] *Podrobný rozvrh učiva pro 6.–8. postupný ročník škol jednotřídních s 5 postupnými ročníky a jednotřídních až osmitřídních s 8 postupnými ročníky.* Praha 1947. Podrobné rozvrhy učiva, zpracované Výzkumným ústavem peda-

pouze výběr a rozsah učiva. Jeho rozvržení na menší časové jednotky mohlo být i nadále upravováno místní učitelskou poradou nebo okresním pedagogickým sborem za součinnosti okresních školních inspektorů. Přitom mělo být i nadále dbáno na to, aby byla na jednotlivých druzích škol ve školním okrese (dozorčím obvodě) zachována žádoucí jednota.

Zemské školní rady byly zmocňovány, aby prováděly další změny ve výběru a uspořádání učiva, kterých bylo potřeba k tomu, aby žáci měšťanských škol odcházeli do života nebo na vyšší školy s uceleným vzděláním. Přihlíženo přitom mělo být především k věcem podstatným a základním. MŠO očekávalo, že v tomto směru vyvinou potřebnou aktivitu také zemští a okresní školní inspektoři a jednotlivé učitelské sbory, a to přihlížejíce k místním poměrům a potřebám.

Výnos pozměňoval, doplňoval nebo vyhlašoval učební osnovy pro některé předměty, dějepisu se tyto změny netýkaly. Osnov dějepisu (a zeměpisu) se týkala pouze poznámka o zrušení ustanovení o probírání nebo opakování učiva předchozích tříd vydaná ve druhé části doplňků a změn (viz výše). Takto získaný čas měl být využit k důkladnému vyložení a procvičení látky předepsané pro jednotlivé ročníky.

IV. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední

Čtvrtá část doplňků a změn přechodných učebních osnov se týkala pouze škol měšťanských.[99] Dosavadní jednoroční učební kurzy při měšťanských školách měly být podle tohoto výnosu otevřeny s tímto označením ve školním roce 1948/1949 naposledy. V dalších letech až do zákonitého vyřešení organizace měšťanské školy měly být označeny jako „*IV. třída (jednoroční učební kurs)*“.[100]

S ohledem na tuto změnu došlo k některým změnám v učebních osnovách měšťanských škol – měnil se počet týdenních vyučovacích hodin některých předmětů, pozměňovaly se a doplňovaly učební osnovy některých předmětů. Učební osnovy dějepisu se podstatně neměnily, jejich nové znění mělo být vyhlášeno dodatečně.

Tyto změny učebních osnov měly nabýt účinnosti počátkem školního roku 1948/1949. Před začátkem tohoto školního roku mělo být včas vydáno nové znění přechodných učebních osnov pro všechny školy druhého stupně (nižší střední a měšťanské školy) s přihlédnutím k doplňkům a změnám I.–IV.

Tento postupný vývoj, který můžeme v období let 1945–1948 sledovat, byl ukončen nástupem komunistické strany k moci v únoru roku 1948. Brzy poté došlo k vyhlášení nového školského zákona, kterým byla zavedena jednotná škola, vyhlášeny byly také nové osnovy. Naše školství, včetně výuky dějepisu, nabralo jiný směr.

---

gogickým v Praze, byly vydány také pro jednotlivé třídy škol měšťanských: *Podrobné rozvrhy učiva pro školy měšťanské: třída I.* Praha 1947; *Podrobné rozvrhy učiva pro školy měšťanské: třída II.* Praha 1947; *Podrobné rozvrhy učiva pro školy měšťanské: třída III.* Praha 1947; *Podrobné rozvrhy učiva pro školy měšťanské: třída IV.* Praha 1947; *Podrobné rozvrhy učiva pro školy měšťanské: Jednoroční učební kurs.* Praha 1947.

[99] *IV. část doplňků a změn Přechodných učebních osnov pro školy obecné, měšťanské a střední, týkající se školy měšťanské (Výnos MŠO z 22. X. 1947, č. A-255 440-II.).* Věstník MŠO 3, 1947, sešit 20, s. 486.

[100] Žáci, kteří navštěvovali ve školním roce 1947/48 čtvrtou třídu měšťanské školy, měli v následujícím školním roce postoupit do jednoročního učebního kurzu, kde měli být vyučováni podle dosavadní osnovy s doplňkem v přírodovědě. U žáků, kteří navštěvovali v tomto školním roce třetí třídu měšťanské školy, měla být v následujícím roce otevřena čtvrtá třída s označením „*IV. třída (jednoroční učební kurs)*“, pokud se do ní přihlásilo alespoň 20 dětí. Vyučovat se v ní mělo podle učební osnovy pro IV. třídu (jednoroční učební kurs), která se tímto výnosem vyhlašovala. Pokud nebylo dostatek žáků pro zřízení samostatné třídy, mělo být těmto dětem umožněno navštěvovat jednoroční učební kurz. Přitom se k těmto žákům mělo zvlášť přihlížet, aby mohli s úspěchem sledovat vyučování v tomto kurzu. Proto se mělo již ve školním roce 1947/1948 přihlédnout k novým osnovám pro třetí třídu měšťanské školy.

Závěr

Po osvobození a obnovení samostatné republiky došlo k rychlému odstraňování deformací zavedených do našeho školství, včetně výuky dějepisu, v období německé okupace a k odstraňování křivd způsobených v tomto období. Charakter obnoveného státu naznačil již *Košický vládní program* – provedena měla být demokratizace našeho školství, přístup ke vzdělání měl být umožněn co nejširším vrstvám obyvatel. Vyhlášena byla lidově demokratická forma státu, do našeho školství byly zaváděny revoluční změny. Podoba jednotlivých předmětů byla určena přechodnými osnovami z listopadu roku 1945 a čtveřicí jejich doplňků a změn, kterými byla s jistými úpravami prodlužována platnost těchto osnov pro celé sledované období. Toto období bývá někdy označováno jako období bojů o jednotnou školu. Přiblížení k ní znamenalo vydání přechodných osnov, které byly vydány dohromady pro školy obecné, měšťanské a střední a kterými došlo ke sblížení měšťanské školy s nižšími středními školami. Výrazné změny zaznamenala také výuka dějepisu. Z dějepisu byly odstraněny deformace způsobené okupací, patrný se stal vliv levice a marxistických myšlenek. Významnou pozici získávají témata hospodářských a sociálních dějin, dějiny SSSR a dalších slovanských národů. Dominantními se znovu stávají národní dějiny. Pozornost měla být věnována také poznatkům o Slovensku. V daném období můžeme sledovat částečné zpolitizování školy, zejména společenských věd, včetně dějepisu, jakožto jednoho z ideologicky nejzávažnějších předmětů. V rámci dějepisu měl být upevňován uvědomělý postoj mládeže k výstavbě lidové republiky. Nový charakter a směr školy potvrzují také zavedení výuky ruštiny a politické výchovy do našich škol. Příklon k výše popsaným myšlenkám je vzhledem k poválečné situaci poměrně logický. Bylo by jistě zajímavé sledovat další vývoj naší školy a výuky dějepisu, nedošlo-li by v únoru roku 1948 k nástupu komunismu k moci. Po „Vítězném únoru“ byla cesta našeho školství i výuky dějepisu nalinkována novým směrem, který se může částečně jevit jako navazující na vývoj let 1945–1948. Sledované období bylo ale na rozdíl od období následujícího obdobím diskuzí nad podobou školství,[101] jehož podoba byla ovlivněna poválečnou situací spojenou s příklonem k levicovým myšlenkám a posílenou pozicí levicových stran.

Summary

History Education at Primary Schools in Czechoslovakia in 1945–1948 in Terms of Development of Curricula

During the German occupation, after the liberation and restoration of the independent Czechoslovakia, were distortions incorporated in our education rapidly removed, including the history teaching. The form of each subject was determined by temporary curriculum from November 1945, and their four appendixes and changes. Teaching history recorded in this time great changes – an important position gained economic and social history, the history of the USSR and other Slavic nations. The national history became again dominant. More attention should be paid to the history of the Slovak Republic. Further, evident is also partial politicizing of education, including history teaching.

[101] Srov. např. WALTEROVÁ, E.: *Vývoj primární a nižší sekundární školy v českém kontextu.* In: Walterová, E. et al.: Dva světy základní školy? Úskalí přechodu z 1. na 2. stupeň. Praha 2011, s. 16–50.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

KARIKATURA JAKO ZDROJ PAMĚTI UDÁLOSTÍ A OSOBNOSTÍ TOTALITNÍCH REŽIMŮ (VÝSLEDKY EMPIRICKÝCH ŠETŘENÍ U STUDUJÍCÍ MLÁDEŽE Z LET 2005–2011)

BLAŽENA GRACOVÁ

This study presents selected results of pieces of empirical research conducted in 2005–2011 relating to the memory of events and personalities from the totalitarian regimes of the twentieth century. The emphasis is placed on a specific type of historical source – cartoons, on the frequency and form of their inclusion in history teaching, and on the creation of skills in "reading" and interpreting iconic texts. It demonstrates the state of preparedness of student history teachers for work with this educational medium with the help of specific examples. It then indicates possible solutions to the situation in this regard on the basis of a diagnosis of the current situation.

Key words: branch didactics of history; empirical research; historical consciousness; historical memory; iconic text; cartoon.

Co je to karikatura?
Tělo pravdy s tváří vtipu.

Joseph Conrad

Následující pojednání nemá ambice zamýšlet se nad karikaturou jako historickým pramenem a didaktickým prostředkem, jakkoliv by to bylo téma nadmíru zajímavé. Pokusíme se zde na základě empirických šetření poodhalit, jaké místo toto atraktivní edukační médium v současné době zaujímá ve výuce dějepisu na českých školách, ale také nakolik jsou adepti učitelství dějepisu připraveni na práci s karikaturou, a to na příkladu událostí a osobností totalitních režimů 20. století.

Dnes už není nutno obhajovat potřebnost empirických šetření jakožto nedílné součásti didaktiky dějepisu.[1] Empirický výzkum „*tvoří nutnou komplementární součást teoretického výzkumu, neboť přináší jiným způsobem nezjistitelné poznatky o reálném stavu výuky, o skutečné podobě a struktuře historického vědomí mladých lidí či o reflexi školního dějepisu a jeho součástí jako o sociálním a kulturním fenoménu*".[2]

Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách

V průzkumu realizovaném v letech 2005–2006 nás zajímalo, co mladí lidé vědí o obou totalitních režimech 20. století, které významně a mnohdy obdobně ovlivnily život několika generací národů střední Evropy. Znalosti jsou základním předpokladem pochopení historických

[1] Viz GRACOVÁ, B.: *Empirické výzkumy v didaktice dějepisu u nás, jejich potřebnost a význam*. In: Beneš, Z. – Pešek, J. – Vorel, P. (edd.): IX. sjezd českých historiků. Pardubice 6.–8. září 2006. Sv. I. Pardubice – Praha – Ústí nad Labem 2007, s. 97–114.

[2] BENEŠ, Z.: *Didaktika dějepisu*. In: Pánek, J. – Tůma, O. – Kocian, J. (edd.): Manuál encyklopedie českých dějin. Praha 2003, s. 331.

událostí a zaujímání vědomých postojů k nim. *Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na ZŠ a SŠ* prokázal, že jak problematika druhé světové války, tak historie studené války a některých fenoménů období socialismu patří k tématům, která jsou pro mladé lidi atraktivní.[3] Podstatně méně atraktivní je už forma, jíž jsou v rámci školního dějepisu objasňována. Převažující učitelův výklad s minimálním využíváním textových, natož ikonografických pramenů potvrdilo značné procento maturantů z roku 2005. Tehdejší průzkum sledoval mimo jiné i reflexi osobností a událostí spjatých s oběma totalitními režimy jak ověřováním znalosti faktografie, tak schopnosti analyzovat různé typy dobových pramenů.[4]

Zvýšenou pozornost výuce moderních dějin mají podpořit četné projekty, které sázejí jak na aktivizaci žáků ve vyučovacím procesu, tak na moderní formy prezentace.[5] Především jde o účinné nasazení filmového dokumentu. I této stránce reality školního dějepisu už byla věnována při našich empirických šetřeních jistá pozornost.[6] Pedagogové však mají možnost využívat, a to téměř v každé vyučovací hodině, časově méně náročná edukační média, která mohou být neméně atraktivní. Máme na mysli karikatury, fotografie a plakáty, obsažené v nejnovějších učebních materiálech nebo běžné dostupné na internetu. Výše citovaný *Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na ZŠ a SŠ* však naznačil, že učitelé s nimi příliš často nepracují.

Do dotazníku sondujícího vědomosti studující mládeže z historie 20. století jsme tehdy zařadili čtyři známé karikatury, z nichž dvě se vztahovaly k událostem let 1938–1939, dvě let šedesátých. Ve všech případech šlo o klíčové mezníky moderních dějin. Nad úkoly se ani nepokusilo zamyslet poměrně vysoké procento respondentů (mezi 23 a 71 %), řada testovaných se ve svých odhadech mýlila, anebo odpovídala příliš obecně, čímž zastírala svou neinformovanost. Respondenti si snáze poradili s identifikací událostí starších (úspěšnost byla mezi 50 a 60 %), ať už označením adekvátní situace, či alespoň některého z jejích aktérů. Karikaturami zachycené dění šedesátých let bylo schopno správně určit jen malé procento tázaných (kolem 12–15 %).[7] Žáci se úkolů tohoto typu zhostili lépe než studenti středních odborných škol. Ve srovnání s gymnazisty však podávali obecnější a méně obsažné odpovědi. Poněkud lepších výsledků testovaní docílili při identifikaci osmi zařazených fotografií.[8]

Tato zjištění korespondují s přiznáním jak vyučujících, tak tehdejších maturantů, že se v hodinách dějepisu častěji pracuje s fotografiemi (45–56 %) než s karikaturou (9–29 %).[9] Pro

[3] Viz GRACOVÁ, B.: *Poznatky z Výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. In: Beneš, Z. (ed.): Historie a škola. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise. Praha 2008, s. 9–30.

[4] Výzkum proběhl v deseti městech České republiky v první polovině roku 2005 a dotazováni byli žáci posledního ročníku základních škol (921), závěrečných ročníků gymnázia (716) a studující na středních odborných školách (744), kteří už absolvovali dějepisný kurz. Soubor respondentů tedy zahrnoval 2381 žáků. Některé výsledky tohoto šetření byly představeny na semináři v Telči v listopadu 2009. Výsledky šetření zpracovala BULÍNOVÁ, P.: *Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. Ostrava 2007 (diplomová práce FF OU).

[5] Například organizace *Člověk v tísni* v programu *Jeden svět na školách*, a to jak každoročním projektem *Příběhy bezpráví*, tak také zpracováváním tematických celků (*Za železnou oponou*, *Holocaust* apod.).

[6] GRACOVÁ, B.: *Využití českého hraného filmu posledního dvacetiletí ve výuce dějepisu. (Výsledky empirického šetření)*. In: Märe, J. a kol.: *Dějepisné výzvy mezioborovým vztahům*. Acta Universitatis Purkynianae Fakultatis Philosophicae, Studia didaktica 1. Ústí n. L. 2010, s. 133–156. Výzkum realizovala, získaná data zpracovala a následně ve své diplomové práci využila KUNDRÁTOVÁ, K.: *Možnosti využití českého hraného filmu ve výuce dějepisu. Reflexe významných událostí a mezníků moderních dějin v českém hraném filmu od roku 1989*. Ostrava 2009 (diplomová práce FF OU). Nověji pak GRACOVÁ, B.: *Film mezi jinými edukačními médii – výsledky empirického šetření* (přednesено na česko-německé konferenci v Praze 20. ledna 2012, v tisku).

[7] Viz BULÍNOVÁ, P.: *Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. Ostrava 2007 (diplomová práce FF OU), s. 121n. Podoba Adolfa Hitlera byla žákům ze všech vyobrazených nejznámější.

[8] Úspěšnost mezi 18 a 80 %. Tamtéž, s. 114–121.

[9] Práci s ikonickým textem častěji zmiňují učitelé než jejich žáci. Viz GRACOVÁ, B.: *Poznatky z Výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. In: Beneš, Z. (ed.): Historie a škola. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise. Praha 2008, s. 22.

oba zmíněné typy ikonografických pramenů platí, že jsou využívány především v ilustrativní funkci. Důsledkem takového přístupu je malá schopnost pramen analyzovat, a prokázat tak dovednosti, k jejichž nácviku by právě systematické zařazování ikonických textů do výuky dějepisu mělo přispívat. Skutečnost, že respondenti si jsou jistější u událostí let 1918–1945 než druhé poloviny 20. století, odpovídá zřejmě časovému prostoru, který je na některých školách přes četné pokusy situaci změnit moderním dějinám vyhrazen.[10] Předpoklad, že jistý podíl na tom mají i pedagogové, neochotní učební plány podřídit aktuální preferenci dějin druhé poloviny 20. století, nás přiměl k realizaci dalšího empirického šetření, tentokrát mezi studujícími učitelství. Panuje totiž všeobecné přesvědčení, že ani čerství absolventi vysokých škol nepřicházejí vybaveni patřičnými znalostmi a hlubším pochopením soudobých dějin.

Charakteristika výzkumu z roku 2007

Na rozdíl od *Výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na ZŠ a SŠ*, který oslovil poměrně početný soubor respondentů České republiky, cílem tohoto dílčího dotazníkového průzkumu bylo zjištění, nakolik jsou ti, kteří studují historii se zaměřením na učitelství dějepisu připraveni na práci s preferovanými edukačními médii, tedy s fotografiemi a karikaturami, dokumentujícími historii 20. století. Předpokladem pro využití těchto ikonických textů ve výuce je schopnost pedagoga je adekvátně analyzovat. Odhalení významu tohoto specifického typu historického pramene však není možné bez znalosti faktografie. Na vybraných fotografiích a karikaturách měli dotazovaní rozpoznávat zachycené historické postavy nebo situace. Následně pak řešili několik úkolů, vztahujících se k těmto výtvarným dílům. Z didaktiky dějepisu by jim mělo být známo, že modelový katalog otázek usnadňuje nácvik interpretace jakéhokoliv ikonického textu.[11] Empirické šetření proběhlo na čtyřech vysokých školách České republiky v průběhu roku 2007 a zúčastnilo se ho 239 studentů.[12] Dotazník byl sestaven ve dvou variantách,[13] což umožnilo jednak zařadit větší počet fotografií i karikatur, jednak minimalizovat opisování. Výběr karikatur byl podmíněn jejich „čitelností" a předpokládanou snadnou identifikovatelností. Zvažovali jsme především takové, které se vyskytují v českých učebnicích dějepisu pro základní i střední školy.[14] Poněvadž jejich autoři doposud nevyužívají tohoto

[10] MŠMT zajistilo překlad knihy STRADLING, R.: *Jak učit evropské dějiny 20. století*. Praha 2004 do češtiny a jeho distribuci do škol. Jak příslušné RVP, tak *Katalog požadavků k maturitní zkoušce z dějepisu* a nejnověji také *Doporučení MŠMT k výuce dějin 20. století* zdůrazňují potřebu zaměřit se ve výuce dějepisu na moderní dějiny. K dispozici jsou i specializované webové portály, např. www.moderni-dejiny.cz.

[11] Viz LABISCHOVÁ, D. – GRACOVÁ, B.: *Příručka ke studiu didaktiky dějepisu*. Ostrava 2008, s. 96–116.

[12] Díky ochotě didaktiků dějepisu jsme mohli dotazníky distribuovat mezi studenty historie těchto ústavů: UJEP Ústí nad Labem – Filozofická fakulta (62), Technická univerzita Liberec – Pedagogická fakulta (34), Univerzita Hradec Králové – Filozofická fakulta (60), Ostravská univerzita – Filozofická fakulta (83).

[13] Dotazníky pro skupiny A, B sestavily a data z nich vyhodnotily v rámci svých absolventských prací STRAKOVÁ, J.: *Fotografie v dějepisných učebnicích a možnosti jejího využití ve výuce dějepisu*. Ostrava 2008 (diplomová práce FF OU) a CELENGOVÁ, Z.: *Karikatura v dějepisných učebnicích a možnosti jejího využití ve výuce dějepisu*. Ostrava 2009 (bakalářská práce FF OU). Vycházíme proto z údajů obsažených v citovaných dílech. Z. Celengová po obhajobě své práce některé propočty zpřesnila, proto se některé údaje v textu, vycházející z novější verze vyhodnocení dotazníků, mírně odlišují.

[14] V roce 2007 v nejfrekventovaněji využívané učebnici pro 9. ročník základních škol a 4. ročník víceletého gymnázia (KUKLÍK, J. – KOCIAN, J.: *Dějepis. Nejnovější dějiny*. Praha 1999) nalezneme tyto karikatury: dobová anglická karikatura zachycující přijetí Hitlerovy nabídky k jednání se Stalinem, s. 41 (tzv. svatba); dobová karikatura z německého tisku znázorňující rostoucí napětí mezi západním a východním blokem, s. 106 („bomby na páce"); dobová karikatura Chruščova a Kennedyho reagující na ostrý spor mezi SSSR a USA o rozmístění sovětských raket s jadernými hlavicemi na Kubě, s. 118 („přetahování"). Stejné karikatury zařadila do své učebnice VÁLKOVÁ, V.: *Nejnovější dějiny*. Praha 2009, s. 32, 104, 105. V učebnici pro gymnázia a střední školy KUKLÍK, J. – KUKLÍK, J.:

ikonografického pramene v takové míře jako autoři německých, ale kupříkladu i slovenských učebních materiálů, byli jsme nuceni zvolit i výtvarná díla, která mohli ti, kteří studují historii, znát z jiných publikací.[15] Předpokládali jsme rovněž jejich schopnost identifikovat historické postavy podle dostupnějších fotografií. Proto byly do dotazníků zařazeny karikatury i fotografie vztahující se k téže události nebo zachycující stejné osobnosti.[16] U karikatur však nešlo pouze o rozpoznání protagonistů, ale i o rozšifrování použité symboliky a postoje karikaturisty. Jako východisko pro vyhodnocení dotazníků nám posloužilo stanovení modelových odpovědí.[17] Uvádíme je vždy v poznámce k zadání úkolů k jednotlivým karikaturám. Rovněž testované fotografie nalezneme ve většině dějepisných učebnic určených základním a středním školám. Nás však bude v tomto kontextu zajímat pouze jediná, dokumentující stejnou událost jako karikatura.[18] Stejně tak si povšimneme jen těch karikatur, které se vztahují k námi stanovenému tématu, byť všechna zařazená výtvarná díla zaznamenávala výhradně dění ve 20. století.

Vyhodnocení průzkumu z roku 2007

Z množství karikatur, které reagovaly na nacistickou rozpínavost namířenou proti demokratickému Československu, jsme vybrali dvě.

Všechny osobnosti, které zachycuje výtvarné dílo Davida Lowa nazvané *Nepozvaný Stalin ve dveřích mnichovské konference*, rozpoznala správně většina respondentů (54 %), mnozí však identifikovali pouze některé aktéry této osudové schůzky. Nejčastěji ty, jejichž specifická fyziognomie vynikne i v karikované podobě, tedy Adolfa Hitlera (74 %), reálně v bavorské metropoli nepřítomného J. V. Stalina a Benita Mussoliniho (oba 65 %). Zástupci západních velmocí Neville Chamberlain a Édouard Daladier už nepatří k postavám na první pohled jasným. Potvrdily to jen z poloviny úspěšné odkazy našich respondentů. Celkem 6 % studentů si odpovědět buď vůbec netrouflo, nebo v zobrazených účastnících mylně spatřovalo Georgese Clémenceaua či Edvarda Beneše. Že šlo o konferenci v Mnichově, to věděla naprostá většina (93 %) studentů, s výjimkou těch, kdo úkol zcela ignorovali. Rozlišit podle gest aktéry, kteří byli pány situace, od těch, kdo jen potvrzovali připravený verdikt, nečinilo problém třem čtvrtinám testova-

Dějepis 4. Praha 2002 jsou zařazeny první dvě jmenované karikatury (s. 63, 138) a navíc Haďákova karikatura Dubčeka, Smrkovského a Černíka z Reportéra (s. 178). V učebnici MANDELOVÁ, H. et al.: *Dějiny 20. století. Dějepis pro ZŠ a víceletá gymnázia*. Liberec 2004 nalezneme karikaturu účastníků schůzky v Mnichově *Na mne tu nezbyla židle?* (s. 45), karikaturu „námluv" Hitlera a Stalina (s. 71), karikaturu Chruščova a Kennedyho z doby karibské krize (s. 90) a několik Haďákových kreseb k roku 1968 (s. 136). Ojediněle se v některých dalších učebnicích objevují i jiné karikatury k námi zvoleným tématům, např. in BUREŠOVÁ, J.: *Dějepise 9*. Olomouc 2000. V nejnovější učebnici PARKAN, F. – MIKESKA, T. – PARKANOVÁ, M.: *Dějepis 9. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011 je nově zařazena karikatura z předvolební kampaně roku 1946 (s. 98).

[15] Učitelé mají k dispozici publikaci KVAČEK, R. et al.: *Dvacáté století o sobě. Dějiny v dokumentech*. Liberec 2005. Zde zařazena karikatura účastníků schůzky v Mnichově *Na mne tu nezbyla židle?* (s. 75), karikatura „námluv" Hitlera a Stalina (s. 87), karikatura Chruščova a Kennedyho z doby karibské krize (s. 163) a několik Haďákových kreseb k roku 1968 (s. 174, 175, 177). V době průzkumu ještě nebyla dostupná publikace HUDECOVÁ, D. – LABISCHOVÁ, D.: *Nebojme se výuky moderních dějin*. Praha 2009, nabízející konkrétní příklady karikatur a fotografií vhodných pro zařazení do výuky, stejně jako knížka GRACOVÁ, B. – DRAHOŠOVÁ, L. – LABISCH, M.: *Metodika výuky historie na 2. stupni základních škol a středních školách z pohledu pedagogické praxe – náměty pro začínající učitele*. Ostrava 2009; WINTER, T. – CHROBÁK, O.: V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900–1950. Praha 2006.

[16] Josif Vissarionovič Stalin, Adolf Hitler, Nikita Sergejevič Chruščov, John Fitzgerald Kennedy.

[17] Modelové odpovědi viz in CELENGOVÁ, Z.: *Karikatura v dějepisných učebnicích a možnosti jejího využití ve výuce dějepisu*. Ostrava 2009 (bakalářská práce FF OU), s. 37–50.

[18] Fotografie Kennedyho s Chruščovem in BUREŠOVÁ, J.: *Dějepis 9. Moderní dějiny*. Olomouc 2000, s. 81.

[19] a) A. Hitler, N. Chamberlain, E. Daladier, B. Mussolini, J. V. Stalin. b) Karikatura se vztahuje k Mnichovu 1938. c) A. Hitler a B. Mussolini mají ruce zkřížené, jsou si sami sebou jisti, N. Chamberlain a E. Daladier otáčející se na Stali-

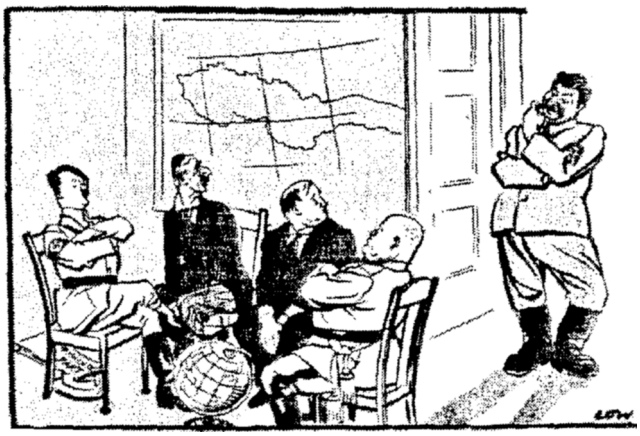

Obr. 1: *a) Které osoby karikaturista zachycuje? b) Ke které události se vztahuje? c) Které výrazové prostředky autor použil pro postavení zúčastněných? d) Které další symboly můžete nalézt?*[19]

ných, zbytek se o to ani nepokusil. Z dalších karikaturistou použitých symbolů polovina respondentů registrovala mapu Československa, zhruba třetina glóbus umístěný před účastníky konference. Smlouvy ležící pod židlí, na níž seděl nacistický vůdce, si nikdo nepovšiml. Připomeňme, že jen 60 % žáků základních a středních škol bylo o dva roky dříve schopno určit, že jde o mnichovskou konferenci, o odtržení Sudet či o rozhodnutí „o nás bez nás".[20]

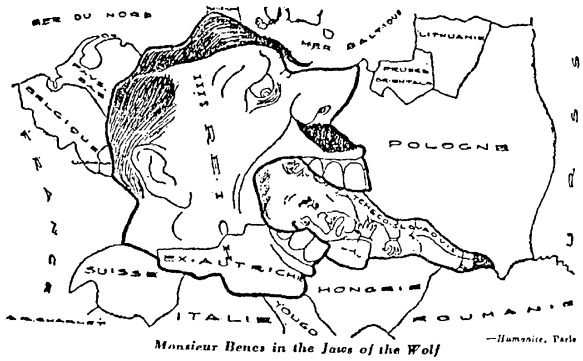

Obr. 2: *a) Která událost je karikována? b) Které dvě postavy lze rozpoznat? c) Na kterou jinou událost karikaturista odkazuje?*[21]

na, zlobícího se ve dveřích, prozrazují nejistotu a obavy. J. V. Stalin se neúčastnil mnichovského jednání, ale je na karikatuře zachycen jako osoba, která bude mít co říci k dalšímu vývoji. d) Mapa Československé republiky, globus – symbolika dělení světa, smlouva pohozená na zemi pod židlí, čtyři stoličky. Karikatura převzata z publikace KVAČEK, R. et al.: *Dvacáté století o sobě. Dějiny v dokumentech*. Liberec 2005, s. 75.

[20] BULÍNOVÁ, P.: *Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. Ostrava 2007 (diplomová práce FF OU), s. 122.

[21] a) Karikováno je zabrání pohraničí Československé republiky hitlerovským Německem, Rakousko už je součástí Třetí říše. b) Na karikatuře lze rozpoznat Adolfa Hitlera a Edvarda Beneše. c) Událost odkazuje na anšlus Rakouska. O dobových karikaturách k Mnichovu JAWORSKI, R.: *Mnichovská dohoda v mezinárodní karikatuře*. Dějiny a současnost, 98, č. 6, s. 45–49. Tam také obě karikatury. Viz rovněž http://images.google.cz [cit. 11. 9. 2012], David Low.

Druhou zvolenou karikaturou zachycující klíčový mezník českých, respektive československých dějin byla *Antropomorfní mapa střední Evropy* z francouzského listu *l'Humanité*. Nápis *Pan Beneš v čelistech vlka* nebyl z miniatury čitelný, přesto pro naprostou většinu dotazovaných (88 %) bylo zřejmé, že je znázorněn zábor pohraničí českých zemí na podzim roku 1938. Mylnou domněnku s protektorátem mohla u desetiny respondentů vyvolat jak hlava Adolfa Hitlera, tak skutečnost, že jeho zuby drtí západní polovinu území Československa, na němž je patrná silueta postavy prezidenta Beneše. Ostatně důsledky Mnichova byly pouhou předehrou následné okupace, avšak v době „březnového víru" už Edvard Beneš nestál v čele státu. Jména zobrazených osobností, Adolfa Hitlera a Edvarda Beneše, rozpoznalo rovněž 90 % respondentů. Ti, kdo předpokládali, že jde o protektorát, chybně identifikovali Emila Háchu. Více než tři čtvrtiny studentů z kresby vyčetly, že karikaturista upozorňuje také na anšlus Rakouska, které už na obrázku Hitler polyká. Ne zcela přesné varianty odpovědí odkazovaly na útok na Polsko nebo obecně na rozpínavost Německa (celkem 7 %).

I následující dvě karikatury se vztahovaly ke stejné události a také zde se nabízela možnost vybírat z několika ztvárnění sovětsko-německé smlouvy z roku 1939.

Obr. 3: *a) Které dvě osoby karikaturista zachycuje? b) Která událost je karikována? c) Co bylo jejím důsledkem?*[22]

Respondenti obou skupin poznávali Adolfa Hitlera a J. V. Stalina, v tomto případě se to zdařilo 90 % z nich. Nejsme schopni posoudit, zda desetina studentů nereagovala z pouhé ignorance nebo skutečné neznalosti. Rovněž karikovanou událost bezpečně určila většina testovaných (90 %). Tři čtvrtiny dotázaných pak uváděly napadení Polska jako důsledek paktu Hitler-Stalin.

Oba „svatebčany" rozpoznali téměř všichni dotazovaní (96 %). Omyly byly zcela výjimečné (Emil Hácha nebo Benito Mussolini vedle Adolfa Hitlera), stejně tak absence odpovědi (2 %). Pakt Ribbentrop-Molotov uvedlo 89 % studentů, adekvátní byla i připomínka jeho důsledku v podobě rozdělení Polska. Ojedinělé chybné odkazy na osu Berlín–Řím nebo Protektorát Čechy a Morava odpovídaly špatné identifikaci osob. Přesná data událostí, tedy 23. srpen 1939 nebo 28. září 1939, znalo 11 % studentů, shodné procento svou odpověď řešilo uvedením měsíce a roku události, pouze rok připsala pětina testovaných. Avšak více než třetina nebyla schopna časového určení. Celkem 14 % studentů historie tápalo, když se odchýlili buď o rok, nebo i více. Vyrovnané výkony při interpretaci zvolených karikatur, dokumentujících zásadní vývojový zvrat

[22] a) Karikatura zobrazuje Adolfa Hitlera a J. V. Stalina. b) Německo-sovětská smlouva o neútočení ze srpna 1939. c) Napadení Polska a rozdělení jeho území. Karikatura převzata z publikace KVAČEK, R. et al.: *Dvacáté století o sobě. Dějiny v dokumentech*. Liberec 2005, s. 87.

Obr. 4: a*) Kdo jsou ženich a nevěsta? b) Kterou událost svatba znázorňuje? c) Připište přesné datum události!*[23]

v předvečer světového konfliktu, jsme vcelku předpokládali. Mírně snazší zřejmě bylo rozpoznat diktátory jako ženicha a nevěstu než při jejich „námluvách". Pravděpodobným důvodem může být i častější zařazení právě této karikatury v českých učebnicích dějepisu.[24] Na druhé straně požadavek datace události snižoval četnost vyhovujících odpovědí.

Tato karikatura byla zahrnuta rovněž do výzkumu z roku 2005. Polovina gymnazistů byla tehdy schopna správně určit událost (22 % žáků základních a jen 17 % středních odborných škol), identifikací aktérů úkol řešili častěji nejmladší respondenti (40 %) a středoškoláci odborného zaměření (29 % oproti 23 % gymnazistů).[25]

Obr. 5: *a) Které osoby karikatura zachycuje? b) K jaké události se váže? c) Uveďte letopočet! d) Které symboly jsou použity?*[26]

[23] a) Ženicha představuje Adolf Hitler a nevěstu J. V. Stalin. b) Jde o smlouvu o neútočení mezi Německem a SSSR, tzv. pakt Ribbentrop-Molotov nebo Hitler-Stalin. c) 23. 8. 1939, případně 28. 9. 1938.

[24] Viz poznámka 16.

[25] BULÍNOVÁ, P.: *Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. Ostrava 2007 (diplomová práce FF OU), s. 123–124.

[26] a) Karikatura zachycuje Nikitu Sergejeviče Chruščova a Johna Fitzgeralda Kennedyho. b) Tato karikatura reaguje na ostrý spor mezi SSSR a USA o rozmístění sovětských raket s jadernými hlavicemi na Kubě. c) Rok 1962. d) Rakety s jadernými hlavicemi označenými zeměmi, na něž byly namířeny (USA, SSSR), přetahující se státníci Nikita Sergejevič Chruščov a John Fitzgerald Kennedy, stůl, tlačítko k odpálení raket.

Obrázek zachycující reprezentanty supervelmocí z doby karibské krize bývá poměrně často zařazován v dějepisných učebnicích. Navíc oba státníci představují dva velmi výrazné a naprosto odlišné typy, vhodné pro výtvarné ztvárnění. Zřejmě i zmíněné okolnosti zčásti ovlivnily úspěšnost. Oba aktéry krize správně pojmenovaly tři čtvrtiny studentů, dalším 7 % byla známa jen podoba amerického prezidenta. Někteří respondenti v zobrazených mylně spatřovali Ronalda Raegana a Leonida Břežněva, nebo se omezili na konstatování, že jde o představitele USA a SSSR. Karibskou krizi určilo 70 % testovaných, obecnější zařazení do doby studené války (18 %) jsme nepokládali za dostačující. Událost nebylo s to z díla vůbec vyčíst 12 % studentů. Adekvátní časové zařazení se zdařilo 43 % dotazovaných, 15 % se odchýlilo o rok, desetina se omezila na vymezení události šedesátými lety 20. století. Celkem 30% studentů tuto část úkolu zcela ignorovalo. Karikaturistou použité symboly nebylo obtížné rozpoznat, přesto se o to 18 % respondentů vůbec nepokusilo. Zbývající pak upozorňovali nejčastěji na rakety s jadernými hlavicemi, jejichž rozmístění na Kubě bylo ostatně podstatou tohoto sporu, přetahujících se státníků si povšimla čtvrtina, tlačítka k odpálení raket pak 15 % dotazovaných.

Protagonisty sporu rozpoznalo o dva roky dříve mnohem méně mladších respondentů (15 %) a ještě méně jich bylo schopno identifikovat krizovou situaci (12 %). Pouze 7 % testovaných určilo jak karikovanou událost, tak zástupce supervelmocí.[27]

Obr. 6: *a) Které osoby fotografie zachycuje? b) Který závažný problém musely vyřešit? c) Kdy ho řešily? Uveďte letopočet.*[28]

Zda bylo pro respondenty snazší správně určit událost i ji reprezentující osobnosti z fotografie než z karikatury, to mělo potvrdit zařazení fotografie Kennedyho s Chruščovem. V dokumentárním ztvárnění reprezentanty supervelmocí z doby karibské krize bezpečně odhalila většina tázaných (86 %). Situaci hrozící rozpoutáním jaderného konfliktu správně pojmenovaly tři čtvrtiny studentů, ať už jako karibskou, či kubánskou krizi. Celkem 13 % testovaných se při pohledu na fotografii nic nevybavilo. Pětina mladých lidí nebyla schopna časového určení snímku ani podle události, ani podle jejich protagonistů. Zhruba stejné procento připsalo adekvátní letopočet, třetina se odchýlila o rok.[29] Z uvedeného je zřejmé, že rozdíl v úspěšnosti vysokoškolských respondentů při určování karikatury či fotografie nebyl u zvoleného příkladu markantní.

[27] BULÍNOVÁ, P.: *Výzkum aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. Ostrava 2007 (diplomová práce FF OU), s. 124–125.

[28] Fotografie zařazena v učebnici PARKAN, F. – MIKESKA, T. – PARKANOVÁ, M.: *Dějepis 9. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011, s. 113.

[29] STRAKOVÁ, J.: *Fotografie v dějepisných učebnicích a možnosti jejího využití ve výuce dějepisu*. Ostrava 2008 (diplomová práce FF OU), s. 58–59.

Následující karikatury byly personální typové, čili dalo se předpokládat, že budou i studentům historie činit větší problém, jelikož chybělo vodítko v podobě významných historických postav pojících se s klíčovými událostmi. Snažili jsme se pro obě skupiny vybrat karikaturu stejné události či situace, pokud možno i s odlišným pohledem karikaturisty. První dvě výtvarná díla dokumentovala tzv. Marshallův plán hospodářské pomoci zemím zničeným válkou.

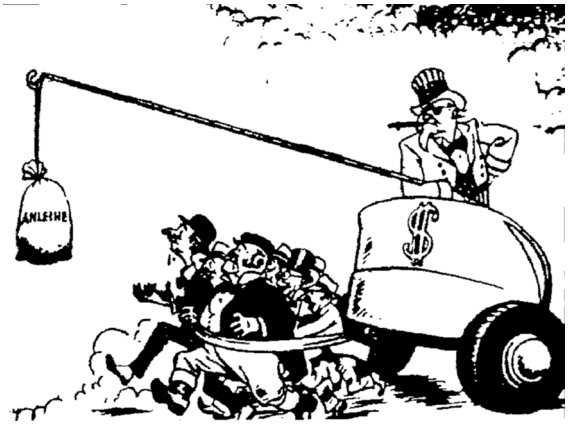

Obr. 7: *a) Co karikatura znázorňuje? b) Které symboly autor použil? c) Jaký byl názor karikaturisty?*[30]

Levicově orientovaný karikaturista nahlíží s despektem na plán americké pomoci evropským zemím, zničeným druhou světovou válkou. Marshallův plán v této kresbě odhalilo 40 % testovaných, zhruba stejné procento se odpovědi vyhnulo. Ti, kdo neurčili konkrétní událost, z některých symbolů vyvozovali, že tvůrce výtvarného díla zesměšňoval kapitalistický systém, kritizoval imperialismus USA a americkou politiku, či reagoval na tíživou poválečnou situaci (celkem 14 %). Další část úkolu ignorovalo 53 % testovaných, ostatní studenti se pokusili identifikovat alespoň některý z použitých symbolů. Povšimli si především vozíku označeného symbolem amerického dolaru (31 %) a na něm stojící postavy „strýčka Sama“ (6 %). Upozorňovali i na skupinu lidí svázaných provazem a snažících se dosáhnout na pytel s penězi a nápisem půjčka (celkem 10 %). Polovina respondentů buď karikaturu vůbec nepochopila, nebo se o nalezení jejího smyslu ani nepokusila. Pětina testovaných vyjádřila domněnku, že výtvarník vnímá americkou půjčku západním zemím jako příležitost k jejich ovládání (22 %). Nepřesné či chybné varianty odpovědí na třetí část úkolu (10 %) pocházely zřejmě od těch, kdo neodhalili karikovanou událost a ze symbolů dedukovali možný smysl (kritika monopolů, výsměch americké nátuře a přehlížení chudých bohatými).

Z druhé karikatury k téže události Marshallův plán správně identifikovalo podstatně více studentů (70 %). Některé méně přesné odpovědi připomínaly poválečnou obnovu Evropy, rozdělení Evropy na Východ a Západ v důsledku přijetí či nepřijetí půjčky (18 %). Za nevyhovující byla pokládána jak příliš obecná charakteristiku (pomoc při hospodářské krizi, 6 %), tak zcela mylná domněnka, že jde o stavbu berlínské zdi, kterou zastávala téměř desetina testovaných. Symbol zdi jako znovuvybudování Evropy správně odhalila pětina respondentů. Další varianty

[30] a) Karikatura znázorňuje Marshallův plán. b) Strýček Sam, pytel s penězi, půjčka, skupina lidí svázaných provazem a honících se za půjčkou, symbol dolaru. c) Karikaturista vyjádřil levicově orientovaný pohled. Viz http://images.google.cz [cit. 11. 9. 2012].

Obr. 8: *a) Ke které historické události se karikatura váže? b) Co symbolizuje zeď? c) Jaký názor karikaturista vyjádřil?*[31]

odpovědí se zhruba obdobnou četností vyjadřovaly spíše důsledek události, když připomínaly železnou oponu, rozdělení Evropy na Východ a Západ, rozdělení sfér vlivu (celkově 63 %) nebo mylně opět zmiňovaly stavbu berlínské zdi, začátek studené války či hospodářskou blokádu (celkově 16 %). Žádný symbol nedokázala rozpoznat desetina dotazovaných. Polovina studentů správně usoudila, že se v tomto případě jedná o demokratický pohled karikaturisty. Někteří však vnímali více jeho protisovětský postoj či obavy ze šířícího se komunismu (celkově 17 %). Podle jiných autor výtvarného díla upozornil na rozdělení sfér vlivu. Více než čtvrtina dotazovaných na tuto část úkolu buď neodpověděla, nebo připsala nesmysl (zeď proti hladu).

Zatímco předchozí dvě karikatury symbolizovaly spíše hospodářské a politické rozdělení Evropy v důsledku přijetí či odmítnutí pomoci ze strany Spojených států, v následujícím případě karikaturista vyjádřil politické a vojenské napětí mezi Západem a Východem či přímo závody ve zbrojení. Tuto informaci z díla vyčetly dvě třetiny respondentů, zbytek se domníval, že jde o znázornění nebezpečí třetí světové války.

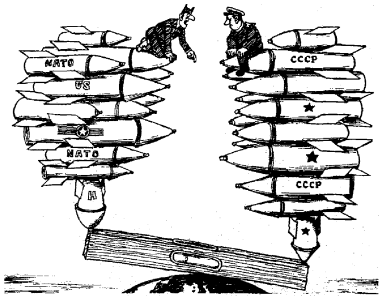

Obr. 9: *a) Který jev karikaturista znázorňuje? b) Jaké symboly obsahuje?*[32]

[31] a) Marshallův plán, pomoc USA zemím zničeným válkou. b) Symbolizuje „znovuvybudování" Evropy a roli amerického kongresu, který schvaloval americkou politiku. c) Jednu část Evropy tvořily země, které přijaly Marshallův plán, a druhou ty, které ho odmítly nebo byly nuceny odmítnout. Pro ně je charakteristická chudoba, příprava na válku pod tlakem nejmocnější z těchto zemí (symbolizována ledovým obrem). Viz http://images.google.cz [cit. 11. 9. 2012].

[32] a) Rostoucí politické a vojenské napětí mezi západním a východním blokem, které vedlo až k nebezpečí vyvolání třetí světové války. b) Rakety s jadernými hlavicemi, vodováha, vojáci, pěticípé hvězdy, zeměkoule, zkratky SSSR, US a NATO.

Za podstatný symbol karikatury většina studentů (58 %) různým způsobem označila válečný arsenál v podobě raket namířených navzájem proti sobě. Objevily se odkazy na celou řadu dalších symbolů,[33] nejčastěji si testovaní povšimli vodováhy (26 %), zkratky soupeřících supervelmocí a vojenského paktu (SSSR, US a NATO, 13 %), ale i „vykukující" zeměkoule (13 %), vojáků (3 %) a na sovětské straně pak registrovali symbol pěticípé hvězdy (7 %). Čtvrtina studentů tuto část úkolu vědomě vynechala.

Další dvě karikatury se opět vztahovaly ke stejné problematice, tentokrát k životní úrovni zemí tzv. třetího světa. Toto téma bylo frekventovaným nelichotivým „cejchováním" demokratických zemí za „železnou oponou" rovnostářskou ideologií států sovětského bloku. Podívejme se, která ze zvolených variant jeho výtvarného vyjádření byla respondentům srozumitelnější.

Obr. 10: *a) Na jaký problém karikaturista upozorňuje? b) Které symboly použil?*[34]

Tato personální typová karikatura je natolik výmluvná, že nemohlo být pochyb o úspěšnosti studentů v řešení úkolů s ní spojených. Problém chudoby zemí „třetího světa", tedy rozvojových zemí, skutečně téměř všichni (91 %) odhalili. Avšak symboly, s nimiž karikaturista pracoval, se už 17 % testovaných nenamáhalo jmenovat. Většina správně identifikovala alespoň některý z použitých.[35] Nejčastěji nápadný kontrast bílého hodujícího člověka a hladovějící osoby tmavé pleti, ten uvedla třetina testovaných. Připomínán byl rovněž řetěz jako symbol závislosti (16 %) a v desetině případů symbol zeměkoule. Na Afriku, která je vyznačena jako místo, jehož se problém dotýká, však nikdo neupozornil.

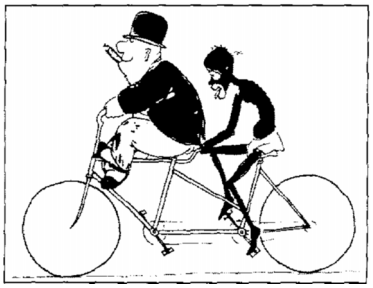

Obr. 11: *a) Na jaký problém karikatura upozorňuje? b) Jaké symboliky se využívá?*[36]

[33] Za správnou odpověď jsme považovali uvedení tří symbolů.

[34] a) Karikaturista upozorňuje na problém chudoby rozvojových zemí. b) Řetěz jako symbol závislosti zemí třetího světa na vyspělých zemích, dále bílého hodujícího člověka, osoby tmavé pleti, trpící hladem, zeměkoule s vyznačením Afriky, které se problém především týká.

[35] Za správnou odpověď jsme považovali uvedení tří symbolů.

[36] a) Problém třetího světa. b) Bohatý bílý obyvatel Západu či Severu se nechává vést chudým černochem z Jihu, který musí na jeho blahobyt tvrdě pracovat, kolo, malý hubený černoch a tlustý běloch s cylindrem a doutníkem.

Stejný motiv použitý na druhé karikatuře překvapivě ignorovala čtvrtina dotazovaných, ostatní zareagovali adekvátně. Ti, kdo rozpoznali problematiku zemí třetího světa, věnovali pozornost také použitým prostředkům. Nejčastěji odkazovali na dvojí symboliku. Tvrdá práce pro blahobyt druhého (46 %) je zde vyjádřena situací, kdy bohatý obtloustlý běloch, pravděpodobně obyvatel Západu či Severu, se nechá na kole vézt hubeným a chudým černochem z Jihu (32 %). Studenti si povšimli i doutníku, cylindru a kola (celkem 14 %).

Následující čtyři karikatury se vztahovaly k poválečnému vývoji v Československu a vždy dvě z nich zachycovaly stejnou politickou situaci. Tou první byly parlamentní volby v roce 1946.

Obr. 12: *a) Které osoby rozpoznáte? b) V čele kterých politických stran stály? c) Jakou politickou situaci karikatura zesměšňuje?*[37]

Karikatura byla doplněna dvěma texty. Nad ní stálo: „*Dosud řídil Mou vlast Rafael Kubelík. Jsem zvědav, kdo ji bude řídit teď?*“ Pod ní pak karikaturista umístil dovětek: „*Tak začínáme. Žádný sóla, žádný frajkumšty, teď hrajeme po česku a pro všechny*.“[38] V roce 1946 sice ještě nešlo o volby „na totalitní způsob“, ale jejich výsledek předznamenával další vývoj. Tato výtvarná díla bychom obtížně hledali v dějepisných učebnicích,[39] avšak předpokládali jsme, že karikované osoby budou studenti historie znát z fotografií. Naše očekávání se příliš nenaplnilo, neboť v první části úkolu nebyly dvě třetiny respondentů schopny nikoho identifikovat. Všechny aktéry události, tedy dobovou politickou elitu sestávající z reprezentantů nejsilnějších politických stran, Petra Zenkla, Zdeňka Fierlingera, Jana Šrámka a Klementa Gottwalda, rozpoznala pouhá 4 % testovaných. V případě některých lídrů jsme zaznamenali vyšší četnost reakcí, Klementa Gottwalda poznala téměř třetina, Jana Šrámka čtvrtina, Zdeňka Fierlingera 7 % a Petra Zenkla 4 % mladých lidí. Všechny politické strany, jejichž byli zástupci či vůdci, uvedlo opět jen 6 % studentů, ale jednotlivě KSČ pětina, ČSL, ČSSD a ČSNS 12–13% testovaných. Naproti tomu 68 % studentů historie si nevybavilo ani jednu z politických stran, které určovaly politické dění v poválečném Československu. Na dílčí otázku, jakou politickou situaci karikatura zesměšňuje, neodpovědělo dokonce 92 % mladých lidí. Vyhovující odpovědi nepřesáhly 6 %. Někteří mylně vztáhli výtvarné dílo k roku 1948 či 1968, nebo v osobách viděli členy exilové vlády (5 %).

[37] a) Petr Zenkl, Zdeněk Fierlinger, Jan Šrámek a Klement Gottwald. b) ČSNS, ČSSD, ČSL, KSČ. c) Volby 1946, Gottwald udává tón a všichni členové orchestru budou „hrát, jak Moskva píská“.

[38] PARKAN, F. – MIKESKA, T. – PARKANOVÁ, M.: *Dějepis 9. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011, s. 98.

[39] Pouze první karikatura, viz poznámku 38. Málokdo z respondentů si zřejmě přečetl příspěvek Michala Pehra. PEHR, M.: *Velmi slušná kampaň. Volby 1946 v heslech, karikaturách a obrazech.* Dějiny a současnost, 2004, č. 2, s. 30–32. Zde jsou publikovány i obě karikatury.

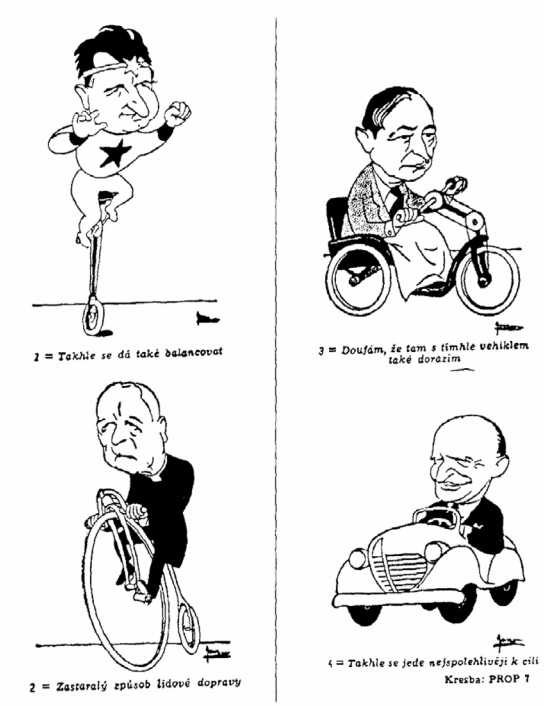

Obr. 13: *a) Které osoby karikatura zachycuje? b) Které politické strany reprezentovaly? c) K jaké konkrétní události se karikatura vztahuje?*[40]

Rovněž ve druhé variantě se vyjmenovat všechny čtyři zachycené osoby podařilo pouze 7 % respondentů. Celkem 40 % testovaných tuto část úkolu zcela ignorovalo. Nejsnazší bylo opět poznat Klementa Gottwalda, podařilo se to polovině studentů, podle úboru pak Jana Šrámka (31 %). Identifikovat Zdeňka Fierlingera (14 %) a Petra Zenkla (11 %) už bylo mnohem obtížnější, jak naznačují výsledky. Celkem 57 % dotazovaných si nebylo schopno uvědomit, že jde o představitele nejvlivnějších poválečných politických stran. Správně všechny totiž jmenovala sotva desetina studentů. Mnozí respondenti opět uváděli jen některé, 46 % KSČ, 42 % ČSL, ČSSD 28 % a ČSNS 18 % mladých lidí. S ohledem na předchozí zjištění je logické, že tři čtvrtiny testovaných nevěděly, které události se karikatura týkala. Volby 1946 uvedla pětina. Odkaz na rok 1948, kdy už se volilo podle jednotné kandidátky, svědčil o neochotě 3 % takto reagujících respondentů se pořádně nad úkolem zamyslet. Velikost písma u textů zřejmě způsobila, že nikdo z respondentů nezaregistroval ani čísla volebních kandidátek, ani charakteristiku politiky jednotlivých stran prostřednictvím použitého dopravního prostředku. Nedospěl tak ani k závěru, že kreslíř stranil národním socialistům.

Karikaturista Miroslav Liďák (pseudonym Háďák) v průběhu roku 1968 s odvahou pravidelně obrazem komentoval politické dění. Jeho práce dokumentují politické uvolnění, umožňující bez cenzurních omezení vyjádřit pocity ohrožení nedávno nabyté svobody projevu. Jeho osud za normalizace zase způsob, jakým se nakládalo s těmi, kdo se nepokořili.[41]

[40] a) Klement Gottwald, Zdeněk Fierlinger, Jan Šrámek, Petr Zenkl. b) KSČ, ČSSD, ČSL, ČSNS. c) Volby 1946.
[41] Viz FÖLDVÁRI, K.: *O karikatúre*. Bratislava 2006, s. 119–120.

Obr. 14: *a) Které osoby karikatura zobrazuje? b) S kým rozmlouvají? c) Se kterým rokem se karikovaná situace pojí?*[42]

Na první ze zvolených karikatur měli studenti identifikovat známé tváře tzv. pražského jara. Všechny tři zobrazené, tedy tehdejšího prvního tajemníka ÚV KSČ Alexandra Dubčeka, předsedu Národního shromáždění Josefa Smrkovského a premiéra Oldřicha Černíka uvedlo 13 % testovaných. Respondentům byl podle očekávání nejznámější první jmenovaný (29 %), neboť se o tomto symbolu pokusu o „socialismus s lidskou tváří" dočteme v každé dějepisné učebnici a nalezneme v ní přinejmenším jednu jeho fotografii. Nápadně vysoká postava s ježkem na hlavě na karikatuře příliš nevynikla, proto pětina těch, kdo Josefa Smrkovského poznali, zřejmě vycházela spíše z očekávání, že mezi ztvárněnými bude i tento funkčně „muž č. 2". Osoba předsedy vlády činila největší problém (desetina úspěšných), třebaže plešatá hlava čnící nad ostatními mohla identifikaci usnadnit. Další desetina tázaných si úkol usnadnila tím, že spodobněné označila obecně za české politiky či vedoucí představitele státu. Většina studentů historie na první otázku nenalezla vyhovující odpověď (54 %), což je v případě klíčového mezníku českých, respektive československých dějin na pováženou. Polovina oslovených pak vůbec netušila, kdo je na druhé straně drátu a oné trojici ironicky vyhrožuje. Druhá polovina jmenovala buď sovětského stranického vůdce Leonida Brežněva, nebo zvolila obecnější vyjádření, že jde o varování „z Moskvy". Přesvědčivá většina respondentů (78 %) však věděla, že výtvarné dílo se vztahuje k roku 1968, zbytek i tuto část úkolu ignoroval.

[42] a) Alexander Dubček, Oldřich Černík, Josef Smrkovský. b) Rozmlouvají s Moskvou, s Leonidem Březněvem. c) Rok 1968.

Obr. 15: *a) Který politik je karikován? b) Ke kterému období se karikatura váže? c) Které symboly karikaturista využil?*[43]

Na další karikatuře k témuž období Alexandra Dubčeka v úboru Jánošíka identifikovala zhruba pětina dotazovaných, na druhé straně si většina (70 %) jeho jméno nevybavila. Část testovaných se nechala zmást typickým oděvem, nepovšimla si charakteristických rysů obličeje, a proto se mylně domnívala, že karikaturista zvolil skutečně postavu slovenského „národního hrdiny". Žádnou logiku jsme nenalezli v procentuálně zanedbatelných odkazech (celkově všechny tipy 6 %) na jiné osobnosti, jejichž výběr byl překvapivě pestrý jak regionálně, tak časově (Jozef Tiso, Kazimír Badeni, Gyula Andrássy, Josif Broz Tito či Edvard Beneš). Ti, kdo Alexandra Dubčeka na karikatuře rozpoznali, většinou také výtvarné dílo přiřadili k dění roku 1968 (18 %). Celkem 82 % studentů historie však ponechalo tuto část otázky bez odpovědi. Chybná identifikace osoby měla u shodného procenta testovaných (6 %) za následek rovněž mylné časové zařazení (druhá světová válka, tzv. slovenský stát, první republika, rakousko-uherské vyrovnání). Čtvrtinu mladých lidí zaujaly použité symboly. Pětina z nich si povšimla vybuchujícího granátu,[44] dalších 9 % pak postavy Jánošíka. Přesnějšího vysvětlení situace, kdy si protagonisté tzv. pražského jara svou tolerancí těžko ovlivnitelného a rychlého spádu událostí, někdy překračujícího proklamovaný pokus o socialismus s lidskou tváří, doslova „zahrávali s ohněm", jsme se však nedočkali. Ostatní testovaní (73 %) ponechali i třetí část úkolu bez odpovědi.

Závěr

Zpracováním empirickým šetřením získaných dat jsme dospěli k následujícím závěrům. Respondenti rozpoznávají především personální individuální karikatury zobrazující osobnosti světového dění. Karikatury zachycující domácí politiky jsou už schopni identifikovat v mnohém menší míře. Studenti často odbývali odpovědi splněním pouze některých částí jednotlivých položek. Buď uváděli pouze jména karikovaných osob, pokud jim byla známa, a pominuli událost či symboliku použitou karikaturistou, nebo se odpovědi zcela vyhnuli. Nečekané obtíže

[43] a) Karikován je politik Alexander Dubček. b) Karikatura se váže k roku 1968, k tzv. pražskému jaru. c) Alexander Dubček v podobě Jánošíka, který přeskakuje ohníček zapálený vybuchujícím granátem.

[44] Adekvátní byla i odpověď vybuchující bomba.

měli u politické reprezentace poválečného Československa, ať šlo o lídry už redukovaného počtu politických stran z roku 1946, či o tváře tzv. pražského jara. V rámci školního dějepisu bychom takovéto neznalosti mohli tolerovat, pokud by byla odhalena podstata problému, u studentů historie je nedostatek této kompetence nepřijatelný. Analýza získaných dat dále prokázala, že studentům činí potíž rozpoznání personálních typových karikatur. Ty totiž vyžadují hlubší zamyšlení. A konečně identifikování všech karikaturistou použitých symbolů, zejména těch méně patrných, bylo nad síly většiny testovaných. Lze tedy konstatovat, že budoucí učitelé dějepisu mají značné rezervy jak ve znalostech nejnovějších dějin, tak v kompetenci „číst" a interpretovat ikonický text.

Jaké jsou pravděpodobné příčiny tohoto stavu? S osobnostmi světového dění, které jsou v hojné míře karikovány, se mohli studenti už setkat v průběhu povinné školní docházky či během navazujícího středoškolského studia i ve svých dějepisných učebnicích. Je s podivem, že v nich ale vesměs chybí spodobnění reprezentantů domácí politické scény. Navíc pokud některý z autorů do svého učebního materiálu tento typ výtvarného díla už zařadí, využívá ho pouze v ilustrativní funkci. Zmíněný způsob ale čtenáře dostatečně nemotivuje k hlubšímu zamyšlení, bez něhož není možná náležitá interpretace. Ostatně absence vhodného katalogu otázek způsobuje, že mnohdy ani sami vyučující netuší, čeho všeho si lze na karikatuře povšimnout. Výsledkem je malá kompetence ke „čtení" tohoto specifického typu ikonického textu u obou účastníků vyučovacího procesu.

Potvrdilo to rovněž nejnovější empirické šetření z roku 2011.[45] Při oceňování frekvence práce s různými typy historických pramenů ve výuce dějepisu karikatury „dopadly" nejhůře. Jako edukační média jsou samozřejmostí pro sotva 8 % pedagogů, pro třetinu vyučujících nepředstavují historický pramen hodný jakékoliv pozornosti. Zbytek učitelů přiznal příležitostné zařazení karikatury do výuky dějepisu. Reálnou příčinou může být i časté ignorování základního edukačního média ve výuce dějepisu, snad i pro absenci metodických stránek, obvyklých v učebnicích našich sousedů. Ty by podstatným způsobem usnadnily nácvik interpretace nejen karikatur. Dnešní technická vybavenost řady škol skýtá i jiné možnosti. Interaktivní tabule poskytují příležitost využití četných internetových zdrojů i u tohoto typu médií. Podmínkou je ovšem opět systematický nácvik kompetence potřebné i pro praktický život. Nedostatečně je využíváno také možné propojování různých zdrojů informací k téže historické události (karikatury, fotografie, plakátu i verbálního textu), proto toho často nejsou schopni ani studenti historie. Nepřipravenost budoucích učitelů v tomto směru a stereotypní návyky ze středoškolské výuky se jen velmi obtížně odstraňují. Ani didaktika dějepisu, kterou povinně – ovšem v rozdílném rozsahu a podobě – absolvují všichni budoucí učitelé, není s to zásadním způsobem situaci změnit.[46] Setkávání studujících se současnou praxí na školách, ať už v podobě průběžných náslechů a výstupů, nebo při souvislejším působení na jednom ústavu, mnohdy stereotypní návyky ještě posílí. Snad postupně se zlepšující technické vybavení škol, přibývání stále nových a zajímavějších vizuálních materiálů pro výuku dějepisu, ale především vlastní zájem budoucích učitelů umožní konečně vyjít z tohoto začarovaného kruhu.

[45] V rámci výzkumného projektu *Multikulturní aspekty vzdělávání v sociálně humanitních předmětech a jejich odraz v historickém vědomí studující mládeže*. Pro charakteristiku projektu viz příspěvek LABISCHOVÁ, D.: *Co nás zajímá na historii? Z empirického výzkumu historického vědomí* (zařazeno v této publikaci).

[46] Navíc využívání dalších příležitostí je ze strany budoucích učitelů dějepisu minimální, jak dokládá zájem o absolvování e-learningového kurzu, k němuž existuje už citovaná studijní opora GRACOVÁ, B. – DRAHOŠOVÁ, L. – LABISCH, M.: *Metodika výuky historie na druhém stupni základních škol a na středních školách z pohledu pedagogické praxe – náměty pro začínající učitele*. Ostrava 2010. (Zpracováno v rámci projektu Synergie.) Zde je možno nalézt příklady pro využití fotografie, karikatury a plakátu k motivaci i k opakování učiva.

Summary

Cartoons as a Source of Memory of Events and Personalities of Totalitarian Regimes (The Results of Empirical Research among Young Students 2005–2011)

The study presents selected results of three pieces of empirical research conducted in 2005–2011 relating to a specific type of historical source – cartoons. It demonstrates the frequency and form of the inclusion of cartoons in history teaching, and the level of skills in "reading" and interpreting iconic texts. The state of preparedness for work with this educational medium among those studying history teaching is documented with specific examples of events and personalities from the totalitarian regimes of the twentieth century. Future history teachers have considerable limitations both in terms of their knowledge of recent history and in their skills in "reading" and interpreting iconic texts. They tend to recognise personal individual cartoons depicting personalities from world history, though they do less well with figures from the Czech past. Attempts at uncovering the meaning of personal cartoons and the symbolism used are accompanied by considerable problems. 8 % of educationalists consider the use of cartoons as an educational medium a matter of course, while they are not considered a historical source worthy of attention of any kind by a third of teachers. They are not included to a sufficient extent in history textbooks and, most importantly, the textbooks lack both sample questions and methodical aspects that would facilitate the training of the necessary skills. The interconnection of various sources of information on the same historical event (cartoons, photographs, posters and verbal texts) is also inadequate. The practical training of future teachers could also be focused in this direction within the didactics of history.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

CO NÁS ZAJÍMÁ NA HISTORII? Z EMPIRICKÉHO VÝZKUMU HISTORICKÉHO VĚDOMÍ

DENISA LABISCHOVÁ

The study presents the selected findings of empirical research on historical consciousness implemented in 2011, focused on interests of pupils, students and teachers of Czech Schools in history. In addition to geographical, chronological, thematic perspective, motivation to acquire history knowledge was also the subject of research as a topic of discussions in families and among friends. Mixed qualitative and quantitative research was applied to gain as complex grasp of the topic as possible.

Key words: History didactics; empirical research; mixed design; historical consciousness; interest in history.

Úvod

Osobní vztah k historii a zájem o její poznávání spoluutváří naše pojetí minulosti a významně ovlivňuje způsoby, jakými na dějiny nahlížíme, jak je hodnotíme. O nezbytnosti zkoumání historického vědomí mládeže není pochyb, žádoucí je však zaměřovat výzkum mnohem důkladněji také na pedagogy a studenty připravující se pro profesi učitele dějepisu. Právě jejich individuální náhled na minulost a subjektivní postoje k vzdělávacímu obsahu aprobační disciplíny mají zásadní vliv na formování postojové a hodnotové orientace žáků. Tuto skutečnost potvrzují opakovaná empirická šetření,[1] jejichž výsledky naznačují, že osobnost učitele a narativ, respektive na příběhu založený výklad, představují výrazný motivační impuls a nastavují mnohdy celoživotní vztah jedince k historii.

Hledejme tedy odpovědi na otázky, co žáky českých škol a především jejich (budoucí) učitele na dějinách nejvíce zajímá, které oblasti, témata, perspektivy dějin považují za nejatraktivnější, kterým se chtějí věnovat důkladněji, a jaké cesty pro své poznávání minulosti volí.

Jedinečnou inspirací pro bádání v této oblasti se stal před více než patnácti lety realizovaný mezinárodní výzkum *Mládež a dějiny*, jehož koordinace v České republice se úspěšně ujala katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity.[2] Cenné bylo především mimořádně široké mezinárodní srovnání získaných dat, nemající v současném oborově didaktickém výzkumu obdoby, a sledování charakteru historické kultury v českém prostředí v komparaci s jinými evropskými zeměmi směřující k pomyslnému přičlenění České republiky mezi státy s obdobnými rysy.

Uskutečňování takto zaměřených šetření znesnadňují zejména limity finanční, přesto se podařilo také v české didaktice dějepisu provést kvalitní výzkumy, a to i s mezinárodními přesahy.[3] Dosud se však pozornost obracela vždy pouze na vybrané aspekty historického vědomí

[1] KLÍMA, B. et al.: *Mládež a dějiny*. Brno 2001; GRACOVÁ, B.: *Poznatky z výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách.* In: Beneš, Z. (ed.): Historie a škola. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise. Praha 2008, s. 9–30.

[2] KLÍMA, B. et al.: *Mládež a dějiny*. Brno 2001.

[3] Přehled těchto šetření viz in LABISCHOVÁ, D.: *Klíčové momenty a kontroverzní události poválečné historie v historickém vědomí žáků, studentů a učitelů českých škol (výsledky empirického výzkumu)*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 25, 2011, č. 2, s. 11–12.

(vědomosti, postoje, stereotypy, výuka dějepisu) s preferencí hlubšího přístupu, široce pojatý a komplexně strukturovaný výzkum historického vědomí byl koncipován nově až v roce 2011.[4]

Výzkum – cíle, metody, zkoumaný soubor

Podrobná charakteristika výzkumného projektu *Multikulturní aspekty vzdělávání v sociálně humanitních předmětech a jejich odraz v historickém vědomí studující mládeže*[5] byla již publikována,[6] proto zde pouze stručně uvádíme cíle, metody, techniky a specifika zkoumaného souboru respondentů.

Hlavním cílem výzkumu bylo zjistit podobu historického vědomí žáků základních, středních škol (SOŠ a gymnázií), studentů učitelství dějepisu a vyučujících dějepisu, a to v jeho komplexním pojetí. Cílem bylo rovněž postihnout vzájemné vazby mezi jednotlivými dimenzemi historického vědomí a aktuální podobou výuky dějepisu a potvrdit předpoklad, že učitelovo pojetí vzdělávacího obsahu dějepisu má na pojetí historie u žáků statisticky významný vliv.

Pro optimální dosažení výzkumných cílů byl zvolen smíšený výzkumný design, kombinující kvalitativní a kvantitativní postupy, konkrétně focus groups, in-depth interviews a dotazníkové šetření. Časově probíhala realizace šetření v období únor až prosinec 2011. Kvantitativní část výzkumu zahrnovala 2524 respondentů[7] z devíti regionů České republiky s centry Praha, Ostrava, Brno, Olomouc, Plzeň, Ústí nad Labem, Český Těšín, České Budějovice, Hradec Králové (do výzkumu byly začleněny školy ve větších městech i na venkově). V rámci části kvalitativní bylo v roce 2011 uskutečněno šest focus groups (ohniskových skupin se zapojením osmi až desíti účastníků) a dva hloubkové rozhovory, přičemž další sezení probíhají v roce 2012.

Vyhodnocení ve statistických programech Remark Office OMR, Statistical Package for the Social Sciences umožnilo vytvoření datových matic a induktivní statistické operace.

V centru pozornosti této studie stojí zájem o historii jako jedna z kategorií historického vědomí. V první fázi projektu byly účastníkům focus groups položeny otevřené otázky, na základě jejich analýzy pak byly koncipovány (převážně) uzavřené dotazníkové položky typu multiple choice:

1) Co vzbudilo váš zájem o studium historie?
2) Vyprávíte si v rodině o osudech rodinných příslušníků v minulosti?
3) Vyprávíte si s Vašimi známými o minulosti?
4) Pokud ano, co bývá podnětem k těmto rozhovorům?
5) Která geografická perspektiva historie Vám připadá nejzajímavější?
6) Která tematická perspektiva Vám připadá atraktivní?
7) Které historické období Vám připadá nejzajímavější?
8) Které období českých dějin Vám připadá nejzajímavější?
9) Kterou dobu z minulosti byste chtěli navštívit?

[4] V tomto smyslu hovoříme o výzkumu čistě oborově didaktickém, tedy zkoumajícím cíleně skupinu žáků, studentů a učitelů. Již dříve však byla uskutečněna šetření sociologická, sledující historické vědomí celé české populace: ŠUBRT, J. (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín 2010.

[5] Projekt byl financován MŠMT v rámci dotačního programu Podpora vzdělávání v jazycích národnostních menšin a multikulturní výchovy v roce 2011, řešitelka Denisa Labischová, spoluřešitelka Blažena Gracová.

[6] LABISCHOVÁ, D.: *Klíčové momenty a kontroverzní události poválečné historie v historickém vědomí žáků, studentů a učitelů českých škol (výsledky empirického výzkumu)*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 25, 2011, č. 2, s. 9–25.

[7] Zkoumaný vzorek zahrnoval 710 žáků základních škol (14–15 let), 624 žáků gymnázií (17–18 let), 586 žáků středních odborných škol (17–18 let), 347 vysokoškolských studentů učitelství dějepisu a 257 učitelů dějepisu působících na základních a středních školách.

Důkladněji jsou v tomto textu analyzována výzkumná zjištění položek č. 2, 3, 4, 8 a 9, další aspekty vztahující se k zájmu o dějiny jsou uvedeny především pro dokreslení kontextu prezentovaných výsledků.

Výsledky výzkumu

Motivace k poznávání minulosti může mít různorodý charakter. Může se jednat o náhodný impuls, jako je kupříkladu touha dopátrat se historických reálií po zhlédnutí poutavého filmu či nesmazatelný dojem po přečtení dobrodružného historického románu, může být výsledkem jedinečného působení kantora v průběhu školní docházky, ale také výrazem potřeby uchovat rodinnou paměť a tradici.

Výsledky nejnovějšího výzkumu naznačují, že především pro školní mládež (žáky základních i středních škol) je to právě hraný film s historickou tematikou, který podnítil zájem o poznávání minulosti. Naopak u učitelů (60 %) a vysokoškolských studentů (57 %) převládají zážitky z návštěvy historických památek, hradů, zámků, muzeí či galerií. Je zajímavé, že právě těmto dvěma osloveným skupinám vtiskl pozitivní vztah k dějinám pedagog (55 %), vnímaný možná jako identifikační vzor pro volbu budoucí profese. Osobnost učitele uvedla ve svých odpovědích naopak jen přibližně třetina mladších respondentů.

Pro naši analýzu je podstatné postižení míry vlivu vyprávění rodinných příslušníků, rodičů a prarodičů, představujícího nedílnou součást kulturně-historické identity jedince. Z výsledků šetření je možno usoudit, že rodinná historie nabývá na významu s věkem, neboť ji mezi motivačními podněty preferovalo 38 % učitelů, o 10 % méně vysokoškoláků a středoškoláků a pouze 22 % čtrnáctiletých žáků.

Graf 1

Graf 2

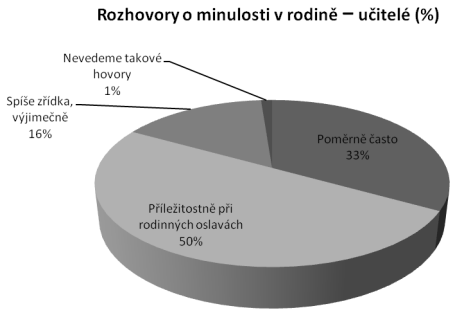

Jak naznačují grafy 1 a 2, jsou osudy rodinných příslušníků v minulosti námětem rozhovorů alespoň příležitostně na rodinných akcích a oslavách (vzhledem k rozsahu dotazníku byla otázka položena pouze těmto dvěma skupinám respondentů). V případě varianty *často* je procentuální zastoupení odpovědí učitelů o 6 % vyšší, signifikantnější je však rozdíl v případě odpovědi *příležitostně*, kterou zvolila polovina pedagogů, avšak již nižší procento (38 %) vysokoškoláků.

Nárůst obliby vyprávění předků ve vyšším věku dokládá tvrzení respondentky z focus group: „*Čím jsem starší… Když jsem tam (k babičce) jezdila jako desetiletá, tak vždycky taťka: a poslouchej babičku, až bude vyprávět, to bude zajímavé… Oceňuji to až teď, ne před těmi patnácti lety, až teď si nechávám vyprávět, a není to z donucení, ale že mě to opravdu zajímá*."

Vyprávění prarodičů mnohdy jedinečným způsobem probouzí vztah k regionální historii, podtrhuje genia loci, jak vzpomíná gymnaziální učitel dějepisu: „*To jsme šli lesem, a on (děde-*

ček) mi prostě vyprávěl, že tamhle je nějaká kaplička a stalo se tam tohle, takže to bylo přirozené vtažení do minulosti díky vyprávění člověka, který leccos prožil."

Jindy přináší diskuze o nejnovějších a soudobých dějinách nové otazníky, ba i mezigenerační spory, například na téma prožitého vztahu ke komunismu a životu v období socialistického Československa: „*Moji rodiče byli vychováváni úplně k něčemu jinému a hodně věcí se prostě zametalo pod koberec, hodně věcí bylo chápáno úplně jinak, a když jim nabídnu opačný pohled, tak jsou překvapeni,*" konstatuje studentka učitelství dějepisu a přiznává i hádky na toto téma.

Graf 3

Graf 4

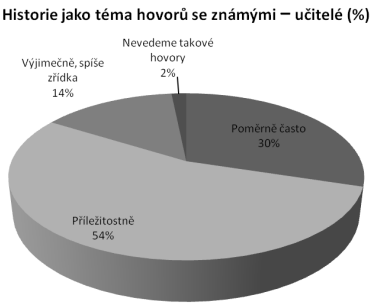

Grafy 3 a 4 vyjadřují odpovědi na obdobnou otázku, týkající se tentokrát historie jakožto námětu k hovoru se známými či přáteli. Rozdíly mezi vysokoškoláky a učiteli jsou v tomto případě nepatrné, přibližně polovina z nich se dostane k historickým tématům v rámci volnočasových setkání příležitostně.

Zatímco dialog v rodině je ponejvíce úzce spjat s osobními prožitky a osudy předků ve vypjatých dějinných okamžicích, obrací se hovory o historii v kruhu přátel či známých nezřídka k tzv. velkým politickým dějinám. Učitelé i studenti se tak v těchto situacích vlastně ocitají v pozici „expertů", kteří objasňují kontext, korigují a argumentují podloženými historickými fakty. Tato odborná role se stává součástí jejich profesní identity.

Patrné jsou odlišnosti z hlediska pohlaví dotázaných. V okruhu známých dospějí k dějinným událostem mnohem častěji muži (varianta *často* – 39 %) než ženy (28 %), výsledek se obrací v případě rodinných debat, kdy se do nich zapojují výrazně intenzivněji ženy (34 %; muži 21 %). Vysvětlením může být právě preferovaný námět hovorů, neboť některé české i zahraniční výzkumy poukazují na souvislost mezi pojetím dějin jako tzv. velké či malé (osobní, rodinné) historie a genderem, přičemž ženy tíhnou spíše k rovině osobní.[8]

Ve výzkumném šetření byly sledovány také nejčastější podněty rozhovorů se známými, tedy co respondenty obvykle přivede k tomu, aby vůbec diskutovali a polemizovali o historických otázkách.

Z grafu 5 je patrné, že se odpovědi vysokoškoláků a učitelů dějepisu v některých případech poněkud rozcházejí. U obou skupin oslovených dominuje filmové zpracování historické látky (celkově 65 %), které však převládá ve skupině žen (o 11 % častěji než u mužů). Vzhledem k vyššímu zastoupení žen mezi dotázanými pedagogy je tedy nejspíš výsledek částečně ovlivněn

[8] DEHNE, B.: *Gender im Geschichtesunterricht. Das Ende des Zyklopen?* Schwalbach 2007; BORRIES, B. von: *Frauen in Schulgeschichtsbüchern – zum Problem der Benachteiligung von Mädchen im Unterricht*. Westermanns Pädagogische Beiträge, 1975, Heft 11, s. 603; GRACOVÁ, B.: *Ženská tematika na stránkách nejnovějších českých dějepisných učebnic*. In: Märc, J. et al.: Žena jako subjekt a objekt dějepisného vyučování. Ústí nad Labem 2010 (= Studia Historica Didactica 3), s. 27–38.

Graf 5

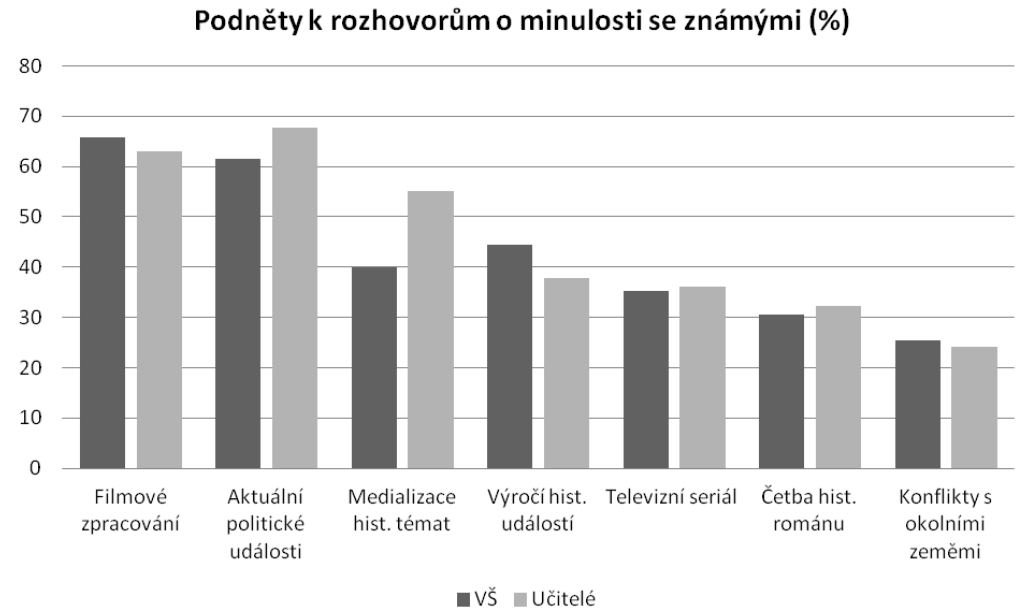

touto skutečností. Význam hraného filmu s historickou tematikou pro utváření historického vědomí české populace je nesporný a prolíná prezentované šetření v několika rovinách. Film vzbuzuje zájem o poznávání minulosti (plní tedy motivační funkci), je jedním z nejvyhledávanějších zdrojů informací o minulosti (dle odpovědí poloviny vysokoškoláků i učitelů) a zároveň podněcuje k neformálním rozhovorům o dějinách v okruhu přátel a známých. Toto zjištění dokládá důležitost didaktického uchopení problematiky a využití cenného potenciálu tohoto média pro rozvíjení analytických, interpretačních a kritických kompetencí žáků.[9]

Především pedagogové reagují ve svých neformálních debatách na aktuální společenské a politické události, a to o 6 % častěji než vysokoškoláci. O stejné procento je vyšší preference ze strany mužů než u žen. Z analýzy focus groups vyplývá, že se hledají zejména paralely mezi historickými a současnými ději („*Korupce není nic nového, to už bývalo v minulosti*"; „*Ta rozhádaná politická scéna není nic nového pod sluncem, za první republiky to bylo to samé*"), případně podobnosti vyjadřující jakousi osobní filozofii dějin („*Ohnisko té ekonomické krize, to se vlastně opakuje*"; „*Často se mluví v okruhu mých známých, že se srovnává starověký Řím a současnost, s tím teda, že se hledají analogie a důkaz pro to, že jsme jakoby zanikající společnost*"). Nezřídka se porovnává život před rokem 1989 a nyní („*Jak bylo za komunismu lépe*"). Historické argumenty nejednou slouží i ke zkratkovitému zobecnění („*Historii píšou vítězové*") či zlehčení situace použitím moralizujících výroků („*Hus se nechal pro pravdu upálit*"; „*Masaryk tvrdil, že krást se nemá*").

Medializace historických témat je třetím nejfrekventovanějším podnětem k diskuzi mezi známými. Ohlasy na interpretaci historických událostí v médiích jsou intenzivnější mezi pedagogy ve srovnání s univerzitními studenty (o 15 %), byla zjištěna také výrazná diference mezi muži (56 %) a ženami (43 %). Média mnohdy oživují historická stigmata a nastolují kontro-

[9] ŠTĚPÁNEK, K.: *K rozvoji mediální gramotnosti a podpoře výuky moderních dějin: hraný film*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 25, 2011, č. 2, s. 61–68.

verzní témata. Příkladem může být „druhá Katyň", tedy tragická letecká havárie, při níž zahynul polský prezident Lech Kaczyński v dubnu 2010 („*Jako by se znovu vracely všechny ty události v průběhu druhé světové války*") či čas od času objevující se mediální obsahy týkající se tzv. Benešových dekretů a požadavků na jejich zrušení („*U nás to považuje Václav Klaus za nedílnou součást našich dějin*"; „*Starší kolegové prostě mají tu svou pravdu*").

Média sehrávají podstatnou úlohu také při připomínání výročí historických událostí, figurující opět hojněji v odpovědích mužů (46 %) než žen (39 %). Následují televizní seriály (překvapivě poměrně vyrovnaně z hlediska pohlaví), četba historických románů (zde jsou již četnosti u žen o 22 % vyšší než u mužů), případně konfliktní situace soužití s okolními zeměmi (muži je uvádějí o 17 % častěji). Mezi vysokoškolskými studenty a pedagogy s aprobací dějepis nebyly shledány patrnější odlišnosti ve zvolených odpovědích.

Obraťme nyní pozornost k zjištěním, které úseky minulosti připadají osloveným respondentům nejatraktivnější, o které se nejvíce zajímají.

Sledujeme-li obdobné aspekty jako zmíněný výzkum *Mládež a dějiny*, je nutno zaměřit se na preferenci geografické, chronologické a tematické perspektivy dějin. Vzhledem k tomu, že důkladná analýza těchto otázek je zahrnuta v jiné studii[10], shrneme pouze nejvýraznější zjištění a posuny v komparaci právě s uvedeným mezinárodním šetřením:

a) Byly shledány rozdíly v oblibě geografické perspektivy dějin mezi jednotlivými skupinami dotázaných. Žáci v sekundárním vzdělávání preferují dějiny světové (ZŠ 61 %; gymnázia 65 %; SOŠ 57 %), došlo tedy k změně ve srovnání s výzkumem *Mládež a dějiny*, kdy volili spíše historii českou a československou. Vysokoškoláci vykazují shodný zájem o obě zmíněné dimenze (41 % světové a 42 % národní dějiny), naopak učitelé favorizují dimenzi národní (52 %).
b) Oborová didaktika dějepisu v posledních letech akcentuje regionální historii, která nabízí cenný prostor pro rozvíjení badatelských dovedností žáků. Nejoblíbenější je regionální a lokální historie u učitelů (25 %) a univerzitních studentů (22 %), překvapivě nejnižší obliba byla zaznamenána u gymnazistů (9 %), kde jsou četnosti nižší než u žáků základních (16 %) a středních odborných (15 %) škol. Tento výsledek je do značné míry alarmující a měl by se stát podnětem pro korekce kurikula, změnu koncepce maturity z dějepisu (inspirací se může stát sousední Polsko) i hlubší odbornou diskuzi nad cíli gymnaziálního vzdělávání v obecnější rovině. Byl prokázán statisticky významný pozitivní vztah mezi oblibou regionální historie u pedagogů a frekvencí zařazování regionálních dějin do výuky (chí kvadrát, p-value 0,008).
c) Z historických témat převládají příběhy ze života slavných historických osobností (nejvíce u univerzitních studentů – 49 %, nejméně u žáků základních škol – 32 %). Opět se zde potvrzuje úspěšnost tradičního výkladu dějin založeného na poutavém vyprávění učitele,[11] dále každodennost a dějiny umění, naopak v pozadí stojí dějiny hospodářské a sociální.
d) Žáci základních, středních odborných škol a gymnázií (shodně 43 %) mají v oblibě především období druhé světové války a nacistické okupace. Tím se odlišují od vysokoškoláků (36 %) a učitelů (39 %), kteří volí spíše středověk. Poměrně „lákavé" je také starověké období, zejména pro gymnazisty (40 %). Nejnovější dějiny, kterým je věnována mimořádná pozornost odborné veřejnosti, preferovala celkově pětina dotázaných (22 %). U mladších respondentů (ZŠ, SOŠ) byl zjištěn zájem také o první světovou válku (30 % a 27 %), čímž se výrazně lišili od pedagogů a studentů (11 % a 7 %).

[10] GRACOVÁ, B. – LABISCHOVÁ, D.: *Současná teorie a praxe dějepisného vzdělávání na školách*. Pedagogická orientace, 2012, č. 4, s. 516–544.

[11] Vysoká obliba vyprávění učitele byla zjištěna jak ve výzkumu *Mládež a dějiny*, tak v prezentovaném šetření.

Graf 6

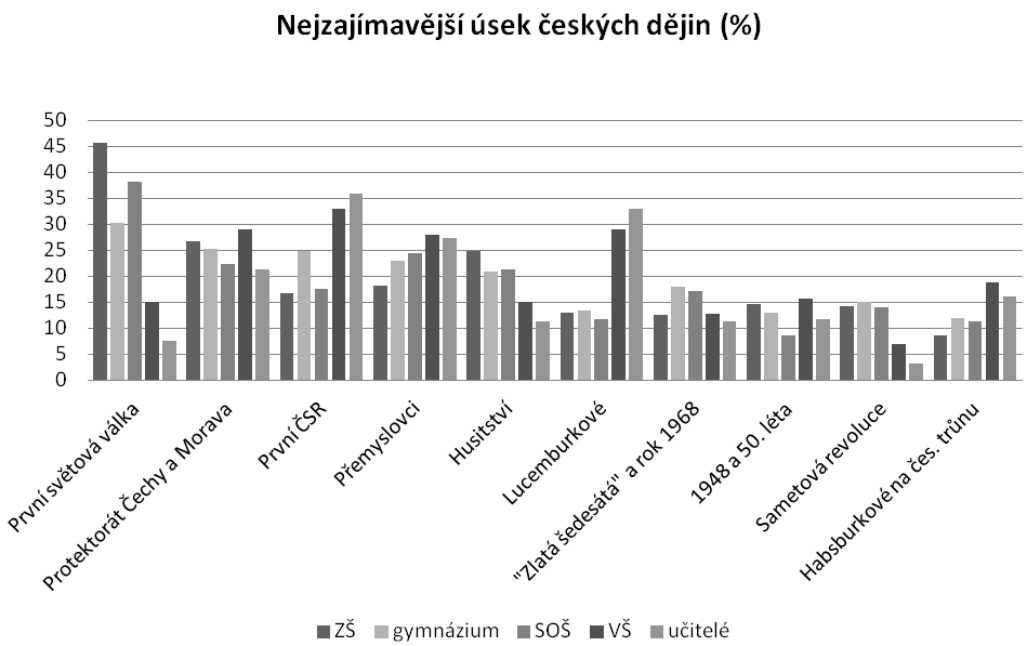

Vedle obecnějšího zájmu o uvedené historické dimenze byla pozornost zaměřena také na oblibu jednotlivých etap českých a československých dějin.

Z grafu 6 vyplývá, že v souhrnném počtu je nejvíce preferováno období první světové války. Tento výsledek ovšem kopíruje zjištění týkající se chronologické perspektivy (viz výše) a naznačuje výrazné odlišnosti mezi skupinami dotázaných. Žáci sekundárního vzdělávání jsou Velkou válkou zaujati velmi (ZŠ 46 %, SOŠ 38 %, gymnázium 30 %), naopak u učitelů (8 %) a vysokoškoláků (15 %) se jedná o jednu z nejnižších preferencí. Nepotvrzuje se zde tedy předpoklad, že válečné konflikty imponují spíše mužům (a zkoumaná skupina vysokoškoláků a učitelů se skutečně vyznačovala vyšším zastoupením žen), neboť rozdíly v četnostech odpovědí na tuto otázku u mužů (35 %) a žen (30 %) nejsou nijak markantní.

S výsledky dřívějších šetření koresponduje zájem o protektorátní období[12], tentokrát bez signifikantnějších diferencí mezi jednotlivými skupinami oslovených. Ty se týkají až třetí nejčastěji zastoupené etapy, tedy první republiky, kde byly zjištěny rozdíly až téměř o 20 %. Meziválečné Československo se těší velkému zájmu pedagogů a univerzitních studentů (36 % a 33 %), pro žáky základních a středních odborných škol však již tak silné „kouzlo“ nemá (17 % a 18 %).

Z hlediska obliby historie českých zemí následují tři úseky spadající do období středověku. Jednak je to éra Přemyslovců (celkové procentuální zastoupení je shodné s první republikou – 23 %), preferovaná spíše staršími respondenty, dále husitství, uváděné naopak častěji mladšími oslovenými (ZŠ 25 %, učitelé 11 %) a muži (28 %; ženy 16 %), a pak také období vlády Lucemburků. Celkově je lucemburská etapa zmiňována 17 % oslovených, avšak pro učitele představuje druhou nejzajímavější variantu (33 %) a i mezi vysokoškoláky se o pomyslné „druhé místo“

[12] GRACOVÁ, B.: *Poznatky z výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách.* In: Beneš, Z. (ed.): Historie a škola. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise. Praha 2008, s. 9–30.

dělí s Protektorátem Čechy a Morava (29 %). Současně byly zjištěny výrazné odlišnosti z hlediska pohlaví, kdy svůj zájem vyslovilo 12 % mužů a 20 % žen. Naopak žáci v sekundárním stupni vzdělávání tuto dobu nikterak nevyzdvihují (12–13 %) a za zajímavější pokládají nejnovější a soudobé dějiny. Je otázkou, nakolik tento trend odráží proměny v pojetí školního dějepisu, kdy již „zlaté časy Otce vlasti" nejsou tak nekriticky glorifikovány a kdy je akcent kladen právě na období poválečné.

Graf 7

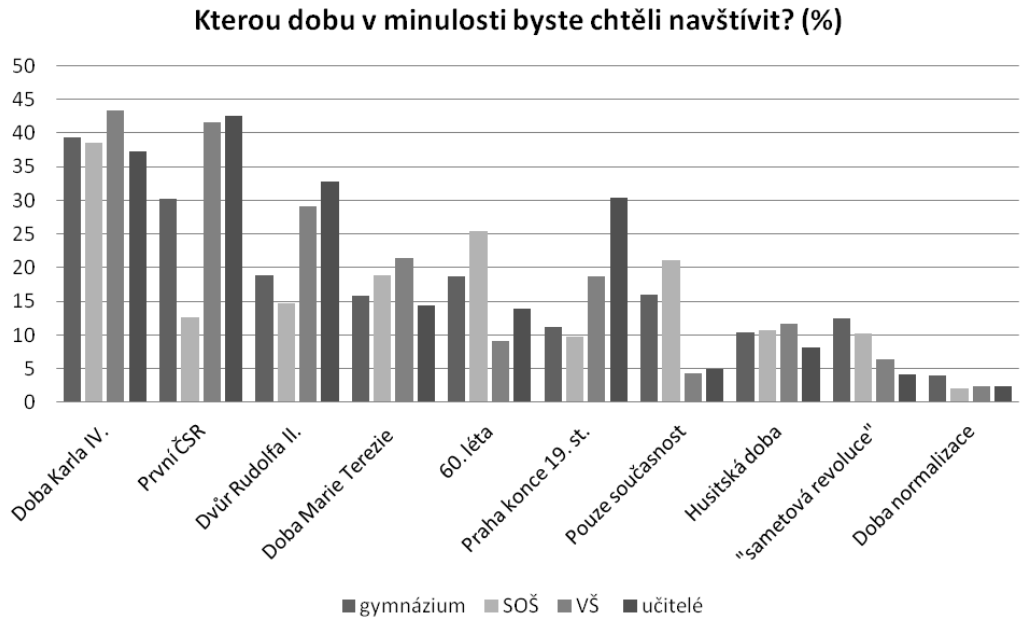

Poslední položka dotazníku, vztahující se k zájmu o historii, měla formu projektivní otázky.[13] Úkolem respondentů bylo zamyslet se nad tím, do které doby by se chtěli podívat, kdyby měli tu možnost a vlastnili například „stroj času". Tato otázka byla v prvotní fázi položena vysokoškolským studentům učitelství dějepisu i učitelům základních a středních škol v rámci pěti focus groups. Na základě analýzy otevřeného kódování byly stanoveny nejčastější varianty, jež byly operacionalizovány v podobě uzavřené dotazníkové položky.

V grafu 7 je zaneseno, že celkově největší přitažlivost má pro respondenty doba vlády Karla IV., nejčastěji takto odpovídali vysokoškoláci. V průběhu focus groups nebyla daná odpověď většinou doplněna vysvětlením důvodů, mnohem častěji měla formu „samozřejmého" tvrzení. Výjimku představoval spíše odlehčující odkaz na známou pověst a vyslovení přání „*vidět na vlastní oči, jak se Karlův most staví z vajíček*".

U druhé nejfrekventovanější možnosti, tedy první republiky, již vidíme mnohem zásadnější odlišnosti mezi jednotlivými skupinami dotázaných. Pro učitele je to doba jednoznačně nejatraktivnější (43 %), láká stejné množství vysokoškoláků (42 %) i gymnazisty (30 %), ovšem mezi žáky středních odborných škol byl zjištěn mnohem menší zájem podívat se do meziválečného Československa (13 %).

[13] Tato otázka nebyla položena žákům základních škol.

Obdiv k první republice je spojen s formováním nové státnosti a hospodářskou vyspělostí („*Euforie, že je nová republika*“; „*Ten stát vzkvétal, snažil se postavit na vlastní nohy*“; „*Československo na tom bylo průmyslově dobře*“). Časté jsou také odkazy na morální hodnoty („*Určité zachovávání mravů, přetrvávání takových těch hodnot*“; „*Závan demokracie díky Masarykovi*“). Nechybí ani pozitivní hodnocení tehdejší módy a především ovlivnění filmy pro pamětníky („*Chtěla bych potkat Oldřicha Nového*“; „*Taková ta vyšší společnost, něco jako Kristián*“) i současnými seriály, jejichž děj se odehrává právě v prvorepublikovém období (*Četnické humoresky*).

Následují historické etapy, jimž je v rámci dějepisného vyučování tradičně věnován poměrně velký prostor, tedy doba rudolfínská a období osvícenského absolutismu za vlády Marie Terezie a Josefa II. Především pro část starších respondentů je přitažlivý dvůr Rudolfa II., jak je vykreslen ve veselohře *Císařův pekař a pekařův císař* s nezapomenutelným Janem Werichem v hlavní roli.

Mladší dotázaní uváděli častěji uvolněná léta šedesátá léta minulého století (26 % žáků SOŠ, pouze 9 % vysokoškoláků). Především učitele pak vábí také Praha konce 19. století (30 %).

Pětinu žáků středních odborných škol a 16 % gymnazistů „výlet do minulosti“ příliš neláká, této příležitosti by však odolala jen mizivá část univerzitních studentů a učitelů dějepisu (4 % a 5 %).

Když už kantoři odmítli využít cestování v čase, bylo to zejména pro touhu uchovat si historii jako něco, co nikdy dokonale nepoznáme, co pro nás vždy zůstane alespoň zčásti tajemstvím. Jak konstatuje jeden z oslovených gymnaziálních učitelů: „*Já bych si tu historii prostě chtěl nechat tak, kdy stejně nebudeme vědět všechno, kdy tu mozaiku musíme skládat a kdy zažíváme ten úžasný pocit, že rekonstruujeme něco, co nás pohltilo. A ten stroj času by to tak usnadnil a vlastně vulgarizoval, že bych tam asi nenastoupil*.“

Summary

What Do We Find Interesting in History? From Empirical Research on Historical Consciousness

The research on historical consciousness plays a significant role in history didactics. The research implemented in 2011 among pupils, students and teachers focused on finding out their interest in perspectives of history, motivation to gaining the knowledge about the past and history as a topic of informal discussions in families and among friends. In comparison with international research Youth and History some shift was noticed towards the preference of the world and modern history. This shift was probably influenced by recommendations of the Ministry of Education, Youth and Sports and professionals in the field of history.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity,
řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

PROJEKT KRYTYCZNEJ DYDAKTYKI HISTORII

VIOLETTA JULKOWSKA

The topic of the article is the sketch of the project of critical historical didactics. The basis of critical didactics are following rules: firstly: multiperspectivity (different points of view and various historical sources); secondly: controversity (alternative interpretations); thirdly: pluralism (presence of many opinions and appreciations about historical events). These rules correspond with following didactical steps: reconstruction, deconstruction and opinion, which lead to create open vision of the past. Schooling competences of critical historical reflection is a present challenge for didactics of history.

Key words: historical consciousness; common memory; critical historical didactics; historical reflection.

1. Świadomość historyczna – miejsce wspólne pamięci i historii

Współczesna dydaktyka historii sięga do nowych podstaw teoretycznych nauk historycznych w wersji po zwrocie lingwistycznym i etycznym oraz do ustaleń pochodzących z nowych obszarów badań historycznych (historii mentalności, mikrohistorii, oral history, pamięć zbiorową), systematycznie wypracowując swój projekt dydaktyki krytycznej.[1]

W projekcie tym jest miejsce na pluralizm historiograficzny i konfrontację różnych obrazów przeszłości, w tym również obrazów będących zapisem pamięci zbiorowej i kulturowej. Krytyczny ogląd jaki jest cechą istotną współczesnej dydaktyki historii paradoksalnie zbliża ją i uwrażliwia na „głos pamięci" ale czyni to poprzez filtr metod interpretacji, poprzez wypracowywane zasady dekonstrukcji różnorodnych obrazów przeszłości. Kształcenie złożonej kompetencji krytycznego myślenia historycznego uczniów, takiej która miałaby szansę stać się ich samokształcącą kompetencją kulturową, choć jest zadaniem niezwykle trudnym w realizacji, powinno być w centrum uwagi współczesnej edukacji historycznej.

W polskiej dydaktyce historii już od końca lat osiemdziesiątych kluczową rolę odgrywało pojęcie świadomości historycznej, którą definiowano w sposób niejednoznaczny, najczęściej jednak posługując się odniesieniem do socjologii.

[1] Bibliografia do badania: JULKOWSKA, V. *Miejsca wspólne dydaktyki historii i pamięci*. In: Treaba, R. – Hahn, H. H. (red.): Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Tom IV. Warszawa 2013, s. 285–298; JULKOWSKA, V.: *Refleksje dydaktyka historii na kanwie lektury. O myśleniu historycznym Wojciecha Wrzoska*. Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne 1, 2010, s.107–118; KOSELLECK, R.: *Przestrzeń doświadczenia i horyzont oczekiwań – dwie kategorie historyczne*. In: Koselleck, R.: Semantyka historyczna. Red. H. Orłowski. Poznań 2001, s. 359–388; MATERNICKI, J. (red.): *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych*. Warszawa 1985; MATERNICKI, J. – MAJOREK, Cz. – SUCHOŃSKI, A.: *Dydaktyka historii*. Warszawa 1993, s. 133–137; MATERNICKI, J. (red.): *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny*. Warszawa 2004; POMORSKI, J.: *Edukacja historyczna u progu XXI wieku*. In: Majorek, Cz. (red.): Po co uczyć historii? Warszawa 1988, s. 239–253; POMORSKI, J.: *Jak uczyć historii w nowej szkole*. In: Kujawska, M. (red.): Uczeń i nowa humanistyka. Poznań 2000, s. 11–17; RICOUER, P.: *Pamięć, historia, zapomnienie*. Kraków 2006; TOPOLSKI, J. (red.): *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*. Łódź 1981; WRZOSEK, W.: *Historia jako nauka o kulturze. Współczesne rozumienie sentencji: Historia magistra vitae est*. In: Kujawska, M. (red.): Uczeń i nowa humanistyka. Poznań 2000, s. 135–141; WRZOSEK, W.: *O myśleniu historycznym*. Bydgoszcz 2009.

Świadomość historyczna będąc częścią świadomości kulturowej, upowszechnia się według podobnych mechanizmów, z których podstawowym jest żywiołowe uczestnictwo ludzi w życiu społecznym. To uczestnictwo nasyca mentalność jednostek fundamentalnymi dla danej kultury sposobami ujmowania świata, przekonaniami, sądami i ocenami. Spontaniczne uczestnictwo w kulturze zapewnia każdemu z uczestników i zarazem całej zbiorowości kompetencję kulturową, w tym określoną kompetencję historyczną, ta zaś kształtuje się w procesie włączania sumy wyobrażeń o przeszłości do aktualnej świadomości indywidualnej. Świadomość historyczna przyswajana jest poprzez tradycję rodzinną, religijną, literaturę oraz media kultury właściwe dla różnych czasów. Składają się nań wyobrażenia o wydarzeniach i postaciach z przeszłości, sądy dotyczące własnej wspólnoty i wyrażające jej podstawowy system wartości. Świadomość historyczna jest na tyle istotna dla kształtowania poczucia tożsamości i więzi grupowej, dla przekazywania wzorów i wartości, dla legitymizowania władzy i istniejącego porządku, że społeczeństwa dopracowały się zinstytucjonalizowanego sposobu upowszechniania świadomości historycznej w postaci szkolnego nauczania historii. Z tego punktu widzenia nauczanie historii ma na celu zracjonalizowanie i usystematyzowanie świadomości historycznej, do czego służy przygotowany przez profesjonalnych historyków naukowy przekaz wiedzy historycznej.

W dyskusji jaką w latach osiemdziesiątych toczono na temat znaczenia i sposobu badania świadomości historycznej, grono socjologów, metodologów i dydaktyków historii dokonało niezależnych uzgodnień definicyjnych odnośnie tego kluczowego pojęcia. Dydaktycy historii przyjęli rozumienie świadomości historycznej bliskie socjologom, a więc tożsame z „żywą" pamięcią lub pamięcią społeczną, zaznaczając, że w poznawaniu historii ma ona znaczenie zarówno retrospektywne jak i prospektywne, czym rozszerzyli stanowisko części socjologów.

Z kolei definicję zaproponowaną przez Jerzego Topolskiego uznano wówczas za zbyt szeroką, ponieważ przedstawiała ona świadomość historyczną jako zasób wszelkiej wiedzy o przeszłości, w tym i krytycznej, która staje się funkcjonalnym elementem struktur motywacyjnych ludzkiego działania, wpływającym na te działania i je determinującym. Moim zdaniem ujęcie Topolskiego, postulujące rozszerzenie świadomości historycznej o krytyczną refleksję nad przeszłością, sformułowane zostało jako postulat metodologiczny pod adresem dydaktyków historii, odnoszący się do kształcenia „myślenia historycznego" w ramach edukacji historycznej. Topolski wychodził z założenia, że refleksja w społeczeństwie o tym, jak wyobrażenia o przeszłości wpływają na podejmowane działania jest nikła, dlatego postulował kształcenie świadomości krytycznej, dające szansę na aktywną postawę społeczeństwa wobec zmieniającej się rzeczywistości.

Należy dodać, że podobne stanowisko, dotyczące krytycznej refleksji historyka, reprezentuje współczesna niemiecka dydaktyka historii. Pomimo dostrzegalnej różnicy zdań była to niezwykle istotna debata z punktu widzenia podstaw teoretycznych dydaktyki historii, która zapoczątkowała namysł nad kształtem współczesnej polskiej edukacji historycznej oraz przyczyniała się do rozwoju badań empirycznych nad świadomością historyczną młodzieży.

Dla polskich dydaktyków historii świadomość historyczna stała się interesującym problemem badawczym w wymiarze pamięci społecznej, gdyż odnosi się ona do percepcji żywiołowo pozyskiwanych informacji o przeszłości dzięki uczestnictwu w kulturze oraz gdy przebiega w warunkach szkolnych. W tym drugim przypadku świadomość historyczna stanowi swoisty kontekst kulturowy, w którym zanurzony jest cały proces kształcenia historycznego. Zarówno świadomość „żywiołowa", jak i ta poddana opracowaniu krytycznemu w szkole, nie jest wolna od stereotypowych lub zmitologizowanych obrazów przeszłości, bo są one stałym elementem składowym świadomości kulturowej.

Częstym źródłem mitów i stereotypów są historiografie narodowe, kształtujące określone wyobrażenia o przeszłości powtarzane i utrwalane w kolejnych interpretacjach dziejów. Rzeczą edukacji historycznej, w myśl zasad krytycznej dydaktyki historii, nie jest walka z tymi mitami oraz ze stereotypami, lecz ukazanie ich złożonego charakteru na drodze przemyślanej dekonstrukcji. Celem tego działania byłoby uwrażliwianie na złożoność problemów wynikających z bycia w kulturze oraz kształtowanie umiejętności rozumienia różnych zjawisk i procesów na styku kultur.

2. „Myślenie historyczne" – kategoria pojęciowa krytycznej dydaktyki historii

Myślenie historyczne stało się ważną kategorią pojęciową w polskiej dydaktyce historii, odwołującą się do teorii wiedzy historycznej. W odróżnieniu od świadomości historycznej, traktowanej jako kompetencja nabywana poprzez spontaniczne uczestnictwo w kulturze, myślenie historyczne rozumiane było przez metodologów historii jako rodzaj specyficznej kompetencji krytycznej, nabywanej w trakcie szkolnej edukacji historycznej. Kategoria „myślenia historycznego" podlega dynamice wewnętrznej przemian jakie zachodzą w obrębie nauki historycznej, z tego powodu jej rozumienie ulega stałej zmianie, zależąc od postawy filozoficzno-metodologicznej reprezentowanej przez metodologów i dydaktyków, którzy się do niej odwołują. Współczesna dydaktyka historii lokując swoje zainteresowania badawcze społecznym funkcjonowaniem wiedzy historycznej, zbliża się coraz bardziej do refleksji kulturowej. Jednak ogólnie przyjętą i obowiązującą na gruncie akademickiej dydaktyki historii definicją „myślenia historycznego" jest ta, którą w ślad za Jerzym Topolskim, ale z pewnymi modyfikacjami, wynikającymi z taksonomii celów kształcenia historycznego, zaproponował Jerzy Maternicki. W myśl tej definicji dla dydaktyki historii najistotniejsze jest naukowe myślenie historyczne, które cechuje: dynamizm, globalizm, nomotetyzm, aktywizm, gentyzm, uniwersalizm. Widoczne w tej definicji scjentystyczne podejście do myślenia historycznego jest znakiem czasu, w którym definicja ta była formułowana. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że kryteria naukowości są historycznie zmienne a poza nimi zmianie ulegają także warunki społeczne w jakich przebiega proces edukacji, „myśleniu historycznemu" należy się ze strony uczących permanentna uwaga. Jego kształcenie ma miejsce w toku edukacji historycznej, która również jest wypadkową zmieniających się składowych: takich jak: aktualna wykładnia społecznej funkcji historii, wielokształtność współczesnej historiografii, aktualny w danym momencie stan świadomości historycznej społeczeństwa oraz środki oddziaływania dydaktycznego, będące w dyspozycji historyka wreszcie przemiany kulturowe.

Ze wskazanych tu elementów zwłaszcza zmieniająca się na naszych oczach historiografia, oferująca nowe obrazy przeszłości i sposoby jej rozumienia, stwarza potrzebę permanentnej refleksji na gruncie krytycznie pojmowanej dydaktyki historii. Nowe nurty historiografii, wychodzące obecnie poza scjentystycznie pojmowaną naukę historyczną, o ile zostaną aktywnie włączone do szkolnej narracji historycznej, mogą w znaczący sposób wpłynąć na kształt „myślenia historycznego".

Po dwóch dekadach starań o zaszczepienie naukowego myślenia historycznego w polskich szkołach, przychodzi obecnie pora na uzupełnienie dyskursu dydaktycznego o ważny składnik jakim jest kulturowy status wiedzy historycznej, a w ślad za tym zaproponowanie kulturowego ujęcia historii w edukacji.

Współczesna stosowana dydaktyka historii zaleca, by kształtowanie kompetencji myślenia historycznego uwzględniało konfrontowanie różnorodnych ujęć historiograficznych z obrazami utrwalonymi przez pamięć kulturową. Efektem intensywnie prowadzonej pracy dydaktycznej na

materiale historycznym, w trakcie realizacji tego typu zaleceń, może stać się umiejętność rozróżniania opinii i ocen, a ponadto postawa empatyczna i respekt wobec innych, rozumienie wpływu wydarzeń z przeszłości na naszą teraźniejszość, a w konsekwencji również świadoma „praca nad pamięcią".

Przed dydaktyką historii otwiera się więc zadanie powtórnego, tym razem wieloaspektowego zdefiniowania podstawowych elementów „myślenia historycznego". Nowe podejście wymaga nie tylko bogatszej refleksji filozoficznej ale też równoległego podejścia pragmatycznego, ze względu na funkcjonalny i operacyjny charakter teoretycznych kategorii dydaktyki historii.

Podstawą krytycznej dydaktyki są więc następujące zasady: po pierwsze wieloperspektywiczności ujęcia, uwzględniające istnienie w narracji szkolnej różnorodnych punktów widzenia i obecności zróżnicowanych źródeł historycznych; po drugie: kontrowersyjności czyli współwystępowania alternatywnych interpretacji, mobilizujących uczniów do ich rozpoznawania, krytyki i oceny; po trzecie: zasada pluralizmu rozumiana jako zaakceptowana w systemach demokratycznych obecność wielu opinii i ocen na temat wydarzeń historycznych, która w konsekwencji sprowadza konieczność radzenia sobie z tą wielością a przy tym samodzielnego wypracowania własnej oceny zdarzeń. Zasadom tym odpowiadają kolejne kroki dydaktyczne: rekonstrukcja, dekonstrukcja i ocena, które prowadzą do skonstruowania otwartego obrazu przeszłości.

Proponowane przez dydaktykę krytyczną podejście polega więc na kształceniu takich umiejętności i kompetencji, które sprzyjają formowaniu krytycznej świadomości historycznej na drodze refleksji i autorefleksji. Metodologiczną zasadą jest przy tym konsekwentne ukazywanie uczniom konstrukcyjnego charakteru historiografii. Na tych zasadach oparte są nie tylko programy nauczania ale również permanentnie doskonalone niemieckie podręczniki historii. Osiągnięcia na polu stosowanej krytycznej dydaktyki historii mogą stać się inspiracją do poszukiwania nowych rozwiązań na gruncie polskim, przy całej świadomości tego, że choć podążamy własnymi drogami to jednak w tym samym kierunku.

Zwrot w naukach historycznych na gruncie polskim spowodował impuls do przemyśleń w obszarze kształtowanie kompetencji myślenia historycznego w taki sposób aby możliwe było konfrontowanie różnorodnych ujęć historiograficznych z obrazami utrwalonymi również przez pamięć zbiorową i kulturową. Zakładanym efektem intensywnie prowadzonej pracy dydaktycznej, na nowego typu materiale źródłowym i historycznym, może stać się umiejętność rozróżniania opinii i ocen, postawa empatyczna i respekt wobec innych, rozumienie wpływu wydarzeń z przeszłości na naszą teraźniejszość, a w konsekwencji również świadoma „praca nad pamięcią". Inspiracje płynące z refleksji filozoficznej nad pamięcią, formułowane przez Reinhrta Kosellecka i rozwijane u Paula Ricourea, ukazują w nowym świetle fenomen świadomości historycznej.

Przywoływane przez obu kategorie: „przestrzeń doświadczenia" i „horyzont oczekiwań" to nadal najważniejsze wyzwania stojące przed współczesną humanistyką, związane z pamięcią i tożsamością.

3. Dydaktyka historii – przestrzeń dialogu historii z pamięcią?

Krytyczne podejście do zadań edukacji historycznej nie jest pracą łatwą gdy idzie o własną historię, a staje się tym trudniejsze gdy dochodzi do porównania dwóch konkurujących ze sobą lub postrzeganych jako przeciwstawne, wizji historiograficznych przeszłości. Poszukiwanie rozwiązań satysfakcjonujących tak na gruncie historiografii jak i dydaktyki historii, przy jednoczesnym respektowaniu różnic w ujęciu i ocenie wydarzeń. Różnice są niezbywalną cechą

wszystkich bez wyjątku historiografii narodowych, wymagają zaakceptowania faktu współistnienia często diametralnie różnych pamięci zbiorowych na styku narodowych historii.

W uzgodnieniu wspólnej koncepcji podręcznika do historii pojawiły się sygnały świadczące o odmiennych tradycjach dydaktycznych, reprezentowanych przez uczestników projektu. W toku współpracy oczywiste stało się, że owe różnice w interpretacjach i rozumieniu wspólnej przeszłości mają swoje korzenie w kulturze nauczania historii właściwej dla danego kraju, co starałam się wyżej przedstawić.

W polskiej definicji dydaktyki historii podkreśla się pragmatyczny wymiar związany z nauczaniem i uczeniem się historii. Owo zadanie edukacyjne nakłada na dydaktykę historii refleksję na temat celów, treści oraz metod kształcenia historycznego, zgodnego z aktualnymi standardami nauki historycznej i stanem badań nad historiografią a przy tym uwzględniającego wielokształtność tej historiografii. Wspomniana refleksja stanowi podstawę szczegółowej metodyki nauczania historii szkolnej, która nie jest tożsama z dydaktyką ogólną lecz ma wsparcie przede wszystkim teoretyczne i metodologiczne w postaci akademickiej dydaktyki historii.

Praca nad określoną kulturą nauczania historii, co jest cechą programu krytycznej dydaktyki historii, może w dłuższej perspektywie wpływać znacząco na kulturę pamięci.

Nie jest to możliwe gdy dydaktyka historii oferuje „gotowe" obrazy przeszłości o z góry określonym kierunku interpretacyjnym. Zamknięte obrazy przeszłości nie tylko odraczają istotne dla rozumienia przeszłości pytania, ale bardzo często w ogóle pozbawiają uczniów i nauczycieli jedynej okazji do ich postawienia i rozwiązania. Dopiero na kanwie „otwartych" obrazów przeszłości, które uczą złożonej kompetencji kulturowej „obchodzenia się z historią", pojawia się szansa twórczej, a co ważniejsze, samodzielnej pracy ucznia – pojawia się również miejsce dla pamięci. Przykładowo: uzupełnieniem dla syntetycznych ujęć głównych problemów powinno stać się zastosowanie perspektywy mikrohistorycznej.

Dla współczesnej dydaktyki historii istotna jest refleksja nad zwrotami w humanistyce i czerpanie inspiracji z przemian w nauce historycznej. Kształcenie historyczne w polskiej tradycji dydaktycznej ma za sobą doświadczenie formacyjnego charakteru edukacji historycznej, która zakłada konieczność refleksji i autorefleksji.

Polska specyfika badań historycznych i dydaktycznych nad świadomością historyczną pozwala na utożsamienie świadomości historycznej z pamięcią społeczną, a tej z kolei z problematyką myślenia historycznego, jako specjalnej kompetencji kształconej w ramach pracy nad świadomością historyczną, w tym refleksji nad pracą „pamięci".

Kształcenie złożonej kompetencji krytycznego myślenia historycznego, pozostanie aktualnym wyzwaniem stojącym przed dydaktyką historii. Jej stosowanie wydaje się warunkiem koniecznym przezwyciężenia konfrontacyjnej relacji między pamięcią i historią w świadomości historycznej.

Jeśli poważnie stawiamy sobie pytanie, co musimy wiedzieć o przeszłości, byśmy rozumieli samych siebie oraz jakiej wiedzy o przeszłości będą potrzebowały następne pokolenia, to jedną z odpowiedzi formułowanych z myślą o współczesnej edukacji historycznej jest ta, że pamięć i historia nie są alternatywnymi drogami pozyskania tej wiedzy, lecz że powinny stanowić konieczne dopełnienie.

Refleksja końcowa

Tradycyjna misja historii, zawarta w cycerońskiej maksymie „*Historia magistra vitae est*" już się wyczerpała. Zwyczaj stosowania w sytuacjach codziennych gotowych rozwiązań

z przeszłości możliwy był dopóki wierzono w niezmienne warunki życia człowieka. Współczesna edukacja historyczna, której zadaniem jest instytucjonalne kształtowanie świadomości historycznej, powinna polegać na ukazaniu uczniom historycznych źródeł tożsamości w wymiarze indywidualnym, społecznym, narodowym i ogólnokulturowym oraz specyfiki zmienności i ciągłości jako istoty historyczności procesów kulturowych. Można w tym kontekście przywołać słowa polskiego poety Zbigniewa Herberta, mówiące o tym, że tradycja nie jest masą spadkową, którą dziedziczy się bez wysiłku lecz jak każdy kontakt z przeszłością i kulturą wymaga pracy, można dopowiedzieć, że wymiana między przeszłością a przyszłością dokonać może się jedynie poprzez żywą teraźniejszość kultury.

Edukacja ukierunkowana na przyszłe zadania powinna uczyć odwoływania się do przestrzeni minionych doświadczeń dla poszukiwania w niej pozytywnej motywacji i poczucia sensu. Poznawanie dziedzictwa przeszłości powinno wiązać się z akceptowaniem wartości, które dawałyby oparcie do podejmowania działań.

Historia odgrywa w kulturze europejskiej rolę szczególną, będąc nie tylko wyznacznikiem wykształcenia ogólnego ale również tworzywem do kształtowania krytycznego myślenia i perspektywicznego ujmowania rzeczywistości. Na naszą tożsamość składają się niezliczone doświadczenia z przeszłości i wspólna przestrzeń europejska w wymiarze duchowym, kulturowym, gospodarczym i politycznym. Proces definiowania tożsamości europejskiej trwa. Fundamentem gmachu są odczuwane jako wspólne: europejskie dziedzictwo kulturowe w aspekcie duchowym i cywilizacyjnym a wraz z nim różnorodne wartości i idee. Do podstawowych wartości współcześni Europejczycy zgodnie zaliczają: poszanowanie dla wolności, godności i praw człowieka, równość wobec prawa i rządy prawa oraz instytucje demokratyczne, solidarność i tolerancję. Tak zdefiniowany wymiar europejski wytycza szerokie spektrum treści historycznych. Rozumienie pełni dziedzictwa kulturowego Europy oznacza dostrzeganie współczesnych wyzwań i stawianie im czoła.

Rola historii w kształtowaniu poczucia przynależności do wspólnego, europejskiego kręgu kulturowego jest potencjalnie duża. Zakorzenienie kształtowanej świadomości europejskiej we wspólnej historii, poprzez ukazanie jej w perspektywie dotąd nie wykorzystywanej w edukacji, a więc w perspektywie wspólnych doświadczeń historycznych i kulturowych, działa terapeutycznie. Historia koncentrująca się do tej pory raczej na podkreślaniu odmienności, budująca, czasem nawet nieświadomie, silne podstawy do kształtowania się stereotypów etnicznych i uprzedzeń ma okazję do rehabilitacji. Tu właśnie rysuje się nowe zadanie edukacyjne.

Resumé

Projekt kritické didaktiky dějepisu

Tématem článku je nástin projektu kritické didaktiky dějepisu. Základem kritické didaktiky jsou následující zásady: 1) rozdílné úhly pohledu; 2) alternativní interpretace; 3) pluralismus hodnocení historických událostí. Těmto zásadám odpovídají následující didaktické postupy: rekonstrukce, dekonstrukce a hodnocení, které povedou k formování otevřeného obrazu minulosti. Výuka kompetencí kritického historického myšlení je aktuální výzvou stojící před didaktikou dějepisu.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

HRANÝ HISTORICKÝ FILM JAKO PODNĚT OBOROVĚ DIDAKTICKÉHO VÝZKUMU

KAMIL ŠTĚPÁNEK

The text deals with the problems of hypotheses and research questions in connection with the analysis of the examined students of upper object, which allows to estimate the influence of fiction film on the recipient – especially on the primary school.

Key words: historian film; media-aided education; methodology of history; teaching history.

Emotivně parodická klíčová scéna z reklamy (jedné nejmenované firmy) nazvané Dobití ráje s Vojtou Kotkem a Lukášem Pavláskem. Její volná inspirace (Gérard Depardieu jako Kolumbus ve filmu 1492: Dobytí ráje) a starší historizující vyobrazení. Reklamní experti obvykle vědí, co činí, a proto sázejí na konzumentovo, kinematografií ovlivněné, historické (po)vědomí. Můžeme jen hádat, kolikrát školní žáci nazírali produkty přesvědčovacích strategií při sledování svých oblíbených televizních seriálů. Dokážeme však empiricky ověřit, zda, co a čím vlastně tyto evokace ovlivnily historické vědomí recipienta?

(Hraný) film ovlivňuje žákův zájem o historii, dějepisné znalosti, chápání minulosti a historické vědomí víc než jen školní dějepis respektive sociálně-humanitní sféra vzdělávání. Dnes, kdy je filmová nabídka televizního vysílání a internetu svou bohatostí nesouměřitelná s polovinou devadesátých let minulého století, zní tato teze mnohem hodnověrněji.[1] Ačkoli lze pronášet podobná tvrzení o vzrůstu jeho významu i v determinaci edukativního prostředku, skutečně vědeckých poznatků o vlivu filmů s historickými tématy na historické vědomí žactva je nedostatek.[2] Přesto málokdo pochybuje o potenciálu tohoto média. Nicméně jádro hypotéz o vlivu

[1] Bodo von Borries a po něm i další tuto hypotézu propagovali už před patnácti lety. ANGVIK, M. – BORRIES, B. von: *Youth and history*. Vol. B. Hamburg 1997, s. 51–56; SCHNEIDER, G.: *Filme*. In.: Pandel, H. J. (ed.): Handbuch Medien im Geschichtsunterricht. s. 365–367, apod.

[2] Přestože konkrétně k tomuto tématu žádná studie nalezena nebyla, lze využít dílčí empirická data vlivu filmu na děti a mladistvé z příbuzné, šířeji pojaté a modifikovaně vymezené výzkumné oblasti. Srov. blíže: KLÍMA, B. et al.: *Mládež a dějiny.* Brno 2001, s. 50–59, 73–81. Zejména respondentské motivace a subjektivní hodnocení vlivu na podobu historického vědomí přináší LABISCHOVÁ, D.: *Factors shaping the historical consciousness ofpupils, students and teachers in Czech schools.* The New Educational Review, 2012 (rukopis 12 stran, v tisku); GRACOVÁ, B.: *Film mezi jinými edukačními médii výsledky empirického šetření.* In: Výuka dějepisu mezi masovými médii, učebnicemi a výukovými materiály. Praha 2012 (rukopis 11 stran, v tisku); GRACOVÁ, B.: *Poznatky z Výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách.* In: Beneš, Z. (ed.): Historie a škola. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise. Praha 2008, s. 9–30.

vysílaných pořadů a promítaných filmů na historické vědomí a zájmy školáků ve většině případů představují intuitivní domněnky, odpozorovanou každodenní praxi nebo odkazy na jiné autory, kteří své názory konstruují rovněž pouze hypoteticky.

Filmy jsou emotivně silné, generují napětí a přitom pro žáky představují srozumitelné a důvěrně známé médium. Z tohoto důvodu je lze považovat za příhodný výukový prostředek, ale zároveň je třeba ponechat vztyčený onen symbolický varovný prst před metodicky neošetřeným užíváním. Důvod je prostý. Hraný film představuje klasický příklad popularizačního obrazu historické skutečnosti. Didaktickou implementací do výuky jím sice zůstává nadále, avšak zároveň metamorfuje do role obrazu historicko-didaktického: ať už pedagog poukáže na užité přesvědčovací strategie, nebo emocionalitu stojící v kontrastu s racionalitou historického bádání.[3]

Z výše uvedených skutečností vzniká požadavek na frekventovanější didaktické využití filmu v dějepisné výuce, už také proto, že skutečně aplikovatelné podněty do praxe jsou stále poměrně vzácné.[4]

Současné oborové didaktice udávají směr koncepty historické kultury a vědomí (mládeže) v kontinuitě nově deklarovaných funkcí vyučovacího předmětu dějepis.[5] Na vybrané prvky tohoto modelu, již od osmdesátých let průběžně rozvíjeného západními badateli[6] a v našem prostředí dále propracovaného zejména Z. Benešem,[7] navazuje následující text. S ohledem na aktuální výukové cíle školního dějepisu[8] i mediální výchovy[9] reflektuje otázky předpokládané provázanosti s hraným filmem.

Kinematografická produkce si udržuje na poli historické kultury konjunkturální pozici. Argumenty bývají obvykle spatřovány ve velkém dosahu audiovizuálních médií, jejich popularitě, významu filmu jako důležitého informačního prostředku pro určité divácké skupiny, stejně jako iluze autenticity, sugestivnost, možnost sebeidentifikace, emoční účinek, případně konjunktura konkrétního žánru.

Dílčí kategorie historického vědomí s ohledem na cíle školní edukace byly rozpracovány již dříve v souvislosti s připravovanou státní maturitou. S ohledem na specifické vlastnosti kinematografie si všimneme korespondujících dimenzí a složek inovovaného modelu.[10] O tom, že anotovaná filmová tematika nějakým způsobem ovlivňuje vědomí žákovského publika, není pochyb a některé strukturní prvky historického vědomí jsou z podstaty „stavebních prvků“ fil-

[3] V obecnější rovině poukazuje na neexistující reflexi tohoto rozdílu v české didaktice dějepisu Zdeněk Beneš. Srov. blíže BENEŠ, Z.: *Co je (dnes) didaktika dějepisu?* Pedagogická orientace 21, 2011, č. 2, s. 199–200.

[4] PINKAS, J.: *Film a dějiny v pedagogické praxi*. In: Kopal, P. (ed.): Film a dějiny. Díl II. Adolf Hitlet a ti druzí. Filmové obrazy zla. Praha 2009, s. 24–38; ŠTĚPÁNEK, K.: *K rozvoji mediální gramotnosti a podpoře výuky moderních dějin: hraný film*. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 25, 2011, č. 2, s. 61–66.

[5] BENEŠ, Z.: *Co je (dnes) didaktika dějepisu?* Pedagogická orientace 21, 2011, č. 2, s. 200–203.

[6] PANDEL, H. J.: *Dimensionen des Geschichtsbewußtseins. Ein Versuch seine Struktur für Empirie und Pragmatik diskutierbar zu machen*. Geschichtsdidaktik, 1987, č. 12.

[7] BENEŠ, Z.: *Mezi dějinami, dějepisectvím a pamětí*. In: Šubrt, J. (ed.): Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum. Praha 2010, s. 11–19.

[8] HUDECOVÁ, D: *Jak modernizovat výuku dějepisu*. Praha 2007.

[9] Srov. blíže JIRÁK, J.: *Proč potřebujeme mediální výchovu*. [online]. Dostupné z: http://clanky.rvp.cz/clanek/s/Z/540/PROC-POTREBUJEME-MEDIALNI-VYCHOVU.html/ [cit. 19. 9. 2012]; JIRÁK, J. – WOLÁK, R. (edd.): Mediální gramotnost: nový rozměr vzdělávání. Praha 2007.

[10] V tomto smyslu je charakter historického vědomí spatřován ve strukturovaném celku tvořeném dílčími kategoriemi: časovou, prostorově-geografickou, reálnosti jevů, historicity, identity, politické, ekonomicko-sociální a morální. Srov. např.: BENEŠ, Z. – HUDECOVÁ, D.: *Manuál pro tvorbu školního vzdělávacího programu vzdělávací obor dějepis*. Úvaly 2006. s. 10–13.

mu na první pohled patrné. Avšak v jakém měřítku se proces odehrává, zda a jak jsou případné změny historického vědomí měřitelné, je prozkoumáno velmi málo. Rovněž není zcela zřejmé, na jaké dimenze hraného filmu se tyto jednotlivé projevy vztahují a zda například zmíněná emocionalita představuje spíše průvodní jev nebo důsledek působení filmu.

Pro naši potřebu rozdělíme očekávané vlivy hraného filmu na historické vědomí a mediální gramotnost žáka do několika samostatných úseků. Předpokládáme, že je vyhledáván jako informační zdroj poskytující historické znalosti zejména v rovině faktografické a prostředek k pochopení historie. Může ovlivnit dosavadní představy o tom kterém historickém jevu, recipientovy postoje a hodnocení. V rámci budování pozitivního či negativního vztahu k historii může sehrát motivační úlohu preferenčního arbitra v rovině časové a tematické. Mediálně výchovný potenciál spočívá v rozvoji mediální gramotnosti – v kontextu historického vědomí pak zejména posílení schopnosti výběru informace a kritického odstupu od sdělovaných informací.

Běžně rozšířený názor, že film a televize se starají o rozšiřování historické poznatkové základny mezi diváky, se opírá o velkou oblibu televize a filmu jako takového. Pro masové publikum má zřejmě význam jako nejdůležitější zpravodajský zdroj. Nové poznatky proudí k recipientovi kontinuálně, a pokud neexistují další možnosti srovnání, je datový zdroj obvykle přijat jako důvěryhodný. Jeho obsah je vyhodnocen jako důležitý a pravděpodobně dojde k přijetí poznatku do tezauru historických údajů. Ale i v případě, že existuje možnost srovnání, není vyloučeno, že rozhoduje posouzení zprostředkované přes hraný film. Záplava upozornění z pera mediálních expertů na převahu vizuální podoby sdělovaných informací i výsledky zmiňovaných výzkumů[11] podporují předpoklad divákovy větší důvěry ve filmový obraz než psané slovo historika.

Roli však podle některých autorů hraje nejen autenticita, ale i srozumitelnost soupeřící s psaným textem.[12] Od věci nejsou ani jeho schopnosti formovat nebo síla sugesce, která je prostě přesvědčivější.

Tyto teorie vesměs považují film za vhodného zprostředkovatele historických poznatků. To, že je film médium, hraje roli jen potud, že je populární, a tudíž vnímáno jako autentické. Nemá však žádný vliv na podobu obsahu, který je sledován nezávisle na typu média.[13]

Film zprostředkovává určitý specifický druh historických poznatků na základě svých charakteristických vlastností. Vizuální přednosti tedy využívá při vyobrazení dobového prostředí nebo projevů každodennosti. Kolik stran je často třeba popsat oproti jedinému obrazu a výsledek přesto není adekvátní. Ve srovnání se statickou fotografií nebo malbou může dynamický obraz navíc lépe znázornit konkrétní historické příběhy. Zatímco texty mohou lépe vysvětlovat abstraktní struktury, film představuje konkrétní situace, osoby, jednání. Takto účinkuje obzvláště v hrané podobě, neboť zobrazuje příznačným způsobem probíhající děj: prostřednictvím odvíjejících se obrazů je snáze pochopitelný než psaný text. Ztvárnění určitých konkrétních dějů s konkrétními osobami umožňuje posun do jiného času, což opět vede k přesnější a formovatelně účinnější představě o minulosti.

V odborné literatuře se často vede diskuze, co vlastně z filmu ovlivňuje v rozhodující míře formování konkrétních historických představ diváka, zdůrazňuje se však, že se jedná o vizuální

[11] Viz pozn. č. 4.

[12] Americký filmový historik Rosenstone rovněž zastává názor, že film je pro diváckou většinu srozumitelnější než psaný text. V českém prostředí jeho teze v didaktickém kontextu komentuje např. Petr Kopal. Otázky plnohodnotného zrcadlení obrazu minulosti hraným filmem zodpovídá, dokládá a anotuje řadou příkladů. Pracuje zejména s Vláčilovými filmy a Scottovým *Královstvím nebeským*. Srov. Blíže KOPAL, P.: *Filmař jako historik Vlivné obrazy minulosti.* Dějiny a současnost, 2007, č. 8, s. 18–20; KOPAL, P.: *Kinematograf mistra Theodorika Medievisté a film*. Dějiny a současnost, 2007, č. 2, s. 6–8.

[13] Např. Marc Ferro dedukuje, že film je prostředek k šíření již existujících obrazů.

představu. Koncepce historické představy jako silně vizuální představy nahrává domněnce, že právě film se svými působivými reálnými obrazy je schopen ji ovlivňovat a formovat.

Producenti nejčastěji řeší otázku, zdali se historické údaje hodí k „pouhému" převedení na filmové plátno, a řada filmů by zřejmě vůbec nevznikla, pokud by se údaje nepodřídily schematické dějové struktuře. Výrobní náklady bývají vysoké a ziskovost logicky očekávaným výstupem. Proto se historické téma zhusta podřizuje standardizovaným dramaturgickým prvkům a postupům.

Vycházíme z předpokladu, že historické vědomí diváků skutečně významně ovlivňuje film. Je tedy žádoucí zaměřit nyní pozornost na možné preferování určitých témat, prostředí a období v kinematografické produkci. V rámci snímků poté kontrolovat možné směřování k tvorbě stereotypních struktur.[14] „Tlak" vyvíjený v tomto ohledu na konzumenta pravděpodobně způsobí obdobné podřízení se preferenci období, témat, jejich chápání apod. Platí-li tato teze, znamenalo by to, že (po)vědomí žáka-diváka existuje především o evropských a soudobých dějinách. Důležitost zobrazovacích tradic a jejich užití počíná „filmovou" antikou. Tvůrci nezřídka sáhli pro inspiraci do 19. století, ale byla stvořena i nová klišé. Zejména se týkají kostýmních záležitostí: užívání zbraní, tóg a dalších módních prvků, podle vědeckých výzkumů značně nepravděpodobných. Využité konvence jsou tedy často staršího data než samotná existence hraného filmu.[15] Středověk je nepřekvapivě cizí, mystické, kruté násilnické období, plné špíny a dotvářené dalšími klišé. Je světem rytířů a několika známých, často legendárních osobností v typických kostýmech a rekvizitách, podle kterých je snadno rozpoznatelný. Abychom neshlíželi jen k hojně citované Vávrově husitské trilogii: Například film *Statečné srdce*[16] obsahuje prvky hororu, italského westernu, biblických filmových ztvárnění i bitevních scén na hony vzdálených realitě, podřízené pravidlům filmové estetiky a řeči i požadavkům napětí. Od věci není ani zmínka připodobnění k mýtu Robina Hooda a obohacení o milostné příběhy. Schéma završují romantické prvky a skotské tradice. Na základě filmu *Statečné srdce* a *Rob Roy*[17] byla podstatně formována divácká představa o skotské historii.[18] Divák pak žádá, aby to, co je takto běžně demonstrováno, bylo považováno za autentické. Přitom většina podobných představ vznikla už (až) v 19. století a po převzetí filmem, byla ještě posílena.[19] I fantasy a horory používají prvky nebo látku ze středověku nebo si jako kostýmní či schematické spektákly na středověk hrají. Snadno dochází k míchání žánrů, které vnímání středověku jako násilnického a nám cizího světa ještě posilují. Představu o dějinách 19. století evokují zejména filmové adaptace románových předloh a nostalgie. Moderní historii, třeba tu studenoválečnickou, připomeňme kontinuálně dostupným seriálem *MASH* nebo silně emotivními obrazy vietnamské války v *Četě* a Coopolově *Apokalypse*. Jejich formativní potenciál prostřednictvím několika scén je více než zřejmý.[20]

Mládež využívá film v kině, televizi nebo na internetu jako nejoblíbenější prostředek ke kontaktu s historií a jejímu pochopení. Při sledování hraných filmů s historickými tématy sice ofi-

[14] Srov. blíže např. TESAŘ, A.: *Rok kdy Holywood sešel z cesty.* Cinepur, 2012, č. 81, s. 70–75.

[15] Existují světlé výjimky. Na výsluní odborné podpory se například ocitl seriál *Řím*. APTED, M. (režie): *Řím*. USA – Velká Británie 2005.

[16] GIBSON, M. (režie): *Statečné srdce*. USA 1995.

[17] CATON-JONES, M. (režie): *Rob Roy*. USA 1995.

[18] Srov. blíže např.: http://www.csfd.cz/film/319386-skutecny-pribeh-statecnesrdce/; http://www.csfd.cz/film/3297-statecne-srdce/ [cit. 11. 9. 2012] apod.

[19] U nás v tomto směru lze připomenout jako nepřekonatelnou klasiku Vávrovu husitskou trilogii a tvorbu kostýmů, rekvizit a scén dle obrazů Mikoláše Alše. Srov. blíže např. RAK, J.: *Film a historie I. Fikce a realita.* Film a doba 34, 1988, č. 3, s. 140–145.

[20] Typickým příkladem je scéna z Coopolovy *Apokalypsy* s bitevními vrtulníky, jež silně ovlivnila sdílenou představu divácké veřejnosti o bojích ve Vietnamu.

ciálně žádný odborný výklad historie neprobíhá, ale diváci tak jako tak s historickým tématem do styku přijdou. Podle mínění učitelů z praxe je film vhodný jako výukové médium už proto, že je žáci prostě akceptují a jeho sledování považují za přirozené i příjemné.[21] Film také očividně podněcuje k dalšímu kontaktu diváka s historií, ať už ve formě internetové diskuze, která se může přesunout do dalších médií (aktuálně v posledních letech *Bathory*, *Lidice*, *Habermannův mlýn* apod.), nebo knižních titulů. Je dokonce možné, že výše zmíněný vliv je významnější než všechny ostatní. Někdy jen stačí, aby byl film řemeslně dobře natočený, a aniž by podnítil nějakou zvláštní diskuzi, může přispět ke kinematografické renesanci tématu. Zmiňme důležitost *Gladiátora* Ridleyho Scotta pro renesanci antických spektáklů ze šedesátých let (*Kleopatra*, *Ben Hur versus Alexander Veliký*, *Orel Deváté legie* apod.) i obecný zájem veřejnosti o antiku. Otázkou však zůstává, zdali žák si na základě častějšího kontaktu s filmovými historickými tématy automaticky vytváří novou kvalitu – diferencovanější a strukturovanější obraz minulosti.

Které faktory ovlivňují míru recepce filmových obrazů minulosti jako informačního zdroje? Zásadní roli sehrává způsob, jakým žák sám přijímá informace z audiovizuálních médií. Modelový divák z druhého stupně základní školy má již své vlastní mediální potřeby a k hranému filmu zaujímá z principu konkrétní důvěřivý, odmítavý či váhavý postoj. Důležitou roli sehrává psychický účinek vyvolaný prostřednictvím filmové řeči. O něm, účinku iluze autenticity a sugestivnosti použitých prostředků dnes ostatně existuje řada teorií. Zvuk a obraz v integrované audiovizuální podobě natočeného filmu představují inspirativní výzkumný materiál nejen pro mediální psychology nebo pedagogy zabývající se výzkumem učení, ale i oborovou didak-

Příběh rytíře (USA 2001) patří k oněm zdařilým snímkům, které při vhodném didaktickém uplatnění mohou pomoci rozvíjet a snad i testovat tím nejlapidárnějším způsobem nejen historické vědomí, ale i mediální gramotnost. Ač vznikla velmi sugestivní iluze středověkého světa, současně ji tvůrci záměrně a důsledně porušují. Na méně důvtipného diváka posléze nalíčili „galavečer" postav 14. století, nečekaně roztančených v rytmu moderní diskohudby. Recipient je tedy průběžně informován, že se jedná o nezávazný konstrukt, nikoli iluzi historické skutečnosti, učitel nalezne dostatek podnětů vychovávajících ke kritickému odstupu od sdělovaných informací. Film, jenž nám explicitně sděluje, že jako produkt kinematografického umění nechce být učebnicí historie.

[21] Výzkumné šetření mezi žáky základních a středních škol obsažené in KLÍMA, B. et al.: *Mládež a dějiny*. Brno 2001 uvádí hraný film jako nejoblíbenější formu dějepisného výkladu. Udávají tento zdroj informací o minulosti ve stejné míře žáci, kteří dějepis nemají rádi, stejně jako ti, které baví? Uvede filmy v médiích jako zdroj dějepisných informací nakonec více žáků školní předmět odmítajících než těch, kteří ho mají v oblibě? Jak obstojí klasická dějepisná výuka v kontextu oblíbenosti hraného filmu a všech ostatních zdrojů od muzeí až po zasvěcené debaty s kamarády? Některé z těchto otázek zodpovídají citované výzkumy Blaženy Gracové a Denisy Labischové.

tiku dějepisu. Je možné si klást otázky typu: Jaké informace příjemce z těchto zdrojů získává, respektive je schopen získat? Na jakých faktorech závisí míra úspěšnosti tohoto procesu? Jakou roli sehrává koncentrace pozornosti a míra chápání viděného a slyšeného? Jak se na výsledku podílí aktivní účast žáka?

Další oblastí možné působnosti filmu je ovlivnění stávající představy recipienta o historii. Velký vliv může vykonávat se svojí programovou nabídkou televize. Historická témata v ní však představují jednou velkou směs[22] prezentovanou zcela rovnocenně s absencí jakékoli hierarchie, struktury či souvztažnosti. A přirozeně nejsou vnímána jako něco odlišného. Nevydělují se z mediální nabídky, v níž se rovnocenně nachází také ekonomika, rodinná problematika, svět sportu nebo přírody.

Ať už veselý, zábavný nebo napínavý, stále je hraný film vnímán komerční sférou i veřejností jako konzumní produkt spíše než jako vědomý kontakt s minulostí. Proporčně se televizní produkce přirozeně soustřeďuje na současnost a budoucnost, méně na minulost. Dlouho před filmem s inzerovanou historickou tematikou je na něj upoutávka, ale po promítnutí již diváka zahlcuje proud reklam inzerující další snímek. K případné reflexi filmu mu tak vlastně nezbývá čas. Ač obsahující historické téma, film sám nestandardním způsobem zobrazuje přítomnost. V hraném snímku i dokumentu je totiž děj zpřítomněn a na recipienta tedy působí jako přítomnost.[23] Divák se sice může lépe vcítit, ale na druhou stranu ztrácí pocit odstupu, tak důležitého pro kritické hodnocení zprostředkované minulosti (podnět pro mediální výchovu). Také způsob vazby, se kterou jsou historické obsahy ve filmu propojeny, má zřejmě vliv na utvářející a měnící se koncepci historie v mysli diváka.[24]

Dějiny jsou vyprávěny v hraném filmu obvykle podle tradičních vzorců. Jsme svědky hledání původu medializovaného jevu, respektive jeho kontinuity. Jindy je hodnocení předkládané ke konzumaci divákovi jako exemplární poučení z minulosti. Toto poučení je kritické, představuje nový výklad, případně kritiku původního výkladu, změnu zaznamenáváme jako cílený proces, pokrok. Použijí-li filmaři zmíněné postupy, jsou obvykle velmi účinné a pravděpodobně schopné ve vědomí diváka ovlivnit jeho dosavadní představy o daném historickém jevu.

Zesílený kontakt s historickými tématy neznamená pochopitelně automaticky kvalitativní změnu historického myšlení. Je třeba alespoň vycházet z toho, že větší množství informací, které se přinejmenším částečně liší od dříve získaných, možná přispějí k tomu, že některé historické události budou nyní viděny v komparaci a ve změněném kontextu a dále v jejich významu pro současnost a budoucnost.

Jak již bylo řečeno, znázorňování historických témat je vždy spojeno s jejich interpretací. To vede k hodnocení minulosti obzvláště populárních forem, které hledají spojnice k současnosti. U filmu se přidává ještě obsazení postav, celých společenských vrstev a politických skupin s negativními či pozitivními charakteristikami, jež nabízejí divákovi možnosti sebeidentifikace.

Zejména marxistická, ale i jiná totalitní literatura zastávala názor o rozhodujícím ideovém či ideologickém formování diváka i ve vztahu k posuzování minulosti.[25] Toto bývá využíváno filmovými producenty pro legitimizaci jakéhokoli režimu, respektive skupin ovládajících filmový

[22] Zdeněk Beneš uplatňuje srovnání se supermarketem plným zboží různé kvality. BENEŠ, Z. (ed.): *Historie a škola*. Díl I. *Otázky a koncepce českého školního dějepisu*. Praha 2002; McLUHAN, H. M.: *Člověk, média a elektronická kultura*. Brno 2000, s. 415.

[23] Srov. blíže PETŘÍČEK, M.: *Filmové dějiny*. In: Kopal, P. (ed.): Film a dějiny. Praha 2005, s. 15–16.

[24] Ještě výrazněji než v hraném filmu se s osvědčenými schématy vyprávění setkáme v hraném dokumentu nebo dokumentárním filmu.

[25] FEIGELSON, K.: *Film a stalinismus*. In.: Feigelson, K. – Kopal, P. (edd.): Film a dějiny. Díl III. Politická kamera – film a stalinismus. Praha 2012, s. 25–40

průmysl. Požadované hodnoty minulosti pro upevňování moci přitom mohou být zprostředkovány i zábavnou formou. Silně ideologicky orientovány jsou také historické mýty, které jsou jednotlivými společenskými skupinami nebo celými národy využity k legitimizačním účelům.[26] Představa o dosažení cíle (například obsazení nějaké země, vítězství nad nepřítelem) teprve po krutém strádání, porážkách a útrapách nebo jako odměny za snahu, věrnost a pevnou víru představují vhodné podněty pro takový mýtus a filmy jsou nejvhodnější pro jejich šíření.

Neobyčejně významný ideový vliv filmu lze předpokládat v případě hodnocení historických osobností. Z prostorových důvodů opomiňme vděčné téma Stalin ve filmu.[27] V neméně zajímavém případu krále Artuše[28] sice dodnes není jasno, zda se jedná o mytickou postavu dosazenou do historické doby, či je inspirována někým, kdo skutečně existoval. Nelze ji tedy podrobit historické analýze bez ohledu na skutečnost, že již dávno hranice dějin překročila. Nicméně v hraných filmech vždy představuje vzor pozitivního hrdiny. Historickými prameny prověřitelný a reálný Oskar Schindler je však širší veřejnosti znám podobně také jen díky filmu Stevena Spielberga.[29] I posuzování celých společenských skupin může být ovlivněno prostřednictvím filmu. Jedinec proti represivní moci (*Kladivo na čarodějnice*), jedna skupina proti druhé (rolníci proti statkářům, aktéři občanské války apod.). Zároveň je docela dobře možné, že filmy ideově (ideologicky) neovlivňují diváka, nýbrž diváci mají vliv na ideové vyznění filmů. Producenti v zájmu komerční úspěšnosti vycházejí z převládajících názorů a hodnocení ve společnosti. Filmy by mohly tedy výrazně přispět k potvrzení a upevnění již převládajících společenských idejí.

Kontinuálně narůstající nabídka filmů s tematikou minulosti je obecně přijímaným faktem. Dovoluje nám však tato nabídka zároveň předpokládat, že žák-divák přistupuje k médiu kriticky? Je pravděpodobné, že teprve vhodně volené filmy nebo jejich fragmenty implementované do výuky a doporučované ke zhlédnutí mohou přispět ke kritickému postoji žáka v kontextu sdělovaných informací, a tedy rozvoji jeho mediální gramotnosti.

V hrané produkci dnes nalezneme řadu didakticky a pro mediální výchovu inspirativních titulů, které přes přednostní zábavnou funkci upozorňují, že se jedná pouze o jednu z možných interpretací minulosti. Diváci jsou při sledování takových filmů konfrontováni s nejednoznačností vnímání historické reality a podněcováni ke kritickému myšlení.

Jiné filmy vědomě porušují iluzi realistického a autentického ztvárnění. Obsahují nereálné nebo ahistorické prvky tak, aby diváci prostě nemohli podlehnout iluzi autenticity, neboť se jim dává najevo, že se jedná o svévolný konstrukt, který neodpovídá současné vědecké představě o historické skutečnosti.[30]

Zatímco uvedené možnosti zmíněné při výuce učitelem mohou samy o sobě napomáhat rozvoji mediální gramotnosti, samozřejmě přetrvává užitečnost implementované analýzy ve školní

[26] Srov. blíže např. RAK, J.: *Bývali Čechové*. Praha 1994, s. 9–35.

[27] Aktuálně v kompendiu FEIGELSON, K. – KOPAL, P. (edd.): *Film a dějiny*. Díl III. *Politická kamera – film a stalinismus.* Praha 2012.

[28] FUQUA, A. (režie): *Král Artuš*. USA – Velká Británie – Irsko 2004. K jednoduchému a jednoznačnému hodnocení nabádá text na adrese http://www.csfd.cz/film/116485-kral-artus/, kde se dočteme spekulativní informace, *že historikové si sice dlouho mysleli, že je král Artuš pouze mýtem, avšak tato legenda byla založena na skutečném hrdinovi*".

[29] SPIELBERG, S. (režie): *Schindlerův seznam*. USA 1993.

[30] HELGELAND, B. (režie): *Příběh rytíře*. USA 2001. Bližší informace Dostupné z: http://www.csfd.cz/film/24164-pribeh-rytire/ [cit. 11. 9. 2012]. Přestože se v odvíjejícím příběhu objevují reálné historické postavy jako Geoffrey Chaucer nebo Černý princ a je aktuálně zmiňována bitva u Poitiers, umožňující přesné datování, publikum zároveň při rytířském souboji z plna hrdla podupává do rytmu skladby *We Will Rock You* (Queen) a používá povzbuzovací gesta z moderních sportovišť. Tvůrce tedy neustále upozorňuje, že podávané informace o historické skutečnosti je třeba brát s rezervou.

výuce a následné interpretace. Hraný film uplatňuje specifické vyprávěcí postupy. Znalost těchto mechanismů a jejich sdělení, schopnost oddělení dramaturgie, fiktivních prvků a příběhu jsou podstatným příspěvkem k rozvoji mediální gramotnosti. Stejně jako analýza dobového kontextu, dobového účinku na žákovské publikum, podobně jako znalost podmínek, za kterých film vznikl, nabízejí kvalifikovaný přístup k médiu i jím předávaným historickým informacím. Hraný film je každopádně k dekonstrukci a složení nového kritičtějšího obrazu minulosti vhodný, a je žádoucí se jím tedy i nadále zabývat.

Využití kinematografických děl v dějepisné výuce ospravedlňuje jejich pozice přirozené spojnice do každodenního světa žáka, a to také zdůvodňuje využití vlivu filmu na žáka v edukačním procesu, ale zároveň působení proti jeho případnému manipulativně deformačnímu vlivu. V případě využití ve školské praxi je však třeba si také položit otázku, zdali budou tyto nápady a podněty úspěšné, nejsou-li ověřeny empirickými metodami. Bude postup použitý pedagogem úspěšný (např. rozpoznávání vlivu manipulativních mediálních sdělení), pokud neprozkoumáme, co tento vliv způsobuje? Může učitel využít potenciálního vlivu hraného filmu, aniž by znal příčiny, respektive způsoby využití těchto vlivů? V praxi se totiž zdá úspěch zaručený – učitel i žák jsou navýsost spokojeni, pokrok ve výuce je hmatatelný. Avšak je třeba naslouchat i kritickým hlasům zpochybňujícím využívání hraného filmu ve výuce. Zásadní problém tedy spočívá v absenci vědeckého přístupu, který je pro rozpracování odpovídajících výukových modelů nezbytně nutný. Empiricky je zatím jen málo doloženo, jak film implementovaný do výuky ovlivňuje žáka a jaké faktory představují souvislost mezi filmem a historickým vědomím.

Uvedeme některé podněty ke koncepci dotazování předpokládaného vlivu hraného filmu na mediální gramotnost a historické vědomí žáků, které mohou posloužit jako východiska empirického zkoumání. Do jaké míry se odlišuje zobrazení historie v hraném filmu od jiných forem názorného vypodobnění? Jaké historické informace nám hraný film poskytuje a jakým způsobem je prezentuje? Jaké filmové žánry a konkrétní tituly s historickou tématikou žáci sledují? Liší se výběr s pohlavím a měnícím se věkem recipienta? Jaké hrané filmy jsou v masmédiích dostupné, které používají učitelé ve výuce? Má místo projekce nějaký vliv na recepci těchto filmů? Jaké faktory je při analýze vlivu filmů nutno zohledňovat? Které informace poskytované filmy jsou žákem přijímány jako pravdivé, pochopeny a osvojeny? Projevuje se způsob sledování filmu, rozpoložení žákovského diváka a situace, za které se recepce odehrává na účinnosti filmového sdělení? Jakou roli přitom hrají zájmy diváka a jeho postoj k hranému historickému filmu? Na jaké oblasti historického vědomí mohou mít hrané historické filmy vliv? Existují rozdíly mezi vlivem na poznatkovou složku a významy, které recipient přičítal a přičítá minulosti propojené se současností a blízkou budoucností? Vede práce s filmem v hodině žáka ke kritickému odstupu od sdělovaných informací? Vede jej k schopnosti výběru podstatných informací? Jakým způsobem lze zjistit stav historického vědomí žáka, jeho změny pod vlivem hraného filmu? Budou hypotézy o vlivu hraného filmu na historické vědomí mládeže výsledky empirických studií falzifikovány nebo verifikovány?

Hraný historický film je v textu spojován s konceptem historického vědomí vycházejícího z aktuálního diskurzu o reformovaném kurikulu a zmiňován s ohledem na souvislost s dalším důležitým pojmem moderní didaktiky dějepisu – historickou kulturou, stejně jako korespondujícími cíli mediální výchovy. Zmíněné spojnice představují nepochybně důležitý badatelský podnět, jeho realizace pak nezbytnou podmínku k určení potenciálu i skutečného vlivu tohoto média.

Summary

Historical Fiction Film as a Theme of Didactic Research

This study introduces an initial analysis of research possibilities of the didactics of history (with regard to media education) in the context of historical fiction film. It is focused on the impacts of the film medium, relationship among film images of the past with historical awareness and media literacy. The text deals with the problems of hypotheses and research questions in connection with the analysis of the examined object, which allows to estimate the influence of fiction film on the recipient – especially on the students of upper primary school.

SEZNAM AUTORŮ

PhDr. Jaroslav BALVÍN, CSc., docent Fakulty humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně

Mgr. Roman BARON, Ph.D., vědecký pracovník Historického ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i.

Mgr. Libor BÍLEK, doktorand Filozofické fakulty Masarykovy univerzity

PhDr. František ČAPKA, CSc., docent Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity

Alexander Nikolajevič GALJAMIČEV, doktor historických věd, profesor Saratovské státní univerzity N. G. Černyševského

PhDr. Blažena GRACOVÁ, CSc., docentka Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě

PhDr. František HANZLÍK, CSc., docent Univerzity obrany v Brně

PhDr. Marek JAKOUBEK, Ph.D., docent Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni

dr hab. Michał JARNECKI, profesor Pedagogicko-umělecké fakulty v Kaliszi Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani

PhDr. Miroslav JEŘÁBEK, Ph.D., externí učitel Filozofické a Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity

Mgr. Miroslav JIREČEK, doktorand Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity

dr hab. Violetta JULKOWSKA, profesorka Historického ústavu Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani

PhDr. Petr KALETA, Ph.D., docent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Sergej Nikolajevič KOVALENKO, mladší vědecký pracovník Národní knihovny Ukrajiny v Kyjevě

PhDr. Pavel KRAFL, Dr., docent Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity

PaedDr. Štefan KUCÍK, Ph.D., odborný asistent Katolické univerzity v Ružomberku

PhDr. Denisa LABISCHOVÁ, Ph.D., odborná asistentka Pedagogické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě

Anna Alexejevna LEBEDĚVA, doktorandka Saratovské státní univerzity N. G. Černyševského

Mgr. Jiří MIHOLA, Ph.D., odborný asistent Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity

dr hab. Grażyna PAŃKO, profesorka Historického ústavu Vratislavské univerzity

Anastasija Alexandrovna SEMJONOVA, doktorandka Saratovské státní univerzity N. G. Černyševského

dr. Damian SZYMCZAK, odborný asistent Historického ústavu Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani

PhDr. Kamil ŠTĚPÁNEK, CSc., odborný asistent Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity

Mgr. Marek TĚŠÍK, doktorand Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity

PhDr. Marek VAŘEKA, Ph.D., odborný pracovník Masarykova muzea v Hodoníně

Maxim Anatolijevič VASILČENKO, doktorand Saratovské státní univerzity N. G. Černyševského

PhDr. Radomír VLČEK, CSc., docent Historického ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i., pobočka Brno

dr hab. Stefania WALASEK, profesorka Pedagogického ústavu Vratislavské univerzity

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

OBSAH/CONTENTS

MIHOLA, J.: Hérodotos volyňských Čechů. K jubileu Jaroslava Vaculíka / Herodotus of the Volhynian Czechs. On the jubilee of Jaroslav Vaculík 3

ЛЕБЕДЕВА, А. А.: История Оломоуца X–XII вв. и проблема раннего средневекового города / History of Olomouc in X–XII Centuries and Problem of Early Medieval Cities 39

KRAFL, P.: Olomoucké panoptikum. Obraz moravských biskupů v *Granum catalogi praesulum Moraviae* / An Olomouc Panopticon. The Portrayal of Moravian Bishops in *Granum Catalogi Praesulum Moraviae* 45

VAŘEKA, M.: Volf Kryštof z Lichtenštejna 1511–1553 (příběh renesančního aristokrata) / Volf Christopher of Liechtenstein 1511–1553 (Story of Renaissance Aristocrat) 51

MIHOLA, J.: K nerealizovaným fundacím, proměnám počtu řeholníků, jejich původu a zaměstnání v konventech řádu nejmenších bratří německo-česko-uherské provincie / About unrealised foundations, changes in the number of friars, their origin and employment in the convents of the Order of the Minims in the German-Czech-Hungarian province 59

KALETA, P.: Výrazná česká stopa ve východohaličské Medyce / Striking Czech Traces in Medyka, East Galicia 73

SZYMCZAK, D.: Galicja, federalizm, Czesi. Działalność Kazimierza Grocholskiego, jako pierwszego ministra dla Galicji (kwiecień–listopad 1871) / The Activities of Kazimierz Grocholski as the First Minister for Galicia (April–November 1871) 78

VLČEK, R.: Ke kořenům ruského politického konzervatismu (Konstantin Pobědonoscev) / The Roots of Russian Political Conservatism (Konstantin Pobedonoscev) 92

JEŘÁBEK, M.: Pokusy o německo-české porozumění ve Vídni v posledních letech před první světovou válkou / First Attempts at German-Czech Understanding in Vienna in Last Years before the Outbreak of the First World War 102

KUCÍK, Š.: K vývinu myšlienky česko-slovenskej štátnosti v krajanskom hnutí v USA / To the Development of the Idea of the Czecho-Slovak Statehood in the Compatriotic Movement in the USA 111

JARNECKI, M.: Czas konfrontacji: lata 1918–1921. Trudne narodziny państw i konfliktu / Period of Confrontation: Years 1918–1921. Difficult Beginnings of States and Conflict 127

ВАСИЛЬЧЕНКО, М. А.: Договор сызранского совета с чехословацкими легионерами, как источник по истории советско-чехословацких отношений накануне вооруженного выступления чехословацкого корпуса / The Agreement Between the Syzran Soviet and Czechoslovak Legionaries as a Source of Knowledge of the Soviet-Czechoslovak Relations on the Eve of the Armed Appearance of the Czechoslovak Troops 166

КОВАЛЕНКО, С. Н.: Чехи на Киевщине в двадцатые и тридцатые годы XX века / Czechs in Area of Kiev in the Twenties and the Thirties of the 20th Century 169

PAŃKO, G.: O stosunkach kulturalnych polsko-czechosłowackich w świetle Wiadomości literackich z lat 1924–1930 / Polish-Czechoslovak Cultural Relations in the Light of the Weekly Magazine Wiadomości Literackie in the Years 1924–1930 ... 185

JAKOUBEK, M.: Drobné střípky z vyprávění mých rodičů Mileny Haškové aneb Vojvodovští Češi očima (jejich) učitele / Fragment from the Stories of My Parents Written by Milena Hašková or Vojvodovo-Czechs in View of (Their) Teacher 195

WALASEK, S: Stanisława Niemcówna (1891–1961) – nauczycielka, wychowawczyni i naukowiec / Stanisława Niemcówna (1891–1961) – Teacher, Tutoress and Researcher . 202

BARON, R.: Zdeněk Hájek – český (moravský) historik polských dějin / Zdeněk Hájek – Czech (Moravian) Historian of Polish History 211

HANZLÍK, F.: Američtí krajané a Únor 1948 v Československu / The Czechoslovak Community in America and the Events of February 1948 in Czechoslovakia 223

BÍLEK, L.: Odhalení odbojové protikomunistické skupiny „BOZ 38“ na Hodonínsku v roce 1949 / Disclosure of Subversive Group “BOZ 38” in the Area of Hodonín and Its Surroundings in 1949 236

TĚŠÍK, M.: K organizaci brněnské věznice Cejl na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století / Organisation of Prison in the Cejl Street in the City of Brno at the Turn of the Fortieth and Fiftieth Years of the 20th Century 253

ČAPKA, F.: Československé odbory v roce 1968 a jejich snaha o „novou odborovou politiku“ v mezinárodních vztazích / Czechoslovak Trade Unions in 1968 and Their Effort to the “New Trade Union Policy” in International Relations 264

ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н. – СЕМЁНОВА, А. А.: Русский историк Юрий Фёдорович Иванов и его труды по истории Чехии / Russian Historian Yurii Fëdorovich Ivanov and His Works about Czech History 275

BALVÍN, J.: Osobnost a historie / Personages and History 282

JIREČEK, M.: K výuce dějepisu na školách obecných a měšťanských v Československu v letech 1945–1948 z hlediska vývoje kurikulárních dokumentů / History Education at Primary Schools in Czechoslovakia in 1945–1948 in Terms of Development of Curricula 290

GRACOVÁ, B.: Karikatura jako zdroj paměti událostí a osobností totalitních režimů. (Výsledky empirických šetření u studující mládeže z let 2005–2011) / Cartoons as a Source of Memory of Events and Personalities of Totalitarian Regimes. (The Results of Empirical Research among Young Students 2005–2011) 317

LABISCHOVÁ, D.: Co nás zajímá na historii? Z empirického výzkumu historického vědomí / What Do We Find Interesting in History? From Empirical Research on Historical Consciousness 334

JULKOWSKA, V.: Projekt krytycznej dydaktyki historii / Project of Critical Didactics of History 343

ŠTĚPÁNEK, K.: Hraný historický film jako podnět oborově didaktického výzkumu / Historical Fiction Film as a Theme of Didactic Research 349

SEZNAM AUTORŮ/LIST OF CONTRIBUTORS 358

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012, č. 2

INFORMACE PRO AUTORY

Časopis *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd* vychází dvakrát ročně a je otevřen pluralitě názorů. Přijímá proto všechny tematicky se vztahující příspěvky. Rukopisy jsou anonymně posuzovány dvěma recenzenty a z jejich hodnocení vychází redakční rada při přijímání rukopisů. S výsledky recenzního řízení je autor redakcí seznámen v nejkratším možném termínu. Nevyžádané rukopisy redakce nevrací.

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na CD (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce vaculik@ped.muni.cz.
2. Poznámkový aparát připojte na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.

3a) V odkazech na archivní prameny dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), značka a název fondu (sbírky), karton, inventární číslo, signatura, název nebo popis dokumentu.

3b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ – verzálkami, křestní jméno – iniciálou) – spoluautoři: *Název. Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, rok vydání, rozmezí stran. **Stať ve sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název. Podnázev* (kurzivou). In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie, ale ne verzálkami) s doplněním zkratky (ed., respektive edd.): Název sborníku. Podnázev (ne kurzivou). Místo a rok vydání, rozmezí stran. **Stať v časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název. Podnázev* (kurzivou). Název časopisu, rok vydání, případně číslo, rozmezí stran. **Stať v denním tisku:** Název novin, přesné datum, rozmezí stran.

Vzory citací:

Monografie:

ČAPKA, F. – SLEZÁK, L. – VACULÍK, J.: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce.* Brno 2005.

Stať ve sborníku:

VACULÍK, J.: *Die Reemigration in der Tschechoslowakei 1945–1948.* In: Heumos, P. (ed.): Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei. München 2001, s. 99–110.

Stať v časopisu nebo periodickém sborníku:

ŠTĚPÁNEK, K.: *History of Silesia in 17th–20th Centuries and Current Textbooks of History.* Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal, 2011, č. 1, s. 13–18.

Stať v denním tisku:

Národní práce, 19. 10. 1943, s. 2.

Archivní materiál:

Moravský zemský archiv v Brně, f. C 145 Státní soud, oddělení Brno, k. 311, inv. č. 1377, fol. 496–498, vyjádření Jaroslava Turečka.

Dvě nebo tři jména se navzájem oddělují pomlčkou s mezerami. Rozpětí stran se uvádí pomlčkou bez mezer.

4. Připojte **resumé, abstrakt a klíčová slova** v anglickém jazyce.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, bude s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí a zahraniční a jeho redakce za ně předem děkuje.

Redakce

**Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity,
řada společenských věd 26, 2012, č. 2**

Vydala Masarykova univerzita, Žerotínovo nám. 9, 601 77 Brno, IČ 00216224

Vychází dvakrát ročně
Ročník 26, číslo 2, datum vydání 31. 12. 2012

Tisk: TYPOARTPRES Brno

MK ČR E 19943
ISSN 1211-6068